De toga van Fruin

Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860

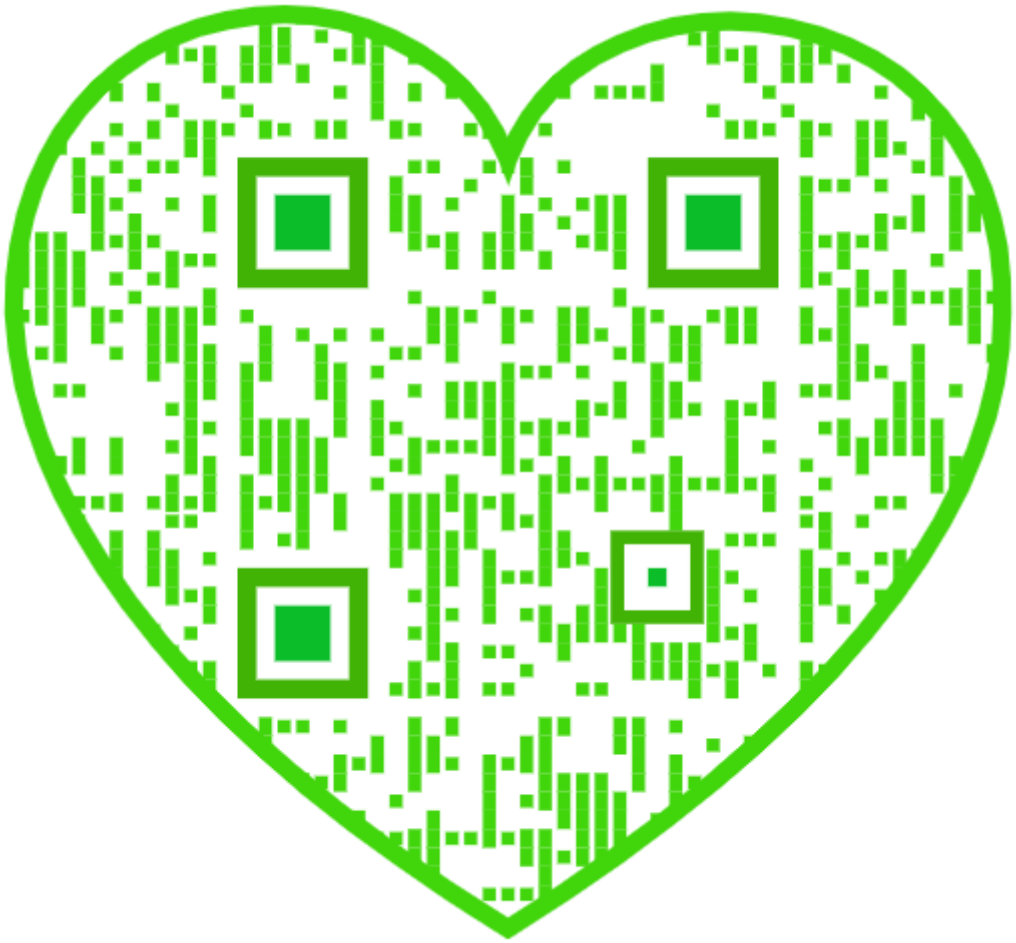
Jo Tollebeek

bron
Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*.
Wereldbibliotheek, Amsterdam 1996 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/toll011toga01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

V

‘Wij zijn allen voortgekomen uit de toga van Fruin.’

(J. ROMEIN, *Een halve eeuw geschiedwetenschap in Nederland. 1898-1948*. - ID., *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen*, Amsterdam, 1950, p.246.)

‘...omdat we, dwars door al die woorden heen, waarvan het gebruik al lang de scherpe punten heeft afgevijld, gevechten, overwinningen, wonden, overheersing en dienstbaarheid vermoeden.’

(M. FOUCAULT, *De orde van het vertoog*, Meppel, 1976, p.9.)

‘Om alles beslissend door te lezen
is het nodig niets te wezen
dan een accountant, scherp en strikt.’
(G. ACHTERBERG, *Dossier*, - ID., *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam, 1980, p.550.)

Verantwoording

Aan de basis van dit boek ligt het proefschrift waarop ik in februari 1989 aan de Leuvense universiteit (departement Geschiedenis) promoveerde. Voor deze editie voegde ik aan de oorspronkelijke tekst van het proefschrift een zevende hoofdstuk toe (een schets van de ontwikkelingen na 1960) en herschreef ik het besluit. Zij die mij destijds bij mijn tasten en zoeken begeleidden, verdienen hier een woord van dank. Mijn promotor prof. dr. L. Wils las de eerste versie van mijn proefschrift na en corrigeerde die nauwgezet. Bovendien gaf hij mij steeds volop de tijd mij in mijn eigen studie te verdiepen, een luxe die niet elke promovendus geniet. Ik ben hem daarvoor zeer dankbaar. Mijn belangstelling voor de historiografie en voor geschiedtheoretische vraagstukken dank ik aan mijn co-promotor prof. dr. R. De Schryver. Ook hij nam de eerste versie grondig door en zijn op- en aanmerkingen hebben mij voor veel valkuilen behoed. Die verdienste komt ook toe aan de lectoren, prof. dr. P.B.M. Blaas, prof. dr. E. Lamberts en prof. dr. L. Vos.

Raadgevingen en blijken van interesse ontving ik van velen. Ik noem hier slechts prof. em. dr. A.E. Cohen, prof. em. dr. Z.R. Dittrich, prof. dr. J. Goossens, prof. dr. H.W. von der Dunk, prof. dr. J.W. Smit, prof. dr. M.C. Brands, dr. F.R. Ankersmit, drs. P. van Hees, drs. T. Verschaffel, drs. J. Haag en drs. L. Saerens. Speciale vermelding verdienen de drie redacteuren van de Huizinga-briefwisseling, Anton van der Lem, Léon Hanssen en W.E. Krul. Zij boden mij niet alleen de mogelijkheid de fotokopieën en microfilms van de door hen verzamelde correspondentie nog vóór de publikatie te raadplegen, maar hielpen mij als ‘buitenstaander’ ook mijn schroom ten aanzien van de Nederlandse historische wereld te overwinnen. Ik ben hen zeer erkentelijk.

Mevrouw C.M. Geyl en de heren Hk. Brugmans, W.S.A. Colenbrander, J. Kist en J.E. Romein gaven mij bereidwillig de toestemming de archieven van hun historici-familieleden door te nemen. Ik hoop hun vertrouwen niet te hebben beschaamd. An Bastianen, Annemiek Jansen en Hilde Sprangers boden me tijdens mijn archiefreizen door Nederland gastvrij onderdak. Zij waren als moeders en

zusters. Zonder de geruststellende financiële hulp van het Belgisch Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, dat mij in 1985 een vierjarig mandaat toekende, was deze studie wellicht ongeschreven gebleven. De morele steun van mijn ouders was even krachtig als onontbeerlijk.

Aan Myriam tenslotte, die meer dan drie jaar mijn 'promotieweduwe' is geweest en die het reilen en zeilen van deze onderneming van dichtbij en liefdevol heeft gadegeslagen, zeg ik eenvoudig dank. Moge zij zichzelf in elk woord van dit boek herkennen. Ik draag het aan haar op.

Leuven, 1 december 1988 - 1 mei 1989

Bij de tweede druk

Sinds dit boek in 1990 verscheen, is de literatuur over de negentiendeen twintigste-eeuwse geschiedschrijving in Nederland explosief gegroeid. Dat geldt met name voor de literatuur betreffende het leven en werk van J. Huizinga. In 1989-1991 werd een monumentaal uitgegeven selectie van zijn *Briefwisseling* (uitg. L. Hanssen, W.E. Krul en A. van der Lem, 3 dln.) gepubliceerd. Zij werd gevolgd door twee kleinere edities, een uitgave van het *Amerika dagboek 14 april-19 juni 1926* (uitg. A. van der Lem, 1993) en een heruitgave van de belangrijkste geschiedtheoretische geschriften onder de titel *De taak der cultuurgeschiedenis* (uitg. W.E. Krul, 1995).

Tegelijkertijd werden de meest diverse aspecten van Huizinga's leven en werk beschreven en geanalyseerd. Dit gebeurde in talloze artikelen in tijdschriften en bundels, maar ook in afzonderlijke studies. W.E. Krul promoveerde in 1990 op *Historicus tegen de tijd*, waarin onder meer Huizinga's visie op de Nederlandse geschiedenis en zijn Amerika-beeld uitgebreid werden belicht. A. van der Lem publiceerde in 1993 een aanzet tot een biografie: *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden en documenten*. Datzelfde jaar verscheen het proefschrift van M. Kuiper, *De vaas van Huizinga*, waarin de geschiedtheoretische denkbeelden van de Groningse en Leidse hoogleraar als uitgangspunt voor eigen beschouwingen werden gekozen.

In vergelijking met Huizinga heeft J. Romein veel minder aandacht getrokken. In 1990 redigeerde H.M. Beliën weliswaar een bundel studies naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de verschijning van de serie *Erflaters van onze beschaving*, maar daar bleef het voorlopig bij. Pas zeer recent lijkt daarin verandering te komen. On-

der redactie van B. Hageraats verscheen in 1995 de bundel *'Geloof niet wat geschiedschrijvers zeggen...'. Honderd jaar Jan Romein 1893-1993*, die bedoeld is als aanzet tot verdere studie van Romeins oeuvre en biografie. Intussen wordt ook gewerkt aan dissertaties terzake.

De andere in dit boek centraal staande historici - R.J. Fruin, P.J. Blok, C.H.Th. Bussemaker, de 'epigonen' G.W. Kernkamp, H. Brugmans en H.Th. Colebrander, en P. Geyl - hebben eveneens de belangstelling van de onderzoekers weten te wekken. Over de historicus, journalist en democraat Kernkamp publiceerde L. Dorsman in 1990 een proefschrift. Over de anderen verschenen min of meer uitvoerige opstellen (alleen Bussemaker bleef een 'schemerfiguur'). Dat geldt ook voor de in dit boek slechts zijdelings ter sprake komende figuren als Th. Jorissen en W.J.F. Nuyens. Over de opkomst van de door vrouwen vervaardigde historische produktie schreef M. Grever een belangrijke monografie, geconcentreerd rond het werk van J. Naber, te weten *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941 en de vrouwenstem in de geschiedenis* (1994).

Deze studies hebben de in dit boek uiteengezette gedachten genuanceerd, verdiept en verbreed. Zelf heb ik een aantal aspecten, waaronder de infrastructuur van het historisch bedrijf, die in het bestek van dit boek slechts kort konden worden aangeduid, uitvoeriger behandeld in een reeks essays, waarvan een aantal intussen onder de titel *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (1994) is gebundeld. De ontwikkeling van de theoretische geschiedenis sinds 1960, die in dit boek in het zevende hoofdstuk wordt geschetst, heb ik wat diepgaander becommentarieerd in een opstel dat onder de titel 'De ekster en de kooi. Over het (bedrieglijke) succes van de theoretische geschiedenis in Nederland' in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1995) is verschenen.

Mede daarom heb ik verkozen dit boek in ongewijzigde vorm te herdrukken. Het bezit in zijn eerste redactie een eenvoud en evenwicht die het bij een bewerking gemakkelijk zou kunnen verliezen. Het boek is destijds met welwillendheid ontvangen; het voorzag klaarblijkelijk in een behoefte. Die behoefte is door de verdere detaillering van het beeld niet verdwenen. Dat is de reden waarom het nu is herdrukt.

Groningen, 11 december 1995

Afkortingen

Archiefdepots

AMVC	ANTWERPEN. Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven.
IISG	AMSTERDAM. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
LUB	LEIDEN. Universiteitsbibliotheek, Dousa-afdeling.
MUVA	AMSTERDAM. Museum van de Universiteit van Amsterdam.
NLMD	DEN HAAG. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.
UUB	UTRECHT. Universiteitsbibliotheek, afdeling Handschriften.
UUM	UTRECHT. Universiteitsmuseum.

Periodieken en verzamelwerken

AGN	*Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht-Antwerpen..., 12 dln., 1949-1958.
BGN	*Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*.
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*.
BVGO	*Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*.
NAGN	*Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, 15 dln., 1977-1983.
TSG	*Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*.
TvG	*Tijdschrift voor Geschiedenis*.
VG	R. Fruin. *Verspreide Geschriften*. 's-Gravenhage, 10 dln., 1900-1905.
VW	J. Huizinga. *Verzamelde Werken*. Haarlem, 9 dln., 1948-1953.

Overige

Proj. Huiz.	Project Huizinga. Kopieën en microfilms van de correspondentie van J. Huizinga, verzameld ter voorbereiding van de uitgave van deze briefwisseling en op het moment van consultatie aanwezig in AMSTERDAM. Universiteit van Amsterdam, Historisch Seminarium.

Inleiding

Deze studie handelt over de geschiedfilosofische denkbeelden van Nederlandse historici in de periode 1860 tot heden. Zij beperkt zich tot het kritische gedeelte van deze denkbeelden. Overeenkomstig de dubbele betekenis van de term 'geschiedenis' (het historisch proces en het bewust en systematisch onderzoek van dit proces), heeft ook de term 'geschiedfilosofie' een tweeledige betekenis. De *speculatieve* geschiedfilosofie biedt een reflectie op de zin en de ontwikkelingsgang van het historisch proces. In de *kritische* geschiedfilosofie, die meestal met de termen 'theorie van de historische kennis', 'geschiedtheorie' of 'theoretische geschiedenis' wordt aangeduid, gaat het daarentegen om een reflectie op de aard, de taak, de grenzen en de mogelijkheden van de geschiedbeoefening. De Duitse historicus en geschiedtheoreticus Johann Gustav Droysen definieerde deze kritische geschiedfilosofie reeds in 1857 als volgt: '*Ze moet ons in staat stellen om ons bewust te worden van de doelen en middelen die we als historici altijd al instinctmatig nastreven en inzetten; ze moet de wetenschappelijke rechtvaardiging van onze studie bevatten en op de vragen antwoord geven die men tot nu toe weliswaar in de praktijk oploste, maar waarvan men het theoretische antwoord aan een willekeurige andere wetenschap overliet*'[1].

Gewoonlijk wordt het belang van deze geschiedtheoretische denkbeelden - althans bij de hier in het geding zijnde historici - geminimaliseerd. Niet ten onrechte, zo lijkt het. Zijn de opmerkingen die deze historici over hun '*heerlijke troostrijke vak*' maakten - het was Gerretson die in 1942 zo over de geschiedenis sprak[2] - immers niet te herleiden tot enkele boutades, meestal beperkt tot gelegenheidstoespraken en feitelijk zonder invloed op de praktijk? Waren Fruin, Blok, Kernkamp en alle anderen die hier de revue zullen passeren, niet in de eerste plaats praktizerende historici, wier occasionele theoretische hersenspinsels zich nooit hebben verdicht tot een systematische geschiedtheorie? Kortom: is het object van deze studie wel iets meer dan een reeks vage en ondoordachte ideeën?

Het heeft inderdaad geen zin te ontkennen dat deze historici geen alomvattende geschiedfilosofische stelsels hebben gebouwd. Een

autonome, geprofessionaliseerde theoretische geschiedenis is in Nederland een recent verschijnsel. Toch moet de vraag of een wat hoffelijker houding ten aanzien van deze historici in hun hoedanigheid van theoreticus geen verrassende resultaten kan opleveren, opnieuw worden opgeworpen. Loont het niet de moeite het verzonken theoretische legaat van deze historische erflaters op te graven, en wel '*omdat we, dwars door al die woorden heen, waarvan het gebruik al lang de scherpe punten heeft afgevijld, gevechten, overwinningen, wonden, overheersing en dienstbaarheid vermoeden*'?[3]. Michel Foucault heeft er in *De orde van het vertoog* (*L'ordre du discours*), de inaugurele les die hij op 2 december 1970 aan het Collège de France gaf, op gewezen dat de produktie van het gesproken en geschreven woord in elke maatschappijvorm gecontroleerd, geselecteerd en georganiseerd wordt door middel van een aantal latent werkende procedures. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat dergelijke procedures ook in de historiografie, het spreken en vooral het schrijven over de geschiedenis, werkzaam zijn en dat de ingenomen geschiedtheoretische posities daarvan de eenvoudigste indicatoren zijn.

Onze vraagstelling is derhalve tweevoudig. In de eerste plaats wordt een globale en gedetailleerde *inhoudelijke reconstructie* van de door de betrokken historici verdedigde geschiedtheoretische stellingen betracht. Welke contouren werden de historie toegeschreven? Welke ideeën over de taak van de geschiedschrijver werden verdedigd (of aangevallen)? Hoe is het gesteld met de interne logica van deze theorieën? Welke stellingen werden steeds weer herhaald en welke was slechts een kort leven beschoren? Is er sprake van continuïteit of juist van een geschiedenis vol breuken? Welke relaties bestaan er tussen de theorieën onderling?

In de tweede plaats staat de functie van deze geschiedtheorieën centraal. Geschiedtheoretische ideeën zijn geen *Fremdkörper*, geen scheppingen uit het niets: zij worden niet zonder doel of motief en niet zonder relaties met andere ideeën ontwikkeld. De vraag naar de gevechten, de overwinningen, de wonden en het systeem van overheersing en dienstbaarheid die schuilgaan achter 'versleten' en in schijn boventijdelijke stellingen (zoals 'de historicus moet het verleden onpartijdig benaderen' of 'de feiten zijn op zichzelf stom'), is in laatste instantie de vraag naar de functie van het geschiedtheoretische *discours*. 'Functie' is echter een relatief begrip: zij wordt uitgeoefend ten aanzien van of binnen een meer omvattend geheel. Natuurlijk spelen geschiedtheoretische ideeën een rol ten aanzien van de eigen of van andermans historische praktijk, de geschiedschrijving zelf. Zij kunnen bijvoorbeeld een programmatische functie ten aanzien van

deze praktijk uitoefenen. Daarbij moet dan de vraag worden gesteld in welke mate dat programma, verwoord in de theorie, in de praktijk is gerealiseerd. Geschiedtheoretische denkbeelden spelen verder ook een essentiële rol in de verschuivende verhouding tussen de geschiedwetenschap en de aanverwante of aanverwant geachte disciplines (literatuur, sociologie, theologie, filosofie...). Evenals de literaire kritiek draagt de geschiedtheorie ertoe bij het veld van de menselijke kennis te ordenen. Tenslotte moet worden nagegaan welke bijdrage de geschiedtheoretische ideeën leveren tot de standpunten die de dragers van deze ideeën in de ruimere politieke en culturele *Umwelt* innemen. Uiteraard moet dit gehele *onderzoek naar de functionele relativiteit* van geschiedtheorieën met de bovengenoemde inhoudelijke reconstructie worden verweven.

Om misverstanden en niet ingeloste verwachtingen te voorkomen: uit deze dubbele vraagstelling moet blijken dat deze studie noch een nieuwe kritische geschiedfilosofie noch een historiografische synthese van de geschiedbeoefening in Nederland in de jaren tussen 1860 en 1960 zal bieden. Wie een historische studie van politieke partijprogramma's maakt, stelt niet nog eens zelf een programma op, en wie de ontwikkeling van het Oranje-beeld in de geschiedschrijving tot onderzoeksobject neemt, schrijft geen nieuwe Oranje-biografie. Zo biedt ook een historische studie van geschiedtheoretische denkbeelden geen ruimte voor de systematische uitwerking van een eigen theorie. Daarnaast valt een analyse van de bij historici levende theoretische ideeën ook niet samen met een historiografisch overzicht. Een geschiedenis van de geschiedschrijving en een geschiedenis van theorieën over de geschiedschrijving zijn antwoorden op verschillende vragen, al zal de eerste zeker in de tweede ter sprake moeten komen. Deze studie concentreert zich dus op wetenschapsfilosofische vragen. Zij benadert die niet vanuit een algemeen-wijsgerig, maar wel vanuit een historisch perspectief. In die zin is zij nog het best te karakteriseren als een bijdrage tot de intellectuele geschiedenis.

De Nederlandse historische wereld leent zich goed voor een dergelijk onderzoek, enerzijds omdat er voldoende geschiedtheoretisch bronnenmateriaal voorhanden is, anderzijds omdat er enkele uitstekende voorstudies werden gepubliceerd. De gekozen periodisering, 1860-1960, is uiteraard betrekkelijk: zeker in de intellectuele geschiedenis valt het moeilijk scherpe scheidslijnen in de tijd te trekken. Ons vertrekpunt 1860 kan worden beschouwd als het begin van het verwetenschappelijkingsproces van de Nederlandse geschiedbeoefening. In dat jaar werd Robert Fruin te Leiden de eerste hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis in Nederland. Zijn oratie over *De onpar-*

tijdigheid van den geschiedschrijver was een bijzonder invloedrijke tekst, die voor velen lang een referentiepunt bleef[4]. Ons eindpunt 1960 bezit eveneens een symbolische waarde. Omstreeks dat jaar voltrokken zich een aantal belangrijke institutionele, wetenschapstheoretische en historiografische veranderingen. In 1958 ging Pieter Geyl, die na de Tweede Wereldoorlog tot de belangrijkste historische autoriteit in Nederland - ook op theoretisch gebied - was uitgegroeid, met emeritaat. Eén jaar later, in 1959, werd Jan Romein aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam de eerste (buitengewone) hoogleraar Theoretische Geschiedenis in Nederland. Nog datzelfde jaar publiceerden twee jongere historici, Z.R. Dittrich en A.M. van der Woude, een 'manifest' waarin zij de oudere vormen van geschiedbeoefening scherp hekelden en een radicale vernieuwing van de historische praktijk vroegen[5]. Na 1960 zou de Nederlandse geschiedschrijving inderdaad in een stroomversnelling raken, ondermeer door de confrontatie met de sociale wetenschappen, de verruiming van de eigen methodologie en het (weliswaar geleidelijk) verdwijnen van het nationale en verzuilde interpretatiekader van het verleden. Zo omspant deze studie precies één eeuw geschiedtheoretisch denken in Nederland.

Een grondig onderzoek van de ontwikkelingen die zich in deze eeuw op geschiedtheoretisch vlak hebben voorgedaan, veronderstelt een zekere selectie. In de tweede helft van de negentiende eeuw zette de professionalisering van de geschiedbeoefening zich door. Bovendien werden de universiteiten de voornaamste historische centra: de geschiedenis verhuisde van het open forum, waarop 'dilettanten' van allerlei slag zich bewogen, naar besloten aula's. Deze ontwikkelingen boden het meest ingrijpende selectiecriterium: enkel academici werden gekozen. Vier generaties bekleedden tussen 1860 en 1960 de belangrijkste universitaire functies. Daaruit werden negen historici geselecteerd: uit de eerste generatie R.J. Fruin (geboren in 1823), uit de tweede P.J. Blok (in 1855), uit de derde C.H.Th. Bussemaker, G.W. Kernkamp, H. Brugmans, H.Th. Colenbrander en natuurlijk J. Huizinga (kort vóór of na 1870) en uit de vierde J. Romein en P. Geyl (omstreeks 1890). Bussemaker en Kernkamp werden beiden in 1864 geboren, maar terwijl de eerste - als directe leerling van Fruin - eerder bij de tweede generatie hoort, staat Kernkamp, enthousiast innovator, mentaal veel dichter bij de derde generatie.

Twee problemen roept deze selectie op. In de eerste plaats rijst de vraag of hier geen 'galerij der groten' wordt opgetrokken. Waarom wordt de aandacht niet gericht op mindere goden als P.L. Muller, Th. Jorissen, J.S. Theissen, D.Th. Enklaar of H.A. Enno van Gelder?

Wordt daardoor geen elitaire opvatting van de cultuurgeschiedenis gehuldigd, waarbij enkel zij die een duurzame invloed hebben uitgeoefend, onder de schijnwerpers worden geplaatst? Ch.-O. Carbonell en in zijn spoor P. den Boer hebben in hun studies over de Franse geschiedschrijving getracht soortgelijke bezwaren te ondervangen door een bibliometrische methode, die inderdaad toelaat een grotere groep (inclusief minder bekende) historici in het onderzoek te betrekken[6]. Hun werk spitste zich echter vooral toe op wetenschapssociologische problemen. Bij een wetenschapsfilosofische vraagstelling kan deze techniek niet met hetzelfde succes worden gehanteerd. Geschiedtheoretische ideeën laten zich nu eenmaal minder kwantificeren dan de historiografische produktie of het budget van de geschiedenis. Dat het accent in deze studie vooral valt op hen die hun denkbeelden over het wezen en de taak van de geschiedbeoefening expliciet en met een zekere diepgang hebben verwoord, hangt bovendien samen met het gekozen perspectief: dit is een bijdrage tot de op diepgang gerichte intellectuele geschiedenis, veel meer dan tot de op representativiteit gerichte mentaliteitsgeschiedenis. Precies daarom - om maar één voorbeeld te noemen - speelt de 'schemerfiguur' Bussemaker in dit boek een hoofdrol en blijft de (destijds) bijzonder populaire Jorissen in de coulissen. Met teleologie heeft dit overigens niets te maken. Dat de geselecteerde historici allen een belangrijke positie in het institutionele netwerk innamen, wil nog niet zeggen dat hun ideeën *per se* duurzaam waren of dat deze studie aan een historisch finalisme lijdt. Ook de 'verloren' ideeën zullen hier ter sprake komen.

Een tweede probleem betreft de keuze zelf. In het geselecteerde negental komen geen 'confessionele' historici voor. Met name de calvinist G. Groen van Prinsterer en de katholiek L.J. Rogier zijn de meest opvallende afwezigen in deze *cortège*. Zij verschijnen slechts als tegen- of medespeler. De belangrijkste reden van deze omissie ligt in de aard van hun geschiedtheoretisch denken. Dat denken cirkelde vooral rond de vraag welke relatie er tussen wetenschap en geloof bestaat. Dat is een complex en zelfstandig probleem, dat ondermeer een grondige voorkennis van allerlei religieuze achtergronden vooronderstelt. In het bestek van deze studie was dit onmogelijk in te passen. Deze lacune kan - althans gedeeltelijk - worden aangevuld door oudere en vooral door geloofsgenoten geschreven studies over deze historici. Dat geldt speciaal voor de katholieke groep. J.A. Bornewasser beschreef enkele jaren geleden de relatie tussen de katholieke geloofsovertuiging en geschiedbeoefening in Nederland[7]. De oudere historiografische overzichten van de katholieke geschied-

schrijving in Nederland werden recentelijk vervangen en speciale *topics* kwamen aan bod[8]. Over sommige katholieke historici als W.J.F. Nuyens, B. Kruitwagen, J.D.M. Cornelissen en natuurlijk Rogier bestaan (deel)studies[9]. Aan calvinistische zijde werd ondermeer aandacht besteed aan de Vrije Universiteit als centrum van geschiedbeoefening en aan figuren als Groen en M.C. Smit[10].

Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de wel geselecteerde historici nooit de belangstelling van latere onderzoekers hebben genoten. Hierboven werd gewag gemaakt van een aantal voortreffelijke voorstudies. Deze studies hebben vooral betrekking op de historiografische en/of politieke activiteiten van de betrokken historici. Ook biografische schetsen zijn (zeker in het geval van Huizinga, Romein en Geyl) voorhanden. Zowel E.E.G. Vermeulen als J.W. Smit promoveerden in de jaren vijftig op een dissertatie over Fruin, aan wiens nationale geschiedschrijving later nog de nodige aandacht werd geschonken. Over Blok, die ook bij zijn leerlingen zelden een goede pers kreeg, bestaat heel wat minder. Datzelfde geldt voor Bussemaker, Kernkamp, Colenbrander en Brugmans, al is er op dit punt de laatste jaren een kentering waar te nemen. Over Kernkamp bijvoorbeeld publiceerde P.B.M. Blaas in 1983 een uitvoerige brochure, waarin ondermeer diens journalistieke activiteiten werden beschreven. Over Huizinga, Romein en Geyl is uiteraard al zeer veel verschenen. Naar aanleiding van Huizinga's honderdste geboortedag verscheen in 1972 zelfs een bundel waarin de meest uiteenlopende aspecten van zijn werk werden belicht. Romein bleef mede door de publikatie van de *Herinneringen* van zijn echtgenote Annie Romein-Verschoor in de belangstelling. Geyls politieke (en historische) ideeën tenslotte, leverden - vooral na de uitgave van een gedeelte van zijn briefwisseling - stof voor verscheidene artikelen. Bovendien staat er nog heel wat op stapel: een dissertatie over Kernkamp, twee proefschriften over Huizinga en verder de publikatie van een selectie van diens uiterst interessante briefwisseling[11].

Een uitvoerige analyse van de geschiedtheoretische denkbeelden van deze historici is echter nog niet voorhanden. Hier en daar - soms waardevol, soms minder waardevol - werd wel een aanzet gegeven. Maar de enige monografie op dit vlak, de uit 1956 daterende dissertatie van Vermeulen over Fruins en Huizinga's visie op de geschiedwetenschap, berust niet alleen op een te smalle basis (een euvel dat met de aanvechtbare methodologie van de auteur samenhangt), zij veronachtzaamt ook essentiële elementen van het denken van beide protagonisten[12]. Deze studie poogt deze lacune aan te vullen.

Twee betrekkelijk eenvoudige methodologische regels, die trou-

wens reeds in 1960 door Smit in zijn kritiek op het proefschrift van Vermeulen werden geformuleerd en die natuurlijk met de aard van de aan dit onderzoek ten grondslag liggende vraagstelling samenhangen, werden daarbij gevolgd[13]. In de eerste plaats werd geopteerd voor een *concreet-ideeënhistorische aanpak*. De geschiedtheoretische ideeën van de hier besproken historici zijn - zoals hierboven reeds werd opgemerkt - niet het resultaat van een ingespannen systematisch denken. Zij staan in nauwe betrekking met de politieke ontwikkelingen en met het standpunt dat de betrokken historici ten aanzien van deze ontwikkelingen innamen, met veranderingen in het culturele milieu, met wijzigingen in de geschiedschrijving zelf en uiteraard ook met persoonlijke karaktertrekken. Zij zijn meer dan logische redenaties. Een onderzoek van deze ideeën en van hun functionele relativiteit moet zich dus eveneens en zelfs vooral richten op de context waarin deze ideeën ontstonden en werden verdedigd. Een *in vitro*-bestudering ervan is onvruchtbaar. Ten aanzien van de door deze historici gebruikte terminologie moet daarom - en dat is de tweede regel - een *nominalistische houding* worden aangenomen. De betekenis van theoretische termen (als 'onpartijdigheid', 'objectiviteit', 'politieke dienstbaarheid', 'positivisme'...) wijzigt zich en is afhankelijk van de context. Anders geformuleerd: theoretische termen leiden een dynamisch leven en mogen niet - net zo min als de geschiedschrijving zelf - ontdaan worden van hun historiciteit.

De vraagstelling en de gehanteerde methode rechtvaardigen de opbouw van dit boek. Om de relaties tussen de geschiedtheoretische reflecties enerzijds en de politieke, culturele en historiografische context anderzijds te kunnen belichten, is een bindend element nodig. Dat bindende element kan slechts in de persoon van de historicus of in het behoren tot één zelfde generatie worden gevonden. Daarom werd geopteerd voor een traditioneel, chronologisch opgebouwd verhaal, waarbij in elk hoofdstuk de geschiedtheoretische ideeën van ofwel één figuur ofwel twee of drie generatiegenoten aan bod komen. In een thematisch opgebouwd verhaal kan, zo geloven wij, veel minder sprekend worden verduidelijkt hoe politieke gebeurtenissen, culturele ontwikkelingen of verschuivingen in de historiografie de theoretici steeds opnieuw dwongen hun theorieën aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. De gekozen structuur biedt bovendien de mogelijkheid elk hoofdstuk als een op zichzelf staand geheel te lezen. Dat laatste geldt ook voor het slothoofdstuk, waarin de krachtlijnen van de ontwikkelingen na 1960 worden geschetst.

Tenslotte nog een woord over het bronnenmateriaal. Het spreekt vanzelf dat de geschiedtheoretische teksten, die in een studie van de

geschiedschrijving zelf slechts een rol op het tweede plan spelen, in dit onderzoek het basismateriaal vormden. Deze categorie bleek ruimer en verscheidener dan gewoonlijk wordt gedacht. Zij omvat oraties en allerhande gelegenheidstoespraken, maar ook afzonderlijke monografieën (zoals in het geval van Huizinga, Romein en Geyl), reacties in artikelvorm op historiografische ontwikkelingen en recensies. Dit materiaal werd aangevuld met een groot aantal gepubliceerde historische, politieke, cultuurkritische en autobiografische geschriften, die toelieten de eerste categorie in een bredere context te plaatsen. Daarnaast werd echter ook gebruik gemaakt van veel ongepubliceerd materiaal uit de persoonlijke archieven van de betrokken historici en uit enkele archieven *in margine* (zoals het *Gids*-archief). Deze omvangrijke archiefcollecties, bewaard in Leiden, Utrecht, Amsterdam en Den Haag en tot nog toe te weinig geraadpleegd, bevatten een schat aan informatie. De talloze gegevens die uit deze onuitgegeven historische studies, collegedictaten, toespraken, politieke bedenkingen, autobiografische notities en briefwisseling werden opgedolven, vervolledigden en corrigeerden niet alleen het traditionele portret van deze historici, maar leverden eveneens veel inlichtingen op over het ontstaan en de publikatie van de geschiedtheoretische teksten. Dat geldt met name voor de correspondentie, waaruit ook de hevigheid van de discussies rond en de weerstand tegen bepaalde ideeën vaak duidelijker spreekt dan uit het gepubliceerde materiaal[14].

Dat deze tekst geen eindpunt is, hoeft het te worden gezegd? De geruststellende woorden die Huizinga in juli 1944 aan Jan Kalf schreef, moesten het adagium van elke historicus zijn: '*Is een historisch onderzoek dan ooit wel geheel voltooid? Mijns inziens sluit de aard van onze historische wetenschap zelf elke mogelijkheid van voltooiing uit. Er blijft altijd nog aan te vullen, te verbeteren en te veranderen. Waar het op aan komt is een grens te stellen aan de volledigheid en afronding*'[15].

Eindnoten:

1 Geciteerd in CH. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel-Amsterdam, 1987, p.17.
2 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER, Baarn, dl.IV, 1981, nr. 773: F.C. Gerretson aan P. Geyl, 17 sept. 1942.
3 M. FOUCAULT, *De orde van het vertoog, Meppel*, 1976, p.9.
4 *VG*, dl.IX, p.274-299.
5 Z.R. DITTRICH en A.M. VAN DER WOUDE, *De geschiedenis op de tweesprong, - Mens en Maatschappij*, 34 (1959), p.361-380.
6 CH.-O. CARBONELL, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1885*, Toulouse, 1976 en P. DEN BOER, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*, Nijmegen, 1987.
7 J.A. BORNEWASSER, *Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging in verschuivend perspectief*, - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, dl.II: *Geschiedbeoefening*, 's-Gravenhage, 1981, p.229-248.
8 Ondermeer H. VAN DER VELDEN, *De beoefening der Geschiedenis onder de Nederlandsche Katholieken*, - J.A. LOEFF e.a. (uitg.), *Het Katholiek Nederland 1813-1913, ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*, Nijmegen, dl.II, [1913], p.171-193; L.J. ROGIER, *Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert*

omstreeks 1870, - Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, 1 (1959), p.1-25; A.E.M. JANSSEN, *Geschiedkundig credo in praktijk. Notities over de beoefening van de geschiedenis van het Nederlands katholicisme (inzonderheid te Nijmegen), - Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 29 (1987), p.118-137; J.A. BORNEWASSER, *In de geest van Thijm 1904-1984. Ontwikkelingen in de verhouding tussen wetenschap en geloof*, (*Annalen van het Thijmgenootschap*, 73, afl.3-4), Baarn, 1985; S.A.C. DUDOK VAN HEEL, *'Uit Goethe-Dante-Vondelen gaan'. Opkomst van de katholieke Amsterdamse geschiedschrijving in de negentiende eeuw, - Jaarboek Amstelodamum*, 78 (1986), p.100-134 en J.A. BORNEWASSER, *Periodieke historiografie in een verzuilde context: twee katholieke tijdschriften, - TvG*, 99 (1986), p.453-475.

9 Ondermeer G.C.W. GÖRRIS, *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd*, Nijmegen, 1908; J.A.A.M. BIEMANS, *Pater Bonaventura Kruitwagen en het bombardement van Rotterdam. Over een opgewekte boekhistoricus die op 'n middag al zijn boeken verloor, - Literatuur*, 3 (1986), p.351-359; E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN, *J.D.M. Cornelissen: leven en werk van een cultuurhistoricus*, - J.D.M. CORNELISSEN, *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1987, p.9-49 en J.A. BORNEWASSER, *In memoriam prof. dr. L.J. Rogier (1894-1974), - BMGN*, 90 (1975), p.71-80.

10 Ondermeer A.TH. VAN DEURSEN, *De Vrije Universiteit en de Geschiedwetenschap*, - M. VAN OS en W.J. WIERINGA (uitg.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980: een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*, Kampen, 1980, p.360-400; D. NAUTA, *Een halve eeuw Gezelschap van Christelijke Historici, - Serta Historica*, 3 (1972), p.5-16; J.L. VAN ESSEN, *Werken en artikelen over G. Groen van Prinsterer, - Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, Den Haag, 1976, p.238-246 en N. LETTINCK, *De verhouding tussen geschiedwetenschap en geschiedfilosofie. De visie van prof. dr. M.C. Smit, 1911-1981, - Theoretische Geschiedenis*, 14 (1987), p.251-270.

11 Voor de referenties en voor een volledige overzicht: cfr. het notenapparaat van de verschillende hoofdstukken en de bibliografie. De promovendi zijn L. Dorsman (Utrecht), G.A.C. van der Lem (Amsterdam) en W.E. Krul (Groningen). De Huizinga-briefwisseling wordt uitgegeven door Léon Hanssen, Anton van der Lem en W.E. Krul. Het eerste deel van deze correspondentie, op drie delen begroot, verschijnt in het najaar 1989.

12 E.E.G. VERMEULEN, *Fruin en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis*, Arnhem, 2 dln. in 1 vol., 1956.

13 J.W. SMIT, *Aantekening. Dr. E.E.G. Vermeulen, Fruin en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis, Arnhem, 1956, - BGN*, 15 (1960), p.54-59 (vooral p.55).

14 Voor een volledig overzicht: cfr. de bibliografie.

15 Kopie Proj. Huiz., J. Huizinga aan J. Kalf, 20 juli 1944 (orig.: LUB).

Hoofdstuk I De liberaal-positivistische onpartijdigheidsleer van Fruin

In 1859 schreef de toen bijzonder populaire dichter P.A. de Genestet een intussen al lang vergeten '*leekedichtje*', dat de titel *Question brûlante* draagt. De eerste strofe ervan luidt:

> '*De Wil, de vrije Wil! dat was, mijn Theologen*!
> *Uw spoorwegkwestie, ja, in onzer dagen strijd*:
> *Elk had zijn richting, had zijn lijn, die hij met vlijt en nijd*
> *Verdedigde, voor 't volk, - slachtoffer van een tijd*,
> *Zoo veel -, zo aaklig veel - en nog eens veel - bewogen*.'

De Genestet, zelf predikant, spotte meer dan eens met de onophoudelijke discussies die de hooggeleerde theologen in het midden van de negentiende eeuw met elkaar voerden en maakte zich graag vrolijk over de tientallen scholen en strekkingen, waartoe deze polemieken leidden. Maar hij eindigde zijn *Question brûlante* toch met een ernstig bedoelde aanmaning:

> '*En menig burger waar tevrêe*,
> *Zoo 't haspelen, hoe dan ook, nu maar een eind mocht nemen*!'[1]

Niet enkel de theologen waren omstreeks 1850 verdeeld. Ook bij de vaderlandse historici bestond weinig eensgezindheid. De in de eerste decennia van de negentiende eeuw frequent ondernomen pogingen om de strijd tussen loevesteins en orangistisch gezinde historici door een intellectueel weinig bevredigende politiek van 'vergeven en vergeten' te staken, waren grotendeels mislukt. De oude scholen bestonden nog steeds en onophoudelijk vielen de vertegenwoordigers ervan elkaars geschriften aan. Van één, nationaal historiebeeld kon in een dergelijke situatie geen sprake zijn: '*elk had zijn richting, had zijn lijn*'. Het calvinistisch-orangistische beeld werd verwoord in verschillende synthesen: in 1846 publiceerde Groen van Prinsterer zijn *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* en in 1853 was de postume uitgave van Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* (1832-1853) voltooid. De staatsgezinde visie op het nationale verleden, reeds uitvoerig uiteengezet in Wagenaars *Vaderlandsche Historie* (1749-1759), leefde ondermeer door in de studies van Bakhuizen van den Brink.

Maar ook op dit vlak was menig burger ontevree. Met name de in

Leiden gevormde classicus Robert Fruin (1823-1899) spande zich - vanuit een nationaal-liberale wetenschapsideologie - in de tweede helft van de negentiende eeuw in om een grotere eensgezindheid in de Nederlandse historische wereld te bereiken. Op 9 mei 1859 voorspelde de romanschrijfster A.L.G. Bosboom-Toussaint hem: '*Uwe beschouwing zal autoriteit hebben*'[2]. Zij werd niet bedrogen in haar verwachtingen. Voor generaties historici werd Fruin - naar de geijkte uitdrukking van S. Muller Fz. - 'de vader van de moderne Nederlandse historiografie'[3].

Dit vaderschap slaat dan meestal niet op het historisch beeld dat Fruin ontwierp, maar op de door hem geïnaugureerde methode. Die methode, waarbij de historicus metaforisch als een 'rechter van instructie' werd omschreven, was voor Fruin en zijn leerlingen het instrument bij uitstek om op een wetenschappelijke en onpartijdige wijze de geschiedenis te beoefenen. De daarbij uitgewerkte onpartijdigheidsleer was erop gericht *tabula rasa* te maken met de in de eerste helft van de negentiende eeuw gehanteerde historiografische concepten. Een nieuw instrumentarium en een oorspronkelijke theorie dus: beide weerspiegelen Fruins verlangen naar een historiografie nieuwe stijl, die ook een politieke rol kreeg toebedeeld.

Eindnoten:

1 P.A. DE GENESTET, *De dichtwerken*, uitg. C.P. TIELE, Rotterdam, 1886[1], p.91-92.
2 R. FRUIN, *Correspondentie 1845-1899*, uitg. H.J. SMIT en W.J. WIERINGA, (*Werken uitgeg. door het Historisch Genootschap te Utrecht*, reeks 4, nr. 4), Groningen-Djakarta, 1957, nr. 73 (hierna aangeduid als *Fruin-correspondentie*).
3 S. MULLER Fz., *Robert Fruin, - De Gids*, 58 (1894), dl.II, p.359.

1. De wetenschap in liberaal perspectief

Kort na zijn promotie te Leiden (op een egyptologisch onderwerp) op 18 december 1847 vertrok Fruin naar Utrecht. Hij zou er blijven tot 1850. Deze 'Utrechtse jaren' werden beslissend voor de vorming van zijn wetenschappelijk referentiekader. Hij kwam er ondermeer in contact met de natuurkundigen F.C. Donders en G.J. Mulder. Hun natuurwetenschappelijke arbeid en de daarbij gehanteerde methode was de ideale voedingsbodem voor een idee die hem nooit meer zou verlaten: de noodzaak de wetenschap te bevrijden van elk van buitenaf opgelegd juk. De lezing van John Stuart Mills 'gulden verhandeling' *On liberty* bevestigde en verstevigde deze gedachte.

In Utrecht hervond Fruin tevens een oude vriend: de filosoof C.W. Opzoomer. Zij ontwikkelden zich zelfstandig, maar in samenspraak[4]. Beiden begroetten '*den klimmenden dag der wetenschap*' met hoop en vertrouwen. Meer dan uit enig ander document spreekt dit jeugdig enthousiasme uit de woorden die Opzoomer in oktober 1847 aan Fruin schreef: '*Hoe menigmaal hebben wij onze ziel verkwikt aan de gedachte eener toekomst, waarin de geest vrij zal zijn, los van alle kluisters, die het bijgeloof smeedde. Wij zeker zullen dien tijd niet bele-*

ven, maar hoe schoon, hoe edel toch, mede te werken tot dat groote doel, bouwsteenen aan te brengen voor dien tempel der kennis, die te stevig moet zijn, dan dat één menschenleeftijd dien zou kunnen oprigten.' Hij beklemtoonde de noodzaak te twijfelen aan alles wat slechts op basis van gezag kon worden aangenomen. Deze cartesiaanse houding en de positieve resultaten ervan verspreidden zich in Opzoomers optiek steeds meer[5]. Fruin meende dat de nieuwe wetenschappelijke wereldbeschouwing nog eigen was aan een kleine 'intellectuele aristocratie' en dat zij in bescherming moest worden genomen tegen de calvinistisch-democratische weerstand[6]. Voor beiden gold dat de Wetenschap onder geen beding onder curatele van het Geloof mocht staan. Dit positivistische axioma zou Opzoomer steeds leiden in zijn strijd tegen de traditionele theologie en hem tot de wijsbegeerte der ervaring brengen; voor zijn *compagnon de route* werd het later het kernpunt van zijn ideeëngoed over de aard en de taak van de geschiedbeoefening.

Fruins algemene en positivistische wetenschapsbeeld had een politieke tegenhanger. Zijn onwankelbaar vertrouwen in de vrije Wetenschap hing immers samen met een duidelijke politieke keuze voor het liberalisme. Deze beide elementen, positivisme en liberalisme, ontplooiden zich gelijktijdig en vormden de kern van zijn levensbeschouwing. Zij waren als het ware een twee-eenheid, die hem blijvend als inspiratiebron zou dienen[7].

De politieke zijde van deze twee-eenheid werd gevoed door de gebeurtenissen van 1848. Fruin juichte de grondwetsherziening toe en meer dan Opzoomer toonde hij zich in het begin van de jaren 1850 een vurig aanhanger van Thorbecke, bij wie hij in Leiden trouwens nog college had gelopen[8]. De Aprilbeweging in 1853 maakte dan ook een grote indruk op hem. De bedreiging van het pas opgerichte liberale staatsgebouw bracht hem in het gelid. Als Thorbecke-militant trok hij in een polemische en eerzuchtige brochure, *Het antirevolutionaire staatsrecht van Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld* (1853), van leer tegen de belagers van de liberale verwezenlijkingen. Hij hield een krachtig pleidooi voor een meer constitutionele staatsvorm. Nooit hadden Van Hogendorp en zijn medestanders ernaar gestreefd, zo betoogde hij, het Oranje-huis een absolute soevereiniteit te schenken. En in zijn verweerschrift uit 1854 tegen de reacties op de brochure waarschuwde hij Groen er niet naar te streven de constitutionele monarchie te vervangen door een onverdeelde oppermacht van de Koning in een natie waarin Kerk en Staat zouden samenvallen[9].

Tegelijk werkte Fruin zijn wetenschapstheoretische denkbeelden

uit. In december 1848 werd hij uitgenodigd een voordracht te geven in het Utrechtse Leesmuseum. Op 15 februari 1849 sprak hij er *Over onzen tijd, vergeleken met dien der Sophisten*. Tot 1965 bleef deze lezing onuitgegeven. Blok en de beide Mullers namen haar immers niet op in de *Verspreide Geschriften* van hun leermeester. Fruin zelf had in 1849 getracht de tekst te publiceren in *De Gids*, maar Potgieter had geweigerd: in deze voordracht, zo had hij de jonge publicist bericht, had hij een onpartijdig en '*voraussetzungslos*' standpunt gemist. Dat deze zelfde publicist nog geen twee decennia later én door zowat iedereen om zijn onpartijdigheid zou worden geroemd én zelf *Gids*-redacteur zou worden, had Potgieter nog niet kunnen vermoeden[10].

Fruins visie op de aard en de taak van de wetenschap werd in de omstreden Utrechtse voordracht voor het eerst globaal geformuleerd. In beide vergeleken tijdperken, de tijd der Griekse Sofisten en de eigen tijd, constateerde hij een dreigende anarchie en een toenemende reactie tegen elke vorm van gezag. De Sofisten hadden de veelvormige subjectiviteit boven iedere objectieve waarheid of norm gesteld. In religie, staatsrecht en moraliteit had hun ontluisterende onderzoek alle scheidsrechterlijke instanties verdreven. De grove partijdigheid en de voortdurende burgeroorlogen waren de meest treffende symptomen van deze anarchie geweest. Toch zag de spreker de sofistiek ook als een positieve beweging, en wel om haar strijd voor de rede tegen het geloof en de verbeelding.

Een zelfde ambivalent standpunt nam Fruin ook ten aanzien van de eigen tijd in. De Franse Revolutie, zo meende hij, heeft door de prediking van een onbeperkte vrijheid en van een ongebonden wetenschap een alomvattende onzekerheid teweeggebracht. De 'jong-Hegelianen' hebben op elk gebied twijfels verspreid. In godsdienst, staatsrecht en moraliteit ontbreekt ook nu een verbindend gezag. De dwaasheden der tomeloze democratie heersen overal: '*Men vergeet dat vrijheid, waar zij niet door vaste beginsels beperkt is, in ongebondenheid ontaardt*'[11]. Ook in deze tijd dreigt het gevaar van een alles verdelende partijschap. Dit betekent echter absoluut niet dat deze door de wetenschap veroorzaakte beginselloosheid moet worden opgeheven door een extern principe, *in casu* het geloof. Slechts door veelzijdig en onbevangen wetenschappelijk onderzoek kunnen nieuwe zekerheden worden bereikt. De liberaal-positivistische strekking van het betoog sprak duidelijk uit de slotwoorden: '*Het vrije en algemeene onderzoek dat de meeste jammeren, die wij te betreuren hebben, over ons heeft gebragt, is alleen in staat ze weer te verdrijven en te vergoeden. Weg dan met alle palliatieven, met drukperswetten en ver-*

ordeningen tegen de clubs: het vrije subjectieve denken alleen is magtig zich zelf te dooden, en gezag uit beginselloosheid voort te brengen'[12]. Met andere woorden: de onzekerheid en het relativisme, uitvloeiselen van een onbeperkte wetenschappelijke vrijheid, kunnen slechts worden opgelost door een vrije wetenschap. Het was een paradox van formaat!

De dichter en literatuurhistoricus Albert Verwey herkende in 1905 met recht deze zelfde wetenschapspolitieke inzichten ook in de vier jaar later tegen Groen gepubliceerde brochure[13]. De Aprilbeweging, zo vreesde Fruin immers, beoogde niet alleen een beknotting van de staatkundige vrijheid: zij was in haar streven naar een staatsrecht dat zich voortdurend beroept op Bijbel en Historie, ook een '*obscurantistische aanslag*' op de wetenschappelijke vrijheid. Tegenover het antirevolutionaire staatsrecht verdedigde de Thorbecke-aanhanger het liberale staatsrecht, dat hij een vrij, zelfstandig en wetenschappelijk karakter toeschreef. De 'speculatieve' of 'historische' wetenschappen moesten zich - in het spoor van de 'positieve' wetenschappen - emanciperen van de bijbelse suprematie. De polemist hamerde erop dat juist de aan de Revolutie verwante Reformatie de stoot had gegeven tot een vrije wetenschapspraktijk[14]. Uit strategisch oogpunt was dat een intelligente zet.

Fruin betoogde in deze brochure bovendien dat alleen een wetenschappelijke bewijsvoering, zich baserend op empirisch materiaal en volgens de wetten van de logica voortschrijdend, op een afdoende en definitieve wijze de politieke partijconflicten zou kunnen oplossen. Zijn positivistische wetenschapsopvatting had dus een utilitaristisch fundament. Uitzonderlijk was dat niet, integendeel: ook voor de 'vader van het positivisme' Auguste Comte, die tussen 1830 en 1842 een zesdelige *Cours de philosophie positive* had gepubliceerd, was het positivisme meer dan een wetenschapsideaal. In zijn optiek moest met name de geschiedenis zich verheffen tot een maatschappijwetenschap, die de bouwstenen voor een echt wetenschappelijke politiek zou leveren. Slechts een objectieve bestudering van de sociale feiten, dus een 'sociale fysica', kon volgens hem de uitzichtloze partijtwisten doen verdwijnen en aldus de basis voor een constructieve politiek leggen[15].

De vrije wetenschap als remedie tegen de alles doortrekkende partijschap: dat was ook de strekking van het positivisme dat de jonge Fruin in zijn Groen-brochure verdedigde. *In concreto* betekende dit dat de 'positieve' wetenschap moest verhinderen dat de oude partijschap, die de Republiek ten gronde had gericht en haar aan een vreemde overheersing had overgeleverd, ten gevolge van de uitda-

gende politieke houding van de anti-revolutionairen in 1853 weer de kop opstak[16]. Anders geformuleerd: alleen de wetenschap kon tot politieke pacificatie en conciliantie tussen de verschillende levensbeschouwingen leiden. Dit *credo* zou Fruin meer dan veertig jaar lang blijven herhalen. Nog in 1882, toen de pacificatiemogelijkheden steeds kleiner schenen te worden, verzuchtte hij in een verrassend openhartige brief aan de weduwe van de Groningse hoogleraar Staatsrecht C. Star Numan, Jkvr. O.C.S. Star Numan - Van Swinderen, dat slechts het volkomen vrije onderzoek de weg tot hereniging van de verschillende gezindheden kon banen[17].

Zo bracht Fruin in de jaren 1840-1850 allerlei themata aan, die vanaf 1858 in zijn historiografie vaster vorm kregen: het liberale karakter van de wetenschap, haar empirische basis, de conciliantie tussen de verschillende ideologieën als doel..., ideeën die hij in de volgende decennia vanuit het algemene, wetenschapspolitieke vlak zou overbrengen naar het meer concrete gebied der geschiedbeoefening.

Het woelige staatkundige leven uit de periode 1847-1854 had Fruin immers tot de studie van de vaderlandse geschiedenis gebracht. In 1849 was hij als opvolger van Matthias de Vries benoemd tot *praeceptor* aan het Stedelijk Gymnasium te Leiden, waar hij voortaan geschiedenis (en aardrijkskunde) zou doceren[18]. In de jaren 1850 verdeelde hij zijn tijd tussen de actieve politiek en het historisch onderzoek. Dit laatste resulteerde in twee geschriften die hem op het voorplan van de nationale geschiedschrijving brachten: de *Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog* (1857-1858) en *Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog* (1859-1860).

Het onderzoek voor deze studies confronteerde Fruin met de belangrijkste problemen uit de Nederlandse historiografie: de institutionele ontwikkeling van de staat, de partijtwisten in de Republiek, de relatie tussen de stadhouder en de regenten... In de *Tien jaren* overheerste het loevesteinse perspectief op de vaderlandse geschiedenis. De auteur benadrukte ondermeer dat de door de calvinistische historici gelaakte decentralisatie in de Republiek in de geest des tijds lag en bewonderde de vrijhandel, die hij als het complement van de burgervrijheid op staatkundig vlak beschreef[19]. Het wekt dan ook geen verwondering dat Verwey en in zijn spoor Z.W. Sneller, dit werk op rekening van de ‘geest van '48’ schreven[20]. Toch bestond ook in dit boek reeds een spanning tussen de liberaal-staatsgezinde en de meer orangistisch gekleurde visie op het Nederlandse verleden. Ondanks de goedkeurende woorden voor de staatsinrichting van de Republiek, wees Fruin immers herhaaldelijk op de nadien zo verderfelijk voor het land gebleken consequenties van het provincialisme en

het vrijheidsstreven van de gezagsbeklederS[21]. In het korte tijd later gepubliceerde *Voorspel* betreurde hij het dat de Nederlandse Republiek een uitzondering op de algemeen-Europese tendens naar centralisatie, unificatie en ordening was geweest[22]. Zijn onvervuld gebleven verlangen naar continuïteit in de Nederlandse staatkundige ontwikkeling leidde er zelfs toe dat de over het algemeen zo gelukkige portrettist zich hier en daar tot karikaturist ontpopte[23].

Fruin begreep dat de Nederlandse geschiedenis een ideaal wapenarsenaal voor allerlei tegengestelde historische en politieke visies bood. De dreiging dat de historiografie steeds opnieuw zou ontaarden in een retrospectieve politiek bleef daardoor voortdurend aanwezig. Daarom riep hij reeds in de *Tien jaren* de historici op onpartijdig en billijk te staan tegenover zowel de staatsgezinde als de stadhouderlijke partij[24]. Hoe moeilijk dit blijkbaar was, werd hem duidelijk bij de uitgave van de eerste twee delen van de tweede serie van Groens *Archives* in 1858, die het tijdvak van Maurits en Oldenbarnevelt omvatten. In de *Tien jaren* had hij hen tot zijn tevredenheid nog kunnen zien samenwerken ter verlossing en ter bevestiging van het vaderland[25]. Maar door Groens commentaar in de *Archives* werd hij toch met het conflict tussen de militaire en de staatkundige opvolger van Prins Willem geconfronteerd. Groens zijdelingse beschuldigingen aan het adres van Oldenbarnevelt en diens medestanders dwongen hem tot een eerste aanzet van de onpartijdigheidsleer die hij in 1860 zou uitdiepen. Op een belerende toon maande hij de calvinistische historici aan hun partijdigheid bij het beoordelen van de staatkunde van de Republiek te laten varen. Hij benadrukte de noodzaak zich te plaatsen op het standpunt van én Maurits én Oldenbarnevelt, om aldus billijk te kunnen oordelen over een strijd die slechts treurig kon stemmen. Maar ook de loevesteins-gezinde historici waarschuwde hij, zich niet door hartstocht tot overdrijving en een onbillijk oordeel te laten verleiden[26].

Eén jaar later, in 1859, herhaalde Fruin deze eis. Naar aanleiding van Groens waarderende woorden voor de buitenlandse politiek van én Prins Willem én Oldenbarnevelt, noteerde hij: '*Het doet ons goed onze groote mannen, die inderdaad aan dezelfde taak in denzelfden geest hebben voortgewerkt, dus in één adem te hooren verheerlijken. Al te dikwerf kiest de partijschap er eenigen uit om bovenmatig te prijzen en koelt aan de anderen haar wrok in onverdiende beschuldigingen*'[27].

Zo werd het liberaal-positivistische wetenschapsideaal, gericht op een politieke conciliantie, op het einde van de jaren 1850 ook in de beoefening van de vaderlandse geschiedenis geïntroduceerd. Reeds

in 1860 werd het als een afgerond historiografisch programma aangeboden.

Eindnoten:

4 Over de relatie Fruin-Opzoomer: Z.W. SNELLER, *Opzoomer en Fruin, - Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, 1949, N.R., dl.12, nr. 10, p.511-531 en ID., *Groen van Prinsterer en Fruin, - Meded. der Kon. Ned. Ak. van Wet., afd. Lett.*, 1949, N.R., dl.12, nr. 12, p.640-655. Een terechte reactie tegen Snellers overschatting van de invloed van Opzoomer op Fruin in: L.J. ROGIER, *Robert Fruins verhouding tot Opzoomer, - Annalen van het Thijmgenootschap*, 46 (1958), p.141-152.
5 *Fruin-correspondentie*, nr.12.
6 Cfr. de ongedateerde notitie uitgegeven in R. FRUIN, *Over onzen tijd vergeleken met dien der Sophisten*, uitg. J. VAN HEIJST en TH.J. MEIJER, - *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 79 (1965), p.551, noot 1.
7 Cfr. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen tijdens de Republiek*, Groningen, 1958, p.1-49. Over de term 'positivisme': *infra* par.5, noot 149.
8 Cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.22.
9 *VG*, dl.X., p.76-238 (met name p.148 en p.206).
10 *Robert Fruin in brieven en andere stukken*, uitg. J. VAN HEIJST, - *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 77 (1963), nr.12. Fruin was *Gids*-redacteur van 1865 tot 1875. Potgieter, die in januari 1865 de *Gids*-redactie had verlaten, had ook toen weinig vleiende woorden voor hem over: hij betitelde de nieuwe redacteur als een 'Leydsch doctrinairtje', een 'pruik', eigenlijk een 'flauw kereltje' (R. AERTS e.a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen - cultureel en literair tijdschrift*, (*Schrijversprentenboek*, 27), 's-Gravenhage-Amsterdam, 1987, p.54).
11 R. FRUIN, *Over onzen tijd*, p.577.
12 ID., *Over onzen tijd*, p.585.
13 A. VERWEY, *Robert Fruin*, - ID., *Proza*, Amsterdam, dl.I, 1921, p.115-116.
14 *VG*, dl.X, p.83, p.97-99 en p.158-164.
15 Cfr. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.10-19. Fruin had in zijn Utrechtse jaren de *Cours de philosophie positive* grondig bestudeerd.
16 *VG*, dl.X, p.238.
17 *Fruin-correspondentie*, nr.264.
18 A.H. HUUSSEN Sr., *Robert Fruin en het Stedelijk Gymnasium te Leiden 1850-1860*, Leiden, 1963.
19 R. FRUIN, *Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog 1588-1598*, (*Aula*, 28), Utrecht-Antwerpen, 1959[11], p.42 en p.147-148.
20 A. VERWEY, *Robert Fruin*, p.118-122 en Z.W. SNELLER, *Groen van Prinsterer en Fruin*, p.586 en p.595-596.
21 R. FRUIN, *Tien jaren*, p.45, p.51-53 en p.274. Cfr. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.99-107.
22 *VG*, dl.I, p.269-285. Cfr. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.107-117.
23 Cfr. J.S. THEISSEN, *Fruin over Egmont's zending naar Spanje, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1917, p.48-90.
24 R. FRUIN, *Tien jaren*, p.209.
25 ID., *Tien jaren*, p.52.
26 *VG*, dl.VII, p.411-429.
27 *VG*, dl.VII, p.441.

2. 'Onpartijdig, dit is liberaal'

De *Tien jaren* bezorgde Fruin een groot prestige: het werk werd algemeen erkend als een klassiek boek van de Nederlandse historiografie[28]. De Utrechtse hoogleraar W.G. Brill beoordeelde het werk al dadelijk als een gewenste opvulling van een lacune die ook Wagenaar en Bilderdijk hadden laten bestaan[29]. Lof kwam er echter niet alleen van vakgenoten. Ook het ontwikkelde publiek waardeerde het boek. De *Tien jaren* bleek zelfs de modieuze grillen van dat publiek te kunnen overleven. Toen de redactie van *De Nederlandsche Spectator* in 1891 - dus bijna vijfendertig jaar na de publicatie van het werk - op basis van een enquête bij de lezers van het tijdschrift een 'top-99' opstelde van de boeken die het publiek het meest of het blijvendst hadden geboeid, bekleedde de *Tien jaren* nog een eervolle achttiende plaats. Slechts één historicus ging Fruin voor: de kort tevoren verschenen *Historische schetsen, bladen en studiën* van de populaire Amsterdamse hoogleraar Th. Jorissen stonden op de vijftiende plaats. Andere historici werden niet genoemd[30].

Een professoraat in de Vaderlandse Geschiedenis in Utrecht zat er in 1859 nog niet in, maar één jaar later - toen in Leiden de leerstoel van Matthias de Vries werd gesplitst - werd Fruin, gesteund door Bakhuizen en Groen, de eerste Nederlandse hoogleraar in de Vaderlandse Historie. Hij zou deze leerstoel vierendertig jaar lang bezetten.

Op 1 juni 1860 hield de nieuwe hoogleraar zijn oratie. De verwachtingen waren hoog gespannen[31]. Fruin sprak over *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, een thema dat hij in 1862, 1865 en 1869 ook in zijn academische openingstoespraak *Over de geschiedenis als leermeesteres des levens* zou behandelen[32]. Het beeld dat de historicus van het verleden tekent, zo betoogde hij in deze toespraken, bezit niet de eigenschappen van een spiegelbeeld. De historiografie is immers geen mechanische reproductie van de voorbije werkelijkheid en kan daarom ook niet als een *spieghel historiael* worden beschouwd. De geschiedschrijver is veeleer een kunstenaar die de lezer wel een welgelijkend portret, maar geen foto kan voorleggen. De onvermijdelijke, maar ook noodzakelijke subjectiviteit van de historicus kentekent dat portret en geeft het een eigenaardigheid die geen andere geschiedschrijver, zelfs op basis van hetzelfde bronnenmateriaal, kan

bereiken. De historicus die die subjectiviteit en dus die eigenheid wil uitbannen, vervalt in kleurloosheid. Bovendien kan de persoonlijkheid of de 'partijdigheid' van de historicus slechts in schijn worden geëlimineerd. Volkomen 'onpartijdigheid', zoals door Wagenaar is nagestreefd, is een fictie, die misleidt. De spreker verkoos boven Wagenaar dan ook Bilderdijk, wiens persoonlijkheid en 'partijdigheid' uit elk woord van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* sprak[33].

Toch bood ook het 'fantasiestuk' van Bilderdijk voor Fruin niet de ware en hogere onpartijdigheid: '*Wat hij op partijdige wijs gedaan heeft, moeten wij hem met onpartijdigheid nadoen*'[34]. Wat hij hiermee bedoelde, had hij in 1859 reeds laten uitschijnen in een wat verward stuk over de *Wetenschappelijke wereldgeschiedenis*, waarin hij pleitte voor het schrijven van een wereldgeschiedenis op basis van een moderne, positivistische levensbeschouwing. Vanuit het deterministisch-hegeliaanse perspectief dat de hele lezing beheerste, vorderde hij van de historicus billijk te erkennen dat elk fenomeen en elke figuur in het geheel van de wereldgeschiedenis een noodzakelijke, en dus als goed te kwalificeren bijdrage levert. Slechts een dergelijke erkenning, zo concludeerde hij, leidt tot onpartijdigheid[35].

In de oratie daalde Fruin opnieuw neer tot de lagere regionen van de vaderlandse geschiedenis. De onpartijdige historicus is een meester in de dramatische kunst, zo luidde het nu. Deze eist van haar beoefenaars dat zij zich op evenwaardige wijze in elk personage van hun aan de vrije verbeelding ontsprongen stukken inleven. Het voorbeeld bij uitstek hiervan was Shakespeare, 'de man met duizend geesten': '*De meest uiteenloopende meeningen en begrippen laat hij door de verschillende personen, die hij ons vertoont, met gelijke overtuiging verdedigen: hij heeft begrepen wat voor elk geloof, voor iedere levensbeschouwing te zeggen is*'[36]. Deze dramatische kwaliteit, die voor Brill slechts een eerste stap op de weg naar de juiste beschouwing der geschiedenis was, vormde voor Fruin het ideaal van de onpartijdige historicus[37]. Hij noemde haar kort en krachtig '*de historische blik*'. Deze historische blik beschreef hij als een samenstel van twee eigenschappen, die wel te onderscheiden, maar zeer moeilijk te scheiden zijn: enerzijds het verstaan van de meest uiteenlopende karakters en visies (een intellectuele component) en anderzijds het erkennen van het betrekkelijk goede en ware in de verschillende partijen (een ethische component). Onpartijdigheid staat met andere woorden zowel tegenover bekrompen inzicht als tegenover onverdraagzaamheid.

Zowel de oratie als de genoemde academische openingstoespraak bevatten dan ook een opvallend pleidooi voor openheid en tolerantie tegen onbegrip en eenzijdige waardering. Tegenover de dogmaticus

en de lyricus, die slechts één geloof of één stelsel kunnen verdedigen, stelde Fruin de historicus en de dramaturg, die - ook al behoren zij zelf tot een bepaalde partij - elk standpunt moeten kunnen begrijpen en er het goede en ware in kunnen opmerken. Want dat was de grond van zijn houding: het besef dat de volstrekte waarheid en het volstrekte recht nooit de eigendom van één bepaalde confessie of van één bepaalde partij kunnen zijn. De onpartijdige historicus kan zich in alle partijen verplaatsen en weet dat in beide, partij en tegenpartij, recht zowel als onrecht, waarheid zowel als onwaarheid, te verwachten zijn[38]. De goede verstaander wist wat de redenaar bedoelde: de historicus die de geschiedenis van de Republiek op onpartijdige wijze wou beschrijven, moest zich in beide partijen, loevesteiners en orangisten, inleven en kunnen erkennen dat de waarheid en het recht bij beide elkaar voortdurend bestrijdende groepen aanwezig waren geweest.

Vóór 1813 leek een dergelijke onpartijdige historische behandeling van de geschiedenis van de Republiek Fruin onmogelijk. De geschiedschrijving tijdens de Republiek was partijdig, of zij was niet. Oorspronkelijk werd een vrije geschiedbeoefening immers ervaren als een bedreiging voor het staatsrecht, dat de soevereiniteit der Staten tot ver vóór de Opstand terugvoerde en aldus de jonge Republiek legitimeerde. Na 1618 bleek dat de nauwe band tussen geschiedbeschouwing en staatsrecht steeds dwong tot een partijdige historie. Het verleden was een wapendepot in dienst van loevesteiners en orangisten, die de geschiedschrijving beiden misbruikten om de eigen gezagspretenties te rechtvaardigen. Iedere machtswijziging impliceerde trouwens ook een verschuiving van het historisch perspectief[39].

Vanaf 1813 echter boden volgens Fruin twee veranderingen, een staatkundige en een mentale, de mogelijkheid de geschiedenis van de Republiek onpartijdig te behandelen: enerzijds was de Republiek zelf een afgesloten tijdvak geworden, anderzijds groeide het idee van een ongebonden wetenschap.

Met de oude Republiek en haar staatsvorm verdwenen immers ook de oude partijtegenstellingen, zo luidde het. Nu de Republiek een voorbije tijd was, kon de historicus vrij zijn oordeel over haar uitspreken zonder iemand aanstoot te geven[40]. Fruin sloot hierbij bewust de ogen voor de nieuwe opposanten en de nieuwe tegenstellingen, die, na een korte periode van ‘vergeven en vergeten’ (geïnspireerd door een eendrachtig verzet tegen de Franse overheersing en door de herwonnen onafhankelijkheid) ontegensprekelijk grotendeels aansloten bij de oude partijen en hun geschillen. Een merk-

waardige en veelzeggende mentale blindheid voor een Thorbeckiaan die zeven jaar eerder zelf het stof in de politieke arena had doen opwaaien!

Dat de Republiek een afgesloten, en dus voorbije, periode was, had voor Fruin ook een meer epistemologische consequentie: de beschouwer kon haar nu vanop een afstand beoordelen. Zoals een verhaal noodzakelijk onvolledig is en onbevredigd laat zolang de ontknoping ontbreekt, zo krijgt de historiografie een onpartijdiger karakter wanneer het geheel van de gebeurtenissen vanop een zekere afstand kan worden doorgrond[41]. Daarom ook, aldus Fruin, liet de contemporaine geschiedenis slechts een '*bloot refereren*' toe, geen echte historische beschouwing[42]. Deze gedachte van een onverbrekelijke band tussen objectiviteit en onpartijdigheid enerzijds en afstand en geslotenheid anderzijds, zou later - ondermeer bij Hajo Brugmans - veel instemming vinden.

Het idee van een ongebonden wetenschap, waarvan Fruin veronderstelde dat zij vanaf 1813 bij het 'beschaafde publiek' leefde, hield natuurlijk verband met de emancipatiestrijd van de wetenschap. Zoals hierboven vermeld had de Leidse hoogleraar zich reeds vanaf het einde van de jaren 1840 in deze strijd geëngageerd: zowel in de Utrechtse voordracht als in de ten tijde van de Aprilbeweging geschreven politieke brochures had hij beklemtoond dat de wetenschap zich moest bevrijden van de druk die Kerk en Staat op haar uitoefenden. In 1860 deed hij eigenlijk niets anders dan die eis herhalen, zij het dat hij haar nu meer op de geschiedschrijving toespitste: hij typeerde de wetenschappelijke vrijheid als een *conditio sine qua non* voor de historische onpartijdigheid[43]. Aangezien hij zowel in 1849 als in 1853 duidelijk als militante liberaal had gesproken en de conservatieve en anti-revolutionaire wetenschapsopvatting had bestreden, kon hij in 1862 de onpartijdigheid met de liberaliteit gelijkstellen. Maar tegelijkertijd deed hij zijn uiterste best beide begrippen ook een zekere algemeenheid te verlenen. De term 'liberaal', zo verzekerde hij, was eigenlijk al te vaak misbruikt om één bepaalde politieke partij of gezindheid aan te duiden. 'Liberaal' betekent echter niet 'vrijzinnig', maar wel 'vrijgevig': wie veronderstelt dat recht en waarheid slechts het bezit van de eigen partij zijn en geen eerbied kan opbrengen voor de eigenheid van andere partijen, is geen liberaal. Op historiografisch gebied - en daarmee was de cirkel opnieuw rond - geldt dat de geschiedschrijver, die bij voorbaat alles veroordeelt wat in strijd met de begrippen van zijn partij is gebeurd, die niet alle figuren kan begrijpen of elke partij kan waarderen, met andere woorden: die niet beantwoordt aan de eisen van de *onpartijdige* historicus, de naam '*liberaal*' niet waard is[44].

'Onpartijdig, dit is liberaal'; dat was dus het standpunt van Fruin. De jonge student O.W. Star Numan had dat goed begrepen toen hij zijn leermeester roemde om '*die heilige zucht naar waarheid, die onafgebroken strijd tegen vooroordeel, dat streven om zaken en personen van alle kanten te beschouwen, die waarachtige liberaliteit in één woord*'[45].

De basis van Fruins identificatie van de wetenschappelijke onpartijdigheid en de liberale geesteshouding lag in de weigering van het politieke liberalisme zichzelf - zeker in de periode vóór 1870 - te zien als een partij of als een factie die particuliere belangen representeerde. Deze politieke, of eigenlijk apolitieke houding, vertaalde zich op intellectueel vlak in de positivistische pretentie een volledig waardenvrije wetenschap te vertegenwoordigen. Zoals de liberale politici de organisaties die zij patroneerden niet 'liberaal', maar 'openbaar', 'neutraal', 'algemeen' of 'onafhankelijk' noemden, zo noemden de liberale historici hun geschiedschrijving niet 'liberaal', maar eenvoudigweg 'onpartijdig'. Nog scherper gesteld: de liberale historici beschouwden zichzelf als *per definitie* onpartijdige historici, juist *omdat* zij meenden op politiek vlak slechts algemene, 'nationale' belangen na te streven. Deze historische onpartijdigheid maakte hen - nog steeds volgens dit zelfbeeld - bij uitstek geschikt bij conflicten tussen partijdige (confessionele) historici als bovenpartijdige scheidsrechterlijke instantie te fungeren.

De liberale ideologie droeg althans op dit vlak een totalitair karakter: zij kende zichzelf een kenprimaat toe, vergelijkbaar met de strategieën van het 'wetenschappelijk' socialisme enkele decennia later. Minstens op dit punt zijn Fruins onpartijdigheidsleer en Romeins marxistische objectiviteitstheorie dus vergelijkbaar[46]. In werkelijkheid stonden de liberale politiek en wetenschapsbeoefening natuurlijk op hetzelfde plan als de confessionele. Een koppige zekerheid zou de ogen van de liberalen voor deze discrepantie tussen zelfbeeld en realiteit lang gesloten houden. Pas toen de confessionele partijen de liberalen dwongen zichzelf niet als een partij boven, maar tussen de andere partijen te aanvaarden en het partijdige en subjectieve karakter van ook de liberale wetenschapspraktijk duidelijk werd, openbaarde deze dubbelzinnigheid zich.

Intussen werd de onpartijdigheidsleer zoals die in de oratie van 1860 was uiteengezet, het '*Leitmotiv*' van Fruins historische arbeid. P.L. Muller, zijn oudste leerling en latere collega, noemde haar terecht een 'wetenschappelijke geloofsbelijdenis', die nog in 1897 zou worden onderschreven[47]. Maar meer nog was deze onpartijdigheidsleer een programma, dat tegenstrijdige consequenties, een te realiseren doel en een nader te omschrijven methode in zich borg.

Eindnoten:

28 Cfr. G.P. GOOCH, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Londen-New York-Toronto, 1952, p.412.

29 *Fruin-correspondentie*, nr.53.

30 A. JONGSTRA, *Een andere smaak onder koks en gasten? Een boeken top-99 uit 1891*, - P.J.A. WINKELS e.a., *Ten Tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids, 1880-1895*, 's-Gravenhage,

1985, p.131-136. Voor de nieuwsgierigen: de 'top-drie' werd gevormd door Hildebrand (*Camera Obscura*), Multatuli (*Max Havelaar*) en De Genestet (*Gedichten*).

31 Cfr. *Robert Fruin in brieven en andere stukken*, nr.31.

32 *VG*, dl.IX, p.274-299 en p.316-331.

33 *VG*, dl.IX, p.283-287 en p.317-318. Fruin duidde in deze passage met de term 'partijdigheid' de subjectiviteit van de historicus aan, met 'onpartijdigheid' de objectiviteit. Hij maakte geen onderscheid tussen het probleem van de *kennis* en dat van de *waardering* van het verleden (cfr. *infra* par.6).

34 *VG*, dl.IX, p.318.

35 *VG*, dl.IX, p.271-273.

36 *VG*, dl.IX, p.289. Hoezeer Fruin Shakespeare bewonderde en als (helaas onbereikbaar) ideaal voor de historicus achtte, blijkt uit een uit 1889 daterende brief aan de toneelcriticus en bibliofiel A.C. Loffelt (*Fruin-correspondentie*, nr.363).

37 Cfr. W.G. BRILL, *De juiste beschouwing der geschiedenis in hare vrijmakende kracht*, Leiden, 1860, p.21-23.

38 *VG*, dl.IX, p.290 en p.319.

39 *VG*, dl.IX, p.276-278.

40 *VG*, dl.IX, p.278-279.

41 Cfr. *VG*, dl.IX, p.419-437 (vooral p.427-430) over Ranke en de mogelijkheid een onpartijdige wereldgeschiedenis te schrijven na 1870, wanneer de strijd tussen de revolutionaire (Franse) krachten en het (Duitse) verzet daartegen tot een rustpunt is gekomen. Vgl. *VG*, dl.IX, p.332-333, noot 1.

42 *Fruin-correspondentie*, nr.352: Fruin aan P.J. Blok, 1 dec. 1887.

43 *VG*, dl.IX, p.279-280.

44 *VG*, dl.IX, p.318-319, noot 1.

45 *Fruin-correspondentie*, nr.135: O.W. Star Numan aan Fruin, 13 juli 1863.

46 Cfr. reeds J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.35. Vgl. *infra* hf. V, par.3.

47 P.L. MULLER, *Levensbericht van Robert Fruin*, - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.), *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I: *Geschiedschrijvers*, Den Haag, 1981, p.245 en *VG*, dl.VIII, p.95.

3. Woord en wederwoord

Fruins onpartijdigheidsprogramma stelde - met een term van F. Rachfahl - de *Motivenforschung* in het middelpunt van zijn geschiedbeoefening[48]. Immers: om zich in alle partijen te kunnen inleven en het betrekkelijk ware en goede in hun standpunt te kunnen erkennen, moeten de drijfveren en beweegredenen van deze partijen worden achterhaald. Daarom achtte Fruin het de plicht van de historicus niet alleen te beschrijven wat was gebeurd, maar ook en vooral te verklaren *waarom* het zo was geschied. In tegenstelling tot descripties hebben verklaringen, aldus de wel erg reductionistische these van de Leidse hoogleraar, niet de strekking en de gevolgen van de daden van de verschillende partijen en van de *dramatis personae*, maar wel hun bedoelingen tot object. De kennis der bedoelingen maakt dan een onpartijdige en billijke beoordeling van partijen en figuren mogelijk[49]. Bovendien kan, aldus de classicus Fruin, deze verklarende en wetenschappelijke *Motivenforschung* de geschiedenis, zoals een Griekse tragedie, doortrekken van een spankracht, waarin de noodzakelijkheid en de eenheid der gebeurtenissen zich manifesteert. Zijn grote voorbeeld hierbij was Thucydides[50].

De openheid en tolerantie, die Fruin expliciet in zijn oratie had bepleit, hadden niet alleen betrekking op de beide partijen uit de Republiek, loevesteiners en orangisten, maar ook op het katholieke volksgedeelte tijdens en na de Opstand. Ook de motieven der katholieken moesten dus worden gekend. Hij verweet de historische traditie vóór 1850 te exclusief protestants gekleurd geweest te zijn en te weinig aandacht aan de rol en positie van de katholieken in de Republiek te hebben besteed. In de *Tien jaren* ging hij zelf in op deze rol en positie. Hij sprak er zijn afkeuring uit over de calvinistische onverdraagzaamheid, die ertoe had geleid dat de katholieken van het vaderland vervreemdden[51]. In 1865 illustreerde hij die intolerantie in een *Gids*-artikel over *De Gorcumsche Martelaren*, waarmee hij een expliciete aanvulling en correctie op de protestantse geschiedschrijving wou brengen[52]. Toen de Amsterdamse boekhandelaar-antiquair F. Muller hem in 1879 schreef dat deze houding koren op de ultramontaanse molen was, reageerde hij vertoornd. Die papofobie, zo retourneerde hij, doet op onverdedigbare wijze afbreuk aan het wetenschappelijke en onpartijdige karakter van de geschiedbeoefening. Bovendien was zij een politieke fout: zij zou de katholieken in grote getale in de armen van de ‘ultramontaanse drijvers’ dwingen en zodoende een politieke polarisatie veroorzaken, die een herhaling van de zo gevreesde Aprilbeweging zou kunnen betekenen[53].

Om de houding en de betekenis van de katholieken in de Republiek onpartijdig te kunnen beoordelen, was echter een diepgaander kennis van hun beweegredenen noodzakelijk. Daarom riep Fruin in het *Gids*-artikel uit 1865 de katholieken op de geschiedenis van de Opstand vanuit het oogpunt van hun Kerk te schrijven. De taak van deze katholieke historiografie zou erin bestaan, in haar geschiedverhaal alles op te nemen wat het standpunt van de katholieken in de Republiek kon verduidelijken. Fruins vraag was dus inhoudelijk van aard. Op methodologisch gebied zou de katholieke historiografie immers moeten voldoen aan de eisen die aan elke geschiedschrijving gelijkelijk moeten worden gesteld. Zij moest gebaseerd zijn op waarheidsliefde, geoefende kritiek en langdurige arbeid: wel een katholiek perspectief, maar geen katholieke partijdigheid dus[54].

Op 8 mei 1865 ontving Fruin een brief van een verbaasde W.J.F. Nuyens. Waar Fruin om vroeg, zo schreef deze katholieke arts, was hij van plan[55]. Datzelfde jaar nog verscheen het eerste deel van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*. In dit werk verdedigde hij zijn geloofsgenoten tegen de beschuldiging van onvaderlandse gezindheid, maar tegelijk waarschuwde hij hen ook voor een te eenzijdige verheerlijking van de Spaanse heersers. De *Nederlandsche beroerten* was een eerste aanzet tot de katholieke emancipatie op historiografisch gebied, jarenlang gecondenseerd in de slogan '*Vindicamus haereditatem patrum nostrorum*' ('Wij eisen het erfdeel onzer vaderen op')[56]. Nuyens, J.A. Alberdingk Thijm en andere katholieken poogden immers - juist door de beoefening van de vaderlandse historie - te bewijzen dat zij er evenveel recht op hadden 'Nederlander' te heten als de calvinisten, die zichzelf nog steeds als de 'bloem der natie' beschouwden, of de liberalen, wier superioriteitswaan voortdurend (zowel in de politiek als in de wetenschap) tot uiting kwam. Katholiciteit en nationaliteit sloten elkaar niet uit, zo wilden zij aantonen. Bovendien trachtten zij de traditionele katholieke geschiedfilosofie, waarin het hele wereldgebeuren een bovenaardse zin kreeg, een concreter karakter te geven[57].

Fruin recenseerde Nuyens' *Nederlandsche beroerten* welwillend en erkende hoffelijk dat dit vanuit katholiek oogpunt geschreven werk zou bijdragen tot een minder vooringenomen visie op de Republiek[58]. Niet ten onrechte: Nuyens rekende af met vele meer op de calvinistische (en liberale) ideologie dan op grondig wetenschappelijk onderzoek gebouwde voorstellingen uit de oudere historiografie, zo bijvoorbeeld met de gedachte dat rooms- en spaansgezinden ten tijde van de Opstand één zelfde groep vormden.

De opkomst van de katholieke geschiedschrijving omstreeks 1865

wijzigde het historiografische landschap grondig. De tweestrijd die vooral vóór 1850 tussen calvinistische en liberale historici heerste, werd vervangen door een bitse discussie tussen calvinistische en katholieke geschiedschrijvers, waarbij de liberale historici eerder als 'lachende derden' toekeken. Fruin schreef zichzelf de rol van een 'belangstellende toeschouwer' toe. Wanneer hij toch deelnam aan de strijd, was het slechts om billijk de elkaar bestrijdende confessionele groepen te geven wat hen toekwam[59]. Het was een rol, die uitstekend paste bij zijn totalitair-liberale onpartijdigheidsleer.

Fruins pleidooi voor begrip en waardering voor de verschillende partijen en volksgroepen uit het verleden, werd niet door iedereen met vreugde onthaald. Zijn onpartijdigheidsvisie werd door de ontevreden critici niet begrepen als een wetenschappelijk programma, maar als een vlucht, als een weigering positie te kiezen in de belangrijkste historische debatten. Zijn 'stoïcijnse gelijkmatigheid' verstevigde die indruk. De eis in alle partijen, loevesteiners en orangisten, protestanten en katholieken, het goede en ware te erkennen, zou in de ogen van de critici snel uitmonden in een kleurloos geschiedverhaal, dat slechts onverschilligheid ten aanzien van het grootse panorama dat de Nederlandse geschiedenis ten tijde van de Republiek bood, zou teweegbrengen. Maar bovendien zou die leer ook in de hedendaagse politieke debatten tot een sceptische en dus afwachtende houding kunnen leiden.

Merkwaardig genoeg kwam deze kritiek vooral vanuit liberale hoek. De advocaat W.C.D. Olivier, met wie Fruin in de Leidse liberale kringen in de jaren 1850 bevriend was geraakt, formuleerde haar op de meest houtsnijdende wijze. Onder het pseudoniem C.R. recenseerde hij in *De Nederlandsche Spectator*, waaraan toen ook Bakhuizen en Busken Huet meewerkten, Fruins oratie[60]. Zijn kritiek omvatte twee componenten: Fruins onpartijdigheid zou - indien verwezenlijkt - leiden tot quiëtisme, en: de onpartijdigheid, zoals door Fruin gevorderd, is per definitie onbereikbaar. Het zwaartepunt viel op het eerste aspect. Olivier betoogde dat de erkenning van het axioma, dat in alle meningen waarheid en onwaarheid vermengd zijn, de kritische functie van de geschiedschrijving in gevaar bracht en uiteindelijk - ook in de politiek - een onvruchtbare gelatenheid opriep. In zekere zin waren deze opmerkingen een voorafschaduwing van Colenbranders vooral in 1910 uitgesproken reactie tegen de 'historische ziekte'[61]. Maar Fruins onpartijdigheidstheorie, zo redeneerde Olivier gevat verder, was ook niet in de praktijk te brengen: zoals hij de onpartijdigheid opvatte, betekende zij bovenpartijdigheid. En: '*Zóó zou een waarnemend Brobdignagiër onpartijdig over de geschie-*

denis van Lilliput kunnen schrijven, maar niet een Lilliputter over de Lilliputters'[62]. Dit thema zou later hernomen en uitgebreid worden in het historisch perspectivisme. Ook Thorbeckes opvolger te Leiden, de liberale politicus S. Vissering, in 1864 Fruins medestander in diens verzet tegen de politieke praktijken van Groen, meende dat Fruin de onpartijdigheid te verregaand nastreefde[63].

De onderliggende houding van deze liberale kritiek is duidelijk. Olivier en Vissering, beiden militante liberalen, begrepen dat historiografie en actuele politiek verstrengeld waren en vreesden dat Fruins weigering in historische debatten positie te kiezen - zo interpreteerden zij zijn onpartijdigheidsleer - ertoe zou leiden dat hij zich ook uit de eigentijdse politieke strijd zou terugtrekken. Het is dan ook normaal dat de kritiek na 1865 nog werd herhaald: enerzijds had Fruin toen zijn onpartijdigheidsideaal tot de katholieken uitgebreid, anderzijds werden de liberalen op het politieke toneel ten gevolge van de encycliek *Quanta Cura* (1864) en de daarmee samenhangende toenadering tussen katholieken en protestants-christelijken, waarvoor Kuypers antithese later de weg ook op regeringsvlak zou banen, steeds meer geïsoleerd. Net in deze periode een strijder die in 1853 zijn waarde had bewezen, verliezen kwam dus bijzonder slecht uit voor het liberale kamp. Van Vlotens onhandig geformuleerde verwijten in 1867 en 1869 waren echter niet van die aard Fruin tot een andere houding te bewegen. Deze felle vrijdenker hoonde Fruins neutraliteitsbeginsel, beschuldigde hem van karakterloosheid en weifelzucht en verkondigde strijdbaar de vernietigende kritiek van Bakhuizen boven de ongepaste deftigheid van de Leidse hoogleraar te verkiezen. Vrolijk vatte hij - met verwijzing naar Fruins apothekersafkomst - zijn vonnis samen in volgend versje:

> '*Zijn wieg stond tusschen zene-blâren*
> *En likkepot en drankflesch in*,
> *Vandaar die oudewijvezin*
> *Als kenmerk van zijn later jaren*'[64].

In diezelfde periode waarschuwde ook Opzoomer, wiens vriendschap met Fruin korte tijd later zou worden afgebroken, ervoor dat de historicus die slechts een hoge onpartijdigheid nastreeft, gevaar loopt zijn veerkracht en zelfstandigheid te verliezen[65].

Hoe belangrijk deze beschuldigingen waren, blijkt uit het feit dat Fruins leerlingen niet nalieten hem ertegen in bescherming te nemen[66]. De meester zelf had echter reeds in zijn oratie op de kritiek geanticipeerd. Daarin wees hij niet alleen de partijdige geschiedschrijving van Bilderdijk en Bakhuizen uit de jaren 1840 af, maar ook de historiografie uit het Willem I-tijdperk. Deze nationale geschied-

schrijving vond haar oorsprong in het politieke streven naar eenheid en conciliantie tussen de verschillende partijen die zich vóór 1813 hadden gevormd, een absolute voorwaarde om het nieuwe staatsbestel te laten slagen. De historiografie kon daartoe bijdragen door in de behandeling van de partijtwisten uit de Republiek verzoenend te werk te gaan. Het resultaat was echter een kritiekloos en voorzichtig revisionisme dat erop gericht was alle oude en nieuwe conflicten met de mantel der liefde te bedekken en zich hoofdzakelijk uitte in matte en kleurloze schoolgeschiedenissen. De reactie in de jaren 1840 was slechts natuurlijk[67]. Fruin sloot zich bij deze kritiek aan en verzette zich tegen de oude 'onpartijdigheid', die, zo meende hij, ontstaan was uit een gevoel van verschoning. Daartegen stelde hij zijn eigen visie: '*De ware onpartijdigheid zoekt aan alle partijen recht te doen, niet aan alle te behagen*'[68]. Maar in het andere uiterste, de wetenschapspraktijk van Bilderdijk en Bakhuizen, wou hij ook niet vervallen. In zekere zin kreeg zijn onpartijdigheidsleer daardoor een dialectisch karakter.

Ook het verwijt een sceptische levenshouding te propageren had Fruin proberen te ontkrachten in zijn oratie. Het besef dat goed en kwaad, waarheid en onwaarheid in alle staatsvormen en alle geloofsovertuigingen vermengd zijn, behoedde volgens hem voor een al te normatieve geschiedschrijving die de eigenaardigheden van de voorbije eeuwen zou miskennen. Dat dit tot scepticisme in de actuele politieke en religieuze debatten zou leiden, kon hij niet geloven. De protestants- en monarchaalgezinde, en toch onpartijdige Ranke was het koninginnestuk van zijn argumentatie. Maar Fruins onzekerheid op dit punt blijkt uit het aanvechtbare onderscheid dat hij maakte tussen de leer en haar toepassing. Wie de gevraagde historische onzijdigheid overdreven nastreefde, liep inderdaad het gevaar in onverschilligheid te vervallen, zo moest hij toegeven[69]. En in een vertrouwelijke brief, nog geen twee maanden vóór de oratie geschreven, erkende hij dat zijn historische arbeid de scepsis ten aanzien van de actuele politiek had versterkt[70].

Deze onzekerheid komt nog duidelijker tot uiting in de ambivalente positie die Fruin - zijn hele professoraat door - ten aanzien van een oordelende geschiedschrijving heeft ingenomen. In zijn oratie had hij een anti-normatief standpunt verdedigd. Later zou hij daarvoor Rankes beroemde woorden, waarin met groot gezag de geschiedenis '*das Amt, die Vergangenheit zu richten*' werd ontzegd, aanhalen[71]. Daarentegen nam hij zich tegenover zijn studenten voor, in de geschiedenis het goede en het kwade te onderscheiden, het ene ter navolging, het andere ter afschrikking: de geschiedenis als leermeesteres des le-

vens dus[72]. Zijn historische praktijk beantwoordde hier trouwens vaak aan[73]. Voor latere historici was dit geprononceerde oordeel over personen en gebeurtenissen zo duidelijk, dat zij eraan twijfelden of de term 'onpartijdigheid' wel een gelukkige omschrijving voor Fruins wetenschapsbeoefening was[74]. Het Rankiaanse historisme en het oude natuurrechtelijke denken waren dus beide in zijn werk aanwezig. Die toestand weerspiegelde zijn twijfels omtrent de implicaties van de eigen onpartijdigheidsleer[75].

Fruin kon de door hem geëiste openheid echter nog op een andere, meer positieve manier verdedigen. Hij kon zich beroepen op het liberale principe van de open discussie. Zijn latere criticus W.G.C. Byvanck heeft dit reeds aangeduid: '*Spreken en tegenspreken, meent hij* [*Fruin*], *neemt de eenzijdigheid weg en kweekt eensgezindheid. Wij hooren daar den parlementairen politicus met zijn geloof aan de kracht van het woord om orde te scheppen. En inderdaad maakte Fruin de historie tot een soort van parlement waar hij elke gebeurtenis en elke partij zich met haar volle gewicht wilde laten uitspreken*'[76]. Dat is correct: de liberaal Fruin kende de historiografie een parlementaire structuur toe. Woord en wederwoord: *dát* was voor hem het centrale principe van de wetenschapsbeoefening, en wel omdat het verhindert dat eens aanvaarde kennis tot een dogma versteent. Tegenspraak noopt tot verder en diepgaander onderzoek en draagt uiteindelijk bij tot het bereiken van de waarheid. De liberale economische theorie met haar sterke accentuering van de vrije concurrentie als motor van kwaliteitsverbetering werd aldus op intellectueel terrein overgebracht. De discussie als grondactiviteit van de geschiedbeoefening, het was een thema dat ook een niet geringe aantrekkingskracht zou uitoefenen op de meer militante radicale historici als Kernkamp.

Het was om deze reden dat Fruin de opkomende katholieke historiografie met tevredenheid begroette en verantwoordde[77]. Daarom ook achtte hij de oprichting in 1879 van de Vrije Universiteit in Amsterdam een goede zaak. De tegenspraak van de gereformeerden, zo schreef hij zijn oud-leerling Kuyper naar aanleiding van diens *Souvereiniteit in eigen kring* (1880), zou de liberalen voortdurend attent houden en de wederzijdse discussies zouden nader tot de waarheid brengen[78]. En wanneer twee historici van verschillende levensbeschouwing uiteindelijk tot hetzelfde beeld van de geschiedenis komen, zo redeneerde hij optimistisch, dan moest dat beeld de waarheid wel benaderen[79].

Fruin was dan ook bijzonder ingenomen met de complimenten die én katholieken én anti-revolutionairen hem omtrent zijn onpartijdigheid maakten[80]. De circulaire die ter voorbereiding van de viering in

1885 van zijn vijfentwintig-jarig professoraat was opgesteld en waarin zijn onpartijdigheid expliciet werd geroemd, werd bijvoorbeeld ook door Nuyens ondertekend[81]. Dergelijke feiten verstevigden Fruin in de mening dat de openheid en tolerantie, die hij zag als de kenmerken van de onpartijdigheid, ook de confessionelen als fundamentele trekken van de wetenschapsbeoefening moesten bevallen. Dit algemeen aanvaarden van de parlementaire structuur van de historiografie, van het 'woord en wederwoord'-principe zou, zo vertrouwde hij, de oude op basis van eenzijdigheid bereikte beelden steeds meer vervangen door één de waarheid benaderend beeld, dat als grondslag van eensgezindheid zou fungeren. Meteen werd het doel van zijn onpartijdigheidsstreven ook duidelijk: de conciliantie tussen de verschillende levensbeschouwingen.

Eindnoten:

48 F. RACHFAHL, *Robert Fruin, - Historische Zeitschrift*, 98 (1907), p.532.
49 R. FRUIN, *Tien jaren*, p.209 en *VG*, dl.VII, p.421 en dl.IX, p.271.
50 Cfr. ID., *Over de beste wijs van geschiedenis te behandelen*, als appendix uitgegeven bij ID., *Over onzen tijd*, p.586-589.
51 ID., *Tien jaren*, p.188-189 (vgl. *VG*, dl.IX, p.322-323).
52 *VG*, dl.II, p.277-323.
53 *Fruin-correspondentie*, nrs.238-243.
54 *VG*, dl.II, p.277-279.
55 *Fruin-correspondentie*, nr.148. Nuyens verwees in het voorwoord (geschreven in de vorm van een brief aan J.A. Alberdingk Thijm) dan ook naar Fruins artikel over *De Gorcumsche Martelaren*: W.J.F. NUYENS, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*, Amsterdam, dl.I1, 1865, p.V-VII.
56 Over Nuyens: het sterk apologetische G.C.W. GÖRRIS, *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd*, Nijmegen, 1908.
57 Cfr. J.A. BORNEWASSER, *De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland, - TvG*, 95 (1982), p.586-595 en ID., *Periodieke historiografie in een verzuilde context: twee katholieke tijdschriften, - TvG*, 99 (1986), p.456-457.
58 *VG*, dl.II, p.2-7 (vgl. p.42-43 en p.83).
59 *VG*, dl.II, p.41 en *Fruin-correspondentie*, nr.164.
60 W.C.D. OLIVIER, *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver, - De Nederlandsche Spectator*, 1860, nr.45, p.354-358. Cfr. *Robert Fruin in brieven en andere stukken*, nr.83: H.W. van der Mey aan W.G.C. Byvanck, 11 febr. 1899.
61 Cfr. *infra* hf.III, par.4.
62 W.C.D. OLIVIER, *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, p.355.
63 S. VISSERING, *Een dubbelzinnige triomf, - De Gids*, 28 (1864), dl.III, p.247-248.
64 J. VAN VLOTEN, *Een wijsgeerig-historisch modderaar*; ID., *Ongepaste deftigheid* en ID., *Prof. Fruin en 't jaar 1813, - De Levensbode*, 1867, dl.II, p.134-145 en 1869, dl.III, p.41-44 en p.45-50 (citaat p.50, noot 1). Voor Fruins reactie: *Fruin-correspondentie*, nr.183: Fruin aan zijn jongere broer J.A. Fruin, 6 maart 1868. Over Van Vloten: C. OFFRINGA, *De wijsgerige geschiedkunde van Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme*, - J.A.L. LANCEE (red.), *Mythe en Werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)*, Utrecht, 1979, p.200-249. Overigens beschouwde ook Van Vloten de termen 'liberaal' en 'onpartijdig' als synoniemen (cfr. de voorbeelden in het artikel van Offringa, p.247, noot 115).
65 C.W. OPZOOMER, *De vrije wetenschap*, geciteerd in Z.W. SNELLER, *Groen van Prinsterer en Fruin*, p.635-636.

66 P.J. BLOK, *Robert Fruin*, - ID., *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis*, Groningen, 1903, p.305-306 (vgl. ID., *Robert Fruin, - De Nederlandsche Spectator*, 1899, nr.5, p.36); S. MULLER FZ., *Robert Fruin*, p.361-362 en P.L. MULLER, *Levensbericht van Robert Fruin*, p.244.
67 Cfr. P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving, - Theoretische Geschiedenis*, 9 (1982), p.274-275; uitvoeriger in J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.69-83.
68 *VG*, dl.IX, p.294-295 (vgl. p.285-286).
69 *VG*, dl.IX, p.290-294.
70 *Fruin-correspondentie*, nr.98: Fruin aan W. Siewertsz van Reesema, 5 maart 1860.
71 *VG*, dl.IX, p.420-421.
72 *VG*, dl.IX, p.316-317 en p.319.
73 Zie bijvoorbeeld *VG*, dl.II, p.279 en dl.III, p.234.
74 Cfr. S. MULLER FZ., *Robert Fruin*, p.355 en C.H.TH. BUSSEMAKER, *Over de waardering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving*, Groningen, 1905, p.32-33 (vgl. *infra* hf.II, par.5). Geyl heeft dit thema later verbreed door erop te wijzen dat Fruin in zijn historische praktijk heel wat negentiende-eeuwse liberale normen hanteerde (cfr. *infra* hf.VI, par.6).
75 Op de betekenis van de term 'historisme' (*sensu stricto*) wordt dieper ingegaan in hf.VI, par.6.
76 W.G.C. BYVANCK, *Robert Fruin*, - ID., *Literarische en historische studiën*, Zutphen, 1918, p.283.
77 Cfr. *VG*, dl.II, p.2-3, p.6 en p.83 en *Fruin-correspondentie*, nr.184: Fruin aan W.J.F. Nuyens, 12 mei 1868. Vgl. *VG*, dl.VIII, p.353.
78 *Fruin-correspondentie*, nr.248: Fruin aan A. Kuyper, 7 dec. 1880. Cfr. Z.W. SNELLER, *Kuyper en Fruin, - Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen*, 's-Gravenhage, 1949, p.389-406. Vgl. Fruins 'definitieve oordeel' over Groen in *VG*, dl.IX, p.452.
79 *Briefwisseling tusschen Fruin en Groen van Prinsterer*, uitg. F.C. GERRETSON, - BVGO, 1934, reeks 7, dl.IV, nrs.VIII en XXIV: Fruin aan G. Groen van Prinsterer, 6 dec. 1861 en 17 maart 1875.
80 Ondermeer *Briefwisseling tusschen Fruin en Groen van Prinsterer*, nrs.XXII en XXIV en *Fruin-correspondentie*, nrs.429-430.
81 Een exemplaar van deze circulaire in LUB, BPL 2986/11.

4. Conciliantie-historiografie 'nieuwe stijl'

In zijn oratie had Fruin wel middel en resultaat van de conciliante historiografie van het Willem I-tijdperk afgewezen, maar niet haar uiteindelijke motivatie. M. Siegenbeek, die als Leids hoogleraar 'Nederlandse taal en fraaie letteren' vanaf 1815 ook de vaderlandse geschiedenis had gedoceerd, had die motivatie kort en krachtig verwoord: '*Eendragt maakt magt*'. Fruins onpartijdigheidsleer was slechts de expliciete theoretische legitimatie van een geschiedbeoefening met een zelfde doel: de conciliantie van de verschillende levensbeschouwingen binnen het na 1848 geconsolideerde nationale kader. Om dat kader te verstevigen moest een vorm van geschiedschrijving worden geschapen, waarin het vaderlandse verleden niet meer zou functioneren als een wapenarsenaal, waaruit liberalen en anti-revolutionairen konden putten om elkaar te bestrijden, maar als een voorbije tijd, waaruit liberalen, calvinisten én katholieken dezelfde lessen konden trekken. Dat veronderstelde een revisie van de traditionele geschiedopvattingen, zoals die in de jaren 1840 bij liberalen en calvinisten leefden. Fruins onpartijdigheidsleer beoogde - door de erkenning van het betrekkelijk goede en ware in *alle* partijen uit het verleden - de scherpe en aanstootgevende kanten van de door hen ontworpen al te eenzijdige beelden af te vijlen. Aangevuld met gegevens over het a priori veronachtzaamde katholieke volksgedeelte, zouden die beelden dan kunnen samenvloeien in een nieuw eenheidsbeeld, dat alle partijen zouden aanvaarden en dat de politieke pacificatie zou stimuleren en bevestigen. De *auctor intellectualis* van dat beeld leefde '*in het gegronde vertrouwen, dat geen Nederlandse*

staatspartij reden heeft om de waarheid der geschiedenis te duchten'[82].

Dit conciliantie-ideaal had Fruin ook bij de staatsman en rechtsgeleerde Jeronimo de Bosch Kemper en in diens historische arbeid herkend. In zijn recensie van de *Staatkundige geschiedenis van Nederland* uit 1867 sprak hij de hoop uit dat de lezers de '*geest van matiging en weêrzijdsche waardering*', die uit deze studie ademde, zouden overnemen[83]. Dat boek was een bewerking van het uit 1837 daterende *De staatkundige partijen in Noord-Nederland*. Hieruit blijkt hoe Fruins conciliante historiografie uit de jaren 1860 en later, over de polariserende geschiedschrijving van de jaren 1840 heen, teruggreep naar de idealen die de historici uit het Restauratietijdperk hadden gemotiveerd. De bijna woordelijke overeenkomst tussen Fruins oratie uit 1860 en de programmatische teksten van deze historici is treffend. Siegenbeek proclameerde in zijn *Redevoeringen en Verhandelingen over onderwerpen, tot de vaderlandsche geschiedenis en letterkunde behoorende* (1836): '*Wij daarentegen* [*in tegenstelling tot de geschiedschrijvers uit de Republiek*], *die het voorregt hebben, onder de regeering van onzen geliefden en geëerbiedigden Koning, eene geheel nieuwe orde van zaken te hebben zien geboren worden, en voor wie derhalve de geschiedenis der Oud-Nederlandsche Republiek als een gesloten boek beschouwd mag worden, wij mogen, ja moeten ons tot dat hooge standpunt verheffen, waardoor zich de vroegere partijschappen in een nieuw en tevens het enige ware licht aan ons voordoen*'[84]. Fruins typering van de Republiek als een afgesloten periode en de epistemologische consequenties die hij daaraan verbond, zijn een getrouwe vertaling van Siegenbeeks woorden. In die zin kan Fruins geschiedschrijving een conciliantie-historiografie '*nieuwe stijl*' worden genoemd[85].

In deze optiek was het de taak van de historiografie te tonen wat de Nederlanders in het verleden scheidde, maar vooral ook wat hen verbond. Zo zou zij tegelijkertijd voedsel aan het nationale eenheidsgevoelen en tegengif tegen de steeds dreigende partijstrijd kunnen bieden. Zij kreeg dus een duidelijk dienende, pragmatische functie: zij moest ertoe bijdragen dat het *partij*belang ondergeschikt werd én bleef aan het *nationale* belang[86]. Daarom waarschuwde Fruin zijn collegae-historici ervoor de verworven wetenschappelijke vrijheid niet te misbruiken voor partijbelangen[87]. De eigen leerstoel zag hij trouwens steeds als een instelling van nationale betekenis. Busken Huet vergeleek deze leerstoel met '*een kansel in eene kathedraal met eene natie tot gehoor*'[88]. Fruin beschouwde zijn professorale taak als een 'schone roeping' om bij zijn studenten het nationaal gevoelen te bevorderen, ook al wist hij zelf dat hij niet de retorische kwaliteiten

bezat om geestdriftig een schitterend tableau van de vaderlandse geschiedenis te schilderen[89]. Maar hij nam zich voor hen te wijzen op de alles beheersende partijschap in de Republiek en de rampzalige gevolgen daarvan, en dit met het uitdrukkelijke doel ervoor te zorgen dat vergelijkbare eenzijdigheden de actuele politiek niet zouden ontsieren.

Het spreekt vanzelf dat Fruin bij de talloze herdenkingsdagen een zelfde standpunt innam. Hij trachtte deze vieringen als het ware te 'nationaliseren'. Toen J.A. Alberdingk Thijm in 1868 elke katholieke medewerking aan de herdenking van de slag bij Heiligerlee (1568) weigerde, riep Fruin diens katholieke geloofsgenoten op hun Nederlanderschap te laten primeren op hun religieuze overtuiging. Want, zo verzekerde hij, wat moest gevierd worden was de in 1568 veroverde vrijheid, de geboorte van de natie en de toen gesmede band met Oranje. Dat 1568 ook het begin van de partijschap en van de antiroomse reactie betekende, was nu slechts bijzaak[90].

Fruin streefde de nationale conciliantie niet alleen na door middel van de geschiedschrijving of de promotie van de nationale feestdagen, maar ook door een meer directe deelname aan het politieke leven. In 1864 trad hij voor de tweede maal tegen Groen in het strijdperk. In een '*Open brief*' verweet hij de anti-revolutionaire voorman de politieke moraliteit te schaden door bij de verkiezingen van de conservatieve kandidaten - in ruil voor stemmen - hulp in de schoolstrijd af te dwingen. Dergelijke praktijken, zo meende Fruin, die bovendien door de groeiende macht der gereformeerden voor de tweede maal een ministerie-Thorbecke bedreigd zag, zouden uitlopen op het absolute primaat der partijbelangen in de staatkunde[91]. Vijf jaar later herhaalde hij deze kritiek. Hij moest echter erkennen dat de partijen nu eenmaal bestonden. Maar door 'partij' te omschrijven als '*een vereeniging van gelijkgezinde staatsburgers tot behartiging van het volksbelang naar hun eigenaardige zienswijs*', hoopte hij te verhinderen dat zij tot facties zouden ontaarden[92]. Toen in 1889 tijdens het eerste coalitiekabinet de schoolstrijd in een beslissende fase kwam, riep hij in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de liberale kamerleden op de nieuwe schoolwet te aanvaarden om zo, zij het niet tot eensgezindheid, dan toch tot een *modus vivendi* tussen de verschillende partijen te komen. Hij vreesde dat de schoolstrijd anders zou leiden tot een toestand, vergelijkbaar met het immobilisme van het einde van de Republiek. Het liberale principe van de niet-subsidiëring van het bijzonder onderwijs mocht geen blijvende hinderpaal voor de politieke pacificatie zijn: een '*reeks van schokken in de staatsmachine op den Belgischen trant*' kon de Nederlandse natie wel missen[93]. In 1895

moest hij echter constateren dat velen meer aan de eigen partij, dan aan de eendracht van het land dachten: de vérgedreven partijschap, zo luidde het teleurgesteld, ligt in de geest der eeuw[94].

De zo begeerde conciliantie vereiste een algemeen aanvaard kader, dat als bindmiddel tussen de verschillende partijen kon dienst doen. Daarom stond Fruin een staatsvorm voor, waarin de gecentraliseerde staat en de ondeelbaarheid van de soevereiniteit werden benadrukt en waarin de bevoegdheden van de 'bovenpartijdige' Kroon ten aanzien van de volksvertegenwoordiging in bescherming werden genomen.

Fruins Thorbeckianisme ontwikkelde zich zo geleidelijk tot een gouvernementeel liberalisme. Angst voor verdeeldheid zoals die in de Republiek had geleefd en voor een verdergaande 'revolutionaire' democratisering dreef hem tot een verdediging van een centralisme van staatswege. In tegenstelling tot de *Gids*-beweging van vóór 1848, een traditie die bij Potgieter, Bakhuizen en Van Vloten bleef leven en later door de radicalen werd overgenomen, stelden Fruin en de liberale staatsrechtsgeleerde J.T. Buys de gecentraliseerde 'Staat' boven de vrije 'Maatschappij'[95]. Zo groeiden twee stromingen binnen het liberalisme. In het conflict dat tussen beide in de jaren 1880 en 1890 ontstond omtrent de uitbreiding van het kiesrecht, speelde Fruin een niet te onderschatten rol[96]. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verzette hij zich resoluut tegen het desbetreffende voorstel dat de (liberale) minister Tak van Poortvliet in 1892 bij de Staten-Generaal indiende. Samen met ondermeer het liberale kamerlid W.H. de Beaufort opende Fruin in het voor dit doel opgerichte weekblad *De Liberaal* een anti-radicaal offensief. Bij de verkiezingen van 1894 streefde hij er zelfs naar de rechterzijden van de verschillende partijen in één front samen te brengen tegen de Takkianen en tegen de dreigende 'radicale en calvinistische democratie'[97].

Na deze verkiezingen poogde Fruin de liberale eenheid te herstellen, maar tegelijkertijd begreep hij dat het hoogtij van het 'echte' liberalisme voorbij was. De steeds meer veld winnende radicale en de opkomende socialistische politiek maakten hem weemoedig: die politiek perkte immers de macht van de gezeten burgerij (waarvan hij de woordvoerder *in historicis* was geworden) steeds meer in[98]. Zijn verzet tegen een verdere democratisering van het politieke bestel werd uiteraard niet overal in dank aanvaard. Frank van der Goes, bekend als literator uit de *Nieuwe Gids*-beweging, maar ook één van de 'Twaalf Apostelen' van de in augustus 1894 opgerichte SDAP en al snel de voornaamste partijtheoreticus, wond er geen doekjes om. Voor hem was Fruin '*een bejaarden boekenwurm, die, verleid door*

reactionnair wanbegrip aan de eene en op zijn leeftijd belachelijke bemoeizucht aan de andere zijde, nog juist kans heeft gezien eenige middelmatige geleerdheid en wat zotte politieke tinnegieterij ten beste te geven - voor hij opstapt'[99].

De onverzoenlijke houding van Willem III tegenover de liberalen verhinderde niet dat Fruin in de monarchie een belangrijke steunpilaar voor zijn politieke houding zag. Van het koningshuis verwachtte hij hulp om de sinds 1848 verworven machtspositie van de burgerij te consolideren en hij zette zich dan ook blijvend in voor het prestige van het Oranje-huis. De Kroon, zo merkte hij in 1894 in *Het shibboleth* op, had zich trouwens steeds op constitutionele wijze gedragen. In 1894 was hij 1853 blijkbaar 'vergeten'[100]. Dit orangisme kon - zeker ten aanzien van de regentes - een sentimenteel karakter krijgen. De troonsbestijging van Wilhelmina in 1898 en de '*weerzijdsche gehechtheid van volk en vorstenhuis*' die zich daarbij manifesteerde, schonk hem zelfs een rustige zekerheid, die alle neerslachtigheid om de dood van oude vrienden en om het politieke verloop even naar de achtergrond duwde[101]. Nationalisme, 'echt' liberalisme en orangisme: dat waren de fundamenten van zijn politieke denken geworden. P.J. Blok trof dus wel de juiste toon toen hij in zijn grafrede zijn leermeester roemde om diens gehechtheid aan de nationale instellingen, de liberale beginselen en het Vorstenhuis van Oranje[102].

Dat dit politieke gedachtengoed ook invloed zou hebben op Fruins historische praktijk was onvermijdelijk. Hoezeer politiek en geschiedenis ook bij hem waren verweven, bleek in 1894, toen hij - volop in de politieke strijd tegen de radicalen gewikkeld - de aanstelling van een nieuwe hoogleraar in de geschiedenis te Groningen vertraagde om zo te bereiken dat niet de radicaal Kernkamp, maar wel de eigen leerling Bussemaker, die nog aan de voltooiing van zijn *Waalsche Gewesten* werkte, werd benoemd[103].

De aard van Fruins liberalisme bepaalde vooreerst zijn thematische interesse in de geschiedenis. Zijn gouvernementeel liberalisme, waarin de nadruk op de 'Staat' werd gelegd, leidde ertoe dat hij vooral oog had voor de staatkundige en politiek-institutionele ontwikkelingen in het verleden. Niet de cultuur van de zeventiende eeuw of de maatschappelijke evolutie in de Republiek beschreef hij, wel de groei en lotgevallen van het staatsbestel. Deze tendens naar een één-dimensionele geschiedenis nam toe, naarmate hij zich verwijderde van de oorspronkelijke *Gids*-traditie, die de stuwkracht van haar liberalisme juist uit de *culturele erfenis* van de Republiek haalde. De *Tien jaren* hadden ontegensprekelijk nog een verbreding van de thematiek in de Nederlandse historiografie ingeluid. Blok zou zich later bij de

verantwoording van zijn project van een sociale geschiedenis niet ten onrechte op Fruin beroepen en Kernkamp vroeg zich zelfs af of Fruin een 'materialist' was, een vraag die hij (uiteraard) ontkennend beantwoordde[104]. Maar vanaf 1865 werd het steeds duidelijker dat de politieke en diplomatieke geschiedenis het primaat behielden: zij leverden uiteindelijk ook het materiaal om de actuele en zo boeiende politieke vraagstukken op te helderen en om de eigen politieke positie te verantwoorden[105]. In theorie bleef hij echter nog in 1886 een eng-politieke, Rankiaanse geschiedenis afwijzen. Maar hier speelde ook een ander motief mee: het Duitse politieke machtsvertoon, waarvan Rankes geschiedschrijving in zekere zin de afspiegeling was, boezemde de burger van het kleine Nederland wantrouwen in[106]. Overigens was hij niet de enige die zich tot de politieke geschiedenis beperkte: Nuyens' *Nederlandsche beroerten* bijvoorbeeld was eveneens een verhaal van politieke lotgevallen. Slechts weinigen bereikten een zelfde thematische breedheid als Busken Huet die in zijn *Land van Rembrand* (1882-1884) niet alleen de letteren, de wetenschappen en de kunsten, maar ook het geloof, de handel en de 'zeden' van de zeventiende-eeuwse Noordnederlanders ter sprake bracht[107].

Maar ook op inhoudelijk vlak liet het politieke streven naar de pacificatie van de verschillende staatspartijen binnen een gecentraliseerde staat diepe sporen na. Dat het 'oudliberale' beeld van het verleden minstens evenzeer als het calvinistische of katholieke een partijdig karakter droeg, wordt hier duidelijk. Tussen 1860 en 1865 loste de spanning tussen een staatsgezinde en een meer orangistische visie op de Republiek, die reeds in de *Tien jaren* en in het *Voorspel* kon worden geconstateerd, zich geleidelijk in het voordeel van de laatste op. Terwijl Bakhuizen c.s., die zich in de eerste plaats door het liberale cultuurideaal lieten leiden, zich verbonden bleven voelen met de staatsgezinde partij, ging Fruin een andere weg op. Niet de loevesteinse partij, maar wel de *van hun partijkarakter ontdane* Oranjes belichaamden zijn ideaal: hij ontwikkelde zich 'van loevesteiner tot orangist'[108].

Het conciliante karakter van Fruins historiografie komt wellicht het best tot uiting in de wijze waarop hij Willem van Oranje benaderde. De Prins was voor hem geen sluwe machiavellist of een geloofsheld, maar wel de verdraagzaamheid predikende en verzoenende Vader des Vaderlands, een waarlijk nationale leider. Door Oranje voor te stellen als afkerig van *elk* extremistisch standpunt ('*gelijke bescherming voor Roomsch en onroomsch*') en als strijder voor de vrijheid, kon Fruin hem promoveren tot de ware representant van het gehele volk, calvinisten, katholieken en liberalen: een geactualiseerd bovenpartijdig symbool, waarin alle negentiende-eeuwse levensbeschou-

welijke partijen zich konden terugvinden[109]. Fruin waakte er dan ook bijzonder zorgvuldig over dat de betekenis van de Prins geen twistpunt werd tussen calvinistische en katholieke historici. Zijn meest ernstige bezwaar tegen Nuyens' *Nederlandsche beroerten* betrof precies de 'partijdigheid' waarmee de katholieke geschiedschrijver Oranje had beschreven[110]. Dat Fruin niet Den Briel, maar Heiligerlee als de geboorteplaats van de Nederlandse natie beschouwde, ligt in het verlengde van deze beschouwingen: de strijd van de woeste en aanstootgevende Geuzen kon onmogelijk als een verzoenend rustpunt voor de katholieken en calvinisten in aanmerking komen[111].

Het lag voor de hand dat de evolutie binnen Fruins politieke liberalisme tot een verschuiving in de waardering die hij voor de diverse perioden van de Nederlandse geschiedenis opbracht, zou leiden. De verdediging van de monarchaal-centralistische staat en het verlangen naar conciliantie binnen dat kader zorgden ervoor dat hij juist die facetten uit het nationale verleden die tot de eenheid en de centralisatie hadden bijgedragen, steeds positiever beoordeelde en dat hij, omgekeerd, alle elementen die de partijschap en de staatkundige verbrokkeling hadden bevorderd, scherp afkeurde. De lijnen en patronen die de actuele constitutionele monarchie hadden voortgebracht of tegengewerkt, werden het geraamte, waaromheen hij de hele Nederlandse geschiedenis construeerde.

Het gebinte van het aldus op te richten gebouw beschreef Fruin in 1865 in een *Gids*-artikel over *De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis*. Daarin stelde hij dat er drie door diepe kloven van elkaar gescheiden tijdvakken in de staatkundige geschiedenis van Nederland te onderscheiden zijn. Het eerste tijdvak, dat tot de Opstand liep, was er één van toenemende groei van de middelpuntzoekende kracht van het centrale en landsheerlijke gezag. In het tweede tijdvak, dat door de Opstand werd ingeluid, domineerde de middelpuntvliedende kracht der decentralisatie. In de derde periode - vanaf 1795 - werd de staatsinrichting van de Republiek volledig vernietigd en trad de middelpuntzoekende kracht opnieuw op de voorgrond[112].

Het eerste tijdvak, en dan vooral de Bourgondische periode, werd in *De drie tijdvakken* opvallend positief gewaardeerd. Een dergelijke positieve waardering was noch in de Belgische noch in de Nederlandse historiografie uit die jaren regel. Belgische historici als A.-J. Namèche, G. Kurth en vooral Paul Fredericq namen in hun geschriften een anti-Bourgondisch standpunt in. Het Bourgondische tijdvak was in hun ogen slechts één van de vele perioden van vreemde overheersing in de Belgische geschiedenis geweest[113]. Het beleid van de hertogen omschreven zij als tiranniek, arbitrair en anti-nationaal. Pas van-

af 1890 (met name in het werk van Henri Pirenne) werd het middeleeuwse particularisme veroordeeld en het Bourgondische streven naar eenheid geherwaardeerd[114].

Ook in de Nederlandse geschiedschrijving was het Bourgondische tijdvak lang onderbelicht gebleven. Door de glansrijke Republiek was het immers in de schaduw gedrongen. Fruin betreurde dat. In het *Gids*-artikel constateerde hij dat enkel Bilderdijk (een naam die ook al in de oratie een positieve klank had gedragen!) had opgemerkt hoe door de Opstand de mogelijkheid dat de Zeventien Provincies, tot een zelfstandig en onafscheidelijk geheel verbonden, een rijk van betekenis waren gebleven, en, bij waarschijnlijke gebiedsuitbreiding, tot een machtige staat waren uitgegroeid, geheel verloren was gegaan. De Republiek, zo oordeelde Fruin zelf, bood dan wel een onbetwistbare toename van de vrijheid, maar betekende tegelijk een breuk in de groeiende eenheid van wet en recht. Uiteindelijk noemde hij haar '*een voor goed vervlogen tussentijd*': de nieuwe monarchie (van het derde tijdvak) sloot immers - over de Republiek heen, maar met overname van haar deugden - opnieuw aan bij het eerste tijdvak. Zowel in zijn colleges over de Nederlandse staatsinstellingen als in de meer algemene over de Nederlandse geschiedenis herhaalde hij zijn kritiek op de Republiek, zeker wanneer het ging om een stadhouderloze periode: de gefragmenteerde staatsinrichting, het provincialisme en de alles overwoekerende partijschap moesten wel tot machteloosheid leiden[115].

Toch nam Fruin ten aanzien van de Republiek een ambivalent standpunt in. De negatieve waardering voor deze 'tussentijd' werd getemperd door verschillende factoren. Vooreerst weerhield het oude liberalisme, met zijn sterke beklemtoning van de vrijheid op vele vlakken, Fruin - zeker vóór 1865 - van een al te scherpe afwijzing van de Republiek, waarin juist deze vrijheid zo sterk was opgebloeid[116]. Bovendien vreesde hij - door een onvoorwaardelijke accentuering van de waarden van het eerste tijdvak - te veel geclaimd te worden door de katholieken, die juist hun identiteit aan die periode ontleenden en met graagte zijn opmerkingen over de negatieve gevolgen van de Opstand overnamen[117].

Maar een eenduidig oordeel over de Republiek werd vooral verhinderd door een andere factor: de schittering die nog steeds van de 'Gouden Eeuw' uitging, kon de kleine negentiende-eeuwse natie, die Nederland was, een gevoel van eigenwaarde schenken. Anders gezegd: de in de grote wereldpolitiek vaak over het hoofd geziene natie kon haar identiteit ontlenen aan het grootse verleden van de Republiek[118]. Het zelfingenomen nationalisme van de jaren 1850 was rond

1860 immers omgeslagen in een geest van prikkelbaarheid en van pessimisme omtrent de toekomst van het land[119]. Daarom had Brill in 1859 reeds gesuggereerd dat de beoefening der vaderlandse geschiedenis het nationale zelfbewustzijn weer kon opwekken[120].

In de jaren 1860 zou Fruin dit thema herhaaldelijk ter sprake brengen. Ongetwijfeld was ook hij - zoals zovele Nederlanders - in 1864 onder de indruk van het ongelukkige lot van de Denen, die door Oostenrijkse en Pruisische troepen onder de voet waren gelopen. De gebeurtenissen in Denemarken toonden immers de bijzonder kwetsbare positie van de kleine naties in Europa[121]. De politieke zwakte van Nederland dwong Fruin ertoe het luisterrijke voorbeeld van de Republiek weer in herinnering te brengen. De trotse Republiek werd zo de getuige à decharge die hij opriep om voor de bedreigde natie het recht op een onafhankelijk bestaan te bepleiten. Zelfs in het Heiligerlee-artikel, waarin hij de staatsvorm van de Republiek nog als een droevige bijzaak van de Opstand had bestempeld, gebruikte hij de grootheid van die zelfde Republiek als een wissel op de toekomst[122]. Later werd de Republiek echter ook deze rol ontnomen: het voortdurende verzet tegen de monarchale politiek van de Oranjes, zo luidde de kritiek in 1882 tijdens de Transvaalse kwestie, heeft juist verhinderd dat het tegenwoordige Nederland een rol van betekenis in de Europese politiek speelt[123]. Voor deze Transvaalse kwestie toonde Fruin trouwens opvallend veel belangstelling. Voor het in januari 1881 opgerichte Hoofdcomité ter behartiging van de belangen der Transvaalsche Boeren (waarvan zijn broer bestuurslid was) schreef hij in 1881 - op het hoogtepunt van het pro-Boer enthousiasme in Nederland - een ook in het Engels uitgegeven brochure. In dit *Hollandsch woord over de Transvaal-quaestie* sprak hij de hoop uit dat de Nederlandse cultuur in Afrika een arbeidsveld zou vinden dat de in het verleden verkwanselde kansen op een Nederlandstalig cultuurimperium zou kunnen goedmaken[124]. Daaraan wou hij trouwens ook zelf meewerken. Tot zijn dood bleef hij lid van de Raad van Beheer van het in 1889 opgerichte Fonds ten behoeve van het Hollandsch Onderwijs in Zuid-Afrika[125].

Kortom: Fruins 'oudliberale' historiografie fungeerde als een politieke aanmaning aan het adres van de verschillende partijen, de heilloze partijconflicten op te geven en zich samen in te voegen in het bestaande staatsbestel, dat daardoor zou kunnen worden geconsolideerd en de natie haar oude kracht zou teruggeven. Hij vertrouwde erop dat de kritische en van elke ideologische invloed gezuiverde wetenschap het daarbij passende historische beeld algemeen zou doen aanvaarden.

Eindnoten:

82 *VG*, dl.IX, p.295.

83 *VG*, dl.IX, p.217 (cfr. P.B.M. BLAAS, *Thorbecke - Fruin - De Bosch Kemper, - Theoretische Geschiedenis*, 9 (1982), p.346-349). Reeds in 1832 had De Bosch Kemper zijn landgenoten aangespoord: 'Nederlanders! laten wij wars zijn van alle overdrijving; laten wij altijd het juiste midden tusschen de uitersten zoeken' (geciteerd in E.H. KOSSMANN, *Anderhalve eeuw Nederlandse cultuur, - De Gids*, 150 (1987), p.106).

84 Geciteerd in W. OTTERSPEER, *De Leidse School. De leerstoel vaderlandse geschiedenis, 1860-1925*, - ID. (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden, 1984, p.42-43.

85 Vgl. P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.281-282 en C. OFFRINGA, *Inleiding*, - R. FRUIN, *Het voorspel van de 80-jarige oorlog*, (*Aula-paperback*, 131), z.pl., 1986, p.6.

86 W. Otterspeer drukte het zo uit: 'Fruin wilde boven alles *nuttig* en *nationaal* zijn' (W. OTTERSPEER, *De Leidse School*, p.46).

87 *VG*, dl.IX, p.280 en p.283. Vgl. zijn rectorale 'welkomstgroet' aan de Universiteit van Amsterdam in 1877: *VG*, dl.IX, p.380.

88 C. BUSKEN HUET, *R. Fruin 1860-1885*, - ID., *Literarische fantasien en kritieken*, Haarlem, dl.XXII, z.j., p.180. Fruin was bijzonder ingenomen met Huets portret: cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.303.

89 *VG*, dl.IX, p.316. Over het gebrek aan geestdrift: *VG*, dl.IX, p.403-404 (vgl. de reactie van de 'man van grote sentimenten' G.W. Vreede in *Fruin-correspondentie*, nr.236).

90 *VG*, dl.II, p.84-110 (vooral p.84-86).

91 *VG*, dl.X, p.239-290 (vooral p.259-260). Zie Z.W. SNELLER, *Groen van Prinsterer en Fruin*, p.587-622.

92 *VG*, dl.X, p.315-348 (citaat p.338-339).

93 *VG*, dl.X, p.349-357 en *Fruin-correspondentie*, nr.373. Cfr. P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.291.

94 *VG*, dl.X, p.394.

95 Cfr. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.49 en p.161-166.

96 Cfr. *Robert Fruin in brieven en andere stukken*, nr.78: H.P.G. Quack aan J.N. van Hall, 1 febr. 1899 en P.J. BLOK, *Robert Fruin*, - ID., *Verspreide studiën*, p.319.

97 *VG*, dl.X, p.358-384 en uitgebreide briefwisseling in de *Fruin-correspondentie* uit de jaren 1892-1894.

98 *Fruin-correspondentie*, nr.444 (cfr. nr.503).

99 F. VAN DER GOES, *Kiesdwang, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 2 (1896), dl.I, p.317-339 (citaat p.318). Dit artikel was een reactie op *VG*, dl.X, p.385-401.

100 Cfr. *VG*, dl.X, p.378.

101 *Fruin-correspondentie*, nr.516.

102 LUB, BPL 2988 II/10: *Grafrede voor R. Fruin*.

103 *Fruin-correspondentie*, nrs.449, 457 en 462.

104 Cfr. *infra* hf.II, par.2 en G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I: *Studiën over geschiedschrijvers*, Haarlem, 1931, p.119-133.

105 Cfr. *VG*, dl.IX, p.366-367.

106 *VG*, dl.IX, p.435-437. Cfr. de reactie hierop in F. RACHFAHL, *Robert Fruin*, p.536-542.

107 C. BUSKEN HUET, *Het Land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*, Haarlem, 2 dln. in 3 vol., 18862.

108 Uitvoerig in J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.93-166. Een duidelijke breuk is daarbij evenwel afwezig (cfr. W. OTTERSPEER, *De Leidse School*, p.46-48).

109 *VG*, dl.II, p.92-93 en dl.VIII, p.404-409 en *Fruin-correspondentie*, nr.468. Cfr. P.B.M. BLAAS, *Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht, 1984, p.138-147.

110 *VG*, dl.II, p.31-36 (vgl. dl.VIII, p.354-370). Cfr. W.J.F. NUYENS, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten*, dl.I1, 1865, p.58-74 en dl.III2, 1868, p.224-226: Nuyens tekende weliswaar verzet aan tegen de overtrokken kritiek van velen van zijn geloofsgenoten op Oranje, maar ook voor hem bleef de Prins een eerzuchtige en hoogmoedige opportunist. De 'schier afgodische eerbied' voor Oranje, die hij zowel bij de calvinisten als bij de liberalen onderkende, beschouwde hij eerder als het produkt van vrome legenden dan van een onbevooroordeeld onderzoek. Het antwoord van Nuyens op Fruins kritiek: ID.: *De Nederlandsche beroerten der XVIe eeuw uit een Katholiek oogpunt beschouwd. Antwoord aan Prof. R. Fruin, Prof. J. van Vloten en Dr. M. van Deventer*, Amsterdam, 1868, p.26-34.

111 Cfr. J.C.A. DE MEIJ, *Het beeld van de Watergeuzen in de Nederlandse geschiedschrijving, - TvG*, 83 (1970), p.365-366. Ook Blok oordeelde negatief over de Geuzen (p.371).

112 *VG*, dl.I, p.22-48.

113 Cfr. J. STENGERS, *Le Mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge, - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 59 (1981), p.382-401.
114 PH. CARLIER, *Contribution à l'étude de l'unification bourguignonne dans l'historiographie nationale belge de 1830 à 1914, - Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 16 (1985), p.1-24.
115 R. FRUIN, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, uitg. H.TH. COLENBRANDER en inl. I. SCHÖFFER, 's-Gravenhage, 1980^2, p.209 en p.309-310 en *VG*, dl.IX, p.320-324 en vooral p.333-334.
116 Cfr. *VG*, dl.IV, p.259-260.
117 Cfr. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.167-173.
118 Cfr. P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.292-294.
119 J.C. BOOGMAN, *The Netherlands in the European Scene, 1813-1913, - Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500*, Den Haag, 1975, p.490-494.
120 W.G. BRILL, *Over den eisch des tijds en de wetenschap als geschikt om aan dien eisch te beantwoorden*, Leiden, 1859, p.26-28.
121 Cfr. C.A. TAMSE, *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten*, Den Haag, 1973, p.49-55.
122 *Vg*, dl.II, p.110 (vgl. dl.I, p.14-15; dl.IV, p.245-260 en dl.IX, p.316 en p.325-330).
123 *Fruin-correspondentie*, nr.264: Fruin aan O.C.S. Star Numan - Van Swinderen, 21 nov. 1882.
124 *VG*, dl.X, p.402-418. Cfr. G.J. SCHUTTE, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie. Over stamverwantschap, Boerenvrienden, Hollanderhaat, Calvinisme en apartheid*, Franeker, 1986, p.26, p.38-40 en p.219, noot 67.
125 J. VISSER, *Robert Fruin en het Fonds t/b v/h Hollandsch Onderwijs in Z. Afrika, - TvG*, 59 (1946), p.379-387.

5. De emancipatie van de geschiedbeoefening

De zo moeilijk te bereiken conciliantie kon echter steeds opnieuw worden bedreigd, precies door het principe van de open discussie dat Fruin zelf tegenover zijn liberale critici had verdedigd. Het 'woord en wederwoord', waarvan hij hoopte dat het van eenzijdigheid tot eensgezindheid zou leiden, kon juist het omgekeerde effect veroorzaken en het wankele evenwicht verstoren.

Dat deze openheid de pacificatie inderdaad eerder kon dynamiteren dan bevorderen, bleek uit de eerste resultaten van de katholieke historiografie. Fruin had haar verwelkomd, in het vertrouwen dat zij zou bijdragen tot een volwaardiger harmonie. Maar al dadelijk zag hij dat die harmonie niet de belangrijkste zorg van de katholieke historici was: zij beoogden in de eerste plaats een tegenaanval tegen de protestants-calvinistische traditie en herhaalden voortdurend dat de oude, zestiende-eeuwse tegenstellingen nog lang niet overwonnen waren, een situatie die hen eerder scheen te verheugen dan te verdrieten[126]. De wijze waarop deze katholieken Prins Willem, juist het boegbeeld van Fruins verzoeningsstreven, voorstelden, bevestigde deze indruk.

Fruin had nochtans tijdig gewaarschuwd. Reeds in de *Tien jaren* had hij het katholieke meten met twee maten veroordeeld. De katholieke historici, zo meende hij toen, hadden ontegensprekelijk gelijk de onverdraagzaamheid jegens hun geloofsgenoten in de Republiek aan de kaak te stellen, maar zij moesten dan ook met even veel nadruk de inquisitoriale praktijken afwijzen[127]. In 1867 verweet hij Nuyens de protestantse onverdraagzaamheid jegens de katholieken te overdrijven: hij ging '*de rechte maat*' te buiten. Fruins beschuldiging luidde ook nu: er wordt gewogen met verschillende gewichten. Vaderlijk merkte hij op dat een zekere gematigdheid de katholieke zaak veel meer goed zou doen[128]. Deze aanmaningen waren in feite een herformulering van zijn onpartijdigheidsleer, waarin een gelijke erkenning van het goede en het kwade in alle partijen, *in casu* de calvinisten en de katholieken ten tijde van de Republiek, werd bepleit.

Toch waakte Fruin erover door deze kritiek op de katholieke historiografie niet zelf de conciliantie in gevaar te brengen. In 1895 en 1896 zouden in *De Katholiek* trouwens enkele artikelen verschijnen, waarin hem werd verweten zich aan partijdigheid ten aanzien van de katholieken schuldig te maken: zijn ingenomenheid met de Opstand en zijn liberale achtergrond, zo meenden deze (toch wel hypergevoelige) critici, hadden hem voor een aantal anti-katholieke legenden

blind gemaakt[129]. Terwille van de verzoening zou hij in 1898 - bij de troonsbestijging van Wilhelmina - dan ook afzien van een artikel over de houding van de katholieken tegenover het koningshuis en zijn voorzaten voor het speciale nummer van *De Gids*: hij zou het anti-orangisme van de katholieken er niet in kunnen verzwijgen en liever verstoorde hij de algemene feestvreugde niet[130].

Kortom: de nadelige gevolgen van het 'woord en wederwoord'-principe in de historiografie moesten aan banden worden gelegd. Daartoe kon geen extern principe worden aangewend. Het lag voor de hand dat Fruin de draad van de liberaal-positivistische ideeën over de wetenschap, zoals hij die vóór 1860 had ontwikkeld, weer zou opnemen. In de uit 1849 daterende lezing waarin een vergelijking tussen de tijd der Griekse Sofisten en de eigen tijd werd gemaakt, had hij betoogd dat de door de wetenschap veroorzaakte beginselloosheid slechts door een vrije wetenschapspraktijk kon worden opgeheven. Nu kon hij dit concretiseren: de disharmoniërende effecten van de open strijd die katholieke en calvinistische historici voerden, konden slechts door zelfstandig historisch onderzoek teniet worden gedaan. Zoals in 1853 enkel een *vrij* staatsrecht geacht werd als scheidsrechter op te treden bij partijconflicten, zo kon nu enkel een *autonome* geschiedschrijving beslissen tussen uiteenlopende historische visies en zo de conciliantie bewerkstelligen.

Merkwaardig genoeg ging dit historiografisch emancipatieproces samen met een organisatorisch-institutionele emancipatie. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde de geschiedbeoefening zich aan de universiteiten geleidelijk tot een autonome discipline. In zekere zin was deze emancipatie al voorbereid in de eerste helft van de eeuw, toen er tijdschriften waren ontstaan, waarin enkel historische bijdragen werden opgenomen[131]. Maar zij kwam toch pas goed op gang vanaf 1850, toen er ook afzonderlijke professoraten werden toegekend. In dat jaar werd te Leiden R.P.A. Dozy tot buitengewoon hoogleraar in de Middeleeuwse en Nieuwe Geschiedenis benoemd. Tien jaar later werd, eveneens te Leiden, het professoraat Nederlands en Vaderlandse Geschiedenis gesplitst. Het was precies Fruin die de nieuwe unieke leerstoel Vaderlandse Geschiedenis zou bekleden en hem in 1894 ook met succes verdedigen. Extra-universitaire instellingen op het gebied van de geschiedenis, die bijvoorbeeld in Frankrijk zo'n belangrijke stimulans voor de historiografie werden, bleven voorlopig echter achterwege. Bovendien duurde het nog tot het Academisch Statuut van 1921 alvorens de geschiedenis zich formeel volledig ten aanzien van de taalkunde zou emanciperen[132].

Op inhoudelijk vlak moest de geschiedbeoefening zich volgens

Fruin in de eerste plaats losmaken van de politiek en de theologie. De historiografie moest met andere woorden gedepolitiseerd worden. Slechts in die gesteldheid zou de historicus, als een vrije rechterlijke macht, onbevangen kunnen oordelen. In zijn oratie had Fruin betoogd dat de mogelijkheidsvoorwaarden hiervoor sinds 1813 aanwezig waren. In diezelfde periode wendde hij zich definitief van een actieve politieke loopbaan af. De studie van het verleden, zo vertrouwde hij de politicus H.J. Koenen in 1859 toe, schonk hem meer bevrediging dan het geschrijf over actuele politieke kwesties. Eén jaar later bekende hij '*als een amant heureux*' zijn liefde voor de geschiedenis ook aan W. Siewertsz van Reesema, met wie hij in 1853 Groen nog had bestreden. Toen deze verontwaardigd terugschreef dat een hoogleraar Geschiedenis *nolens volens* politicus moet zijn, haastte Fruin zich hem gerust te stellen: de actuele politiek bleef zijn interesse behouden, maar hij prefereerde de kalme politiek van het verleden[133]. Ongetwijfeld speelde in deze wending van de politiek naar de geschiedenis de 'onmiskenbare lauwheid' van het staatkundige leven in Nederland na de Aprilbeweging een belangrijke rol[134]. Maar in zijn rectorale rede in 1878 ging Fruin veel verder dan in 1860: het onbevangen historisch onderzoek, zo beklemtoonde hij toen, kan slechts worden gevrijwaard in de kalme afzondering van de school, waar het woelige staatsleven niet doordringt[135].

De eigen inspanning door de geschiedschrijving de politieke pacificatie te bevorderen beschouwde Fruin blijkbaar *niet* als een politieke activiteit, want hij verzekerde voortdurend dat de geschiedenis een politiek-neutraal gebied moest worden, waarin het vrije onderzoek zijn weg kon banen. In 1867 verzette hij zich dan ook nog op even militante wijze als in 1849 en in 1853 tegen de 'waanwijsheid' van de theologie, die de vrije en vooruitstrevende wetenschap zo lang had benauwd. De verscherpte schoolstrijd en de politieke gevolgen van de *Syllabus Errorum* maakten hem bevreesd voor een reconfessionalisering van de wetenschap, en dus ook van de geschiedschrijving, waarbij de sinds de Reformatie verworven rechten van het vrije onderzoek weer verloren zouden gaan[136]. Hij erkende voor deze van elke partijpolitieke of kerkelijke bevoogding ontdane geschiedbeoefening dan ook slechts één methode, die onverschillig was ten aanzien van het eindresultaat dat zou worden bereikt. In de vrije wetenschap, zo verzekerde hij én de katholiek Nuyens én de anti-katholiek F. Muller, bestaan slechts een juiste en een onjuiste kritiek. 'Ultramontaanse', 'gelovige' of 'ongelovige historische kritiek' zijn zinloze uitdrukkingen in de context van een vrije geschiedwetenschap[137].

De geschiedbeoefening moest zich in Fruins optiek echter niet al-

leen van de politiek en de theologie emanciperen, maar ook van de literatuur en de kunst. Dit element werkte hij pas later uit. In 1859 nog, in een brief aan A.L.G. Bosboom-Toussaint, stelde hij dat elke geschiedschrijving '*Dichtung und Wahrheit*' is: '*Ieder geschiedkundige, die zich rekenschap geeft van zijn werk, moet erkennen, dat ook bij hem de fantaisie gedurig moet aanvullen, wat zijne bescheiden hem onvolledig leveren*'[138]. Drie jaar later, in een recensie van J.L. Motley's *Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden* (de Nederlandse vertaling van het in 1860 begonnen *History of the United Netherlands from the death of William the Silent to the Synod of Dort*), achtte hij de romans van Mevrouw Toussaint nog steeds hoog als historische studies, maar hij beklemtoonde tevens het onderscheid tussen de literator en de historicus: '*De historische waarheid is met de eischen der verdichting slechts gedeeltelijk overeen te brengen*', luidde het nu[139].

Die stelling was Fruin door de ervaring met Motley ingegeven: uit de lectuur van diens werk had hij geleerd dat de literaire inkleding - die op zichzelf natuurlijk niet te veroordelen is - indirect nadelige gevolgen voor de vrije geschiedwetenschap kan hebben. Ook tegenover de Amerikaanse historicus erkende hij nog wel het belang van de dichterlijke verbeelding en hij werd ongetwijfeld bekoord door het meeslepende relaas dat Motley de lezer bood, maar deze positieve elementen werden geheel overschaduwd door de kritiek waarin de talloze onnauwkeurigheden in het besproken werk aan de kaak werden gesteld. Veel erger dan die fouten was echter het feit dat Motley in zijn verhaal niet de werkelijk belangrijke, maar de literair aantrekkelijke gebeurtenissen breeduit had geëtaleerd. Deze disproportie leverde een verwrongen en vals beeld van de geschiedenis op, dat door het publiek - juist omwille van de aantrekkelijkheid - niet als dusdanig werd herkend[140]. Het literaire maskeerde bovendien de mogelijke apriori's van de historicus. En dat die er wel degelijk ook bij Motley waren, toonde Nuyens in Fruins ogen overtuigend aan[141].

Fruin zou later herhaaldelijk en steeds scherper tegen een literaire geschiedschrijving waarschuwen. Hij bleef haar verwijten de '*juiste tekening*' aan de '*schitterende kleur*' op te offeren[142]. Daardoor werden ook bij deze 'romantische' historici de juiste maten niet gerespecteerd. Het verdonkeren van de ene en het scherp belichten van de andere partij, terwille van het literaire effect, leverde net zo min een ware geschiedschrijving op als de eenzijdige produkten van de partijhistorici. Beide groepen weerhielden de geschiedenis ervan zich tot een vrije wetenschap te ontwikkelen: de eerste door de waarheid ondergeschikt te maken aan de literaire waarde; de tweede door de waarheid slechts te erkennen als zij samenviel met de waarheid van

de eigen partij of geloofsovertuiging. In geen van deze twee gevallen kon de geschiedschrijving haar functie vervullen: definitief te beslissen tussen uiteenlopende visies op het verleden om zo een positieve conciliantie te bereiken. Die taak zou zij slechts naar waarheid kunnen uitoefenen wanneer zij zich als een ervaringswetenschap ontplooide.

Naar Fruins innige overtuiging was de geschiedenis juist de ervaringswetenschap bij uitstek: de termen 'historisch' en 'empirisch' riepen elkaar in zijn geest automatisch op. Voor deze begripsassociatie kon hij aansluiten bij de in de negentiende eeuw frequent geconstrueerde dichotomie tussen de 'ahistorische achttiende' en de 'historische negentiende eeuw'. In enkele academische toespraken en in zijn rectorale rede werkte hij deze tegenstelling trouwens zelf uit. De revolutionaire achttiende eeuw, zo erkende de liberaal, heeft ongetwijfeld belangrijke vernieuwingen gebracht, maar door haar afkeer van een geleidelijke en trapsgewijze hervorming van de maatschappij en door haar verlangen naar een volledige breuk met het verleden heeft zij de lessen van de Rede boven de lessen van de Geschiedenis gesteld. Zij was de eeuw van de Wijsbegeerte: de wetenschap en de politiek werden beheerst door abstracte begrippen, normen en stelsels. Daartegen verzette zich in de negentiende eeuw '*de historische richting*'. Zij was niet meer behept met de neiging tot plotse verandering, maar liet zich leiden door de eeuwenlange ondervinding van het voorgeslacht. Niet meer de Rede, maar de Ervaring regeerde nu de politiek en de wetenschap[143].

Fruin was lang niet de enige die er zo over dacht. Velen van zijn tijdgenoten beklemtoonden het belang van een historische benadering van de maatschappelijke en wetenschappelijke vraagstukken. Zo groeide de negentiende eeuw uit tot de eeuw van de Geschiedenis: het gehele wereldbeeld werd - tot Fruins grote tevredenheid - gehistoriseerd[144]. Onder invloed van dit toenemend historisch besef, dat zich in Nederland merkwaardig genoeg niet vertaalde in een groeiend aandeel van de historische werken in de totale boekenproduktie[145], werden de centrale denkcategorieën 'de wording' en 'de ontwikkeling'. De geschiedenis werd daardoor niet alleen een zelfstandige wetenschap: zij werd ook het alomvattende perspectief van waaruit de negentiende eeuw de taal, het leven, het recht en zelfs de natuur beschreef[146]. Alleen door hun object vanuit een evolutionair, historisch en empirisch (en dit waren synoniemen!) standpunt te benaderen, zouden de wetenschappen een kennis verwerven die op vaste grond was gebaseerd. Daarom ook, zo meende Fruin, ligt het nut van de geschiedenis niet alleen in de blikverruiming die de kennis van het

verleden aanreikt en die toelaat tot een billijker beoordeling van en een minder bekrompen visie op zowel de voorbije als de eigen tijd te komen, zoals Macaulay suggereerde. De historie is in wijdere zin belangrijk '*omdat men slechts kent wat men heeft zien worden*': zij biedt dus het enige juiste oogpunt voor de kennis van de omringende wereld in al haar aspecten[147]. Voor de nationale geschiedschrijving hield dit ondermeer een nieuwe argumentatiewijze in. Zij rechtvaardigde de bestaande toestand nu niet meer door een verwijzing naar de overeenkomsten tussen heden en verleden, maar door een accentuering van het feit dat het heden uit het verleden was gegroeid[148].

Door de begrippen 'historie' en 'empirie' haast te vereenzelvigen, verdedigde Fruin een wel zeer aanvechtbare stelling. Hij toonde daardoor weinig oog te hebben voor de onvermijdelijke theoriegeladenheid van elke waarneming, ook van de historische waarneming. De historicus treedt het bronnenmateriaal niet zonder een (al dan niet geëxpliciteerd) theoretisch referentiekader tegemoet. Ook het historisch 'feit' is een begripsmatige, conceptuele notie. Een aanvechtbare stelling dus, maar ook een bijzonder invloedrijke: decennia lang zou zij een basisassumptie van vrijwel alle Nederlandse historici blijven.

Fruin vroeg zich in verschillende theoretische teksten af of een dergelijke autonome en empirische geschiedenis zich tot een nomothetische wetenschap moest en kon ontwikkelen: moest en kon de historiografie in het verleden maatschappelijke wetten nasporen en aldus, in het verlengde van de natuurwetenschappen, voorspellen? In 1859 toonde hij zich bijzonder gecharmeerd door dit eerzuchtige programma van het Comtiaanse groot-positivisme[149]. Hij was optimistisch inzake de realisatiemogelijkheden ervan. In 1867 herhaalde hij voor zijn studenten dat het de taak van de geschiedwetenschap was te voorzien en te voorspellen. Maar in datzelfde jaar matigde hij zijn optimisme ten aanzien van de 'nieuwe historiografie': haar methode was nog te kort beproefd om een definitief oordeel over haar te vellen. In 1878 overheerste al een heel andere stemming: de eerste resultaten van de nieuwe methode hadden Fruin teleurgesteld. Hij twijfelde er niet aan dat er wel degelijk orde en regelmaat in de geschiedenis bestaan, maar tegelijkertijd beklemtoonde hij dat er nog geen historische wetten waren gevonden en dat de complexiteit der verschijnselen wellicht ook nooit zou toelaten ze te vinden. In zijn afscheidsrede, in 1894, constateerde hij droog dat de geschiedwetenschap nog geen stap nader tot de inlossing van het groot-positivistische ideaal was gekomen[150].

E.E.G. Vermeulen heeft deze evolutie getypeerd als '*een onver-*

vuld gebleven verwachting', als '*het verlies van een illusie*'[151]. Deze uitdrukkingen zijn wellicht te zwaar, vermits Fruins theoretische redevoeringen althans op dit ene punt zeker niet programmatisch waren. Zijn oordeel over de mogelijkheden van het groot-positivisme heeft zijn historische praktijk nauwelijks beïnvloed. Het oorspronkelijk uitgesproken geloof in een nomothetische geschiedwetenschap, dat ook in de theoretische geschriften al snel wegebde, was - naar de woorden van L.J. Rogier - slechts een '*platonische liefde*' met weinig praktische implicaties[152].

Aan het veel minder pretentieuze klein-positivisme, dat afzag van het opstellen van historische wetten over de empirie heen, hechtte Fruin uiteindelijk veel meer waarde. Zijn reactie tegen de literaire historiografie wees reeds in deze richting: niet de schone vorm, wel de op het bronnenmateriaal gebaseerde waarheid moest primeren in de geschiedschrijving[153]. In Nederland vroeg het klein-positivistische programma echter niet zozeer bescherming tegen de literaire, dan wel tegen de politiek geïnspireerde historiografie, die zich slechts voorwaardelijk aan de waarheid wou onderwerpen, zoals uit de problemen van Groen bij de uitgave van de *Archives* was gebleken[154]. Telkens weer maakte Fruin daarom Spinoza's woorden tot de zijne: de historicus moet '*niet bewonderen, niet beschimpen, maar begrijpen*'[155].

Fruin was ervan overtuigd dat de methode die bij dat begrijpen moest worden gehanteerd, een autonome en onpartijdige geschiedschrijving zou waarborgen. In zijn historische praktijk paste hij haar, in de lijn van Groen en Bakhuizen, maar verder ontwikkeld en aangescherpt, op een meesterlijke en vaak tot originele resultaten leidende wijze toe[156]. In 1867 omschreef hij deze werkwijze door de historicus te vergelijken met een rechter van instructie. Zowel de historicus als de onderzoeksrechter zoeken in de eerste plaats goede getuigen, die in staat zijn juiste inlichtingen te verschaffen. Zij stellen zich echter niet tevreden met het aanhoren of eenvoudig herhalen van deze getuigen, maar vergelijken de verschillende verhalen onderling, wegen de getuigenissen tegen elkaar af en stellen zelf vragen die de leemten moeten opvullen. Pas daarna komen zij tot de slotsom. De historische methode brengt de bronnen dus voor 'de rechtbank der kritiek'. Merkwaardig genoeg wekte ook Fruins optreden als docent de indruk met een rechter te doen te hebben. Fredericq bezocht in 1885 - tijdens een studiereis door Nederland - een college van Fruin, die nog in eigen huis les gaf. De hoogleraar besprak voor de negen aanwezige studenten de toestand van de Republiek omstreeks 1660 en las hen voor uit de bronnen, '*parlant toujours d'une voix égale*

et calme, comme un juge qui prononce une sentence, sans aucune recherche d'expressions, mais avec une admirable clarté et une précision de langage à la fois pleine de fermeté et de nuances'. De bezoeker vond '*une simplicité sérieuse et grave, qui avait quelque chose de solennel*' in dit college[157].

De juridische metafoor raakte de kern van Fruins methode. Hij bleef haar herhalen, nog in 1895[158]. De betreffende passage in deze op 16 april 1895 voor het Historisch Genootschap te Utrecht gehouden lezing over Alva's veldtocht in de Nederlanden in 1572 openbaart overigens ook een vaak over het hoofd geziene component van de geschiedvorsing, zoals Fruin haar als ideaal omschreef en in de praktijk trachtte te brengen, namelijk het *creatieve* aspect ervan. In 1878 had hij vooral het belang van gedurige oefening, gestadige arbeid en voorzichtigheid voor de historicus geaccentueerd: zij zouden hem behoeden voor grote en gewaagde gissingen[159]. Maar in 1895 werden deze eigenschappen niet meer voldoende geacht voor een goede historiografie. Ook de creativiteit moet daarin een belangrijke rol spelen: '*Door de wijze, waarop de vragen gesteld en de antwoorden gezocht worden, wordt voornamelijk de waarde van den historicus bepaald: zijne vragen moeten blijk geven van een helder inzicht in de leemten zijner kennis, scherpzinnigheid is noodig, combinatievermogen om de verkregene antwoorden in onderling verband te brengen enz. Deze methode wordt in de praktijk nog te weinig toegepast; men put nog te veel direct uit de bronnen en geeft zoodoende niet meer dan reeds de voorgangers hebben geleverd*'[160]. Byvanck, zo blijkt uit deze tekst, had dus ongelijk Fruins historiografisch ideaal te omschrijven als een verlangen de feitenmassa zich vanzelf - zonder tussenkomst van de historicus - tot een sprekend geheel te zien groeperen[161]. Kernkamp - en in zijn spoor P.B.M. Blaas - konden terecht juist op basis van de hierboven aangehaalde passage concluderen dat voor Fruin goede geschiedbeoefening niet alleen verkregen wordt door een eenvoudige parafrasering van het bronnenmateriaal of door de methodische aanwending van een set van gebruiksklare regels en voorschriften[162]. Integendeel: zij wordt slechts geboren uit creativiteit, al moet die in Fruins visie in de hand worden gehouden door het talent de bouwstoffen op een zorgvuldige en degelijke manier te verzamelen, te ordenen en kritisch te beoordelen, een eigenschap die volgens hem uitstekend paste bij het veronderstelde realistische karakter van het Nederlandse volk[163].

Ongetwijfeld was Fruin een grootmeester in dit originele spel van beheerste creativiteit, door Kernkamp wat oneerbiedig aangeduid als zijn 'kamergymnastiek'[164]. Zijn filologische opleiding en de behoefte

aan zekerheid en precisie verhinderden dat zij ontaardde in ongebonden bewegingen. Want juist dan zou de geschiedenis haar doel voorbij schieten: slechts als een kritisch-empirische en daardoor vrije wetenschap, verankerd in de bronnen en met de waarheid als hoogste norm, kon zij als scheidsrechter tussen de diverse elkaar bestrijdende historische visies optreden en de conciliantie bevorderen. De indirecte consequenties van de gepropageerde methode aanvaardde Fruin met trots en treurnis.

Eindnoten:

126 Ondermeer W.J.F. NUYENS, *Opmerkingen en aanmerkingen naar aanleiding van een nieuw boek van een Nederlandsch geschiedschrijver, - De Wachter*, 3 (1873), dl.II, p.245-261.
127 R. FRUIN, *Tien jaren*, p.190.
128 *VG*, dl.II, p.9-10.
129 A. VAN KERKHOFF, *Prof. Dr. Robert Fruin en de wederopluiking van het katholicisme, - De Katholiek*, 107 (1895), p.21-41, p.176-193 en p.339-353; W.F.N. VAN ROOTSELAAR, *De geschiedschrijver Prof. Dr. R. Fruin, - De Katholiek*, 109 (1896), p.26-62, p.166-187 en p.271-297 en ID., *De geschiedschrijvers: Ranke en Fruin, - De Katholiek*, 110 (1896), p.180-196.
130 *Robert Fruin in brieven en andere stukken*, nrs.73-74.
131 R. FAGEL, *Historische tijdschriften in Nederland (1835-1848). Arnhem, Utrecht, Leiden, - TvG*, 99 (1986), p.341-366.
132 J.P. DUYVERMAN, *De groei van het geschiedenis-onderwijs aan de Leidse Hogeschool. Proeve van documentatie, - Universiteit en Hogeschool*, 29 (1982-1983), p.212-218.
133 *Fruin-correspondentie*, nrs.64, 95-98 en 100.
134 P.J. BLOK, *Robert Fruin*, - ID., *Verspreide studiën*, p.300.
135 *VG*, dl.IX, p.373.
136 *VG*, dl.II, p.20-21.
137 *VG*, dl.II, p.41-42 en *Fruin-correspondentie*, nr.239.
138 *Fruin-correspondentie*, nr.75.
139 *VG*, dl.III, p.125-126, p.139-140 en p.184-185, noot 4. De reactie van Mevr. Toussaint: *Fruin-correspondentie*, nr.132. Cfr. H. REESER, *De jeugdjaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint*, Haarlem, 1962, p.186-187 en p.200-201 en ID., *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint*, Groningen, 1986, p.117-118. Voor de historische romans van Bosboom-Toussaint had Fruin veel waardering, wellicht omdat zij er - meer dan haar voorlopers - in slaagde de romanhandeling en de historische situatie te integreren (daarover: W. DROP, *Verbeelding en Historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*, Assen, 1958).
140 *VG*, dl.III, p.118-125 en p.223-224. Cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.127.
141 *VG*, dl.II, p.6.
142 *VG*, dl.III, p.66 en p.225 en dl.IX, p.355-357.
143 *VG*, dl.IX, p.309-311, p.337-341 en p.363-366. In het Ranke-college van 1886 breidde Fruin - in het spoor van Ranke - deze tegenstelling zelfs uit tot een epische strijd tussen enerzijds het revolutionaire Frankrijk en anderzijds Duitsland met zijn zucht naar een gelijkmatige ontwikkeling (*VG*, dl.IX, p.421-428).
144 Slechts bij uitzondering klaagde hij over het gebrek aan historische zin in de negentiende eeuw: cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.318.
145 In 1851 bedroeg het aandeel van de historische werken in de totale boekenproduktie in Nederland 4,5%. In 1860 steeg het tot6%, maar in 1900 bedroeg het opnieuw 4,5% (cijfers uit W. DEN BOER, *Miracle français et retard néerlandais: quelques jalons pour une historiographie comparée, - L'histoire et ses Méthodes. Actes du Colloque Franco-Néerlandais de novembre 1980 à Amsterdam*, Rijsel, 1981, p.107, appendix I). Ter vergelijking: in Frankrijk lag dat cijfer

in 1900 op 10,8% (P. DEN BOER, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*, Nijmegen, 1987, p.519, bijlage 2).

146 Cfr. Fruins pleidooi voor een *historisch* recht: *VG*, dl.IX, p.349-352 en dl.X, p.316 (genuanceerd in *Fruin-correspondentie*, nr.482). Fruins broer J.A. Fruin, hoogleraar in de rechtsfaculteit te Utrecht, verdedigde eveneens een historisch gekleurde opvatting van het recht (cfr. H.P.G. QUACK, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914*, Nijmegen, 1977, p.153).

147 *VG*, dl.IX, p.335-337, p.341-342, p.352-355 en p.366-367.

148 Cfr. P. DEN BOER, *Geschiedenis als beroep*, p.161-175 (vooral p.172-175).

149 Ter stipulatie: om verwarring te voorkomen hanteren wij de term '*groot*-positivisme' ter onderscheiding van het '*klein*-positivisme'. De eerste slaat op het verlangen de wetenschap een nomothetisch karakter te verlenen; de tweede op de eis de wetenschap op harde feiten te laten berusten (vgl. het onderscheid tussen *P*ositivisme en *p*ositivisme bij P.B.M. BLAAS, *Historisme en positivisme: twee onoverbrugbare wetenschapstradities*?, - ID., *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*, Rotterdam, 1988, p.63). Wanneer (zowel in dit als in de latere hoofdstukken) gesproken wordt over 'positivisme' *tout court*, wordt daarmee het klein-positivisme bedoeld. Fruin gebruikte de term 'positivisme' zelf (zij het zelden), zo bijvoorbeeld in *Fruin-correspondentie*, nr.37: Fruin aan W. Siewertsz van Reesema, 4 dec. 1854. Daar staat de term tegenover 'speculatief', 'bespiegelend' (dus als 'klein-positivisme'). Een goed overzicht van de terminologische en inhoudelijke betekenis van het woord biedt W. SIMON, *Positivism in Europe to 1900*, - P.P. WIENER (uitg.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, New York, dl.III, 1973, p.532-539.

150 Voor deze evolutie: *VG*, dl.IX, p.257-259, p.342-343, p.358-362, p.390-391 en p.410-418.

151 E.E.G. VERMEULEN, *Fruin en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis*, dl.I: *Fruin over de wetenschap der geschiedenis*, Arnhem, 1956, p.17-22.

152 Cfr. trouwens ook ID., *Fruin en Huizinga*, dl.I, p.53 tegen Z.W. SNELLER, *Groen van Prinsterer en Fruin*, p.640-655 en ID., *Opzoomer en Fruin*, p.511-531 (waartegen ook L.J. ROGIER, *Robert Fruins verhouding*, p.147-152). Snellers overschatting van de rol van het groot-positivisme in Fruins historiografie hangt samen met zijn overschatting van Opzoomers invloed op Fruin (cfr. noot 4) en met het feit dat hij geen onderscheid maakte tussen een groot- en een klein-positivisme.

153 In maart 1875 uitte Fruin tegen Groen zijn twijfels over de mogelijkheid deze rangorde ook bij het grote publiek ingang te doen vinden (*Briefwisseling tusschen Fruin en Groen van Prinsterer*, nr.XXIV).

154 *VG*, dl.IX, p.357-358 en p.452-453, noot 7. Hier speelde ook de afkeer van de matheid van de historiografie van het Restauratietijdperk mee. Cfr. J.L. VAN ESSEN, *Groens uitgave van de 'Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*', - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.), *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I, p.180-196.

155 *VG*, dl.IX, p.255-256, p.293, p.403-404 en p.436.

156 Voor Fruins bewondering voor Bakhuizen op dit punt: *VG*, dl.VIII, p.331 en dl.IX, p.457-459. In 1890 nog bekende hij meer algemeen over Bakhuizen: 'Ik heb zijns gelijke nooit ontmoet' (*Fruin-correspondentie*, nr.379).

157 P. FREDERICQ, *L'enseignement supérieur de l'histoire et de la géographie en Hollande (1885-1888)*, - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.), *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.II, p.148.

158 *VG*, dl.II, p.64; dl.III, p.66 en p.225-227 en dl.V, p.351 en R. FRUIN, *Den veldtocht in de Nederlanden van 1572, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1895, p.16-20 (niet opgenomen in *VG*, dl.II, p.227-234).

159 *VG*, dl.IX, p.372-373.

160 R. FRUIN, *Den veldtocht*, p.18-19.

161 W.G.C. BYVANCK, *Robert Fruin*, p.394.

162 G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, p.155-159 (vgl. ID., *De methode van Prof. Fruin, - Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*, 21 april 1895, nr. 19, p.145-146) en P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.281.

163 Voor de tegenstelling tussen dit 'Nederlandse realisme' en het 'Franse vernuft' en het 'Duitse idealisme', die ook bij latere historici terugkeert: *VG*, dl.I, p.16-17.

164 G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, p.173.

6. Een gefragmenteerd beeld

De nadruk op het kritisch-empirische karakter van de geschiedwetenschap en het besef van het belang van haar autonomie had immers zowel op theoretisch als op meer praktisch vlak implicaties. Enerzijds liet het positivistische vertrouwen in een historische methode die vaste fundamenten garandeerde, weinig speelruimte voor het nochtans moeilijk te miskennen perspectivistische facet van de geschiedschrijving. Anderzijds dwong de voorzichtigheid die aan de door Fruin verdedigde methode eigen was de historicus meer in de richting van de grondige analyse van het detail dan tot de schepping van een breed historisch overzicht. De gewisheid die het eerste bood was Fruin meer waard dan de schoonheid van het laatste: beter een gefragmenteerd, maar zeker beeld dan een allesomvattende, maar weinig empirische synthese.

Fruins aan het slot van de vorige paragraaf geciteerde pleidooi voor de creativiteit van de rechter van instructie in de geschiedbeoefening, was geen plots opgekomen idee. Zij sloot aan bij het betoog dat hij in zijn oratie in 1860 had gehouden tegen de opvatting dat de onpartijdige historicus het verleden op mechanische wijze moest reproduceren. Hij had toen niet alleen op het belang van de persoonlijkheid van de historicus voor de geschiedschrijving gewezen, maar ook op de onmogelijkheid deze subjectiviteit volledig uit te bannen. De opkomst van de katholieke historiografie had hem hierin gesterkt: '*Wij kunnen de dingen slechts afteekenen zooals zij ons voorkomen, niet zoo als zij zijn; en de eigenaardigheid van onze zienswijze en van het standpunt, waarop wij ons geplaatst hebben, bepaalt de gedaante, waarin zich de dingen aan ons oog vertoonen*'. Wie zich inbeeldt dat iedere eerlijke historicus tot hetzelfde beeld van het verleden moet komen, bedriegt zich schromelijk, zo stelde hij[165]. Dit historisch perspectivisme kwam naar zijn oordeel duidelijk tot uiting in de keuze van de thematiek en de bijzondere interesse - Fruin gebruikte de term 'ingenomenheid' -

van een hele generatie historici. Het belang van de voorbije gebeurtenissen wordt niet bepaald door de aard van die gebeurtenissen zelf, maar door het nageslacht, dat het verleden met een steeds wisselende standaard ijkt. En omgekeerd geldt dat iedere tijd zich kentekent door wat hij in het verleden belangrijk acht. Kort na de eeuwwisseling zou precies dit thema het onderwerp worden van een polemiek tussen Blok en Bussemaker, beiden leerlingen van Fruin[166].

Het historisch perspectivisme ondervond bij Fruin echter ook een sterke tegenwind. Het kenprimaat dat hij het liberalisme in de wetenschap had toegeschreven, liet hem niet toe te erkennen dat elke wetenschapsbeoefening een gelijk subjectief karakter had: de liberaalonpartijdige vrijgevigheid, zo meende hij, maakte juist een meer objectieve geschiedenis mogelijk dan de confessionele historici boden. Het besef dat een volslagen objectieve historiografie voor niemand bereikbaar is enerzijds en het geloof dat de liberale geschiedschrijving, bevrijd van elke ideologische ballast, de waarheid veel dichter benadert dan de katholieke of calvinistische anderzijds, was een dilemma dat in Fruins werk, juist omdat het niet bewust werd aangevoeld, niet werd opgelost[167]. Toch werd de eerste pool ervan steeds meer naar de achtergrond verdreven naarmate Fruins verlangen naar pacificatie en zijn oudliberalisme groeiden. Hoe meer hij deze politieke idealen immers bedreigd zag door de steeds herhaalde conflicten tussen de katholieken en de calvinisten en door hun 'partijdigheid' op historiografisch terrein, hoe sterker het tegengif moest zijn. Dat tegengif was de op de harde feiten gebaseerde en volgens een strikte historische methode werkende geschiedwetenschap.

Dit leidde ertoe dat Fruin, zeker vanaf de jaren 1870, zich - na zijn afwijzing uit 1860 - opnieuw meer aansloot bij het *spieghel historiael*-ideaal. In zijn rectorale rede uit 1878 gaf hij toe dat de mathematische weg, die van stap tot stap met zekerheid op de waarheid uitloopt, voor de historicus gesloten is en dat daarom de historische waarheid slechts een waarschijnlijkheid kan zijn, maar zijn vertrouwen in de geschiedkundige methode was zo groot dat hij de historicus tot taak stelde te streven naar het beeld, '*dat op de waarheid het meest gelijkt*'[168]. In 1894 verwoordde hij het ideaal van de historiografie als een '*overeenkomst van denkbeeld en werkelijkheid*': de voorstelling van het verleden moet zo nauwkeurig mogelijk op de werkelijkheid gelijken. De vrees dat een dergelijk spiegelbeeld tot kleurloosheid zou leiden, zoals die in 1860 nog aanwezig was geweest, was nu geheel verdwenen[169]. Maar ook de twijfels omtrent de bereikbaarheid van dat ideaal waren in deze afscheidsrede afwezig. Fruin roemde er niet alleen het groeiende verzamelen, ordenen en uitgeven van het bron-

nenmateriaal en de gestadige verbetering van de historische infrastructuur. Optimistisch constateerde hij ook dat de eigentijdse historici zich van de verplichting om niets te verzuimen dat zou bijdragen tot een zo groot mogelijke gelijkenis tussen de voorstelling van het gebeurde en de werkelijkheid, bewust waren geworden en haar ook nauwgezetter dan vroeger nakwamen[170]. Precies op basis van deze tekst kon hem later een 'primitief realisme' worden verweten[171].

Dat Fruin in deze epistemologische problematiek nooit tot klaarheid is gekomen, zoals Sneller heeft opgemerkt, kan niet worden ontkend. Het valt echter moeilijk hem daarvoor te veroordelen: de wetenschapstheoretische vraagstukken omtrent de kenbaarheid van het verleden hielden hem nog niet bezig. Centraal stond wel het probleem van de waardering van het gekende. Fruin reduceerde de eerste problematiek gewoonweg tot de tweede, waarvoor hij wel - zowel in zijn theoretische stukken als in zijn wetenschapspraktijk - een oplossing trachtte te bieden[172].

Veel belangrijker dan de epistemologische problemen die Fruin eigenlijk nauwelijks beroerden, was dan ook een andere consequentie van zijn kritisch-empirische methode. De daaraan verbonden nauwgezetheid dreef hem ertoe zijn historisch onderzoek zo diepgaand en zo gedetailleerd te verrichten dat er van een synthese geen sprake meer kon zijn. In 1957 nog sneerde Gerretson: '*"De fout van Bilderdijk," zei Fruin in 1860, "is dat hij niet onderzocht heeft." De fout van Fruin is dat hij te véél onderzocht heeft en te lang om aan een synthetische vaderlandse geschiedenis toe te komen*'[173]. Dat de beschuldigde het doel van al zijn nauwkeurige detailkritiek, namelijk het scheppen van een gefundeerd en voor allen aanvaardbaar beeld van de wording van de Nederlandse natie, wel eens uit het oog verloren heeft en het middel daartoe als doel op zich is gaan beschouwen, is een indruk die bij het lezen van Fruins talloze, maar vaak onafgeronde opstellen al snel vaste vorm krijgt. Huizinga heeft zich in zijn kabinetstukje over Fruin terecht verbaasd over diens onverschilligheid voor het gesloten letterkundige produkt[174]. Het essayistische karakter en de kortademigheid die E.H. Kossmann het gehele Nederlandse doctrinaire liberalisme tussen 1848 en 1879 heeft toegeschreven, is ook van een groot deel van Fruins oeuvre een uitstekende typering[175].

De *Tien jaren*, zelf oorspronkelijk in artikelvorm uitgegeven, bleef het enige boek dat Fruin publiceerde. Na zijn ambtsaanvaarding te Leiden verscheen geen enkel zelfstandig werk meer, noch een ruimere behandeling van een tijdvak uit de Nederlandse geschiedenis, noch een uitgebreide biografie. Ook zijn collegedictaat over de *Geschiede-*

nis der Staatsinstellingen gaf hij niet zelf uit: dat deed zijn dankbare leerling Colenbrander in 1901[176]. De monumentale *Verspreide Geschriften* bieden 'slechts' steeds dieper gravende studies over fragmenten uit het verleden. Vaak beperkte Fruin zich tot het kritisch becommentariëren van de voorhanden of nieuw opgedolven bronnen. De bouwmeester verliet uiteindelijk zijn arbeidsveld zonder een nieuw gebouw te hebben geschapen; wat achterbleef, waren grotendeels onafgewerkte brokstukken en het geschoonde materiaal.

Dat Fruin volkomen '*le désir de se voir imprimé*' miste, zoals zijn leerlingen getuigden, was zeker niet de voornaamste reden hiervan[177]. Ook de suggestie van H. te Velde dat de liberale burgerij, Fruins natuurlijke publiek, niet aandrong op een synthese omdat haar beeld van het verleden toch al in grote lijnen vastlag, voldoet niet[178]. Het was vooral diens verlangen de geschiedenis te maken tot een ervaringswetenschap en de daarbij horende methode, die hem ertoe brachten slechts het volstrekt zekere te publiceren.

In 1859 had Fruin nog gepleit voor een algemene geschiedenis, die zich door een vooraf door het beoogde doel aangereikt selectiecriterium zou bevrijden van de ballast van allerlei onbeduidende bijzonderheden en zich zou beperken tot het tekenen van de grote lijnen van het verleden[179]. Maar datzelfde jaar nog reduceerde hij het belang van algemene werken: zij zijn slechts nuttig om een overzicht te geven van de reeds verzamelde bouwstof en van de nog bestaande lacunes in de historiografie en om het opwekken van de publieke belangstelling, die op haar beurt tot vernieuwde geschiedvorsing aanzet. Het doel leek middel te zijn geworden[180]. Deze heuristische en oriënterende werking van algemene beschouwingen erkende hij ook nog in 1865, maar tegelijk verdedigde hij een uitermate duidelijk *credo*: vóór er te denken valt aan een algemeen overzicht, moeten alle krachten worden gewijd aan een grondig onderzoek van de bouwstoffen en moeten nog talloze bijzonderheden in een juister daglicht worden geplaatst[181].

Toen in 1871 het eerste deel van Nuyens' *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen Volks* verscheen, schreef Fruin de auteur dat ook hij van plan was een dergelijke synthese te schrijven, maar dat de noodzakelijke voorarbeid hem er nog van weerhield het steeds aangroeiende materiaal te verwerken. Zestien jaar later bekende hij aan diezelfde Nuyens dat hij die taak nog steeds niet aandurfde[182]. Uiteindelijk is het boek er ook nooit gekomen. Ter rechtvaardiging verwees Fruin zelf naar zijn twijfelzucht ten aanzien van de waarde van de voorhanden bronnen en monografieën[183]. Hij legitimeerde het uitblijven van een synthese door te stellen dan hij de cartons klaarmaak-

te, waaruit later het grote schilderij zou worden samengesteld. Maar dat hij dit schilderij in 1878 nog als de hoofdzaak beschouwde, is slechts schijn: in zijn rectorale rede sprak hij op bijzonder scherpe wijze zijn afkeer voor een kunstvaardige en meer populaire algemene geschiedenis uit. De taak van de historicus, zo waarschuwde hij streng, is niet het verwerken van het voorhanden materiaal tot een sierlijk en boeiend verhaal, dat ook het volk zou behagen, nee: de historicus is '*tot niets verplicht dan om geleerd te zijn*'[184]. De geschiedenis is hier filologie geworden, verzuchtte Byvanck teleurgesteld[185].

Fruin sneed dit thema opnieuw en op openhartige wijze aan in zijn afscheidsrede, waarin hij uitdrukkelijk een terugblik op de afgelegde baan en een verantwoording van zijn academische werkzaamheden wou bieden. Het weergeven van de onderzoeksresultaten, zo meende hij, is slechts een variant van de literatuur. Voor het welslagen ervan zijn dan ook geen specifieke eigenschappen vereist. Maar de primaire functie van de historische wetenschap is het vormen van de zo volledig mogelijke en volkomen zekere voorstelling, die moet worden afgebeeld. Daartoe draagt in de eerste plaats de bronnenkritiek bij. Pas wanneer elk bericht getoetst is op de vereiste deugdelijkheid en betrouwbaarheid, kan aan de reconstructie van het voorbije leven worden begonnen[186].

De jonge en zelfverzekerde Verwey protesteerde in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* onmiddellijk tegen de in deze afscheidsrede geopperde bedenkingen. Zijn kritiek op Fruin had dezelfde strekking als de aanval die Van Eyck in 1930 tegen Huizinga zou richten. In beide gevallen ging het om een conflict tussen een literator, die een afkeer van de 'droge wetenschap' had, en een historicus, die zijn vak ten aanzien van de pretenties van de literatuur wou verdedigen: competentiegeschillen dus. In een gezwollen taal, die Fruin vreemd in de oren moet hebben geklonken, orakelde Verwey dat het verleden naar waarheid te reconstrueren nooit het werk van de historicus *kon* zijn. Immers: juist *dóórdat* de historicus zich enkel aan de feiten houdt, bereikt hij slechts een waarschijnlijkheid, een schijn van waarheid, omtrent de *uitwendige gebeurtenissen* van de geschiedenis. Enkel de dichter, die de Intuïtie en de Fantasie (met hoofdletters!) niet versmaadt, maar aanwendt, kan een ware voorstelling van het voorbije *Leven* bieden en een groot en eenvoudig beeld van het verleden oproepen. Te denken dat een zelfde effect kan worden bereikt na een grondig bronnenonderzoek, is een illusie[187]. Het was het standpunt van een literaat, later talloze malen herhaald (maar zelden uitgediept) door hen die de Kunst zo graag beschouwden als de koninklijke weg naar een 'waar' begrijpen van de (voorbije) werkelijkheid.

Fruin wist zelf wel dat het ophopen van al te veel bijzonderheden een globale voorstelling van de geschiedenis in gevaar bracht[188]. Maar de kritisch-empirische methode die hij eens had aangenomen, weerhield hem ervan die voorstelling te geven. Wat hij bood, was een gefragmenteerd beeld van de Nederlandse geschiedenis. Dit dilemma kwam ook tot uiting in de tweeslachtige houding die hij ten aanzien van het eigen werk aannam: zij was een mengsel van tevredenheid en weemoed[189]. Terecht was hij trots op het omvangrijke oeuvre dat hij naliet en op de kritische methode, die daaraan ten grondslag lag en die steeds meer ingang vond. Maar er was ook de onvoldaanheid: '*De neiging tot napluizen, tot ontwarren van ingewikkelde kwesties heeft mij, ik erken het met spijt, meer dan ik thans zou wenschen, afgeleid van het uiteenzetten en beschrijven der groote gebeurtenissen, omtrent welker toedracht bij mij geen twijfel bestaat*', zo bekende hij in 1894[190].

Noch Bloks voorzichtige aanmaningen, noch de onverbloemde verwijten van de krijgshistoricus W.J. Knoop konden Fruin ertoe bewegen zijn nauwgezetheid minder consciëntieus te blijven aankleven[191]. Zijn groeiende feitenkennis riep paradoxalerwijze geen grotere drang naar synthese op en voor velen was juist deze tekortkoming, dit '*in de klei morsen*' in plaats van '*in het marmer houwen*', de donkerste bladzijde van zijn historische praktijk. Fredericq bijvoorbeeld vroeg zich in 1885 af of de Leidse hoogleraar daardoor zijn plicht niet verzaakte: '*Tant de recherches dans les dépôts d'archives, une telle connaissance des imprimés de l'époque et de la littérature du sujet, unies à une faculté hors ligne de chercher la vérité sans parti pris et de l'exposer, une fois trouvée, dans un langage si simplement élevé, toutes ces qualités si rares du véritable historien sont-elles données à l'homme sans lui imposer le devoir de les employer à construire un grand édifice scientifique, alors surtout que toutes les pierres sont déjà à pied d'oeuvre*?'[192]. Het was duidelijk een retorische vraag.

Weinigen begrepen het verband tussen Fruins stukwerk en zijn onpartijdigheidsleer[193]. Want dat verband bestond: de afwezigheid van een synthese was niet het gevolg van een onmacht het geheel nog te overzien, van een verschraling of verschrompeling, maar van het verlangen volkomen billijk over alle partijen uit het verleden te oordelen. Het is bekend dat Fruin in het handexemplaar van zijn publikaties steeds correcties en toevoegingen aanbracht. Dit voortdurend wikken en wegen moge overdreven zijn, het is tekenend voor zijn schroomvalligheid. Een definitief en onpartijdig oordeel vellen vereiste volgens hem een op vaste fundamenten gebaseerde kennis. Nu reeds een synthese schrijven zou, zo meende hij, niet toelaten een

onpartijdig beeld te geven en zou daarom aan de verschillende partijen aanstoot kunnen geven. Doordat zij niet op rotsvaste gegevens zou berusten, zou zij slechts een synthese naast de andere syntheses zijn en de kracht missen in de bestaande geschilpunten met gezag te beslissen. Zijn terughoudendheid ten aanzien van de algemene werken is slechts in deze context te begrijpen. Te begrijpen, maar daarom niet goed te keuren. Dat de historische kennis in Fruins dagen vol leemten zat, zal wel niemand ontkennen. Maar zal iemand durven beweren dat dat nu of binnen honderd jaar niet meer het geval is?

Fruin heeft dus geen synthese gegeven en dat blijft jammer. Zijn blijvende verdienste ligt dan ook elders. Zijn rigoureuze toepassing van de kritisch-empirische methode, ontsproten aan zijn verlangen de historiografische strijd op te heffen om zo bij te dragen tot een conciliantie op breder terrein en gestoeld op het reeds vóór 1860 ontwikkelde positivistische geloof in de wetenschap, heeft de geschiedschrijving een autonomie gegeven die zij moeilijk op een andere manier had kunnen bereiken. De latere epistemologische bedenkingen tegen een dergelijk vertrouwen in de '*wertfreie*' wetenschap doen hier niets aan af. Dat Fruins sobere bijdragen ondanks alles bovendien nog zo vaak nieuwe perspectieven op de geschiedenis hebben geopend, houdt verband met zijn bijzondere talent - slechts een Huizinga kon dit thematiseren - de schijnbare details uit de geschiedenis zo te beschrijven dat zij de lezer een haast onmiddellijk contact met het verleden, een 'historische sensatie' bieden[194]. Dat is misschien wel meer dan hij met een kunstzinnige synthese had kunnen geven.

Eindnoten:

165 *VG*, dl.II, p.14.
166 *VG*, dl.IX, p.282, p.344-345 en p.367-370. Cfr. *infra* hf.II, par.5.
167 Vgl. J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen*, p.38-40.
168 *VG*, dl.IX, p.372-373.
169 *VG*, dl.IX, p.395 en p.396. Hajo Brugmans' mening als zou Fruin in 1894 in vele opzichten naar het standpunt van 1860 zijn teruggekeerd, is dan ook onjuist (H. BRUGMANS, art. *Fruin, Robert Jacobus, - Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl.VII, 1927, kol.453-454).
170 *VG*, dl.IX, p.391-394 en p.397-398.
171 Zo ondermeer door F.C. GERRETSON, *De arte amoris. Over geschiedenis, geschiedkennis en geschiedschrijving*, - ID., *Verzamelde Werken*, Baarn, dl.III, 1974, p.221-224.
172 Z.W. SNELLER, *Groen van Prinsterer en Fruin*, p.647-648. Cfr. noot 33.
173 F.C. GERRETSON, *Fruin intime*, - ID., *Verzamelde Werken*, dl.VI, 1976, p.432.
174 J. HUIZINGA, *Robert Fruin, - VW*, dl.VI, p.527.
175 E.H. KOSSMANN, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, Amsterdam-Brussel, dl.I, 1986, p.216-217. Vgl. N. JAPIKSE, *Robert Fruin herdacht. Naar aanleiding van zijn geboortedag (14 November 1823), - BVGO*, 1924, reeks 6, dl.I, p.4.
176 Over deze uitgave: de inleiding van I. SCHÖFFER in R. FRUIN, *Geschiedenis der Staatsinstellingen*, p. V-XIX.
177 Cfr. P.J. BLOK, *Robert Fruin*, - ID., *Verspreide studiën*, p.295-296; S. MULLER FZ., *Robert Fruin*, p.357-358 en P.L. MULLER, *Levensbericht van Robert Fruin*, p.242-243.
178 H. TE VELDE, *Van triomf tot ironie? Een eeuw geschiedenissen van Nederland, - Groniek*, 100 (1988), p.82.
179 *VG*, dl.IX, p.250-252 en p.261.

180 *VG*, dl.I, p.266.
181 *VG*, dl.I, p.22-23.
182 *Fruin-correspondentie*, nrs.206 en 347.
183 Cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.335.
184 *VG*, dl.IX, p.370-371.
185 W.G.C. BYVANCK, *Robert Fruin*, p.321.
186 *VG*, dl.IX, p.394-397.
187 A. VERWEY, *De Afscheidsrede van Prof. Fruin*, - ID., *Proza*, dl.VIII, 1923, p.142-151 (vgl. ID., *Robert Fruin*, p.125-126). Fruins reactie: *Fruin-correspondentie*, nrs.459-460.
188 Cfr. *VG*, dl.V, p.375.
189 Vgl. het wel erg psychologiserende W.G.C. BYVANCK, *Robert Fruin*, p.366 (cfr. ook A.J.C. RÜTER, *Fruin*, - ID., *Historische studies over mens en samenleving*, Assen, 1967, p.469-475).
190 *VG*, dl.IX, p.406. Fruin constateerde zelf een vergelijkbaar dilemma bij Bakhuizen: *VG*, dl.IX, p.455 (cfr. ook noot 156).
191 *Fruin-correspondentie*, nrs.314, 322 en 351 en *Robert Fruin in brieven en andere stukken*, nr.45.
192 P. FREDERICQ, *L'enseignement supérieur*, p.149-150 (vgl. H.TH. COLENBRANDER, *Robert Fruin*, - ID., *Historie en Leven*, Amsterdam, dl.III, [1920], p.179-182 en G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, p.142-146). Cfr. H.L. WESSELING, *Robert Fruin. De geschiedenis van een reputatie, - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1986-1987, p.9-12.
193 Uitzondering dient gemaakt te worden voor S. MULLER FZ., *Robert Fruin*, p.355-356.
194 Cfr. J. HUIZINGA, *Robert Fruin*, p.529-530.

Slotbeschouwing

'*Het karakter der wetenschap is niet te gelooven, maar te twijfelen, te onderzoeken, te weten*', zo schreef Opzoomer in 1847[195]. De vierentwintig-jarige Fruin aan wie deze woorden waren gericht, zou dit zijn hele leven kunnen beamen, eerst nog als verdediging van de eigenheid, de liberaliteit van de Wetenschap ten aanzien van het Geloof, later meer specifiek als aanduiding van de grondslag van de historiografie. Deze drieledige operatie, het twijfelen aan de traditionele visies, het onderzoeken van de op basis van de ervaring verkregen gegevens en het bereiken van zekerheid culmineerde in een historische methode, die volgens Fruin de mogelijkheid bood zijn in 1860 uiteengezette onpartijdigheidsprogramma te realiseren. Door onpartijdig te tonen wat elke partij, calvinisten, katholieken en liberalen, had

bijgedragen tot de wording van de Nederlandse natie, zou dit kritisch-empirisch onderzoek, bedreven als woord en wederwoord, maar volgens strikte spelregels, een geschiedschrijving bevorderen, die de politieke pacificatie in het bestaande staatsbestel kon versterken. Maar ook zonder dit doel bleef deze methode, als 'speerpunt' van de emancipatie en professionalisering van de geschiedbeoefening, haar waarde behouden.

Toen P.L. Muller schreef dat de historische wetenschap in Nederland met Fruin een nieuw leven was begonnen, had hij dan ook niet zozeer de onderzoeksresultaten van zijn leermeester, dan wel diens werkwijze op het oog[196]. Uiteraard hadden ook die resultaten invloed. De *Tien jaren* boden een geschikte autoriteit voor hen die in de geschiedschrijving een thematische verbreding nastreefden en de 'oudliberale' en nationale conciliantie-historiografie bleef - ondanks lichte tegenwind - doorleven in de zogenaamde 'Leidse Historische School', waarvan vooral Blok, Colenbrander en Japikse de vertegenwoordigers werden. Maar veel meer betekende Fruins *methode* een nieuwe aanzet. In zijn *Afscheidsrede* merkte hij bescheiden op dat hij geen school had gevormd[197]. Maar zelfs een leek als de Rotterdamse advocaat S. Muller Hz. kon uit de bundel *Geschiedkundige Opstellen*, die Fruin bij zijn afscheid als hoogleraar werd aangeboden, opmaken dat alle auteurs - op Brill na - de door hem geïnaugureerde werkwijze hadden nagevolgd[198].

Tegelijkertijd behoorde Fruin voor velen tot een voorbije tijd. Byvanck, wiens '*incompatibilité d'humeur*' met Fruin inderdaad moeilijk valt te loochenen[199], tekende hem als laatste van een vervlogen geslacht van Leidse geleerden waartoe ondermeer de graecus Cobet, de arabist Dozy en de neerlandicus De Vries hadden behoord. Ook Fruin zelf zou hebben ingestemd met dit portret, wanneer hij de vele hem ontvallen vrienden en collega's herdacht. Byvanck schreef hen de 'echt Hollandse' eigenschappen van degelijkheid, werklust, helder inzicht en veel omvattende blik toe; voor Fruin alleszins terecht. Maar wat hij, en met hem anderen, in Fruin miste, was durf en bezieling. De wat droog en koel overkomende geleerdheid kon voor deze Nietzscheaan het ruime en vrije leven niet vervangen[200]. Eigenaardig genoeg kwam deze kritiek, slechts een onderdeel van het meer algemene vitalisme rond de eeuwwisseling, ook terug bij Colenbrander, Fruins jongste leerling.

Fruins critici vreesden tevens dat zijn 'wetenschappelijke' methode de artistieke component volledig uit de geschiedbeoefening zou bannen. In de jaren 1880 was Leiden, Fruins intellectuele bastion, als cultureel centrum voorbijgestoken door het radicale en opwindende

Amsterdam, waar een jonge generatie literatoren het primaat van de innerlijkheid uitriep, de kunst boven de wetenschap stelde en het beginsel der identiteit van vorm en inhoud propageerde. Dat dit afwijzen van 'het dorre en geborneerde rationalisme' ook hun visie op de aard en de taak van de geschiedbeoefening zou beïnvloeden, was te verwachten. In dit perspectief is juist Verwey's aanval op Fruin in 1894 significant. De onbesuisde kritiek van de vroegere redacteur van *De Nieuwe Gids*, waarin het recht van de verbeelding in de geschiedschrijving werd opgeëist, werd door latere historici als Kernkamp, Colenbrander en Huizinga, die alle drie de Beweging van Tachtig intens hadden beleefd, herhaald, zij het in een veel gematigder vorm.

Fruins model bevatte ook een aantal spanningen die pas na de eeuwwisseling op de voorgrond traden. De pacificatiepolitiek die hij door zijn conciliantie-historiografie had trachten te bevorderen, had niet geleid tot een samenleving waarin alle ideologische tegenstellingen waren opgeheven, maar tot een maatschappij waarin de *modus vivendi* juist werd bereikt door een op basis van de uiteenlopende levensbeschouwingen doorgevoerde compartimentalisering en segmentering in verschillende subculturen. Deze beginnende verzuiling zette zich echter zo krachtig door dat ook de door Fruin nagestreefde eenheidsconceptie van de Nederlandse geschiedenis nog onmogelijk leek te bereiken. Het werd een vraag voor de toekomst: verzuilde ook het historisch beeld?

Bovendien kwam de beslissende macht van de wetenschap na 1900 steeds meer onder vuur. Was Fruins paradox dat de onzekerheid die met de onbeperkte wetenschappelijke vrijheid samenging, slechts door een vrije wetenschap kon worden opgeheven, tenslotte geen variant van het spreekwoordelijke zichzelf met de haren uit het moeras trekken? De door Fruin verdedigde openheid leidde voor velen niet tot zekerheid, maar vergrootte integendeel de onzekerheid. Merkwaardig genoeg werden juist de liberalen hierdoor het eerst getroffen: in de sfeer van open discussie werd het duidelijk dat ook de liberale wetenschapspraktijk, die zich steeds liet voorstaan op haar waardenvrijheid, uitging van bepaalde axioma's. Dit relativistische gevoel werd nog versterkt door de algehele historisering van het wereldbeeld, die ook Fruin had verwelkomd. Als alles tijdgebonden was, wat kon dan nog als norm gelden? Het waren vraagstukken die na 1900 op min of meer grondige wijze werden gethematiseerd.

Eindnoten:

195 *Fruin-correspondentie*, nr.13.
196 P.L. MULLER, *Levensbericht van Robert Fruin*, p.263.
197 *VG*, dl.IX, p.404-405.
198 *Fruin-correspondentie*, nr.453.
199 Cfr. S MULLER FZ., *Fruin-Studiën, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 7 (1901), dl.I, p.496-497.
200 W.G.C. BYVANCK, *Robert Fruin*, p.399-400.

Hoofdstuk II Blok en de discussies omstreeks de eeuwwisseling

De jaren vóór en na de eeuwwende gaven in het Nederlandse politieke, sociale en culturele landschap een aantal belangrijke verschuivingen te zien. Het groeiende zelfbewustzijn van de arbeidersklasse - sinds 1894 politiek vertaald in de SDAP - was daarvan misschien de meest opvallende. Ook de historiografie werd in deze bewegende wereld betrokken. De historici waren zich trouwens bewust van de zich opdringende veranderingen in hun vak. '*Er is rumor in casa historica*', stelde Hajo Brugmans in 1904 vast. Met instemming wees hij erop dat het kleine leger van Nederlandse historici, dat kort tevoren nog veel weg had van een rustende schutterij, mobiel was geworden en dat een principiële gedachtenwisseling omtrent de fundamenten van de in de negentiende eeuw zo geëxpandeerde geschiedwetenschap ook in zijn land niet langer uitzonderlijk was[1]. Deze geschiedtheoretische discussies, gewoonlijk samengebracht onder de noemer 'historisme versus positivisme', toonden dat het liberaal-positivistische paradigma - in Nederland gecondenseerd in de onpartijdigheidsleer van Fruin - in een eerste crisis terechtkwam. Het historisch materialisme katalyseerde deze omstreeks 1900 gevoerde polemieken en dwong de vertegenwoordigers van het liberaal-positivisme de eigen theorie verder uit te werken. De kritiek op deze concretiseringen ondergroef echter de zekerheden van het Fruiniaanse wetenschapsideaal.

Een centrale rol in deze '*breukvlak*'-discussies speelde P.J. Blok (1855-1929). Hij had in Leiden klassieke letteren gestudeerd en was in 1879 op een onderwerp uit de Romeinse geschiedenis gepromoveerd. Na enkele jaren leraar aan het Leidse gymnasium te zijn geweest, was hij in 1884 tot hoogleraar Algemene en Vaderlandse Geschiedenis te Groningen benoemd[2]. Hij volgde er P.L. Muller op, die naar Leiden was vertrokken en daarmee een begin had gemaakt aan de later vaak herhaalde professorale overstap van Groningen naar Leiden. Blok ontplooide in Groningen een bijna grenzeloze activiteit, die niet alleen aan de nationale, maar ook aan de regionale en lokale geschiedschrijving ten goede zou komen. Zelf bestempelde hij zijn Groningse periode later als '*den gelukkigsten tijd van mijn leven*'[3].

In 1889 weigerde hij dan ook een professoraat in Amsterdam, mede omdat hij vreesde in dat radicale milieu te veel geestelijke vrijheid te moeten inleveren: '*Vooral een historicus moet niet onder contrôle staan, wat zijne uitingen betreft, en de geest in Amsterdam gaat in die richting steeds verder voort*', schreef hij aan Fruin[4]. In 1893 sloeg hij opnieuw een aanbieding af, ditmaal uit Utrecht[5].

Eén jaar later weerstond Blok echter niet de lokroep van Leiden. Fruin had het voortbestaan van zijn leerstoel met succes verdedigd. Reeds lang had hij Blok, zijn meest geliefde leerling, voorbestemd zijn opvolger op deze 'nationale' katheder te worden. Voor Fruin was Blok een gelijkgezinde, waardig de fakkel der Vaderlandse Geschiedenis van hem over te nemen. Dit verwantschapsgevoelen was wederkerig: Blok plaatste zichzelf zonder aarzelen in de traditie van zijn vereerde leermeester[6]. Hij werd niet alleen Fruins opvolger, maar in talloze opzichten ook diens navolger. Dit geldt in belangrijke mate voor zijn wetenschapsideaal.

Eindnoten:

1 H. BRUGMANS, *Het belang der economische geschiedenis*, Leiden, 1904, p.5-6.
2 Voor biografische gegevens: A.TH. VAN DEURSEN, art. *Blok, Petrus Johannes, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.56-58.
3 P.J. BLOK, *Afscheidsrede (27 mei 1925)*, Leiden, [1925], p.5. Cfr. reeds LUB, BPL 2983/2: *Afscheid van Groningen* (13 juni 1894).
4 *Fruin-correspondentie*, nr.361: Blok aan R. Fruin, 15/16 april 1889.
5 L.J. DORSMAN, *F.J.L. Krämer: leraar, hoogleraar, archivaris (1850-1928), - Nederlands Archievenblad*, 87 (1983), p.221.
6 *Fruin-correspondentie*, nr.399: R. Fruin aan Blok, 23 maart 1892 en P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.3-4 (vgl. I.H. GOSSES, *Levensbericht van Petrus Johannes Blok (1855-1929), - Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1929-1930, p.118-119).

1. Het oude ideaal onderschreven en uitgebouwd

Voor Blok was Fruin de *praeceptor Hollandiae* op het vlak van de wetenschappelijke geschiedbeoefening: Fruin was in Nederland de stichter geweest van '*de school der onpartijdige geschiedbeschouwing*', die de historiografie had trachten te zuiveren van staatkundige en religieuze vooroordelen[7]. Die geest wou Blok niet alleen bewaren, maar ook versterken door haar te funderen op een geheel van wetenschappelijke instrumenten en historische instituten.

De ideële basis van Bloks streven naar een wetenschappelijke geschiedschrijving bleef Fruins onpartijdigheidsleer. Telkens weer verwees hij expliciet naar deze theorie, die hij aanprees als norm en model voor de ware geschiedschrijver. In het uitgebreide levensbericht dat hij in 1899 over Fruin publiceerde, bewonderde hij haar als ontsprongen uit het '*diep wijsgeerige inzicht*' dat alle partijen gelijke toegeeflijkheid behoeven. Nog in 1925 - vijfenzestig jaar na dato - verhief hij de oratie van zijn leermeester tot een tijdloos document, waarin de 'ware' en 'schone' betekenis van het onpartijdigheidsbegrip voor eens en altijd was ontvouwd. Die betekenis lag in het begrijpen van de meest uiteenlopende karakters en opinies en in het erkennen

van het betrekkelijk goede en ware in de verschillende partijen[8]. In 1892 nam hij zich daarom voor, een dergelijke onpartijdigheid ook in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* na te streven: '*lotis manibus*' (met zuivere handen, onkreukbaar), zo beloofde

hij zijn lezers, zou hij trachten de historische waarheid te bereiken[9]. Eén jaar later waarschuwde hij dat slechts dit epistemologische *credo* tot waarachtige geschiedschrijving kon leiden: wie de onpartijdigheid als een nutteloze ballast overboord wierp, verzaakte op onvergeeflijke wijze de taak van de historicus[10].

Deze onpartijdigheid vereiste ook voor Blok het vasthouden aan '*de rechte maat*'. In een uit 1906 daterende lezing over Thorbecke en Groen van Prinsterer - als steeds bijzonder explosieve gespreksstof - bezwoer hij de geschiedschrijver zowel het '*excès d'honneur*' als de lage '*indignité*' te vermijden en elke partij met onpartijdigheid tegemoet te treden[11]. Daarom erkende hij - net als Fruin - het belang van de katholieke historiografie en haar louterende werking: zij belichtte de vaderlandse geschiedenis van een andere zijde dan de eenzijdig protestantse historiografie en opende zelfs nieuwe perspectieven ten aanzien van de niet-katholieke kritische (lees: liberale) geschiedschrijving[12]. Blok betreurde wel eens dat de protestantse onverdraagzaamheid ten aanzien van de katholieken in de Republiek in de katholieke historiografie overdreven werd voorgesteld, maar dit weerhield hem er niet van met katholieke historici als Gisbert Brom en Bonaventura Kruitwagen uitstekende relaties te onderhouden[13].

Ondanks een zeker wantrouwen ten aanzien van de katholieke politieke macht - in zijn lessen aan Koningin Wilhelmina sprak Blok over de '*zwarte internationale*'[14] - bepleitte hij in de jaren 1880 en 1890 herhaaldelijk een gelijke liberaliteit ten aanzien van protestanten en katholieken in het geschiedverhaal. Slechts één voorbeeld: in het herdenkingsjaar 1884 benadrukte hij dat de moord op Oranje niet het gevolg was van een uitsluitende katholieke intolerantie, maar wel het resultaat van de algemene tijdgeest van de zestiende eeuw, waarin katholieken én protestanten gelijkelijk door godsdiensthaat werden gedreven[15]. Het was dan ook niet verwonderlijk dat hij in een katholiek tijdschrift als de *Geschiedkundige Bladen* herhaaldelijk ten voorbeeld werd gesteld. En Gisbert Brom, die dankzij Blok aan het Nederlands Historisch Instituut te Rome was benoemd, zou hem in 1906 aan paus Pius X zelfs hebben voorgesteld als '*de vermaarde Nederlandsche geschiedschrijver, die altoos zoo onpartijdig en welwillend ook tegenover ons, Katholieken, is*'[16].

Hoe ver Blok in deze liberaliteit ten aanzien van de katholieken kon gaan, bleek uit een lezing over *De Jezuïeten*, die hij in het voorjaar van 1893 hield. Daarin wou hij het eenzijdige protestantse beeld van de jezuïetenorde corrigeren, en dit met een beroep op de oude Nederlandse traditie van godsdienst- en gewetensvrijheid. Hij ging bij deze correctie echter erg ver en betoogde ondermeer dat de ondergang van

de orde op het einde van de achttiende eeuw weliswaar door de heersen hebzucht van haar leden was versneld, maar dat deze val toch vooral door allerlei schromelijk overdreven en leugenachtige beschuldigingen was veroorzaakt[17]. De rede deed dan ook heel wat stof opwaaien. *De Katholiek* bestempelde de spreker ironisch als '*een pleitbezorger, een lofprijzer der Jesuïeten*'. De reactie van protestantse zijde was begrijpelijkerwijze bijzonder negatief[18]. Maar ook Fruin oordeelde geprikkeld dat zijn leerling nu wel erg gul ten aanzien van de katholieken (en dan nog wel de grootste drijvers) was geweest en raadde hem aan verder maar te zwijgen over de hele zaak[19].

Blok bleek nogal onder de indruk van de reacties op zijn rede, want in september 1893 besteedde hij zijn openingscollege te Groningen - precies naar aanleiding van de hem gemaakte verwijten - aan een theoretische uiteenzetting over *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*. Ook nu beperkte hij zich - ironisch genoeg - vooral tot een parafrasering van Fruins oratie uit 1860. Hij concludeerde dat de historische waarheid het dichtst wordt benaderd door '*zich zooveel mogelijk te ontdoen van vooroordeelen en zooveel mogelijk onbevangen te onderzoeken met waardeering van het goede ook in den tegenstander, met verwerping van het slechte in den medestander*' - en dat was precies wat hij in dat gewraakte stuk over de jezuïeten had gedaan, zo meende hij[20].

In dit openingscollege verdedigde Blok zijn leermeester ook tegen Van Vloten en Olivier, die Fruin hadden verweten de geschiedschrijving te degraderen tot een hartstochtloos en vrijblijvend spel. De historische onpartijdigheid, zo reageerde Blok, leidt beslist niet tot een onvruchtbaar quiëtisme[21]. Merkwaardig genoeg werd ook Bloks streven naar onpartijdigheid door sommigen beschouwd als een zielloos gebrek aan oordeel. Bloks leerling, Hajo Brugmans, moest op zijn beurt zijn leermeester verdedigen tegen het verwijt '*een bedenkelijke vervlakking*' van het geschiedverhaal te propageren[22].

Zoals Fruin, was ook Blok van oordeel dat de geschiedschrijving zich - om de verlangde onpartijdigheid te bereiken - moest emanciperen van politiek en literatuur. Nog vóór zijn professoraat in Groningen had hij Taine gelezen. In zijn Groningse oratie sprak hij een vernietigend oordeel over diens werk uit: '*De historische werken van Taine maken soms den indruk van tendenz-romans: zij zijn niet geschreven om te verhalen maar om te bewijzen; het onderzoek is geleid in eene richting, in welke de onderzoeker wapenen dacht te vinden ter verdediging zijner stelling; de archieven zijn voor Taine meer arsenalen dan mijnen*'[23]. Wat Blok in Taine dus hinderde, was de vervaging van de grenzen tussen geschiedschrijving en actuele partijpolitiek.

Ook de grenzen tussen historiografie en literatuur zag Blok liever scherp getrokken. In 1883 verdedigde hij Macaulay nog tegen een te strenge verguizing vanuit wetenschappelijke hoek[24]. Maar het populaire werk van Th. Jorissen maakte Blok bewust van de gebreken van een al te literaire geschiedschrijving: de strikte historische waarheid wordt er meer dan eens opgeofferd aan het dramatische effect[25]. Ook met Motley's verhaal van de Tachtigjarige Oorlog had hij het moeilijk. Hij kon niet verbergen dat het werk van de Amerikaanse geschiedschrijver een diepe indruk op hem had gemaakt, maar zijn eindoordeel luidde toch dat de juistheid van de historische voorstelling bij Motley te veel had geleden onder de literaire inkleding. Bovendien moest hij (net als Fruin) constateren dat Motley's voortreffelijke stijl de aandacht van zijn partijdigheid dreigde af te leiden[26].

De groei van de autonomie van de geschiedbeoefening veronderstelde een verdere verwetenschappelijking van het vak. Ook hier volgde Blok de sporen van zijn leermeester: een groot-positivisme wees hij af. Het is waar: de jonge Blok flirtte wel eens met het idee de historiografie te laten aansluiten bij de natuurwetenschappen. Maar reeds in zijn openingscollege van 1892 toonde hij zich bewust van de beperkingen der geschiedkundige wetenschap: maatschappelijke wetten opsporen en voorspellen zat er voor de geschiedenis niet in. In zijn Leidse oratie verwees hij een nomothetische geschiedwetenschap eenvoudig naar het rijk der idealen. '*Sociologische wijsgeren*' als Comte en Spencer, zo waarschuwde hij zijn vakgenoten bovendien, bouwden slechts stelsels *sine fundamento in re*[27].

Meer heil voor de realisatie van het Fruiniaanse onpartijdigheidsprogramma verwachtte Blok van de verdere uitwerking van de kritisch-empirische methode die zijn leermeester had geïnaugureerd. Blok had een bijna onwankelbaar vertrouwen in de kracht van het klein-positivisme en pleitte voor een grondig feitenonderzoek als basis voor de geschiedschrijving. Het tijdperk van het dilettantisme moest definitief worden afgesloten, zo beklemtoonde hij voortdurend: een professionele en streng-wetenschappelijke aanpak was nu geboden. Een grondig feitenonderzoek veronderstelde echter een voldoende toegankelijkheid van het bronnenmateriaal. Hierin zag hij de onvervangbare rol van instellingen als het Historisch Genootschap[28]. Maar ook voor hem was het publiceren van bronnen nog geen voldoende voorwaarde voor een onpartijdige geschiedschrijving. Een historisch 'weten' wordt slechts bereikt wanneer het voorhanden materiaal op zijn betrouwbaarheid is getoetst. Dat is de taak van de historische kritiek. In het reeds genoemde openingscollege van 1892 benadrukte hij het belang van deze historische methode: zij

moet '*de voetangels en klemmen*' in het basismateriaal aanwijzen. Zonder haar loopt de historicus in de val van '*de partijdigheid, de onnauwkeurigheid, de onvolledigheid der berichten*'[29]. Eén jaar tevoren - bij het overzien van het historische oeuvre van de Belgische katholieke historicus en politicus J. Kervyn de Lettenhove - had Blok reeds vastgesteld hoe het gebrek aan historische kritiek, '*het onvermogen lakeien - en keukenpraatjes te onderscheiden van staatsstukken en belangrijke correspondentie*', de partijdigheid van een historicus kon bevorderen[30]. Daarom ook hechtte hij veel belang aan de historische hulpwetenschappen. Reeds in het eerste jaar van zijn professoraat begon hij met een cursus Oorkondenleer[31]. Maar hij was wars van overdrijving in deze. Het historisch diplomatieke onderzoek van de technomediëvist O.A. Oppermann, sinds 1904 lector Middeleeuwse Geschiedenis te Utrecht en oprichter van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis aldaar, en sommigen zijner leerlingen beschouwde hij als een verwerpelijke hyperkritiek[32].

Het domein waarbij dit klein-positivisme het best paste, was natuurlijk de regionale en lokale geschiedenis. Meer dan Fruin besteedde Blok aandacht aan de lokale historiografie[33]. Voor de groei van de historische kennis - vooral op het vlak van de niet-staatkundige geschiedenis - verwachtte hij veel van de stedelijke en provinciale genootschappen. In de winter van 1879-1880 was hij zelf - op aanraden van Fruin - begonnen met een studie over Leiden[34]. Tijdens zijn Groningse professoraat verwijderde zijn blik zich van Holland en richtte zich op de noordelijke provincies, mede met het oog op het sterk levende provincialisme in het Noorden. Hij besloot '*de lokale geschiedenis van Friesland en Groningen aan te vatten met de historischkritische methode van de school van Fruin en het op dat terrein nog al te zeer overheerschende dilettantisme door zuiver wetenschappelijke werkzaamheid te louteren*'[35].

Om dit louteringsproces te doen slagen, moest de 'materiële' infrastructuur van de geschiedwetenschap verder worden uitgebouwd. Blok toonde zich - net als zijn generatiegenoot Karl Lamprecht - hierbij een voortreffelijk organisator. Twee van zijn instellingen verdienen wat meer aandacht, omdat zij in de verdere verwetenschappelijking van de Nederlandse geschiedbeoefening een belangrijke rol hebben gespeeld: de 'historische seminaries' en de archiefreizen[36].

Bij zijn afscheid van Groningen refereerde Blok met trots naar de '*Seminarcollege's*', die hij er had gegeven. Die trots was niet ongepast: hij toonde met deze seminaries oog te hebben voor de internationale vernieuwingstendensen in de historiografie. In Duitsland was het kathederonderricht reeds lang aangevuld door een op de praktijk

gericht onderwijs en in België was G. Kurth - na een studiereis naar de universiteiten van Leipzig, Berlijn en Bonn - sinds 1874 begonnen met een snel nagevolgde '*cours pratique*'[37]. Blok begreep - en dat was ontegensprekelijk een weldaad voor de Nederlandse geschiedschrijving - dat het verlaten van de oude magistrale doceermethode de geschiedwetenschap kwalitatief ten goede zou komen: in plaats van het weinig kritische '*jurare in verba magistri*' moest de zelfstandige activiteit van de aspirant-historici worden gestimuleerd[38]. Vanaf december 1885 - zo blijkt uit de 'werkverslagen' die hij regelmatig aan Fruin toezond - organiseerde hij in het Groningse archief 'privaatcolleges', waarin hij met de studenten stap voor stap een reeds afgerond historisch onderzoek reconstrueerde[39]. Paul Fredericq, zelf een overtuigd promotor van deze praktische colleges, heeft de concrete werking van Bloks seminaries beschreven. Hij stond er vol bewondering voor en sprak de hoop uit dat dit voorbeeld ook aan de andere Nederlandse universiteiten zou worden nagevolgd. Geen ijdele hoop, zo zou later blijken[40].

Hoe belangrijk het bronnenmateriaal voor de klein-positivist Blok was, is hierboven reeds aangeduid. Blok toonde zich zeer bezorgd voor de organisatie van het Nederlandse archiefwezen. Met name de geheimzinnigheid waarmee vele archiefstukken nog aan het publiek werden onttrokken, mishaagde hem. In navolging van Bakhuizen van den Brink maakte hij de 'vrijzinnige' idee van de principiële openheid der archieven tot de zijne[41]. Maar zijn verlangen bleef niet beperkt tot de archivalia binnen de nationale grenzen. Vanaf eind 1885 vatte hij het plan op een systematische zoektocht in buitenlandse archiefdepots te ondernemen, met het oog op archivalia die een nieuw licht op de Nederlandse geschiedenis zouden kunnen werpen. Fruin toonde zich oorspronkelijk geen groot voorstander van het plan, maar erkende later het belang ervan[42]. In het buitenland was de waarde van dergelijke archiefreizen overigens reeds vroeger ingezien. De grote pionier op dit vlak was L.-P. Gachard geweest, die al vanaf 1827 (dus ten tijde van het Verenigd Koninkrijk) in opdracht van de nationale overheid met succes archiefmissies had volbracht en die in september 1843 als eerste buitenlander voor onderzoeksdoeleinden in Simancas was toegelaten. In Frankrijk werd het budget van de *Service des Missions* in 1843 vertienvoudigd[43].

Blok maakte zelf een aantal van deze archiefreizen, ondermeer naar Rome, waar hij de grondslagen voor het Nederlands Historisch Instituut (1904) legde[44]. Omstreeks de eeuwwisseling volgden missies van ondermeer C.G. Uhlenbeck, G.W. Kernkamp en G. Busken Huet. In zijn *Afscheidsrede* zou Blok deze reizen verantwoorden

door erop te wijzen dat het aldus samengebrachte materiaal behoedde voor een al te nationalistische kijk op de vaderlandse geschiedenis en zodoende de onpartijdigheid van het geschiedverhaal beter waarborgde. In zekere zin kan deze *post factum*-verantwoording als een 'geografische' uitbreiding van de Fruiniaanse onpartijdigheidstheorie worden beschouwd[45].

Deze praktische colleges en archiefreizen maakten duidelijk dat Blok in de eerste plaats een man van de praktijk was, die zich inspande voor een verdere uitbouw van de geschiedenis als wetenschap. Hij was ervan overtuigd dat een dergelijke verwetenschappelijking de '*volledige geschiedkundige waarheid*' en dus ook de volstrekte onpartijdigheid steeds nader zou brengen[46]. Daarin toonde hij zich een zuivere exponent van het liberaal-positivisme en als het ware 'Fruiniaanser dan Fruin'. Op een ander punt bleek hij echter te streven naar vernieuwing.

Eindnoten:

7 P.J. BLOK, *De Historische School, - Pallas Leidensis MCMXXV*, Leiden, 1925, p.114. Vgl. ID., *Geschichtschreibung in Holland*, (*Schriften des Holland-Instituts in Frankfurt am Main*, N.R., I), Heidelberg, 1924, p.19.

8 ID., *Robert Fruin*, - ID., *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis*, Groningen, 1903, p.305-306 en ID., *Afscheidsrede*, p.17. Blok was overigens niet de enige die de Fruiniaanse onpartijdigheidsleer nog na de Eerste Wereldoorlog als ideaal voor de historicus aanprees: ook Japikse deed dat (ondermeer N. JAPIKSE, *Waardeering van Johan de Witt. Rede uitgesproken op 12 juni 1918 in Pulchri Studio*, 's-Gravenhage, 1918, p.37-38).

9 P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, Leiden, dl.I, 1923^{3}, p.7.

10 ID., *Nijhoff's Staatkundige geschiedenis, - De Nederlandsche Spectator*, 1893, nr.30, p.238.

11 LUB, BPL 2988^{11}/31.

12 LUB, BPL 2986/4: recensie van G.C.W. GÖRRIS, *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd* (1908). Vgl. P.J. BLOK, *Geschichtschreibung in Holland*, p.21.

13 ID., *De katholieken ten onzent in de 18de eeuw, - De Nederlandsche Spectator*, 1894, nr.52, p.420-421; ID., *Levensbericht van G. Brom, - Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1914-1915, p.152-181 en de brieven van B. Kruitwagen aan Blok in LUB, BPL 2984/3.

14 LUB, BPL 2983/1.7, p.12a (tekst uit 1897).

15 ID., *De moord van 1584, - De Nederlandsche Spectator*, 1884, nr.21, p.163-165 (vgl. ondermeer *De Nederlandsche Spectator*, 1887, nr.50, p.415-416 en 1892, nr.14, p.110-111). Cfr. M.-A.D. DELEN, M.J.M. HAGEMAN en C.G. WEIJERS, *De Prins is dood. Leve de dode Prins! De Oranje-herdenking van 1884*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht, 1984, p.108-136 (met name p.116).

16 J.A. BORNEWASSER, *Periodieke historiografie in een verzuilde context: twee katholieke tijdschriften, - TvG*, 99 (1986), p.458-460.

17 P.J. BLOK, *De Jezuïeten*, - ID., *Verspreide studiën*, p.225-279.

18 A. VAN KERKHOFF, *Prof. Dr. Robert Fruin en de wederopluiking van het katholicisme, - De Katholiek*, 107 (1895), p.340 en de commentaar van W.W. VAN DER MEULEN, *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis, - De Nederlandsche Spectator*, 1904, nr.5, p.38-39.

19 *Fruin-correspondentie*, nr.409: R. Fruin aan Blok, 23 april 1893 en LUB, BPL 2378/43.

20 LUB, BPL 2983/2.

21 Vgl. LUB, BPL 2988^{11}/10: *Grafrede voor R. Fruin* (1 febr. 1899). Cfr. *supra* hf.I, par.3.

22 G. BROM, *Blok en Huizinga, - De Beiaard*, 4 (1919), dl.I, p.89-91 (cfr. ID., *Een katholiek leven. Autobiografische aantekeningen*, uitg. P. LUYKX en J. ROES, Baarn, 1987, p.73) en H. BRUGMANS, *Blok's levenswerk, - De Groene Amsterdammer*, 9 nov. 1929, nr.2736, p.1.
23 P.J. BLOK, *Het doel van de beoefening der geschiedenis*, 's Gravenhage, 1884, p.13-14.
24 ID., *Macaulay en de kritiek, - De Nederlandsche Spectator*, 1883, nr.18, p.140-141.
25 ID., *Theod. Jorissen, - De Nederlandsche Spectator*, 1889, nr.22, p.173-174.
26 ID., *John Lothrop Motley as Historian (1814-1877), - Lectures on Holland for American Students*, Leiden, 1924, p.66-75 en ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.I, 1923^{3}, p.487, noot 1 en dl.II, 1924^{3}, p.VI (vgl. ID., *Amerika en de Nederlanden, - De Nederlandsche Spectator*, 1892, nr.38, p.305).
27 ID., *Het doel van de beoefening der geschiedenis*, p.18-19; LUB, BPL 2986/7 (vgl. LUB, BPL 2988^{11}/37) en ID., *De geschiedenis als sociale wetenschap*, Groningen, 1894, p.17-19 en p.21.
28 ID., *Feestrede bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Genootschap, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 1920, p.19 en p.22.
29 LUB, BPL 2986/7.
30 ID., *Kervyn de Lettenhove, - De Nederlandsche Spectator*, 1891, nr.17, p.131-132.
31 Cfr. LUB, BPL 2983/2.
32 LUB, BPL 2983/2: *Bronnen Geschiedenis Middeleeuwen*, p.33 (vgl. het ambivalente ID., *Geschichtschreibung in Holland*, p.23). De Duitser Oppermann had in Bonn, Leipzig en Berlijn gestudeerd en was in 1897 bij Lamprecht gepromoveerd. Hij was door bemiddeling van S. Muller Fz. in Utrecht benoemd. Over Oppermann; het biografische artikel van zijn leerling F. KETNER, art. *Oppermann, Otto* [*Alexander*], - *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.435-436 (met verdere literatuurverwijzing).
33 Cfr. P.J. BLOK, *Die heimatliche Geschichtsforschung in Holland, - Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 7 (1888), p.1-22 (dit tijdschrift werd mede geredigeerd door Lamprecht). Vgl. P.B.M. BLAAS, *Van Bosscha tot Kernkamp: een diversiteit van geschiedbeoefening te Amsterdam zonder Amsterdam, - Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983), p.304-305.
34 P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.7-8. Cfr. H. BRUGMANS, *Levensbericht van P.J. Blok, - Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, 1930-1931, *Levensberichten*, p.9-11.
35 P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.8 en *Fruin-correspondentie*, nrs. 293-294.
36 Uitgebreid in J. TOLLEBEEK, *De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België (1870-1914)*, te verschijnen in *Theoretische Geschiedenis*, 17 (1990) (met commentaar van A.E.M. Janssen en nawoord).
37 LUB, BPL 2983/2 (vgl. de ongedateerde notitie betreffende de groei van de historische kritiek in dit dossier). Over de ontwikkeling van deze '*cours pratiques*' in België: P. FREDERICQ, *L'origine et les développements des Cours pratiques d'histoire dans l'enseignement supérieur en Belgique*, z.pl., 1898 en J. TOLLEBEEK, '*L'Eglise n'a pas besoin de mensonges'. A. Cauchie et la Revue d'Histoire ecclésiastique (1900-1922), - Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, 57 (1987), p.199-203.
38 Cfr. LUB, BPL 2983/2: *Studie der geschiedenis* (1 okt. 1889) en *De fransche Revolutie* (28 sept. 1891).
39 *Fruin-correspondentie*, nrs.316 en 328.
40 P. FREDERICQ, *L'enseignement supérieur de l'histoire et de la géographie en Hollande (1885-1888)*, - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, dl.II: *Geschiedbeoefening*, 's-Gravenhage, 1981, p.155-157 (cfr. ook LUB, BPL 2377/16: P. Fredericq aan Blok, 24 sept. 1909). Vgl. de recensie van H. BRUGMANS, *Hooger onderwijs in de geschiedenis, - De Nederlandsche Spectator*, 1899, nr.43, p.344-345. Ook M.G. de Boer, die als niet-universitair student tot Bloks *privatissimum* was toegelaten, toonde zich bijzonder enthousiast (M.G. DE BOER, *Ter herinnering aan Petrus Johannes Blok, - TvG*, 45 (1930), p.111-112).
41 P.J. BLOK, *Onze archieven, - De Gids*, 55 (1891), dl.I, p.159-181 (vooral p.170-171) (vgl. ID., *Levensbericht van Mr. Hendrik Octavius Feith, - Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1895-1896, p.57-58). Cfr. H.J. VAN MEERENDONK en A.E.M. RIBBERINK, *De oorsprong van de openbaarheid, - Rijksarchiefschool. Verslag en Bijdragen*, 1970-1971, p.35-44 en I. SCHÖFFER, '*Wacht achter deze lijn'. Het probleem van de openbaarheid,*

- *Voor Burger en Bestuur. Twintig jaar Nederlands archiefwezen 1968-1988*, (*Archiefpublicaties*, 2), Hilversum, 1988, p.100-109.

42 Cfr. LUB, BPL 2983/2: *Nederlandsche historiographie* (9 okt. 1919) en *Fruin-correspondentie*, nrs.314-315, 352 en 378. Fruin stichtte in 1886 wel een fonds (het zgn. '*Fruinfonds*') dat verdienstelijke, maar onbemiddelde studenten van de Leidse universiteit moest toelaten na de voltooiing van hun opleiding een studiereis naar het buitenland te maken (W. DEN BOER, *Robert Fruin en zijn Fonds voor Studiereizen, - Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 59 (1967), p.107-121). Ook in België werden Bloks plannen met aandacht gadegeslagen: cfr. *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 67 (1897), serie 3, dl.XXXIII, p.231-232.

43 G. JANSSENS, *L.-P. Gachard en de ontsluiting van het Archivo General de Simancas, - Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie*, Leuven, 1987, p.312-341 (voor een algemeen kader: F. VERCAUTEREN, *Cent ans d'histoire nationale en Belgique*, Brussel, 1959, p.58-89) en P. DEN BOER, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*, Nijmegen, 1987, p.96-97.

44 Cfr. LUB, BPL 2984/8 en BPL 2990^{1-11}. Cfr. ook *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 1 (1921), p.1-16 en 9 (1929), p.1-9.

45 P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.9-12.

46 Cfr. ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.IV, 1926^{3}, p.VI.

2. Pleidooi voor een 'sociale geschiedenis'

Blok vulde de geschiedtheoretische ideeën van Fruin aan met een pleidooi voor een thematische verbreding in de historiografie[47]. Dit pleidooi getuigde van een verlangen de traditionele (staatkundige) geschiedenis open te trekken, een innovatie die volgens Blok volkomen '*in de richting van de ontwikkeling van de Nederlandse historiografie*' lag[48]. De weinig wijsgerige geest die hij zichzelf later toeschreef[49], weerhield hem er niet van de fundamenten van deze vernieuwing ook theoretisch aan de orde te stellen. Hij beschouwde deze theoretische opstellen trouwens expliciet als een richtsnoer voor zijn verdere historische praktijk.

Blok bracht deze thematische verbreding voor het eerst ter sprake in de oratie waarmee hij op 26 september 1884 zijn Groningse professoraat aanvaardde: *Het doel van de beoefening der geschiedenis*. In dat plechtige uur nam hij zich voor zijn historiografische ideaal zo duidelijk mogelijk te omschrijven en zich tegelijkertijd rekenschap te geven van zijn plannen voor de toekomst. De taak van de historicus, zo doceerde hij, bestaat niet langer uit het schrijven van een geschiedverhaal waarin de politieke en geestelijke leiders centraal staan. Een dergelijke '*biografische geschiedenis*', waarvan natuurlijk het werk van Carlyle als illustratie werd aangehaald, reserveerde hij voor de eerste jaren van het gymnasiaal onderwijs, waarin - in de vorm van een niet al te kritisch en een opgesierd verhaal en met een uitdrukkelijk belerend doel - de geestdrift wekkende daden en woorden van

de grote historische figuren kunnen worden gememoreerd[50]. Evenmin kan de hedendaagse geschiedschrijver zich beperken tot een '*histoire bataille*' of een louter staatkundig-diplomatieke geschiedenis. Bloks bewondering voor Ranke, '*de nestor der geschiedvorsers van onze tijd*', werd overschaduwd door de kritiek op diens al te beperkt historisch aandachtsveld. Blok beschouwde - net als Fruin trouwens - de Rankiaanse historiografie, waarin de Staat als een alles overheersend subject de maatschappij domineerde, als een wat bedenkelijke geestelijke pendant van de materiële machtsontwikkeling van de Pruisische Staat. Hij besefte dat de Nederlandse natie geen betekenisvolle rol meer kon spelen op het politieke wereldtoneel, maar hoopte dat zij in de toekomst de functie van culturele bemiddelaar tussen de verschillende volkeren zou vervullen. Daarom kon hij zijn goedkeuring niet langer hechten aan een geschiedschrijving, waarin alleen de machtsontplooiing van de Staat en de instellingen waardoor die ontplooiing werd gemedieerd, aan bod kwamen[51]. Tenslotte kon ook de groot-positivistische beschavingsgeschiedenis van Buckle en Taine in zijn ogen niet worden beschouwd als de geschikte invulling van het moderne geschiedbegrip, en wel omwille van het te deterministische grondschema waarop zij berustte.

Meer positief omschreef Blok het doel van de hedendaagse historicus als een reconstructie van de wording van de maatschappij: '*De geschiedvorscher houde zich bezig met het onderzoek naar de ontwikkeling der maatschappelijke toestanden*'[52]. In 1889 vatte hij dit denkbeeld samen in de formule: '*Ware geschiedwetenschap is sociologie*'[53]. Dit impliceerde dat de historische thematiek moest worden verbreed: naast de politieke ontwikkelingen, moesten ook de evolutie van de religieuze denkbeelden, de letterkundige beschaving, het kunstgevoel, recht en wet, de economische toestanden... een plaats in het geschiedverhaal krijgen. Tevens moest voor de afbraak van de groeiende specialisatie in het historisch bedrijf worden gezorgd. Immers: wanneer deze specialisatie zich onafgebroken zou doorzetten, zou de brede vorming, *conditio sine qua non* voor de historicus die de maatschappelijke toestanden in hun veelzijdigheid wil beschrijven, definitief verloren gaan, waardoor de verbreding van het historisch perspectief slechts een droom zou blijven.

Ondanks lichte nuanceverschillen zette Blok deze zelfde heilzame ideeën met een opvallende rechtlijnigheid uiteen in zijn bekende Leidse oratie van 6 oktober 1894 over *De geschiedenis als sociale wetenschap*. De nieuwe rede stak beter in elkaar, mede omdat Bloks historiografische bagage in een periode van tien jaar aanzienlijk was toegenomen: '*De tamelijk lichte wapenuitrusting, waarin hij nog Gro-*

ningen was binnengekomen, was nu aanmerkelijk verzwaard. Maar hij droeg nog dezelfde kleuren', zo omschreef zijn leerling en opvolger I.H. Gosses deze continuïteit terecht[54]. Ook nu wees de orator de staatkundige historie af. Hij argumenteerde dat historici als Ranke zich een te hoog denkbeeld van de Staat hadden gevormd. Voor Blok was de Staat niet meer (maar ook niet minder) dan de organisatievorm van de maatschappij. De beschavingsgeschiedenis van Buckle en Taine kon hem ook nu niet boeien: hij stoorde zich aan haar overmatige breedheid en 'grof materialisme' en aan de afkeer van haar representanten van jaartallen en feiten, die volgens hem juist het geraamte der geschiedenis vormden. Maar hij bracht veel waardering op voor hen die zich - als Lamprecht en K.Th. von Inama-Sternegg - vanuit deze beschavingsgeschiedenis hadden gewend tot de *Wirtschaftsgeschichte* door op strenge methodische basis en op de vaste grondslag van een uitgebreide feitenkennis de '*geschiedenis van het stoffelijk leven der menschheid*' tot onderzoeksobject te nemen.

Toch opteerde Blok voor een andere vorm van geschiedschrijving, die hij aanduidde met de term '*sociale geschiedenis': 'Zij alleen, de geschiedenis der menschelijke maatschappij in haar geheel, is in den vollen zin des woords waardig geschiedenis te heeten*'[55]. Een apodictische uitspraak, die weinig tegenspraak duldde; maar wat deze sociale geschiedenis precies inhield, bleef ook in deze rede vaag. De verwarring die Bloks oratie teweegbracht, sprak ondermeer uit de recensie van de oriëntalist G. van Vloten[56].

Zo leken velen er trouwens over te denken, want een half jaar later, op 16 april 1895, moest Blok voor het Historisch Genootschap te Utrecht en in aanwezigheid van ondermeer Fruin, Bussemaker, Kernkamp, de beide Mullers, Rogge, Brugmans ..., kortom de elite van de Nederlandse historische wereld, en één enkele buitenlander als Fredericq, verduidelijken wat hij in zijn oratie eigenlijk had bedoeld, zodat alle mogelijke misvattingen - Blok gaf er zelf een overzicht van - omtrent zijn plannen voor eens en altijd van de baan zouden zijn[57]. Hij nam zich daarom uitdrukkelijk voor in deze korte rede te zoeken naar scherpe en ondubbelzinnige definities van begrippen als 'sociale geschiedenis', '*Kulturgeschichte*' en '*Wirtschaftsgeschichte*'.

Een sociale geschiedenis of een geschiedenis van de maatschappij kon zich, aldus Blok, op twee niveaus afspelen: enerzijds kon zij zich als wereldgeschiedenis in de algemeenheid bewegen, anderzijds kon zij zich als volksgeschiedenis tot een bepaald volk beperken. Zowel een wereldgeschiedenis als een volksgeschiedenis omvatten - indien zij een werkelijke sociale geschiedenis wilden zijn - twee 'kringen',

namelijk een geschiedenis der beschaving en een geschiedenis der volkshuishouding. De eerste moest zich richten op de geestelijke ontwikkeling: godsdienst kunst, wetenschap, letteren, moraal... De geschiedenis der volkshuishouding moest de ontwikkeling van de 'stoffelijke zijde' van het menselijk bestaan beschrijven, dit wil zeggen: landbouw, handel, geldwezen, nijverheid, maar ook binnen- en buitenlandse politiek. De entiteit 'Staat' moest immers, zoals reeds in de oratie van 1894 gesuggereerd, aan de entiteit 'Volk' worden ondergeschikt. Beide kringen, zo voegde Blok er voor alle zekerheid aan toe, waren natuurlijk slechts op het logische vlak streng te onderscheiden.

Bloks sociale geschiedenis beoogde dus een integrale geschiedenis te zijn, een ambitieus project dat de verschillende sferen van het maatschappelijk leven in één geschiedverhaal wou omspannen. Met name Kernkamp zou de functie van de sociale geschiedenis later tot bescheidener proporties terugbrengen en haar een meer specifieke taak toewijzen[58]. Maar voor Blok primeerde de alomvattendheid van het project. Die alomvattendheid bleek bovendien van een dubbele bodem te zijn voorzien. De sociale geschiedenis zou in Bloks ogen het historisch perspectief immers op een *dubbele* manier verbreden: zij zou niet alleen meer bieden dan de cultuur- of de staatkundige geschiedenis, maar ook een groter deel van de bevolking in het geschiedverhaal betrekken. De tot nu toe onzichtbaar gebleven massa zou het blikveld van de historicus binnentreden. Bloks motivering van zijn historiografisch ideaal weerspiegelde deze gelaagdheid.

Bloks pleidooi voor een verbreding van het historisch perspectief beantwoordde in de eerste plaats aan zijn verlangen de Nederlandse historiografie beter bij de recente internationale ontwikkelingen in de geschiedbeoefening te laten aansluiten. Blok hield de blik daarbij vooral op Duitsland gericht. De hoge bloei van de geschiedschrijving aldaar stond hem tijdens zijn Groningse professoraat al voor ogen toen hij zijn eerste historische seminaries organiseerde. Hij was natuurlijk niet de enige die zich op Duitsland oriënteerde. Voor talloze Europese historici was de Duitse historiografie - steeds weer met de naam Ranke geassocieerd - het *summum* van de verwetenschappelijking en de professionalisering van de geschiedenis. Trouwens ook in de Verenigde Staten gold Duitsland als voorbeeld. De heerschappij van de romantische historici (de Bancrofts, Parkmans en Motleys) brokkelde er geleidelijk af en verschillende jonge Amerikaanse geleerden trokken - net als hun Europese collega's - naar de Duitse universiteiten om er zich te bekwamen in de nieuwe historische methode[59]. De Duitse historiografie leek dus een '*pole position*' in het

wetenschappelijk circuit in te nemen. In werkelijkheid - maar dat zou pas later duidelijk worden - grepen de belangrijkste verschuivingen in Frankrijk plaats, waar geleidelijk het *Annales*-paradigma werd gevormd. In 1903 voerde F. Simiand zijn befaamde aanval op het 'Duitse' paradigma uit[60]. Maar voorlopig bleven de ogen - ook in Nederland - op Duitsland gericht[61].

In de jaren 1890 trok vooral de machtige figuur van Lamprecht, vernieuwer en organisator, de aandacht[62]. In België toonde met name Henri Pirenne een grote openheid voor de historiografische inzichten van Lamprecht, met wie hij trouwens in nauwe vriendschap was verbonden[63]. Ook Blok bekende in 1895 dat Lamprechts ideeëngoed exemplarisch was geweest bij de definiëring van het eigen onderzoeksproject. In 1891 was het eerste deel van diens *Deutsche Geschichte* verschenen en zowel in zijn oratie van 1894 als in de rede van 1895 zou Blok met instemming naar dit voorbeeld verwijzen[64].

Blok is zich eigenlijk altijd verwant blijven voelen met Lamprechts geschiedtheoretische ideeën, waarin de afkeer van een te ver doorgedreven specialisatie en het streven naar een bredere sociale geschiedenis zo duidelijk werden verwoord. Met name over diens 'dynamisering' van het object van het historisch onderzoek bleef hij steeds in positieve bewoordingen spreken. Herhaaldelijk vatte hij deze 'dynamisering' samen in de formule dat de geschiedenis niet moest achterhalen '*wie es eigentlich gewesen* [*ist*]', zoals Ranke in 1824 had bepleit, maar veeleer '*wie es eigentlich geworden ist*'[65]. Nog in 1908 plaatste hij zich op één geschiedtheoretische lijn met Lamprecht en Pirenne[66].

Toch kan niet worden ontkend dat Blok na de eeuwwisseling enige afstand ten aanzien van Lamprecht trachtte te behouden. Daarvoor waren er in de eerste plaats wetenschapstheoretische motieven. Lamprechts steeds aangroeiende *Deutsche Geschichte*, die uiteindelijk vierentwintig delen zou omvatten, ontfermde zich naar Bloks oordeel over al te veel bijzaken. Bovendien mishaagde de psychologiserende en generaliserende tendens van het werk hem[67]. Maar wat hem na 1900 vooral aan Lamprecht irriteerde en de gelijkgestemdheid grondig verstoorde, was de imperialistische ondertoon van de *Deutsche Geschichte*. In 1904 zou Lamprecht te ver gaan. In het nieuwe deel van de *Deutsche Geschichte*, dat handelde over de binnen- en buitenlandse staatkunde van Duitsland, had hij gesuggereerd dat de toekomst van de Nederlandse natie in de integratie in het Duits Rijk lag. Blok reageerde daarop geprikkeld en waarschuwde Lamprecht dat voor een dergelijke integratie - of duidelijker: annexatie - noch een historisch-staatsrechtelijke, noch een economische of nationale

grond bestond[68]. Het zou overigens niet de laatste keer zijn dat Lamprecht hierom in Nederland werd gekapitteld. Jongere historici als Brugmans en Colenbrander wezen tijdens de Eerste Wereldoorlog herhaaldelijk Lamprechts imperialistische (retrospectieve) politiek af[69].

Ook in België zou Lamprecht tijdens de Oorlog trouwens veel krediet verliezen. Dat kon ook moeilijk anders. Uit zijn in maart 1915 te Dresden gehouden lezing over *Belgien. Nach geschichtlichen und persönlichen Erfahrungen* was al duidelijk geworden dat hij voor de toekomst niet veel heil zag in een België zoals dat tot dan toe had bestaan. In april 1915 bracht hij een bezoek aan de Brusselse archivaris G. Des Marez teneinde van hem documentatie te verkrijgen om de Duitse *Flamenpolitik* 'wetenschappelijk' te ondersteunen. Pirenne, die door een verontwaardigde Des Marez van dit bezoek op de hoogte was gebracht en die kort tevoren een zoon aan de IJzer had verloren, toonde zich bijzonder gedesillusioneerd. Hij zou zich echter niet meer kunnen beklagen bij Lamprecht, want deze overleed op 10 mei 1915. Vijf dagen later noteerde Fredericq in zijn dagboek: '*Heden brengt mij de "Vlaamsche Post" het ontzettend nieuws van Lamprecht's overlijden te Berlijn. Zelfmoord? Schielijke dood? R.I.P. Ik kan hem niet beweenen. Hij is te harteloos voor België geweest*'[70].

Keren we echter terug naar Blok. Deze zocht voor zijn project van de sociale geschiedenis niet alleen steun in het buitenland. Er zat iets ambivalents in zijn houding. In 1884 betitelde hij de sociale geschiedenis als '*een ten onzent weinig betreden pad*'[71]. Maar toch trachtte hij voor deze innovatie ook voorlopers in Nederland aan te wijzen. Merkwaardig genoeg beriep hij zich hiervoor noch op Thorbecke noch op R.P.A. Dozy. De eerste had er in zijn antwoord op de in december 1826 uitgeschreven koninklijke prijsvraag om een plan voor een algemene geschiedenis der Nederlanden, op gewezen dat de toekomstige rijksgeschiedschrijver zich in een dergelijk historiewerk zeker niet zou mogen beperken tot de politieke geschiedenis: ook '*de staatsregtelijke en burgerlijke huishouding der provincies, van de edelen, van de steden, van derzelver verhouding onderling, van de verschillende klassen des volks, en derzelver bedrijf, regtsbetrekking en welvaart*' zou hij in zijn verhaal moeten betrekken[72]. Thorbeckes niet bekroonde *Ontwerp tot een nieuwe bewerking der Landsgeschiedenis* werd in 1882 gepubliceerd, maar Blok verwees er nergens naar. Opvallend afwezig in zijn autoriteitenlijstje was ook Dozy. Deze arabist en hispanist had hem in zijn studietijd te Leiden nochtans meer geboeid dan Fruin. In Dozy's geschiedschrijving, romantisch en vaak anecdotisch van aard, werd meer dan in Fruins analyses van de poli-

tieke geschiedenis, aandacht besteed aan de voorbije maatschappelijke toestanden en aan literaire en cultuurhistorische onderwerpen[73].

Ook naar het *Tijdschrift voor Geschiedenis* verwees Blok niet toen hij zijn sociale geschiedenis voorstelde. In de Groningse oratie kon dat nog niet: het nieuwe *Tijdschrift* verscheen pas in 1886 voor het eerst. In 1894 - het jaar van de Leidse oratie dus - bestond het echter al enkele jaren en Blok kende het natuurlijk. Deze nieuwe periodiek was opgericht door A.M. Kollewijn die - daarin beïnvloed door Spencer, Buckle en Taine - de geschiedenis tot een '*beschrijvende sociologie*' wou omvormen. In het voorwoord van de eerste aflevering van het *Tijdschrift* noemde de redacteur het daarom de taak van de historicus '*de staatkundige, maatschappelijke, kerkelijke en huiselijke toestanden*' in het verleden te onderzoeken en deze met de hedendaagse situatie te vergelijken. Blok had duidelijk oor naar dit programma, waarvan de verwantschap met zijn eigen pleidooi voor een sociale geschiedenis hem ongetwijfeld moet zijn opgevallen, want hij verleende nog aan de eerste jaargang van het tijdschrift zijn medewerking[74].

Liever legitimeerde Blok zijn project echter door te verwijzen naar Fruin, die hij dus ook op dit gebied als zijn leermeester beschouwde. In de oratie van 1894 roemde hij hem uitdrukkelijk als '*onzen voorganger in eene ruimere opvatting van het denkbeeld geschiedenis*'. Vooral de *Tien jaren* functioneerde als een *argumentum pro domo*. Blok verwierf daarvoor trouwens de instemming van Fruin, die hem op 2 oktober 1884 over zijn Groningse oratie had geschreven dat hij het volstrekt eens was - op enkele bijzaken na - met het in die rede uiteengezette standpunt[75].

Maar naast deze *intern-historiografische* motieven had Blok nog een andere en belangrijker reden om een sociale geschiedenis te bepleiten. Vanaf circa 1870 was in Nederland de *sociale kwestie* op de voorgrond getreden. Naast de schoolstrijd en de strijd rond de kieswetgeving werd de binnenlandse politiek ten gevolge van de beginnende modernisering van het industriële apparaat meer en meer beheerst door het sociale vraagstuk. Het proces van de wederzijdse doordringing van Staat en Maatschappij kwam op gang. In de jaren 1870 werden de eerste aarzelende initiatieven op het vlak van de sociale wetgeving ondernomen. De befaamde parlementaire enquête van 1886, die verschrikkelijke wantoestanden in de fabrieken en werkplaatsen aan het licht bracht, stimuleerde deze wetgeving[76]. Het lag voor de hand dat deze politieke verschuivingen zich ook in de historiografie zouden manifesteren. De geestelijke vorm waarin de Nederlandse cultuur rond 1900 zich rekenschap van haar verleden

gaf, werd aan de politieke ontwikkelingen van die tijd aangepast. Met andere woorden: Bloks sociale geschiedenis, die de historische ontwikkeling van de maatschappij in al haar geledingen op het oog had, was de geestelijke tegenhanger van een staatkunde waarin het sociale vraagstuk een hoofdrol ging spelen.

Blok besefte dit terdege. Reeds in 1889 - het jaar van de Arbeidswet - Ruys de Beerenbrouck - wees hij erop dat een sociale geschiedenis juist in deze tijd, waarin de sociale problemen de gemoederen steeds meer beroerden, aan betekenis won[77]. In de Leidse oratie was hij nog duidelijker. Hij verdedigde er het project van de sociale geschiedenis expliciet met een verwijzing naar het tijdsgewricht waarin zij moest worden ontwikkeld: '*Zij ontleent hare kracht niet alleen aan de betekenis van het woord geschiedenis, maar ook... de tijden roepen om haar*'. En hij vervolgde: '*In onze dagen van onderzoek der maatschappelijke toestanden, van voorbereiding van maatschappelijke hervormingen, van naderende maatschappelijke omkeeringen misschien, wordt de geschiedvorscher als van zelf tot haar, de maatschappelijke geschiedenis, gedrongen: Morgen, heden reeds vraagt men hem: niet, hoe is de ontwikkeling geweest van dezen of genen ouden staat; niet, hoe heeft deze of gene vroegere vorst geregeerd; niet, hoe stond het aan het hof van Lodewijk XIV of Karel den Groote; niet, hoe ontwikkelden zich kunst en letteren in dit of dat tijdperk - maar met den meesten aandrang stelt men hem vragen als de volgende: hoe was eertijds de verhouding van arm en rijk*?'[78].

Blok was voorzichtig genoeg om te begrijpen dat een dergelijke stringente band tussen de actuele politieke vraagstukken en de geschiedschrijving het onpartijdige karakter van deze laatste in gevaar kon brengen. De afkeer van een partijpolitieke historiografie, die hij van Fruin had geërfd, maakte hem waakzaam. Maar hij vertrouwde in 1894 nog voldoende op de '*wetenschappelijke waarheidszin*' van de historici. Dat vertrouwen bracht hem ertoe het risico te nemen de historiografische produktie te zien verzuren door allerlei partijhartstochten en een krachtig woord van steun uit te spreken aan de geschiedschrijver die zich niet langer terugtrok in de kunstmatige isolatie van het studievertrek, maar zich zou bewegen '*te midden van het werkelijke leven van zijn tijd*'[79]. De literaire criticus W. Doorenbos, van wie een bezielende invloed op de Beweging van Tachtig was uitgegaan, mocht in zijn recensie van Bloks Leidse oratie dan nog zoveel scepsis tonen ten aanzien van een geschiedbeoefening die aansloot bij de actuele politieke problemen[80], voor Blok was een geschiedschrijving die de *l'art pour l'art*-slogan in haar banier schreef, de ware niet. Mits de onpartijdigheid van het onderzoek gewaarborgd bleef, moest

de historiografie de band met het tegenwoordige aanhalen. De geschiedenis als verklaring van het tegenwoordige: het was een standpunt dat Blok reeds in 1884 had verdedigd[81]. De tijd vroeg om een sociale geschiedenis - en die wou hij het Nederlandse volk geven. In de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* poogde hij zijn programma in de praktijk te realiseren.

Eindnoten:

47 Vgl. J. TOLLEBEEK, *Historiografie en politiek omstreeks de eeuwwende: Bloks sociale geschiedenis, - TSG*, 13 (1987), p.131-149.
48 P.J. BLOK, *Pieter Lodewijk Muller, - De Nederlandsche Spectator*, 1904, nr.53, p.432.
49 ID., *Afscheidsrede*, p.6.
50 ID, *Examens en onderwijs in geschiedenis, - De Nederlandsche Spectator*, 1888, nr.31, p.254-255.
51 Cfr. ondermeer het slot van ID., *De invloed van naburige volkeren op de ontwikkeling der Nederlandsche maatschappij, - TvG*, 6 (1891), p.188-189. Cfr. *infra* par.3.
52 ID., *Het doel van de beoefening der geschiedenis*, p.15. Vgl. *Fruin-correspondentie*, nr.328: Blok aan R. Fruin, 7 maart 1886. Blok gebruikte in deze brief voor het eerst de term 'sociale geschiedenis'.
53 LUB, BPL 2983/2: *Studie der geschiedenis*.
54 I.H. GOSSES, *Levensbericht van Petrus Johannes Blok*, p.116 en p.120-121.
55 P.J. BLOK, *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.15.
56 G. VAN VLOTEN, Recensie van P.J. BLOK, *De geschiedenis als sociale wetenschap, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, I (1895), dl.I, p.303-306.
57 ID., *Het onderscheid tusschen geschiedenis der beschaving, der volkshuishouding en der maatschappij, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1895, p.32-48 (over de misvattingen: p.33-34).
58 Cfr. *infra* hf.III, par.2.
59 Cfr. A. LAMMERS, '*Degelijke en vaderlandslievende mannen'. De eerste halve eeuw van de American Historical Review, - TvG*, 99 (1986), p.607-608. Ook Nederlandse historici vervolledigden hun opleiding in Duitsland. De oudhistoricus U.Ph. Boissevain studeerde in 1879-1880 te Berlijn bij Th. Mommsen. De mediëvist Gosses kreeg na zijn doctoraalexamen een stipendium voor een reis naar de universiteiten van Marburg en Wenen, waar hij enige semesters verbleef en zich in de *Wirtschaftsgeschichte* verdiepte (1898-1899).
60 F. SIMIAND, *Méthode historique et science sociale, - Revue de Synthèse Historique*, 6 (1903), p.1-22 en p.129-157.
61 Vgl. W. DEN BOER, *Miracle français et retard néerlandais: quelques jalons pour une historiographie comparée, - L'Histoire et ses Méthodes. Actes du Colloque Franco-Néerlandais de novembre 1980 à Amsterdam*, Rijsel, 1981, p.89-108 (passim).
62 Over Lamprecht (en de weerstanden die zijn werk opriep): ondermeer G. OESTREICH, *Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland, - Historische Zeitschrift*, 208 (1969), p.320-363.
63 *The Letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht*, uitg. BR. LYON, - *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 132 (1966), p.161-231 en H. SPROEMBERG, *Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft*, - ID., *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlijn, 1971, p.375-446.
64 P.J. BLOK, *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.23 en ID., *Het onderscheid*, p.35 en p.47. Over de verhouding tussen Lamprecht en Blok: G. OESTREICH, *Huizinga, Lamprecht und die deutsche Geschichtsphilosophie: Huizingas Groninger Antrittsvorlesung von 1905*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga, 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga Conference Groningen, 11-15 December 1972*, Den Haag,

1973, p.14-15 en P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving, - Theoretische Geschiedenis*, 9 (1982), p.286-287.

65 P.J. BLOK, *Geschiedenis*, - ID., *Verspreide studiën*, p.6-8 (uit 1902). Vgl. ID., *Robert Fruin*, p.309-310. Ranke had met deze uitdrukking echter geen statische geschiedbeschouwing op het oog, maar wel een anti-normatieve geschiedschrijving. De foutieve Ranke-interpretatie werd overigens al opgemerkt door C.H.TH. BUSSEMAKER, *De opleiding der historici in Nederland, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1903, p.19-20, noot 1. Blok gaf zich hierin niet graag gewonnen: cfr. P.J. BLOK, *Noodig verweer* en het antwoord van C.H.TH. BUSSEMAKER, *Meer toelichting gewenscht, - De Nederlandsche Spectator*, 1903, nr.38, p.301 en nr.39, p.306-307. Cfr. M.-J. ZEMLIN, *'Zeigen wie es eigentlich gewesen'. Zur Deutung eines berühmten Rankewortes, - Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 37 (1986), p.333-350.

66 P.J. BLOK, *Historisch materialisme, - Onze Eeuw*, 8 (1908), dl.III, p.363.

67 Cfr. ID., *Geschiedenis*, p.8. Overigens was ook in Duitsland de kritiek op Lamprechts geschiedtheoretische ideeën zo sterk dat het aanhangers van deze ideeën vrijwel onmogelijk was een belangrijke academische positie te verwerven (cfr. W. WEBER, *Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800-1970*, Frankfurt-Bern-New York, 1984, p.241-242).

68 P.J. BLOK, *Duitschland en Nederland, - Onze Eeuw*, 5 (1905), dl.I, p.418-437.

69 Ondermeer H. BRUGMANS, *Lamprecht over België, - De Amsterdammer*, 8 juli 1916, nr.2037, p.1; H.TH. COLENBRANDER, *Tien jaren wereldgeschiedenis*, 's-Gravenhage, dl.I, 1915, p.2 en ID., *Oorlogs-litteratuur, - De Gids*, 79 (1915), dl.I, p.158-160. Cfr. ook LUB, BPL 2858/15, p.1. Zoals bekend was Lamprecht niet de enige Duitse geleerde die in de Eerste Wereldoorlog steun aan de Duitse imperialistische krachten verleende: cfr. F.K. RINGER, *Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933*, Stuttgart, 1983, p.169-185.

70 H. VAN WERVEKE, *Karl Lamprecht et Henri Pirenne, - Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 138 (1972), p.39-60 (het citaat van Fredericq p.58, nr.II).

71 P.J. BLOK, *Het doel van de beoefening der geschiedenis*, p.14.

72 Geciteerd in I.J. BRUGMANS, *Thorbecke*, (*Volksuniversiteitsbibliotheek*, reeks 2, 21), Haarlem, 1948^2, p.25-26. Over deze prijsvraag: P.A.M. GEURTS, *Nederlandse overheid en geschiedbeoefening 1825-1830, - Theoretische Geschiedenis*, 9 (1982), p.304-328 en F. VERCAUTEREN, *Le Concours historique de 1826 organisé dans le royaume des Pays-Bas, - Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres*, reeks 5, 62 (1976), p.303-319.

73 P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.277-278.

74 ID. en J. VOGEL, *Onder A.M. Kollewijn en M.G. de Boer. Het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1886 tot 1920 met een inhoudsanalyse over de periode 1886-1960, - TvG*, 99 (1986), p.369-371.

75 P.J. BLOK, *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.25; ID., *Robert Fruin*, p.302 en *Fruin-correspondentie*, nr.290.

76 Voor een ruimer perspectief: cfr. de mooie hoofdstukken in J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*, Amsterdam, 1976^2, p.352-382.

77 LUB, BPL 2983/2: *Studie der geschiedenis*.

78 P.J. BLOK, *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.15-16.

79 ID., *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.16-17.

80 W. DOORENBOS, *De beoefening der geschiedenis, - De Nederlandsche Spectator*, 1894, nr.45, p.359-361. Over Doorenbos en Tachtig: C.G.L. APELDOORN, *Dr. Willem Doorenbos*, Amsterdam, 1948, p.146-213 en de waarderende woorden van W. KLOOS, *Zelfportret*, uitg. H.G.M. PRICK, (*Privé-domein*, 118), Amsterdam, 1986, p.115-124.

81 P.J. BLOK, *Het doel van de beoefening der geschiedenis*, p.18-19. Vgl. LUB, BPL 2983/2: *Onze Geschiedenis der 19de eeuw*.

3. Een geschiedenis van het Nederlandse volk

Reeds op 7 maart 1886 had Blok aan Fruin bericht dat hij met het idee speelde de hele geschiedenis van het Nederlandse volk in de vorm van een sociale geschiedenis te beschrijven. Fruin had daar niet op gereageerd, maar in het najaar van 1891 ontving

hij van uitgeverij Wolters een prospectus waarin Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* werd aangekondigd. Enigszins geïrriteerd omdat hij de groei van dit werk niet van Blok zelf had vernomen, vroeg hij hem nadere uitleg. Blok verontschuldigde zich en dit met een verwijzing naar de schroom die hij had gevoeld bij het schrijven van een synthese, daar waar nog zoveel geschiedvorsing en detailonderzoek moest worden gedaan[82].

In 1892 verscheen het eerste deel en in een verrassend snel tempo trok de nochtans fysiek zwakke Blok het monument dat zijn *Geschiedenis* moest worden, verder op. In 1908 werd het achtste en laatste deel gepubliceerd. Het resultaat illustreerde hoezeer het '*age ac perge*' ('handel en sla er u doorheen') kon gelden als Bloks adagium. De enorme hoeveelheid feitenmateriaal die hij in de acht stevige delen had bijeengebracht, wekte zelfs bij de meest sceptische lezer bewondering. Blok was een man van de daad, wiens voortvarendheid in schril contrast stond met de terughoudendheid van Fruin: '*Hij moest getuigen van wat hij had gevonden*'[83]. Maar deze voortvarendheid had er tevens toe geleid dat het werk talloze onnauwkeurigheden bevatte en dat het niet bepaald uitmuntte door stilistische kwaliteiten. Zelfs Fruin had kritiek op de vorm van Bloks werk: '*Om eens een uitdrukking te gebruiken, die mij anders niet behaagt: Uw verhaal pakt niet genoeg*', zo schreef hij Blok bij de verschijning van het tweede deel[84]. En een anonieme necroloog merkte in 1930 gevat op: '*Blok was iemand, die zeer ongaarne een bladzijde overschreef*'[85]. Maar velen waren bereid dit te vergeven en beschouwden het werk als '*een daad van moed*'[86]. Fruin en Huizinga omschreven de *Geschiedenis* als een standaardwerk[87]. Het succes bleef ook niet uit. Tussen 1923 en 1926 verzorgde Blok nog een derde bijgewerkte uitgave, die door recensenten

als M.G. de Boer en N. Japikse zeer positief werd ontvangen. Engelse en Duitse vertalingen verschenen (1898-1913) en in het academiejaar 1908-1909 werd Blok een eredoctoraat te Leuven toegekend[88].

De *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* bood zich in de eerste plaats aan als een overzicht van de nationale geschiedenis. E.H. Kossmann heeft de periode 1895-1914 in de geschiedenis van de Lage Landen getypeerd als een '*tijdvak van synthese*', waarin ook op cultureel vlak werd gestreefd naar een collectiverende omspanning van het individuele en het bijzondere. Dit geldt met name voor de nationale geschiedenissen die in België door Pirenne, in Nederland door Blok werden geschreven[89]. Het gefragmenteerde en verbrokkelde beeld dat Fruin van de vaderlandse geschiedenis had geboden, wou Blok overstijgen. De negentiende-eeuwse historiografie had immers zoveel materiaal verzameld zonder dit tot een groter geheel te verwerken, dat de lijnen en patronen in de historische kennis volledig verloren dreigden te gaan. In de voorrede van het laatste deel verwoordde Blok dit als volgt: '*Het is noodig nu en dan stil te staan op den weg van het wetenschappelijk onderzoek der groote en kleine bijzonderheden om, den blik naar achteren wendend, zich en anderen rekenschap te geven van wat in onzen tijd daardoor bereikt werd, ten minste wat schijnt bereikt te zijn*'[90].

Blok had er herhaaldelijk bij Fruin op aangedrongen dat deze zelf een synthese van de Nederlandse geschiedenis - of tenminste van een wat grotere periode daaruit - zou publiceren, maar tot zijn teleurstelling liet zijn leermeester het althans op dit punt afweten. Uit het kleine incident van november 1891 blijkt dat hij ten aanzien van Fruin op dit vlak altijd wat schroomvallig is gebleven: hij vreesde dat Fruin een mogelijke synthese niet wetenschappelijk genoeg zou vinden. Net als Fruin was hij trouwens zelf niet te spreken over de wetenschappelijkheid van de synthesewerken van W.J.F. Nuyens en Busken Huet. Nuyens' twintigdelige *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen Volks* (1871-1882) was naar Bloks oordeel niet alleen een onhanteerbaar boek, maar leed ook aan een gebrek aan historische kritiek. En *Het Land van Rembrand* (1882-1884) bevatte wel '*eene reeks van geestige invallen*', maar Huets afkeer van eruditie stoorde Blok[91]. Toch had Blok op dit punt een ruimer geweten dan Fruin: hij besefte dat de auteur van een synthese altijd het gevaar liep aan wetenschappelijkheid in te boeten, maar ook dat het betere vaak de vijand van het goede is. Het consciëntieuze wachten op definitieve resultaten van steeds verdergaand detailonderzoek, maakt tenslotte elke synthese onmogelijk[92]. Hij had daarin gelijk en ontliep zo het lot van zijn leermeester, die door zijn eindeloos wikken en wegen nooit tot een synthese was gekomen.

Terecht werd echter opgemerkt dat achter Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* veel meer stak dan alleen maar een verlangen de historiografische chaos te overmeesteren[93]. Het werk is een duidelijk voorbeeld van de pragmatische geschiedschrijving. Blok heeft zijn '*Nationalbiographie*' immers steeds beschouwd als een arbeid '*in den dienst van zijn land en zijn volk*'[94]. Dat was zij ook. Zijn eerste drijfveer - als het ware het *Leitmotiv* van héél zijn historisch onderzoek en onderwijs - was een nationale: het nationaliteitsbesef funderen én versterken, dat was zijn hoofdbekommernis. Dit pragmatisme staat ogenschijnlijk in tegenspraak met zijn streven naar onpartijdigheid. In werkelijkheid, zo zullen wij nog zien, lag het pragmatische precies in dit streven naar onpartijdigheid - of beter: in de verzoening der partijen.

In dit kader wordt het begrijpelijk dat Blok zijn taak als een heilige roeping beschouwde. Dat gevoel nam vooral na 1894, een gloriejaar voor Blok, nog toe. In dat jaar volgde hij Fruin op. Hij beschouwde de Leidse hogeschool - waar de schim van Willem van Oranje nog rondwaarde - als een bij uitstek *nationale* academie, waar speciaal de hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis de '*trouwe wachter van 's lands dierbaarste belangen*' moest zijn[95]. Bovendien werd hij in dat jaar - na de weigering van de zich te oud voelende Fruin - aangesteld tot privéleraar Vaderlandse Geschiedenis van de veertienjarige Wilhelmina. Tot oktober 1897 zou hij regelmatig naar Het Loo trekken om er de Koningin de nationale geschiedenis bij te brengen. Ook deze taak heeft hij steeds als een nationale plicht ervaren. Nog een kwarteeuw later sprak hij met ontroering en trots over deze colleges[96].

Maar naast het historisch *onderwijs* was de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* het instrument bij uitstek om het nationale gevoel aan te wakkeren. Reeds in 1884 had Blok de doodgraversstemming in eigen land gelaakt. In brede kringen twijfelde men toen aan de kansen van Nederland nog langer een onafhankelijke natie te blijven. Blok reageerde daartegen met een krachtig '*Noblesse oblige*!': de vaderlandse geschiedenis zou tonen waarom de Nederlandse natie een onafhankelijke plaats in het wereldtheater meer dan waard was[97]. De historiografie was in Bloks ogen dus de promotor van een ware vaderlandsliefde en van een gefundeerde gehechtheid aan de nationale instellingen. Ook de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* werd gedreven door deze pragmatische bedoelingen. Zij wou een doorlopende historische legitimatie bieden van het verlangen om ook in de toekomst de Nederlandse natie een eigen identiteit niet te ontzeggen. Het nationale verleden was dus een argument voor een nationale toekomst. Het lag voor de hand dat vooral de schitterende Repu-

bliek - '*de glorie van landzaat en nakomeling, voorwerp van bewondering voor den tijdgenoot en de latere geslachten*' - hierbij dienstig kon zijn[98]. Het beeld van de verbrokkelde middeleeuwse territoria of van de Bourgondisch-Oostenrijkse monarchie, die nooit een nationale dynastie was geworden, was immers heel wat minder geschikt voor dit doel dan dat van de Republiek, waarin natuurlijk ook niet alles even fraai was geweest, maar die voor de groei van het volksbewustzijn zoveel meer waardevols in zich borg. De bloei van het zeewezen was daarvan slechts één aspect[99]. Daarom ook was het te boek stellen van de gebeurtenissen uit de dagen van Willem van Oranje, van Maurits en Oldenbarnevelt en van Frederik Hendrik voor Blok een '*onbeschrijfelijk genot*', waarin hij de lezers hoopte te laten delen[100]. Van een psychische spanning ten aanzien van de Republiek - zoals bij Fruin - was bij Blok amper sprake. In het herdenkingsjaar 1913 zou hij ook de Restauratie van 1813 als een wissel op Nederlands toekomst gebruiken[101].

Welke rol Blok de Nederlandse natie voor heden en toekomst toedacht en hoe zijn ideeën daarover evolueerden, kan hier slechts kort worden aangestipt. Dat die rol niet meer gebaseerd kon zijn op een politieke macht, leerde de langverwachte Boerenoorlog, die in oktober 1899 uitbrak. De succesvolle Lombok-expeditie van 1894 had Blok nog even in vervoering kunnen brengen. Toen de Nederlandse overwinning bekend was geworden, had hij zijn colleges onderbroken om het heugelijke wapenfeit te memoreren, waarop de studenten een '*Lang leve de Koningin*!' hadden aangeheven[102]. Maar het verloop van de Boerenoorlog toonde al snel aan dat de politieke en militaire kracht van Nederland niet groot meer was. Blok engageerde zich tussen 1899 en 1902 op een opvallende wijze in de strijd tussen Boer en Brit. Door middel van circulaires, protestbrieven en hulporganisaties poogde hij het onrecht dat de verre stamgenoten bedreigde, af te wenden; maar alles tevergeefs[103]. Deze situatie bracht hem ertoe in de jaren 1901-1905 herhaaldelijk te pleiten voor een nauwere samenwerking met België, net als Nederland een kleine natie zonder veel effectieve politieke macht[104]. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakten de moeilijkheden die Nederland ondervond, hem nog meer bewust van de politieke onmacht van zijn land. Met name de blokkadepolitiek van Engeland, dat bovendien nog zo arrogant was zichzelf voor te stellen als de verdediger der kleine naties, ergerde hem mateloos en hij hield dan ook niet op de machtige staten te waarschuwen dat Nederland nog steeds een natie van betekenis was. Maar de vrees dat ook Nederland het Belgische oorlogslot zou moeten ondergaan, dwong hem al te scherpe taal te vermijden. De oorlogsoverzichten

die hij voor *Onze Eeuw* schreef, bevatten dan ook een soms komisch aandoend mengsel van trots en machteloosheid[105]. In deze situatie kon de machtige politieke positie van het zeventiende-eeuwse Nederland niet meer als lichtend voorbeeld worden voorgehouden[106].

Als Nederland geen politieke factor van betekenis meer kon zijn op het wereldtoneel, wat restte dan nog? In 1891 had Blok Nederland de rol van culturele bemiddelaar tussen de verschillende volkeren toegedacht[107]. Het besef van politieke zwakte werd dus gesublimeerd tot de pretentie van een maximale culturele receptiviteit, een verschuiving die ook al in het vóór-Bismarckiaanse Duitsland was te zien geweest en die later nog in tal van kleine naties kon worden waargenomen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog actualiseerde Blok deze rol: hij wees het neutrale Nederland nu een pacificerende taak toe. Niet alleen de geografische positie, maar ook de specifieke historische ontwikkeling van het Nederlandse volk wettigden volgens hem de keuze van Nederland voor deze bemiddelingstaak, waarbij hij vooral op de ruime kennis van het internationaal recht in zijn land wees[108]. Nederland ontleende zijn recht op onafhankelijkheid dus aan een internationale en verzoenende taak, die niets met de machtspolitiek of het chauvinisme van de belligerenten had te maken. Het was een paradox: de Nederlandse identiteit was voor Blok in de eerste plaats gefundeerd op openheid ten aanzien van de andere identiteiten[109]. Maar hij legde er de nadruk op dat deze openheid de specificiteit van de Nederlandse nationaliteit niet teniet deed. Aan het slot van de derde uitgave van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* formuleerde hij dit als volgt: '*Nederland wenscht geen "grooter" Nederland in politieken zin te worden maar wil ook geen "klein" Nederland zijn. Het wil onafhankelijk blijven en als zelfstandige natie voortleven onder leiding der nakomelingen van den ouden Oranjestam. Het wil zijn eigen leven volgens zijn eigen opvattingen voortleven en het is bereid om daarvoor te strijden op welk gebied ook, onder welke omstandigheden ook, in tijd van vrede zoowel als van oorlog*'. Meteen waren niet alleen de pacifisten, maar ook de Groot-Nederlanders en de Belgische annexionisten gewaarschuwd[110].

De *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* was echter niet alleen een intellectueel wapen in de strijd om erkenning in het buitenland. Zij beoogde tevens een einde te maken aan allerlei binnenlandse twisten. Ook Bloks historiografische arbeid droeg dus een conciliant karakter: zijn geschiedschrijving was er mede op gericht de gelederen te laten sluiten, de staatkundige en maatschappelijke verschillen te begraven. De geschiedenis kon immers leren, zo zei hij Fruin na, dat de partijschap steeds een nefaste invloed op de toestand van het land

had uitgeoefend[111]. Daarom benadrukte hij in zijn feestrede voor het jubilerende Historisch Genootschap het *nationale* karakter van haar werkzaamheden. De term 'nationaal' sloeg daarbij niet alleen op het feit dat het Genootschap zich niet mocht beperken tot de lokale geschiedenis, maar ook op de *strekking* van de in haar schoot geboren historiografische produktie: deze moest de eenheid van het land bevorderen[112]. Kortom: de historiografie was een stimulator van de politieke pacificatie.

Het lag voor de hand dat ook Blok hiervoor vooral de herdenkingsfeesten zou aangrijpen, zoals Fruin in 1868 bij de herdenking van de slag bij Heiligerlee had gedaan. In het herdenkingsjaar 1913 liet Blok zich hier trouwens zeer duidelijk over uit: '*...tegenover de verderfelijke neiging om de burgers van ons goede land door het op de spits drijven van kerkelijke en staatkundige, of moet ik liever zeggen: kerkelijk-staatkundige verschillen, tegen elkander in het harnas te jagen - het is tegenover zulke verschijnselen noodig om het nationaliteitsgevoel van allen, het gevoel van te behooren tot één volk met een gemeenschappelijke geschiedenis, krachtig te doen opleven. Ook daarom kunnen deze feesten ter herdenking van het herstel dier nationaliteit evenzeer nuttig zijn in hunne gevolgen, als zij volkomen gerechtvaardigd waren door den historische achtergrond, die tot de feestviering aanleiding gaf*'[113]. Bloks eigen Heiligerlee was in 1891 de Mookerheide geweest. In zijn rede bij de onthulling van het monument voor de tijdens de slag op de Mookerheide (1574) gesneuvelde Lodewijk en Hendrik van Nassau had hij benadrukt dat beide broers van Prins Willem hadden gestreden voor de godsdienstige en staatkundige vrijheid van *alle* Nederlanders, wat hem in bepaalde katholieke milieus trouwens niet in dank was afgenomen[114].

In de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* vond dit streven naar conciliantie een treffende uitdrukking in de wat mystieke notie '*volk*'. De vaagheid van dit begrip ontging de critici niet[115]. Maar voor Blok was het een tastbare realiteit. Als historiografisch concept gebruikt, riep het bovendien niet alleen een onveranderde identiteit en continuïteit op - op zich al een belangrijk winstpunt voor een nationale geschiedschrijving die zich geplaatst zag tegenover een vaderlands verleden dat uit zichzelf zo weinig doorlopende verbanden te zien gaf -, maar overbrugde het ook alle mogelijke politieke, religieuze en sociale tegenstellingen. Het 'volk' omvatte zowel prins- en staatsgezinden, zowel katholieken als protestanten, zowel de burgerij als de arbeidende massa. Daardoor suggereerde én genereerde het begrip een eenheid, en dat was tenslotte Bloks bedoeling. Dat het begrip elke conceptuele scherpte mist en als ordeningsbeginsel in de geschie-

denis vrijwel waardeloos is, stoorde hem niet.

Vooral de zestiende-eeuwse Oranjes werden in Bloks historiografie voorgesteld als mogelijke aanknopingspunten voor verzoening en verdraagzaamheid. Dat gold bijvoorbeeld voor Lodewijk en Hendrik van Nassau, zoals uit de rede over de slag op de Mookerheide bleek. Maar vooral Prins Willem werd getekend als een figuur, waarin alle bevolkingsgroepen zich konden herkennen en die dus kon fungeren als een waarlijk nationaal symbool. Willem van Oranje had zich volgens Blok immers bij herhaling een strijder voor verregaande gewetensvrijheid getoond en ook in moeilijke tijden '*de vaan der gematigdheid*' omhoog gehouden. Daarom was hij terecht geëerd met de naam van 'Vader des Vaderlands'[116]. Daarom ook zag Blok er nauwgezet op toe dat de Prins niet werd geüsurpeerd door een beperkt segment van het Nederlandse volk. In 1920 pleitte hij tegen een Groot-Nederlandse interpretatie van Oranjes aarzeling de Unie van Utrecht goed te keuren[117]. Dit alles betekende echter niet dat Blok geen kritiek op Oranje had[118]. Maar deze kritiek kon niet verhinderen dat diens levensloop in Bloks historisch werk en onderwijs in een heroïsch licht verscheen. De moord van 1584 was daarvan het dramatische slotakkoord[119]. Dit historisch orangisme vertaalde zich overigens ook in een actueel orangisme: de huidige telg van dit 'Makkabeeëngeslacht' was de erfgenaam van de oude Oranje-traditie van verzoening en verdraagzaamheid. Daarom was het Huis van Oranje voor Blok ook nu - als bovenpartijdig symbool - de verpersoonlijking van de *hele* natie[120].

Kortom: met de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* wou Blok niet alleen een synthese van het historisch onderzoek van Nederlands verleden brengen, maar ook een geschiedschrijving die de Nederlandse identiteit en onafhankelijkheid zou funderen en de nationale eenheid en staatkundige pacificatie zou bevorderen. Dit verlangen toont dat het *doel* van Bloks historiografische arbeid hetzelfde was als dat van Fruin. De *concrete invulling* van dat verlangen zag Blok echter anders. Voor hem was vooral een brede sociale geschiedenis, zoals hij die in zijn oraties had verdedigd, geschikt om dit nationale en unificerende doel te bereiken. Immers, doordat deze sociale geschiedenis niet alleen aan de politieke macht van de Nederlandse natie, maar ook aan de culturele en economische bloei aandacht zou besteden, kon zij het omstreeks 1900 machteloze land een hart onder de riem steken: zij toonde dat de grootheid van een land niet alleen afhankelijk was van oorlogsroem. En doordat zij alle maatschappelijke lagen in het gezichtsveld van de historicus betrok, en wel onder die ene noemer 'het volk', schreef zij deze verschillende sociale groepen

één gemeenschappelijke historie en traditie toe, een lotsverbondenheid die ook in woelige perioden van sociale strijd een band smeedde[121].

De *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* diende zich dan ook uitdrukkelijk aan als een sociale geschiedenis. In de uit 1892 daterende *Inleiding*, die tevens als programmaverklaring fungeerde, erkende Blok wel het belang van de staatkundige geschiedenis, maar hij liet er onmiddellijk op volgen dat noch zij noch een beschavingsgeschiedenis als de ware geschiedenis van een volk konden worden beschouwd. Zoals in de theoretische opstellen stelde hij zichzelf een breder terrein ten doel: '*Een geschiedenis daarentegen, zoals de schrijver hier wenscht te schrijven, omvat alle uitingen van het volksleven, zowel de staatkundige geschiedenis als die der beschaving, als die van kunst en letteren, van handel en nijverheid, van landbouw en zeevaart, van recht en wet, van de economische ontwikkeling van het volk*'[122].

Ondanks Bloks stellige voornemens, voldeed het resultaat niet aan de verwachtingen. Latere beoordelaars als Huizinga en Brugmans merkten op dat Blok alles gegeven had waartoe hij in staat was[123], maar velen hadden toch wel op meer gerekend. In de eerste twee delen (waarin de geschiedenis tot en met het Bourgondische tijdvak werd beschreven) schonk de auteur nog uitvoerig aandacht aan de economische toestanden (het feodalisme, de groei der steden...) en de daaraan beantwoordende sociale structuren. De cultuur- en religieuze geschiedenis kregen al heel wat minder ruimte. Maar vanaf het in 1896 gepubliceerde derde deel (dat in 1559 begon) ging deze thematische breedheid opnieuw verloren. In deze latere delen paste Blok eigenlijk hetzelfde procédé toe als Nuyens in zijn *Algemeene Geschiedenis* had gedaan: de meest uiteenlopende niet-politieke historische gegevens werden per deel bijeengebracht in één of twee niet geïntegreerde hoofdstukken, vergaarbakken die dan onder een algemene titel (als *Land en volk omstreeks 1660*) werden gepresenteerd. In een hoofdstuk als *De Vereenigde Nederlanden in 1640* bijvoorbeeld kwamen ondermeer de Oost-Indische Compagnie, de Oostzee-handel (en de daarbij horende zeeslagen), de bollenzwendel, de winzucht en de verkwistingen van de burgerij, de armenzorg, de Muiderkring, de schilderkunst en de strijd rond het cartesianisme ter sprake[124]. De 'materiële' en 'culturele' geschiedenis trad nergens op de voorgrond: zij werd slechts *in de marge* van de politieke geschiedenis behandeld, precies het omgekeerde dus van wat Blok in 1895 te Utrecht inzake de compositie van een sociale geschiedenis had gedecreteerd.

Na 1900 zou dan ook blijken dat Blok geen Pirenne was. Vanaf 1894 was deze op zoek gegaan naar een *continuum* in de Belgische

geschiedenis[125]. Het resultaat werd de magistrale *Histoire de Belgique*, waarvan het eerste deel in 1900 verscheen (nadat één jaar tevoren het eerste deel van de Duitse versie was gepubliceerd). Ook in Nederland dwong dit werk grote bewondering af, mede door de thematische breedheid ervan[126]. Sindsdien fungeerde de *Histoire de Belgique* als een (al dan niet expliciete) maatstaf voor de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*.

Bloks werk kon deze vergelijking moeilijk doorstaan. Pirenne had duidelijk heel wat minder moeite om de verschillende maatschappelijke sferen te combineren tot één grote reconstructie van het nationale verleden. De Belgische historicus had alleen al door zijn vorming een voorsprong op zijn Nederlandse collega. Tijdens een studieverblijf in Berlijn in 1885 was hij in contact gekomen met G. Schmoller, één van de grote promotors van de economische geschiedenis in Duitsland. Diens '*Vorlesungen*' en seminaries over de economische ontwikkeling van Europa (in de Middeleeuwen) had hij met veel belangstelling en enthousiasme gevolgd. De in Berlijn opgedane kennis kwam hem goed van pas bij het redigeren van de *Histoire de Belgique*, want, zo schreef hij in maart 1899 aan zijn Luikse leermeester Kurth: '*C'est sur ce terrain du commerce et de l'industrie que nous avons joué un rôle important*'[127]. Vooral de steden uit het graafschap Vlaanderen waren in de Middeleeuwen immers de draaischijf van de Europese economie geweest. Dit stedelijk leven bestempelde hij daarom als '*la marque distinctive de notre histoire*'. De economische ontwikkeling gaf de latere Belgische gewesten met andere woorden reeds in de Middeleeuwen een eigen identiteit. Zodoende moest deze ontwikkeling in de *Histoire de Belgique* ook uitgebreid worden beschreven[128]. Dat gebeurde ook daadwerkelijk. In het eerste deel kreeg de economische geschiedenis bijzonder veel aandacht, maar ook de intellectuele en de kerkelijke geschiedenis werden uitgebreid besproken. Bovendien hield de auteur deze grote thematische reikwijdte ook vol. Slechts in het in 1932 verschenen laatste deel (over de periode 1830-1914) trad de politieke geschiedenis uitdrukkelijker op de voorgrond.

Precies omdat Blok in zijn theoretische geschriften zo de nadruk op de thematische breedheid had gelegd, viel de ontoereikendheid van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* op dit punt de critici dadelijk op. P.L. Muller, zijn collega in Leiden, toonde zich bij de verschijning van het derde deel niet erg onder de indruk van het 'vernieuwende' van Bloks aanpak. Hij had het al gezegd tijdens het debat na Bloks Utrechtse lezing in 1895 en hij herhaalde het nu: wat Blok als 'sociale geschiedenis' bestempelde, zou beter eenvoudigweg 'ge-

schiedenis' heten[129]. Ook Bussemaker beschouwde de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* niet als een specimen van wat Blok zelf 'sociale geschiedenis' had genoemd[130]. De zwaarste kritiek kwam echter van de Utrechtse archivaris S. Muller Fz. Deze had reeds een lage dunk gehad van Bloks *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* (1883) en had hem ronduit afgeraden een synthetische vaderlandse geschiedenis te schrijven. In een van sluipend gif doortrokken recensie-artikel over de eerste twee delen van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* - Blok heeft er zich lang gekrenkt door gevoeld - verweet hij de auteur talloze onnauwkeurigheden, een te artificiële stijl en een gebrek aan ordening van het materiaal. Maar bovendien - en dat was erger - beschuldigde hij Blok ervan de juiste proporties tussen de verschillende levenssferen niet in acht te hebben genomen, bijvoorbeeld door een te vluchtige behandeling van de kerkgeschiedenis[131]. Hajo Brugmans poogde deze pil later te verzachten, maar ook hij had er in 1901 over geklaagd dat de staatkundige geschiedenis nog een te centrale plaats in het boek innam[132]. En niet ten onrechte!

Er bestond dus een discrepantie tussen Bloks idealen en de realisatie ervan. Met name het aandeel van de economische geschiedenis in de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* was te gering. Blok kon hiervoor het gebrek aan de nodige voorstudies ter verontschuldiging inroepen en deed dat ook[133]. Maar andere, minder zichtbare factoren speelden eveneens een rol. Gosses heeft in dit verband opgemerkt dat Blok zich als 'man van de daad' onmogelijk kon vinden in de grauwe economische geschiedenis of in de te ijle en onvaste cultuurgeschiedenis[134]. Er zit ongetwijfeld veel waars in deze psychologische verklaring. Bij zijn afscheid als hoogleraar in 1925 drukte Blok zijn studenten nog op het hart: '*Geschiedenis is in de allereerste plaats niet de geschiedenis van dingen of toestanden maar van menschen, van hunne verhoudingen en handelingen, van hunne lotgevallen en gevoelens*'[135]. De aandacht voor het collectieve, die het '*tijdvak van synthese*' tekende, werd bij Blok nog doorkruist door een liberaal-individualistische levensbeschouwing, maar ook door een persoonlijke gehechtheid aan de grote staatkundige leiders en helden uit het nationale verleden. Op het einde van zijn leven publiceerde hij nog twee Oranje-biografieën en een bewonderend boek over Michiel de Ruyter[136]. Door deze persoonlijke gehechtheid, gebed in een geschiedschrijving waarin het nationale perspectief allesoverheersend was en gecombineerd met een sterk orangisme, bleef Bloks sociale geschiedenis nauw verbonden aan een staatkundige geschiedenis, waaraan een heroïsme à la Carlyle niet altijd vreemd was[137]. Toch blijft ook deze verklaring voor de aangeduide discrepantie onvolledig. Er moet

nog een ander, meer politiek element in rekening worden gebracht. Dit element verdient hier onze verdere aandacht, omdat het ook op het geschiedtheoretische ideeëngoed van Blok een grote invloed heeft gehad. Het antwoord dat Blok zelf in september 1901 op de kritiek op de eerste delen van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* gaf, toont hierbij de weg.

Anders dan in de theoretische opstellen van 1884 en 1894 nam Blok hierin de staatkundige geschiedenis in bescherming. Het hedendaagse publiek, zo verweerde hij zich tegen zijn critici, kan dan wel zijn belangstelling voor de staatkundige geschiedenis hebben verloren en de aandacht steeds meer op andere sectoren van het maatschappelijke leven hebben gericht, maar dat wil nog niet zeggen dat die andere sectoren in het verleden ook daadwerkelijk een belangrijke rol hebben gespeeld. Zeker voor de zeventiende eeuw, zo vervolgde hij, geldt dat de politieke gebeurtenissen, meer dan de economische of de culturele ontwikkelingen, op de voorgrond stonden, zodat een geschiedenis van het Nederlandse volk in de zeventiende eeuw primair een staatkundige historie moet zijn. Kortom: hij hield een pleidooi voor een (relatief) '*eerherstel der staatkundige geschiedenis*'[138]. In de voorrede van het achtste deel, gedateerd 25 november 1907, was hij concreter: hij beklemtoonde er dat zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* in de eerste plaats een veelzijdige synthese wou zijn, en zeker geen economische geschiedenis zoals sommigen op grond van de programmaverklaring uit 1892 hadden gemeend[139].

Deze woorden waren niet zozeer aan vakgenoten als de beide Mullers, als wel aan de marxistische historici en theoretici gericht. Bloks na de eeuwwisseling steeds duidelijker wordende afkeer van het historisch materialisme maakte hem er bijzonder oplettend voor dat het eigen geesteskind, de sociale geschiedenis, zich niet ontwikkelde tot een vorm van geschiedschrijving die de socialistische politieke eisen historisch zou kunnen onderbouwen[140]. Deze defensieve houding moet worden beschreven tegen de achtergrond van zijn oordeel over de politieke sociaal-democratie.

Eindnoten:

82 *Fruin-correspondentie*, nrs.328 en 391-392.

83 H. BRUGMANS, *Levensbericht van P.J. Blok*, p.1. Vgl. ondermeer J. HUIZINGA, *Prof. Dr. P.J. Blok; bij zijn zilveren jubileum, - VW*, dl.VI, p.321-323.

84 *Fruin-correspondentie*, nr.418: R. Fruin aan Blok, 7 nov. 1893. Fruin liet zich zelfs ontvallen: 'Bij het beoefenen der geschiedenis komt aan de verbeelding een zoo groote taak ten laste!'

85 *Necrologie Dr. P.J. Blok, - Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden*, 1930, p.155.

86 LUB, BPL 2991: H.Th. Colenbrander aan Blok, 31 jan. 1907.

87 *Fruin-correspondentie*, nr.418 en J. HUIZINGA, *Prof. Dr. P.J. Blok; bij zijn zilveren jubileum*, p.322.

88 M.G. DE BOER, *Recensie van P.J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, Derde druk, dl.I en II, - TvG*, 40(1925), p.275-276; N. JAPIKSE, *Nederlandsche historische literatuur, - BVGO*, 1924, reeks 6, dl.I, p.163-165 en LUB, BPL 2984/1 (2e gedeelte), met briefwisseling van Lamprecht (1899-1902).

89 E.H. KOSSMANN, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, Amsterdam-Brussel, dl.I, 1986, p.361. In Frankrijk verscheen in dezelfde periode de *Histoire de France* (1900-1911) onder leiding van E. Lavisse. Op Lamprechts *Deutsche Geschichte* werd reeds gewezen.

90 P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.IV, 1926[3], p.VI.

91 ID., *Een nieuwe staatkundige geschiedenis van Nederland, - De Nederlandsche Spectator*, 1890, nr.35, p.293. Op 25 jan. 1885 schreef Blok Fruin over Huet: 'Zijne manier van werken is de onze niet' (*Fruin-correspondentie*, nr.293). In zijn *Geschichtschreibung in Holland* noemde Blok Huet niet eens.

92 Cfr. ID., *Afscheidsrede*, p.13-14. Blok geeft er een wat verwrongen beeld van de ontstaansgeschiedenis van zijn *Geschiedenis*. Vgl. de kritiek op Fruin en op de kerkhistoricus Acquoy in ID., *De Historische School*, p.117.

93 P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.287-288.

94 P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.5 en p.12-14. De term '*Nationalbiographie*' is ontleend aan H.W. VON DER DUNK, *Neuzeit-Geschichtsforschung in den Niederlanden seit 1945, - Archiv für Sozialgeschichte*, 27 (1987), p.456.

95 Cfr. ondermeer Bloks rectorale rede: P.J. BLOK, *De Leidsche Hoogeschool honderd jaar geleden. Rede*, Leiden, 1911, met name p.27-28 en H. BRUGMANS, *Petrus Johannes Blok. (In memoriam), - Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 okt. 1929, ochtendbl. A, p.2.

96 LUB, BPL 2983/1: *Lessen aan de Koningin* (cfr. ook *Fruin-correspondentie*, nrs.455, 457-458, 460 en 463) en P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.15.

97 ID., *Het doel van de beoefening der geschiedenis*, p.17-18.

98 ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.II, 1924[3], p.664.

99 Vgl. ID., *Toespraak gehouden tot Hare Majesteit de Koningin, bij gelegenheid van de opening der geschiedkundige tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen op den 16[den] juli 1900*, 's Gravenhage, 1900.

100 ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.II, 1924[3], p.VII. Cfr. I.H. GOSSES, *Levensbericht van Petrus Johannes Blok*, p.122.

101 P.J. BLOK, *Gijsbert Karel en de zijnen* en ID., *Nabetrachting, - Onze Eeuw*, 13 (1913), dl.IV, p.157-163 en p.325-336.

102 M. KUITENBROUWER, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902*, Amsterdam-Dieren, 1985, p.160-164 (met name p.163).

103 Ondermeer LUB, BPL 2647; BPL 2983/2: *Over Zuid-Afrika* (27 sept. 1900); BPL 2988[11]/3; BPL 2988[11]/15 en BPL 2994. Cfr. M. KUITENBROUWER, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, p.184-185 en p.190.

104 Ondermeer P.J. BLOK, *Het Congres te Kortrijk, - Onze Eeuw*, 2 (1902), dl.IV, p.709-733 en LUB, BPL 2988[11]/12 en 18.

105 Cfr. ondermeer ID., *Buitenland, - Onze Eeuw*, 15 (1915), dl.IV, p.141-144 en 16 (1916), dl.I, p.141-145, p.302-305, p.464-467 en dl.IV, p.309-311 en p.469-473. Vgl. de 'permanente eierdans' waartoe de Nederlandse regering in deze situatie werd gedwongen (H.W. VON DER DUNK, *Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog, - NAGN*, dl.XIV, 1979, p.40-52 en C. SMIT, *Waarom bleef Nederland buiten de eerste wereldoorlog*?, - ID., *Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, Groningen, 1975, p.15-26).

106 ID., *Nederland en de mogendheden, - Onze Eeuw*, 16 (1916), dl.III, p.169-173.

107 Vgl. de rol van de Rembrandt-revival: P.B.M. BLAAS, *De Gouden Eeuw: Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw, - De Negentiende Eeuw*, 9 (1985), p.119-127.

108 Vooral P.J. BLOK, *Nederland en de mogendheden*, p.173-180. In deze tekst verwees hij ook naar Pirennes *Histoire de Belgique*, waarin een soortgelijke 'historische' rol werd toegeschreven aan het Belgische volk (cfr. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, Brussel, dl.I, 1900, p.VIII-IX: België werd er omschreven - in de woorden van Lamprecht - als '*un microcosme de l'Europe occidentale*'). De oorlogsomstandigheden hadden er volgens Blok echter toe geleid dat België deze taak niet meer kon vervullen (p.179). Vgl. P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.IV, 1926[3], p.538.

109 Cfr. LUB, BPL 2983/2: openingscollege van 6 okt. 1921. Vgl. reeds ID., *Duitschland en Nederland*, p.435.

110 ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.IV, 1926[3], p.563. Vgl. slechts ID., *Aard en wording van den Nederlandschen Stam, - Gedenkboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond bij gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan 1898-mei-1923. Geschiedenis en invloed van den Nederlandschen Stam*, Dordrecht, 1923, p.44-61. Voor Blok en het Belgisch annexionisme: LUB, BPL 2988[1]/15; BPL 2988[1]/17; BPL 2988[11]/28 en BPL 2997 en AMVC, B 642/K.

111 Ondermeer ID., *Rede gehouden op 2 october 1924 in de Pieterskerk te Leiden ter gelegenheid van de 35oste herdenking van Leiden's Ontzet*, Leiden, [1924], p.3-4.
112 ID., *Feestrede bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Genootschap*, p.5-23 (vooral begin en slot).
113 ID., *Nabetrachting*, p.336.
114 ID., *De slag op de Mookerheide*, - ID., *Verspreide studiën*, p.154-171 en ID., *Historische critiek, - De Tijdspiegel*, 3 (1891), p.343-355. Cfr. W. OTTERSPEER, *De Leidse School. De leerstoel vaderlandse geschiedenis, 1860-1925*, - ID. (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden, 1984, p.51. Vgl. Bloks herdenking van Luther in 1917 in LUB, BPL 2983/2.
115 C.H.TH. BUSSEMAKER, *De opleiding*, p.18-19 en ID., *Meer toelichting gewenscht*, p.307.
116 P.J. BLOK, *De moord van 1584*, p.163-165 en ID., *De godsdienst van Willem van Oranje*, - ID., *Verspreide studiën*, p.126-153 (uit 1886, het jaar van de Doleantie). Vgl. P.B.M. BLAAS, *Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie*, p.147-149.
117 P.J. BLOK, *Oranje en de Unie van Utrecht, - BVGO*, 1920, reeks 5, dl.VII, p.1-15.
118 Ondermeer LUB, BPL 2985/10 (over Oranjes plan Alva te vermoorden).
119 Cfr. de anecdote in R. FRUIN, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, uitg. H.TH. COLENBRANDER en inl. I.H. SCHÖFFER, 's-Gravenhage, 1980^2, p.VII en LUB, BPL 2983/1.2, p.28.
120 Ondermeer P.J. BLOK, *Rede gehouden op 2 october 1924*, p.4.
121 Cfr. ID., *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.30-31.
122 ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.I, 1923^3, p.6-7. Blok sprak in deze *Inleiding* niet van een 'sociale geschiedenis', maar wel van een '*algemeene* geschiedenis'.
123 J. HUIZINGA, *Prof. Dr. P.J. Blok; bij zijn zilveren jubileum*, p.321 en H. BRUGMANS, *Levensbericht van P.J. Blok*, p.2.
124 P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.II, 1924^3, p.594-622.
125 Cfr. vooral J. DHONDT, *Henri Pirenne: historien des institutions urbaines*, - ID., *Machten en Mensen*, Gent, 1976, p.53-119 (met name p.96-102), een opvallend kritische studie temidden van de talloze Pirenne-hagiografieën. Voor de historiografische context: P. GUERIN, *La condition de l'historien et l'histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle, - Storia della Storiografia*, 11 (1987), p.64-103.
126 Ondermeer H. BRUGMANS, *Een geschiedenis van België, - De Nederlandsche Spectator*, 1900, nr.43, p.342-344; H.TH. COLENBRANDER, *Zestiende eeuw* en ID., *Hedendaagse geschiedschrijvers*, - ID., *Historie en Leven*, Amsterdam dl.III, [1920], p.47-56 en p.207-213 (uit 1907) en G.W. KERNKAMP, *Henri Pirenne*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I: *Studiën over geschiedschrijvers*, Haarlem, 1931, p.206-240 (uit 1912) en ID., *Levensbericht van Henri Pirenne, - Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, 1935-1936, p.249-254. De contacten tussen Pirenne en de Nederlandse historici verliepen veelal via S. Muller Fz., op wiens voorstel Pirenne trouwens reeds in 1894 lid van het Utrechtse Historisch Genootschap was geworden (cfr. BR. LYON, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual Study*, Gent, 1974, passim).
127 *La correspondance entre G. Kurth et H. Pirenne (1880-1893)*, uitg. P. RION, - *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 152 (1986), p.184-188 en p.220-221 (citaat p.220).
128 H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, dl. I, 1900, p.XI en p.155-156. Voor de groei van de sociaal-economische geschiedenis in België: J.A. VAN HOUTTE en E. STOLS, *De geschiedenis van de economische en sociale geschiedschrijving in België*, - H. BAUDET en H. VAN DER MEULEN (red.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen, 1978, p.356-366.
129 P.L. MULLER, *Blok's derde deel, - De Nederlandsche Spectator*, 1896, nr.38, p.305 (vgl. ID., *De onderlinge verhouding van algemeene en speciale geschiedenis, en beider beoefening hier te lande, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1897, p.81-88). Blok nam een postume wraak door Muller zelf een thematische verbreding in de schoenen te schuiven: P.J. BLOK, *Pieter Lodewijk Muller*, p.432.
130 C.H.TH. BUSSEMAKER, *Meer toelichting gewenscht*, p.307-308.
131 *Fruin-correspondentie*, nrs.273 en 392 en S. MULLER FZ., *Jan Wagenaar's opvolger, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 2 (1896), dl.III, p.411-444.

132 H. BRUGMANS, *Levensbericht van P.J. Blok*, p.19-21 en ID., *Blok's Vijfde Deel, - Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 21 dec. 1901, eerste blad C, p.2. Vgl. het scherpere ID., *Geschiedenis van Nederland onder de regeering van Koningin Wilhelmina*, Amsterdam, 1938, p.230-231. De altijd beleefde Brugmans voelde zich toen - in 1938 - wellicht minder geremd: Blok was al bijna tien jaar overleden.

133 Cfr. LUB, BPL 2983/2: *Studie der geschiedenis en Fruin-correspondentie*, nr.328.

134 I.H. GOSSES, *Levensbericht van Petrus Johannes Blok*, p.127-131.

135 P.J. BLOK, *Afscheidsrede*, p.20.

136 ID., *Willem de Eerste, Prins van Oranje*, Amsterdam, 2 dln., 1919-1920; ID., *Frederik Hendrik, Prins van Oranje*, Amsterdam, 1924 en ID., *Michiel Adriaanszoon de Ruyter*, 's-Gravenhage, 1930[2] (eerste uitg. 1928). Blok werkte tot zijn dood nog aan een biografie over Maurits: cfr. LUB, BPL 2985/24.

137 Vgl. P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.288.

138 P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.III, 1925[3], p.V. Vgl. H.TH. COLENBRANDER, *Eerherstel der staatkundige geschiedenis*, Den Haag, 1925.

139 P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.IV, 1926[3], p.VI.

140 Mogelijk stond het lot van Lamprecht hem hierbij voor ogen. De Duitse historicus was natuurlijk geen marxist, maar werd er in het vuur van het gevecht rond zijn werk wel eens voor uitgekreten, ondermeer door F. Rachfahl en één der *dei minores* F. Aly (J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, p.580).

4. Bloks antwoord op het historisch materialisme: onpartijdigheid en evenredigheid

In 1885 reeds had Blok met onrust de opkomst van de in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond en de relletjes waarmee deze opkomst gepaard ging, gadegeslagen[141]. Eén decennium later splitste de SDB zich in twee partijen: de Socialistenbond, die onder leiding

van Domela Nieuwenhuis tot een steeds principiëler anarchistische beweging zou evolueren, en de SDAP, die bereid was zich in te voegen in het parlementaire stelsel. In 1897 moest Blok erkennen dat deze tweede partij zich onder leiding van Troelstra en Van Kol had ontwikkeld tot een politieke formatie waarmee rekening moest worden gehouden[142]. Als actief 'oudliberaal' voelde hij natuurlijk weinig voor de politieke eisen van de socialisten en voor hun '*democratische beginselen*'. Van een veralgemening van het kiesrecht verwachtte hij net als Fruin slechts een verregaande ontwrichting van het staatsleven. Onder druk van de omstandigheden moest hij echter wel toegeven dat wijzigingen in het bestaande sociale stelsel noodzakelijk waren: de 'geest des tijds' dwong tot sociale hervormingen[143].

Voor Blok moest de politiek zich echter bewegen '*langs lijnen van geleidelijkheid*'. Daarom beklemtoonde hij steeds opnieuw - in 1894, in 1897, in 1898, in 1905 - dat de door te voeren aanpassingen van het sociale stelsel geen revolutionair karakter mochten dragen. De sociaal-economische modernisering moest een modernisering in continuïteit met het oude zijn. De Burkiaanse ondertoon was daarbij duidelijk te herkennen: trapsgewijze hervormingen waren te verkiezen boven niets ontziende revoluties. Om de zich opdringende democratisering in rustiger banen te leiden, kon met name de geschiedbeoefening een belangrijk instrument zijn. Zij leerde immers dat maatschappelijke veranderingen niet op grond van algemene theorieën of formele juridische begrippen, maar wel op basis van praktijk en ervaring moesten worden doorgevoerd. In een lezing voor een publiek van liberale jongeren te Leiden op 6 maart 1905 drukte Blok zijn jonge geestesverwanten op het hart de politieke vraagstukken toch vooral niet te reduceren tot een samenstel van louter theoretische problemen, die moesten worden benaderd vanuit een rationeel-dogmatisch kader. Wie de historische dimensie van de politieke vraagstukken niet in rekening brengt, begaat een politieke fout, waarvan later de rekening wordt gepresenteerd, zo waarschuwde hij hen[144]. Daarom moest volgens hem vooral de kennis van de *hedendaagse* geschiedenis ruimer worden verspreid: '*opdat*', zo parafraseerde hij Polybius, '*de democratie niet ontaarde in demagogie of ochlocratie*'. De opruiende retoriek van volksmenners (niet alleen van sociaal-democratische huize, maar ook van alle andere in betekenis toenemende stromingen als katholicisme en feminisme) zou op een publiek dat zich bewust was van de waarde van geleidelijke maatschappelijke ontwikkelingen en dat in staat was de politieke problemen in een historisch en dus relativerend licht te beschouwen, weinig invloed hebben. Kortom: de geschiedbeoefening zou ertoe kunnen bijdragen

dat de dogmatisch-rationele politiek, waaraan de socialisten, maar ook vele linksliberalen zich volgens hem schuldig maakten, werd vervangen door een historisch-empirische politiek[145].

Deze historisch-empirische politiek zou er naar Bloks mening ook toe bijdragen dat de politieke pacificatie, die hij in zijn geschiedkundige arbeid historisch had trachten te onderbouwen, niet al te zeer werd bedreigd. In 1903 - het jaar van de spoorwegstakingen - kwam de afschrikwekkende verdeeldheid van het Nederlandse volk ten tijde van de Aprilbeweging hem weer voor de geest[146]. Hij accentueerde dat elke politieke partij bij de vorming van haar programma in de eerste plaats het nationale belang voor ogen moest houden. Een partij die zich slechts om één klasse bekommerde, zou ontaarden in een factie, die het staatkundig leven drastisch zou ontregelen. De voorbeelden uit het nationale verleden waren legio[147]. Maar ook de hedendaagse Europese politiek, zo hield Blok de lezers van *Onze Eeuw* voor, bevatte hiervan illustraties: met name het Franse parlementarisme was in zijn ogen het voorbeeld van een politiek, die uitsluitend in het belang van partijen en personen werd gevoerd[148]. Niet het partijbelang, maar het nationale belang moest in de politiek dus de eerste drijfveer zijn. Dit idee werd gesymboliseerd door de monarchie, die per definitie boven de partijen stond.

Blok vreesde dat de sociale kwestie een nieuwe splijtzwam in de Nederlandse maatschappij zou worden. Zij had voor hem dezelfde betekenis als de schootstrijd voor Fruin: het waren bedreigingen van de nationale unie en van de politieke pacificatie. Alleen: Fruins gesprekspartners waren in de eerste plaats de confessionelen geweest; Blok 'onderhandelde' voornamelijk met de socialisten. Hij poogde hen ervan te overtuigen dat '*een land van eindelooze splitsing van godsdienstige en staatkundige denkbeelden*' in zijn bestaan werd bedreigd door de politieke lijn die zij wilden volgen en die erop gericht zou zijn de bestaande instellingen in één klap te dynamiteren. Een politieke pacificatie veronderstelde echter concessies van beide zijden. Daarom was Blok bereid toe te geven dat bepaalde eisen van de socialisten gerechtvaardigd waren en erkende hij de noodzaak van trapsgewijze sociale hervormingen. Ook hier dringt de parallel met Fruin zich op. Deze had in 1889 het liberale principe van de niet-subsidiëring van het bijzonder onderwijs immers laten varen om een *modus vivendi* met de confessionelen te bereiken en zo de beginnende verzuiling als maatschappelijke fenomeen aanvaard. Zijn leerling toonde zich bereid een compromispolitiek op het vlak van de sociale kwestie te steunen. Trouwens, zo memoreerde hij in 1903, een compromispolitiek lag geheel in de lijn van de Nederlandse traditie. Het

transigeren was er steeds als een belangrijk staatkundig beginsel erkend. Daarom ook kreeg niet Thorbecke, maar wel de conservatief F.A. van Hall, de grote kracht achter het '*ministerie van apaisement*', bijzonder veel lof toegezwaaid in Bloks verhaal over de Aprilbeweging[149].

Het '*plooien en schikken*' als een nationale verworvenheid dus; maar dit harmoniemodel werkte enkel als alle partijen tot inschikkelijkheid en pacificatie waren geneigd. De socialisten, die meer dan één nationale traditie dreigden overboord te gooien, bleken echter ook op dit punt 'volksvreemd' te zijn. Niet alleen toonden zij zich niet bereid het nationale boven het partijbelang te stellen, ook het antiorangisme van vele socialisten ergerde Blok, juist omdat het Huis van Oranje voor hem een bovenpartijdige macht was, die alle politieke en religieuze gezindheden overkoepelde en verenigde[150]. Daarom zou Blok - zeker na de Russische Revolutie - blijven waarschuwen tegen het '*rode gevaar*'. Toen Troelstra in november 1918 in de Tweede Kamer de Revolutie in Nederland aankondigde, riep Blok in het *Leidsch Dagblad* de arbeiders op tot handhaving van '*Orde en Wet*' en tot trouw aan de bestaande staatsinstellingen[151]. Troelstra's Revolutie bleef uit, maar nog in januari 1919 hekelde Blok de latente revolutionaire geest[152].

Tegen deze politieke achtergrond kan Bloks houding ten aanzien van het historisch materialisme beter worden begrepen. Omstreeks de eeuwwisseling had de stroom van de Nederlandse historiografie zich eens te meer verbreed. Zoals in het kielzog van de politieke emancipatie van de katholieken rond 1865 een katholieke historiografie was ontstaan, kwam omstreeks 1900 - nu in het kielzog van de sociaal-democratie - een specifiek marxistische historiografie op. Als elke emancipatiebeweging bediende ook de sociaal-democratie zich in de politieke strijd immers van de geschiedschrijving. De 'harde kern' van deze historiografie was het historisch materialisme: de economische factoren werden er opgevat als de infrastructuur, de determinerende grond van de politieke, religieuze en culturele suprastructuur. In zekere zin was dit concept een radicalisering van Bloks idee van de sociale geschiedenis. Blok had in 1895 immers duidelijk gemaakt dat deze sociale geschiedenis én de geestelijke ontwikkelingen én de economische toestanden uit het verleden moest omvatten. Maar over de verhouding tussen geest en materie had hij verder gezwegen. In het historisch materialisme stond de explicitatie van deze verhouding juist centraal.

In Nederlandse marxistische kringen werd deze kritiek trouwens ook geuit. In december 1894 werd Bloks Leidse oratie in het *Twee-*

maandelijksch Tijdschrift becommentarieerd door Frank van der Goes. Hij toonde zich bijzonder geïrriteerd door de conciliante strekking van Bloks rede en vroeg zich af hoe de Leidse hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis '*een innigen band van gemeenschappelijk denken, leven en gevoelen*' kon ontdekken. Blok wist toch van de voortdurende partijstrijd en binnenlandse twisten in de Republiek? De geschiedenis toonde volgens Van der Goes juist dat er steeds een heterogene en gelaagde sociale werkelijkheid had bestaan, die zich in allerlei politieke en religieuze conflicten had gemanifesteerd. Maar ook vanuit een ander perspectief had hij principiële bezwaren tegen de oratie. Hij oordeelde dat Bloks voorstelling van de sociale geschiedenis een wel erg verwaterde vorm was van wat deze werkelijk moest zijn: de geschiedenis van de klassenstrijd. Blok was volgens Van der Goes niet tot een duidelijk beeld van de ware functie van de sociale geschiedenis gekomen, omdat hij deze niet had afgebakend ten aanzien van de andere historische disciplines, zoals de cultuur- en de politieke geschiedenis. De criticus had gelijk: Bloks sociale geschiedenis was in feite - zoals hierboven opgemerkt - opgevat als een integrale geschiedenis, waarin de onderscheiden historische kennisvelden werden samengebracht, maar waarin geen hiërarchische verbanden tussen deze velden werden aangeduid. Voor Van der Goes lagen de zaken natuurlijk eenvoudiger: voor hem was de sociale geschiedenis enkel de studie van de verhoudingen tussen de verschillende sociale klassen, die als de resultante van de opeenvolgende produktiewijzen werden opgevat. Omdat deze sociale verhoudingen ook in de voorbije realiteit de basis van de politieke en culturele verhoudingen waren geweest, eiste hij voor de sociale geschiedenis het primaat in de historiografie op. De redenering sloot perfect - maar de grondslag ervan moest nog worden bewezen[153].

De eerste proeven van marxistische geschiedschrijving in Nederland werden in het gilde van professionele historici op scherpe kritiek en hoongelach onthaald. Toch toonde een jongere generatie, met name Kernkamp en Brugmans, een zekere welwillendheid en openheid[154]. Bloks standpunt was veel negatiever. Sommigen mochten zijn oratie in 1894 dan nog als '*een bewijs van socialistische neigingen*' interpreteren, dat misverstand ruimde hij al vlug uit de weg: de marxistische stelling dat alle geschiedenis de geschiedenis van de klassenstrijd is, betitelde hij in 1895 zonder omwegen als '*eene monsterachtige onjuistheid*'[155]. Hij vond de problematiek echter belangrijk genoeg om er in 1899 zijn openingscollege aan te wijden. De toon ervan was wat genuanceerder dan in 1895 - Blok erkende dat de klassenstrijd in *bepaalde* historische perioden de motor van het maatschap-

pelijke leven kon zijn -, maar hij bleef het historisch materialisme als alomvattende verklaringstheorie afwijzen: het was een monocausaal model, dat aan de complexiteit en de diepe verwevenheid van de verschillende maatschappelijke factoren onrecht deed[156].

Tegen het eeuweinde werd de SDAP versterkt door de toeloop van een groep intellectuelen waaronder Gorter, Saks, Henriëtte Roland Holst en Wijnkoop (de zogenaamde *Nieuwe Tijd*-groep). Dit betekende een kwaliteitsverhoging van het marxistische ideeëngoed, zodat het historisch materialisme ook met een sterkere argumentatie moest worden bestreden. In 1902 - het jaar waarin Henriëtte Roland Holst haar *Kapitaal en Arbeid* publiceerde - schreef Blok een theoretisch opstel, dat oorspronkelijk onder de titel *Geschiedenis* in het tijdschrift *Onze Eeuw* verscheen[157]. Dit *Maandschrift voor Staatkunde, Letteren, Wetenschap en Kunst*, waarvan Blok mede-oprichter was, was in 1901 als een conservatieve dam tegen moderne stromingen als het radicalisme en het socialisme opgeworpen[158]. Bloks principiële artikel paste uitstekend in een dergelijk kader.

In dit opstel behandelde Blok voor het eerst op zelfstandige wijze het onpartijdigheidsvraagstuk. Het historisch materialisme dwong hem de Fruiniaanse onpartijdigheidsleer, die zo goed paste bij de strekking van de eigen historiografische produktie, aan te vullen met een nieuwe theorie. De kern van het betoog had betrekking op de vraag naar de relatie tussen het streven naar onpartijdigheid en de afbakening van de inhoud van de geschiedenis en sloot aan bij het antwoord dat Blok in september 1901 op de kritiek op de eerste delen van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* had gegeven.

Blok gaf toe dat er een '*natuurlijke samenhang*' tussen geschiedenis en politiek bestond. Hij achtte die band niet per definitie verwerpelijk, integendeel: zonder een dergelijke samenhang zou de geschiedenis elke maatschappelijke relevantie verliezen en tot een '*hogere nieuwsgierigheid*' worden gereduceerd. Maar dit impliceerde tegelijk het gevaar van partijdigheid, dat hij nu veel ernstiger nam dan in 1894[159]. Inzake het probleem van de inhoudelijke afbakening van de geschiedenis en de noodzakelijke selectie van het feitenmateriaal openbaarde de gewraakte partijdigheid zich in de over- of onderwaardering van bepaalde sectoren van het voorbije maatschappelijke leven. Blok duidde twee mogelijke perspectieven aan, van waaruit het verleden kan worden belicht: enerzijds het '*algemeen wetenschappelijke*' standpunt dat de historicus toelaat te onderzoeken wat er werkelijk is gebeurd; anderzijds het standpunt dat zich slechts concentreert op de historische gegevens die de latere beschouwer belang inboezemen. Dat tweede standpunt, dat hij ondermeer in *Het Land*

van Rembrand meende terug te vinden, is niet zonder bestaansreden, zo gaf hij toe, maar het is niet het '*zuiver-historische*' omdat het het belang van bepaalde aspecten van het maatschappelijke leven, en wel die aspecten die in de eigen tijd op de voorgrond treden, in het verleden met opzet overaccentueert. Het eerste perspectief daarentegen tracht in het geschiedverhaal dezelfde proporties als in het werkelijke verleden te handhaven en bereikt daardoor een wetenschappelijkheid, die toelaat het betreffende geschiedverhaal als onpartijdig te kwalificeren. De begrippen '*onpartijdigheid*' en '*proportionaliteit*' werden hier dus samengebracht. Wie bijvoorbeeld de geschiedenis van de zeventiende-eeuwse Republiek op '*zuiver-historische*', dit is: onpartijdige wijze wil schrijven, mag niet te veel licht laten vallen op de levensomstandigheden van de werkman of op de schilderkunst en de letterkunde, omdat die toen nog niet als belangrijk werden ervaren; wat in die geschiedenis moet worden benadrukt, zijn de strijd voor de onafhankelijkheid, de binnenlandse politieke verhoudingen en de godsdiensttwisten. Blok poogde hier dus ook het falen van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* als een brede sociale geschiedenis te rationaliseren.

Dit theoretische onderscheid tussen beide mogelijke standpunten werd door Blok geconcretiseerd. Daarbij toonde de ware aard van het opstel zich. Immers: het tweede standpunt, waarin de juiste proporties van de verschillende maatschappelijke sferen niet worden weergegeven, vond volgens Blok in de actuele historiografie zijn krachtigste vertegenwoordigers in de socialistische historici, die - vanuit hun bekommernissen om de eigentijdse sociale strijd - het belang van de economische verhoudingen in het verleden overwaarderen en de geschiedenis reduceren tot de geschiedenis van de klassenstrijd. Zij zijn zo door de hedendaagse politieke vraagstukken, *in casu* de sociale kwestie, bezeten dat zij de geschiedenis degraderen tot een wapenkamer voor de politieke actualiteit. Daar komt nog bij dat hun beweringen amper door feitenmateriaal worden gestaafd. Het arrogant smalen op de 'burgerlijke' geschiedschrijvers moet hun gebrek aan zelfstandig onderzoek verbergen. Tegen een dergelijke partijdige historiografie waarschuwde Blok met klem: de eenzijdige belichting door het historisch materialisme van de economische verhoudingen in het verleden weerspiegelt niet de ware werkelijkheid, maar dient slechts een politiek doel.

Blok had zich nochtans zelf wel eens op het gewraakte standpunt gesteld. In januari 1885 had hij met veel genoegen een lezing gehouden over de toestand van de arbeidersklasse te Groningen in de Middeleeuwen, en wel '*met het oog op tegenwoordige toestanden*'[160].

Maar dat was in 1885, toen de SDB zelfs nog geen vertegenwoordiger in de Tweede Kamer had kunnen brengen. In 1902 was de socialistische beweging uitgegroeid tot een gewicht in de politiek. Blok bestreed haar intellectueel complement in de geschiedschrijving, het historisch materialisme, nu met een theorie waarin de historicus gewaarschuwd werd bij de selectie van het feitenmateriaal juist niet te veel het oog op de tegenwoordige toestanden te houden, maar wel de 'ware' historische proporties in acht te nemen. Van een wending gesproken![161].

P.B.M. Blaas heeft het opstel uit 1902 bekritiseerd als de zwakste theoretische verhandeling die Blok ooit heeft geschreven[162]. Deze typering is juist: Blok verdedigde een afbeeldingsrealisme dat ook in die tijd nog moeilijk verdedigbaar was. Voor enige vorm van subjectiviteit was in zijn ideaal geen plaats. Hij trok bovendien zelf de consequenties van zijn theorie niet helemaal. Wat door het grootste deel van het 'volk' in de zeventiende eeuw immers als belangrijk werd ervaren, was niet wat Blok samenbracht onder de noemer '*het volksleven in hogere zin*' (de binnenlandse politieke conflicten en de godsdiensttwisten), maar wel het dagelijks leven: de arbeid, de voeding, het familieleven... Dat wist Blok ook, maar toch meende hij - zonder verantwoording - dat het geschiedverhaal zich in de eerste plaats moest richten op '*het volksleven in hogere zin*'[163]. Waar bleef hier de zo geroemde handhaving van de juiste proporties in het geschiedverhaal?

Maar dergelijke theoretische 'details' waren niet de hoofdbekommernis van Blok. Wat hem bezighield, was de groeiende aanwezigheid van het marxisme in de historiografie. In 1906 promoveerde Willem van Ravesteyn, lid van de uiterst kritische *Nieuwe Tijd*-groep, op een proefschrift over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam. Het was de eerste dissertatie in Nederland waarin het historisch materialisme als uitgangspunt was genomen. De Utrechtse neokantiaan B.H.C.K. van der Wijck toonde in een spottende recensie in *Onze Eeuw* niet de minste waardering voor het werk[164]. Ook Blok zette een nieuw offensief in. In een lezing over de *Klassenstrijd in onze geschiedenis* in september 1906 keerde hij zich tegen Van Ravesteyn. De lezing bevatte de traditionele kritiek: Blok bestempelde het historisch materialisme als een dogma waarin de veelzijdigheid van de voorbije maatschappij over het hoofd wordt gezien. Maar hij had zijn wapenarsenaal ook met een merkwaardig argument uitgebreid: hij omschreef het marxisme als een '*onnederlandsch*' produkt, als een theorie die niet bij de Nederlandse volksaard paste[165].

Van november 1907 tot januari 1908 ondernam Blok nog een ware

kruistocht van voordrachten tegen het historisch materialisme met een lezing die later werd opgenomen in *Onze Eeuw*[166]. Voor de kennis van zijn houding ten aanzien van het historisch materialisme biedt dit opstel weinig nieuwe gegevens. Toch bevat het een interessante passage: Blok sprak aan het slot namelijk de hoop uit dat het historisch materialisme in een gedepolitiseerde vorm in de grote stroom van het historisch onderzoek zou worden opgenomen. Ontdaan van zijn eenzijdigheid zou het dan naast de andere modellen moeten worden geïncorporeerd in de wetenschap, niet meer als een *uitsluitend*, maar als een *mede* verklarende theorie. Door de incorporatie van een afgevlakt en apolitiek historisch materialisme in de traditionele geschiedbeoefening, trachtte Blok het als het ware onschadelijk te maken[167]. Het was een strategie die perfect aansloot bij het beeld dat van zijn historiografie in de vorige paragraaf werd geschetst: een geschiedschrijving beheerst door een verlangen de politieke pacificatie en de nationale conciliantie te bevorderen. Uiteindelijk werd Bloks hoop ook ingelost. Het historisch materialisme is in de hedendaagse geschiedschrijving inderdaad geïntegreerd, in die zin dat algemeen wordt aanvaard dat geen historicus de economische en sociale dimensies van de door hem beschreven processen zonder schade voor de kracht van zijn betoog volledig onbesproken kan laten. Maar daarbij wordt het historisch materialisme afgezwakt tot een theorie waarin de verbanden en de wisselwerking tussen de verschillende levenssferen worden benadrukt. Tekenend voor dit recuperatieproces is het ineenvloeien van de begrippen ‘supra -’ en ‘infrastructuur’.

Wij resumeren. De *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* ontwikkelde zich niet tot een praktische realisatie van het theoretische pleidooi voor een sociale geschiedenis, *mede* doordat Blok vreesde dat deze sociale geschiedenis het historisch materialisme te dicht zou benaderen. Niet alleen om wetenschapstheoretische, maar vooral om politieke motieven wees hij dit verklaringsmodel in vaak scherpe bewoordingen af. Naarmate de politieke sociaal-democratie sterker werd, werd hij steeds minder geneigd de economische mechanismen en structuren uit het verleden een belangrijke rol in zijn geschiedverhaal te laten spelen. De eigen onpartijdigheidstheorie die hij in 1902 ontwikkelde was de wijsgerige legitimatie van deze *in se* afwerende houding. Maar deze theorie zou onmiddellijk worden bekritiseerd. Merkwaardig genoeg kwam deze kritiek niet vanuit socialistische hoek, maar wel van Bussemaker, net als Blok een leerling van Fruin.

Eindnoten:

141 *Fruin-correspondentie*, nr.309: Blok aan R. Fruin, 19 sept. 1885. Cfr. J. CHARITE, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de Overheid (1880-1888)*, Den Haag, 1972.

142 LUB, BPL 2983/1.7, p.10-11.

143 LUB, BPL 2983/1.8, p.13.

144 LUB, BPL 2988[11]/17: *De geschiedenis der katholieke staatspartij ten onzent*.

145 Ondermeer ID., *De geschiedenis als sociale wetenschap*, p.34; ID., *De laatste halve eeuw uit een historisch oogpunt*, - ID., *Verspreide studiën*, p.362-363 (uit 1898) en LUB, BPL 2983/2: *Onze geschiedenis der 19de eeuw* (30 sept. 1897 en 1 okt. 1905). Vgl. Fruins standpunt: *supra* hf.I, par.5.

146 ID., *De Aprilbeweging (April 1853), - Onze Eeuw*, 3 (1903), dl.II, p.494-514 (vooral het slot).
147 LUB, BPL 2983/1.7, p.1.
148 ID., *Buitenland, - Onze Eeuw*, 8 (1908), dl.III, p.463.
149 ID., *De Aprilbeweging (April 1853)*, p.513. Vgl. ID., *De eerste jaren van koning Willem III, - Onze Eeuw*, 7 (1907), dl.IV, p.389.
150 Cfr. ondermeer het bijzonder kritiekloze ID., *Vivat Oranje!, - Onze Eeuw*, 9 (1909), dl.II, p.151-160 (vooral p.159-160). Vgl. LUB, BPL 2983/1.7, p.1.
151 LUB, BPL 2985/37: *Orde*! (16 nov. 1918).
152 LUB, BPL 2983/2: zonder titel; over de veranderende tijdsomstandigheden (jan. 1919). Vgl. LUB, BPL 2988^{1}/19: *Ontwapening*?
153 F. VAN DER GOES, *Geschiedenis, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 1 (1895), dl.I, p.439-455.
154 Cfr. *infra* hf.III, par.2.
155 P.J. BLOK, *Het onderscheid*, p.34 en p.37-38.
156 LUB, BPL 2983/2: *De socialistische opvatting der geschiedenis* (28 sept. 1899). Vgl. ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.III, 1925^{3}, p.554: over de strijd tussen burgerij en patriciaat in het midden van de 18de eeuw (uit 1904).
157 H. ROLAND HOLST, *Kapitaal en Arbeid in Nederland*, Amsterdam, 1902 en P.J. BLOK, *Geschiedenis*, - ID., *Verspreide studiën*, p.1-23.
158 Blok zelf omschreef het in 1926 als een 'poging tot handhaving van den nationalen zin' (ID., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dl.IV, 1926^{3}, p.562). Cfr. I.H. GOSSES, *Levensbericht van Petrus Johannes Blok*, p.126.
159 Vgl. de kritiek op de Amsterdamse hoogleraar en bibliothecaris Rogge in P.J. BLOK, *Levensbericht van H.C. Rogge, - Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1906, p.40.
160 *Fruin-correspondentie*, nr.293: Blok aan R. Fruin, 25 jan. 1885.
161 Contra de goedgunstige passage over Bloks trouw in H. BRUGMANS, *Levensbericht van P.J. Blok*, p.1-2, waarin alle plooien worden glad gestreken.
162 P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.286.
163 P.J. BLOK, *Geschiedenis*, p.16. Vgl. ID., *Afscheidsrede*, p.8.
164 B.H.C.K. VAN DER WIJCK, *Recensie van Dr. W. van Ravesteyn, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw, - Onze Eeuw*, 6 (1906), dl.II, p.147-149.
165 LUB, BPL 2988^{11}/22.
166 P.J. BLOK, *Historisch materialisme, - Onze Eeuw*, 8 (1908), dl.III, p.350-365 (over Van Ravesteyn: p.359, noot 1) en LUB, BPL 2988^{1}/14.
167 ID., *Historisch materialisme*, p.363-365. Vgl. LUB, BPL 2988^{11}/22: de 'algemene' plaats die Blok zichzelf in de Nederlandse historische wereld toeschreef.

5. Bussemakers kritiek: de waardering van de feiten

C.H.Th. Bussemaker (1864-1914) is een wat vergeten figuur in de Nederlandse historiografie. Zijn vroege dood - hij was amper vijftig - heeft hierin misschien een rol gespeeld. Maar vooral het feit dat hij - zeker in vergelijking met een tijdgenoot als Blok - weinig afgeronde publikaties op zijn naam heeft, kan deze vergetelheid verklaren. Zowel zijn leerlingen als zijn collega's getuigden bij zijn dood dat hij meer aandacht besteedde aan zijn onderwijs dan aan zijn wetenschappelijk onderzoek en de verspreiding van de resultaten daarvan. Als docent was hij trouwens zeer geliefd. Geyl bijvoorbeeld, die in Leiden Bussemakers colleges Algemene Geschiedenis had gelopen, heeft in zijn studeerkamer steeds een foto van hem bewaard[168].

In een studie over de ontwikkeling van het geschiedtheoretische ideeëngoed in Nederland mag Bussemaker nochtans niet ontbreken. Hajo Brugmans mag dan nog hebben verklaard dat Bussemaker geen theoreticus was, voor zijn theoretische opstellen werd hem later terecht het epitheton '*scherpzinnig*' toegewezen[169]. Eén van de meest opvallende aspecten ervan is de kennis van en de openheid ten aanzien van buitenlandse (vooral Duitse) vernieuwingstendensen op geschiedtheoretisch vlak. Die openheid bracht ook in Nederland iets van het nieuwe klimaat waarin het onderzoek in de zogenaamde 'geesteswetenschappen' in het buitenland werd bedreven.

Nochtans kwam ook Bussemaker uit de school van Fruin[170]. In 1888 was hij - na studies Nederlandse letteren te Leiden - bij Fruin gepromoveerd op een proefschrift over de geschiedenis van Overijssel, een onderwerp uit de vaderlandse geschiedenis dus[171]. Enkele jaren later publiceerde hij een studie over de afscheiding der Waalse gewesten, die bekroond werd door Teylers Tweede Genootschap en bij vakhistorici als P.L. Muller een zeer goede pers kreeg[172]. Dit werk leverde hem - door de steun van Fruin - in 1894 een professoraat in de Algemene en Vaderlandse Geschiedenis te Groningen op, waar hij Blok opvolgde. Bussemaker zou - net als Blok - tien jaar in Groningen blijven. In 1905 trok hij als hoogleraar Algemene Geschiedenis naar Leiden, nu als opvolger van P.L. Muller en als collega van Blok.

Brugmans heeft aan het slot van het levensbericht dat hij over Bussemaker publiceerde, diens positie in de Nederlandse historiografie als volgt omschreven: '*Eerder kan men van hem zeggen, dat hij een periode afsloot dan dat hij nieuwe banen opende. Recht loopt de lijn door van Fruin over* [P.L.] *Muller naar Bussemaker. Het is zeker geen geringe lof, wanneer men hem een der voortreffelijkste vertegenwoordigers der kritische school van Fruin noemt*'. Het is een beeld dat

wordt beheerst door de indruk van continuïteit[173].

Die indruk is ongetwijfeld in belangrijke mate gebaseerd op Bussemakers thematische interesse[174]. Met Fruin, maar vooral met P.L. Muller had hij alvast dit gemeen, dat zijn historische interesse grotendeels tot de staatkundige geschiedenis beperkt bleef. In een aantal artikelen, geschreven in een goede en verhalende stijl, trok met name de diplomatieke geschiedenis van de Republiek zijn aandacht[175]. Maar Bussemakers blik reikte ook verder. Na de dood van P.L. Muller in 1904, nam hij de draad van diens *Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848* op: contemporaine geschiedenis dus, zeer internationaal gericht, maar ook nu beperkt tot de ontwikkelingen op het vlak van de diplomatiek[176].

Over de eigen tijd kon Bussemaker overigens met veel ironie schrijven. Maar achter die ironie zat vaak een ernstige vermaning. De conservatieve liberaal zag te veel gevaarlijke 'nieuwlichterij' om zich heen. De uitbreiding van het kiesrecht bijvoorbeeld, daar verzette hij zich tegen. En de (socialistische) stormlopers tegen het bestaande maatschappelijke systeem waarschuwde hij: '*Afbreken is gemakkelijk, maar opbouwen is niet ieders werk*'. Hij greep dan terug naar de eigen nationale geschiedenis en hield hen het voorbeeld voor van de patriotten en van hun democratische ideeën, die uiteindelijk op een debâcle waren uitgelopen[177]. Bussemakers houding ten aanzien van de vaderlandse geschiedenis was trouwens bijzonder traditioneel. Aan het slot van zijn Groningse oratie over *De behandeling der Algemeene Geschiedenis* (16 maart 1895) omschreef hij het belang van die vaderlandse geschiedenis als volgt: '*...de Vaderlandsche geschiedenis verdient die grondige en uitvoerige studie bovendien, wijl zij de lotgevallen verhaalt van ons eigen volk, het ontstaan van die maatschappij, waarin wij leven, en welke niet te begrijpen is zonder haar verleden te kennen; wijl deze kennis ongetwijfeld die gevoelens van liefde voor ons volksbestaan versterken zal, welke eene eerste voorwaarde zijn voor zijne duurzaamheid; wijl zij het besef zal levendig houden, hoe het lot van ons allen, landgenooten, is saamgeweven, hoe het wel en wee van den een onafscheidelijk verbonden is aan dat van den ander, hoe wij allen het hoogste belang hebben bij het welzijn van dat vaderland, 't welk zoo menige schoone bladzijde in zijne geschiedenis heeft ten bewijze, dat concordia res parvae crescunt, menige ernstige waarschuwing, dat discordia res maximae dilabuntur*'[178]. Een lang citaat, maar er bestaat geen treffender illustratie van de dubbele rol die én Fruin én Blok én Bussemaker aan de beoefening der vaderlandse geschiedenis toeschreven: de historische legitimatie en stimulering van het nationale gevoel (met betrekking tot Nederlands identiteit)

en de accentuering van het belang van een vreedzame coëxistentie van alle groepen binnen het Nederlandse volk (met betrekking tot Nederlands eenheid). Ook in de uitwerking van beide factoren toonde Bussemaker zich een exponent van de 'Leidse Historische School'[179].

Door zijn voorkeur voor de staatkundige geschiedenis en zijn pleidooi voor een nationaal-conciliante vaderlandse geschiedenis bleef Bussemaker dus in de lijn van de traditie. Zijn Groningse oratie bevatte overigens meer traditionele elementen. Hij toonde zich er sterk onder de indruk van de verwetenschappelijking van de historiografie en trachtte dit proces te beschrijven door te wijzen op drie fundamentele verbeteringen. Ten eerste was er de emancipatie van de geschiedbeoefening van pragmatische doeleinden: in plaats van een gebonden werd zij een vrije wetenschap. Verder had de historische blik zich verruimd en verrijkt. Maar de belangrijkste verbetering bestond in de methodologische vernieuwingen, die de mogelijkheid '*een juist gelijkend beeld van het verleden te ontwerpen*' aanmerkelijk hadden vergroot. Eerbetoon in deze bracht hij aan Niebuhr en vooral aan Ranke, wiens kritisch-filologische methode volgens hem geleidelijk was uitgegroeid tot een algemeen erkend voorschrift in de historiografie[180].

Bussemaker liet het echter niet bij eerbetoon. Beter dan zijn collega's besefte hij dat de genoemde verbeteringen ook nieuwe problemen meebrachten. Met name het vraagstuk van de mogelijkheden en grenzen van de beoefening der *algemene* geschiedenis, toch een essentieel deel van zijn leeropdracht, zou hem meer dan één decennium lang bezighouden. Door de expansie van de geschiedbeoefening - zowel ruimtelijk (de geschiedenis van de niet-Europese volkeren) als thematisch (de niet-politieke geschiedenis) - werd steeds meer historisch materiaal opgedolven. Tegelijk werd de historicus opgedragen op streng-wetenschappelijke wijze te werk te gaan. Door de combinatie van deze twee factoren leek het onmogelijk geworden nog een algemene geschiedenis te schrijven. De oplossing lag in een *selectie* van het materiaal. Maar dan stelde zich de vraag welk *criterium* moest worden gehanteerd om het belangrijke van het onbelangrijke te scheiden: bestaat er een wetenschappelijk onderbouwde en 'objectieve' maatstaf waarop de historicus bij zijn oordeel over het belang van historische gebeurtenissen kan steunen?

In zijn Groningse oratie uit 1895 gaf Bussemaker zeker geen pasklare oplossing voor dit probleem. Hij omschreef er de moeilijkheden en bood de toehoorders een uitgebreid historiografisch overzicht van de diverse ordeningsprincipes die sinds Polybius in de algemene geschiedenis waren toegepast. Wel kwam hij tot de stelling dat

een algemene geschiedenis onmogelijk de ontwikkeling van *alle* volkeren in *alle* tijdvakken kon omvatten, maar hij verzette zich eveneens tegen de beperking van het domein van de algemene geschiedenis tot de studie van één volk in alle tijdperken of, omgekeerd, van alle volkeren in één tijdperk. In Bussemakers optiek moest zij de ontwikkeling van alle volkeren schetsen vanaf het moment en in zoverre dat die volkeren een werkzame rol in het proces van de voortschrijdende beschaving hadden gespeeld en zodoende '*historische volkeren*' waren geworden[181]. In de praktijk betekende dit dat de Europese volkeren in een wereldgeschiedenis moesten centraal staan en dat de tegenwoordige stand van de Europese beschaving als selectiemaatstaf moest fungeren.

Enkele jaren later bood Bloks *Geschiedenis* Bussemaker de gelegenheid op deze problematiek terug te komen. Blok had in dit opstel immers geponeerd dat de proporties in het geschiedverhaal de proporties van de voorbije realiteit moeten weerspiegelen en daarbij een criterium voor het oordeel over het belang der feiten aangewezen: wat belangrijk is en dus in het verhaal moet worden opgenomen, is wat in het verleden zelf als belangrijk werd ervaren. Bussemaker reageerde tegen deze stelling in een op 14 april 1903 gehouden lezing voor het Utrechtse Historisch Genootschap, die handelde over de noodzaak het universitaire geschiedonderwijs in Nederland te reorganiseren en die daarvoor een aantal suggesties gaf[182].

Een fundamenteel vraagstuk bij die reorganisatie was uiteraard de afbakening en inperking van het domein der geschiedenis: niet alle veranderingen die in de loop der tijden plaats hebben gegrepen, kunnen immers tot dit domein worden gerekend. Selectie op basis van de belangrijkheidsgraad van de gebeurtenissen is dus noodzakelijk. Maar geen van de voorgestelde criteria om het belangrijke van het onbelangrijke te scheiden voldeed Bussemaker. De opvatting van de Duitse geschiedfilosoof Heinrich Rickert dat er zelfs bij personen en partijen van de meest uiteenlopende strekking een *communis opinio* omtrent de belangrijkheid van een aantal feiten bestaat, achtte hij wat te optimistisch. Bovendien - en dat was een sterker tegenargument - biedt deze opvatting geen maatstaf om de betekenis van die belangrijk geachte feiten tegen elkaar af te wegen. Ook de oplossing die het belang van de gebeurtenissen aan hun gevolgen afmeet, vond geen genade. Zij verschuift immers het probleem naar een volgende reeks van gebeurtenissen, de gevolgen, waarvan het belang even moeilijk te schatten is. Maar bovendien kan het begrip 'gevolgen' in de geschiedschrijving moeilijk worden gehanteerd, omdat het - wegens de verwevenheid en de complexiteit van de maatschappelijke

processen - onmogelijk is, nauwkeurig te bepalen welk aandeel een gebeurtenis in het ontstaan van een latere gebeurtenis heeft gehad. Dit idee zou later bij Huizinga herhaaldelijk terugkeren.

Tenslotte kwam ook Bloks oplossing aan bod. Deze had in 1902 dus geëist dat de historicus zich in zijn schatting van het belang der voorbije gebeurtenissen niet laat leiden door wat in de eigen tijd als belangrijk wordt ervaren, maar door wat 'men' in het beschreven tijdvak als belangrijk had aangemerkt. Bussemaker wees in zijn kritiek op de vaagheid van Bloks criterium: wie is die 'men'? Is dat het al even vage 'volk'? Is het de politieke elite van het tijdvak in kwestie? Zijn het de 'intellectuelen'? Bovendien constateerde hij een incongruentie in Bloks geschiedtheoretische ideeën. Enerzijds had Blok herhaaldelijk - en volgens de criticus terecht - de historiografie de taak toegewezen te beschrijven hoe de tegenwoordige maatschappij uit het verleden is gegroeid (het '*wie es eigentlich geworden ist*'). *In concreto* betekent dit dat de hedendaagse historicus bijvoorbeeld moet tonen hoe de sociale positie van de arbeidersklasse omstreeks 1900 vanuit een historisch perspectief kan worden verduidelijkt. Maar anderzijds had hij - in zijn reactie tegen het historisch materialisme - benadrukt dat de geschiedschrijver slechts uitvoerig mag ingaan op wat in het verleden als belangrijk was ervaren en daar was - volgens Blok althans - de sociale positie van de arbeidersklasse juist niet bij. Bussemaker achtte het door Blok gehanteerde criterium bij het oordeel over het belang der feiten wel geschikt voor de kennis van de voorbije '*gesteldheid van geest en gemoed*', dus voor wat later de mentaliteitsgeschiedenis zou worden. Voor de andere historische disciplines leidt het criterium niet alleen tot een incongruentie, maar is het ook absurd: het impliceert de opgave van elk aan het standpunt van de historicus verbonden oordeel[183].

Het resultaat van deze inderdaad scherpzinnige kritiek op de voorgestelde oplossingen van het selectievraagstuk was de erkenning dat de historiografie zich nooit geheel kon ontdoen van subjectieve voorkeuren. Hoe er ook wordt gezocht, een middel om tot een objectieve en eenduidige scheiding van belangrijk en onbelangrijk te komen, zal niet worden gevonden. Iedere generatie zal op subjectieve wijze de grenzen van de geschiedschrijving hertekenen, en dit vanuit haar actuele belangstelling[184]. Dit geldt eveneens - zij het in mindere mate - voor iedere historicus. Wat hij als het object bij uitstek van de geschiedwetenschap - de politieke geschiedenis, de sociale ontwikkeling, de cultuur of de materiële zijde van het historisch proces - beschouwt, is afhankelijk van subjectieve factoren. De strijd om het woord 'geschiedenis' tussen historici van uiteenlopende strekking is

dan ook een ijdele strijd. '*De*' geschiedenis bestaat niet (meer) - wat bestaat, is een conglomeraat van historische wetenschap*pen*, die elk één mogelijke invalshoek of belangstellingssfeer vertegenwoordigen en die elkaar beurtelings als hulpwetenschappen aanwenden. Het idee van een uniforme geschiedwetenschap maakte in Bussemakers opvallend moderne visie dus plaats voor een historisch pluralisme, gebaseerd op wederzijdse verdraagzaamheid[185].

Dat echter niet iedereen het met Bussemakers standpunt eens was, bleek al uit het debat na de lezing[186]. Maar het was vooral Blok, die *rechtstreeks* was geviseerd, die reageerde. In *De Nederlandsche Spectator* volgde een korte polemiek, die veel weg had van een dovemansgesprek[187]. Beide opponenten bleven bij hun standpunt. Blok herhaalde zijn oplossing voor het selectievraagstuk en verweet zijn tegenstander de verworvenheden van de wetenschap te ondergraven door een onverantwoord subjectivisme. Dat was natuurlijk een struisvogelpolitiek. Blok begreep blijkbaar niet dat zijn collega geen pleidooi voor een subjectivistische geschiedschrijving had gehouden, maar in zijn eigen historische praktijk (namelijk het doceren van de algemene geschiedenis) gewoonweg met de onvermijdelijkheid en de harde realiteit van het subjectieve in de geschiedschrijving was geconfronteerd. In plaats van een beschuldigende vinger naar deze collega uit te steken en daardoor het gestelde probleem te ontwijken, had hij er beter aan gedaan op het probleem in te gaan.

Bussemaker bleef intussen in *De Nederlandsche Spectator* de mogelijkheid van een objectieve maatstaf afwijzen: '*Iedere scheiding* [*tussen belangrijk en onbelangrijk*] *is subjectief, afhankelijk van het milieu, van de levens- en wereldbeschouwing van hem, die de scheiding maakt*'. Maar hij verrijkte zijn argumentatie met een interessante idee: een objectieve scheiding in de historische stof tussen belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen zou slechts kunnen worden voltrokken, indien het *doel* van het geschiedproces gekend was en indien er een middel bestond om te weten te komen in welke mate een bepaalde gebeurtenis had bijgedragen tot het bereiken van dat doel. Een dergelijke teleologie kan de hedendaagse wetenschap echter niet aandragen, zodat ook een objectieve maatstaf onmogelijk kan worden gevonden[188].

Enkele maanden later - in de zomer van 1904 - bracht Bussemaker het probleem opnieuw ter sprake in een uitgebreide recensie van enkele algemene geschiedenissen, die in teamverband waren gemaakt. De strekking van zijn betoog was dezelfde als in 1895 en in 1903. Het idee dat een algemene geschiedenis - terwille van de 'neutraliteit' en de 'wetenschappelijkheid' - aan de gelijkwaardigheid van alle be-

schavingen moest vasthouden en daarom de ontwikkeling van alle volkeren moest omvatten, ontving hij met grote scepsis. Eerder prefereerde hij een algemene geschiedenis die zich beperkte tot wat hij in 1895 de 'historische' - lees: de Europese - volkeren had genoemd. In een dergelijke algemene geschiedenis speelde de persoonlijkheid van de auteur echter een grote rol in de keuze van het materiaal, maar ook in het ordenen, het combineren en het proportioneren van de geselecteerde feiten en processen: '*Il n'écrit pas l'histoire définitive de son sujet mais l'histoire vue à travers sa personnalité*'. Dit impliceerde dus ook een incompatibiliteit tussen de aard zelf van een dergelijke historische uiteenzetting en het teamwork-principe[189].

Toen Bussemaker in 1905 hoogleraar te Leiden werd, bracht hij de ideeën die hij sinds 1895 had ontwikkeld, samen in een magistrale oratie *Over de waardeering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving*[190]. Deze rede heeft in de latere historiografie heel wat minder belangstelling genoten dan Huizinga's Groningse oratie uit hetzelfde jaar. Enkel aan de aandacht van Th.J.G. Locher ontsnapte zij niet[191]. Nochtans was de door Bussemaker aan de orde gestelde problematiek fundamenteel. Zelf merkte hij op: '*Het nadrukkelijk stellen der vraag naar het belang en de waarde der feiten* [*schijnt mij*] *eene verdienste, die te duidelijker in 't oog springt, nu tegenwoordig herhaaldelijk den historici als hoogste waarheid aangeprezen wordt zich van alle oordeel te onthouden*'[192].

In deze rede stelde Bussemaker de diagnose van het positivisme. Hij verzette zich vooreerst tegen de schroomvalligheid van vele van zijn collega's: verblind door '*de schrikbeelden van onwetenschappelijkheid*' en gehinderd door de klein-positivistische eis steeds terug te keren tot de bronnen, beperkten zij zich tot de inventarisatie van het materiaal en tot detailstudies. Het aanduiden van de samenhangen tussen de details leek daardoor definitief verloren te zullen gaan[193]. Maar bovendien, zo meende de criticus, werd een synthese onmogelijk gemaakt door de steeds weer herhaalde eis elk *oordeel* in de geschiedschrijving te mijden. Een persoonlijke waardering van de betekenis en de waarde der beschreven feiten en processen zou immers, aldus de vigerende opinie, een teruggang betekenen naar het vóórwetenschappelijke stadium van de geschiedbeoefening, naar de situatie vóór 1860, toen de historiografie nog gebonden was aan politiek en theologie en de partijdigheid nog hoogtij vierde. Nog onlangs had Bussemaker dit pleidooi voor een volstrekte neutraliteit gehoord van Hajo Brugmans[194].

Bussemaker beklemtoonde opnieuw dat het oordeel over het belang der feiten zowel in de geschiedvorsing (bij de selectie van het

materiaal) als in de geschiedschrijving (bij de compositie van het werk) een noodzakelijke en niet weg te cijferen rol speelt en dat dit oordeel onvermijdelijk steunt op een subjectieve en dus relatieve maatstaf. Een objectief criterium ontbreekt. De uiteenlopende cultuuridealen en geestesstromingen laten zich gelden bij de vorming ervan. Hij had dit alles reeds in de lezing van 1903 gezegd en een uitvoerige aanduiding van zijn argumentatie is dus overbodig[195].

Maar in de Leidse oratie ging Bussemaker een stap verder. Hij ging immers niet alleen in op het vraagstuk van het oordeel over het *belang*, maar ook op de kwestie van het *waarde*-oordeel: mag of moet de historicus zijn goed- of afkeuring ten aanzien van de door hem beschreven historische figuren en processen in zijn verhaal verwerken? Of nog: mag of moet de historicus ook ethicus zijn? Hoe netelig dit probleem was, bleek al uit Fruins ambivalente houding in deze: hij bleef schipperen tussen enerzijds een standpunt dat - uit vrees voor scepticisme - het waarde-oordeel niet uit het domein van de geschiedwetenschap wou bannen en dat aansloot bij de oude natuurrechtelijke traditie en anderzijds de Rankiaanse positie die een normatieve geschiedwetenschap als een *contradictio in terminis* beschouwde[196]. Voor Bussemaker lagen de zaken eenvoudiger. Hij verborg zijn sympathie voor de achttiende-eeuwse normatieve geschiedbeoefening niet. Hij waarschuwde wel tegen een overdreven zucht tot moraliseren, die al vlug ontaardde in partijdigheid. Het uitspreken van een waarde-oordeel mocht in geen geval de plicht van de historicus te streven naar een onpartijdige weergave van het standpunt van elk der beschreven figuren of partijen in gevaar brengen. Bussemaker verwees hierbij trouwens naar Fruins oratie van 1860. Maar dit kon toch niet betekenen dat de historicus zich van elk waarde-oordeel zou onthouden? Bovendien was het hele probleem een schijnprobleem omdat de historicus *onvermijdelijk* een waarde-oordeel uitspreekt. Dat geldt met name voor de historicus die - zoals Fruin had geboden - speurt naar de motieven van de *dramatis personae*. Alleen reeds de kracht van de woorden die de historicus bij een dergelijke *Motivenforschung* aanwendt, reveleert zijn waardering. De eis dat de historicus de feiten moet laten spreken, lachte hij weg: '*Dit is weer zulk een kostelijke uitdrukking, waarbij een deftig gezicht past om er den schijn van een gewichtige opmerking aan te geven! De feiten laten spreken! Maar de feiten zijn dood en stom...*' Huizinga en Romein zouden Bussemakers kritiek op een naïef feiten-realisme later herhaaldelijk bijtreden. '*De feiten zijn dood en stom*': het werd na de Eerste Wereldoorlog haast een cliché, maar dan wel een cliché dat nooit genoeg kan worden herhaald. Het geloof in de feiten-op-zich

blijft immers een bedreiging voor een geschiedbeoefening die zichzelf - en terecht - tot taak heeft gesteld meer te zijn dan een kroniek. Wat echter ook voortdurend moet worden herhaald, is de waarschuwing dit inzicht niet te gebruiken (of beter: te misbruiken) als alibi voor een volstrekt willekeurige beschrijving van het verleden. Maar goed: als de historicus de feiten leven inblaast (hen in zekere zin zelf schept) en hen daarbij kleurt, is het dan niet beter dit openlijk te doen? Een openlijk waarde-oordeel sluit tenslotte niet per definitie een redelijke discussie omtrent de waarde van de beschreven figuren uit, integendeel: de discussie wordt erdoor bevorderd[197].

Niet alleen het oordeel over het belang, maar ook het oordeel over de waarde 'subjectiveert' de historiografie dus. De subjectiviteit tilt de geschiedschrijving uit boven een vlakke en dode opsomming van feiten: zij geeft *reliëf* aan het verhaal. Het sjibbolet 'wetenschap' wou Bussemaker best inruilen voor een ruimere verspreiding van dit inzicht. Een blijvende miskenning ervan zou tenslotte de geschiedschrijving zelf in gevaar brengen: '*Wie hare methode willen veranderen om haar zoogenaamd tot den rang eener wetenschap te verheffen, wie haar het oordeelen willen ontnemen en haar een gelijkwaardigheidsprincipe opdringen, staan haar naar het leven; geen verbetering zou de vrucht van hun slagen zijn, maar vernietiging*'. De positivisten waren gewaarschuwd: volstrekte neutraliteit betekende de ondergang van het vak[198].

'*Een voortreffelijke vertegenwoordiger der kritische school van Fruin*', zo heeft Brugmans over Bussemaker gezegd. En verder: '*Terecht beschouwde hij geschiedenis als een exacte wetenschap*'[199]. Ongetwijfeld wordt in deze uitspraken een belangrijk aspect van Bussemakers werkzaamheden getoond. Als leerling van Fruin dacht hij er niet aan de verworvenheden van de negentiende-eeuwse geschiedwetenschap, in Nederland gekristalliseerd in de empirische en kritische historische methode van zijn leermeester, te laten vallen. Maar zeggen dat Bussemaker de geschiedenis als een 'exacte wetenschap' beschouwde, is misleidend. Als hoogleraar Algemene Geschiedenis werd hij geconfronteerd met de problemen die een dergelijke exacte geschiedwetenschap met name voor de synthetische geschiedschrijving impliceerde. Die confrontatie bracht hem tot een aantal belangwekkende theoretische overwegingen over de noodzakelijkheid en de onvermijdelijkheid van het oordeel over het belang, later ook over de waarde van historische figuren en processen. Hij kwam tot de conclusie dat de historicus daarbij geen vaststaande en objectieve maatstaf ten dienste stond en wees op het subjectivisme dat elke geschiedbeoefening kenmerkt[200]. Zij is dus juist géén exacte weten-

schap. Niet alleen het pretentieuze programma van het groot-positivisme vond in Bussemakers ogen geen genade[201]; ook in het kleinpositivisme herkende hij nog een te groot vertrouwen in de mogelijkheid de historiografie uit te bouwen tot een wetenschap, die inzake exactheid en precisie niet voor de natuurwetenschappen zou moeten onderdoen.

In zijn veroordeling van elke vorm van positivisme steunde Bussemaker op de verworvenheden van de Duitse neo-idealistische filosofie - hij citeerde en becommentarieerde Rickert en Windelband - die voor de geesteswetenschappen een eigen plaats naast (en zelfs tegenover) de natuurwetenschappen had gevorderd. Hieruit blijkt dat het Duitse historisme in Nederland was doorgedrongen. Bussemaker trok ook de consequenties van dit historisme: zijn herhaalde pleidooien voor de erkenning van de subjectieve componenten van de geschiedbeoefening waren de eerste tekenen van een relativisme, dat heel wat verder ging dan Fruins opmerking dat volstrekte onpartijdigheid onmogelijk is.

Eindnoten:

168 P. GEYL, *C.H.Th. Bussemaker, - Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, 12 (1915), p.LXXXV-LXXXVI (vgl. UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.27-28 en p.36) en L. KNAPPERT, *Bij het portret van professor Bussemaker, - Eigen Haard*, 40 (1914), p.758. Voor biografische gegevens: S.B.J. ZILVERBERG, art. *Bussemaker, Carel Hendrik Theodoor, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.104-105.

169 H. BRUGMANS, *Levensbericht van Carel Hendrik Theodoor Bussemaker, - Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Levensberichten*, 1915-1916, p.35 en P.B.M. BLAAS, *De prikkelbaarheid van een kleine natie*, p.300, noot 51.

170 *Cfr.* C.H.TH. BUSSEMAKER, *Robert Fruin. In memoriam, - Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, 17 (1899), p.241-244.

171 Later volgde een tweede deel: C.H.TH. BUSSEMAKER, *Geschiedenis van Overijsel gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk*, 's-Gravenhage, 2 dln., 1888-1889. Cfr. H. BRUGMANS, *Levensbericht van Bussemaker*, p.26-29.

172 C.H.TH. BUSSEMAKER, *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*, Haarlem, 2 dln., 1895-1896 en P.L. MULLER, *Bussemaker's Afscheiding der Walen, - De Nederlandsche Spectator*, 1896, nr.16, p.126-129 (vgl. de lovende woorden in H. BRUGMANS, *Levensbericht van Bussemaker*, p.29-34).

173 ID., *Levensbericht van Bussemaker*, p.54.

174 Cfr. het kritische ID., *Levensbericht van Bussemaker*, p.38-40.

175 Ondermeer C.H.TH. BUSSEMAKER, *Le rôle politique des Pays-Bas, - Les Pays-Bas. Manuel en deux parties*, dl.II: *Esquisses*, z.pl., [1898], p.3-21 en het klassieke ID., *De Triple-Alliantie van 1717, - bvgo*, 1902, reeks 4, dl.II, p.158-271.

176 P.L. MULLER en C.H.TH. BUSSEMAKER, *Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848*, Haarlem, dl.III, 1921. Ook Bussemaker overleed nog voor de voltooiing van het werk, dat uiteindelijk door J.S. Bartstra werd beëindigd.

177 Cfr. C.H.TH. BUSSEMAKER, *Joan Derck van der Capellen tot den Pol, - De Tijdspiegel*, 3 (1891), p.11, p.120-121 en p.140.

178 ID., *De behandeling der Algemeene Geschiedenis*, 's-Gravenhage, 1895, p.33-34.

179 Cfr. vooral ID., *Le rôle politique*, p.16-17 en p.20-21 en ID., *De afscheiding der Waalsche gewesten*, dl.II, 1896, p.301-302.

180 ID., *De behandeling der Algemeene Geschiedenis*, p.4-6 en p.24-26.

181 ID., *De behandeling der Algemeene Geschiedenis*, p.6-23 en p.28-33.

182 ID., *De opleiding der historici in Nederland, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1903, p.6-53. Cfr. *Onderwijs, - Museum*, 10 (1903), kol.382-385. Ook op één van de 'historische avonden' van het in 1886 opgerichte Historisch Genootschap te Groningen deed hij dit. Op deze 'avonden' beoordeelde hij trouwens meermaals recente geschiedtheoretische ontwikkelingen (*Lijst der in de vergaderingen behandelde onderwerpen, - Historische avonden. Tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen, ter gelegenheid van zijn twintigjarig bestaan*, Groningen, 1907, p.12, nrs. 118, 123, 133 en 143).
183 C.H.TH. BUSSEMAKER, *De opleiding*, p.15-23.
184 ID., *De opleiding*, p.16 en p.21-22.
185 ID., *De opleiding*, p.23-26.
186 Cfr. ID., *De opleiding*, p.45-53 (met name de reactie van de rechtsgeleerde J. de Louter).
187 *De Nederlandsche Spectator*, 1903, nr.38, p.301-302; nr.39, p.306-308; nr.40, p.314-316 en nr.41, p.325-326.
188 C.H.TH. BUSSEMAKER, *Geschiedenis, - De Nederlandsche Spectator*, 1903, nr.41, p.326.
189 ID., *Histoires générales coopératives, - Museum*, 11 (1904), kol.402-412 (citaat kol.409).
190 ID., *Over de waardeering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving*, Groningen, 1905.
191 TH.J.G. LOCHER, *Over historisch relativisme*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, Leiden, 1970, p.134-135 (oorspr. uit 1964). Vgl. later ook I.J. BRUGMANS, *De subjectiviteit van de historicus, - Ondernemende geschiedenis. 22 opstellen geschreven bij het afscheid van Mr. H. van Riel*, Den Haag, 1977, p.2.
192 C.H.TH. BUSSEMAKER, *Over de waardeering*, p.5.
193 Cfr. ook de bijzonder scherpe reactie tegen Aulards kritiek op Taine: ID., *Recensie van A. Aulard, Taine historien de la révolution française, - Museum*, 15 (1908), kol.428-431 (vgl. H.TH. COLENBRANDER, *Aulard tegen Taine*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.232-244).
194 C.H.TH. BUSSEMAKER, *Over de waardeering*, p.5-17. Voor de reactie tegen (de niet bij name genoemde) Brugmans: p.15-16 (voor Brugmans' positie in deze: cfr. *infra* hf.III, par.3).
195 ID., *Over de waardeering*, p.17-29.
196 Cfr. *supra* hf.I, par.3.
197 ID., *Over de waardeering*, p.5 en p.29-34 (citaat p.31).
198 ID., *Over de waardeering*, p.35.
199 H. BRUGMANS, *Levensbericht van Bussemaker*, p.54.
200 TH.J.G. LOCHER, *Over historisch relativisme*, p.134-135 spant de kar voor het paard: Bussemaker paste zijn theoretische ideeën niet toe op de wereldgeschiedschrijving, maar kwam vanuit deze geschiedschrijving tot de behandeling van deze theoretische kwesties.
201 C.H.TH. BUSSEMAKER, *Jeanne d'Arc, - Onze Eeuw*, 11 (1911), dl.IV, p.196-200.

Slotbeschouwing

Het wordt tijd de balans op te maken en de resultaten van dit hoofdstuk te synthetiseren. Als leerling van Fruin sloot Blok aan bij de liberaal-positivistische onpartijdigheidsleer. De mogelijkheid die onpartijdigheid te realiseren trachtte hij te vergroten door de schepping van een klein-positivistisch instrumentarium, met als belangrijkste verwezenlijkingen de historische seminaries en het archiefonderzoek in binnen- en buitenland. Maar tegelijk hield hij een pleidooi voor een verbreding van de historische thematiek: een sociale geschiedenis, die hij zeer bewust in relatie bracht met de sociale kwestie. Zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* bleef echter primair een staatkundige geschiedenis, ondermeer door de vrees voor het opkomende historisch materialisme. Dit historisch materialisme dwong hem in 1902 tot een theorie waarin de onpartijdigheid werd gedefinieerd in termen van proportionaliteit. Deze naïef-realistische theorie werd scherp bekritiseerd door Bussemaker die wees op het onvermijdelijke subjectivisme dat elke geschiedbeoefening doortrekt, en die in Nederland de eerste relativistische geluiden

liet horen. Het oude onpartijdigheidsideaal werd in de jaren vóór en na 1900 dus onderschreven, uitgebreid en bekritiseerd.

Deze geschiedtheoretische discussies weerspiegelen de onzekerheid, die de maatschappij omstreeks de eeuwwende doordrong. '*Er*

hangt een geur van herfsttij om die jaren', zo schreef Romein[202]. Het is een goed beeld, omdat het genuanceerd is. Het liberaal-positivisme leefde - ook na 1900 - nog volop bij Blok, die een bijzonder sterk vertrouwen had in de Fruiniaanse methode en in haar doelstellingen. Maar het rationalistisch optimisme van dit liberaal-positivisme begon ook scheuren te vertonen[203]. De historistische kritiek van Bussemaker toonde dat niet iedereen de zekerheden waarop dit wetenschapsideaal steunde, nog kon onderschrijven. Bussemakers kritiek was een prelude op de onvrede met de verwetenschappelijking van het vak, die zich in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw bij een jongere generatie zou uiten. Het positivistische wetenschapsmodel en het liberale geloof de wetenschap te kunnen zuiveren van alle subjectieve factoren zou na 1900 in een crisis terechtkomen. Het aftasten van de grenzen tussen literatuur en historiografie was het meest opvallende symptoom van deze ontwikkeling. Fruins optimisme inzake de kracht van de wetenschap evolueerde zelfs geleidelijk tot een pessimisme. Bussemakers kritiek markeert deze wending.

Maar dit proces kan ook in een meer positieve terminologie worden beschreven. In zekere zin betekenden de discussies omstreeks de eeuwwisseling immers een verdere stap in de emancipatie van de historiografie - en dus ook in haar identiteitsbevestiging. Het streven van Fruin was erop gericht geweest de geschiedschrijving los te maken van politiek en theologie. De natuurwetenschappen hadden hierbij als model gefunctioneerd, niet door hun nomothetisch karakter, maar wel door hun empirische en exacte methode. Omstreeks 1900 poogde de historiografie zich - als geesteswetenschap - opnieuw te emanciperen: ditmaal niet van de politiek of de theologie, maar wel van de natuurwetenschappen, die nu - als de ladder van Wittgenstein - niet meer werden ervaren als een hulpmiddel bij het streven naar autonomie, maar als nieuwe heersers die de historici een drukkende last op de schouders hadden gelegd en waarvan zij zich moesten ontdoen.

Behalve de kritiek op de verwetenschappelijking van de historiografie, zou ook een tweede thema uit de discussies omstreeks de eeuwwende in de eerste jaren na 1900 in de actualiteit blijven: de verbreding van de historische thematiek. Op dit punt was Blok de pionier. Zijn oproep de staatkundige geschiedenis niet langer een historiografisch primaat toe te kennen en een sociale geschiedenis na te streven, was voor enkele jongere historici het aanknopingspunt voor een daadwerkelijke verruiming van het historisch perspectief. Minder dan Blok werden zij daarbij gehinderd door de vrees voor het historisch materialisme.

Kritiek op het liberaal-positivisme en een pleidooi voor de verbreding van de historische thematiek: in die zin kan de eeuwwende ook op geschiedtheoretisch vlak als een '*breukvlak*' worden aangeduid.

Eindnoten:

202 J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, p.42.
203 Vgl. I.J. BRUGMANS, *Tachtig jaren. Amstelodamum 1900-1980, - Jaarboek Amstelodamum*, 74 (1982), p.31.

Hoofdstuk III De vernieuwingsdrang der ‘epigonen’

De generatie die op de drempel van de twintigste eeuw op de voorgrond trad, heeft in de latere literatuur zelden een goede pers gekregen. Dat geldt voor haar belangrijkste vertegenwoordigers: Kernkamp, Colenbrander en Brugmans. Wat de eerste betreft: met name Romein kon een zekere wrevel niet onderdrukken wanneer hij over Kernkamp sprak, en kwam daardoor ook tot een scheef getrokken beeld van diens betekenis[1]. Colenbrander wekte bij diezelfde Romein de indruk van oppervlakkigheid en van een gebrekkige dosering van eigen krachten. Over Brugmans tenslotte luidde het oordeel zo mogelijk nog negatiever: '*Hij sprak in talloze werken vol zelfherhaling tot velen maar zei er niet veel in*'[2]. Maar geprangd tussen enerzijds Fruin en Blok en anderzijds Romein en Geyl verdween deze '*lost generation*' meestal geheel uit het beeld.

Ook in haar zelfbewustzijn leefde deze generatie op de achtergrond. In eigen ogen was zij immers een '*geslacht van epigonen*'. De bewondering van deze 'epigonen' voor de wetenschappelijke prestaties van de negentiende eeuw was groot, maar tegelijk drukkend. Dat gold ook voor de resultaten van de negentiende-eeuwse historiografie. '*Groen, Bakhuizen en Fruin - welk een trits*!', riep Kernkamp in zijn Utrechtse oratie in 1903 uit. En hij vervolgde: '*Hoe hebben zij de weelde gekend van de herrijzenis van het verleden door onderzoek, critiek en verbeelding*!'[3]. Het zijn woorden die niet alleen een gevoel van bewondering bevatten, maar tevens het besef dat de eigen tijd die voorbije grootheid niet kan evenaren. Kernkamp was geen uitzondering. Ook Colenbrander beschreef in 1910 de verhouding tussen enerzijds Thorbecke en Fruin en anderzijds de eigen generatie als een verhouding tussen '*heroën*' en '*epigonen*'[4]. Het gevoel epigonen te zijn bleef overigens niet beperkt tot het wetenschappelijke domein. Ook op politiek vlak verscheen de negentiende eeuw als een eeuw van krachtiger leven. Met name bij Colenbrander, die - als actief lid van de Vrijheidsbond - de neergang van het liberalisme met lede ogen aanzag, leefde dit idee sterk. Het politieke leven van de eigen tijd was voor hem slechts een flauwe afschaduwing van de grote strijd, waarin Thorbecke en Groen waren gewikkeld: '*Wij achterblijvenden*

voelen ons van kleiner gestalte dan zij'[5].

De negentiende eeuw verscheen dus als norm: als een eeuw die voor de eigen generatie tot voorbeeld kon en moest strekken. Maar de medaille had ook een keerzijde. Door het tijdperk van Fruin en Thorbecke te verheffen tot norm, werd het geobjectiveerd. Het werd een afgesloten periode, die kon gethematiseerd worden en waarvan afstand kon worden genomen. Door die afstand kon dit tijdvak echter ook het voorwerp van kritiek worden. De fundamenten van het liberaal-positivisme werden als het ware van hun vanzelfsprekendheid ontdaan. Hoort Colenbrander: '*De tijden waarin het liberale verstand aan de verleiding placht toe te geven, zich voor het nationale verstand te houden, liggen wel heel ver achter ons; - ja die verleiding zelve bestaat niet meer*'[6]. Symptomatisch was de daling van Bloks gezag in de Nederlandse historische wereld[7]. Het idee epigonen te zijn bleek een gevoel van eigenwaarde dan ook niet uit te sluiten. Bij deze 'kinderen van Tachtig' leefde de drang een nieuwe aera te openen en de ketens van het verleden te doorbreken. Een streven naar onafhankelijkheid ten aanzien van de negentiende-eeuwse tradities en voorbeelden openbaarde zich, getuige Colenbranders woorden: '*Trouw aan het eigen inzicht sta voorop*'[8].

Bewondering en kritiek - het waren twee aspecten van één zelfde fenomeen, die vaak ook in één en dezelfde tekst tegelijk aanwezig waren. Dit mengsel, dat uiteraard bij elk der vertegenwoordigers van deze generatie verschillend was gedoseerd, weerspiegelde zich in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw ook in de ideeën over de aard en de taak van de historiografie. Het negentiende-eeuwse liberaal-positivisme en de praktische resultaten ervan bleven een niet geringe aantrekkingskracht uitoefenen, maar werden tevens aan scherpe kritiek onderworpen. De nieuwe ideeën die met deze kritiek samenhingen, zullen in dit hoofdstuk centraal staan.

Eindnoten:

1 Cfr. J. ROMEIN, *Magister Tenhaeff, archilatomus*, - ID., *Carillon der tijden*, Amsterdam, 1953, p.251 en p.265. Vgl. het antwoord op deze kritiek in T.S. JANSMA, *Overpeinzingen bij een Utrechtse studietijd*, - ID., *Tekst en uitleg*, Den Haag, 1974, p.244-246 en P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek: G.W. Kernkamp*, (*Historische beeldvorming en beeldbaarheid van het verleden*), Rotterdam, 1983, p.2.

2 J. ROMEIN, *De geschiedschrijving in Nederland tijdens het interbellum*, - ID., *Carillon der tijden*, p.169-170 en p.174.

3 G.W. KERNKAMP, *Van Wagenaar tot Fruin*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I: *Studiën over geschiedschrijvers*, Haarlem, 1931, p.17. Vgl. ID., *Bakhuizen van den Brink*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.39-40 (uit 1907).

4 H.TH. COLENBRANDER, *Nietzsche herdacht*, - ID., *Historie en Leven*, Amsterdam, dl.III, [1920], p.216. Vgl. ID., *Mr. H.P.G. Quack*, - ID., *Historie en Leven*, dl.IV, [1920], p.195.

5 ID., *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, - De Gids*, 88 (1924), dl.III, p.132.

6 ID., *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman*, p.131.

7 Cfr. I.H. GOSSES, *Levensbericht van Petrus Johannes Blok (1855-1929), - Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1929-1930, p.131-132.

8 H.TH. COLENBRANDER, *Nietzsche herdacht*, p.216.

1. Determinanten van een nieuwe generatie

De meest uitgesproken vertegenwoordigers van deze generatie waren G.W. Kernkamp (1864-1943), Hajo Brugmans (1868-1939) en H.Th. Colenbrander (1871-1945). Zij kwamen tot wasdom in de jaren tachtig en in de eerste helft van de jaren negentig van de vorige eeuw: Kernkamp studeerde van 1882 tot 1888 (te Utrecht), Brugmans van 1886 tot 1891 (te Groningen) en Colenbrander van 1891 tot 1895 (te Leiden). Omstreeks de eeuwwisseling traden zij op het voorplan en tot de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bleven zij een

vooraanstaande rol spelen in de Nederlandse historische wereld. Enkele biografische gegevens kunnen dit verduidelijken. Kernkamp werd in 1901 benoemd tot hoogleraar te Amsterdam, maar vertrok twee jaar later naar Utrecht, waar hij - vanaf 1904 bijgestaan door O.A. Oppermann (Middeleeuwse Geschiedenis) - tot 1935 doceerde. Brugmans volgde in 1903 Kernkamp op te Amsterdam, waar hij tot 1938, het jaar van zijn emeritaat, een groot aantal studenten opleidde. Hij kreeg daarbij de hulp van N.W. Posthumus en J.S. Theissen, die respectievelijk vanaf 1921 de Economische Geschiedenis en vanaf 1930 de Vaderlandse Geschiedenis van hem overnamen. De carrière van Colenbrander verliep minder rechtlijnig. In 1897 werd hij - op voorspraak van Fruin - adjunct-rijksarchivaris in Den Haag. Vijf jaar later werd hij benoemd tot secretaris van de Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën; in 1910 tot directeur van het Bureau van de RGP. In datzelfde jaar werd hij toegelaten als privaatdocent in de Staatkundige Geschiedenis van Nederland aan de Juridische Faculteit te Leiden; in 1917 werd hij lector. In 1918 volgde de benoeming tot hoogleraar Koloniale Geschiedenis in de Faculteit der Letteren. De bekroning kwam in 1925: hij werd - als opvolger van Blok - hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis, een prestigieuze functie die hij tot de sluiting van de Leidse Universiteit in november 1940 bekleedde[9].

Vanuit deze vooraanstaande posities in het institutionele netwerk hebben Kernkamp, Brugmans en Colenbrander hun visie op de aard en de taak van de geschiedschrijving verspreid. Zij deden dit - in tegenstelling tot Fruin en Blok - niet vanuit een duidelijk omschreven programma. De historiografische studies die Kernkamp in 1931 onder de titel *Van Menschen en Tijden* bundelde, droegen amper een systematisch karakter. In nog sterkere mate geldt dit voor de theoretische ideeën van Brugmans. Zijn beide zoons hebben - zeer tot hun spijt - beklemtoond dat hun vader eenvoudigweg niet geloofde dat de behandeling van theoretische vraagstukken waardevol kon zijn[10]. Dit is wellicht wat scherp gesteld. Voor Brugmans was de geschiedenis in de eerste plaats een concreet vak, dat er nu eenmaal was. De noodzaak het te legitimeren drong zich amper op. Maar dat weerhield hem er niet van de theoretische discussies omstreeks de eeuwwende toe te juichen. Zelf gaf hij van 1905 tot 1938 een tweejaarlijks college over Methode en Kritiek waarin behalve methodologische, ook theoretische kwesties aan de orde werden gesteld[11].

Ook al is het moeilijk te komen tot de omschrijving van een eenduidig programma dat de geschiedtheoretische ideeën van deze historici bepaalde, het blijft mogelijk enkele determinanten van hun denken

aan te duiden. Het 'brandpunt' van het Nederlandse geestelijke leven in de jaren negentig van de vorige eeuw, *De Kroniek* (1895-1907) van de veelzijdige sociaal-democratische journalist P.L. Tak, kan hierbij als aanknopingspunt dienen. Huizinga heeft de invloed van dit weekblad voldoende onderstreept. *De Kroniek*, waarvan ondermeer Jan Veth, André Jolles, J.F. Ankersmit, J.D. Bierens de Haan, Frans Coenen en Frank van der Goes vaste medewerkers waren, sloot aan en bouwde voort op de Beweging van Tachtig, maar liet tegelijk een nieuw geluid horen[12]. Dit nieuwe geluid hield voornamelijk een wending van het individuele naar het gemeenschappelijke in. Een gevoel van maatschappelijkheid drong zich na het esthetisch individualisme van *De Nieuwe Gids* immers opnieuw op, wat zich in *De Kroniek* ondermeer vertaalde in een sterke aandacht voor het socialisme. Tachtig werd er echter niet alleen gesocialiseerd, maar ook gerationaliseerd: naast het subjectieve kwam er opnieuw plaats voor het objectieve, naast de kunst de wetenschap. Deze twee spanningsvelden - *individualisme versus maatschappelijk engagement* en *kunst versus wetenschap* - waren ook de belangrijkste determinanten van de geschiedtheoretische ideeën van de hier besproken historici.

In de hiërarchie van de lyriek van Willem Kloos, Jacques Perk, Albert Verwey en de andere Tachtigers stond de Verbeelding ver boven de *Ratio*. Met een onbeperkt vertrouwen in de Intuïtie en de Fantasie keerden deze '*vorstelijke dragers van het Schone*' zich tegen de 'dorre' wetenschap. '*Overal zien we het redeneerend element teruggeweken en het verbeeldingselement, het concrete beeld, op het eerste plan gebracht*', - in deze woorden omschreef Verwey het culturele landschap rond 1885[13]. Maar enkele jaren later wijzigde deze situatie zich: de Rede eiste opnieuw haar rechten op. Negentig bracht echter geen volkomen omkering van de hiërarchie van Tachtig: daarvoor waren de veranderingen die *De Nieuwe Gids* in het geestelijk klimaat had teweeggebracht, te groot geweest. Op de absolute Verbeelding volgde niet de absolute Rede, maar wel een Rede die de Verbeelding als het ware wou incorporeren.

Huizinga heeft in zijn *Herdenking van G.W. Kernkamp*, één van zijn laatste stukken, gesuggereerd dat de jonge Kernkamp sterk gegrepen werd door de Beweging van Tachtig: '*De grenzelooze vereering van kunst en letteren, die een zekere geringschatting van de wetenschap inhield, nam ons hevig in beslag*'. Maar hij liet er onmiddellijk op volgen: '*Die verregaande aesthetiseering van den geest stond evenwel een intensieve en persoonlijke overgave aan studie en wetenschap geen oogenblik in den weg*'[14]. Ook de mediëvist, later contemporanist C.D.J. Brandt heeft gewezen op de invloed van Tachtig op

zijn leermeester, maar tegelijk gewaarschuwd tegen de overschatting ervan: de bewondering die Kernkamp voor Fruin zou hebben gekoesterd, relativeerde in Brandts ogen diens enthousiasme voor Tachtig[15]. Het weifelende karakter van vooral Huizinga's uitspraak weerspiegelt goed de kritische bewondering, die de jonge Kernkamp voor de Beweging van Tachtig opbracht. Hij had haar leren kennen in het *fin de siècle* Amsterdam. De esthetische revolutie van Tachtig sprak hem aan, maar toch bleef hij een zekere afstand bewaren. Later heeft hij met lof gesproken over de zelfstandigheid die Gerrit Kalff, zijn leraar aan het Haarlemse gymnasium en latere mede-redacteur van *Vragen des Tijds*, ten aanzien van Tachtig had behouden: deze had in zijn onderwijs en onderzoek de literatuurgeschiedenis niet - zoals tevoren gebruikelijk was - opgevat als een opsomming van filologische eigenaardigheden, maar als een tak van de kunstgeschiedenis zonder te vervallen in de door de Tachtigers voorgestane esthetisering van de literatuurgeschiedenis[16]. Die zelfstandigheid had Kernkamp ook zelf behouden. Over de overdreven waardering van de kunst kon hij zeer ironisch spreken. In de eerste jaargang van *De Kroniek* schetste hij een portret van zijn vriend Samuel Muller Fz. Hij beklemtoonde dat vooral diens betekenis als *geleerde* aan bod zou komen. Wat uitdagend voegde hij daaraan toe: '*Het is een kittelend genot juist aan de lezers van dit Weekblad, voor wier wetenschappelijke ontwikkeling ik den hoogsten eerbied koester, maar wier juiste waardeering van wetenschappelijken arbeid een weinig geleden kan hebben onder hunne groote vereering van de kunst, de beteekenis te verklaren van een geleerde, die dikke boeken, vol noten en bijlagen heeft geschreven*'. Het nodeloze misverstand dat tussen kunstenaars en geleerden was gegroeid, hinderde hem[17].

Dat misverstand hinderde ook de wat jongere Colenbrander. Als Leids student toonde hij zich - samen met zijn vriend Cornelis van Vollenhoven - een overtuigd aanhanger van Tachtig en bij hun behoudsgezinde medestudenten golden zij als nieuwlichters[18]. Maar dit betekende niet dat zij kritiekloze bewonderaars van Tachtig waren. Uit een pamflet dat in het Colenbrander-archief wordt bewaard, blijkt dat zij de taak van *De Nieuwe Gids* als voleindigd beschouwden[19]. Wat Colenbrander in de vertegenwoordigers van Tachtig ergerde, heeft hij - net als Huizinga - beschreven in confrontatie met de door hem zo bewonderde Jan Veth. In het *in memoriam* dat hij in 1925 voor *De Gids* over deze schilder en dichter schreef, bracht hij het ongenoegen dat bij de eigen generatie (de 'negentigers') leefde over de arrogantie waarmee de Tachtigers hun ideeën opdrongen, in herinnering. Maar die arrogantie was niet het enige probleem: ook de anti-maatschap-

pelijke houding, het esthetendom en de minachting van de Tachtigers voor het rationele stuitten hem tegen de borst. Tachtig was een terechte reactie geweest tegen de allesoverheersende mufheid van geestelijk Nederland vóór 1880; maar de oude waarden - maatschappelijkheid, geestelijk waardegevoel en rationaliteit - moesten voor Colenbrander en de zijnen worden heringevoerd, en dit in een inmiddels gereinigde waardering. Kortom: de Negentigers keerden - na *De Nieuwe Gids* - terug tot de oude, maar gezuiverde *Gids*[20].

Naast deze culturele determinant, bestond er een politieke determinant. De jaren tachtig en negentig waren een tijdperk van politieke vernieuwing. Over de ontwikkeling van het socialisme werd hierboven reeds gesproken. Maar binnen de in 1885 opgerichte Liberale Unie ontstond eveneens beroering. In de Amsterdamse liberale kiesvereniging Burgerpligt was het in 1888 tot een breuk gekomen, toen een meerderheid zich verzette tegen het vooruitstrevende politieke programma dat een groep jongeren, waaronder M.W.F. Treub en C.V. Gerritsen, had ingediend. Uit de door deze jongeren opgerichte kiesvereniging Amsterdam groeide op nationaal vlak de Radicale Bond (1892), die in een ondogmatische geest streefde naar een uitbreiding van het kiesrecht en naar een eigentijdse aanpassing van de sociale wetgeving. In 1901 zouden deze radicalen zich met dissidenten uit de Liberale Unie in de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) verenigen[21].

Dat deze politieke ontwikkelingen ook de jonge historici zouden beroeren, lag voor de hand. Dat geldt voor Colenbrander, die lid werd van de socialistisch georiënteerde Leidsche Sociologische Studentenvereniging. In 1894 koos hij voor de Takkianen en zette hij zich af tegen de behoudende politiek van W.H. de Beaufort[22]. In nog veel sterkere mate toonde de jonge Kernkamp sympathie voor de nieuwe links gerichte politieke formaties. Als student in Utrecht hekelde hij reeds de '*ondemocratische tendensen*' in de studentenwereld[23]. In Amsterdam kwam hij in contact met de radicale beweging. Zijn politieke leermeester (en levenslange vriend) werd Treub, over wie hij later zou getuigen: '*Op de staatkundige en maatschappelijke denkbeelden van het geslacht, dat in de jaren tachtig en negentig der vorige eeuw tot geestelijke mondigheid geraakte, heeft Treub een grooten en blijvenden invloed uitgeoefend*'[24].

De politieke strijd in het laatste decennium van de negentiende eeuw dwong tot een partijkeuze, zo meende Kernkamp, en hij laakte de hooghartigheid van kamergeleerden als Fruin, die de politiek '*een kostelijk amusement*' had genoemd - in de ogen van de criticus slechts een variant van het diabolische '*Hab "ich doch meine Freud" daran*'[25].

In een ironische en stoutmoedige bespreking van F.J.L. Krämers Utrechtse oratie *De Wetenschap der Historie* (1893) hield hij een pleidooi voor een geëngageerde historiografie: in de (politieke en sociale) strijd tegen vooroordeel en onrecht moest de historicus in de voorste gelederen staan. Maar hij maakte zich niet veel illusies over de steun van Krämer en andere hoogleraren aan de democratische beweging: '*Voorlopig blijft het conservatisme, ook in de wetenschap, een vaste burcht*'[26].

Geen vol jaar later zou blijken dat Kernkamp zich hierin niet vergiste. In de strijd om Bloks leerstoel in Groningen plaatste de Faculteit hem als eerste op de voordracht. Maar Fruin liet de curatoren weten dat de geschiedbeoefening niet gediend was met de benoeming van een radicaal als Kernkamp: '*Voor zoo een is, dunkt mij, op de katheder de plaats niet*'[27]. De *Bontemantel*-uitgave die Kernkamp voorbereidde, kon hieraan niets veranderen[28]. Bussemaker werd benoemd. Ongetwijfeld betekende deze affaire - vergelijkbaar met de benoemingsproblemen die de marxist Romein veertig jaar later in Amsterdam zou ondervinden - een zware hypotheek op Kernkamps wetenschappelijke toekomst[29]. Merkwaardig genoeg zou precies deze zelfde Kernkamp later - beter dan Fruins leerlingen - de kritiek van Byvanck op Fruin weerleggen. In zijn uit 1901 daterende Fruinstudie toonde hij zich opvallend onafhankelijk van Fruin en schroomde niet ook diens minder mooie zijden te openbaren. Maar hij hield zich ver van een persoonlijke wraakneming en erkende zonder aarzelen de grote betekenis van Fruin voor de Nederlandse historiografie. Met name voor het creatieve karakter van diens geschiedvorsing had hij een grote waardering[30].

De houding van de jonge Kernkamp illustreert goed hoezeer de politieke ontwikkelingen aan het einde van de vorige eeuw en de nieuwe politieke richtingen die daarmee gepaard gingen, de aandacht van deze generatie trok. De geschiedschrijving werd hierdoor in een tweede spanningsveld betrokken: niet alleen de traditionele grenzen tussen literatuur en geschiedenis, maar ook die tussen politiek en geschiedenis werden als problematisch ervaren. Daarmee leek een einde te zullen komen aan Fruins strikte afbakening van het domein der geschiedenis.

Twee determinanten bepaalden zodoende het wereldbeeld van deze generatie: op cultureel vlak de blijvende aantrekking van de Beweging van Tachtig en de kritiek op de ideeën van *De Nieuwe Gids* in de jaren negentig en op politiek vlak de 'progressieve' aanvallen op het ontoereikend geachte sociale stelsel en op het beperkte kiesrecht. De positieve reacties van de jonge historici op deze stromingen - in be-

paalde gevallen zelfs hun engagement erin - laat vermoeden dat deze ontwikkelingen ook een rol zouden spelen in hun visie op de aard en de taak van de historiografie. Een analyse van die visie zal deze indruk bevestigen. De culturele determinant weerspiegelde zich in de onvrede met de voortschrijdende verwetenschappelijking van het vak en in een pleidooi voor een kritische toenadering tussen literatuur en geschiedenis. De politieke determinant leidde tot een politieke journalistiek, waardoor de relatie tussen politiek en (contemporaine) geschiedenis werd gethematiseerd, en tot een verruiming van het historisch perspectief. Dit laatste punt hing samen met een veranderende houding ten aanzien van het historisch materialisme.

Eindnoten:

9 Voor verdere biografische gegevens: H. VAN DER HOEVEN, art. *Brugmans, Hajo*; N.M. JAPIKSE, art. *Colenbrander, Herman Theodoor* en S.B.J. ZILVERBERG, art. *Kernkamp, Gerhard Wilhelm, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.97-98, p.115-118 en p.293-295.

10 Mededeling Hk. Brugmans, 13 juni 1986 en 21 juli 1989 en I.J. BRUGMANS, *Tachtig jaren. Amstelodamum 1900-1980, - Jaarboek Amstelodamum*, 74 (1982), p.47-48: 'Mijn vader heeft nooit geworsteld met de engel'.

11 H. BRUGMANS, *Het belang der economische geschiedenis*, Leiden, 1904, p.3-10 (vgl. ID., *Recensie van O. Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich?, - Museum*, 22 (1915), kol.145 en ID., *Wijsgeerige geschiedbeschouwing, - De Amsterdammer*, 7 maart 1925, nr.2491, p.3) en MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 3.

12 J. HUIZINGA, *André Jolles, - VW*, dl.VI, p.490. Over *De Kroniek* en zijn oprichter: W. THYS, *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren Negentig van de vorige eeuw*, (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, reeks VI, 73), Gent, 1955 en G.W.B. BORRIE, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907)*, Assen, 1973.

13 A. VERWEY, *Van Jacques Perk tot Nu*, Santpoort, 1925, p.9. Over *De Nieuwe Gids* (opgericht in 1885) en de culturele context waarin het tijdschrift ontstond: P.J.A. WINKELS e.a., *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids 1880-1895*, 's-Gravenhage, 1985.

14 J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp, - VW*, dl.VI, p.552-553 (uit 1943). Over deze tekst: LUB, BPL 2865: J. Huizinga aan Colenbrander, 14 okt. 1943 (uitg. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.81-82) en 5 aug. 1944. Cfr. J. KAMERBEEK jr., *Huizinga en de beweging van tachtig, - TvG*, 67 (1954), p.152.

15 UUB, 15.C.20: *Diversen, Inleiding van C.D.J. Brandt op het nooit verschenen tweede deel van Van Menschen en Tijden*.

16 G.W. KERNKAMP, *Ter herinnering aan Gerrit Kalff, - Vragen des Tijds*, 1924, dl.I, p.9-10.

17 ID., *Mr. S. Muller Fz., - De Kroniek*, 1895, nr.45, p.353-354.

18 L.D. FRANK en H.B. WIARDI BECKMAN, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, Leiden, 1927, p.139, p.141 en p.160 en A.J.C. RÜTER, *Herdenking van H.T. Colenbrander, - Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*, 1947-1948, p.183-184. Voor de relatie Colenbrander-Van Vollenhoven: H.TH. COLENBRANDER, *Cornelis van Vollenhoven, - De Gids*, 97 (1933), dl.II, p.259-268.

19 Cfr. LUB, BPL 2865: pamflet waarin wordt aangekondigd dat Van Vollenhoven op 24 jan. 1894 volgende stellingen zal verdedigen in de Sociëteit Minerva: '*De Nieuwe Gids* heeft zijn roeping als tijdschrift van reactie vervuld; *De Nieuwe Gids* vervult zijn roeping als praesteerend tijdschrift op veelszins bedenkelijke wijze; het is wenschelijk dat *De Nieuwe Gids* ophoude te verschijnen en dat geen nieuw tijdschrift van gelijken aard of strekking worde opgericht'.

20 H.TH. COLENBRANDER, *Jan Veth 18 mei 1864 - 1 juli 1925, - De Gids*, 89 (1925), dl.III, p.153-160 (cfr. LUB, BPL 2865: C. van Vollenhoven aan Colenbrander, 15 aug. 1925) en H.TH. COLENBRANDER, *Uit de Nederlandsche beschaving, - De Gids*, 92 (1928), dl.II, p.280-283

(recensie van het uit 1927 daterende J. HUIZINGA, *Leven en werken van Jan Veth, - VW*, dl.VI, p.339-480). Vgl. *Bij het aftreden van Mr. J.N. van Hall, - De Gids*, 80 (1916), dl.I, p.4-5.

21 Cfr. G. TAAL, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag, 1980. Voor de verdere invloed van de VDB op de Nederlandse politiek: O. VRIES, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933), - BMGN*, 88 (1973), p.444-469.

22 L.D. FRANK en H.B. WIARDI BECKMAN, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, p.145 en LUB, BPL 2865: C. van Vollenhoven aan Colenbrander, 14 mei 1906.

23 G.W. KERNKAMP, *Studentenzeden, - Vragen des Tijds*, 1912, dl.I, p.231 en p.241-242.

24 UUB, 15.C.20: *Diversen, Ter herinnering aan Treub* (3 aug. 1931).

25 ID., *Blok's Levensbericht van Fruin, - De Amsterdammer*, 17 juni 1900, nr.1199, p.4 (cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.98: Fruin aan W. Siewertsz van Reesema, 5 maart 1860).

26 G.W. KERNKAMP, *De wetenschap der historie, - De Amsterdammer*, 15 en 22 okt. 1893, nr.851-852 en F.J.L. KRÄMER, *De Wetenschap der Historie*, Utrecht, 1893. Er viel in deze rede trouwens heel wat te bekritiseren, zo ondermeer de exclusieve aandacht voor de politieke geschiedenis die eruit sprak.

27 *Fruin-correspondentie*, nr.457: R. Fruin aan O.W. Star Numan, 31 aug. 1894.

28 *Bontemantel. De Regeeringe van Amsterdam 1653-1672. Soo in 't Civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*, uitg. G.W. KERNKAMP, (*Werken Historisch Genootschap*, reeks III, 7-8), 's Gravenhage, 2 dln., 1897. Cfr. *Fruin-correspondentie*, nr.462: R. Fruin aan O.W. Star Numan, 21 nov. 1894. Fruin schreef teleurgesteld te zijn door de uitgave (in tegenstelling tot het waarderende P.J. BLOK, *De Bontemantel-uitgave, - De Nederlandsche Spectator*, 1897, nr.51, p.409).

29 Vgl. het voorzichtige J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.549 en het vertekenende H. BRUGMANS, *Levensbericht van Carel Hendrik Theodoor Bussemaker, - Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Levensberichten*, 1915-1916, p.34-35. Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.5-7 en *supra* hf.I, par.4.

30 G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.97-176 (voor de kritiek: p.106-112). Cfr. J. HUIZINGA, *Robert Fruin, - VW*, dl.VI, p.526 en H. BRUGMANS, *Robert Fruin, - Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 april 1901, tweede blad A, p.1. In zijn Utrechtse oratie koos Kernkamp Fruin als eindpunt 'omdat de moderne koelklare opvatting onzer geschiedenis de kristallisatie is van zijn geest, omdat alle streven der historici van onzen tijd, ook het allerjongste, zich beweegt in banen, door hem reeds ingeslagen of aangegeven' (G.W. KERNKAMP, *Van Wagenaar tot Fruin*, p.2). Het gaat hier niet om 'obligate wendingen' (contra J.A.L. LANCEE, *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)*, Utrecht, 1979, p.122).

2. De doorbraak van de sociale en economische geschiedenis

De oproep tot een verbreding van de historische thematiek die Blok in zijn oratie van 1884 had gelanceerd, viel bij de jongere generatie in goede aarde. Kernkamp sloot er zich reeds in 1893 expliciet bij aan[31]. In zijn onder leiding van de Utrechtse hoogleraar J.A. Wijnne gemaakte proefschrift over *De Sleutels van de Sont* (1890), dat bij de oudere historici een goede pers had gekregen, had hij zich trouwens niet beperkt tot een diplomatieke geschiedenis, maar ook de noordelijke handelsrelaties van de Republiek in kaart gebracht[32]. Vijf jaar later bestempelde hij in *De Kroniek* de handelsgeschiedenis als '*de schoone slaapster in het bosch, die nog altijd wacht op den wekkenden kus van den vorscher*'[33]. Ook Brugmans, die in Groningen bij Blok had gestudeerd en was gepromoveerd op een onderwerp uit de handelspolitieke geschiedenis[34], viel zijn leermeester bij in diens streven naar een breder historisch perspectief. '*De tijden roepen om een sociale geschiedenis*', herhaalde hij. Zelf trachtte hij die roep in 1895 te beantwoorden in een knap artikel waarin hij zich verzette tegen de overdreven idealisering van de zeventiende-eeuwse economische

welvaart en de oorzaken van het achttiende-eeuwse handelsverval trachtte aan te duiden[35].

Z.W. Sneller, zelf economisch historicus, heeft in 1935 gesuggereerd dat Kernkamp tot de economische en sociale geschiedenis kwam onder invloed van het kathedersocialisme[36]. Dat het socialisme voor de jongere generatie een stimulerende factor in de verruiming van het historisch perspectief is geweest, valt inderdaad niet te loochenen. In zijn Utrechtse oratie bevestigde Kernkamp dit zelf: '*De feiten en theorieën die ik onder den algemeenen naam van socialisme*

wil samenvatten, hebben velen de ogen geopend voor het belang van de studie der maatschappelijke toestanden'[37]. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor J.G. van Dillen, die veel had geleerd van kathedersocialisten als Werner Sombart[38].

Het historisch materialisme was in de jaren vóór en na de eeuwwisseling de brandende kwestie in de Nederlandse historische wereld. Bij de oudere generatie, met name bij Blok, was het - zoals hierboven werd beschreven - op vijandigheid onthaald. De jongere generatie toonde heel wat meer openheid. Bloks argument dat het historisch materialisme actuele politieke vraagstukken in het verleden projecteerde en daarom als partijdig moest worden afgedaan, overtuigde haar niet. Integendeel: met name Kernkamp ging zelf op zoek naar '*sporen van socialisme*' in het verleden. Voor een hecht aangehaalde band tussen de historiografie en de actualiteit schrok hij niet terug: de geschiedbeoefening kon misschien zelfs bijdragen tot de oplossing van de sociale kwestie en tot de correctie van al te eenzijdige maatschappijmodellen als vervat in het organische staatsrecht van de anti-revolutionairen of in het syndicalisme[39].

Vooral in Amsterdam, waar de tradities veel minder sterk leefden dan in Leiden of Groningen, leek een vruchtbare dialoog tussen het socialisme en de historiografie mogelijk. Een jonge sociaal-democraat sprak over Amsterdam als '*het eldorado voor den modernen geschiedschrijver*'[40]. De benoeming van Kernkamp in 1901 was op dit vlak een voltreffer. Hij kende de Duitse sociaal-democratische historici en waardeerde hen: '*Wie geschiedenis gestudeerd en van hen niets gelezen had, was geen knip voor den neus waard*', vertelde hij zijn collega-historicus J.E. Elias, die hij tijdens het onderzoek voor zijn *Bontemantel*-uitgave in het Amsterdamse gemeente-archief had ontmoet[41]. Die kennis en openheid, gecombineerd met een grondig wetenschappelijk inzicht in de politieke en economische geschiedenis van de Republiek en speciaal in de bestuursgeschiedenis van Amsterdam, maakte hem bij uitstek geschikt als voorganger van die Amsterdamse studenten die zochten naar een geestelijke plaatsbepaling ten opzichte van de machtig wassende stroom der sociaal-democratie - en dat waren er nogal wat[42].

In zijn Fruin-studie, geschreven vlak vóór de Amsterdamse benoeming, was Kernkamp voor het eerst systematisch op het historisch materialisme ingegaan. De vraag of Fruin een historisch materialist was geweest, beantwoordde hij ontkennend. Hij liet daarbij niet na de socialistische historici een overdreven eenzijdigheid en stelselzucht te verwijten. Maar vooral hun voortdurend theoretisch gewauwel hinderde hem. Zoals Fruin de katholieken in 1865 had opgeroe-

pen de geschiedenis van de Opstand te schrijven vanuit het oogpunt van hun Kerk, zo vroeg Kernkamp nu de socialisten werk te maken van een *praktische* beschrijving van (een episode uit) de Nederlandse geschiedenis vanuit *hun* geloof, het historisch materialisme[43]. In de Amsterdamse sociaal-democratische studentenbeweging, waarin ondermeer Posthumus, Adama van Scheltema, Bonger, H.E. van Gelder en H. Bolkestein actief waren, ging deze passage niet onopgemerkt voorbij[44]. De Clionees en latere kunsthistoricus Van Gelder, voor wie Fruin '*een ideoloog van geboorte*' was, bestempelde Kernkamps houding als '*hooghartig*' en daagde hem uit in zijn oratie zijn visie op het historisch materialisme recht op de man af te verduidelijken[45].

Kernkamp nam de handschoen op en wijdde zijn gehele oratie aan het historisch materialisme. Hij riep trouwens ook zijn vakgenoten op het historisch materialisme in alle openheid tegemoet te treden: '*De periode waarin de historici de socialistische opvatting van de geschiedenis zonder vooringenomenheid tot een onderwerp van studie en kritiek maken, is pas aangebroken. Zonder vooringenomenheid - en bovenal zonder vrees mogen zij dit doen*'. Zelf toonde hij zich welwillend jegens de marxistische geschiedopvatting, zeker wanneer het ging om de revisionistische variant van Bernstein. Maar die welwillendheid werd overschaduwd door een lange lijst van verwijten. De historisch materialistische theorie was in Kernkamps ogen een te monocausaal en absoluut schema, gebaseerd op al te grove denkcategorieën. Bovendien maakten de socialisten zich volgens hem schuldig aan apriorisme: zij achten hun theorieën bewezen door historisch onderzoek, maar in werkelijkheid postuleren zij hun stellingen zonder of op basis van onnauwkeurig en partijdig onderzoek. Ook in deze oratie stond de oproep tot praktisch historisch onderzoek centraal. De arrogantie waarmee de socialisten over de 'burgerlijke' historici spraken, ergerde Kernkamp mateloos: Lamprecht, Fruin, O. van Rees (auteur van de uit 1868 daterende *Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der 18e eeuw*) en andere 'geboren ideologen' hadden zich door hun fundamenteel onderzoek op het vlak van de economische en sociale geschiedenis tenminste niet beperkt tot theoretische abstracties over de klassenstrijd. Mochten de Nederlandse socialisten, wier geschriften ook nog al te vaak de stempel '*Made in Germany*' droegen, hun voorbeeld volgen![46]. De oratie verwekte opschudding, niet alleen bij Verwey die haar bestempelde als '*een glanzend misverstand*', maar ook bij de sociaal-democraten zelf. Partijtheoreticus Van der Goes, die in november 1899 als privaatdocent in de Socialistische Economie aan de Amsterdamse Uni-

versiteit was toegelaten, beantwoordde Kernkamps kritiek in *De Nieuwe Tijd* op de klassieke dogmatische wijze (zelfs Franz Mehring werd ingeschakeld!); maar op de oproep te komen tot zelfstandig historisch onderzoek werd amper ingegaan[47].

Tijdens zijn Amsterdamse jaren bleef Kernkamp een grote belangstelling voor de socialistische geschiedopvatting koesteren[48]. Toen hij in 1903 Amsterdam voor Utrecht ruilde, werd zijn vertrek dan ook betreurd door sociaal-democratische studenten als Van Gelder. Ontgoocheld en wat gepikeerd schreef deze: '*Onverantwoord tegenover de studenten, die met de half-gebakken peren blijven zitten, maar ook wel onverantwoord tegenover de geschiedeniswetenschap, lijkt mij dit terugtrekken van iemand, die zoo royaal begon en daardoor zoo'n hooge opvatting van zijn taak bleek te hebben en zooveel beloofde. Een tocht naar Utrecht, met in den ransel zooiets van een sociale geschiedenis der 17de eeuwsche republiek - waarachtig het lijkt op een begrafenis*'[49]. Het feit dat Kernkamp een bijzonder innemend docent was, zal wel een rol bij deze reactie hebben gespeeld[50]. Maar ook in Utrecht toonde hij dat hij niets wou weten van een principiële afwijzing van het historisch materialisme. Zijn eerste promovendus was de marxist Van Ravesteyn, wiens proefschrift (1906) bij Blok op scherpe kritiek werd onthaald. Zelf zou Kernkamp zich nooit bekeren tot het historisch materialisme of tot het socialisme. Hij bracht veel waardering op voor Jaurès, Bebel en Kautsky en voor hun historisch werk, dat op een gematigd en kritisch marxisme stoelde[51]. Maar een orthodox historisch materialisme, waarin alle ideële factoren werden gereduceerd tot 'begeleidingsverschijnselen' van economische structuren, kon hij nooit huldigen[52].

Brugmans nam een vergelijkbaar standpunt in. In de jaren vóór en na de eeuwwisseling engageerde hij zich in de strijd tegen een geschiedschrijving die zich beperkte tot de reconstructie van de staatkundige gebeurtenissen: niet alleen de 'feiten', ook de 'toestanden' moesten in het geschiedverhaal worden betrokken. Zijn artikel uit 1895 over de dalende conjunctuur van de handel tijdens de Republiek was daarvan een eerste concrete illustratie geweest. Kernkamps oproep het historisch materialisme zonder vrees of vooringenomenheid tegemoet te treden leidde tot een tweede proeve. In 1902 hield hij te Groningen een lezing over *De staatspartijen in de Republiek van een economisch standpunt*, waarin hij onderzocht of de uiteenlopende politieke opvattingen van de Oranje- en de Statenpartij ook verschillen op sociaal en economisch vlak weerspiegelden. Een confrontatie met het historisch materialisme lag daarbij voor de hand. Hij kwalificeerde dat historisch materialisme als '*een onrijpe vrucht*'. Ook hier

geen principiële afwijzing dus: '*Een onrijpe vrucht is geen bedorven vrucht, al wordt zij even spoedig als deze weggeworpen. En dit laatste zou ik toch jammer vinden, zoo wij een vrucht van den goeden boom voor ons hebben, den boom der wetenschap*'. Slechts de toetsing van de theorie aan de feiten kon zekerheid brengen. Het voorgenomen onderzoek van de sociaal-economische structuur van beide staatspartijen zou dan ook een test-case voor het historisch materialisme worden. In zijn conclusie bleef Brugmans gematigd: hij gaf toe dat het mogelijk was te spreken van een economische tegenstelling tussen de Oranje- en de Statenpartij, maar die economische oppositie ook als de grondslag van de partijverdeling beschouwen, was - bij de huidige stand van het onderzoek - uiterst twijfelachtig[53].

Verder economisch historisch onderzoek bleef dus nodig. In zijn Amsterdamse oratie sneed Brugmans dit thema opnieuw aan. De studenten verwachtten van Kernkamps opvolger trouwens een duidelijk standpunt ten aanzien van de recente historiografische ontwikkelingen[54]. Op 7 maart 1904 sprak hij over *Het belang der economische geschiedenis*. Hij wees erop - en met instemming - dat de economische geschiedenis aan betekenis won, doordat de verhoudingen tussen de verschillende sociale klassen in de actuele politiek een steeds grotere rol speelden. In een kort historiografisch overzicht poogde hij aan te tonen dat de recente groeiende interesse voor de economische factoren in de geschiedenis een belangrijk winstpunt voor de wetenschap betekende. Maar hij accentueerde tevens dat hij voor de economische geschiedenis geen primaat in de historiografie wou opeisen: zij verdiende aanmoediging, niet omdat de economische factoren de grondslag van het hele maatschappelijke gebeuren, inclusief politiek, recht en kunst, zouden zijn, maar omdat de wetenschappelijke studie ervan anders nog verder achterop zou raken ten aanzien van andere historische disciplines als de staatkundige of diplomatieke geschiedenis[55].

Die reserve liet reeds vermoeden dat Brugmans zich - evenals Kernkamp - niet zou bekeren tot het historisch materialisme. Het bleef voor hem '*eenvoudig een nieuwe methode van onderzoek, wier deugdelijkheid aan de practijk kan worden getoetst*'. Voor een orthodox marxisme bood die geschiedpraktijk in Brugmans' ogen geen grond: tussen het geestelijke en het stoffelijke bestond een wisselwerking[56]. De rol van het individu in het historisch proces mocht niet worden weggecijferd[57]. Maar de geschiedenis beperken tot een beschrijving van de lotgevallen van die individuen, dat kon niet: '*Geschiedenis is de wetenschap, die de ontwikkeling der menschen als sociale individuen in causaal verband onderzoekt*'[58]. Het opsporen van

die causaliteit achtte Brugmans van primordiaal belang, '*ook om het toevallige uit ons bestaan weg te nemen en het noodwendige daarin te onderkennen en te aanvaarden*'. Goede geschiedschrijving duidde in deze optiek de natuurlijke en logische ontwikkeling, de vanzelfsprekendheid van het historisch proces aan. Dat dit met name in de economische geschiedenis mogelijk was, lag voor de hand[59].

Kernkamp en Brugmans hielden dus - in dialoog met het historisch materialisme - een pleidooi voor de sociale en economische geschiedenis. Voor hun generatiegenoot Colenbrander gold dit in veel mindere mate. Op thematisch vlak toonde deze zich een traditioneel leerling van Fruin, bij wie hij nog had gestudeerd en voor wie hij een grote piëteit voelde[60]. In maart 1897 promoveerde hij bij P.L. Muller - Fruin was reeds met emeritaat - op het eerste deel van *De Patriottentijd*. Dit uitmuntende proefschrift, dat twee jaar later reeds werd uitgebreid tot een driedelige studie, trok dadelijk de aandacht. De promovendus had hier immers niet alleen een nog grotendeels onontgonnen periode uit de staatkundige geschiedenis van Nederland aangepakt: hij had zich daarvoor ook gebaseerd op een massa onuitgegeven documenten uit buitenlandse archiefdepots (Parijs, Londen, Wolfenbüttel ...). Deze methode maakte de kracht van het werk uit: Colenbrander beschreef de gebeurtenissen vanuit het perspectief van de internationale betrekkingen en slaagde er daardoor in de val van de Republiek niet alleen door endogene, maar ook door exogene factoren te verklaren. Maar die zelfde methode hield ook gevaren in: de buitenlandse archiefdocumenten toonden de patriotten immers bijna uitsluitend in hun afhankelijkheid ten aanzien van de Franse geestesverwanten. De auteur werd daardoor licht in de verleiding gebracht de Patriottentijd al te zeer als '*een marionettentheater*' voor te stellen, een opvatting die een halve eeuw later door Geyl zou worden bestreden[61].

Deze staatkundige geschiedenis bleef in Colenbranders historiografie steeds een centrale plaats innemen. Toch betrok hij ook de handelsgeschiedenis van de Republiek in zijn blikveld, met name in zijn onderwijs en onderzoek van de koloniale geschiedenis[62]. Ten aanzien van het historisch materialisme behield hij (ondanks zijn socialistische studentenverleden) een grotere reserve dan Kernkamp en Brugmans. De marxistische geschiedopvatting bleef in zijn ogen een grove simplificering van het historisch proces: '*Er is oneindig meer in den hemel en op de aarde, dan waarvan deze philosophie tot dusver heeft gedroomd*'. Voor Van Ravesteyns dissertatie kon hij dan ook slechts een matige waardering opbrengen[63].

De pleidooien die Brugmans en Kernkamp voor een sociale en eco-

nomische geschiedenis hielden, bleven overigens niet onbeantwoord, mede omdat de economen (zoals Treub) zich eveneens 'historischer' opstelden. Na 1910 - toen ook de vrees voor het historisch materialisme als intellectueel complement van een revolutionair socialisme geleidelijk was weggeëbd - kenden de economische en sociale geschiedenis een snelle doorbraak[64]. Daardoor sloot de Nederlandse geschiedschrijving aan bij de historiografische ontwikkelingen in het buitenland. In Duitsland was de economische geschiedenis reeds in het midden van de negentiende eeuw van de grond gekomen. In het laatste kwart van deze eeuw had zij - door het werk van G. Schmoller, K.Th. von Inama-Sternegg en vele anderen - een respectabele status bereikt. In Engeland was zij omstreeks 1880 de interessesfeer van de historici binnengedrongen. Enkel Frankrijk was op dit punt achtergebleven. Daar vond de economische geschiedschrijving pas twee decennia later haar eerste vertegenwoordigers (H. Sée en H. Hauser).

De doorbraak van de economische en sociale geschiedenis in Nederland speelde zich simultaan op verschillende niveaus af: op het onderzoeks-, onderwijs- en institutionele niveau. Dit was bijzonder duidelijk voor de economische geschiedenis. Wetenschappelijk onderzoek werd op dit gebied verricht door velen. Brugmans zelf had hierin een belangrijk aandeel. Opvallend daarbij was dat hij het terrein van de economische geschiedenis inperkte in vergelijking met het domein dat Blok in 1895 aan de '*geschiedenis der volkshuishouding*' had toegewezen: de staatkundige geschiedenis werd niet langer weerhouden. Daardoor werd de specifieke identiteit van de economische geschiedenis meer benadrukt[65]. Brugmans werkte ondermeer over de kloosterindustrie en over de Oost-Indische Compagnie[66]. Maar vooral de economische ontwikkeling der steden trok hem aan[67]. De geschiedenis van Amsterdam was een steeds terugkerend thema in het werk van deze Groninger[68]. Vóór 1940 verrichtten met name I.J. Brugmans, M.G. de Boer, J.G. van Dillen en Sneller nog pionierswerk in de economische geschiedenis[69]. Maar het ging niet alleen om individueel onderzoek: er werden ook collectieve projecten op touw gezet. In het bekende RGP-leemtendocument uit 1904 werd met veel nadruk gewezen op de noodzaak grote bronnencollecties betreffende de economische geschiedenis te ontsluiten. Daarbij kreeg niet alleen de handelsgeschiedenis van de Republiek, maar bijvoorbeeld ook het economisch protectionisme van de achttiende eeuw aandacht. Zelfs de kwantitatieve economische geschiedenis werd er geïntroduceerd[70].

Op onderwijsvlak gaven Kernkamp en Hajo Brugmans grote over-

zichtscolleges over de economische geschiedenis van Nederland. Daarnaast diepten zij in hun lessen ook specifieke *topics* uit[71]. Institutionele hervormingen - zoals Bussemaker reeds in 1903 had bepleit[72] - konden dan ook niet langer uitblijven. Afzonderlijke leerstoelen Economische Geschiedenis werden opgericht. In 1913 werd Kernkamp benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Economische Geschiedenis van Nederland (tot het einde der achttiende eeuw) aan de nieuwe Nederlandse Handelshogeschool te Rotterdam. Daar doceerde ook Posthumus, die vanaf 1921 Economische Geschiedenis te Amsterdam zou onderwijzen en in Rotterdam door Sneller werd opgevolgd. Gespecialiseerde instituten als het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (1914) werden opgericht[73].

Ook de 'sociale constructies' uit het verleden werden steeds meer het onderwerp van historisch onderzoek en onderwijs. De sociale geschiedenis werd niet langer beschouwd als '*een offeren aan een mode van de dag*'[74]. Elias' magistrale studie over de Amsterdamse patriciërs en Rüters even voortreffelijke dissertatie over de spoorwegstakingen van 1903 waren hiervan slechts twee voorbeelden. Ook in het leemtendocument kwam de sociale geschiedenis aan bod[75]. In 1935 zou het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis worden opgericht[76]. Intussen was ook het domein van de sociale geschiedenis nauwkeuriger afgebakend. Blok had nog een integrale geschiedenis beoogd. In de optiek van de jongere generatie werd zij een bescheidener project, gericht op de ontsluiting van het netwerk van de sociaal-economische contacten die tussen de verschillende maatschappelijke groepen in het verleden hadden bestaan en op het in beeld brengen van de levensomstandigheden van deze groepen[77]. Toch bleef de afpaling van het domein van de sociale geschiedenis een probleem, en dat is zij tot heden gebleven. De term 'sociale geschiedenis' wordt veelal gebruikt ter aanduiding van het onderzoek van bovengenoemde contacten en levensomstandigheden en kan daardoor wel eens een synoniem van 'mentaliteitsgeschiedenis' worden. Maar marxistisch geïnspireerde historici reserveren deze zelfde term (zoals hun collega's in Engeland) eerder voor de studie van de arbeidersbeweging.

De doorbraak van de economische en sociale geschiedenis na de eeuwwisseling betekende het einde van een ontwikkeling die bij Blok was begonnen. Meer dan twee decennia had de verruiming van het historisch perspectief in het centrum van de geschiedtheoretische discussies gestaan. De band tussen deze discussies en de politieke actualiteit was daarbij bijzonder hecht geweest en had zich het duidelijkst gemanifesteerd in de standpunten die ten aanzien van het histo-

risch materialisme waren ingenomen. De politieke actualiteit zou echter niet alleen dwingen tot een verbreding van de historische thematiek, maar ook zelf worden geïncorporeerd in de historiografie. Zij speelde dus een dubbele rol in de uitbouw van het historisch veld: als motor achter de sociale en economische geschiedenis (*extern*) en als eigenlijk onderwerp van de geschiedschrijving (*intern*). De weg naar die tweede rol werd geëffend door de politieke journalistiek.

Eindnoten:

31 G.W. KERNKAMP, *De wetenschap der historie*, 15 okt. 1893, nr.851.

32 ID., *De Sleutels van de Sont. Het aandeel van de Republiek in den Deensch-Zweedschen oorlog van 1644-1645*, 's-Gravenhage, 1890. Cfr. W.G. BRILL, *De Sleutels van de Sont, - De Tijdspiegel*, 2 (1891), p.68-75 en P.L. MULLER, *De Sleutels van de Sont, - De Nederlandsche Spectator*, 1890, nr.46, p.382-383.

33 G.W. KERNKAMP, *Mr. S. Muller Fz.*, p.353. Vgl. de kritiek op P.L. Muller in ID., *Onze Gouden Eeuw, - De Kroniek*, 1897, nr.113, p.60-61.

34 H. BRUGMANS, *Engeland en de Nederlanden in de eerste jaren van Elizabeth's regeering (1558-1567)*, Groningen, 1892.

35 ID., *Bloei en verval van den Nederlandschen handel in de 17de en 18de eeuw, - TvG*, 10 (1895), p.265-285 (citaat p.266). Vgl. TvG, 11 (1896), p.142-148 na T. HETTEMA, *De staathuishoudkunde en de geschiedenis, o.a. naar aanleiding van het artikel van Dr. H. Brugmans over den handel van Nederland in de 17de en de 18de eeuw, - TvG*, 11 (1896), p.133-141. Deze relativering van de zeventiende-eeuwse economische bloei en daardoor ook het verzet tegen het contrast dat tussen het welvaartspeil van de zeventiende en dat van de achttiende eeuw in de oudere historiografie werd gemaakt, werden na 1945 met meer feitenmateriaal onderbouwd (cfr. P.C. JANSEN, *De economische en sociale geschiedschrijving van de Nieuwe Tijd*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (*Aula-paperback*, 86), Utrecht -Antwerpen, 1983, p.143-161).

36 UUB, 15.C.20: *Diversen*.

37 G.W. KERNKAMP, *Van Wagenaar tot Fruin*, p.32-33.

38 Cfr. I. SCHÖFFER, *Onder H.A. Enno van Gelder en J.G. van Dillen. Het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1920 tot 1960, - TvG*, 99 (1986), p.399-400.

39 UUB, 15.C.20: *Lezingen I, Sociale geschiedenis-arbeidersgeschiedenis van de 17e eeuw* en G.W. KERNKAMP, *Henri Pirenne*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.235-239. Voor Blok: cfr. *supra* hf.II, par.4.

40 H.E. VAN GELDER, *Een vertrek, - De Kroniek*, 1903, nr.458, p.315.

41 J.E. ELIAS, *Een overzicht van mijn leven als historicus, - Jaarboek Amstelodamum*, 52 (1960), p.18-22 (cfr. ook p.27).

42 Vgl. J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.557. Een korte schets van het Amsterdamse sociaal-democratische studentenmilieu biedt B. VAN HEERIKHUIZEN, *W.A. Bonger, socioloog en socialist*, Groningen, 1987, p.4-21.

43 G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, p.112-133 en p.144.

44 Cfr. UUB, 15.C.20: *Grafrede-Rouwredes, Hdrk. Bolkestein*, p.2 (31 juli 1942).

45 H.E. VAN GELDER, *Over Socialistische Geschiedschrijving, - De Kroniek*, 1901, nr.340, p.203-204 en nr.341, p.210-212. Het in 1882 opgerichte corpsdispuut Clio was in de jaren negentig één van de 'rode burchten' in de Amsterdamse studentenwereld.

46 G.W. KERNKAMP, *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis*, Amsterdam, 1901 (citaat p.6).

47 A. VERWEY, *Een glanzend misverstand, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 7 (1901), dl.II, p.491-501 en F. VAN DER GOES, *Het historisch materialisme, - De Nieuwe Tijd*, 6 (1901),

p.648-668 en p.694-706 (cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.10-11).

48 G.W. KERNKAMP, *Historisch-materialistische problemen* en ID., *Een socialist over onze geschiedenis, - Vragen des Tijds*, 1902, dl.II, p.309-333 en 1903, dl.II, p.1-30.

49 H.E. VAN GELDER, *Een vertrek*, p.315 (vgl. J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.550). Cfr. P.B.M. BLAAS, *Van Bosscha tot Kernkamp: een diversiteit van geschiedbeoefening te Amsterdam zonder Amsterdam, - Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983), p.303-304.

50 Cfr. L. DORSMAN, *G.W. Kernkamp en het onderwijs in de historie, - Kleio*, 29 (1988), afl.3, p.10-15.

51 G.W. KERNKAMP, *De 'Histoire socialiste' van Jean Jaurès*; ID., *August Bebel* en ID., *Kautsky's boek over het ontstaan van den oorlog, - Vragen des Tijds*, 1904, dl.II, p.137-170; 1913, dl.II, p.281-322 en 1920, dl.I, p.292-320.

52 Cfr. ondermeer ID., *De tragedie der historie*, Haarlem, 1919, p.24-25. Contra J.A.L. LANCEE, *Mythe en werkelijkheid*, p.121 en p.124.

53 H. BRUGMANS, *De staatspartijen in de Republiek van een economisch standpunt, - TvG*, 18 (1903), p.242-254 (citaat p.243).

54 Cfr. N.W. POSTHUMUS, *Levensbericht van Hajo Brugmans, - Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 1939-1940, p.244-245.

55 H. BRUGMANS, *Het belang der economische geschiedenis*, Leiden, 1904.

56 ID., *Het belang der economische geschiedenis*, p.33 en MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 2: *Economische geschiedenis van Nederland*, vol.1, p.1-20.

57 Ondermeer ID., *De waarde der persoonlijkheid, - Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*, Amsterdam, 1938, p.7-8.

58 MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 3: *Methode en Kritiek*, p.9.

59 MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 3: *Historiographie*, vol.1, p.5. Vgl. ondermeer ID., *Levensbericht van Bussemaker*, p.32-33 en ID., *De waarde der Fransche Revolutie*, Amsterdam, 1938, p.6-10. Cfr. N.W. POSTHUMUS, *Levensbericht van Brugmans*, p.246 en vooral p.249-250.

60 In 1901 gaf hij Fruins *Staatsinstellingen* uit (cfr. *supra* hf.I, par.6). Vgl. ook LUB, BPL 2863/II: notities uit Fruins dictaat *Vaderlandsche Geschiedenis*.

61 H.TH. COLENBRANDER, *De Patriottentijd, 1776-1787*, 's Gravenhage, 3 dln., 1897-1899 (aantekeningen uit het buitenlandse archiefmateriaal in LUB, BPL 2862 en BPL 2863/III). Over deze dissertatie en de historiografische context waarin zij ontstond: P.B.M. BLAAS, *De patriottenbeweging als epiloog: rond Colenbranders 'Patriottentijd'*, - TH.S.M. VAN DER ZEE e.a. (uitg.), *1787. De Nederlandse revolutie*?, Amsterdam, 1988, p.9-26. Fruin, die ook rechtstreeks bij het onderzoek was betrokken, toonde zich zeer tevreden over het resultaat: cfr. LUB, BPL 2865: briefwisseling R. Fruin - Colenbrander en *Fruin-correspondentie*, nr.498. Voor de kritiek van Geyl: cfr. *infra* hf. VI, par.5.

62 Bij zijn afscheid van de Leidse Indologen gaf hij zijn collegenota's uit: H.TH. COLENBRANDER, *Koloniale geschiedenis*, 's-Gravenhage, 3 dln., 1925-1926. Cfr. H. TERPSTRA, *Colenbranders koloniale geschiedenis, - TvG*, 42 (1927), p.346-353.

63 H.TH. COLENBRANDER, *Marxistische geschiedschrijving*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.63-73 (uit 1906) (citaat p.73).

64 Cfr. P.H. WINKELMAN, *De introductie van de economische en sociale geschiedenis in Nederland* en W.J. WIERINGA, *De ontplooiing van de economische en sociale geschiedenis in Nederland*, - H. BAUDET en H. VAN DER MEULEN (red.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen, 1978, p.339-348 en p.349-355. Beide artikelen bieden minder dan de titels laten vermoeden: op de historiografische en maatschappelijke context bijvoorbeeld wordt in het eerste artikel niet, in het tweede amper ingegaan.

65 H. BRUGMANS, *Het belang der economische geschiedenis*, p.12-13. Vgl. *supra* hf.II, par.2.

66 MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos I.

67 Ondermeer ID., *Het staatkundig en maatschappelijk leven der Nederlandsche steden*, Leiden, 1911. De stedengeschiedenis was ook vanuit nationaal perspectief belangrijk: doordat de steden zich reeds vóór de Bourgondische periode hadden gevormd en na de Opstand waren blijven bestaan, waren zij een factor van continuïteit in een geschiedenis, die vanuit louter staatsrechtelijk oogpunt die continuïteit niet bezat. Cfr. ID., *Schets eener beschavingsgeschiedenis van Nederland*, (*Volksuniversiteitsbibliotheek*, 40), Haarlem, 1928, p.VII en p.6-7.

68 Ondermeer ID., *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden*, Amsterdam, 8 dln., 1930-1933. Over Brugmans' betekenis voor het Genootschap Amstelodamum: I.J.

BRUGMANS, *Tachtig jaren*, p.46-48. Cfr. nog H. BRUGMANS, *Het eerste bezoek van Hajo Brugmans aan Amsterdam, - Amstelodamum*, 52 (1965), p.145-158.

69 Zij trachtten de nieuwe discipline ook theoretisch en methodologisch te onderbouwen: ondermeer J.G. VAN DILLEN, *De sociaal-economische geschiedenis in haar verhouding tot economie, sociologie en politieke geschiedenis*, Groningen, 1934 en Z.W. SNELLER, *De Economische Geschiedenis in hare betrekking tot Economie en Geschiedenis*, Amsterdam, 1939.

70 *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis*, 's-Gravenhage, 1904, p.23, p.37-39, p.46-73, p.87-88 en p.91-92.

71 UUM, *Archief Kernkamp*, Ib3 en Ib5 en MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 2-3. Van het succes van Kernkamps onderwijs getuigt *TvG*, 41 (1926), p.353-371, p.395-419 en p.420-448.

72 C.H.TH. BUSSEMAKER, *De opleiding der historici in Nederland, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historische Genootschap*, 1903, p.29 (vgl.43-44).

73 Over de eeuwige organisator en manager-historicus Posthumus: I.J. BRUGMANS, art. *Posthumus, Nicolaas Wilhelmus, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.471-473 (met literatuurverwijzing). Over het NEHA: H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT, *Het groene front in een gouden rand. 50 delen jaarboek NEHA 1915-1987, - Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 50 (1987), p.1-31 en 51 (1988), p.1-34.

74 Cfr. UUM, *Archief Kernkamp*, Ia8.

75 J.E. ELIAS, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Haarlem, 2 dln., 1903-1905 (cfr. G.W. KERNKAMP, *Amsterdamsche patriciërs, - Vragen des Tijds*, 1906, dl.I, p.1-41); A.J.C. RÜTER, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden, 1935 en *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten*, p.92-94.

76 Over het IISG: M. HUNINK, *De papieren van de revolutie. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947*, Amsterdam, 1986 en W.H. VAN DER LINDEN, *Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en zijn bijdrage aan de emancipatorische geschiedschrijving*, - L. BRUG e.a., *Geschiedenis en Bevrijding. De bestudering van het verleden in de emancipatiestrijd van nu*, Nijmegen, 1980, p.73-78.

77 G.W. KERNKAMP, *Robert Fruin*, p.143-144 en ID., *Van Wagenaar tot Fruin*, p.33-35. Vgl. *supra* hf.II, par.2.

3. 'Hogere journalistiek' en contemporaine geschiedenis

De jongere generatie was niet van plan zich op te sluiten in het studievertrek. '*Midden in het volle leven*': daar zag zij haar plaats. De culturele ontwikkelingen, maar vooral de zich snel wijzigende politieke toestand - zowel in binnen- als buitenland - eisten voortdurend de aandacht op. Het was een haastige generatie, strijdend en schrijvend '*onder de pressie van het ogenblik*': de actualiteit dwong steeds opnieuw tot een snelle en besliste partijkeuze[78]. De geestelijke vorm die bij dit kader paste, was niet langer het *in andante* uitgevoerde overzichtswerk, maar het korte en gejaagde journalistieke produkt, waarvan het thema niet was gebaseerd op een vrije keuze, maar door de actualiteit was opgedrongen. Bovendien beantwoordde de journalistiek aan de eisen van de gemassificeerde maatschappij. De jongere historici ervoeren deze journalistieke arbeid overigens niet als strijdig met de eisen van de geschiedwetenschap: de geschiedenis was voor hen immers '*een sociëteit met veel buitenleden*'[79]. Deze politieke journalistiek was in hun ogen trouwens een ladder naar de contemporaine geschiedenis. De beoefening van die contemporaine geschiedenis zou echter oude theoretische problemen opnieuw acuut maken en tegelijk nieuwe vragen oproepen.

Intussen mag niet uit het oog worden verloren dat ook Fruin reeds herhaaldelijk was ingegaan op de politieke actualiteit. Zijn leerling Blok bood de lezers van *Onze Eeuw* tijdens de Eerste Wereldoorlog (tot juni 1917) een maandelijks overzicht van de politieke en militaire gebeurtenissen. Maar de intensiteit waarmee de jongere

generatie de politieke journalistiek beoefende, was veel groter. De journalistieke activiteiten van met name Kernkamp en Colenbrander illustreren dit overduidelijk.

De onverkwikkelijke affaire van 1894 had Kernkamp in de richting van de journalistiek gedreven. Een professoraat zat er voorlopig niet in, maar de weg naar de journalistiek lag nog wijd open. Zij werd voor de jonge Kernkamp, die zich in het spoor van Treub engageerde

in de radicale beweging, een belangrijk instrument ter verspreiding van zijn politieke ideeën. Al vanaf 1892 schreef hij zeer regelmatig voor verschillende radicale en linksliberale dag- en weekbladen. In het roerige jaar 1894 werd hij redacteur van het *Zondagsblad van De Amsterdammer*, dat van december 1894 tot december 1895 zou verschijnen. Het was een wekelijks complement van het radicale dagblad *De Amsterdammer*, dat in 1883 door J. de Koo was opgericht en waarvan het effect door P.L. Tak werd vergeleken met de val van een steen in een stille vijver vol kikkers[80]. Ook het gelijknamige en wat oudere weekblad *De Amsterdammer* (de latere *Groene Amsterdammer*) nam in de periode 1892-1893 en 1898-1902 regelmatig bijdragen van Kernkamps hand op[81]. In 1902 werd hij redactiesecretaris van *Vragen des Tijds*, dat vanaf zijn stichting in 1874 een belangrijke rol in de verspreiding van de denkbeelden van de vooruitstrevende liberalen had gespeeld. Kernkamp zou dit maandblad - ook in woelige perioden van redactionele onenigheden - trouw blijven tot 1930, toen de publicatie ervan werd stopgezet[82]. De laatste tien jaren combineerde hij dit secretariaat met de functie van hoofdredacteur van *De Groene*. Dat Kernkamp door al deze journalistieke werkzaamheden (waartoe hij ook door persoonlijke omstandigheden min of meer was gedwongen) niet geheel verloren ging voor de wetenschap, was in de eerste plaats te danken aan S. Muller Fz., die er ondermeer voor zorgde dat zijn protégé een bestuursrol in het Historisch Genootschap kreeg toebedeeld[83].

Het is onmogelijk en ook niet nodig de talloze themata die Kernkamp in zijn journalistieke produktie heeft aangesneden hier op te sommen. Slechts één punt, dat ook de finaliteit van zijn journalistieke arbeid betreft, willen wij aanstippen. Tussen september 1914 en augustus 1919 schreef hij voor *Vragen des Tijds* elke maand een overzicht van de militaire en politieke ontwikkelingen in *De Europeesche Oorlog*[84]. In deze overzichten keerde hij zich met felheid tegen de geheime diplomatie als allesoverheersend principe van de Nederlandse buitenlandse politiek en het daarmee samenhangende gebrek aan informatie[85]. Het verspreiden van informatie, maar vooral het bevorderen van de politieke meningsvorming bij een ruimer publiek zag hij als de primaire doelstelling van zijn overzichten: het Nederlandse publiek, dat al te lang onwetend was gehouden, moest zich - zeker bij het toenemend gevaar dat ook Nederland in de Oorlog zou worden betrokken - een klaar beeld kunnen vormen van de ideologie van de oorlogvoerende mogendheden en van het verloop van hun strijd. Het argument dat Nederland een strikte neutraliteit moest handhaven en dat de politieke journalistiek deze neutraliteit in ge-

vaar bracht, wees Kernkamp verontwaardigd van de hand. Deze neutraliteit was immers geen doel-op-zich, maar een middel om de nationale onafhankelijkheid te bewaren. Indien Nederland door het verloop van de Oorlog toch zou worden gedwongen partij te kiezen, zou het die keuze moeten funderen op een weloverwogen oordeel, wat slechts mogelijk was indien genoeg informatie voorhanden was. In geen geval mocht die keuze gebaseerd zijn op partijbelangen: het nationale belang moest in deze primeren[86]. De pro-Duitse stemmingmakerij die vooral rond Kuyper welig tierde, beantwoordde Kernkamp daarom met een kordate waarschuwing tegen de verblindende retoriek van de Duitse geleerden, een waarschuwing die bij zijn uit Duitsland afkomstige collega Oppermann niet in goede aarde viel[87].

De journalistieke ambities van Colenbrander vonden hun neerslag vooral in *De Gids*, waarvan hij sinds 1906 redactielid, sinds 1916 redactiesecretaris was. Ook al nam het tijdschrift in het Nederlandse culturele landschap niet langer de overheersende positie van weleer in, als *Gids*-redacteur kon Colenbrander toch volop deelnemen aan het intellectuele leven van zijn tijd. *De Gids* was wel geen '*blauwe beul*' meer, het was nog steeds een '*grijze tempel*'. Deze '*grijze tempel*' was voor Colenbrander een gedroomd forum om de politieke ontwikkelingen te commentariëren[88]. Hij deed dat veelvuldig, soms bijzonder scherp en polemisch, altijd met zijn gewone voortvarendheid[89].

Als *Gids*-redacteur was Colenbrander niet meer de vooruitstrevende Takkiaan van 1894: zijn politieke voorbeeld was nu W.H. de Beaufort geworden en in diens geest besprak hij de binnenlandse politiek[90]. De verzuiling, die steeds meer domeinen van het maatschappelijke leven omvatte, dwong hem te erkennen dat het einde van de Republiek niet het einde van de partijtegenstellingen had ingeluid: '*Men bleef gesplitst in een twee- of drietal elkander uiterst weinig rakende levenskringen*'. Partijvorming beschouwde hij - in tegenstelling tot Fruin - echter niet als een bedreiging van een evenwichtig staatkundig leven[91]. Integendeel: in een periode waarin het liberalisme niet langer de grondtoon van het Nederlandse politieke leven uitmaakte, trachtte hij de onmisbaarheid van de liberale partijen te verantwoorden. Daarbij nam hij een zeer dubbelzinnige positie in. Enerzijds waarschuwde de realiteit hem de liberale politieke ideologie niet langer gelijk te stellen met de nationale politiek[92]. Maar anderzijds claimde hij voor deze politiek hardnekkig - en tegen beter weten in - een algemeenheid, waarop volgens hem noch de socialisten noch de confessionelen zich konden beroepen: zij werden immers slechts door een klasse- of kerkelijk belang geleid[93].

Het waren echter niet alleen de binnenlandse politieke ontwikkelingen die Colenbranders aandacht opeisten. Sinds 1870 was de wereld groter geworden en van een politiek commentator werd verwacht dat hij ook over de nationale grenzen heen keek. Colenbrander trachtte aan die verwachtingen tegemoet te komen, wat hem bij vele studenten geliefd maakte[94]. Vooral voor Nederland achtte hij een dergelijke blikverruiming noodzakelijk. Het neutraliteitsprincipe, dat de buitenlandse staatkunde van Nederland al zo lang had beheerst, had de belangstelling voor de buitenlandse politiek immers niet bepaald gestimuleerd. Bij velen had die neutraliteit geleid tot onverschilligheid: de Nederlander '*was er aan ontwend geraakt, zich de vraag te stellen, laat staan ze te beantwoorden, welken invloed buitenlandsche gebeurtenissen zouden kunnen hebben op de belangen en lotgevallen van het eigen land*'[95].

Die vraag ging Colenbrander in elk geval niet uit de weg. Voor de omschrijving van Nederlands plaats in de wereld baseerde hij zich op de ideeën van zijn vriend Van Vollenhoven. Deze had er in 1913 in een befaamd geworden boekje over *De eendracht van het land* voor gepleit dat Nederland - als kleine staat en in Grotius' traditie - de basis voor een internationale rechtsorde zou trachten te leggen. Juist omdat Nederland zo weinig materiële belangen had te verdedigen, kon het volgens hem een '*gidsland*' zijn. Daardoor zou het bovendien niet langer de indruk wekken als '*een duf land en een gebluschte natie*' dood te bloeden. Overigens beïnvloedde deze internationaal befaamde rechtsgeleerde op dit punt niet alleen Colenbrander: in de geschriften van Blok en Huizinga kunnen zijn ideeën eveneens worden teruggevonden[96]. Ook Van Vollenhovens collega's-juristen namen trouwens zijn niet van valse pretenties vrije conceptie over Nederlands rol in de wereld over. Toen in juli 1924 een groep Amerikaanse studenten Nederland bezocht, organiseerde de Leidse Universiteit een introductie-cursus voor de buitenlandse gasten. W.J.M. van Eysinga, hoogleraar Volkenrecht, sprak er over *The place of Holland among the nations*. Hij benadrukte daarbij - net als Van Vollenhoven - Nederlands rol als '*centre of worldjurisdiction*' en de '*international desinterestedness*' van het land[97].

Ook Colenbrander gaf - als hoogleraar Koloniale Geschiedenis - een lezing in deze introductie-cursus, en wel over Nederlands koloniaal beleid. Hij toonde zich in deze lezing (zoals in vele andere zowel journalistieke als historische geschriften) een voorstander van de '*ethische politiek*' van de liberale politicus C.Th. van Deventer: Nederland moest de autonome ontwikkeling van de inlandse bevolking in Nederlands-Indië bevorderen, ondermeer door een uitbreiding

van de onderwijsfaciliteiten en door een verhoging en verspreiding van de economische welvaart. Dit beleid werd omschreven als het aflossen van '*een ereschuld*'[98]. Maar ook Colenbrander moest ondervinden dat een dergelijke politiek, die onlosmakelijk verbonden was met de Leidse Indologen-opleiding, nog lang zou moeten optornen tegen een krachtige tegenwind. In 1925 werd te Utrecht de zogenaamde 'petroleum-faculteit' opgericht door ondermeer Gerretson. Daar werden de Indologen in een uitgesproken anti-Leidse zin opgeleid[99].

Tijdens en vooral na de Eerste Wereldoorlog trok speciaal de 'kiese' verhouding met België Colenbranders aandacht. In een groot aantal '*adviezen en opstellen*' accentueerde hij dat er tussen België en Nederland essentiële verschillen bestonden: een hereniging beschouwde hij als onmogelijk en ongewenst. Maar wat wel gewenst was, waren hechte vriendschapsbanden. De mogelijkheid daartoe werd in zijn ogen echter ondergraven door én het Belgische annexionisme én de Groot-Nederlandse beweging, die de grenzen van de actueel bestaande staten wilden hertekenen. De Belgische annexionisten waarschuwde hij dat een vérstrekkende herziening van de verdragen van 1839 voor Nederland onaanvaardbaar was. De Groot-Nederlanders vermaande hij de gerechtvaardigde steun aan de Vlaamse Beweging niet te verwarren met een streven de Belgische Staat ten gronde te richten. Kortom: het was politieke journalistiek in dienst van een beter wederzijds begrip tussen beide staten[100].

Kernkamp en Colenbrander waren natuurlijk niet de enige historici die aan politieke journalistiek deden. Hun generatiegenoot Brugmans leverde talloze bijdragen aan dagbladen als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *De Telegraaf* - zoveel zelfs dat Van Vollenhoven hem van veelschrijverij beschuldigde[101]. Tussen 1915 en 1930 was Brugmans redactielid van *De Groene Amsterdammer*. In die functie volgde hij vooral de Amsterdamse lokale politiek en de rol van de SDAP daarin. Maar ook de themata die Kernkamp en Colenbrander hadden aangesneden, vonden in Brugmans' journalistiek weerklank. Met Kernkamp was hij het tijdens de Eerste Wereldoorlog eens dat de handhaving van de neutraliteit niet het einddoel van de Nederlandse buitenlandse politiek mocht zijn. Hij vreesde dat de vredelievendheid van een groot deel van het Nederlandse volk niets anders was dan de egoïstische wens met rust te worden gelaten en dus een verzaking aan de zedelijke plichten van het land inhield. Daarom ook liet hij (als sympathisant van de geallieerden) niet na herhaaldelijk te wijzen op de excessen van het pangermanisme: overdreven militarisme, overschatting van de waarde van de eigen *Kultur*, een grof

machtsmaterialisme, een trotse onverschilligheid ten aanzien van het bestaansrecht van de kleine volkeren, een onverzadigbare landhonger[102]. Met Colenbrander deelde hij na de Oorlog de bezorgdheid om het Belgische annexionisme. In 1920 verzette hij zich in een brochure over *De Wielingen* tegen de Belgische aanspraken op Zeeuws-Vlaanderen en de Scheldemond[103].

De indrukwekkende journalistieke activiteit van deze historici was er dus op gericht de politieke meningsvorming in het onverschillige Nederland te bevorderen. Maar dat was niet haar enige finaliteit. Zij had ook een actualisering van de geschiedschrijving tot doel. De journalistieke overzichten waren vaak zeer kroniekmatig van aard. Het interpreteren van de beschreven feiten was niet primair. Daardoor werd ontzaglijk veel materiaal bijeengebracht, dat dan later kon dienen als basis voor een meer interpretatieve contemporaine geschiedschrijving. De journalistiek als een onmisbare voorarbeid voor de eigentijdse geschiedschrijving dus - of in Colenbranders woorden: '*Het werk wil beschouwd worden als te behooren tot die in Nederland (althans ten opzichte van de buitenlandsche zaken) nog te schaars beoefende hoogere journalistiek, die niet enkel voor één dag werkt doch tot den arbeid van later komende historici een eersten grond zoekt te leggen. De schifting van het reusachtig materiaal dat de dagbladen ons iederen dag in huis brengen is in zulk een werk noodzakelijk nog onvolkomen; intusschen, eenmaal moet er toch mede worden begonnen, zal de historieschrijver van later althans iets vinden om op voort te bouwen*'[104].

De klacht dat de contemporaine geschiedschrijving te veel werd verwaarloosd, was overigens al ouder. Blok had haar reeds in 1897 geuit[105]. Zes jaar later hield Kernkamp een pleidooi voor de contemporaine geschiedbeoefening in Nederland. Hij wees daarbij op de grote achterstand ten aanzien van Duitsland, waar historici van formaat als Von Treitschke en Von Sybel - geïnspireerd en gepassioneerd door de machtsontwikkeling van het Duitse Rijk in de negentiende eeuw - hun krachten aan de beschrijving van de recente nationale geschiedenis hadden gewijd. Hij spoorde zijn Nederlandse vakgenoten aan hun voorbeeld te volgen: ook de eigen geschiedenis van de negentiende eeuw bood toch een handvol aantrekkelijke themata? De partijvorming, de uitbreiding van het koloniaal gebied, de opkomst van de arbeidersbeweging, de revolutie in handel, nijverheid en verkeer - het waren toch processen die tot beschrijving en bezinning prikkelden![106]. Zelf vatte hij het plan op een populaire biografie van Bismarck te schrijven[107].

Kernkamps pleidooi bleef - hoe kon het anders in een tijd van

modernisering van staat en maatschappij? - niet onbeantwoord, ook niet op institutioneel vlak[108]. In 1913 werd hij zelf buitengewoon hoogleraar in de Algemene Geschiedenis van de Nieuwste Tijd te Rotterdam. De contemporaine geschiedenis kreeg echter een bijzonder krachtige stimulans door de Eerste Wereldoorlog. In het buitenland was dat niet anders. In de Verenigde Staten werd in 1919 het Hoover Institute on War, Revolution and Peace (verbonden aan Stanford University) opgericht. Engeland volgde korte tijd later met het Royal Institute of International Affairs (1920). Welke indruk de Wereldbrand op de jongere historici in Nederland had gemaakt, bleek uit Kernkamps rectorale rede van 1919 over *De tragedie der historie*[109]. In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* riep De Boer de historici op de oorzaken van deze catastrofe nader te onderzoeken[110]. De uitgave van talloze bescheiden betreffende de Oorlog en zijn voorgeschiedenis, die Duitse, Engelse, Franse en Amerikaanse historici vanaf 1919 verzorgden, hief alleszins het tekort aan bronnenmateriaal op. In 1924 werd onder impuls van N. Japikse een Comité tot onderzoek van de oorzaken van den Wereldoorlog opgericht[111]. Brugmans, die ook bij dit Comité was betrokken, wijdde twee artikelen aan het ontstaan van de Oorlog en in 1936 bracht hij een synthese op de markt[112]. Intussen gaf Kernkamp druk bijgewoonde colleges over deze problematiek[113]. Maar de contemporaine geschiedschrijving bleef niet beperkt tot de Eerste Wereldoorlog. In het kielzog van de oorlogsliteratuur verschenen publikaties over de Russische Revolutie, het moderne imperialisme, de buitenlandse politiek van de verschillende Europese mogendheden...[114]. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waagden sommigen zich reeds aan een wetenschappelijke synthese van het tijdperk 1870-1914[115]. Ook de colleges bleven niet beperkt tot de oorlogsgebeurtenissen. De directe voorgeschiedenis van de Oorlog eiste veel aandacht op, maar de negentiende eeuw en het post-Versailles Europa werden eveneens betrokken in de leerstof[116].

Na 1945 zou deze contemporaine geschiedenis een explosieve groei kennen, dit ten gevolge van '*de schok van 1940*', toen Nederland voor het eerst sinds het ontstaan van het Koninkrijk rechtstreeks in een groot militair conflict betrokken raakte. Reeds in mei 1945 werd het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie opgericht. Dit instituut coördineerde het onderzoek naar de oorlogsgebeurtenissen[117]. Maar de '*historia hodierna*' - zoals één van haar belangrijkste beoefenaars, Presser, de eigentijdse geschiedenis betitelde[118] - bleef niet beperkt tot een uitvoerige analyse van de vijf catastrofale oorlogsjaren. Honderden andere themata werden aangesneden. Het aandeel van de

contemporaine geschiedschrijving in de totale historische produktie bleef sindsdien onophoudelijk stijgen. Daardoor ontstond wel eens de indruk dat er vóór 1940-1945 geen contemporaine geschiedbeoefening had bestaan. In feite betekende de Tweede Wereldoorlog op dit vlak niet zozeer '*a turning point*' (zoals H.W. von der Dunk later stelde), maar veeleer '*a point of no return*'[119].

De contemporaine geschiedenis, aansluitend bij de 'hogere journalistiek', zorgde dus vanaf de eeuwwisseling voor een belangrijke perspectiefverbreding in de Nederlandse historiografie. De dominantie van de Republiek - het meest glorieuze en dus aantrekkelijke tijdvak van het nationale verleden - brokkelde nog vóór 1940 af en de blik werd wijder. Maar die verwijding ging ook gepaard met theoretische discussies. De oude problematiek van de onpartijdigheid keerde in een andere gedaante terug en nieuwe vraagstukken werden opgeroepen. Bij die nieuwe vragen speelde het probleem van de afstand in tijd tussen de historicus en de door hem beschreven processen een grote rol.

Blok had het onbehagen van de contemporaine historicus reeds verwoord toen hij zich bij de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina geplaatst zag voor de taak een historisch overzicht te geven van de periode 1848-1898: '*Wij vermogen uit het oogpunt van historie alleen aan te wijzen, welke ontwikkeling haar voorafging; om een historisch billijk oordeel over haar te kunnen vellen, zouden wij ook moeten weten, wat de gevolgen van hare eigene ontwikkeling zijn geweest*'. Een '*historisch billijk oordeel*' over het belang van een tijdvak veronderstelt dus de kennis van de gevolgen van de beschreven periode, en die bezit de contemporaine historicus juist niet[120]. Bloks leerling Brugmans omschreef het probleem later op analoge wijze, maar voegde er nog een nieuw element aan toe. De moeilijkheden voor de contemporaine historicus bestaan niet enkel uit het feit dat de beschreven ontwikkelingen zich nog niet hebben verdicht tot een proces met een duidelijk begin en einde. Er is nog een tweede factor die in rekening moet worden gebracht: de onmogelijkheid voor de contemporaine historicus zich op een archimedisch punt 'boven' de stof te plaatsen. Door die onmogelijkheid de eigen tijd *à vol d'oiseau* te beschouwen, is het immers ook onmogelijk in het geschiedverhaal de onderscheiden historische factoren in een juiste proportionaliteit weer te geven[121]. Brugmans was overigens niet de enige die deze moeilijkheden onderkende. Ook Colenbrander wees op het dilemma dat de contemporaine historie per definitie een onevenwichtige geschiedenis schijnt te zijn. Wat wél mogelijk is, is een poging enige orde te scheppen in de chaos der gebeurtenissen, zo meende hij[122].

Brugmans, Colenbrander en de talloze anderen hadden gelijk dit probleem te stellen. Maar toch kan men zich afvragen of er op dit punt wel een essentieel verschil tussen de contemporaine geschiedschrijving en bijvoorbeeld de mediëvistiek bestaat. Voor géén historicus is er een archimedisch punt dat hem zou toelaten een volstrekt onaanvechtbare scheiding tussen het belangrijke en het onbelangrijke in het verleden (en in het heden) te maken. Zowel bij de mediëvist als bij de contemporanist is dat een kwestie van interpretatie. Dat elke interpretatie moet berusten op argumenten wil zij niet als onwetenschappelijk worden gebrandmerkt, ligt natuurlijk voor de hand.

Maar het probleem van de proportionaliteit en het oordeel over het belang der beschreven processen was voor de eerste contemporanisten niet het hoofdprobleem. Veel belangrijker was de vraag naar de garanties die de contemporaine geschiedschrijving inzake de onpartijdigheid kan bieden. Fruin had in zijn gezaghebbende oratie reeds gesuggereerd dat de onpartijdigheid beter gewaarborgd is, wanneer de historicus niet meer rechtstreeks is betrokken bij de politieke partijstrijd die het onderwerp van zijn verhaal uitmaakt[123]. De contemporaine historicus beschrijft echter recente gebeurtenissen, waarin hij vaak zelf betrokken is (geweest) of die hem alleszins onrechtstreeks aanbelangen. Mag hij in staat worden geacht die gebeurtenissen op een onpartijdige manier te verhalen? Blok waarschuwde zijn studenten in elk geval speciaal bij de beoefening der contemporaine geschiedenis beducht te zijn voor vertekeningen van de historische realiteit. Het gevaar van partijdigheid bestaat, zo zei hij, natuurlijk bij alle geschiedschrijving, maar bij de contemporaine historiografie is het wel bijzonder acuut[124].

Sommige jongeren als De Boer en Japikse waren echter van oordeel dat precies de Nederlandse historici goed waren geplaatst om deze onpartijdigheid te waarborgen, alleszins inzake de Eerste Wereldoorlog. Behoorden zij immers niet tot een neutraal gebleven land en waren zij daardoor - meer dan de historici uit de rechtstreeks in de Oorlog betrokken naties - niet in staat de kwestie van bijvoorbeeld de schuldvraag op een onpartijdige manier op te lossen? Japikse verzekerde kort na de Eerste Wereldoorlog en voor een Duits publiek dat hij deze kwestie steeds als '*neutraler Holländer*' was tegemoet getreden en (daardoor) steeds onpartijdig had geoordeeld. De politieke neutraliteit en de onpartijdigheid van de historicus ten aanzien van de oorlogvoerende mogendheden werden hier dus aan elkaar geklonken[125]. De hierboven geschetste 'Nederland-gidsland'-ideologie werkte dus ook in de geschiedtheorie door.

Niet iedereen was echter even optimistisch. Vele vertegenwoordigers van de jongere generatie onderkenden de gevaren die de beoefening van de contemporaine geschiedenis met zich meebracht. Daarom hamerden zij op de noodzaak geschiedenis en partijpolitiek gescheiden te houden. In zijn betoog ten gunste van de instelling van hoorcolleges over de contemporaine geschiedenis, sprak Kernkamp de wens uit '*dat deze colleges nooit ofte nimmer mogen ontaarden in pleidooien voor de eene of andere partij*'[126]. De traditie die Fruin had geïnaugureerd, bleef dus gehandhaafd. Voor de definiëring van het begrip 'onpartijdigheid' viel Kernkamp trouwens op Fruin terug. In een reactie op de geforceerde Utrechtse hoogleraarsbenoeming in 1912 van de jurist B.C. de Savornin Lohman, een neef van de voorman van de Christelijk-Historische Unie, en op de persheibel daarover, beschuldigde hij de nieuwe hoogleraar van partijdigheid. Daarbij maakte hij - helemaal in de lijn van Fruins oratie - een onderscheid tussen twee soorten (on)partijdigheid. De 'ordinaire' partijdigheid komt neer op een bewust vertekenen van de realiteit, terwijl de 'edeler' partijdigheid, waarin het verleden onbewust slechts vanuit één standpunt wordt belicht (en waaraan Lohman zich volgens Kernkamp had bezondigd), het gevolg is van een bezetenheid door een bepaald geloof of een politieke idee. Omgekeerd geldt dat de 'vulgaire' onpartijdigheid bestaat uit het bewust vermijden van alle mogelijke conflictsituaties, terwijl de 'ware' onpartijdigheid het betrekkelijk recht van elke partij tracht te erkennen. Fruiniaanser kon het niet![127].

Ook Colenbrander moest toegeven dat de contemporaine historicus zeer moeilijk tot een vrij en onpartijdig oordeel komt: zijn voorstelling wordt immers altijd - in meerdere of mindere mate - bepaald door '*convenientie*'[128]. Maar die onvermijdelijkheid kan de historicus niet worden verweten: zij is eigen aan elke eigentijdse geschiedschrijving. Veel erger is echter de bewuste degradatie van het geschiedverhaal tot een politiek pamflet. Wat Colenbrander over een dergelijke partijdigheid dacht, moge blijken uit zijn bijzonder scherpe reactie in 1907 tegen de imperialistische historiografie. Daaruit deze wat pathetische oproep: '*Er is een uitwas, nog afschuwelijker dan de dorheid der schoolgeschiedenis; het is de blinde doordraverij, zoo niet de venijnige valschheid der geschiedenis die zich in dienst gesteld heeft van iedere andere dan de hoogste en ruimste aspiratiën die in een volk of tijd worden aangetroffen. Wij hebben geschiedenissen in slavendienst van -ismen; ja wij dreigen er mede te worden overstroomd. Of het socialistische, imperialistische of andere partijwoede is waaraan zij zich verpand heeft, nimmer moge de hand verlamd zijn, die haar het masker af kan rukken*'[129]. '*Honestum petimus usque*' (in een wat vrije ver-

taling: ‘Eerzaam tot in de dood’) - dit weze het devies van de historicus![130].

Het thema van de onpartijdigheid speelde echter vooral in Brugmans' werk een grote rol. Meer dan Kernkamp en Colenbrander accentueerde hij de noodzaak in de contemporaine geschiedschrijving bijzonder voorzichtig te zijn. Ook hij besefte dat het moeilijk was onpartijdig te blijven wanneer het ging om recente gebeurtenissen als de Russische Revolutie, waarbij pro en contra zo scherp tegenover elkaar stonden[131]. Maar dat kon toch niet betekenen dat de historicus het streven naar onpartijdigheid maar moest laten varen? Wie bereid was te schrijven *sine ira et studio*, kon heel wat bereiken. Pirennes beschrijving van de recente politieke geschiedenis van België kon als bewijsplaats dienen[132].

De steunpilaren van deze onpartijdigheid waren in Brugmans' ogen de anti-normativiteit en de depolitisering van de geschiedschrijving. In zijn verwerping van uitgesproken waarde-oordelen in het geschiedverhaal sloot hij aan bij Blok (al had ook die in de praktijk heel wat waarde-oordelen geveld). Reeds in de Amsterdamse oratie van 1904 maakte Brugmans duidelijk dat een zedelijk oordeel over historische figuren of partijen in zijn optiek niet thuishoorde in het geschiedverhaal. Daarna heeft hij zijn afkeer voor een normatieve geschiedschrijving talloze malen - haast als een stoplap - herhaald[133]. Daarbij aansluitend verdedigde hij ook de historistische stelling dat de waarde van een tijdvak niet mocht worden gemeten met de maatstaven van de eigen tijd. Bussemakers Leidse oratie waarin was betoogd dat een waarde-oordeel onvermijdelijk is, had Brugmans dus niet overtuigd: de ware geschiedschrijver oordeelde niet[134]. Dit was voor Brugmans geen abstracte theoretische stelling, maar een zeer concrete norm voor de contemporaine geschiedschrijving: het historisch onderzoek naar de wortels en het verloop van de Eerste Wereldoorlog mocht zich in geen geval inlaten met de schuldvraag[135]. Hoe moeilijk deze eis echter in te willigen was, bleek uit Brugmans' eigen synthese van 1936: op één bladzijde betoogde hij twee maal dat Nederland geen enkele verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de Oorlog droeg. Zijn oudste zoon had dat al voorzien: in de discussie tussen Bussemaker en zijn vader had hij resoluut de zijde van de eerste gekozen[136].

Het streven naar onpartijdigheid hield voor Brugmans eveneens een streven naar de depolitisering van de geschiedschrijving in: het aanwenden van de geschiedenis voor politieke doeleinden verwierp hij met nadruk[137]. De weifelende houding die hij in talloze dagbladartikelen ten aanzien van Geyls Groot-Nederlandse geschiedschrijving

innam, illustreerde dit. Na een aanvankelijk scepticisme had hij Pirennes beeld van de Scheiding der Nederlanden aanvaard. Maar toen Geyls *Holland and Belgium* in 1920 verscheen, oordeelde hij dat diens visie het Pirennistische beeld van de Scheiding corrigeerde. De politieke consequenties van de Groot-Nederlandse historiografie wees hij echter af. Dit standpunt hield hij ook aan na de publikatie van Geyls dubbelwerk over *De Groot-Nederlandsche Gedachte* in 1925 en in 1930: de kern van de Groot-Nederlandse geschiedschrijving aanvaardde hij, maar de politieke propaganda die Geyl in de bundels verwerkte, keurde hij zeer uitdrukkelijk af. In de jaren 1930 keerde hij zich echter ook tegen de Groot-Nederlandse geschiedvisie. Geyls *Geschiedenis van de Nederlandsche Stam* (vanaf 1930) bevredigde hem niet: de band die tussen Noord en Zuid werd gelegd, leek hem te geforceerd[138]. Dat bij die uiteindelijke afwijzing ook zijn afkeer voor Geyls vermenging van wetenschap en politiek een belangrijke rol speelde, werd duidelijk uit zijn recensie van Geyls *Kernproblemen* (1937). '*Dat prof. Geyl bij wijlen aan hetzelfde euvel lijdt als Groen, wien hij verwijt, dat zijn historisch inzicht wordt verduisterd, zoodra zijn godsdienstige en staatkundige beginselen in het spel komen*' - dat was het wat Brugmans zo stoorde. Kortom: geschiedenis was één ding, politiek een ander[139].

Door historiografie en politiek gescheiden te houden, hoopte Brugmans de nationale eenheid te versterken. Op dit punt toonde hij zich een traditioneel leerling van Fruin en Blok. Herhaaldelijk klaagde hij over de vergruizing van de maatschappij en over het gebrek aan innerlijke samenhorigheid tussen de onderscheiden zuilen[140]. Eén van de oorzaken daarvan was volgens hem de verregaande politisering van het openbare leven: overal was het landsbelang voor het partijbelang geweken. Hij pleitte dan ook voor een machtsversterking van de onpartijdig geachte Kroon, het enige instituut dat een correctie op het partijparticularisme leek te kunnen bieden. En ook hier verscheen een geactualiseerde Willem van Oranje als lichtend voorbeeld[141]. Dit pleidooi ging gepaard met een accentuering van het belang van een 'historische' politiek, een politiek die zich niet liet leiden door '*de koude hand van het dogma*', maar door een integratie van de oude vormen en de nieuwe noden[142]. Slechts in de context van een onpartijdige monarchie en een 'historische' politiek kon dus een compromis dat de uiteengroeiende zuilen kon herenigen, worden bereikt. Een gepolitiseerde historiografie zou de toch al zo moeilijke realisatie van dat verzoenende compromis nog langer uitstellen[143].

Een verzoenend compromis - hoe goed paste deze wens ook bij het karakter van Brugmans! '*Een patriarchale figuur met een verzoenende*

gemoedelijkheid', zo omschreef Van Dillen dat karakter, en vele tijdgenoten konden met hem instemmen[144]. Zelf sprak Brugmans graag over '*het echt Nederlandsche praedicaat van gematigd*'[145]. Hij was een voorzichtig historicus, die de wetenschap liever niet als een arena zag: '*In historische zaken lijkt het debat mij niet het aangewezen middel om tot de benadering der waarheid te komen. In de politiek blijkt het nog te gaan; men neemt er tenminste den schijn van aan. Maar in de wetenschap is alleen heil te verwachten van de rustige bézinning van het onderzoek*'[146]. Het is een tekenende passage. Maar Brugmans' bedachtzaamheid werd lang niet overal en altijd op gejuich onthaald. Bij vele jongeren kwam zij over als een onwrikbaar, maar ouderwets vasthouden aan wetenschappelijke idealen die passé waren[147]. Maar ook generatiegenoten als Kernkamp en Colenbrander konden zich niet altijd vinden in Brugmans' bedachtzaamheid. Hun onvrede met de ontwikkeling van de historiografie speelde daarin een belangrijke rol.

Eindnoten:

78 Cfr. J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.551-552.
79 Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.28.
80 G. TAAL, *Liberalen en Radicalen*, p.146-148.
81 Over dit weekblad: *De Groene Amsterdammer. 75 jaar rijp en groen (1877-1952)*, Amsterdam, 1952.
82 G. TAAL, *Liberalen en Radicalen*, p.32-40 en P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.22-26.
83 Voor de niet altijd even vlekkeloze relatie tussen Kernkamp en S. Muller Fz.: UUB, 15.C.20: *Grafredes-Rouwredes, S. Muller* (dec. 1922); G.W. KERNKAMP, *Sam Muller*, - ID., *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.177-205 (uit 1923) en J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.550-551.
84 Gebundeld in G.W. KERNKAMP, *De Europeesche Oorlog 1914-1919. Indrukken van een tijdgenoot*, Haarlem, 2 dln., 1919. Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.18-21.
85 G.W. KERNKAMP, *De Europeesche Oorlog*, dl.I, p.52-62 en p.488-494. Vgl. ID., *Kautsky's boek*, p.310-311.
86 ID., *De Europeesche Oorlog*, dl.I, p.54-55, p.183-186 en p.311-344.
87 ID., *De Europeesche Oorlog*, dl.I, p.95-126, p.150-156 en p.637-641. Voor Oppermanns reactie: UUB, 21.F.2: concept van O.A. Oppermann aan Kernkamp, 8 febr. 1915 en Kernkamp aan O.A. Oppermann, 12 febr. 1915 (uitg. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.74-75.)
88 Cfr. J. HUIZINGA, *Colenbrander als Gidsredacteur, - VW*, dl.VI, p.531-534 en G.A.C. VAN DER LEM, '*Onze grijze tempeltjes'. De historische bijdragen in De Gids tijdens het redacteurschap van Colenbrander en Huizinga, - TvG*, 99 (1986), p.430-452. Archiefmateriaal in LUB, Ltk. 1888 en AMVC, C 3315/B. Over *De Gids* ten tijde van Colenbrander: R. AERTS e.a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeencultureel en literair tijdschrift*, (*Schrijversprentenboek*, 27), 's-Gravenhage-Amsterdam, 1987, p.112-141.
89 Vgl. de pijnlijke kritiek in LUB, BPL 2865: C. van Vollenhoven aan Colenbrander, aug. 1926 ('Je bent te apodictisch en te categorisch').
90 H.TH. COLENBRANDER, *Willem Hendrik de Beaufort*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.1-42 (vgl. *De Gids*, 82 (1918), dl.II, p.185-187 en LUB, BPL 2865: briefwisseling W.H. de Beaufort-Colenbrander) en de bundel ID., *Studiën en aanteekeningen over Nederlandsche politiek (1909-1919)*, 's-Gravenhage, 1920.

91 ID., *Nederlaag, - De Gids*, 73 (1909), dl.III, p.5 en ID., *De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans*, - ID., *Historie en Leven*, dl.II, [1915], p.71 en p.107.
92 ID., *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman*, p.131-135.
93 ID., *Voorwaarts, - De Gids*, 77 (1913), dl.II, p.361-362 en vooral ID., *De Liberalen en de verkiezingen, - De Gids*, 93 (1929), dl.III, p.1-17.
94 Cfr. de bundels ID., *Tien jaren Wereldgeschiedenis*, 's-Gravenhage, 2 dln., 1915 en ID, *Wereldgeschiedenis (1915-1919)*, 's-Gravenhage, 2 dln., 1920. Een voorbeeld van de indruk die Colenbrander op de studenten maakte: TH.J.G. LOCHER, *Geschiedenis van ver en nabij. Onuitgesproken afscheidsrede*, Leiden, 1971, p.6-7 (bevestigd in een mededeling van A.E. Cohen, 15 maart 1988).
95 H.TH. COLENBRANDER, *Tien jaren Wereldgeschiedenis*, dl.I, 1915, p.VIII en ID., *Studiën en aanteekeningen*, p.142-144 (citaat p.142).
96 C. VAN VOLLENHOVEN, *De eendracht van het land*, 's-Gravenhage, 1913 en H.TH. COLENBRANDER, *Recensie van C. van Vollenhoven, De Eendracht van het Land, - De Gids*, 77 (1913), dl.II, p.174-176. De in 1925 opgerichte Studentenvereeniging voor den Volkenbond stond onder auspiciën van Colenbrander (L.D. FRANK en H.B. WIARDI BECKMAN, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, p.221). Voor Blok en Huizinga: cfr. *supra* hf.II, par.3 en *infra* hf.IV, par.6. Over de 'gidsland'-ideologie: J.C. BOOGMAN, *De Nederland-Gidsland-conceptie in historisch perspectief, - Ons Erfdeel*, 27 (1984), p.161-170.
97 W.J.M. VAN EYSINGA, *The place of Holland among the nations, - Lectures on Holland for American Students*, Leiden, 1924, p.19-30.
98 Ondermeer H.TH. COLENBRANDER en J.E. STOKVIS, *Leven en arbeid van Mr. C.Th. van Deventer*, Amsterdam, 3 dln., 1916-1917; H.TH. COLENBRANDER, *Nederlands betrekking tot Indië in verleden en toekomst*, - ID., *Historie en Leven*, dl.IV, [1920], p.165-186; ID., *Autonomie voor Indië, - De Gids*, 86 (1922), dl.III, p.265-272 en ID., *The Indian Empire of the Netherlands, - Lectures on Holland*, p.31-47.
99 Cfr. H.TH. COLENBRANDER e.a., *De Aanslag op Leiden, - De Gids*, 89 (1925), dl.I, p.248-263. Over de Leidse opleiding: C. FASSEUR, *Hemelse godin of melkgevende koe: de Leidse universiteit en de Indische ambtenarenopleiding 1825-1925, - BMGN*, 103 (1988), p.209-224; over de Utrechtse: H. FEDDEMA en O.D. VAN DE MUIZENBERG, *Koloniale belangen in de academie: hoe kwam de Utrechtse Indologieopleiding tot stand*?, - F. BOVENKERK e.a., *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Baarn, 1978, p.105-118. De Leids-Utrechtse tegenstelling op het gebied van de koloniale politiek speelde een belangrijke rol in Colenbranders conflict met Gerretson en in het ontslag van de eerste uit de Commissie van Advies van de RGP (1926): cfr. K. KOOIJMANS en J.P. DE VALK, *'Eene dienende onderneming'. De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en haar Bureau 1902-1968, - Bron en publicatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis*, 's-Gravenhage, 1985, p.243-250.
100 Vooral in de bundels H.TH. COLENBRANDER, *Studiën en aanteekeningen*, p.344-398; ID., *Nederland en België. Adviezen en opstellen uit de jaren 1919 en 1925-1927*, 's-Gravenhage, 1927 en ID., *Nederland en België. Proeve tot beter waardeering*, Den Haag, 1933. Een goede samenvatting biedt LUB, BPL 2861, p.210-212 (25 aug. 1930). Cfr. C.A. VAN DER KLAAUW, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919-1939*, Leiden, 1953 (over Colenbrander: p.16-17).
101 LUB, BPL 2865: C. Van Vollenhoven aan Colenbrander, 2 nov. 1904.
102 H. BRUGMANS, *Een Nederlander over Nederland, - De Amsterdammer*, 2 april 1916, nr.2023, p.1; ID., *Het Pangermanisme*, (*Staten en volkeren*), Baarn, 1915 en ID., *Het Panamericanisme, - Onze Eeuw*, 17 (1917), dl.III, p.72-75.
103 ID., *De Wielingen. Rechten en belangen*, Amsterdam, 1920.
104 H.TH. COLENBRANDER, *Tien jaren Wereldgeschiedenis*, dl.I, 1915, p.VII-VIII.
105 LUB, BPL 2983/2: *Onze geschiedenis der 19de eeuw*.
106 G.W. KERNKAMP, *Van Wagenaar tot Fruin*, p.23-28.
107 Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.16-17.
108 Een gedetailleerd overzicht van de beoefening van de contemporaine geschiedenis in Nederland biedt P. LUYKX, *De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw*, - ID. en N. BOOTSMA (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw*, (*Aula-paperback*, 147), Utrecht, 1987, p.9-64. Korter en met meer oog voor de ontwikkelingen in het buitenland is P. LUYKX e.a., *De ware geschiedschrijver. Apparaat voor de nieuwste geschiedenis*, Groningen,

1982, p.31-36. Voor een al wat ouder overzicht van de buitenlandse ontwikkelingen: D.C. WATT (uitg.), *Contemporary History in Europe. Problems and Perspectives*, Londen, 1969.

109 G.W. KERNKAMP, *De tragedie der historie*, Haarlem, 1919. De indruk die deze rede op de toehoorders maakte, blijkt uit UUB, 15.C.20: *Correspondentie*, W. Royaards aan Kernkamp, 30 maart 1919. Contra J. ROMEIN, *De geschiedschrijving in Nederland tijdens het interbellum*, p.147.

110 M.G. DE BOER, *De Wereldoorlog en de Historie - TvG*, 34 (1919), p.1-11. Reeds vroeger had De Boer op het belang van de contemporaine geschiedschrijving gewezen: ID., *Over de practische en wetenschappelijke waarde der jongste geschiedenis*, Groningen, 1915. In dat jaar was hij - op voorspraak van Brugmans - privaatdocent in de 'Jongste Geschiedenis' te Amsterdam geworden.

111 G.H.J.M. OLTHOF, *Contemporaine geschiedbeoefening in Nederland tijdens het interbellum. Het 'Nederlandsch Comité tot onderzoek van den Wereldoorlog' (1924-1937), - Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983), p.356-382.

112 H. BRUGMANS, *De oorsprong van den Europeeschen oorlog* en ID., *Het ontstaan van den Wereldoorlog, - TvG*, 34 (1919), p.200-224 en 43 (1928), p.337-373 (vgl. *TvG*, 44 (1929), p.250-262 en p.382-383) en ID., *Geschiedenis van den Wereldoorlog, 1914-1918*, Amsterdam, 1936.

113 Cfr. T.S. JANSMA, *Overpeinzingen*, p.245.

114 Slechts twee voorbeelden: J.S. BARTSTRA, *Geschiedenis van het moderne imperialisme*, Haarlem, 1925 en H. BRUGMANS, *De buitenlandse politiek van het Britsche Rijk van omstreeks 1860 tot 1914*, Leiden, 1926.

115 Cfr. H.TH. COLENBRANDER, *Europa, 1871-1914, - De Gids*, 103 (1939), dl.I, p.281-303 en dl.II, p.34-64 en p.176-196.

116 UUM, *Archief Kernkamp*, Ia3, Ia5, Ia7 en Ia13 en MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 1-3.

117 A.H. PAAPE, *Veertig jaar Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, - D. BARNOUW e.a. (red.), *1940-1945: onverwerkt verleden*?, Utrecht, 1985, p.9-22; L. DE JONG, *The Historiography of the Netherlands in the Second World War*, - A.C. DUKE en C.A. TAMSE (uitg.), *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands*, Zutphen, 1985, p.215-228 en M. PAM, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong*, 's-Gravenhage, 1989. Voor de methodologische problemen waarmee de medewerkers van het RIOD werden geconfronteerd: A.E. COHEN, *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog, - TvG*, 65 (1952), p.52-85. In de jaren tachtig werden op dit vlak nieuwe wegen ingeslagen: cfr. ID., *Twee oraties over de bezettingstijd, - BMGN*, 101 (1986), p.417-422 en P. ROMIJN, *Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de tweede wereldoorlog, - BMGN*, 102 (1987), p.211-228.

118 *Uit het werk van dr. J. Presser*, Amsterdam, 1969, p.209-225.

119 H.W. VON DER DUNK, *Holland: the Shock of 1940, - Journal of Contemporary History*, 2 (1967), afl.1, p.169-182 (citaat p.173).

120 P.J. BLOK, *De laatste halve eeuw uit een historisch oogpunt*, - ID., *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis*, Groningen, 1903, p.356-357.

121 H. BRUGMANS, *Bloei en verval*, p.276 en ID., *Schets eener beschavingsgeschiedenis*, p.179-180.

122 H.TH. COLENBRANDER, *P.L. Muller, - Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1904-1905, p.303-304.

123 Cfr. *supra* hf.I, par.2.

124 LUB, BPL 2983/2: *De fransche Revolutie* (28 sept. 1891) en *Onze geschiedenis der 19de eeuw* (30 sept. 1897 en 1 okt. 1905).

125 P. LUYKX, *De beoefening van de nieuwste geschiedenis*, p.39.

126 G.W. KERNKAMP, *Van Wagenaar tot Fruin*, p.26.

127 ID., *Naar aanleiding van een hoogleeraarsbenoeming, - Vragen des Tijds*, 1913, dl.I, p.85-87. Vgl. ID., *De 'Histoire socialiste' van Jean Jaurès*, p.164. Cfr. *supra* hf.I, par.2-3.

128 H.TH. COLENBRANDER, *1848*, - ID., *Historie en Leven*, dl.II, [1915], p.181-182.

129 ID., *Imperialistische geschiedschrijving*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.74-86 (citaat p.77).

130 ID., *The Work of Dutch historical Societies, - The Annual Report of the American Historical Association for 1909*, p.256.

131 H. BRUGMANS, *De Russische revolutie, - De Groene Amsterdammer*, 21 juni 1930, nr.2768, p.3. Vgl. ID., *Het ontstaan van den Wereldoorlog*, p.340-341.

132 ID., *H. Pirenne, Histoire de Belgique VII, - TvG*, 47 (1932), p.463. Vgl. N.W. POSTHUMUS, *Levensbericht van Brugmans*, p.250.
133 H. BRUGMANS, *Het belang der economische geschiedenis*, p.39-40 en ondermeer MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 3: *Methode en Kritiek*, p.24-25 en ID., *Het moderne imperialisme, - De Groene Amsterdammer*, 30 jan. 1926, nr.2539, p.2.
134 Ondermeer ID., *Democratie, - De Nederlandsche Spectator*, 1901, nr.31, p.246; ID., *Algemeene cultuurgeschiedenis: De Middeleeuwen*, Amsterdam, 1915, p.VII en ID., *Levensbericht van Bussemaker*, p.43-45 (cfr. *supra* hf.II, par.5).
135 ID., *De schuldvraag, (Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, serie B, 76, nr.6), Amsterdam, 1933. Dit idee leefde ook bij Japikse (cfr. G.H.J.M. OLTHOF, *Contemporaine geschiedbeoefening*, p.371-372). Over de passies die de '*Schuldforschung*' met name in Duitsland opriep: W. JÄGER, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914-1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges, (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, 61), Göttingen, 1984.
136 H. BRUGMANS, *Geschiedenis van den Wereldoorlog*, p.195 en I.J. BRUGMANS, *Philosophie en geschiedenis, - Onze Eeuw*, 23 (1923), dl.III, p.313.
137 Ondermeer MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 3: *Methode en Kritiek*, p.25 en H. BRUGMANS, *Eduard Meyer aan het woord. Een Duitsch historicus over de Europeesche politiek, - De Amsterdammer*, 24 juni 1916, nr.2035, p.2.
138 Cfr. *De Nederlandsche Spectator*, 1900, nr.43, p.342-344; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 nov. 1902, eerste blad A, p.2; *De Nederlandsche Spectator*, 1903, nr.3, p.20; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 okt. 1911, avondbl. B, p.1; *De Amsterdammer*, 2 april 1916, nr.2023, p.2 en 11 febr. 1922, nr.2329, p.1-2 (vgl. *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER, Baarn, dl.I, 1979, p.64-66, nr.39) en *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 april 1925, avondbl. D, p.3; 31 mei 1930, ochtendbl. B, p.1; 13 aug. 1934, avondbl. C, p.3 en 29 nov. 1937, avondbl.B, p.1.
139 H. BRUGMANS, *Problemen uit de Nederl. Geschiedenis, - TvG*, 52 (1937), p.399-400. Voor Geyl was Brugmans intussen een vijand want 'lid van de ['Klein-Nederlandse'] Kernkamp-Colenbrander-Kongsi' geworden (*Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.445).
140 Ondermeer ID., *Schets eener beschavingsgeschiedenis*, p.191-213.
141 ID., *Vijf en twintig jaren*, - ID. (red.), *Officieel Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig regeeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina*, Amsterdam, 1923, p.1-21 en ID., *Willem van Oranje*, Amsterdam, 1933 (cfr. J.H.M. VAN DE WESTELAKEN, *De Oranje-herdenking van 1933*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht, 1984, p.165-166 en p.177-178).
142 Ondermeer H. BRUGMANS, *Een geveynsde peys?, - De Amsterdammer*, 6 sept. 1919, nr.2202, p.3 en ID., *De waarde der Fransche Revolutie*, p.12. Vgl. de opmerkelijke kritiek op het liberalisme in ID., *Het Pangermanisme*, p.3-5.
143 Over het belang van het compromis: ID., *De beteekenis van 1813, - Onze Eeuw*, 13 (1913), dl.III, p.12-13.
144 MUVA, *Archief Hajo Brugmans: Knipselboek* (Van Dillen, 2 maart 1929). Vgl. in de necrologieën: UUB, 15.C.20: *Diversen, In Memoriam Hajo Brugmans* (7 dec. 1939); J.G. VAN DILLEN, *In memoriam prof. dr. H. Brugmans, - TvG*, 55 (1940), p.112 en N.W. POSTHUMUS, *Levensbericht van Brugmans*, p.240 en verder de opmerkingen in de memoires van Hk. BRUGMANS, *Wij, Europa. Een halve eeuw strijd voor emancipatie en Europees federalisme*, Leuven-Amsterdam, 1988, p.25-27.
145 H. BRUGMANS, *De beteekenis van 1813*, p.11.
146 ID., *Het ontstaan van den Wereldoorlog*, p.382.
147 Cfr. N.B. TENHAEFF, *In memoriam Professor Dr. H. Brugmans*, - ID., *Verspreide Geschriften*, Groningen, dl.II, 1949, p.125 en N.W. POSTHUMUS, *Levensbericht van Brugmans*, p.255.

4. Onvrede met de verwetenschappelijking

De onvrede met de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving, waarvan Fruin in Nederland de eerste en belangrijkste promotor was geweest, had zich reeds op het einde van de negentiende eeuw aangekondigd. Die onvrede had natuurlijk geleefd

bij de Tachtigers, die de '*dorre geleerdheid*' en het '*geborneerde rationalisme*' van de wetenschappelijke historiografie als een flauwe en dus onvolmaakte afspiegeling van de realiteit hadden afgeschreven. Jongere historici als Kernkamp en Colenbrander kenden deze kritiek en zouden haar niet zonder meer naast zich neerleggen. Hun onvrede met de ontwikkeling van de historiografie mag echter niet alleen op rekening van de doorwerking van de waardenhiërarchie van Tachtig worden geschreven. Er speelde nog een andere factor mee, met name het vitalisme, dat omstreeks de eeuwwende de hele maatschappij doordrong.

De luide profeet van dit vitalisme was natuurlijk Nietzsche geweest. Hij had in zijn omvangrijke oeuvre heel wat mokerslagen toegediend en de catalogus van zijn bezwaren tegen de geest des tijds was bijzonder uitgebreid geweest: de verruiming van het kiesrecht en de voortschrijdende democratisering, het groeiende relativisme, de moraal der 'zwakken', de realistische en naturalistische kunst - het waren slechts enkele artikelen uit deze catalogus. Maar in de vervloeking van al deze 'kwalen' was steeds dezelfde grondtoon te beluisteren: de vrees dat de kracht van het Leven zou worden gebroken door

middelmatigheid en vervlakking. Het was de Lof van het Leven en van het 'Uitzonderlijke' die Nietzsche zong. Tot de catalogus van Nietzsches bezwaren behoorde ook de positivistische wetenschap. In de slaafse eerbied voor het 'Feit' herkende hij een machtsgreep tegen het vrije Leven, dat tot exacte cijfers en getallen dreigde te worden gereduceerd[148].

Het was onvermijdelijk dat ook de geschiedwetenschap die een steeds sciëntistischer karakter kreeg, door de kritiek van dit vitalisme zou worden getroffen. Byvanck had het gebrek aan durf en bezieling in Fruins historiografische produktie reeds aangeklaagd. Ook bij de jongere historici kende het vitalisme succes. Colenbrander zou zich in 1910 expliciet bij Nietzsches vitalistische ideeën aansluiten. Maar ook Kernkamp, die niet naar Nietzsche verwees, toonde geporteerd te zijn voor het onconventionele, het originele, het uit de band springende. Terecht heeft Huizinga opgemerkt dat Kernkamp niet kon nalaten '*den graad van zijn eigen verwantschap*' met de door hem beschreven figuren te doen spreken. Hij heeft daarbij gesuggereerd dat Kernkamps hart uitging naar '*de vol levende, mild oordeelende, tot krachtig handelen bereide personen, als hij zelf was*'[149]. Die voorkeur voor krachtige en uitgesproken persoonlijkheden viel zowel op politiek als op historiografisch vlak te constateren. In de politiek ging zijn sympathie uit naar de strijdersnaturen: naar Treub - '*in alles buiten en boven de gewone maat*'[150] - en naar Bismarck, met wiens politieke denkbeelden hij het als radicaal natuurlijk lang niet eens was[151]. Onder de historici toonde hij paradoxalerwijze grote bewondering voor de orangist Bilderdijk, juist vanwege diens strijdbaarheid en bijtend sarcasme. Maar het was vooral Bakhuizen met wie hij zich verwant voelde. Dat onverholen gevoel berustte niet enkel op de gelijkgestemdheid van beider visie op de nationale geschiedenis. Kernkamp roemde in Bakhuizen vooral diens '*weelderige levenskracht*' en hartstochtelijkheid. Met Van Vloten verkoos hij het onstuimige beulswerk van Bakhuizen boven de deftigheid van Fruin[152]. Dat dit vitalisme echter niet beperkt zou blijven tot het uitkiezen van politieke of historiografische voorbeelden lag voor de hand: ook in Kernkamps kritiek op de ontwikkeling van de geschiedwetenschap speelde het een rol.

Hoewel Kernkamp de contemporaine geschiedenis van de partijpolitiek wou gescheiden houden, bleef hij ook na 1900 trouw aan het pleidooi dat hij in 1893 voor een geëngageerde, bij de politieke vraagstukken van de dag aansluitende historiografie had gehouden. Hij verlangde naar een zich duidelijk profilerende geschiedschrijving, waarin conflicten niet werden geschuwd. Hij toonde daardoor bij-

zonder veel aandacht voor de gevaren die een op conciliantie gerichte historiografie bedreigden: door het betrekkelijk recht van alle in het geding zijnde partijen te accentueren, dreigde het geschiedverhaal immers te verzanden in een mat relaas, waarin alle oneffenheden uit het verleden werden weggewerkt. Die matheid herkende Kernkamp bij Ranke[153]. Maar in nog veel sterkere mate doortrok zij volgens hem de nationale herdenkingsfeesten. Toen in 1922 de inname van Den Briel (1572) werd herdacht, moest hij constateren dat deze herdenking zelfs door de katholieken als een nationale gedenkdag werd aanvaard. Van discussies tussen de verschillende levensbeschouwelijke groepen was nergens meer sprake. Hoe anders was het geweest in de negentiende eeuw, toen de herdenking van de slag bij Heiligerlee (1868) aanleiding had gegeven tot een historiografische strijd van hoog niveau tussen Fruin, Nuyens en Groen! Kernkamp gaf toe dat de conciliante strekking van de actuele wetenschappelijke geschiedschrijving over de Opstand ten goede kwam aan de nationale gedachte. Maar doordat de historici - juist omwille van de versterking van die nationale gedachte - de principiële geschilpunten uit de geschiedenis van de Opstand ontweken, boette de historiografie zelf aan kwaliteit in[154].

Bloedarmoede: zo luidde Kernkamps diagnose van de Nederlandse geschiedschrijving na 1870. Het rapport verduidelijkte: '*Beginsel botst niet meer tegen beginsel. Het wapengekletter verstomt. In de stilte der studeerkamers wordt het onderzoek van het verleden voortgezet, maar de mededeeling van de resultaten wekt geen strijd, waarvan het gerucht het gansche land vervult. Ten hoogste een geleerdentwist, waarbij veel inkt stroomt, maar geen hartebloed*'[155]. De remedie om terug tot een krachtiger historisch leven te komen lag dan ook niet in het ontwijken van het debat (zoals Brugmans zou voorstellen), maar juist in het opwekken van de historiografische strijd. Zoals Bakhuizen had gereageerd tegen de matheid van de geschiedschrijving uit het Restauratietijdperk, zo wou ook Kernkamp nu ten strijde trekken tegen de actuele historiografie, voor zover daarin een '*gheveynste pays*' boven een '*rechte krijgh*' werd verkozen. Niet bedachtzaamheid, wel vrijmoedigheid sierde in zijn ogen de historicus, en de geschiedschrijver die zich angstig afvroeg of zijn verhaal noch links noch rechts aanstoot kon geven, kon bij hem op weinig steun rekenen[156].

Kernkamp kon voor deze denkbeelden trouwens op Fruin zelf terugvallen. Deze had het 'woord en wederwoord'-principe immers verheven tot de belangrijkste techniek om de waarheid omtrent het verleden te benaderen. Daarom had hij de katholieke geschiedschrij-

ving met tevredenheid begroet: zij stimuleerde de discussie en noopte tot nader onderzoek. Kernkamp nam een analoge houding aan ten aanzien van de marxistische historiografie. Hij spoorde zijn collega's aan het historisch materialisme zonder angst tegemoet te treden, precies omdat een eerlijke discussie tussen de marxistische historici en hun 'burgerlijke' tegenspelers het historisch onderzoek slechts kon verdiepen. In Kernkamps beeldende taal: '*Wisseling van gedachten moge al niet tot overreding leiden, zij kan althans teweegbrengen dat van beide zijden de strijd wordt gevoerd met de beste wapenen, dat invalide geschoten argumenten door weerbaarder worden vervangen, dat leveranciers van ondeugdelijk oorlogstuig niet langer het vertrouwen der legerhoofden genieten*'[157].

Er bestond dus een merkwaardige parallel tussen Fruin en Kernkamp, maar ook tussen Kernkamps politieke journalistiek en zijn geschiedtheorie: zoals hij in *De Europeesche Oorlog* het idee van een politieke neutraliteit als doel-op-zich verwierp uit vrees voor een groeiend gebrek aan politieke meningsvorming, zo wees hij in zijn kritiek op de actuele historiografie het streven naar conciliantie als doel-op-zich af, nu uit vrees voor een bedenkelijke matheid en oppervlakkigheid. In zijn reactie op de benoeming van B.C. de Savornin Lohman omschreef hij de gewraakte matheid als het '*het doen verslappen, verbleeken, verlauwen van de vaste lijnen, de vurige kleuren, de heete driften in de geschiedenis van een volk*'[158]. Partijdige historici als Bilderdijk en Taine, die zich nooit lieten verleiden tot een compromis, dwongen daarom zijn bewondering af[159]. Agitators als Bakhuizen en Busken Huet, die het moeizaam bereikte evenwicht in de wetenschap steeds weer hadden verstoord, spraken hem boven allen aan. Een tot instemming verleidende voorkeur, inderdaad. Bezit een geschiedschrijving met een geprononceerde, uitdagende voorstelling van het verleden immers geen grote aantrekkingskracht? De menselijke geest neigt vlug tot extremen. Maar heeft een historiografie waarin de schrijver de lezers zachtmoedig en wat geamuseerd door het museum van het verleden gidst, minder charmes? Staat zij werkelijk op een lager niveau? Tot grote en het historisch onderzoek stimulerende conflicten leidt zij wellicht niet, maar zij compenseert dat gebrek doordat zij tot bezinning prikkelt.

Kernkamp kon de eigen visie op het nationale verleden overigens ook met verve uiteenzetten. Zij vertoonde opvallend veel gelijkenissen met de loevesteinse ideeën van Bakhuizen. Beiden hadden grote waardering voor de Republiek. Bij Kernkamp kwam deze waardering het best tot uiting in zijn reactie op het 'oudliberale' kader dat Fruin van de Nederlandse geschiedenis had geschetst. Fruins gouver-

nementeel liberalisme en de daarmee samenhangende institutionele invalshoek hadden hem ertoe gebracht in zijn opstel over *De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis* (1865) de Republiek '*een voor goed vervlogen tussentijd*' te noemen. Kernkamp keurde deze betiteling in scherpe bewoordingen af. Hij rationaliseerde deze reactie door erop te wijzen dat Fruins beeld slechts adequaat was indien de geschiedenis beperkt bleef tot de staatkundig-institutionele geschiedenis en de Staat werd losgemaakt van het Volk, maar er was toch meer aan de hand: de karakterisering van de Republiek als '*een voor goed vervlogen tussentijd*' kwetste hem. Hoe kon iemand het tijdvak waarin alle belangrijke verworvenheden van het Nederlandse volk waren gegroeid - inclusief de liefde voor een zelfstandig nationaal bestaan - eenvoudig afdoen als een tijd zonder enige positieve actualiteitswaarde? Liever hoorde hij Huets typering van de zeventiende eeuw als '*de wittebroodsweken der Nederlandsche maagd*'[160]. In die zeventiende eeuw trof hem niet alleen de bloei van kunst en literatuur, maar ook de levenskracht en ondernemingszin der koopen zeelieden[161]. De waarde van de zelfregering der Staten en van de burgerlijke vrijheid in de Republiek kon hij met gloed verdedigen[162]. Het lang verhoopte boek over de tijd van De Witt publiceerde hij echter nooit.

Kernkamps visie op de nationale geschiedenis ging op vele punten in tegen de calvinistische en orangistische historiografie. Zijn liberale vakgenoten waarschuwde hij trouwens in 1912 geen al te grote liberaliteit ten aanzien van het calvinisme te betonen: '*Te lang reeds hebben wij, die geen Calvinisten zijn, aan het Calvinisme meer eer bewezen dan het verdient; te veel hebben wij, uit reactie tegen de geringschatting van vijftig jaar geleden, geofferd aan de mode om het Calvinisme, in historie en litteratuur, te verheerlijken*'[163]. Tegenover Bilderdijk en Groen accentueerde hij het revolutionaire karakter van de Opstand[164]. Bovendien kende hij de hoofdrol in deze Opstand niet toe aan de tot geloofsheld verheven Willem van Oranje, maar aan het volk. De burgerij van Enkhuizen (het 'nieuw-Rochelle') die zich tegen Alva had verklaard, had het sein tot de Vrijheidsoorlog gegeven. Maar hij erkende dat Oranje - in zijn rol als Geuzenprins - het volk regelmatig een hart onder de riem had moeten steken[165]. Kernkamp kon net als Huet op zeer vrijmoedige toon over de Oranjes schrijven. In zijn biografie van Willem II, een exemplarische studie van de strijd tussen de stadhouders en de regenten, oefende hij zelfs bijzonder scherpe kritiek uit op de protagonist van de 'Aanslag op Amsterdam' (1650), die zich meer had laten leiden door dynastieke dan door nationale belangen[166]. Althans op dit punt kon hij Geyl, zijn opvolger te Utrecht, inspireren.

Het idee van een geëngageerde historiografie werd in Kernkamps eigen historische produktie herhaaldelijk geconcretiseerd. Een loevesteinse visie op het nationale verleden en een radicale houding in de actuele politiek werden erin verweven. Toen in 1905 werd gedacht aan de oprichting van een standbeeld voor stadhouder Willem III, wees hij op diens rol in de moord op de gebroeders De Witt. Daarbij beoogde hij lang niet alleen een staatsgezinde correctie op de orangistische historiografie (‘*plus royaliste que le roi*’). Wat hij vooral wilde aanklagen, was het misbruik dat in anti-revolutionaire kringen van de Oranje-naam werd gemaakt[167]. Reeds in 1895 had hij moeten constateren dat de reizen die Emma en Wilhelmina door het land maakten, in sommige milieus werden aangewend om de wassende democratie te diskrediteren: ‘Oranje’ was een populistische leus geworden waarmee de conservatieve politici het volk uit de armen van de sociaal-democratie en het radicalisme trachtten te houden[168]. In 1909, bij de geboorte van prinses Juliana, en in 1921, bij de kamerdebatten over de herziening van de grondwetsbepalingen omtrent de troonsopvolging, moest hij vaststellen dat er nog niets was veranderd[169]. In de jaren 1920 toornde hij tegen de toenemende verrechtsing van het politieke klimaat. De openlijke aanvallen op het democratische bestel en de schaamteloze vertekeningen van het verleden die deze reactionaire aanvallen begeleidden, bestreed hij onophoudelijk[170]. Ook de Groot-Nederlanders, die Willem van Oranje als de vader van hun Dietse politieke idealen usurpeerden, beschuldigde hij van geestdrijverij[171]. Dat zijn Utrechtse collega Gerretson, calvinist én Groot-Nederlander, niet met hem kon opschieten (‘*Ik ken dat slag van vrijzinnige staatspaapjes*’), ligt voor de hand[172].

In de jaren 1930 evolueerden Kernkamps radicale politiek en historie onder invloed van het dreigende fascisme tot een roep om vrijheid. In 1936-1937 hield hij voor de V.P.R.O.-radio twee voordrachten, waarin hij vanuit zijn vrijzinnige overtuiging een pleidooi hield voor het beginsel der geestelijke vrijheid. Hij wees erop dat de politieke structuren die dat beginsel waarborgden, meer en meer in de verdrukking raakten. Maar ook in de wetenschap werd de vrijheid van onderzoek en meningsuiting steeds meer bedreigd. Aan het slot van de eerste lezing herinnerde hij aan de spreuk ‘*De vrijheid van den geest bloeit boven tijd en dood*’, maar hoopvol klonk het niet[173]. Die vrijheid van de geest had volgens Kernkamp in elk geval wel gebloeid in de Republiek. Daarom koos hij in 1935 de cultuurgeschiedenis van de Republiek als thema voor zijn afscheidscollege. Als een *pur sang* loevesteiner loofde hij daarin de vrijheid en verdraagzaamheid van de zeventiende eeuw, die een hoge vlucht van kunst en letteren had-

den mogelijk gemaakt. Maar aan het slot van dit college werd ook de actuele betekenis van de 'vrije' Republiek duidelijk: in een tijd waarin de dictatoriale regimes in Europa de verscheidenheid op politiek en godsdienstig gebied met geweld trachtten te breken (de fameuze '*Gleichschaltung*'), moest zij als lichtend voorbeeld naar voren worden geschoven[174]. De Republiek had daardoor weer een andere functie gekregen: niet meer als troost of aansporing voor een politiek machteloze natie (zoals bij Fruin en Blok), maar als tegengewicht tegen de bedreiging van de geestelijke vrijheid werd zij nu geactualiseerd.

Kernkamps vitalisme manifesteerde zich dus in een theoretische afwijzing van de matte conciliantie-historiografie, waarin - onder het mom van 'wetenschappelijkheid' - elke twist en elk contact met de actualiteit werd gemeden, en in een geschiedpraktijk, waarin een geprononceerde staatsgezinde visie op het nationale verleden werd verbonden met een radicale kijk op de politieke actualiteit. Sporen van vitalisme kunnen ook in Colenbranders werk worden teruggevonden. Zij moeten in verband worden gebracht met de taak die hij het politieke liberalisme toeschreef.

Colenbrander omschreef het Thorbeckiaanse liberalisme in 1906 als een strijd op twee fronten: zowel tegen de '*Revolutie*' als tegen de '*Anti-Revolutie*' moest stelling worden genomen. Deze middenpositie van het liberalisme was geen kwestie van beginselloosheid of politiek opportunisme, maar steunde op een bewuste levensbeschouwing. Het liberalisme was immers een keuze voor het betrekkelijke en voor het bereikbare, gebaseerd op de overtuiging dat de maatschappij nood had aan geleidelijke hervormingen. In Colenbranders ogen was het politieke *credo* van zowel de SDAP, de partij van de 'Revolutie', als de ARP, de partij van de 'Anti-Revolutie', gebaseerd op een eenzijdige houding ten aanzien van het verleden. De revolutionairen zagen aan de geschiedenis immers eenvoudig voorbij, terwijl de anti-revolutionairen haar verafgoodden. De liberale politiek ging daarentegen uit van een visie waarin de geschiedenis op haar juiste waarde werd geschat. Zij streefde in haar beleid '*de historische vormen der traditie*' na: verandering en continuïteit van het bestel werden er tot eenheid gebracht[175]. Op geschiedtheoretisch vlak vertaalde deze geesteshouding zich in een pleidooi voor een '*levende historiografie*': een geschiedschrijving die meegroeide met haar tijd zonder de boventijdelijke norm van wetenschappelijkheid volledig teniet te doen. *Historie en Leven*: binnen dat spanningsveld speelde Colenbranders denken over geschiedenis zich twee decennia lang af[176].

De eerste resultaten hiervan vervatte Colenbrander in enkele artikelen uit 1905-1908, de jaren waarin hij door het minutieuze werk dat de talloze bronnenpublikaties van de RGP van hem vergde, '*als een berggeest in een berg besloten zat*'[177]. In deze historiografische studies zette hij zich af tegen elke geschiedschrijving die zichzelf tot taak stelde voortdurend over het geschiedgebeuren te oordelen: een dergelijke moraliserende geschiedschrijving stond immers al te vaak in dienst van een partijpolitiek ideaal. Wat hij dacht over de partijdigheid van een historiografie in dienst van -ismen, werd hierboven reeds aangehaald. De rigoureuze toepassing van de zich steeds sterker ontwikkelende historische methode beschouwde hij als het wapen bij uitstek tegen dergelijke gevaarlijke apriorismen. Sinds Ranke en Thorbecke had de geschiedbeoefening zich verwetenschappelijkt door haar streven naar onpartijdigheid. Deze weg was onomkeerbaar: de Wetenschap eiste blijvend haar rechten op.

Maar onverdeeld gelukkig met deze verwetenschappelijking was Colenbrander zeker niet. De wetenschappelijkheid die hij van Fruin had geleerd, wou hij combineren met de gloed van een Von Treitschke, die hem tijdens een studiereis in Duitsland in 1895-1896 in geestdrift had gebracht[178]. De overmatige acribie van rashistorici als F. Rachfahl of A. Aulard had er volgens Colenbrander toe geleid dat hun werken waren ontaard in kleurloze '*knekelhuizen*', waarin een enorme hoop feiten onverwerkt lag opgetast. De detailanalyses van dergelijke geleerden toonden waartoe een verkeerd begrepen positivisme kon leiden: tot een totaal gebrek aan synthesekracht. De wetenschappelijke geschiedschrijving dreigde het slachtoffer van een verwarring tussen doel en middel te worden. Het opmaken van de inventaris der feiten, dat hulpmiddel had moeten zijn, was hoofdzaak geworden.

Deze verwording kon slechts worden opgevangen, aldus de criticus, door een historiografie die het contact met het Leven niet schuwde. Een werkelijke dialoog met het verleden veronderstelde dat de persoonlijkheid van de historicus niet geheel afzijdig bleef van de beschreven historische processen, die tot één verhaal moesten worden gecombineerd en die moesten worden geïnterpreteerd. In dit perspectief moet ook Colenbranders en Kernkamps hierboven beschreven erkenning van de waarde van het werk van ontegenzeggelijk partijdige historici als Taine en Bilderdijk worden begrepen. Door hun strijdbare houding hebben zij tot vernieuwend onderzoek aangezet: hun provocaties hebben '*een legende vernietigd, een zwaar gordijn opgelicht, den blik op de werkelijkheid vrij gemaakt*'[179]. Ware geschiedschrijving moest echter ook een geschiedschrijving '*in op-*

dracht van de tijd' zijn. *In concreto* betekende dit - althans voor Colenbrander - dat de geschiedschrijving moest uitgaan van het nationalisme. Het was immers deze factor die de grote historische syntheses van Lamprecht, Lavisse en vooral Pirenne - Blok werd niet genoemd! - voor Colenbrander zo'n aantrekkelijk karakter verleende. Hun werk ontsprong uit hun volk - en was juist daarom voor de hele mensheid waardevol. Kortom: '*Wij eischen dus in den geschiedschrijver persoonlijkheid; wij eischen tevens in hem nationaliteit*'[180]. Naast de Wetenschap eiste ook het Leven zijn onvervangbare rechten op.

Zo werd na de eeuwwisseling een wankel evenwicht tussen Historie en Leven gecreëerd. Maar de uitgesproken negatieve houding ten aanzien van de wetenschappelijke geschiedvorsing die in de betreffende historiografische studies werd ingenomen, liet reeds vermoeden dat de balans naar de tweede pool zou overslaan. Colenbranders openbare les in 1910, *Nietzsche herdacht*, bevestigde dit vermoeden. In dit abstracte en wat verwarde stuk verantwoordde en verscherpte hij de aanval die hij vóór 1910 op de verwetenschappelijking had ondernomen[181]. Weliswaar herhaalde hij ook in deze rede zijn kritiek op de vóór-Rankiaanse moraliserende geschiedbeoefening. Hij voegde er zelfs een nieuw element aan toe: de sinds de negentiende eeuw opgetreden verbrokkeling en vergruizing van de cultuur en dus ook van de ethiek maakten het eenvoudig onmogelijk de oude moraliserende historiografie, die berustte op een grote eenheid van levens- en wereldbeschouwing en daardoor toeliet een absoluut standpunt in te nemen, nog te verdedigen. Maar de 'wetenschappelijke' reactie was op haar beurt al snel uitgemond in een te erudiete geschiedvorsing. Colenbrander argumenteerde tegen de aldus ontstane verzamelwoede door enerzijds Fruins vertrouwen in de historische methode te minimaliseren en door anderzijds diens historisch perspectivisme te accentueren en zelfs te radicaliseren. Dat was een verstandige strategie aangezien de naam Fruin bij velen ontzag inboezemde, maar het was wel een vertekening van de ideeën van de meester. Dat zal Colenbrander echter een zorg geweest zijn. In de waarde én de mogelijkheid van een absolute '*Voraussetzungslosigkeit*' geloofde hij (net als Bussemaker) niet meer en zijn doel was zijn jonge toehoorders ook tot dit standpunt te bekeren.

Ter verantwoording van deze visie beriep Colenbrander zich op Nietzsches beroemde opstel *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874). Nietzsche onderscheidde - zoals bekend - drie vormen van geschiedbeschouwing: de antiquarische, de monumentale (of heroïsche) en de kritische. De antiquarische geschiedbeschou-

wing ontspringt aan een gevoel van piëteit, aan de wens het dierbare te bewaren; de monumentale stelt voor wie de toppen van het heden heeft bereikt, de hoge toppen van het verleden vanzelf in het licht; de kritische tenslotte ontstaat daar waar de mens - door de historische overlevering aan te tasten en te bestrijden - ruimte zoekt voor zelfverwerkelijking. Maar in elk van deze vormen van historisch denken schuilt een specifiek gevaar: de antiquarische ontaardt al snel in mummificatie, de monumentale in zinloze mythologie en de kritische in blindheid voor de eigen gebreken[182].

Het zijn precies deze gevaren, die Nietzsche op zo visionaire wijze had begrepen, die zich nu manifesteren, aldus Colenbrander, doordat het Leven geen tegengewicht meer biedt tegen de Historie. Dit proces betitelde hij als het '*historisme*', of met een nog scherpere term: '*de historische ziekte*'. Dit historisme is niet alleen toekomstdodend en verstevigt niet alleen de macht van de middelmaat, maar veroorzaakt ook een dreigend relativisme: '*Het gezichtsvermogen kan worden vernietigd door te veel, te schel, te wisselend licht; - de fijnheid van het zedelijk gevoel afgestompt door overlading met onharmonisch werkende historische kennis. De jonge mensch wordt van zijne ankers geslagen; hij twijfelt aan alle rede, aan ieder begrip. In elken tijd was het anders; wat zou het er nog op aan komen, wie en wat gij zijt?... practisch ongeloof is de zielehouding van velen onzer. De besten beschansen zich in ironie, de groveren vervallen tot cynisme*'[183]. De diagnose was hard: de overspanning van de historische belangstelling had de levenskracht aangetast. Slechts door de door Nietzsche aangereikte remedie kan de aan de geschiedenis vastgeketende mens zich opnieuw bevrijden. Die remedie bestaat in het zich overgeven aan de on- en bovenhistorische dimensies van de werkelijkheid, aan kunst en religie, die door hun nadruk op het eeuwige en onveranderlijke de plaats van de wetenschap die slechts op het veranderlijke en relatieve oriënteert, moeten innemen.

In het spoor van Nietzsche werden Historie en Leven dus haast onverzoenbaar tegenover elkaar geplaatst: de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving had de vitalist Colenbrander te zeer ontgoocheld. Tien jaar later - in 1920 - bracht hij dit thema opnieuw ter sprake in een lezing voor het Historisch Genootschap te Utrecht *Over een plaats uit Haldane's Before the War*[184]. De toon van deze voordracht was minder scherp, maar uiteindelijk werd dezelfde kritiek geuit. Het positivisme van Fruin c.s. moest plaats maken voor een constructivisme: de historicus moet - als een bouwheer - soeverein staan ten aanzien van zijn materiaal en dat materiaal beoordelen vanuit de vraag of het kan dienen voor het gebouw dat hij in zijn

verbeelding reeds opgetrokken ziet. Een historiografie die zich enkel laat leiden door een ‘objectieve’ reproductiezucht, beantwoordt niet meer aan haar primaire functie: het Leven te dienen.

De positivistische wetenschapstraditie die in Nederland door Fruin was geïnaugureerd, werd dus door enkele jongere historici (niet alle!) als vervreemdend ervaren. De geschiedwetenschap had zich in hun ogen te zeer losgemaakt van haar natuurlijke bodem: het concrete leven en de politieke actualiteit. De kritiek richtte zich bij Kernkamp en Colenbrander op verschillende aspecten van het gewraakte verwetenschappelijkingsproces. Kernkamp trok vooral van leer tegen de *strekking* van de ‘wetenschappelijke’ historiografie: in haar streven naar conciliantie en pacificatie was zij in een bedenkelijke matheid vervallen. Colenbrander bekritiseerde de *verschijningsvormen* van de verwetenschappelijking: een historisch besef dat zich beperkte tot nietsbeduidende detailanalyses kon toch niet volstaan! Maar uiteindelijk ging het om verschillende facetten van één zelfde fenomeen: een diepe onvrede met de bestaande traditie. Een geschiedschrijving die toenadering zocht tot de literatuur, leek een oplossing te kunnen bieden.

Eindnoten:

148 Cfr. J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, p.592-593.

149 J. HUIZINGA, *Bij Prof. Kernkamp's aftreden, - VW*, dl.VI, p.545 (cfr. J.A.L. LANCEE, *Mythe en werkelijkheid*, p.122). Precies daardoor toonde Menno ter Braak zoveel waardering voor de Utrechtse hoogleraar. In april 1936 schreef hij aan Du Perron: ‘Als mensch is mij deze Kernkamp dadelijk verre de meerdere voorgekomen van een Huizinga met zijn proffenmanieren; op Kernkamp heeft het “ambt” hoegenaamd geen slechten invloed gehad’ (M. TER BRAAK en E. DU PERRON, *Briefwisseling 1930-1940*, Amsterdam, dl.IV, 1967, nr.928).

150 UUB, 15.C.20: *Diversen, Ter herinnering aan Treub*.

151 Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.16-17.

152 G.W. KERNKAMP, *Bakhuizen van den Brink*, p.36-96 (passim) en ID., *Robert Fruin*, p.141.

153 UUM, *Archief Kernkamp*, IVb2, p.8: ‘Ranke pakt alles met glacé handschoenen aan’.

154 G.W. KERNKAMP, *De Herdenking van onzen Opstand, - De Amsterdammer*, 1 april 1922, nr.2336, p.1.

155 ID., *Van Wagenaar tot Fruin*, p.21.

156 ID., *Bakhuizen van den Brink*, p.72: ‘tegen het transigeeren in de geschiedbeschouwing, tegen een verdraagzaamheid, niet van overtuiging, maar van afmatting’.

157 ID., *Historisch-materialistische problemen*, p.317.

158 ID., *Naar aanleiding van een hoogleeraarsbenoeming*, p.87.

159 Voor Bilderdijk: ID., *Van Wagenaar tot Fruin*, p.4 en p.10-11; voor Taine: ID., *De ‘Histoire socialiste’ van Jean Jaurès*, p.144 en vooral UUM, *Archief Kernkamp*, IIIaI5, p.21-40.

160 ID., *Robert Fruin*, p.146-155 en UUB, 15.C.20: *Lezingen I, Uit de geschiedenis van onze schilderschool* en *Inleiding en Algemeene Beschouwingen 17de eeuw* (ongedateerd). Bussemaker voelde meer voor Fruins beeld: UUB, 15.C.20: *Correspondentie*, C.H.Th. Bussemaker aan Kernkamp, 28 maart 1901 (uitg. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.69-71). Voor Fruin: cfr. *supra* hf.I, par.4.

161 Cfr. J. HUIZINGA, *Bij Prof. Kernkamp's aftreden*, p.545 en ID., *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.550: ‘Er waait zeewind en de lucht van teer en touw door Kernkamp's werk’.

162 G.W. KERNKAMP, *De wording der Unie van Utrecht, - De Unie van Utrecht herdacht, 23 jan. 1579-1929*, Utrecht, 1929, p.3-15 (vooral p.14-15). Cfr. T.S. JANSMA, *Overpeinzingen*, p.245-246.

163 G.W. KERNKAMP, *Henri Pirenne*, p.231-232.

164 ID., *20 Juli 1572 herdacht, - De Amsterdammer*, 22 juli 1922, nr.2352, p.1.
165 ID., *21 Mei 1572, - De Amsterdammer*, 20 mei 1922, nr.2343, p.1 en de herdenkingsredes ID., *De Geuzenprins, - Jaarboek der Rijks-Universiteit te Utrecht*, 1932-1933, p.97-120 en UUB, 15.C.20: *Lezingen I, Willem van Oranje* (22 april 1933).
166 ID., *Prins Willem II*, (*Patria*, 33), Amsterdam, 1943.
167 ID., *Een standbeeld voor den stadhouder Willem III, - Vragen des Tijds*, 1905, dl.I, p.225-254.
168 ID., *Oranje en de democratie, - Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*, 6 okt. 1895, nr.43, p.337-338; 13 okt. 1895, nr.44, p.345-347 en 20 okt. 1895, nr.45, p.353-354. Vgl. UUB, 15.C.20: *Lezingen II, Uit de geschiedenis der democratie in Nederland*.
169 ID., *Oranje en de democratie, - Vragen des Tijds*, 1910, dl.II, p.61-86 (cfr. P.B.M. BLAAS, *Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984*, p.152-156) en G.W. KERNKAMP, *Monarchie of Republiek?, - De Amsterdammer*, 12 nov. 1921, nr.2316, p.1. Ook Colenbrander wees in december 1918 (na Troelstra's revolutiepoging) de georganiseerde royalistische aanhankelijkheidsbetuigen af: Oranje was geen 'propagandamateriaal - tegen de socialisten zoomin als tegen elke andere richting' (geciteerd in R. AERTS e.a., *De Gids sinds 1837*, p.123-124).
170 G.W. KERNKAMP, *Leidsch misbaar, - De Amsterdammer*, 8 okt. 1921, nr.2311, p.1 en ID., *De bril waardoor men het verleden bekijkt, - De Groene Amsterdammer*, 13 juni 1925, nr.2505, p.1.
171 ID., *De Geuzenprins*, p.112-113. Vgl. de anti-Kernkampiana in het orgaan van Het Vlaamsche Front te Antwerpen, *De Ploeg*, 14 okt. 1922, p.1 en 21 okt. 1922, p.1 en LUB, Ltk. 2018: Kernkamp aan J.W. Muller, 21 okt. 1930 (uitg. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.76-78).
172 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.439 en dl.III, 1980, nr.583 (vgl. de veel positievere, drie dagen na Kernkamps dood geschreven brief in dl.IV, 1981, nr.814).
173 UUM, *Archief Kernkamp*, II2 en II7.
174 UUB, 15.C.20: *Lezingen II, Over de beschavingsgeschiedenis van Nederland in de zeventiende eeuw*..
175 H.TH. COLENBRANDER, *De jeugd van Thorbecke*, - ID., *Historie en Leven*, dl.II, [1915], p.131-137 (vgl. uit 1917: ID., *Mr. H.P.G. Quack*, p.195). In de tweede helft van de jaren twintig ventileerde hij in *De Gids* vanuit deze 'twee fronten-ideologie' zijn onvrede met het bestaande parlementaire stelsel: 'Onze natie verlangt stilstand [de ARP] noch staatsgreep [de SDAP]; zij wil bestuur', zo schreef hij. In februari 1926 drong hij aan op de vorming van een extraparlementair, nationaal zakenkabinet (R. AERTS e.a., *De Gids sinds 1837*, p.132 en p.136).
176 Vgl. J. TOLLEBEEK, *De legitimatie van een ongeschreven werk. Colenbranders staatkundige geschiedenis van Nederland, - Theoretische Geschiedenis*, 14 (1987), p.9-14 en J.K. OUDENDIJK, *Herman Theodoor Colenbrander, - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1950-1951, p.104-105.
177 Vooral H.TH. COLENBRANDER, *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.45-86 en p.186-213. Cfr. J. HUIZINGA, *Colenbrander als Gidsredacteur*, p.533.
178 H.TH. COLENBRANDER, *Tien jaren Wereldgeschiedenis*, dl.I, 1915, p.1.
179 ID., *Aulard tegen Taine*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.228-229 (uit 1908).
180 ID., *Hedendaagsche geschiedschrijvers*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.186-213 (citaat p.194) (uit 1907).
181 ID., *Nietzsche herdacht*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.214-225.
182 FR. NIETZSCHE, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*, Groningen, 1983.
183 H.TH. COLENBRANDER, *Nietzsche herdacht*, p.222-223.
184 ID., *Over een plaats uit Haldane's Before the War in verband met eenige uitspraken van Fruin, - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, 1920, p.24-42 (vgl. ID., *Willem Hendrik de Beaufort*, p.15-16).

5. De grenzen tussen historiografie en literatuur

De toenadering tussen literatuur en geschiedenis werd bevorderd door de invloed die de Beweging van Tachtig op de jongere generatie uitoefende en die in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk ter sprake kwam. Was het vitalisme eerder te beschouwen

als een wat vage mentaliteit die in de jaren na 1900 de matheid en de levensvreemdheid van de heersende geschiedbeoefening deed bekritiseren, de invloed van Tachtig was concreter en manifesteerde zich in het vervagen van de grenzen tussen de literatuur en de (mens-)wetenschappen. Die grenzen werden nooit geheel opgeheven. De kritiek die in de jaren negentig van de negentiende eeuw op de ideeën van Tachtig was geuit en de kracht van de wetenschappelijke traditie verhinderden een dergelijke stap, die er ongetwijfeld zou toe hebben geleid dat de identiteit van de menswetenschappen die tegen het einde van de negentiende eeuw óók ten aanzien van de literatuur was bevestigd, weer geheel verloren zou zijn gegaan. De jongere generatie wou echter de al te brede kloof dichten die bij deze identiteitsbevestiging tussen literatuur en wetenschap was ontstaan. Het aftasten van de grenzen tussen beide drong zich als het ware vanzelf op. Kernkamp, Brugmans, Colenbrander: alle drie zochten zij op een eigen wijze, die bij ieder aan-

sloot bij de standpunten in andere vraagstukken, naar de verwantschap én het verschil tussen beide sferen van de cultuur.

In 1894 had Albert Verwey de *Afscheidsrede* van Fruin bekritiseerd: de ware gedaante van het verleden, zo had hij betoogd, kon niet door de historicus, maar wel door de literator worden blootgelegd[185]. Enkele maanden later gaf hij een '*poëtisch-kunstzinnige*' commentaar op de Groningse oratie van Bussemaker. Daarin klaagde hij over het gebrek aan verbeelding in de actuele 'wetenschappelijke' historiografie[186]. Kernkamp verwonderde er zich over dat Verwey zo'n poëtisch stuk had kunnen schrijven over de wel zeer prozaïsche rede van de nieuwe hoogleraar. Maar het verschil tussen de levendigheid van Verwey's commentaar en de (vermeende) dorheid van Bussemakers oratie bracht hem ook tot een meer '*principiële kwestie*': was het wel normaal dat de dode stof van de geschiedenis door een *dichter* leven moest worden ingeblazen? Kon een *historicus* dat ook niet? Hij waarschuwde zijn vakgenoten dat het absoluut niet in de natuurlijke orde der dingen lag dat de historici zich tot de bijzonderheden beperkten en dat zij de visie op het geheel aan de kunstenaars overlieten. Een dergelijke misvatting, die volgens hem in het professionele milieu van historici vaak werd onderschreven, zou uiteindelijk - en niet ten onrechte - leiden tot het verwijt van impotentie. Een goede verstaander las daarbij tussen de regels: mij zal dit niet overkomen![187].

Sindsdien keerde het thema van de relatie tussen historiografie en literatuur herhaaldelijk in Kernkamps werk terug. Meestal werd het verengd tot de relatie tussen geschiedvorsing en geschiedschrijving[188]. De *geschiedvorsers* deelde hij in in twee categorieën. De eerste categorie, helaas de meest omvangrijke groep, stelt zich tevreden met het aandragen van onuitgegeven materiaal, dat zij onverwerkt laat. Het zijn specialisten, waarvoor de 'generalist' Kernkamp die steeds bleef pleiten voor een zo breed mogelijke vorming van de aspirant-historici, weinig waarderende woorden over had[189]. Het materiaal dat zij in snel tempo publiceren, draagt immers, zo oordeelde hij, amper bij tot de groei van de historische kennis, tenminste zolang hun werkzaamheden niet worden gecoördineerd. Reeds in 1893 had hij zich een voorstander van een geleide economie in het historisch bedrijf getoond. Een '*verlicht despoot*', die een zekere planning en hiërarchische ordening in de detailanalyses zou aanbrengen, zou geen overbodige luxe zijn zolang deze geschiedvorsers zelf niet meer discipline opbrengen. Pas dan zou het door de specialisten verzamelde materiaal bruikbaar worden[190].

Tegenover de eerste categorie geschiedvorsers staat een tweede.

Hiertoe behoren de historici die zich niet beperken tot het aandragen en opstapelen van materiaal, maar dat materiaal ook trachten te analyseren en naar waarde te schatten. Daarbij gaan zij verder dan het systematisch toepassen van de regels en voorschriften van de historisch methodologische handboeken, waarvan de van elk gesloten systeem afkerige Kernkamp de betrekkelijkheid maar al te goed inzag. De werkzaamheden van de waarlijk goede geschiedvorsers worden geleid door een creativiteit, die natuurlijk wel op een zekere logica stoelt, maar die nooit geheel tot exacte formules ('*vérités de Monsieur de la Palisse*') kan worden gereduceerd. Bakhuizens *Hendrik van Brederode* (1845) beschouwde Kernkamp als een schitterend voorbeeld van een dergelijke creatieve geschiedvorsing[191]. Maar hij moest erkennen dat de meester in dit vak Fruin was geweest. In zijn Fruinstudie betreurde hij het (zoals zovele anderen) dat deze zich zo weinig had gewaagd aan stoutmoedige en beeldende historische composities. Maar hij roemde ook de scherpzinnigheid waarmee Fruin in zijn detailanalyses het materiaal had gewikt en gewogen. Als '*rechter van instructie*' had hij zijns gelijke niet gekend, zo luidde het eindoordeel[192].

Boven de geschiedvorsing plaatste Kernkamp echter de *geschiedschrijving*. Hierin zijn niet langer de klaarheid van het denken of de scherpzinnigheid van het oordeel de hoogste deugden, zoals in de creatieve geschiedvorsing. Het geschiedverhaal is een kunstwerk, dat zijn schoonheid ontleent aan de verbeelding ('*het innerlijke zien*') van de scheppende historicus. Deze verbeelding omschreef Kernkamp lyrisch als '*een toovermacht*', die de geschiedschrijver in staat stelt de dode stof te doen herleven (Verwey!) in één groot en in zichzelf volmaakt historisch beeld. Dat beeld moet bij de lezer aandoening wekken. Kernkamp liet echter niet na ook te waarschuwen tegen het valse pathos dat vele (helaas vaak succesrijke) geschiedverhalen uitstralen en dat slechts een leegte verbergt. Hij verkoos - en hierdoor toonde hij zich een man van goede smaak - de soberheid van Fruins stukwerk ver boven Motley's zoeken naar goedkoop literair succes[193]. De ware geschiedschrijving herkende hij in de *Histoire de Belgique* van Henri Pirenne, maar ook in sommige studies van Bakhuizen, als diens *Andries Bourlette* (1844). In tegenstelling tot Fruin en Blok roemde Kernkamp hem niet zozeer als de vernieuwer van het Nederlandse archiefwezen, maar als een kunstenaar die door een aanschouwelijke en '*materiële*' stijl diverse facetten van de Opstand had geschilderd. Toch moest hij ook erkennen dat '*de leeuw*' zich op het terrein der geschiedschrijving nooit in zijn volle gestalte had getoond.

Wie dat wel had gedaan, was Busken Huet. Het *Land van Rem-*

brand was voor de jonge Kernkamp dan ook een echte openbaring. De synthesekracht, de thematische breedheid, de originaliteit, de ironisch-relativerende stijl en de geestige provocaties van Huet maakten het boek in zijn ogen tot een meesterwerk, een *unicum* in de Nederlandse historiografie: hij sprak van '*een oase in de dorre woestijn van veel geleerdheid*'. Huet was er als geschiedschrijver in geslaagd een *samenhangend beeld* van Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw te scheppen. Natuurlijk wist Kernkamp ook wel - hij had het reeds bij zijn dissertatie opgemerkt - dat er een aantal feitelijke onvolkomenheden in Huets breedschalige panorama waren geslopen. Maar deze detailfouten wuifde hij in 1895 weg met een boutade, die een ernstige klein-positivist als Blok ongetwijfeld moet hebben geërgerd: '*De beste historiestijl is nog altijd de stijl van Rembrandt: veel weglaten, veel overdrijven, en op een klein getal feiten of beweegredenen veel licht doen vallen*'[194]. Kernkamp heeft zijn bewondering voor Huet na de jaren negentig nooit verloren. Hij bleef *Het Land van Rembrand* geestdriftig aanprijzen aan zijn eerste jaarsstudenten, die later ook begrepen hoeveel verwantschap de geest van hun docent en die van Huet vertoonden. Eén hunner omschreef die verwantschap in een helaas onuitgegeven gebleven stuk als de bij beiden sterk levende verwevenheid van een ruime historische belangstelling en van een literaire aanleg[195].

Grote historische syntheses als de *Histoire de Belgique* en *Het Land van Rembrand* maakten Kernkamp bewust van de noodzakelijke en onvermijdelijke rol die de persoonlijkheid en de politieke en culturele context in de historische compositie speelden: '*De geschiedschrijving, ook al stelt zij zich uitsluitend de wederopwekking van het verleden ten doel, draagt het navelmerk van den tijd, die haar baarde; de godsdienstige en wijsgeerige, de staatkundige en maatschappelijke ideeën van dezen tijd teekenen zich ook in haar af*'[196]. Kernkamp betreurde dit niet. In de mogelijkheid van een 'boventijdelijke' en dus absolute synthese, gebaseerd op het materiaal dat talloze generaties geschiedvorsers daartoe zouden aanbrengen, geloofde hij niet meer. En met hem een hele generatie: een volstrekt 'objectieve' historiografie behoorde tot de voorbije idealen.

Het aftasten van de grenzen tussen literatuur en historiografie keerde ook bij Brugmans terug. Overeenkomstig zijn karakter ging hij hierbij op een bijzonder voorzichtige manier te werk. In 1911 publiceerde hij een programmatisch artikel over *Litteratuur als historiebron*[197]. Daarin onderzocht hij welke waarde de literatuur van de voorbije eeuwen als bron voor de wetenschappelijke geschiedschrijving kon hebben. De directe aanleiding daartoe was de ervaring dat

de opkomende economische en sociale geschiedenis - de lezer zal zich herinneren dat Brugmans hiervan één van de grote promotors in Nederland was - met een nijpend gebrek aan bronnenmateriaal te kampen had. Vermits het traditionele archiefmateriaal vooral gegevens betreffende de staatkundige geschiedenis verschafte, dwong de verbreding van de historische thematiek ook ander materiaal, met name de literatuur, aan te wenden bij het historisch onderzoek. Maar dat materiaal moest eerst op zijn betrouwbaarheid worden getoetst.

Voor de literaire produktie uit de Middeleeuwen en uit de Republiek waren de resultaten van die toetsing ronduit ontgoochelend. Het werk van Maerlant of van de achttiende-eeuwse moralisten kon in Brugmans' ogen absoluut niet worden beschouwd als een betrouwbare 'spiegel' van de voorbije realiteit: het schrijversengagement of het effectbejag vertekenden die realiteit al te zeer. Maar voor een latere periode lagen de zaken anders. Reeds in de *Nieuwe Gids*-jaren hadden vele Nederlandse prozaïsten - in het spoor van Zola en Flaubert - immers gestreefd naar een '*photografische afbeelding*' (Hildebrands *Camera obscura*!) van de realiteit. Het psychologisch-realisme van de Haagse romans van Louis Couperus en het naturalisme van het proza van Israël Querido, van de toneelstukken van Herman Heyermans of van de novellen van Marcellus Emants getuigden van deze nieuwe oriëntatie bij de literatoren. In deze ontwikkeling kon Brugmans gemakkelijk een sterke toenadering tussen de literatuur en de wetenschappelijke historiografie herkennen. Beschreef Couperus de overbeschaafde Haagse kringen van het *fin de siècle* niet even waarheidsgetrouw als een wetenschappelijk gevormd historicus dat zou kunnen?

Maar voor een zo verregaande gelijkschakeling tussen literatuur en geschiedwetenschap huiverde Brugmans. Het was natuurlijk niet het steeds realistischer worden van de literatuur die deze belezen en theater minnende leerling van Blok afschrok. Hij week terug voor een identificatie tussen beide in het geding zijnde cultuursferen uit vrees voor de gevolgen voor de geschiedschrijving: zou een toenadering tot de literatuur, hoe naturalistisch deze ook was geworden, haar haar moeilijk bevochten wetenschappelijk karakter immers niet ontnemen? Daarom onderscheidde hij een '*esthetische*' en een '*historische*' waarheid. De romanschrijver schept een fictief beeld dat in zichzelf waar moet zijn, maar de historicus is gebonden aan de realiteit, die hij zo nauwgezet mogelijk moet trachten te reproduceren. De grenzen tussen beider activiteit waren daarmee aangegeven.

Toch bleef Brugmans weifelen. Hij moest immers erkennen dat de rol van de verbeelding, juist een kenmerkend element van de litera-

tuur, in de historiografie niet kon worden weggecijferd. Dat deed hij ook niet met tegenzin: '*De generatie, die alleen van het exacte onderzoek heil voor de geestelijke wetenschappen verwachtte*', had ook in zijn ogen haar tijd gehad[198]. Net als Bussemaker accentueerde Brugmans, sterk gegrepen door het anti-unitaristische denken van de neokantiaanse filosofen, het verschil tussen de natuur- en de geesteswetenschappen. De methode die in deze beide sferen van het menselijke kennen wordt gehanteerd, is niet dezelfde: het experiment dat in de natuurwetenschappen tot wiskundige zekerheden leidt, kan niet worden overgeheveld naar het domein van de geschiedenis, waar de verstandelijke activiteit van de onderzoeker noodgedwongen met 'subjectieve' factoren als de intuïtie en de verbeelding wordt gecombineerd[199].

In Brugmans' optiek moest de geschiedschrijving dus een middenpositie tussen de te rationalistische natuurwetenschap en de te subjectief gekleurde literatuur innemen, een rol die bijzonder veel diplomatieke vaardigheid vereiste. Hoe moeilijk dit te realiseren was, wist hij uit zijn historiografische studies over de Franse Revolutie en over Jeanne d'Arc, die in het tweede en derde decennium van deze eeuw ook in de Nederlandse geschiedschrijving opvallend veel aandacht kreeg[200]. Maar dat een evenwicht tussen het 'Duitse' minutieuze onderzoek en de 'Franse' gave van een aantrekkelijk en persoonlijk gekleurd verhaal mogelijk was, bewees (alweer) Pirenne. Die had in zijn *Histoire de Belgique* zijn verbeelding getemperd, zonder haar te doden[201].

Dit pleidooi voor een historiografie, die zich noch door de lokroep van de 'positieve' wetenschappen noch door de charmes van de literatuur liet verleiden, had ook implicaties voor Brugmans' visie op de groei van de historische kennis. Het steeds wisselende beeld van de Revolutie of van de Maagd van Orléans had hem ertoe gebracht - net als Kernkamp - het idee van een 'definitieve geschiedenis' naar het rijk der illusies te verwijzen. Hij aanvaardde dat een zeker perspectivisme de historiografie altijd zou blijven doortrekken. Maar tegelijk behield hij het geloof in de groei van de historische kennis: het verwetenschappelijkingsproces van de laatste decennia van de negentiende eeuw stond ervoor garant dat ook op het vlak van de geschiedbeoefening van een cumulatieve vooruitgang en vervolmaking kan worden gesproken. Dat het op een bijzonder uitgebreid bronnenonderzoek gebaseerde beeld dat Aulard van de Franse Revolutie trachtte op te trekken, de waarheid meer benaderde dan het ongefundeerde beeld van Taine, voor wie Brugmans heel wat minder waardering opbracht dan Kernkamp en Colenbrander: lag dat niet eenvoudig voor de hand?[202].

Dat Brugmans in de jaren dertig een analoge ambivalente positie ten aanzien van Huizinga's bekende definitie van de geschiedbeoefening zou innemen, kan na dit alles eigenlijk niet meer verwonderen. Huizinga had in 1929 de geschiedbeoefening als volgt gedefinieerd: '*Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden*'[203]. Brugmans bestempelde de definitie als een '*ingenieuze*' greep, omdat zij het ook door hem waargenomen subjectivisme van elke geschiedbeoefening insloot. Maar hij vond haar ook '*lichtelijk geoutreerd*': er was in de geschiedenis toch wel meer objectiviteit dan in Huizinga's waardebepaling werd toegegeven[204]. Uiteindelijk omschreef Brugmans de ware geschiedschrijving als een geestelijke vorm waarin *soevereiniteit* en *gebondenheid* op een evenwichtige manier werden verweven: de geschiedschrijver moest zijn materiaal op een autonome wijze ordenen; omgekeerd verdroeg het materiaal ook niet elke ordening. Een opwindend standpunt was het zeker niet, maar het was gebaseerd op een goede kennis van de wisselvalligheden van historische voorstellingen en op een eerlijk vertrouwen in de kracht van de wetenschap.

De kracht van de wetenschap: Colenbrander had er in zijn historiografische en theoretische opstellen uit de jaren 1905-1920 niet veel geloof aan gehecht. Merkwaardig genoeg ontplooide hij juist in die vijftien jaren een verbijsterende activiteit als bronnenuitgever. In opdracht van de RGP publiceerde hij meer dan twintig boekdelen *Gedenkstukken* betreffende de nationale geschiedenis uit de periode 1795-1840[205]. Pirenne, verwonderd over zoveel werkkracht, liet zich zelfs een complimenteuze vergelijking met Groen ontvallen: '*Vous serez dans l'avenir, pour l'histoire du XIXe siècle aux Pays-Bas, ce que Groen van Prinsterer a été pour celle du XVIe*'[206]. Maar Colenbrander wou zichzelf niet schuldig maken aan wat hij anderen verweet. Uit de enorme hoeveelheid bronnenmateriaal die hij had bijeengebracht, trachtte hij meteen '*de schoonste steenen te kasten*'[207]. Het resultaat daarvan kan worden gevonden in de monografieën die de *Gedenkstukken* begeleidden en die een uiterst waardevolle bijdrage tot de historiografie van de Patriottentijd en van de vestiging van het Koninkrijk betekenden[208].

Door deze monografieën werd Colenbrander eigenlijk de eerste echte vertegenwoordiger van de zogenaamde '*Record-History*' in Nederland[209]. Fruin en vooral Blok hadden natuurlijk al oog gehad voor de waarde van het archiefmateriaal voor de groei van de historische kennis, maar hun geschriften waren uiteindelijk toch vooral op reeds uitgegeven en bekende documenten gefundeerd. In Colenbranders werk daarentegen 'fusioneerden' de archivaris en de academische

historicus. Toch verlangde hij meer: de monografieën bleven inderdaad beperkt tot een feitelijk en zwak gecomponeerd relaas van enkele jaren uit de vaderlandse geschiedenis. Hij hoopte hen te overstijgen door de publikatie van een groot nationaal epos.

De theoretische legitimatie van dit epos gaf Colenbrander in 1925 in zijn (derde) Leidse oratie, die de uitdagende titel *Eerherstel der staatkundige geschiedenis* droeg[210]. Daarin bracht hij opnieuw de verhouding tussen Historie en Leven ter sprake, maar anders dan in de oudere opstellen werden niet meer de gevaren van een ontaarde, over-positivistische geschiedwetenschap benadrukt: de historiografie kon het Leven opnieuw dienen, met die restrictie dat zij daarvoor aan bepaalde voorwaarden moest voldoen. Hij verloochende nu, mogelijk onder invloed van Huizinga[211], expliciet zijn *Nietzsche herdacht*, waarin hij op stormachtige wijze had gereageerd tegen de verlammende en relativistische werking van de geschiedenis. Deze verloochening betrof vooral Nietzsches visie op de oorsprong van de *kritische* geschiedbeschouwing. Colenbrander stelde nog steeds dat zij gebaseerd is op een drang tot zelfverwerkelijking, maar hij voegde eraan toe dat die drang kan worden gesublimeerd en veredeld tot een begeerte naar kennis. De invoering van de waarheidsvraag vervangt zo de negatieve taak die Nietzsche de kritische geschiedbeschouwing had toegewezen, door een positieve: '*Van slooperswerk is zij constructieve arbeid geworden*'[212]. De consequentie van deze taakverschuiving is duidelijk: de oppositie tussen Historie en Leven verdwijnt. De grenzen tussen het historische en het bovenhistorische lossen zich immers op, wanneer de (kritische) geschiedbeschouwing ook met de ethische component van het waarheidsstreven wordt doortrokken.

Door een beeldende geschiedschrijving vervagen ook de grenzen tussen de historiografie en de kunst (of: de literatuur). Een geschiedschrijving die zich niet alleen beperkt tot het verzamelen van materiaal en die een artistieke en eigentijdse stempel draagt, hoort immers niet langer thuis in het domein van de wetenschap, dat Colenbrander nu volledig voor de natuurwetenschappen reserveerde, maar in dat van de kunst. De nieuwe hoogleraar benadrukte dan ook zeer sterk de verwantschap tussen de historicus en de scheppende kunstenaar. Elke positivistische pretentie moet beide vreemd zijn. Zowel de literatuur, die tot haar eigen scha en schande een steeds naturalistischer imago nastreeft, als de geschiedschrijving moeten zich blijvend emanciperen van de natuurwetenschappen. Hun strijd is dus dezelfde. Colenbranders '*bêtes noires*' waren de *roman expérimental* van Zola en '*haar nicht*', de 'sociale geschiedenis' van de aftredende Blok,

die bij zijn poging de historie tot een exacte wetenschap om te vormen in de ogen van zijn opvolger wel een erg diepe kniebuiging had gemaakt voor het altaar van het positivisme. Dat deze opmerking de verstandhouding tussen beide leerlingen van Fruin niet bevorderde, zal wel geen verwondering wekken. Colenbranders uitval was ook nogal ongelukkig. In de gewraakte Leidse oratie uit 1894 had zijn voorganger er inderdaad op aangedrongen dat de geschiedenis zich zou verwetenschappelijken en hij had zijn vakgenoten daarbij het voorbeeld van de natuurwetenschappen voorgehouden. Maar in die zelfde rede had hij ook het groot-positivisme afgewezen[213].

De vraag was uiteraard hoe Colenbrander dit ideaal van een beeldende geschiedschrijving in grote stijl, die het Leven niet vernietigde, maar juist diende, trachtte op te vullen. De titel van de oratie liet het antwoord vermoeden: de meest geëigende inhoud daartoe zag hij in de staatkundige geschiedenis. De *historia politica*, zo betoogde hij, is de meesteres van de psychologische, Lamprechtiaanse geschiedenis en van de economische geschiedenis, die in deze tekst respectievelijk als het ijle onhistorische domein en als de antiquarische historie uit de lezing van 1910 fungeerden. Lamprechts psychische *diapasons* waren de vitalist Colenbrander te vaag, terwijl de sociale en economische geschiedenis zich in zijn ogen slechts met 'kleinigheden' bezighielden[214]. In een tijd waarin deze laatste disciplines een respectabele status hadden bereikt, werd deze visie natuurlijk op gemengde gevoelens onthaald. Van Dillen publiceerde in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* een bijzonder scherpe bespreking, waarin hij Colenbranders 'ouderwetse' standpunt laakte[215]. In elk geval moet diens aanvaarding van het lidmaatschap van de Raad van Advies van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief in 1925 (dus kort na de oratie) enigszins cynisch zijn overgekomen![216].

Colenbrander erkende in zijn oratie zelf dat de beoefening der staatkundige geschiedenis op haar beurt een aantal gevaren inhield. Het was immers niet denkbeeldig dat de historici weer zouden vervallen in de oude antiquarische fout en slechts dorre staatsstukken zouden reproduceren. Daarom pleitte hij voor een politieke geschiedenis '*van vlees en bloed*', zoals die vooral in de jaren 1840 had bestaan. Bilderdijk en Groen, Alberdingk Thijm en Nuyens, Thorbecke en Bakhuizen - de detaillist Fruin werd niet vermeld! - waren erin geslaagd de historiografie een belangrijke rol in het geestelijk leven van hun tijd te laten spelen. Toch predikte hij geen blinde terugkeer naar de historiografie van 1840. Zij was immers sectarisch van aard geweest. De nieuwe synthese die hij voor ogen had, moest trachten alle groepen uit de zo heterogene Nederlandse samenleving te beroeren. Het besliste *credo*

luidde: '*Geschiedenis zal ik onderwijzen niet voor een parochie maar voor het volk, dat zoo diep verdeeld is en desondanks leeft*'. Het vereenzaamde Nederlandse volk - Colenbrander besefte dat Nederland zich in Versailles niet aan de zijde van de overwinnaars had kunnen scharen - had bovendien nood aan een nationaal epos, dat de trots op een groot verleden en het geloof in een even grote toekomst kon aanwakkeren. Een beeldende politieke geschiedenis zou dus niet alleen tot een verzoening tussen de onverzoenbaar gewaande polen van Historie en Leven, van het bovenhistorische en het wetenschappelijke, maar ook tussen de actuele internationale positie van Nederland en haar glorieuze verleden kunnen leiden[217].

Colenbrander heeft een dergelijk epos nooit gepubliceerd. De bronnenuitgaven van de RGP, de daarbij horende monografieën, de journalistieke bedrijvigheid en het werk voor *De Gids* hadden al te veel van zijn krachten gevergd: in het begin van de jaren dertig was hij een uitgeput man[218]. De beruchte 'affaire' van 1933 openbaarde dit op tragische wijze. Geyl en P.N. van Eyck ontdekten dat het lange artikel dat Colenbrander als *Gids*-secretaris en als hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis te Leiden in het januarinummer van *De Gids* ter herdenking van Willem van Oranje had gepubliceerd, grotendeels van de *Histoire de Belgique* van Pirenne was overgenomen, en dit zonder bronvermelding. Het feit dat de plagiaris op 6 januari in het Groot-Auditorium van de Leidse Universiteit - in aanwezigheid van leden van de Koninklijke Familie! - een herdenkingsrede had gehouden, die grotendeels op het *Gids*-artikel was gebaseerd, verergerde de zaak nog. De beide Londense heren, die elk hun eigen redenen hadden om de positie van de letterdief te verzwakken, maakten het plagiaat - na overleg met ondermeer Gerretson - bekend in een 'open brief' aan de redactie van *De Gids*. De door de Leidse curatoren ingestelde ereraad moest inderdaad erkennen dat de beschuldiging gegrond was, al schroomde zij ook niet de ontmaskeraars om hun weinig discrete voortvarendheid terecht te wijzen. Voor Colenbranders reputatie was het een vreselijke slag[219].

Naast dit krachtenverval heeft wellicht ook een andere factor een rol gespeeld in Colenbranders dralen een nieuwe synthese van het vaderlandse verleden te schrijven: de uitdaging ontbrak. Blok had zich voor de taak gesteld gezien - bij ontstentenis van een overzicht van de hand van zijn leermeester - zelf een synthese te schrijven om de politieke pacificatie en de nationale unie te bevorderen. In 1917 was deze pacificatie - door een politiek van compromissen - een feit: Nederland was een '*consociational nation*' geworden. Daardoor restte Colenbrander - althans vanuit zijn liberaal-nationale ideologie -

alleen een vormelijke, geen inhoudelijke uitdaging. Hij kon nog slechts een stilistisch hoogstaande doublure van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* leveren[220]. Pas in de eerste oorlogsjaren zou hij deze synthese voltooien. Een uitgever voor deze *Geschiedenis van Nederland en zijn Koloniën* vond hij - om diverse redenen - niet meer. Het omvangrijke manuscript is nog steeds ongepubliceerd[221].

Op inhoudelijk vlak kan Colenbranders conceptie van de nationale geschiedenis worden getypeerd als een kritische hertekening van Fruins *Drie Tijdvakken*. Het raster dat hij op het nationale verleden legde, was de vraag naar de groei van de constitutionele monarchie. Hij zocht in de hele ontwikkeling van de Nederlandse staatsinstellingen de tekens en indicatoren van de actuele staatsvorm ('*de richting die de toekomst had*'). Dit monarchaal determinisme liep uit op een historiografie die een sterke verwantschap vertoonde met de Leidse traditie van Fruin en Blok. Colenbrander schreef vanuit een nationaal oogpunt: hij bewonderde wat had bijgedragen tot de vorming van de Nederlandse natie, verguisde wat die vorming had belemmerd. Daarbij benadrukte hij dat alle provincies en alle partijen, ook de sociaal-democraten en de katholieken, waren opgenomen in die ene natie, '*de moeder van elf die geen verschoppelingen kent*'. Het orangisme dat hij met deze nationaal-conciliante visie combineerde, was echter heel wat gematigder dan dat van zijn voorgangers[222].

Nog een ander inhoudelijk element van Colenbranders historiografie moet hier worden aangestipt, met name de 'Klein-Nederlandse' strekking ervan. In 1898 had de jonge Colenbrander nog betoogd dat de Nederlandse identiteit geboren was in de Opstand en moest worden beschouwd als het legaat van de Hervorming. Maar in 1905 - vijfenzeventig jaar na 1830 - wees hij erop dat de zestiende-eeuwse scheuring tussen Noord en Zuid slechts de logische consequentie van een reeds lang bestaand en diepgeworteld verschil was geweest[223]. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog fungeerde dit historisch denkbeeld als een politiek wapen tegen de activisten en de Groot-Nederlanders[224]. In 1923 vatte hij zijn historische en politieke bedenkingen tegen de Groot-Nederlandse geschiedvisie samen in een deels op Huizinga's behoedzame woorden gebaseerde mededeling *Over de grenzen der vaderlandsche geschiedenis*, waarin hij zich beslist afzette tegen het idee van een Dietse natie. Geyl, die dit 'Klein-Nederlandse' standpunt beschouwde als het complement van de zo door hem bestreden 'Belgicistische' visie van Pirenne, verweet hem daarop de bestaande staatsgrenzen als uitgangspunt voor zijn geschiedschrijving te nemen en aldus onrecht te doen aan de wezenlijk possibilistische component van de geschiedenis[225].

Op formeel vlak slaagde de afgematte Colenbrander er niet in zijn belofte in te lossen: de *Geschiedenis van Nederland en zijn Koloniën* werd geen geschiedschrijving grote stijl, maar veeleer een vlak en traditioneel overzicht van de politieke ontwikkelingen tot 1940. Het bleef dus bij een intentie. In die intentie konden ook Brugmans en Kernkamp zich herkennen. Of deze 'epigonen' zich nu concentreerden op de begrippen 'geschiedvorsing versus geschiedschrijving' of 'Historie versus Leven'; of zij al dan niet gedreven werden door een vitalistische mentaliteit: dat was niet de hoofdzaak. Natuurlijk bestonden er (vaak persoonsgebonden) verschillen tussen de drie. De onbesuisdheid van sommige van Colenbranders uitspraken moet de soms al te voorzichtige Brugmans wel eens hebben gehinderd. Een opmerkelijk onderscheid bestond ook in de uiteenlopende waardering van het naturalistische proza, dat door Colenbrander werd afgewezen, maar door Brugmans juist als een positieve factor in de toenadering tussen literatuur en geschiedenis werd geïnterpreteerd. De hoofdzaak was echter dat én Kernkamp én Brugmans én Colenbrander pleitten voor een historiografie, waarin ook de creativiteit en de verbeelding aan bod konden komen. Een terugkeer naar de negentiende-eeuwse romantische geschiedschrijving verlangden zij daarbij uiteraard niet. Die tijd was definitief voorbij. Maar wat zij wel verlangden, was een bevrijding van een al te zwaar wegend positivisme. Daarmee bevestigden zij een proces dat in Nederland in Bussemakers kritiek op Blok een eerste hoogtepunt had bereikt: de tweede golf van de emancipatie van de historiografie, die erin bestond de empiristische methode van de natuurwetenschappen niet langer als een alleenzaligmakend ideaal te beschouwen.

Eindnoten:

185 Cfr. *supra* hf.I, par.6.
186 A. VERWEY, *De Idee in de Geschiedenis, - Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 1 (1895), dl.II, p.259-263.
187 G.W. KERNKAMP, *De idee in de geschiedenis, - Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*, 12 mei 1895, nr.22, p.169-170.
188 Vooral ID., *Robert Fruin*, p.133-143 en p.155-176 en ID., *Bakhuizen van den Brink*, p.36-58.
189 UUB, 15.C.20: *Lezingen I, Geschiedenis als academisch leervak* (4 april 1939); verslag in *TvG*, 54 (1939), p.379-381. Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.28-29.
190 G.W. KERNKAMP, *De wetenschap der historie*, 22 okt. 1893, nr.852. Vgl. ID., *Robert Fruin*, p.145-146.
191 ID., *Bakhuizen van den Brink*, p.64-69.
192 Vgl. ID., *De methode van Prof. Fruin, - Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*, 21 april 1895, nr.19, p.145-146 en UUM, *Archief Kernkamp*, Ib8, p.17-21. Cfr. *supra* hf.I, par.5.
193 Ondermeer ID., *Henri Pirenne*, p.209-212.
194 ID., *Het Land van Rembrand, - Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*, 21 juli 1895, nr.32, p.249-251; 28 juli 1895, nr.33, p.257-259 en 4 aug. 1895, nr.34, p.265-266. Het citaat (p.257) is overgenomen uit C. BUSKEN HUET, *Het Land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*, Haarlem, dl.II2, 18862, p.418. Voor Blok en Huet: cfr. *supra* hf.II, noot 91.
195 UUB, 15.C.20: *Diversen, Inleiding van C.D.J. Brandt op het nooit verschenen tweede deel van Van Menschen en Tijden*.
196 G.W. KERNKAMP, *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.V.

197 H. BRUGMANS, *Litteratuur als historiebron, - Handelingen en Medeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1910-1911, p.25-57.
198 ID., *Het beeld der maagd*, Amsterdam, 1927, p.13.
199 Cfr. ID., *Geschiedenis van Nederland onder de regeering van Koningin Wilhelmina*, p.226-227. Vgl. MUVA, *Archief Hajo Brugmans*, doos 3: *Historiographie*, vol.1, p.4-5.
200 ID., *Oude en nieuwe historiografie der Fransche Revolutie. Openingsrede, - Handelingen van het Veertiende Nederlandsche Philologencongres*, 1931, p.1-11 (vgl. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 dec. 1920, avondbl.C, p.2-3); ID., *Jeanne d'Arc in historie en litteratuur. Voordracht, gehouden op 15 februari 1911, - Archives du Musée Teyler*, 1912, reeks 3, dl.I, p.106-123 en ID., *Het beeld der maagd*, Amsterdam, 1927 (vgl. *Museum*, 36 (1929), kol.246 en kol.313-314).
201 Cfr. ID., *Pirenne, Histoire de Belgique (deel 4), - Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 okt. 1911, avondbl. B, p.1.
202 Cfr. ondermeer ID., *Het beeld der maagd*, p.20.
203 J. HUIZINGA, *Over een definitie van het begrip Geschiedenis, - VW*, dl.VII, p.95-103. Cfr. *infra* hf.IV, par.4.
204 H. BRUGMANS, *Oude en nieuwe historiografie der Fransche Revolutie*, p.2-4 en ID., *De waarde der Fransche Revolutie*, p.5-6.
205 *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, (*RGP*, grote serie, 1-6, 11-13, 16-18, 25, 27, 30, 37, 40, 42, 44, 46 en 50), uitg. H.TH. COLENBRANDER, 's-Gravenhage, 10 dln. in 22 vol., 1905-1922 (cfr. LUB, BPL 2863/I-III). Voor Colenbranders activiteiten in de RGP: K. KOOIJMANS en J.P. DE VALK, '*Eene dienende onderneming*', p.207-233.
206 LUB, BPL 2865: H. Pirenne aan Colenbrander, 7 dec. 1913.
207 Cfr. H.TH. COLENBRANDER, *Het dagboek van Van Hardenbroek, - De Gids*, 65 (1901), dl.IV, p.136-150 (vgl. *De Nederlandsche Spectator*, 1901, nr.43, p.340-342 en nr.45, p.357-359). In dit conflict tussen Colenbrander en Krämer speelden overigens ook niet-wetenschappelijke motieven een rol (cfr. L.J. DORSMAN, *F.J.L. Krämer: leraar, hoogleraar, archivaris (1850-1928), - Nederlands Archievenblad*, 87 (1983), p.223-224).
208 De belangrijkste zijn: H.TH. COLENBRANDER, *De Bataafse Republiek*, Amsterdam, 1908; ID., *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk*, Amsterdam, 1911 en ID., *Inlijving en Opstand*, Amsterdam, 1913.
209 Over deze '*Record-History*', met name in Engeland: P.B.M. BLAAS, *Continuity and Anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890 and 1930*, Den Haag, 1978, p.51-71.).
210 H.TH. COLENBRANDER, *Eerherstel der staatkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage, 1925. Vgl. J. TOLLEBEEK, *De legitimatie van een ongeschreven werk*, p.14-16.
211 Huizinga verdedigde de antiquarische geschiedenis als een volwaardige vorm van historische wetensdrang: cfr. *infra* hf.IV, par.3. Vgl. W.E. KRUL, *Huizinga en de taak der cultuurgeschiedenis, - Theoretische Geschiedenis*, 13 (1986), p.155-156 en p.165, noot 39.
212 H.TH. COLENBRANDER, *Eerherstel*, p.7.
213 Cfr. *supra* hf.II, par.1.
214 Cfr. ID., *Karl Lamprecht 1856-1915, - De Gids*, 79 (1915), dl.II, p.504-506 en ID., *Zestiende eeuw*, - ID., *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.46.
215 J.G. VAN DILLEN, *De beteekenis der politieke geschiedenis, - TvG*, 41 (1926), p.170-172. Van Dillen stoorde zich overigens ook aan Colenbranders minachting voor het wetenschappelijke karakter van de historiografie.
216 H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT, *Het groene front, - Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 50 (1987), p.8.
217 H.TH. COLENBRANDER, *Eerherstel*, p.14-20 (citaat p.18).
218 Voor de weerslag hiervan op zijn onderwijs: J. TOLLEBEEK, *Colenbranders verhaal: de tragiek van een werker, - Kleio*, 29 (1988), afl. 1, p.10-17 (vooral p.15).
219 H.TH. COLENBRANDER, *Willem van Oranje, - Willem van Oranje* (bijzondere afl. van *De Gids*), Amsterdam, 1933, p.3-130. Cfr. ondermeer LUB, BPL 2866 (steunbetuigingen van studenten en oud-leerlingen) en Ltk. 1888 (P. Geyl en P.N. van Eyck aan de Gids-redactie, 10 jan. 1933). Hierover uitgebreid: F.G. VON DER DUNK, *De Prins weergekeerd onder professoren. De Colenbrander-affaire van 1933, - De Gids*, 150 (1987), p.536-554.
220 H. TE VELDE, *Van triomf tot ironie? Een eeuw geschiedenissen van Nederland, - Groniek*, 100 (1988), p.84-85.
221 LUB, BPL 2859 en BPL 2865: W. Nijhoff aan Colenbrander, 24 mei 1941; J.R. Meulenhoff aan Colenbrander, 6 juni 1941 en J.W. van Kampen aan Colenbrander, 13 juni 1941. Cfr. J.

TOLLEBEEK, *Een ongeschreven werk? Naschrift bij een artikel over H.Th. Colenbrander,* - *Theoretische Geschiedenis*, 15 (1988), p.264-266.

222 Een goede samenvatting biedt H.TH. COLENBRANDER, *Nederland en Oranje*, - ID., *Historie en Leven*, dl. I, [1915], p.1-57 (uit 1898 en 1909). Vgl. J. TOLLEBEEK, *De legitimatie van een ongeschreven werk*, p.4-8.

223 H.TH. COLENBRANDER, *Nederland en Oranje*, p.3 en p.12-13 en ID., *De Belgische Omwenteling*, Den Haag, 1905, p.68-69.

224 Ondermeer ID., *Ras en volk. Een woord tot Nederland*, - ID., *Historie en Leven*, dl. IV, [1920], p.3-32.

225 ID., *Over de grenzen der vaderlandsche geschiedenis*, (*Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, serie B, 56, nr. 2), Amsterdam, 1923; J. HUIZINGA, *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef,* - *VW*, dl. II, p. 97-160 (uit 1911) en P. GEYL, *De Klein-Nederlandsche traditie in onze historiografie*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte. Historische en politieke beschouwingen*, Haarlem-Antwerpen, 1925, p.112-136 (cfr. ook LUB, Ltk. 1888/G269 en G377). Cfr. *infra* hf. VI, par. 2.

Slotbeschouwing

'*Zeker groeiden de bomen in de periode van ca. 1895 tot 1914 niet tot in de hemel, maar toch: het was voor Nederland een tijdvak van forse ontwikkeling over een breed front*'[226]. De voorgaande bladzijden toonden dat de geschiedtheorie niet buiten dat brede front viel. Dat was te danken aan een nieuwe generatie professionele historici. Zij was opgegroeid in een periode, waarin de Nederlandse politiek en cultuur volop in beweging was. Deze verschuivingen beïnvloedden de geschiedtheoretische reflecties in de volgende decennia. Enerzijds stimuleerde de politieke vernieuwing de doorbraak van de sociale en economische geschiedenis en de opkomst van de contemporaine geschiedenis. Deze thematische verbreding ging gepaard met een open-

heid ten aanzien van het historisch materialisme en met een heroriëntatie van de oude discussie over de verhouding tussen historiografie en politiek. Tachtig en Negentig bevorderden anderzijds een verdere identiteitsbevestiging van de geschiedenis. De kritiek op de verwetenschappelijking van het vak en de accentuering van de verwantschap ervan met de literatuur waren de meest opvallende symptomen van dit proces. Deze ideeën werden vooral in de periode 1895-1920 uitgewerkt, maar bleven - vaak in een geactualiseerde vorm - tijdens de volgende twee decennia voortleven.

De hier opgemaakte balans draagt een nogal heterogeen karakter en openbaart een aantal ambivalenties in het denken en streven van deze generatie. Paradoxaal is de verstrengeling van de gerichtheid op het individuele en van de aandacht voor het collectieve. Met name de doorbraak van de economische en sociale geschiedenis reflecteert een groeiende belangstelling voor 'het spel der collectiviteiten', voor gedepersonaliseerde systemen en structuren. Daartegenover staat ondermeer de voorliefde voor een persoonlijk gekleurde geschiedschrijving, waarin de verbeelding en de creativiteit van de historicus niet te veel aan banden worden gelegd. Natuurlijk is hier slechts van een schijnbare ongerijmdheid sprake: het eerste element betreft de historische thematiek, terwijl het tweede de historische methodologie aangaat. Maar toch verwondert die verstrengeling. Zij wijst op de zeer uiteenlopende invloeden die deze generatie onderging. De klassiek-liberale theorie van de vrijheid en het socialistische determinisme, het esthetisch individualisme van Tachtig en de wending naar de gemeenschapskunst van Negentig, het vitalisme en de synthesedrang omstreeks de eeuwwisseling..., het waren verschillende draden die reeds in Taks *Kroniek* waren samengeweven.

Intussen moet ervoor worden gewaakt de vernieuwingsdrang van deze generatie niet te overaccentueren. In de inleiding van dit hoofdstuk werd gewezen op de grote bewondering die deze historici koesterden voor de prestaties van de 'heroën' van de negentiende eeuw. Die bewondering schiep een zekere continuïteit. Het nationale en conciliante kader dat Fruin en Blok hadden ontwikkeld, vond ook in Brugmans en Colenbrander vurige aanhangers. Op geschiedtheoretisch vlak bleef de 'Leidse' traditie eveneens voortleven. Dat geldt vooral voor Brugmans, wiens pleidooi voor een apolitieke historiografie ontegensprekelijk een rechte lijn van Fruin over Blok tot de Amsterdamse hoogleraar zelf verraadde. Niemand van de jongere historici wou de verworvenheden van de verwetenschappelijking geheel teniet doen. De provocerende taal van Kernkamp en Colenbrander mag ons hierin niet misleiden. De kritiek op het positivisme be-

trof eerder de uitwassen van het systeem, dan het systeem zelf.

Maar toch kan deze kritiek niet zomaar worden afgedaan als een weinig vernieuwend commentaar op de liberaal-positivistische ideeën van Fruin en Blok. De balans toont daarvoor te veel eigenheid. Voor een generatie die zichzelf het etiket 'epigonisme' opplakte, is dit een merkwaardige zaak. Er bestond wel degelijk een zeer bewust streven naar vernieuwing. Vanuit louter historiografisch standpunt bezien, was Colenbrander door zijn historische studies over de Patriottentijd en de daarop volgende halve eeuw en door de strekking van deze studies inderdaad het '*sluitstuk van de liberale historiografie*'[227]. Maar dit beeld gaat slechts zeer gedeeltelijk op: Colenbrander heeft de grenzen van het liberaal-positivistische wetenschapsideaal zeer duidelijk aangevoeld. Daarom ook bleek het uitgangspunt dat Huizinga voor zijn *Herdenking van G.W. Kernkamp* koos, namelijk de verwantschap tussen Fruin en Kernkamp, een doodlopende weg: Huizinga kwam niet veel verder dan de vaststelling dat beiden betrekkelijk weinig zelfstandige publikaties op hun naam hadden staan[228].

In 1943 constateerde H.A. Ritter eenvoudig: '*Kernkamp bracht iets nieuws*'[229]. Deze uitspraak geldt voor een hele generatie. Zij was geen wat verbleekte uitloper van de negentiende eeuw, en evenmin alléén maar een prelude op de generatie historici, die rond 1890 werd geboren en waarvan Romein en Geyl de belangrijkste exponenten waren. In nog veel sterkere mate geldt dit voor Huizinga.

Eindnoten:

226 *Nederland en België in de periode 1895-1914, - NAGN*, dl. XIII, 1978, p.513.

227 A.J.C. RÜTER, *Herdenking van H.T. Colenbrander*, p.190 (overgenomen door N.M. JAPIKSE, art. *Colenbrander, Herman Theodoor*, p.118 en P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek*, p.1).

228 J. HUIZINGA, *Herdenking van G.W. Kernkamp*, p.548 en p.551.

229 UUM, *Archief Professoren*, K 16: *H.A. Ritter, Prof. Kernkamp vóór 40 jaren* (11 okt. 1943).

Hoofdstuk IV Huizinga: vernieuwer binnen een cultuurtraditie

‘Epigonen’: op Johan Huizinga (1872-1945) toegepast zou dit begrip vreemd in de oren klinken. Geen Nederlands historicus heeft zoveel lof geoogst als hij. Zijn faam heeft ook nu nog veel van haar onaantastbaarheid behouden. In de historiografie wordt hij naar voren geschoven als een exceptionele figuur, als een afwijking van het traditionele patroon van de Nederlandse geschiedschrijving[1]. De beklemtoning van het uitzonderlijke karakter van zijn werk heeft er in zekere zin toe geleid dat de context waarin dit werk ontstond uit het gezicht verdween. Huizinga behoorde echter duidelijk tot de generatie waarvan ook Kernkamp en Colenbrander exponenten waren. Met hen heeft hij ondermeer een ambivalente houding ten aanzien van de negentiende eeuw gemeen: zijn melancholische bewondering voor de sereniteit en voor de traditionele cultuurwaarden van deze eeuw sloot scherpe kritiek op de onbedwongen gevolgen van de industrialisering en op bepaalde naïeve assumpties van de wetenschapsbeoefening in die zelfde eeuw nooit uit[2]. Meer overeenkomsten met generatiegenoten kunnen worden aangewezen, maar zijn eigenheid is inderdaad onmiskenbaar. Zij komt het best tot uiting in de wijze waarop hij de gebruikelijke geografische en thematische kaders van de Nederlandse historiografie doorbrak.

In tegenstelling tot zijn voorgangers en tijdgenoten beperkte Huizinga zijn aandacht veel minder tot het nationale verleden. Dit betekent natuurlijk niet dat de vaderlandse geschiedenis geheel buiten zijn onderzoeksdomein viel. Zijn eerste strikt-historische arbeid betrof de oudste geschiedenis van Haarlem. In Groningen maakte de vaderlandse geschiedenis deel uit van zijn leeropdracht, zodat hij er colleges over ondermeer Leicester en Frederik Hendrik gaf[3]. Maar ook in Leiden, waar hij niet langer de vaderlandse geschiedenis doceerde, bleef hij geïnteresseerd in Nederlands verleden. Deze interesse culmineerde in 1941 in een prachtige synthese over *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*. Hij herhaalde in dit boek de traditionele kritiek op de staatsinrichting van de Republiek, maar door de gebrekkige institutionele structuur te contrasteren met de zeldzaam hoge economische en culturele bloei gaf hij een nieuwe wending aan

dit klassieke historiografische thema[4]. Zijn historische belangstelling stopte echter niet bij de nationale grenzen. Hij publiceerde over de meest uiteenlopende onderwerpen: de Indische cultuurgeschiedenis, de Italiaanse Renaissance, het ontstaan van het Engelse parlement, de Romantiek ... Zijn nagelaten papieren bevatten een uitgebreid collegedictaat over de Islam[5]. Kortom: zijn werk onderscheidde zich door een opvallend internationale dimensie.

Ook op thematisch vlak ging Huizinga een eigen weg. Een louter diplomatieke ('*het schaakspel der kabinetten*') of politiek-institutionele geschiedschrijving voldeed hem niet. Dat was niets nieuws: Blok, Kernkamp en Brugmans hadden in de jaren vóór en omstreeks de eeuwwende reeds opgeroepen tot een thematische verbreding. Maar bij Huizinga voltrok deze verbreding zich niet door een sociale of economische geschiedschrijving. Zijn aandacht ging in de eerste plaats uit naar cultuurhistorische verschijnselen. De opbouw van zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) toont dat hij deze cultuurgeschiedenis bovendien een bijzonder ruime invulling gaf: hoofdstukken over de ridderidee, de liefde, de dood, de esthetische aandoeningen ... wisselden elkaar af. In '*het vaststellen van de vormen van het geestelijk leven van het verleden*' vond hij de taak van de cultuurhistorie. Hij beschreef de historische verbijzonderingen van algemene figuren, sentimenten, motieven en symbolen, hun filiatie en hun invloed op de realiteit. Als mentaliteitshistoricus pleitte hij voor een geschiedenis van de haat of van de hoogmoed[6]. Zonder schroom begaf hij zich trouwens op de grensgebieden van de geschiedenis. Herhaaldelijk wees hij - in theorie én praktijk - op het belang voor de historicus van de vergelijkende taalkunde, de mythologie, de literatuurtheorie en vooral de (culturele) antropologie[7]. Dit waren nieuwe geluiden in de Nederlandse historische wereld. Zij vielen overigens ook te beluisteren in het buitenland: Huizinga's cultuurhistorische methode sloot nauw aan bij de historiografische innovaties die ondermeer door het Warburg Institute in Londen en de *Annales* in Frankrijk werden gepropageerd[8]. Dat maakte hem tot een figuur van Europees formaat. Gerretson, bepaald geen vriend van Huizinga, erkende na diens dood ruimhartig dat de '*Leyenaar*' het ook aan de Sorbonne goed zou hebben gedaan[9].

Huizinga's eigenheid is ongetwijfeld deels terug te voeren tot enkele specifieke biografische gegevens[10]. In de Nederlandse historiografie was hij eigenlijk een '*outsider*'. In zijn Groningse studententijd was zijn interesse vooral uitgegaan naar de literatuur, de kunst, de vergelijkende taalkunde (Sanskriet) en de Indische godsdienst - en cultuurgeschiedenis. Na een studiejaar te Leipzig (waar de colleges

Vergelijkende Taalkunde hem minder hadden geboeid dan de concerten), promoveerde hij in 1897 op een onderwerp uit de Indische cultuurgeschiedenis. Zes jaar later werd hij aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam toegelaten als privaatdocent in de Oudheid- en Letterkunde van Voor-Indië[11]. De westerse geschiedenis was intussen nog slechts zijdelings in zijn blikveld getreden. In 1897 was hij leraar Geschiedenis geworden aan de H.B.S. te Haarlem. Daardoor was hij wel verplicht geworden zich ook in de vaderlandse en Europese geschiedenis in te werken[12]. Toch bleef zijn wetenschappelijke aandacht nog lang uitgaan naar Indië. De definitieve wending naar de westerse geschiedenis - meer specifiek de westerse Middeleeuwen - voltrok zich pas rond 1905, toen hij met de steun van Blok werd benoemd tot hoogleraar Algemene en Vaderlandse Geschiedenis te Groningen[13]. Huizinga's verdiensten voor de geschiedenis waren in 1905 nog uiterst gering te noemen, zeker in vergelijking met die van archivaris R. Fruin en Colenbrander, de andere kandidaten voor de leerstoel. Zijn benoeming kwam dan ook als een verrassing en viel niet overal in goede aarde[14]. Het ging duidelijk om een kredietbenoeming. In 1915 werd hij Bloks collega te Leiden[15]. Pas toen zou de vernieuwende kracht van deze ‘indringer’ zich ten volle openbaren.

Eindnoten:

1 Slechts één voorbeeld: W. KAEGI, *Das historische Werk Johan Huizingas*, - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (red.), *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I: *Geschiedschrijvers*, 's-Gravenhage, 1981, p.278.

2 Deze ambivalentie is duidelijk herkenbaar in het slot van *Twee worstelaars met de engel* (1921): *VW*, dl.IV, p.495-496.

3 *VW*, dl.I, p.203-389 en LUB, Huiz. 14 en 17.

4 *VW*, dl.II, p.429-435 (vgl. ondermeer *VW*, dl.II, p.209).

5 LUB, Huiz. 4.

6 LUB, Huiz. 18: *Eng. beschaving XVIII*., p.1 (1925-1926) en Huiz. 124: *Inleiding I*. enveloppe *Paralip*.

7 Huizinga ging daarbij zelfs zo ver dat hij zich wel eens afvroeg of het tijdselement inderdaad wezenlijk is voor de geschiedbeoefening (cfr. LUB, Huiz. 12: losse note over de definitie van de geschiedenis). Over Huizinga en de antropologie: W. BERGSMA, *Johan Huizinga en de culturele antropologie. Vagabonderende beschouwingen naar aanleiding van het werk van Johan Huizinga*, (Instituut voor Culturele Antropologie, R.U. Groningen), Groningen, 1981 en vooral G.W. LOCHER, *Huizinga en de culturele antropologie, - Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*. 114 (1958). p.170-191.

8 Voor Huizinga en het Warburg Institute: kopieën Proj. Huiz., briefw. Huizinga-Warburg Institute (1932-1938) (orig. Londen, Warburg Institute) en *4VW*. dl.IV. p.556-560; voor Huizinga en de *Annales*: kopieën Proj. Huiz., briefw. Huizinga-L. Febvre (1933-1934) (orig.: Den Haag, Kon. Bibl.; NLMD en privé-bezit); LUB, Huiz. 71^{III}: env. *M. Bloch* en J. LE GOFF, art. *Huizinga (Johan)*, - ID. e.a. (red.), *La Nouvelle Histoire*. (*Encyclopédie du savoir moderne*), Parijs, 1978, p.242-245.

9 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER, Baarn, dl.IV, 1981, nr.882.

10 Cfr. F.W.N. HUGENHOLTZ, art. *Huizinga, Johan, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.259-262.

11 *VW*, dl.I, p.45-143 en collegenota's in LUB, Huiz. 15-16. Op 9 februari 1988 werd te Groningen een klein symposium over *De Indologische studies van J. Huizinga* georganiseerd. De lezing van D.H.A. Kolff over *Huizinga's Indologisch proefschrift en de stemmingen van Tachtig* zal

worden gepubliceerd in een door W. Otterspeer uit te geven bundel over de oriëntalistiek in Leiden. Het referaat van W.E. Krul over *Het woord en het beeld. Huizinga's Indologisch werk als oefening in de cultuurgeschiedenis* wordt verwerkt in zijn proefschrift over Huizinga.

12 Cfr. J. DE KANTER, *De H.B.S.-leeraar Huizinga, - De Gids*, 109 (1946), nr.12, p.173-176 en A. VAN DER LEM, *Ick blyf getrou, ick wyck nyet af. Johan Huizinga en Haarlem, - Haerlem Jaarboek*, 1987, p.94-116 (collegenota's in LUB, Huiz. 11).

13 *VW*, dl.I, p.32 en kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J.Ph. Vogel, 2 febr. 1906 (orig.: Leiden, Instituut Kern). Voor Bloks steun: *VW*, dl.I, p.34-35 en kopie Proj. Huiz., P.J. Blok aan R. Fruin, 5 aug. 1905 (orig.: Den Haag, Alg. Rijksarchief). Cfr. W.R.H. KOOPS, *Johan Huizinga als Professor in Groningen 1905-1915*, - G. PFLUG e.a. (uitg.), *Bibliothek - Buch - Geschichte. Kurt Kösser zum 65. Geburtstag*, (*Sonderveröffentlichungen der Deutschen Bibliothek*, 5), Frankfurt am Main, 1977, p.509-520.

14 Ondermeer kopie Proj. Huiz., C.H. Th. Bussemaker aan R. Fruin, 2 aug. 1905 (orig.: Den Haag, Alg. Rijksarchief) en G. BROM, *Blok en Huizinga*, - *De Beiaard*, 4 (1919), dl.I, p.94-95 (cfr. kopie Proj. Huiz., Huizinga aan G. Brom, 7 juli 1919, waarvan orig. in Nijmegen, Kath. Doc. centrum).

15 Over Huizinga's Leidse professoraat: A.E. COHEN, *Huizinga als Leids hoogleraar*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga, 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga Conference Groningen ningen, 11-15 December 1972*, Den Haag, 1973, p.193-205.

1. ‘Een fraai amalgaam’?

In een brief uit 1909 omschreef André Jolles Huizinga's diepste verlangen als een streven naar ‘*een fraai amalgaam, een electron uit het goud der kunst en het zilver der wetenschap*’[16]. Kunst en Wetenschap: de antinomie was niet nieuw in de historiografie, ook niet in Nederland. Kernkamp, Brugmans en Colenbrander kenden haar. Zij manifesteerde zich bij hen ondermeer in het aftasten van de grenzen tussen literatuur en geschiedenis. Maar bij Huizinga werd zij verheven tot een allesomvattende spanning in zijn denken. Toen de Zwitserse uitgever B. Schwabe in 1926 om louter typografische redenen een passage uit zijn *Erasmus* (1924) wou wijzigen, riep hij tegen zijn vertaler, de latere Bazelse hoogleraar Werner Kaegi uit: ‘*Da haben wir also den bekannten tragischen Konflikt zwischen typografisch-ästhetischen und wissenschaftlich-intellektuellen Anforderungen*!’ Uit het vervolg van deze brief blijkt dat de getergde auteur terdege besefte dat zijn houding ten aanzien van de relatie tussen beide polen niet steeds dezelfde was gebleven: ‘*Ich habe früher wohl auf Seiten der ersteren gestanden, bekenne mich aber seit längst grundsätzlich und überzeugt zur Priorität der wissenschaftlichen Anforderungen*’[17].

Daarbij moet Huizinga ongetwijfeld aan zijn studentenjaren (1891-1895) hebben gedacht. In die periode toonde hij zich aanvankelijk - net als Kernkamp en Colenbrander - '*een vurig adept*' van de Tachtigers en hun revolutionaire cultuuridealen. Het lag voor de hand dat deze bewondering vooral tot uiting kwam in zijn literaire voorkeuren. Hij las Willem Kloos, Herman Gorter en Lodewijk van Deyssel en met niet aflatende belangstelling volgde hij de gebeurtenissen rond *De Nieuwe Gids*. Op stilistisch vlak is de band met Tachtig trouwens nooit geheel verdwenen. Daarnaast engageerde hij zich ook in de artistieke avantgarde. Met enkele medestudenten organiseerde hij in 1894-1896 te Groningen tentoonstellingen van jonge schilders als Jan Toorop, Johan Thorn Prikker en Vincent van Gogh[18].

Toch betekende Tachtig ook voor Huizinga meer dan een louter literaire of artistieke beweging. Zij was een breed protest tegen de levensstijl van de 'bourgeois'. Dat protest vertaalde zich zelden onmiddellijk in een concreet (partij)politiek engagement, ook bij Huizinga. De Tachtigers leerden hem juist '*om politiek en zulke zaken niet te malen*' en hij ging er prat op nooit een dagblad te lezen[19]. Maar hij sloot zich aan bij hun ruimere cultuurkritiek. De steeds sterker wordende hegemonie van het abstracte en kwantificerende denken, het naïeve geloof in de volstrekte beheersbaarheid van de natuur door de techniek en het moralistische streven naar de onderdrukking van elke irrationele kracht in de mens, waren de voornaamste componenten van de door Tachtig geviseerde levensstijl. Op intellectueel vlak openbaarde dit protest zich - zoals vroeger aangeduid - in een anti-rationalistische en esthetiserende kritiek op de Wetenschap. Zij werd in de waardenhiërarchie van Tachtig haast volledig overschaduwd door de Kunst, die tot de alleenzaligmakende remedie tegen de kwalen der maatschappij werd verheven.

Het was echter onvermijdelijk dat ook de jonge, academisch gevormde Huizinga zich snel afkeerde van deze en andere eenzijdige keuzes die de Tachtigers op soms al te arrogante wijze opdrongen. Hij kon daarbij aansluiting vinden bij een bredere tegenbeweging, die de verworvenheden van Tachtig trachtte te incorporeren in de oude, traditionele denk- en levensstijl[20]. Naast het individu werd opnieuw de gemeenschap gesteld, naast het inwendige de veruitwendiging, naast de Kunst de Wetenschap. In zijn Veth-biografie (1927) omschreef hij deze Beweging van Negentig later zelf als volgt: '*De wending der geesten, die zich omstreeks 1890 in het kunst- en letterkundig leven van Nederland begon te doen gevoelen, berustte voor een deel op een reactie tegen het overmatig individualisme en impressionisme*

der eerste Tachtigers, en sproot voort uit een behoefte aan meer stijl en stelligheid, meer vaste richting en geloof... Het woord was aan de constructieve geesten'[21].

Ook voor Huizinga was *De Kroniek* de ware opvolger van *De Nieuwe Gids*. Taks weekblad groepeerde de verschillende strekkingen van de nieuwe beweging, maar was tegelijk een '*palaestra*', een arena voor de medewerkers. Ook de jonge Huizinga betrad nu deze arena - en wel met een intensiteit die ertoe leidde dat hij een halve eeuw later nog in een elegische stemming raakte wanneer hij aan het tijdschrift terugdacht[22]. In 1898-1899 schreef hij vier kleine artikelen voor het blad. In één ervan - *Iets over de waardeering der Indische letterkunde* (1898) - schetste de zesentwintigjarige de '*veranderende appreciatie*' in de Nederlandse cultuur op een bijzonder pregnante en programmatische wijze: '*...na de periode der willers die der werkers; de onstuimige lyrici, die het landschap ontdekten maar den weg niet wisten, laten zich thans volgzaam leiden door de rustige wetenschappelijken, die den toestand maar half vertrouwen, nu die bende, die de kunst de wereld intrapte als een football tegen hun maag, per slot van rekening van hèn nog wel iets leeren willen*.' Drie jaar eerder had Kernkamp in zijn portret van S. Muller Fz. de betekenis van de wetenschap trachten te herwaarderen. Nu verdedigde zijn latere collega in hetzelfde tijdschrift '*de terug-neiging van onwetenschappelijke kunst tot kunstlievende wetenschap*'[23].

Tachtig en Negentig hadden Huizinga dus de basis van zijn geschiedtheoretische denken aangereikt. Hij sloot zijn jeugd af met een pleidooi voor een '*kunstlievende wetenschap*'. Voor de geschiedschrijving betekende dit dat strenge wetenschappelijkheid en verbeeldingskracht samen de concrete evocatie van het verleden moesten funderen. Maar het historische denken leek zich te verzetten tegen een dergelijk samenspel. '*Naar mijn diepgewortelde overtuiging verloopt de gansche historische denkarbeid voortdurend binnen een reeks van antinomieën*', schreef hij in 1935[24]. Daarvan was de polariteit tussen Kunst en Wetenschap er één, en niet de minst belangrijke. Steeds opnieuw zag hij zich genoodzaakt te reageren tegen de overschatting van één van beide componenten en een verzoening te bepleiten.

De vraag in welke mate Huizinga erin geslaagd is een dergelijke verzoening zowel op theoretisch als op praktisch vlak te bereiken, is steeds één van de strijdpunten in de historiografie over zijn persoon en werk geweest. Uit het scala van ingenomen posities kunnen in hoofdzaak drie 'Huizinga-beelden' worden afgeleid. Er is vooreerst het beeld dat zijn promovendus en opvolger te Leiden, Th.J.G. Lo-

cher kort na de dood van zijn leermeester opriep. In een bijzonder evenwichtige necrologie beklemtoonde hij de symbiose van Kunst en Wetenschap bij zijn voorganger. Volgens Locher vond deze rond 1912, toen hij in *De Gids* een lang artikel over de voorgeschiedenis van Nederlands nationaal besef publiceerde, een volstrekt evenwicht tussen creativiteit en wetenschappelijkheid. Dit evenwicht was voorbereid door de temperende en veredelende rol die zijn kritische waarheidsbesef reeds vanaf zijn jeugd ten aanzien van zijn artistieke aanleg had gespeeld. Locher accentueerde daarbij de continue aanwezigheid van dit onwankelbare evenwicht: noch *Herfsttij*, noch de reacties tegen de literaire geschiedschrijving in latere jaren deden er afbreuk aan[25].

Een minder idyllisch beeld werd in dezelfde periode ontworpen door Pieter Geyl. In een uit 1946 daterende *Nabetrachting* overheerste weliswaar nog de bewondering voor Huizinga's veelzijdigheid, maar diens voortdurend wikken en wegen, geven en nemen irriteerden de temperamentvolle criticus reeds zichtbaar. Zes jaar later - bij het overschouwen van de *Verzamelde Werken* - woog deze klacht reeds zwaarder: Huizinga's rusteloos herzien van de verhouding tussen het rationele en het esthetische in de geschiedschrijving had tot allerlei inconsequenties in zijn theoretische geschriften geleid. In 1961 volgde uiteindelijk een vernietigende en fel opgemerkte aanval tegen de wijze waarop de Leidse hoogleraar zich in de jaren dertig ten aanzien van zijn eigen tijd had opgesteld. Geyl verweet hem vreemd tegenover de bestaande maatschappij te hebben gestaan en te zijn gevlucht in een neo-romantische nostalgie naar het verleden. Daarbij betrok hij ook Huizinga's ‘aarzelende’ houding op geschiedtheoretisch vlak: hij was er nooit in geslaagd verbeelding en rationaliteit te laten harmoniëren. Kortom: Huizinga was een weifelaar geweest[26].

Een derde beeld is ouder. Huizinga's kritiek op de vermenging van literatuur en geschiedenis in zijn *Cultuurhistorische Verkenningen* (1929) ontlokte twee jonge literatoren in 1930 een bijzonder scherpe reactie. Menno ter Braak beschreef in een satirisch stuk in *De Stem* hoe de titanenstrijd tussen professor en dichter, tussen dictaat en droom in Huizinga's werk zijn beslag had gekregen in een gestileerde scepsis. Hij was teruggeschrokken voor de afgrond van de creatieve durf en had - op zoek naar veiligheid - gekozen voor de wetenschap. P.N. van Eyck stemde in een doorwrocht, maar weinig helder recensie-artikel in *Leiding* met zijn collega in: de triomf van de feitenschifter over de vormgever had zich in Huizinga geheel voltrokken. Beiden oordeelden dat de Leidse hoogleraar zodoende zijn oude ideaal van een creatieve geschiedschrijving had verzaakt. De breuk lag in

1919: de '*pijnlijke terughouding*' van zijn vakgenoten ten aanzien van *Herfsttij* had hem in de schoot van een onvruchtbare en academische wetenschap gedreven[27].

Een doorzettende Huizinga, een weifelende Huizinga en een verzakende Huizinga: in deze drie beelden wordt het resultaat van zijn zoektocht naar het '*fraaie amalgaam uit Kunst en Wetenschap*' volstrekt uiteenlopend beoordeeld. In de hierna volgende bladzijden zullen zijn ideeën omtrent de verhouding van beide elementen in de geschiedbeoefening opnieuw aan de orde worden gesteld. Daarbij zal vooral, maar zeker niet uitsluitend worden uitgegaan van zijn geschiedtheoretische opstellen. Tussen zijn historiografische, cultuurkritische, autobiografische en geschiedtheoretische werken bestaat een grote eenheid. De erkenning van deze eenheid biedt de mogelijkheid zijn denkbeelden te belichten vanuit een ruimere context en aldus ook de wisselende verbijzonderingen van de centrale vraagstelling recht te laten wedervaren. Dit verklaart tevens waarom dit hoofdstuk niet louter systematisch, maar ook chronologisch is opgebouwd. Daaruit zal bli.jken hoe sommige ideeën blijvend zijn aanvaard, maar ook hoe accenten werden verlegd.

Eindnoten:

16 Kopie Proj. Huiz., A. Jolles aan Huizinga, 14 juni 1909 (orig.: NLMD).
17 Kopie Proj. Huiz., Huizinga aan W. Kaegi, 31 dec. 1926 (orig.: Bazel, Paul Sacher Stiftung).
18 J. KAMERBEEK jr., *Huizinga en de Beweging van tachtig*, - *TvG*, 67 (1954), p.145-164 (cfr. *VW*, dl.I, p.19) en F. JANSONIUS, *De stijl van Huizinga*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*, p.53-72 (genuanceerd door G.A.C. VAN DER LEM, *Aspecten van Huizinga's taalgebruik*, onuitg. scriptie Univ. van Amsterdam, 1983).
19 Kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J. Veth, 17 nov. 1895 (orig.: Amsterdam, Rijksprentenkabinet). Later heeft hij dit betreurd: cfr. kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J.A.J. Barge, 2 nov. 1943 (orig.: NLMD).
20 W. THYS, *Huizinga en de Beweging van negenug*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*, p.29-52.
21 *VW*, dl.VI, p.372-373.
22 *VW*, dl.VI, p.377-378 en kopie Proj. Huiz. Huizinga aan J. Kalf, 18 mei 1944 (orig.: LUB). Voor Huizinga en *De Kroniek*: W. THYS, *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren Negentig van de vorige eeuw*, (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, reeks VI.73). Gent, 1955, p.193-203.
23 *VW*, dl.I, p.144. Voor Kernkamp: cfr. *supra* hf.III, par.1.
24 *VW*, dl.VII, p.143-144 en p.168-169.
25 TH.J.G. LOCHER, *Johan Huizinga*, - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (red.), *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I, 1981, p.299-318 (vooral p.306. p.308-309 en p.314-316).
26 P. GEYL, *De betekenis van Huizinga*, - ID., *Nederlandse figuren*, Amsterdam-Antwerpen, dl.I, 1960, p.122-127 (vooral p.124); ID., *Huizinga's Verzamelde Werken, - Critisch Bulletin*, 19 (1952), p.72-77 (vooral p.73-75) en ID.. *Huizinga als aanklager van zijn tijd*, (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, N.R., 24, nr.4), Amsterdam, 1961 (vooral p.17-28).
27 M. TER BRAAK, *Huizinga voor de afgrond*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.I, 1950, p.332-347 en P.N. VAN EYCK, *Cultuur- Historische Verkenningen, door J. Huizinga, - Leiding*, 1 (1930), p.203-222.

2. De methodologische wending in de geschiedbeoefening

Huizinga is vaak als een ‘anti-positivist’ betiteld. Dit kan zeker niet betekenen dat hij zich afzette tegen het belang van een strenge historische methode. In zijn autobiografische schets heeft hij van zichzelf getuigd dat hij nooit een *pur sang* geschiedvorser is geworden. Hij heeft inderdaad zelden archiefwerk verricht, maar wanneer hij het deed, was het met grote voldoening[28]. Kleine historische detailonderzoeken, met veel acribie doorgevoerd, hebben hem tot op het einde van zijn leven bekoord[29]. De historische kritiek beschouwde hij als een verdubbeld gezond verstand. De waarde ervan heeft hij nooit onderschat en zowel te Groningen als te Leiden gaf hij regelmatig een inleidend college Encyclopedie van de Geschiedwetenschap, waarvan het eerste deel bestond uit een omstandige uiteenzetting van de verschillende onderdelen van deze historische methode[30].

Ook de uitbouw van de (materiële) infrastructuur van de geschiedwetenschap ging Huizinga meer ter harte dan gewoonlijk wordt aangenomen. In Nederland kon hij daarbij een voorbeeld nemen aan Blok, bij wie hij trouwens in Groningen college had gelopen[31]. Net als Blok toonde hij veel begrip voor de noodzaak het oude kathederonderwijs aan te vullen met praktische oefeningen. Amper één jaar na

zijn benoeming te Groningen speelde hij reeds met het idee een historisch seminarie - zelf gebruikte hij liever de termen '*historische studie - of werkkamer*' - naar Duits model in te richten. In het voorjaar van 1908 nam dit idee vaste vormen aan. Hij schreef Colenbrander dat hij van plan was het Instituut van Oppermann in Utrecht en de *cours pratiques* van Pirenne in Gent te gaan bezoeken. Rond Pasen ging de reis naar Gent inderdaad door. Terug in Groningen maakte hij - na nog enkele inlichtingen inzake de financiering van het project bij Pirenne te hebben ingewonnen - dadelijk werk van zijn praktische oefeningen[32]. Hij brak overigens ook nog op een andere manier met het traditionele onderwijs: de gebruikelijke overzichtscolleges van de gehele geschiedenis verving hij door een meer uitvoerige behandeling van enkele *capita selecta*[33].

Deze activiteiten stoelden op een vast vertrouwen in de historische methode. Voor een verregaand scepticisme ten aanzien van deze methode heeft Huizinga nooit veel gevoeld. Abstracte redeneringen over de onmogelijkheid van een volstrekte historische zekerheid konden hem eenvoudigweg niet overtuigen. Hij schreef die integendeel toe aan theoretici die zich schuldig maakten aan een levensvreemd '*philosophisme*'[34]. Maar ook een in de praktijk gebracht scepticisme kon hem mateloos ergeren. De hyperkritiek van de '*oorkondenquerulant*' Oppermann en diens leerlingen dwong hem in 1923 zelfs af te wijken van zijn stelregel elke polemiek zoveel mogelijk te vermijden. In een *Noodwendig vertoog* constateerde hij cynisch dat juist de hypercritici zich in hun dwangmatig twijfelen aan de authenticiteit van elk historisch document lieten verleiden tot de meest fantastische constructies[35]. En voor zichzelf noteerde hij: '*Wie elke nationale geschiedenis als nationale vervalsching aanziet, moet geen historicus worden*'...[36].

Anti-positivist was Huizinga wel in die zin dat hij de alleenheerschappij van de natuurwetenschappelijke methode en finaliteit afwees. Het gemis aan belangstelling in zijn jeugd voor de wis- en natuurkunde was al snel in waakzaamheid overgegaan[37]. Met bezorgdheid zag hij hoe de moderne overschatting van de 'exacte wetenschappen', met hun experimentele en kwantificerende methode en hun streven naar volstrekte zekerheid en naar het opstellen van vaste wetten, zich ook in de geschiedenis deed gevoelen[38]. De geschiedenis was voor hem de bij uitstek inexacte wetenschap, waarvan de eigenheid ten aanzien van de natuurwetenschappen met alle middelen moest worden verdedigd. Tegenover de gesloten formules van de fysica, die voor iedereen dezelfde inhoud bevatten, stelde hij de open beschrijvingen van de historiografie, die steeds vatbaar zijn voor wijzigingen en in elke geest een ander beeld oproepen[39].

Deze houding sloot aan bij de langzaam sterker wordende tendens de natuur- en de geesteswetenschappen strikter te onderscheiden. Voor de geschiedschrijving betekende dit een nieuwe emancipatie. In Nederland had deze tendens zich rond 1900 voor het eerst gemanifesteerd in Bussemakers kritiek op het liberaal-positivisme. In 1905 werkte die deze kritiek uit in zijn Leidse oratie *Over de waardeering der feiten*. Precies één maand later hield Huizinga in Groningen zijn rede over *Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen*. Het werd een zwaar stuk, dat - naar eigen getuigenis - de meeste van zijn toehoorders danig heeft moeten vervelen[40].

Huizinga verplichtte er zich in zijn geschiedtheoretische 'ouverture' toe, de weg te verantwoorden die hij in zijn historisch onderwijs en onderzoek wou inslaan. Daardoor kwam hij onvermijdelijk uit bij het debat omtrent het statuut van de geschiedenis, dat vooral in Duitsland werd gevoerd. Hij begon zijn oratie dan ook met een korte schets van dat 'krijgsrumoer'. De enorme ontplooiing van de natuurwetenschappen in de negentiende eeuw had ertoe geleid, zo stelde hij vast, dat het wetenschapsconcept was verengd tot een begrip dat nog slechts de methode en het streven van de 'positieve' wetenschappen omvatte. Daardoor werd de geschiedschrijving voor de keuze gesteld: óf zij moest het aureool van wetenschappelijkheid prijsgeven, óf zij moest haar methode en doel herzien. Vele historici neigden naar de tweede mogelijkheid: de geschiedenis moest sociologie worden en moest zich - als nieuwe nomothetische wetenschap - ten doel stellen historische wetmatigheden te inventariseren.

De bevrijding uit deze '*nachtmerrie*' - Huizinga's woordkeuze liet weinig twijfels omtrent zijn standpunt bestaan - kwam dan ook niet van historici, maar van filosofen. Bij de voorbereiding van zijn oratie was hij te rade gegaan bij de in Freiburg gepromoveerde neokantiaan G. Heymans, hoogleraar Wijsbegeerte en Psychologie aan de Groningse Universiteit. Deze had hem geïntroduceerd in het werk van de Duitse neo-idealisten: W. Dilthey, G. Simmel, W. Windelband, H. Rickert, E. Spranger. Later zou Huizinga zelf nog E. Rothacker, Th. Litt en H. Freyer aan dit lijstje toevoegen[41]. Ook hij richtte dus zijn wetenschappelijke blik naar Duitsland, ondanks het feit dat hij in zijn jeugd met de Franse artistieke en literaire *fin de siècle*-cultuur had gedweept en het Franse symbolisme had omarmd[42]. De Duitse neo-idealisten maakten nu echter een bijzonder diepe indruk op hem: hij citeerde hen overvloedig, noemde hen zelfs eenvoudig 'de' filosofen en was er steeds op gebrand de overeenkomsten tussen hun ideeën en de zijne aan te wijzen. Zijn studenten vertelde hij hoe verbazend nuttig de kennismaking met hun studies voor de historicus kon zijn[43].

Waarin dat nut lag? In niets minder dan in '*een methodologische wending*' in de geschiedbeoefening![44].

Die methodologische wending sloeg precies op '*de vindicatie van de geestes- of cultuurwetenschappen* [*en dus ook van de geschiedenis] uit den ban van het natuurwetenschappelijke denken*'. De neo-idealistische filosofen, zo verduidelijkte Huizinga in zijn rede, hadden door hun kritiek op de logische waarde van de grondbeginselen van het historisch positivisme aangetoond dat het wetenschapsconcept van de natuurwetenschappen nooit dat van de historicus kon zijn. De geschiedschrijving is immers gebaseerd op twee principes: individualisering en weerbarstigheid tegen elke systematiek. Enerzijds moet de historicus zijn aandacht primair gericht houden op de bijzondere gebeurtenissen, terwijl anderzijds elke van de context abstraherende generalisatie afbreuk doet aan de bonte volheid van het wisselende leven. Een sociologische of natuurwetenschappelijke geschiedschrijving (voor Huizinga synoniemen) zondigt juist tegen deze beide principes en kan dus nooit de ware zijn. *Quod erat demonstrandum*...

Deze neo-idealistische filosofie heeft Huizinga levenslang gesterkt in zijn verzet tegen een al te simplificerende historiografie. Voortdurend bleef hij waarschuwen tegen het *formalisme*, het evolutionisme en het determinisme, waaraan een natuurwetenschappelijk georiënteerde geschiedschrijving zich zo gemakkelijk bezondigt. Hij erkende weliswaar het belang van schemata als leidraad bij de vaststelling van feiten en samenhangen in het historisch proces, maar dat belang woog zijns inziens niet op tegen de gevaren ervan. Die gevaren had hij in Lamprechts *Deutsche Geschichte* bemerkt: de '*geniaalste van de Duitse historici*' had zijn reeks van *Kulturzeitalter* verheven tot een dogma, waarin de historische realiteit werd herleid tot dorre formules. In 1906 moest hij bovendien constateren dat Lamprechts 'sociaal-psychische' schets van de Gouden Eeuw uiteindelijk ook op feitelijk vlak tekortschoot[45]. Vijftien jaar later klaagde hij het Procrustesbed van Spenglers systeem aan[46]. Steeds opnieuw - in 1918, in 1920, in 1927, in 1934 - wees hij op het onhistorische karakter van algemene, gesloten en alles verklarende begrippen. De historicus die denkt met dergelijke formules de complexiteit van het verleden te doorgronden, bedriegt uiteindelijk zichzelf. Sprekend over de Renaissance merkte hij op: '*Wie een enkelvoudig schema uitwerpt als net, om die Proteus in te vangen, zal slechts zichzelven in de mazen verstrikken*'[47]. Het was een waarschuwing die voor de gehele geschiedenis gold en die nooit genoeg kon worden herhaald. Al te vaak had hij bij het overzien van de historische produktie - ook van het eigen werk! - het beschamend gevoel van een dierentuinbezoek: het ver-

leden zat er in papieren kooitjes[48].

Een bijzondere vorm van dit formalisme was het *evolutionisme*. In een lezing voor het Historisch Genootschap te Utrecht op 7 april 1926 over de *Taak en termen der beschavingsgeschiedenis* stelde Huizinga: '*De voortgang der beschavingsgeschiedenis is belemmerd geworden door de evolutie-gedachte*'. Doordat hij de volgende dag naar Amerika vertrok, kreeg het Historisch Genootschap slechts een samenvatting van zijn lezing ter publikatie. Maar drie jaar later herhaalde hij deze stelling uitgebreid in *De taak der cultuurgeschiedenis*[49]. Het biologische begrip 'evolutie' (of 'ontwikkeling'), zo constateerde hij geprikkeld, had een heel eigen plaats in de geschiedschrijving verworven: voor vele historici was het de '*looper in de zeven sloten van het verleden*' geworden. Bernheims bekende *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie* (waarvan in 1908 reeds een zesde druk was verschenen) had het begrip bovendien geïnstitutionaliseerd doordat de geschiedbeoefening er werd ingedeeld in een verhalende, pragmatische en genetische geschiedenis, waarbij deze laatste werd gelijkgesteld met de moderne, wetenschappelijke historiografie. Daarbij werd impliciet aanvaard dat de ideale historische kennis samenvalt met het kunnen aanwijzen van een streng gesloten en lineaire oorzakelijkheid der gebeurtenissen. Maar een dergelijke causaliteit bestaat niet in de geschiedenis. Historisch verstaan is steeds een verstaan van een open samenhang, te vergelijken met een bos ongelijksoortige veldbloemen, waaraan steeds een bloem kan worden toegevoegd en waardoor het uitzicht van de gehele ruiker wordt gewijzigd[50].

Een andere vorm van het door Huizinga gewraakte formalisme in de geschiedschrijving was het historisch *determinisme*. Daartoe behoorde in de eerste plaats het economisch determinisme. In de historiografie is herhaaldelijk beklemtoond dat Huizinga te weinig aandacht had voor de economische geschiedenis, ondermeer omdat deze niet zou toelaten een beeld van het verleden op te roepen[51]. Deze voorstelling is overtrokken: Bakhuizen en J.E. Elias hadden hem geleerd dat ook op dit vlak een levendig beeld kon worden geschetst en zelf gaf hij colleges over het kapitalisme en de agrarische geschiedenis[52]. Bij de studie van de Amerikaanse maatschappij liet hij zich leiden door Ch. Beard, met wiens controversiële *An Economic Interpretation of the Constitution* (1913) hij volledig instemde[53]. Wel was hij afkerig van een economische geschiedschrijving die op basis van enkele schaarse en toevallige gegevens overhaast ontwikkelingsreeksen opstelde of van een geschiedconceptie waarin de economische structuren tot de determinerende onderbouw van de geschiedenis

werden gepromoveerd. Het historisch materialisme beschouwde hij als een onvolkomen schematisering van de complexe wisselwerking tussen ideële en materiële factoren in het verleden[54]. Dat gold overigens ook voor een psychologisch determinisme. Hij had slechts een zeer beperkt vertrouwen in de bruikbaarheid van de steeds sciëntistischer wordende psychologie voor de historicus, en de psycho-analyse schreef hij zonder pardon af als een nieuwe en gevaarlijke mythologie[55]. Wat al deze determinismen in zijn ogen misten, was intellectuele resignatie. In hun ijdelheid konden zij geen enkel *testimonium paupertatis* van de menselijke geest ten aanzien van de onreduceerbare veelvormigheid van het historisch proces verdragen.

Verzet tegen de dominantie van de natuurwetenschappelijke methode, afkeer van formalisme, evolutionisme en determinisme in de geschiedenis: het was het 'klassieke' anti-positivisme van de Duitse neo-idealisten. Echt nieuw was het dus niet, ook niet in Nederland waar Bussemaker het reeds schuchter had geïntroduceerd. Maar Huizinga zette het met meer kracht uiteen. Daardoor kan zijn kritiek op een natuurwetenschappelijk georiënteerde geschiedschrijving nog steeds als inspiratiebron dienen voor hen die in de geschiedenis iets meer zien dan een retrospectieve sociologie, en laten we hopen dat dat er velen zijn. De geschiedschrijving is een intellectueel avontuur, dat zeker niet tot onomstootbare waarheden leidt, maar dat nog minder door het gebruik van een armoedig begrippeninstrumentarium wordt gestimuleerd.

Het *corpus* van Huizinga's Groningse oratie voegde bovendien een origineel element aan de genoemde methodologische wending toe: de '*historische esthetiek*'[56]. Hij vertrok daarbij van de bekende vraag: is de geschiedenis een wetenschap of een kunst? Hij wees op de onvolkomenheden van de 'compromis-oplossing', waarin wordt verdedigd dat de geschiedvorsing het wetenschappelijke, de geschiedschrijving het artistieke element representeert[57]. De verwantschap tussen geschiedenis en kunst is dieper te situeren en treedt reeds in werking bij de vorming van de eerste historische voorstelling: zij ligt in de rol van de '*verbeelding*'. Deze term werd hier volstrekt niet gebruikt als synoniem voor 'fantasie', maar was een wat ongelukkige vertaling van het neo-idealistische '*Umbildung*', waarmee het vatten van de betekenis en van de samenhang der historische feiten werd aangeduid. Deze 'verbeelding' is geen strikt logische operatie: historische kennis ontstaat niet zozeer door de logische aaneenschakeling van de kritisch vastgestelde feiten, maar wel door min of meer willekeurige associaties, die niet louter rationeel zijn. Het is deze nietverstandelijke aanleg die de geschiedenis gemeen heeft met de kunst,

maar ook met bijvoorbeeld de vervoering om een mooi landschap. Huizinga gebruikte voor deze aanleg de term '*aesthetisch*', precies om het misleidende 'artistiek' te vermijden. Doordat deze 'aesthetische aanleg' de aanschouwelijkheid van de geschiedenis verhoogt - de begrippen 'aesthetisch' en 'aanschouwelijk' dekten elkaar in Huizinga's woordgebruik haast volkomen -, is zij onmisbaar in de historische 'verbeelding'. De uiteindelijke finaliteit van deze 'verbeelding' is immers een aanschouwelijke en suggestieve voorstelling van het verleden te geven, of nog beter: een 'beeld' van het verleden op te roepen. Dat was voor de nieuwe hoogleraar de taak van de historicus.

Het 'beeld'-concept was het slotakkoord van Huizinga's historische esthetiek, maar tegelijk ook de oorsprong ervan. Dat het wezen van de historische kennis zich het best laat uitdrukken als 'een gezicht op' het verleden, als 'een evocatie van beelden' had hij - naar eigen getuigenis - reeds intuïtief ingezien vóór zijn oratie, die slechts de theoretische verwoording van dat inzicht bracht. In 1941 constateerde hij terecht dat het begrip zich wel erg gemakkelijk had ingeburgerd - ook nu is het (met name in het narrativisme) nog bijzonder populair - en hij waarschuwde daarom tegen een ondoordacht gebruik ervan. Voor hem sloeg het niet alleen op het synthetiserende resultaat van allerlei detailonderzoek dat in een gesloten vorm aan een breder publiek kan worden gepresenteerd (zoals bij Romein), maar ook en vooral op het (laten) herbeleven van het verleden als 'een aanschouwde werkelijkheid'[58]. In die zin moet zijn lof op het 'beeldend vermogen' van Michelet ('*L'histoire c'est une résurrection*'), van de Franse architect en schrijver Viollet-le-Duc en zelfs van de hele Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw worden begrepen[59]. In die zin moet ook zijn eigen drang naar visualisatie van het gesproken historische exposé worden verstaan. Zijn tekeningen zijn bekend[60]. Dat hij naar aanleiding van sommige colleges tentoonstellingen organiseerde, is minder bekend, maar wijst in dezelfde richting[61]. In die zin tenslotte, moet ook de diepe indruk die hij op een student als Romein kon maken, worden geïnterpreteerd: zijn behoefte om het verleden te zien én te tonen werkte aanstekelijk[62].

En de praktijk? Het pleidooi voor een beeldende geschiedschrijving dat Huizinga in 1905 in zijn oratie had gehouden, had bij sommigen grote verwachtingen gewekt. Albert Verwey spoorde hem in een enthousiaste recensie in *De Beweging* aan de '*duitsche begrips-bevriezing*' nu maar te laten voor wat ze was en zelf maar eens '*van de groote doode tijden te verhalen*'. Veertien jaar later loste Huizinga deze verwachtingen in - ook naar Verwey's oordeel[63]. *Herfsttij* is een meesterlijke evocatie van beelden van de laat-middeleeuwse beschaving. Op

elke bladzijde ervaart de lezer hoe deze schildering van een verdorrende en verstijvende cultuur haar nabij brengt en aanschouwelijk maakt. De auteur had gelijk: *Herfsttij* is een prentenboek[64].

Keren we nogmaals terug tot de Groningse oratie en de daarin uiteengezette theorie. In de concepten 'beeld' en 'verbeelding' bevatte zij twee belangrijke aanknopingspunten voor de verdere ontwikkeling van Huizinga's geschiedtheoretische denken. Enerzijds opende de beklemtoning van de haast zintuiglijke aanwezigheid van het verleden die in de definitie van de term 'beeld' lag opgesloten, perspectieven voor een diepere bezinning op het ontstaan van de historische belangstelling. Anderzijds impliceerde het begrip 'verbeelding' (als '*Umbildung*') een actief ingrijpen van de historicus in de vorming van de historische kennis. In economische termen: de oratie wees zowel in de richting van de consument, als in die van de producent.

Eindnoten:

28 *VW*, dl.I, p.37 (vgl. p.41-42).
29 Cfr. bijvoorbeeld *VW*, dl.I, p.554-569.
30 *VW*, dl.VII, p.109-110 en p.181. De tekst van dit college is bewaard in LUB, Huiz. 5 en 12; voorbereidende aantekeningen in LUB, Huiz. 12, 117-118, 121 en 124-125 (*Inleiding I*). Cfr. ook de getuigenis van TH.J.G. LOCHER, *Geschiedenis van ver en nabij. Onuitgesproken afscheidsrede*, Leiden, 1971, p.7.
31 *VW*, dl.VIII, p.458-459. Cfr. *supra* hf.II, par.1.
32 Kopieën Proj. Huiz., Huizinga aan H.Th. Colenbrander. 11 dec. 1906 en 3 maart 1908 (orig.: LUB) en Huizinga aan H. Pirenne, 7 april 1908, 19 april 1908, 11 mei 1909, 23 maart 1917 en 11 april 1917 (orig.: Brussel, Archives Univ. Libre de Bruxelles) (vgl. *VW*, dl.VI, p.501-502 en BR. LYON, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual Study*, Gent, 1974, p.185-186).
33 Cfr. *VW*, dl.I, p.36.
34 LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.20-23 en Huiz. 12: *Theorie, Methode, Bibliotheek- en Archiefwezen*, p.50-52 en *VW*, dl.VII, p.99, p.127-134, p.148-150 en p.184-185.
35 *VW*, dl.II, p.22-34 (cfr. reeds vroeger kopie Proj. Huiz., Huizinga aan H. Pirenne, 23 okt. 1917, waarvan orig. in Brussel, Archives Univ. Libre de Bruxelles). De scheldnaam 'oorkondenquerulant' is afkomstig van kopie Proj. Huiz., I.H. Gosses aan Huizinga, 17 jan. 1923 (orig.: LUB). Vgl. de houding van Blok ten aanzien van Oppermann: *supra* hf.II, par.1.
36 LUB, Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *historische begripsvorming*.
37 Cfr. D. SCHOUTE, *Huizinga's jeugdjaren, - De Gids*, 111 (1948), nr.12, p.197-198.
38 Voor Huizinga's visie op de groei van deze methode: *VW*, dl.IV, p.342-350. Cfr. K. VAN BERKEL, *Johan Huizinga en de geschiedenis van de natuurwetenschappen, - Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.231-245.
39 *VW*, dl.VII, p.38 en p.127-128.
40 *VW*, dl.I, p.36 en *VW*, dl.VII, p.3-28.
41 Over Huizinga en het neo-idealisme: N. BOLLEN, *Verbeeld verleden: Huizinga en de geschiedfilosofie*, Groningen, onuitg. doct. scriptie, 1983 en G. OESTREICH, *Huizinga, Lamprecht und die deutsche Geschichtsphilosophie: Huizingas Groninger Antrittsvorlesung von 1905*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*. p.1-28. Voor Heymans' visie op het statuut van de geschiedenis: G. HEYMANS, *Die Geschichte als Wissenschaft*, - ID., *Gesammelte kleinere Schriften zur Philosophie und Psychologie*. Den Haag, dl.I, 1927, p.200-226 (uit 1906).
42 Vgl. W. DEN BOER. *Miracle français et retard néerlandais: quelques jalons pour une historiographie comparee. - L'Histoire et ses Méthodes. Actes du Colloque Franco-Néerlandais de novembre 1980 à Amsterdam*, Rijsel, 1981, p.100-101.

43 Ondermeer *VW*, dl.VII, p.11 en LUB, Huiz.117: *Inleiding 1e jaar*, env. *de kwestie der verhouding van de gesch. tot de kunst* en env. *het universeel karakter*...
44 *VW*, dl.V. p.485.
45 LUB, Huiz. 12: *Theorie. Methode, Bibliotheek- en Archiefwezen*, p.94-96 en Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *Begrippen of Anschauungen* en env. *Lamprecht* en *VW*, dl.II, p.404-411 (cfr. kopie Proj. Huiz., Huizinga aan H.Th. Colenbrander, 22 nov. 1905, orig. in LUB). Vgl. *VW*, dl.VII, p.233-234: recensie van Lamprechts *Einführung in das historische Denken* (1913).
46 *VW*, dl.IV, p.443-470 (ondermeer p.448, p.451 en p.459).
47 *VW*, dl.V, p.269; *VW*, dl.IV, p.268-269; *VW*, dl.VI, p.438 en *VW*, dl.VII, p.113, p.122-124 en p.128-130. Voor het citaat: *VW*, dl.IV, p.274-275.
48 LUB, Huiz. 52^{11}: env. *begin-opzet-bedoeling*.
49 *VW*, dl.VII, p.32 en p.46-56.
50 Vgl. *VW*, dl.VII, p.131-134, p.154-157, p.183-184 en p.232-233.
51 Ondermeer H. BAUDET, *Huizinga en de economische geschiedenis, - Groniek*, 6 (1972-1973), p.166-169.
52 Cfr. LUB, Ltk. 1888/C161a en Huiz. 1, 9 en 59-60.
53 *VW*, dl.V, p.253-256 en p.261-263 (cfr. M. KAMMEN, *'This, Here and Soon'. Johan Huizinga's Esquisse of American Culture, - BMGN*, 97 (1982), p.596). Nederlandse marxisten toonden zich dan ook bijzonder tevreden over *Mensch en Menigte in Amerika* (1918): H.A. LEENMANS, *Recensie van J. Huizinga, Mensch en Menigte in Amerika, - De Socialistische Gids*. 4 (1919), p.873-874 en kopieën Proj. Huiz., H. Roland Holst aan Huizinga, 17 sept. 1918 (orig.: NLMD) en Huizinga aan J. Romein, 13 dec. 1918 (orig.: IISG).
54 Ondermeer LUB, Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *Begrippen of Anschauungen*; *VW*, dl.II, p.174-175 en *VW*, dl.VII, p.184.
55 *VW*, dl.III, p.548-550; *VW*, dl.VII, p.17-20 en kopie Proj. Huiz., Huizinga aan B. Malinowski, 29 maart 1928 (orig.: New Haven, Yale Univ. Library). Als *Gids*-redacteur zette hij zelfs een georganiseerde aanval tegen het 'freudisme' op touw: LUB, Ltk. 1888/D316 en E493.
56 *VW*, dl.VII, p.8-27.
57 Deze tweedeling was bijvoorbeeld ook Kernkamp niet vreemd: cfr. *supra* hf.III, par.5.
58 *VW*, dl.I, p.35-36 en *VW*, dl.VII, p.193-194.
59 *VW*, dl.II, p.531-532; *VW*, dl.IV, p.243 en LUB, Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *het gevaar voor misvattingen* ... Voor de Groningse instituutsbibliotheek kocht hij trouwens de twee onvolprezen *Dictionnaires* van Viollet-le-Duc aan (A.G. JONGKEES, *Middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen, - Groniek*, 94 (1985), p.25).
60 Enkele van deze tekeningen werden gebundeld in het postume J. HUIZINGA, *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de vaderlandsche historiën volgens de beste bronnen bewerkt en naar tijdsorde gerangschikt*, Amsterdam, 1950 (cfr. J. PRESSER, *Een glimlach van Clio, - Critisch Bulletin*, 18 (1951), p.220-222). Vgl. L. HUIZINGA, *Herinneringen aan mijn vader*, Den Haag, 1963, p.72-75.
61 Cfr. LUB, Huiz. 51: catalogus van een tentoonstelling naar aanleiding van Huizinga's colleges over de achttiende-eeuwse cultuur (academiejaar 1931-1932).
62 J. ROMEIN, *Huizinga als historicus*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen*, Amsterdam, 1951, p.212.
63 A. VERWEY, *J. Huizinga, Het Aesthetische Bestanddeel, - De Beweging*, 1 (1905). p.390-391 en ID., *J. Huizinga: Herfsttij der Middeleeuwen*, - ID., *Proza.* Amsterdam. dl.X, 1923, vooral p.232-233 (oorspr. uit 1919).
64 LUB, Huiz. 52^{11}: env. *begin-opzet-bedoeling*.

3. Kleine fenomenologie van de historische belangstelling

Om de relatie tussen kunst en geschiedenis aan te duiden had Huizinga de term 'aesthetisch' gekozen. Het woord werd in de oratie gebruikt in zijn oorspronkelijke betekenis: als dat wat betrekking heeft op elke vorm van zintuiglijke waarneming en op de onmiddellijkheid die daarmee gepaard gaat[65]. Hij had het nauwgezet onderscheiden van 'artistiek', waaronder hij verstond: dat wat betrekking heeft op

‘de schone vorm’. Dit woordgebruik weerspiegelde zijn visie op de verwantschap tussen kunst en geschiedenis.

Voor Huizinga stond het vast dat deze verwantschap zich in de geschiedenis zeker niet primair in het stilistisch vermogen of in de fantasie van de historicus toont. Hij was trouwens van oordeel dat mooischrijverij het ontstaan van een echte historische gevoeligheid eerder belemmert dan stimuleert[66]. De voorstelling als zou hij in de eerste plaats een voorvechter van een ‘kunstzinnige geschiedschrijving’ zijn geweest en *daardoor* een innovator, zoals die in een groot deel van de historiografie over hem leeft, is dus een vertekening[67]. Dat de historicus aandacht moet besteden aan de vorm van zijn verhaal en dat hij bij de opbouw van dat verhaal zijn fantasie moet gebruiken, waren voor hem voor de hand liggende waarheden.

Maar waarin bestaat deze verwantschap tussen kunst en geschiedenis dan wel, of althans: hoe toont die verwantschap zich in de geschiedschrijving? Huizinga herkende haar *in de wijze waarop het verleden wordt ervaren*. Daarin lag het vertrekpunt van zijn volstrekt

originele en persoonlijke bijdrage tot de geschiedtheorie en het is merkwaardig dat precies dit punt in de historiografie amper aandacht heeft gekregen[68]. Als eerste bracht hij tot dan toe over het hoofd geziene themata als 'de historische belangstelling' en 'de ontvankelijkheid voor het verleden' ter sprake[69]. Daardoor kwam de lezer - een vaak vergeten figuur die in een bij uitstek receptieve discipline als de geschiedenis nochtans een essentiële rol speelt[70] - aan bod. Dat juist een mentaliteitshistoricus deze aandachtsverschuiving teweegbracht, kan overigens geen verwondering wekken.

Huizinga heeft altijd met een zekere schroom over de historische belangstelling geschreven en de passages die hij eraan wijdde, zijn schaars en cryptisch. Het is daarom nodig deze passages te inventariseren. De eerste keer (na zijn oratie) dat hij er wat uitgebreider op inging, was in een *Gids*-artikel uit 1920 over *Het historisch museum*[71]. In de Nederlandse museumwereld voltrok zich op dat moment de strijd tussen de traditionele historiserende en de esthetische richting, waarbij de eerste de waarde voor de kennis van de vaderlandse geschiedenis, de tweede de artistieke waarde der tentoongestelde stukken benadrukte. Met de komst van Frederik Schmidt Degener als hoofddirecteur van het Rijksmuseum te Amsterdam scheen het pleit beslecht ten voordele van de esthetische richting. Bij de reorganisatie van het Rijksmuseum werd voorgesteld de artistiek minderwaardige stukken onder te brengen in een historisch museum.

Huizinga engageerde zich op een voor hem ongewoon emotionele wijze in deze zaak[72]. Hij protesteerde krachtig tegen de doctrinaire kunsthoogmoed en de daarmee gepaard gaande minachting voor het historische, die in het voorstel besloten lagen. In het *Gids*-artikel zette hij zich af tegen het bekrompen onderscheid tussen kunst en geschiedenis, dat door dit voorstel werd uitgedragen. In beide cultuursferen speelt immers het genieten een belangrijke rol. Waarin het historisch genieten bestaat? In de '*historische sensatie*'. Maar waarin bestaat deze historische sensatie? Om op deze vraag te kunnen antwoorden had hij meer woorden nodig. Een historisch detail van een prent of van een schilderij, zo schreef hij, kan plots '*het gevoel van een onmiddellijk contact met het verleden geven, een sensatie even diep als het zuiverste kunstgenot, een (lach niet) bijna ekstatische gewaarwording van niet meer mij zelf te wezen, van over te vloeien in de wereld buiten mij, de aanraking met het wezen der dingen, het beleven der Waarheid door de historie*'. Of nog: het is '*de vatbaarheid voor de onmiddellijke historische suggestie*'[73]. Huizinga twijfelde geen moment aan het bestaan van deze historische sensatie, maar wist ook hoe moeilijk (en ongepast!) het was rechtstreeks over haar te spre-

ken: het raadsel van het sacrale laat zich niet vatten in altijd onvolkomen bewoordingen. Een echt Hollandse vergelijking verduidelijkte meer dan een abstracte definitie: het plots aanwaaiende gevoel van nabijheid en van erkenning van anders versluierde machten dat de wandelaar bij het naderen van een draaiorgel soms kan overvallen, kent iedereen. Dat gevoel behoort tot dezelfde sfeer als de historische sensatie[74].

Wie in elk geval wel begreep wat Huizinga bedoelde, was de literatuurhistoricus en kunstcriticus André Jolles, met wie hij sinds 1896 innig bevriend was[75]. Jolles zag niet alleen in dat het hem toegezonden *Gids*-artikel eigenlijk een supplement op de Groningse oratie van 1905 was, maar ging zelf ook dieper in op de problematiek. Met name het momentane en onverwachte karakter van de historische sensatie - Huizinga had in zijn stuk zelf ook al gesproken over '*een dronkenschap van een oogenblik*' - trok zijn aandacht. Hij wees erop hoe vluchtig en kortstondig het onmiddellijke contact met het verleden altijd is - en stelde daarom speels voor een '*beweeglijk museum*' in te richten[76]. Vijf jaar later - in 1925 - vormde de historische sensatie opnieuw het onderwerp van een gesprek tussen beide vrienden, nu niet in de vorm van een privé-briefwisseling, maar in het kader van een discussie in *De Gids* over het statuut van de literatuur. In zijn repliek raakte Huizinga even het thema aan. Het orgaan waarmee de historische sensatie wordt beleefd - en dat sommige mensen en zelfs volkeren kunnen missen - betitelde hij er als '*het historische zintuig*'[77]. Die metafoor kan niet verwonderen: zij lag volkomen in de lijn van het 'aesthetische' en 'onmiddellijke' karakter dat hij het contact met de voorbije realiteit toeschreef.

Na 1925 kwam Huizinga slechts sporadisch terug op de historische sensatie. Hij deed dat op twee verschillende manieren: enerzijds in zijn geschiedtheoretische tractaten (en in één enkel cultuurhistorisch opstel), anderzijds in autobiografische teksten. Zelf moet hij de tweede weg hoger hebben geschat, want hij wist hoe weerbarstig en vlottend een begrip als de 'historische sensatie' was en hoe moeilijk het in te passen was in een altijd starre epistemologie[78]. In de korte autobiografische schets die hij in 1943 op vraag van zijn (tweede) echtgenote schreef en die postuum werd gepubliceerd onder de titel *Mijn weg tot de historie*, maar vooral in de onuitgegeven gebleven lezing *Over historische belangstelling* die hij in maart 1936 voor de studenten in de geschiedenis te Woudschoten hield, deelde hij enkele gegevens over het ontstaan en over de aard van zijn eigen historische belangstelling mee[79].

Huizinga verhaalde er hoe hij als zesjarige schooljongen werd ge-

grepen door de maskerade en de historische optocht die het Groningse studentencorps in 1879 opzette: '*De optocht was het mooiste wat ik ooit gezien had... ik had mijn eerste contact met het historisch verleden beet, en dat zat diep en vast*'. De lessen Vaderlandse Geschiedenis van Mej. J. Nuiver, de verhalen over Michiel de Ruyter en Johan de Witt, de sprookjes van Andersen, de munten die hij samen met zijn broer Jacob bijeenbracht, de felle kleuren van de heraldiek..., zij droegen alle bij tot dat contact. Hij zag het verleden, niet in de vorm van een geordend patroon, maar als '*een hantise, een obsessie, een droom*'. Toen hij in 1897 leraar Geschiedenis werd en korte tijd later aan het archiefonderzoek voor zijn *Opkomst van Haarlem* (1905-1906) begon, kreeg het redelijke element meer ruimte: hij werd nu wel gedwongen samenhangen en oorzakelijke relaties op te sporen. Maar ook toen werd hij niet gedreven door een solide, wetenschappelijke interesse. De intensieve genieting en de spanning van het in de bronnen werken ('*de intoxicatie van het vorschen*') bevredigden in de eerste plaats zijn verlangen naar een directe aanraking met de voorbije dingen. Het was een fantastisch verlangen, een haken naar een contact, naar een sensatie, naar een gezicht, dat dieper lag dan het redelijke. Kortom: niet een rationele drang naar kennis, maar wel de verbeelding was en bleef het fundament en de motor van zijn historische belangstelling.

In de geschiedtheoretische opstellen, die vóór de autobiografische schetsen ontstonden, sprak Huizinga slechts weinig over de historische sensatie en belangstelling. Toch kunnen de enkele verspreide gegevens die deze teksten bevatten, gecombineerd met de in de *Gids*-artikelen en in de autobiografieën aangereikte elementen, een en ander verduidelijken, ondermeer betreffende de bronnen van de historische sensatie en de gevoelens die haar begeleiden. In *De taak der cultuurgeschiedenis* (1929) probeerde Huizinga nogmaals het begrip 'historische sensatie' te omlijnen: '*Het is geen kunstgenot, geen religieuze aandoening, geen natuurhuivering, geen metaphysisch erkennen, en toch een figuur uit deze rei*'. Zij is dus een onreduceerbare ervaring, die ook niet samenvalt met wat de neo-idealistische filosofen onder het begrip '*Nacherleben*' (of '*Nachfühlen*') verstonden. Dat begrip veronderstelt immers een zekere continuïteit in de ervaring van het verleden, terwijl de historische sensatie juist zeer momentaan en kortstondig is[80].

Het onmiddellijke contact met het verleden (en dus het wijken van de grenzen van de tijd) kan op zeer diverse manieren ontstaan. De historische sensatie kan plots ontvlammen bij een wandeling door het Hollandse stedenschoon, bij het lezen van een kroniek of een notaris-

acte, bij het horen van een paar klanken uit een oud lied, bij het zien van een prent. Dat zij vooral (maar dus niet uitsluitend) kan ontspringen bij het bekijken van een gravure of een schilderij ligt voor de hand: zij is in de eerste plaats een visuele, of beter: een visionaire ervaring. Daarbij gaat het echter niet om de artistieke waarde van het kunstobject ('*het is geen kunstgenot*'!), zoals ook de eigenlijke inhoud van de kroniek of de notarisacte onverschillig laat.

Huizinga legde er de nadruk op dat de historische suggestie niet uitgaat van de heroïsche, triomfalistische kunst, een opvatting die ongetwijfeld samenhing met zijn hoogschatting van het 'burgerlijke' in de Nederlandse cultuur. Wat telt, zo beklemtoonde hij, is het treffende historische *detail*: niet in het grootse, het algemene, het roemruchtige, maar wel in het eenvoudige detail verbergt zich het verleden - en daarin kan het ook worden geopenbaard[81]. Precies hierin lag volgens hem Fruins talent: de onopgesmukte behandeling van een schijnbaar onbelangrijk detail doordrong de (goede) lezer voortdurend van een gevoel van aanraking met de voorbije realiteit[82]. Maar ook Huizinga's eigen kracht bestond uit zijn aandacht voor het detail, en hij had ook graag dat men hem zo begreep. Geen treffender illustratie van deze aandacht dan *Herfsttij*, waarin detail na detail ten tonele wordt gevoerd[83]. Romein heeft verhaald hoe één van Huizinga's argumenten voor het werkelijke bestaan van Dantes Beatrice was, dat de dichter ergens sprak van 'Bice'[84]. Daarom, tenslotte, verdedigde Huizinga de antiquarische interesse tegen de spot van Nietzsche. Elke detailstudie die ontstaat uit '*de directe, spontane, naïeve zucht naar oude dingen*', is een volwaardige vorm van historische belangstelling. De meest bescheiden historische arbeid wordt geadeld, wanneer hij tot een levend contact met de geest van het verleden leidt[85].

Dat levende contact gaat gepaard met de volstrekte overtuiging van de echtheid van het beeld van het verleden. Huizinga had daarom gelijk toen hij in 1935 zijn keuze verdedigde voor de term 'sensatie', die hem was bijgebleven uit de lectuur van de Tachtigers en meer specifiek uit Van Deyssels uit 1891 daterende opstel over Gorter[86]. Het woord draagt immers een connotatie van lichamelijkheid en zintuiglijkheid in zich, die de stellige gevoelens waardoor de historische sensatie wordt begeleid, goed weergeeft. Het gerealiseerde contact met het nochtans niet aanwezige (want voorbije) verleden is zo direct, dat het samenvalt met een zekerheid die aan de onweerlegbaarheid van een zintuiglijke ervaring grenst. Huizinga vergeleek die zekerheid met de stelligheid waarmee een antiquair in één oogopslag echt van vals porselein onderscheidt. Het is een '*Qualitätsgefühl*', een verrukking voor het echte, een afkeer van het valse. Het contact met

het verleden ontstaat bij een *authentiek* archiefstuk of een *echt* schilderij, niet bij een kopie of een reproductie[87].

In een uit 1933 daterende voordracht over *Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw* schetste Huizinga de cultuurhistorische oorsprong van de 'aesthetische aanleg', die het historische genieten en de bekoring voor het echte had mogelijk gemaakt[88]. De Romantiek had het oude, rationalistische historiebeeld doortrokken met een nostalgische bewogenheid en het verrijkt met de krachten der verbeelding. In het nieuwe, romantische historiebeeld werd de geest gedreven door de zucht naar het verre, bovenal naar het vreemde. Voor het eerst werd het verleden niet opgevat als een retrospectief verlengstuk van het heden, maar als een los conglomeraat van beschavingen en periodes, die elk een *eigen* stijl vertoonden. Het is deze eerbied voor de eigenheid en voor het anders-zijn van het verleden die aan de oorsprong ligt van de ontvankelijkheid voor datzelfde verleden en de mogelijkheid biedt tot een echt *historische* belangstelling. '*J'aime le passé pour lui-même*', schreef Huizinga in 1933 aan de Frans-joodse wijsgeer en romanschrijver Julien Benda. Die belangeloze liefde was voor hem het geheim van de geschiedschrijving. De meest passende gestalte voor de geschiedschrijving is daarom, zo voegde hij eraan toe, het contrast. Een historiografie die zich uitsluitend richt op de verwantschap van het verleden met het heden, zondigt immers tegen het eerste gebod van de historicus (en van de antropoloog): wees gevoelig voor het Andere[89].

Het blijft moeilijk Huizinga's analyse van het ontstaan van de historische belangstelling te taxeren. Van een echte analyse kan trouwens niet worden gesproken. Met name zijn beschrijving van het ontstaan van de *individuele* historische belangstelling bleef fragmentarisch. Het was hem onmogelijk daarover te schrijven zonder zichzelf en de eigen ervaringswereld in het centrum van zijn geschriften te plaatsen. Indien hij geen historicus maar een dichter was geweest, was hem dit wellicht gemakkelijker gevallen. In de historie, zo verschillend van de lyriek, leidt het belichten van het eigen ik echter snel tot opdringerigheid. Niemand moet dit beter hebben aangevoeld dan de aristocraat Huizinga. Daarom beperkte hij zich tot enkele korte opmerkingen: wie het begrijpen kon, zou het wel begrijpen. De cultuurhistorische schets van het ontstaan van de *collectieve* historische belangstelling in het Westen was voor een ruimer publiek bestemd, maar even origineel. Hier werd de bijdrage van de Romantiek tot de ontwikkeling van de geschiedschrijving niet gereduceerd tot een drang tot fabuleren of tot een stilistisch verzorgde presentatie van het geschiedverhaal. Voor Huizinga lag de kern van deze bijdrage in de

nadruk op de autonomie van het verleden ten opzichte van het heden. Hij trok daar een aantal conclusies uit, die voor de hedendaagse historicus die werkt onder de voortdurende dwang de maatschappelijke relevantie van zijn arbeid te bewijzen, niet zonder belang zijn.

Huizinga's romantische accentuering van de eigenheid van het verleden bleef inderdaad geen louter theoretische verklaring. Zij had praktische gevolgen, waarvan het eerste zijn blijvend verzet tegen een anachronistische geschiedschrijving was. Hij vertrouwde erop dat het beschaafde publiek wel genoeg historische gevoeligheid had ontwikkeld om zich van de zwaarste anachronismen af te keren[90]. Veel gevaarlijker was in zijn ogen het feit dat historici zich voortdurend bedienen van moderne denkkaders (waaronder het primaat van de economische verhoudingen) om de voorbije realiteit te verklaren[91]. In de nationale geschiedenis leidt een dergelijke benadering tot een historiografie met een volstrekt teleologisch karakter. Het hedendaagse nationale kader wordt dan gebruikt als een raster dat op het verleden wordt gelegd en dat elke politieke verandering doet interpreteren als een natuurlijke en onvermijdelijke stap in de richting van de actueel bestaande natie. Het toeval, de afgesneden wegen, de onvervulde mogelijkheden: het zijn factoren die in zo'n finalistische geschiedbeschouwing uit het gezichtsveld verdwijnen. Huizinga werd nooit moe zich te verzetten tegen een dergelijk finalisme en te pleiten voor een meer possibilistische historiografie: '*Gerade für die moderne Geschichtsbetrachtung... tut es not... uns immer wieder davon zu durchdringen, dass in der Geschichte... jeder Augenblick die Möglichkeit verschiedener Welten in sich trägt*'[92]. De eigen nationale geschiedenis bood hem vele mogelijkheden om dit possibilistische perspectief op het verleden te ondersteunen. Hij bestempelde haar als '*een opeenvolging van nooit voorziene wendingen*'[93]. Zijn uit 1912 daterende studie over de voorgeschiedenis van Nederlands nationaal besef was precies bedoeld als illustratie van deze stelling[94].

Huizinga's verzet tegen de 'deterministische' traditie in de nationale geschiedschrijving dwong hem ook positie te kiezen ten aanzien van de Groot-Nederlandse historiografie. Ook bij Geyl ontdekte hij anachronismen, zoals de overaccentuering van het belang der taal-en stamgrenzen in de vijftiende en zestiende eeuw, en net als Kernkamp verzette hij zich in het herdenkingsjaar 1933 tegen de politiek geïnspireerde vertekening van Oranjes staatkunde door de Groot-Nederlandse historici[95]. Maar Geyls beklemtoning van de rol van het toeval in het zestiende-eeuwse scheuringsproces tussen Noord en Zuid kreeg zijn volle instemming. In december 1934 schreef hij Geyl naar aanleiding van het tweede deel van diens *Nederlandse Stam*: '*Zooals*

U wel bekend is, loopen onze meeningen over den feitelijken inhoud van het groote scheuringsproces, dat den Nederlandschen stam verdeelde, niet ver uiteen... Volkomen terecht hebt ge m.i. de mogelijkheid der hereeniging voor de 17e eeuw in het middelpunt van Uw behandeling van dien tijd geplaatst'. De praktische, politieke consequenties die Geyl voor het heden uit deze mogelijkheid trok, kon en wou Huizinga, die ook afkerig was van het al te polemische gedrag van zijn correspondent, echter niet onderschrijven[96].

De klemtoon die Huizinga op de eigenheid van het verleden legde, verklaart tenslotte ook zijn verzet tegen een geschiedschrijving die slechts de actuele problemen als uitgangspunt wil nemen. Hij waarschuwde tegen een doorgedreven 'pragmatisering' van de geschiedenis. Dat het doel van de geschiedschrijving in de verklaring van het heden moet worden gezocht, vond hij een gevaarlijke rationalisering van de oorsprong van de historische belangstelling: '*Niet al te veel raisonneeren: er is een historische ader in ons, die maakt, dat we oude dingen interessant vinden*'[97]. Voor Huizinga veronderstelde een goede geschiedschrijving een zekere losheid ten aanzien van het heden[98]. Zowel in 1915 als in 1940 weigerde hij de oorlogssituatie als vertrekpunt van zijn colleges te nemen: de studenten kregen te horen dat het niet de taak van de historicus is om als Demosthenes in de storm te spreken[99]. Dat meer geëngageerde historici als J.S. Bartstra, Geyl of Romein deze houding als een '*vlucht uit het heden*' brandmerkten, ligt voor de hand[100]. Zij hadden gelijk, maar toonden ook veel te weinig belangstelling voor de oorsprong van Huizinga's houding: zijn vrees voor een al te sterk hodiecentrisme. Die vrees lag tevens aan de basis van zijn kritiek op de contemporaine geschiedenis: daarin miste hij de voor de historie zo noodzakelijke contrastwerking. Van colleges contemporaine geschiedenis verwachtte hij zodoende niet veel goeds[101]. Dat hij met dit standpunt, verdedigd in een tijd waarin de contemporaine geschiedenis haar eerste doorbraak beleefde, bij weinigen op steun kon rekenen, zal wel geen verwondering wekken.

Eindnoten:

65 Vgl. ook elders in Huizinga's werk: *VW*, dl.IV, p.277 en p.279.
66 Cfr. LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.12-13.
67 Een recent voorbeeld: R. BAUER, *Twee historici: Huizinga, Van Isacker. - De Standaard der Letteren*, 3 mei 1986, p.1.
68 Uitzonderingen zijn: F.W.N. HUGENHOLTZ, *Huizinga's historische sensatie als onderdeel van het interpretatieproces, - Forum der letteren*, 20 (1979), p.204-210; E.H. KOSSMANN, *Postscript*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*, p.223-234 en W. DU GARDIJN, *Geschiedenis tussen feit en sensatie. - Aanzet*, 7 (1988), nr.1, p.39-43.
69 Ook Huizinga zelf was zich bewust van deze vernieuwing: LUB, Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *de kwestie der verhouding van de gesch. tot de kunst* en env. *de aesthetische aanschouwelijkheid verhoogt het begrijpen* en Huiz. 124: *Inleiding I*, env. *Paralip*.
70 *VW*, dl.VI, p.321. Vgl. de merkwaardige transpositie in LUB, Huiz. 123: env. *alg. en vad. gesch.* (waarin het Nederlandse volk als receptief wordt getypeerd).
71 *VW*, dl.II, p.559-569. Vgl. LUB, Huiz. 71[111]: env. *het Historisch Museum*.
72 Hij was er ook rechtstreeks bij betrokken: tussen 1923 en 1934 was hij voorzitter van de Rijkscommissie van Advies inzake de Musea. Cfr. kopieën Proj. Huiz., briefw.

Huizinga-Museumcommissie (1923-1934) (orig.: Amsterdam, Rijksmuseum) en briefw. Huizinga-Fr. Schmidt Degener (1923-1939) (orig.: Amsterdam, Rijksmuseum en NLMD) en LUB, Huiz. 71[111]: env. *Rapport der Museumcommissie, oct. 1921*. Hierover: D.J. MEIJERS, *De democratisering van schoonheid. Plannen voor museumvernieuwingen in Nederland 1918-1921, - Kunst en kunstbedrijf. Nederland 1914-1940*, (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 28), Haarlem, 1978, p.55-104 (met name p.77-80).

73 *VW*, dl.II, p.566.

74 Vgl. de voorbeelden in W. DEN BOER, *Clio als de vrouw van Lot? Victorianen en de Oudheid, - TvG*, 95 (1982), p.333-334.

75 In oktober 1933 werd deze vriendschap door Jolles' openlijke steun aan het nationaal-socialisme verbroken. Maar ook daarna betekende Jolles bijzonder veel voor Huizinga. In 1944 schreef hij in een openhartige brief: 'In den laatsten tijd word ik telkens geoccupeerd door André, die over ruim twee weken ook zeventig wordt. In welke omgeving, in welken gezondheidstoestand, in welke stemming en gezindheid? Ik voel mij ondanks alles nog altijd wonderlijk aan hem verbonden, en het is mij een bittere gedachte, dat ik nu al meer dan tien jaar zijn tintelenden omgang heb moeten missen' (kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J. Kalf, 20 juli 1944, orig. in LUB; vgl. de weemoedige opmerking in *VW*, dl.I, p.30). Een dubbelportret van Huizinga en Jolles is nog niet voorhanden: B.B. CASSEN, *History as Civilization. A Biography of Johan Huizinga*, Berkeley, onuitg. diss., [1960], p.172-219 biedt slechts losse gegevens. Over Jolles: W. THYS, *Uit het leven en werk van André Jolles (1874-1946), - De Nieuwe Taalgids*, 47 (1954), p.129-137 en p.199-208 en A. BODAR, *Het verliteratuurde leven van André Jolles, - Maatstaf*, 31 (1983), nr.8, p.32-47.

76 Kopieën Proj. Huiz., A. Jolles aan Huizinga, 13 maart 1920, 12 juni 1920 en 14 nov. 1921 (orig.: NLMD).

77 *VW*, dl.VII, p.30.

78 Cfr. F.W.N. HUGENHOLTZ, *Huizinga's historische sensatie*, p.208. Dit betekent niet dat het begrip het formuleren van een methode in de weg stond (contra ID., art. *Huizinga, Johan*, p.262).

79 *VW*, dl.I, p.11-42 (vooral p.11-14, p.29 en p.32-33) en LUB, Huiz.7.

80 *VW*, dl.VII, p.69-73. Vgl. LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.12-16.

81 Vgl. de theoretische verantwoording in *VW*, dl.VII, p.15-17.

82 *VW*, dl.VI, p.529-530 (vgl. *VW*, dl.VIII. p.459). Cfr. *supra* hf. I, par. 6.

83 Cfr. kopieën Proj. Huiz., J. Kalf aan Huizinga, 18 juli 1944 en Huizinga aan J. Kalf, 20 juli 1944 (orig.: LUB). Vgl. C.T. VAN VALKENBURG, *J. Huizinga. Zijn leven en persoonlijkheid*, Amsterdam-Antwerpen, 1946, p.36-37.

84 J. ROMEIN, *Huizinga als historicus*, p.213.

85 *VW*, dl.VII, p.40-41, p.72 en p.146-147. Vgl. met de houding van Colenbrander: cfr. *supra* hf. III, par. 4-5.

86 *VW*, dl.VII, p.166 en L. VAN DEYSSEL, *Herman Gorter*, - ID., *Verzamelde Werken. Beschouwingen en kritieken*, Amsterdam, z.j.[3], p.53-63. Cfr. J. KAMERBEEK jr., *Huizinga en de Beweging van tachtig*, p.150-152.

87 LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.23. Over Huizinga's eigen stelligheid: E.H. KOSSMANN, *Postscript*, p.229-231. Vgl. G.A.C. VAN DER LEM, *Huizinga's beeld van de Republiek*, Amsterdam, onuitg. doct. scriptie, 1983, hf.VI: *De verrukking van de echtheid: de kunsten* (en de bijlage waarin Huizinga's gebruik van het woord 'echt' wordt geïnventariseerd).

88 *VW*, dl.IV, p.354-359. Vgl. *VW*, dl.VII, p.107-108 en p.178-179 en LUB, Huiz. 51: env. *Romantiek. het Verleden* en env. *de Wending in het algemeen*.

89 *VW*, dl.IV, p.338; *VW*, dl.VII, p.261-262 en vooral LUB, Huiz. 12: losse nota over de definitie van de geschiedenis. Vgl. *infra Balans en perspectief*, par. 2.

90 *VW*, dl.III, p.533-534.

91 Ondermeer *VW*, dl.II, p.103-104 en *VW*, dl.III, p.21. Cfr. de reactie van J.G. VAN DILLEN, *Recensie van J. Huizinga, Tien Studiën, - TvG*, 42 (1927), p.374-377.

92 *VW*, dl.II, p.239-240. Vgl. ondermeer *VW*, dl.II, p.162 en p.167-168 en *VW*, dl.VII, p.136-137.

93 *VW*, dl.VIII, p.563. Cfr. A.G. JONGKEES, *Une génération d'historiens devant le phénomène bourguignon*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*, p.73-90 en W.E. KRUL, *Inleiding*, - J. HUIZINGA, *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1982, p.23.

94 *VW*, dl.II, p.97-160. Vgl. zijn houding ten aanzien van de *Histoire de Belgique* van Pirenne: *VW*, dl.VI, p.504-505. In dit *in memoriam* uitte hij - naast veel lof - ook milde kritiek op de Belgische historicus: 'Voorts dwong hem zijn conceptie [over de aard van de Belgische

nationaliteit] wel haast, het daadwerkelijke politieke resultaat der ontwikkeling als natuurlijk en gewenscht te aanvaarden' (vgl. het standpunt van Geyl: *infra* hf.VI, par. 2-3).

95 *VW*, dl.II, p.35-49. Daarin schreef hij ondermeer: 'De zestiende eeuw kent nog geen stamromantismen' (p.44). In juli 1924 had hij zich - voor een Amerikaans publiek en in aanwezigheid van Colenbrander - zelfs laten verleiden tot een uitspraak die volstrekt niet strookte met alle voorheen en later door hem verdedigde stellingen: 'I for myself incline to side with those who regard historical development with the eyes of determinism...' (*VW*, dl.II, p.280). Deze dissonant werd - natuurlijk - ook door Geyl opgemerkt en aangeklaagd: *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.438 en P. GEYL, *Recensie van J. Huizinga, De wetenschap der geschiedenis, - Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p.146. Geyl bleef Huizinga - ook lang na diens dood - nog achtervolgen met deze ene passage (zo nog in 1963: ID., *Mr. Carr's Theory of History. - The Protestantization of the Northern Netherlands*, - ID., *History of the Low Countries; episodes and problems*, Londen, 1964, p.27-28 en p.31).

96 Kopie Proj. Huiz., Huizinga aan P. Geyl, 26 dec. 1934 (orig.: UUB). Geyl toonde zich begrijpelijkerwijze erg tevreden over deze brief. Na de Colenbrander-affaire (1933) en met een benoeming te Utrecht in zicht, kon hij de lof van Huizinga (en van Leiden!) best gebruiken. Hij vroeg Huizinga zelfs een recensie van zijn *Nederlandse Stam* te schrijven, wat deze 'wegens tijdsgebrek' weigerde (kopieën Proj. Huiz., P. Geyl aan Huizinga, 29 dec. 1934 en Huizinga aan P. Geyl, 18 jan. 1935, orig. in UUB). Voor Huizinga's houding ten aanzien van Geyls al te grote strijdvaardigheid: kopieën Proj. Huiz., Huizinga aan P. Geyl, 14 juni 1933 en P. Geyl aan Huizinga, 17 juni 1933 (orig.: UUB) (vgl. F.W.N. HUGENHOLTZ, *Een psychologisch conflict, - Hollands Weekblad*, 22 nov. 1961, nr.132, p.1-3 en H. BAUDET, *Kanttekeningen bij Geyl's kritiek op Huizinga, - TvG*, 75 (1962), p.459-468: naar aanleiding van Geyls reactie uit 1961 op Huizinga's cultuurkritiek).

97 LUB, Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *de aesthetische aanschouwelijkheid verhoogt het begrijpen*.

98 Ondermeer *VW*, dl.V, p.481-482; *VW*, dl.VII, p.156-157 en LUB, Huiz. 12: env. *Historisme*.

99 *VW*, dl.IV, p.411 en kopie Proj. Huiz., korte toespraak die Huizinga op 17 sept. 1940 bij de aanvang van zijn colleges hield (geklasseerd bij de briefw. Huizinga-W.J.M. van Eysinga, orig. in Leiden, Academisch Historisch Museum).

100 J.S. BARTSTRA, *Het gestaakt dispuut, - Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p.2-17 (vooral p.12-17); P. GEYL, *Recensie van J. Huizinga, De wetenschap der geschiedenis*, p.146-147; J. ROMEIN, *Huizinga als historicus*, p.222-223 en later B.W. SCHAPER, *Johan Huizinga (1872-1945). Op de grens van twee werelden, - Rekenschap*, 19 (1972), p.162.

101 *VW*, dl.VII, p.163-164 en p.182 en kopie Proj. Huiz., Huizinga aan C. van Vollenhoven, 30 juli 1931 (orig.: NLMD). Toch gaf hij een college Geschiedenis van Rusland, dat liep tot 1913 (LUB, Huiz. 2 en 48) en een college Algemene Geschiedenis over de periode 1815-1900 (LUB, Huiz. 31).

4. Geschiedenis als vormgeving

De historische sensatie staat dus aan de oorsprong van de historische belangstelling en daardoor is zij het fundament van de geschiedschrijving. Maar zij is slechts momentaan en wordt slechts uitzonderlijk beleefd. In het proces van de historische kennisvorming is zij het grondelement, maar tegelijk dekt zij slechts een klein deel van de historische arbeid. De door het onmiddellijke contact met het ver-

leden verkregen aanschouwelijkheid moet worden aangevuld door begrippelijkheid. Aanschouwelijkheid en begrippelijkheid zijn geen tegengestelde, maar complementaire concepten[102]. Het realiseren van de begrippelijkheid gebeurt door het construeren van samenhangen, het beschrijven van structuren, het zinrijk rangschikken van de feiten, in beperkte zin het vaststellen van oorzakelijkheden, kortom: door de 'vormgeving' van het verleden. In Huizinga's analyse van deze activiteit valt het licht opnieuw op de producent, de geschiedschrijver. Mede hierdoor is dit gedeelte van zijn geschiedtheoretische ideeën traditioneler en minder gedurfd. Tegelijkertijd heeft het zowel tijdens als na zijn leven veel meer aandacht gekregen dan de moeilijke en weinig geëxpliciteerde fenomenologie van de historische belangstelling.

Ook hier kan de Groningse rede van 1905 opnieuw als vertrekpunt dienen. In het spoor van Georg Simmels *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* (1892, maar herdrukt in 1905) betoogde de nieuwe hoogleraar dat de taak van de historicus niet bestaat in de '*Abbildung*', maar wel in de '*Umbildung*' van het verleden. Het geschiedverhaal is geen zuiver mimetische weergave van de voorbije realiteit: het is geen afbeelding, maar wel een herschepping. In zijn oratie gebruikte Huizinga - zoals gezegd - hiervoor de wel erg dubbelzinnige term 'verbeelding'. De verbeelding is het proces waardoor de resten van de onmiddellijke, eens beleefde werkelijkheid worden omgevormd tot het 'theoretische beeld' (ook al geen gelukkige formule), dat de geschiedschrijving is[103]. Voor zijn studenten vatte hij deze stelling later als volgt samen: '*De geschiedenis kán en wíl niet zijn een realistische reproductie van het verleden maar een begrijpelijk beeld*'[104]. Dit was - ook in 1905 - niet nieuw. Huizinga kon voor zijn these argumenten halen bij zijn geliefde Duitse filosofen (wat hij deed), maar ook bij oudere collega's in Nederland als Bussemaker (wat hij niet deed). Hij toonde echter zijn onafhankelijkheid door bijvoorbeeld te wijzen op de inconsequenties in het neo-idealistische model: het neo-idealistische anti-realisme, waarin werd verdedigd dat de historicus de op zich verwarde feitelijkheid '*umbildet*', beschouwde hij als een weerlegging van de door dezelfde filosofen verdedigde methode van het '*Nacherleben*', dat hij begreep als het ondergaan van de historische werkelijkheid... in haar noodzakelijke verwardheid[105].

Huizinga duidde het verbeeldingsproces later meestal aan met de term '*vormgeving*': de historicus geeft het verleden '*vorm*'. Het woord moet hem door de omgang met Jolles reeds lang gemeenzaam geweest zijn. Jolles omschreef zichzelf - in een open brief aan Huizin-

ga - als een '*litteratuur-historisch morpholoog*', wiens taak er ondermeer in bestond te onderzoeken in welke letterkundige 'vorm(en)' de historische werkelijkheid zich vertoont[106]. In 1930 - na vele jaren voorbereidend werk - verscheen zijn *Einfache Formen*, een studie over de 'eenvoudige (letterkundige) vormen' als de legende, de sage, de mythe, het raadsel... Huizinga kende het boek natuurlijk, en had het met veel belangstelling gelezen[107]. Ook daarna bleef de precieze betekenis van de term echter vaag en dubbelzinnig. Huizinga schreef dat de *activiteit* van de historicus een 'vormgeving' is, maar tevens dat de historicus in het verleden geactualiseerde 'vormen' van recht, kunst, politiek... *ziet*, dat het verleden 'vorm' *krijgt*, dat het *resultaat* van de 'vormgeving' een '(geestelijke) vorm' is...[108]. Kortom: de betekenis was niet duidelijk omschreven en zowel J. Kamerbeek als W.E. Krul moesten later constateren dat het 'vorm'-begrip de *crux* van elke Huizinga-exegese is[109].

De gemakkelijkste toegang tot het begrip is *Mensch en Menigte in Amerika*. Tijdens het academiejaar 1917-1918 - de Verenigde Staten waren net betrokken in de Oorlog - had Huizinga een college Amerikaanse geschiedenis gegeven. Pirenne had hem aangespoord zijn collegedictaat te bewerken tot een handzaam, voor een breed publiek bestemd boekje, dat reeds in 1918 onder bovengenoemde titel verscheen[110]. Tijdens de voorbereiding van deze lessen schreef Huizinga aan zijn Gentse collega welke specifieke moeilijkheden hij bij de studie van de Amerikaanse geschiedenis ondervond: '*...ce n'est pas facile de "voir" cette histoire comme une unité; il y a tant qui nous échappe et il y manque tant de points d'appui, je voudrais dire des "leitmotiv", qui nous rendent intelligibles les histoires des pays du vieux monde*'[111]. Anders gezegd: de interpretatiekaders die hij gebruikte bij de redactie van *Herfsttij*, waaraan hij op dat moment werkte, schenen niet toepasbaar op de Amerikaanse geschiedenis, die daardoor een uitzonderlijk karakter kreeg.

De hele methodologische kwestie hield Huizinga blijkbaar nogal bezig, want hij behandelde haar uitvoerig in het eerste essay van *Mensch en Menigte: Individualisme en associatie*. Hij betoogde daarin dat de historicus het verleden steeds begrijpelijk maakt door het te herleiden tot 'een dramatisch schema' of 'een eenvoudige vorm' (Jolles!). Die vormen of schema's (of nog beter: 'vormschema's') vervullen de taak van onderscheidingsbeginsel. Zij ordenen en groeperen de losse feiten tot een samenhangend en zinvol geheel: een proces, een structuur, een conflict. Tot de meest gebruikelijke vormen behoren de doubletten 'oud en nieuw' en 'individualisme en associatie'. Bewust of onbewust worden deze vormen toegepast op de gehele Europese

geschiedenis, die daardoor intelligibel wordt. Wie deze historische vormen echter ook hanteert om een zicht op de Amerikaanse geschiedenis te krijgen, ondervindt al snel dat het beeld schemerig blijft: de traditionele Europese schema's passen niet op de gebeurtenissen die zich in de nieuwe wereld afspelen[112].

Het kentheoretische probleem van Huizinga's stelling ligt natuurlijk in de vraag naar het statuut van deze vormen of schema's: brengt de *historicus* ze aan of zijn ze in het *historisch proces* (voor-)gegeven? In het eerste geval is de activiteit van de historicus uiteraard veel groter, aangezien zijn rol in het tweede geval hoogstens kan bestaan in het ontsluieren van de verborgen, maar op zichzelf bestaande vormen. *Mensch en Menigte* gaf hieromtrent geen uitsluitsel. In latere jaren lijkt Huizinga de mogelijkheid tot vormgeving (en dus tot beeldbaarheid) primair in het verleden zelf te hebben gesitueerd. Tijdens zijn rondreis door de Verenigde Staten in 1926 bracht hij de verschillen tussen de Europese en de Amerikaanse geschiedenis opnieuw ter sprake. Hij stelde daarbij dat het verder gelegen verleden zich gemakkelijker tot een beeld laat verdichten dan het recente (en meer bepaald het Amerikaanse), omdat het een ‘primitievere’ structuur bezit. Vijftien jaar later werkte hij dit idee uit in een voordracht *Over vormverandering der geschiedenis*. In dit wat vlakke stuk klaagde hij erover dat de historicus van de recente geschiedenis geen beeld meer kan geven. Hij illustreerde dat aan twee gevallen: de Russische Revolutie en de Amerikaanse geschiedenis van na de Burgeroorlog. Hij legde er de nadruk op dat de onmogelijkheid een treffend beeld van deze processen te schetsen niet kan worden toegeschreven aan een gezichtsfout van de historicus of aan een falen van de historische verbeelding. De oorzaak ligt in een structurele verandering *in de geschiedenis zelf*: na 1870 is haar episch-dramatisch gehalte haast nihil geworden. Het recente verleden is vormloos en verward - en daardoor onschilderbaar[113].

Zowel Presser als Romein verzetten zich kort na Huizinga's dood tegen deze these. Zij schreven haar op rekening van het onvermogen van een bijna zeventigjarige man de recente geschiedenis en de eigen tijd te begrijpen[114]. Uit geschiedtheoretisch oogpunt is het meest opvallende tekort van de rede *Over vormverandering* het naïeve realisme dat erin wordt verdedigd. In feite wordt de rol van de historicus in de vormgeving van het verleden - en waarom zou die rol kleiner zijn wanneer het een recente periode betreft? - in deze voordracht geminimaliseerd. Dit tekort op rekening van Huizinga's onbegrip van het recente verleden en van de eigen tijd schrijven, zoals de critici deden, is echter te eenvoudig. Huizinga begreep zijn tijd beter dan gewoon-

lijk wordt aangenomen. Maar dat begrip ging gepaard met veel kritiek op die eigen tijd en daar ligt de oorsprong van de in *Over vormverandering* verdedigde stelling. De spreker had immers ook een cultuurkritisch doel. Hij dacht in de epistemologische theorie over de vormloosheid van het recente verleden steun te vinden voor zijn (conservatieve) kritiek op de 'stijlloosheid' van de eigen tijd. Er is nog een andere oorzaak aan te wijzen. Huizinga was van mening dat de economische structuren de politieke gebeurtenissen na 1870 meer en meer gingen domineren. Aangezien hij deze laatste steeds had beschouwd als het gemakkelijkst te verbeelden segment van de geschiedenis, ligt het voor de hand dat hij de recente geschiedenis een dalend beeldbaarheidsgehalte toeschreef[115].

Huizinga had de rol van de historicus in de vormgeving van het verleden nochtans niet altijd onderschat. In de geschiedtheoretische tractaten uit de jaren 1920 had hij er integendeel veel aandacht aan besteed. In *De taak der cultuurgeschiedenis*, dat bedoeld was als een theoretische onderbouw voor een helaas nooit voltooid cultuurhistorisch tableau van de twaalfde eeuw, omschreef hij de opdracht van de beschavingsgeschiedenis als '*het morphologisch begrijpen en beschrijven der beschavingen in haar bijzonder en daadwerkelijk verloop*'. Geschiedenis is geen (sociale) psychologie of sociologie, maar morfologie. Met name in de cultuurgeschiedenis is het aandeel van de historicus daarin zeer groot: hij ontwerpt zelf de vormen, waarin de anders chaotische veelheid der gegevens wordt begrepen. Het gevaar bestaat er juist in dat hij deze vormen verzelfstandigt en zo verglijdt in een 'mythologie'. Daarom verkoos Huizinga boven een '*algemene*' vormleer, die werkt met zeer ruime en zwevende historische begrippen (als 'Barok' of 'Renaissance') een '*bijzondere*' morfologie, die zich richt op kleinere cultuurfiguren en -functies (als de bucoliek, de ijdelheid, de *imitatio*...)[116].

In dit zelfde werk liet Huizinga zich ontvallen dat het de taak van de historische wetenschap is '*het orgaan* [*te zijn*] *waarmee de cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden*'. Deze uitspraak was een variant op de overbekende definitie die hij in juni 1929 in een korte rede *Over een definitie van het begrip Geschiedenis* had gegeven: '*Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden*'[117]. In de definitie - en dat is zelden opgemerkt - staat behalve het doel van de geschiedbeoefening dus ook de wijze waarop zij ontstaat centraal. Immers: als produkt is zij een 'vorm' precies omdat zij als geesteswerkzaamheid een vormgeving is. Huizinga legde hierop bijzonder de nadruk omdat dit hem toeliet zijn definitie zeer 'liberaal' te houden. In de door hem gewraakte definities van

Bernheim en van diens collega W. Bauer was de draagwijdte van de term ‘geschiedenis’ naar zijn oordeel te beperkt: zij definieerden niet de geschiedenis, maar wel de (moderne) geschied*wetenschap*. Daardoor sloten zij het werk van oudere historici als bijvoorbeeld Herodotos, Villani, Machiavelli... én een groot deel van de hedendaagse geschiedschrijving uit. Dat was een logische fout, die Huizinga terecht wou vermijden. Een definitie van *de* geschiedenis moest volgens hem in staat zijn ook de oudere fasen van de historiografie te omvatten en in hun volle waarde te erkennen en moest het heilloze onderscheid tussen geschiedvorsing en geschiedschrijving trachten te overbruggen. Hij deed dat door de geschiedenis primair op te vatten als een cultuurverschijnsel met een constante functie. *Elke* gestalte die zij aanneemt, is - en dat is het punt - een vormgeving van het verleden. Precies daarin ligt de overeenkomst tussen alle mogelijke types van geschiedbeoefening. Geen van hen is louter reproductie van een vooraf gegeven verleden.

De taak der cultuurgeschiedenis een morfologie, de kern van elk type van geschiedbeoefening eveneens een vormgeving: het zijn stellingen waarin de activiteit van de historicus telkens hoog wordt gehonoreerd. Maar zij zeggen natuurlijk weinig over de aard van die activiteit: uit welke componenten bestaat die vormgeving precies? In één van de vier voordrachten die Huizinga in 1934 aan de Internationale Zomeruniversiteit te Santander *Sobre el estado actual de la ciencia histórica* hield en die later - uiteraard vertaald - in *De Gids* verschenen, vatte hij zijn antwoord op deze vraag als volgt samen: ‘*...doordat de historische denker aan de overlevering zekere vragen stelt, doordat hij bepaalde gegevens, die op zulk een vraag betrekking hebben, afzondert en rangschikt, vormt hij een historische kennis van dat verleden*’[118]. De essentie van de historische vormgeving ligt dus in het stellen van *vragen*. Maar hier situeren zich ook de problemen...

Huizinga kon een gevoel van onbehagen bij het overzien van de enorme overproduktie in de geschiedbeoefening nooit onderdrukken. Hij bedacht dan - het zal de hedendaagse lezer zeker niet vreemd in de oren klinken - hoe de geschiedwetenschap zich had ontwikkeld tot een modern bedrijf, met een heel eigen infrastructuur die bestond uit een steeds complexer wordend geheel van tijdschriften, onderzoeksrapporten, bulletins, gespecialiseerde instituten... Dat is op zichzelf natuurlijk geen slechte zaak. Maar middel en doel worden verward en de geschiedenis is het slachtoffer van de dwang van het systeem geworden. De talloze detailstudies ontspringen immers niet meer aan een oprechte historische belangstelling, maar aan de gedepersonaliseerde drang (voor de hedendaagse lezers: de subsi-

dies!) het bedrijf draaiende te houden. Historici legitimeren hun detailstudies door ze te omschrijven als noodzakelijke '*Vorarbeit*' voor de steeds verder verschoven synthese. Het meest opvallende symptoom van het mechaniseringsproces waarin de historiografie wordt meegetrokken, is echter de niet meer te stoppen stroom van bronnenpublikaties. Daar toont het grondeuvel zich het scherpst: '*De historische wetenschap lijdt aan het euvel van een onvoldoende formuleering der vragen*'. Men geeft bronnen uit, zonder zich eerst af te vragen welk nut ze kunnen hebben: niet het water, maar de pomp krijgt alle aandacht. Daardoor blijft het verleden amorf. Vorm kan het slechts krijgen, wanneer het wordt benaderd met specifieke vragen, die - op het niveau van de bronnenpublikatie - dienen als beoordelingscriterium omtrent de opportuniteit van een mogelijke publikatie, en - op het niveau van de verwerking - de groepering, rangschikking en zinduiding van het materiaal toelaten. Zonder die vragen gebeurt er niets. Dat de aard van die vragen afhankelijk is van de persoonlijkheid van de historicus, ligt voor de hand. Huizinga achtte het op de voorgrond treden van deze persoonlijkheid in de geschiedschrijving daarom ook wenselijk op voorwaarde dat dit niet gebeurt op een behaagzieke manier, een reserve die hem op en top tekent[119].

Huizinga's kentheoretische positie kan dus moeilijk worden omschreven als een naïef realisme. De neo-idealisten hadden hem aan het begin van de eeuw geleerd dat de geschiedbeoefening geen spiegel van het verleden is. Eigen reflectie had hem het belang van de activiteit van de historicus doen inzien: zonder vormgeving is er geen geschiedenis. Hij was er zich van bewust dat de historicus '*de historische verschijnselen ordent naar de categorieën, die hem zijn wereldbeschouwing, zijn intellect, zijn cultuur verstrekken*' en '*dat het geschiedverhaal steeds afhankelijk is van de cultuur, waarin en waaruit het groeit*'[120]. Kortom: hij wist dat de historiografie - precies doordat het aandeel van de historicus in het proces van de historische kennisvorming zo belangrijk is - een pluralistisch en revisionistisch karakter draagt. Maar hij wist ook hoe gemakkelijk deze woorden kunnen worden misbruikt om grove partijdigheid of hol scepticisme te legitimeren. Daarmee was het probleem van het waarheidsgehalte van de geschiedschrijving gesteld.

Eindnoten:

102 Cfr. *VW*, dl.VII, p.72-73.

103 *VW*, dl.VII, p.12. Cfr. G. SIMMEL, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine Erkenntnistheoretische Studie*, Leipzig, 1892. Huizinga's theorie van de 'geschiedenisals-vormgeving' vertoont ook opvallend veel overeenkomsten met de ideeën van de Duitse hermeneut J.G. Droysen (cfr. CH. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel-Amsterdam, 1987, p.72-77, p.94 en p.96-100). Merkwaardig genoeg komt de naam Droysen slechts één maal voor in Huizinga's bijna vijfduizend bladzijden tellende *Verzamelde Werken*, bovendien niet in een geschiedtheoretisch, maar wel in een cultuurhistorisch geschrift. In *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis* (1940) veroordeelde hij Droysen als één van de verre '*founding fathers*' van de nationaal-socialistische vereenzelviging van Recht en Macht (*VW*, dl. IV, p.543).

104 LUB, Huiz. 12: *Theorie, Methode, Bibliotheek- en Archiefwezen*, p.52.

105 *VW*, dl.VII, p.185.

106 A. JOLLES, *Clio en Melpomene, - De Gids*, 89 (1925), dl.III, p.387. Cfr. A. BODAR, *De schoonheidsleer van André Jolles. Morphologische beschouwingen*, Amsterdam, 1987 en ID., *Clio en Melpomene herbeschouwd. Over de theorieën van Johan Huizinga en André Jolles, - Spektator*, 16 (1986-1987), p.407-420.
107 LUB, Huiz. 74: env. *A. Jolles, Einfache Formen*.
108 Ondermeer *VW*, dl.IV, p.342 en *VW*, dl.VII, p.137.
109 J. KAMERBEEK jr., *Huizinga en de Beweging van tachtig*, p.153 en W.E. KRUL, *Huizinga en de taak der cultuurgeschiedenis, - Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.151.
110 *VW*, dl.V, p.249-417; LUB, Huiz. 28 en 71[1] en kopieën Proj. Huiz., briefw. Huizinga-H. Pirenne, 1918 (orig.: Brussel, Archives Univ. Libre de Bruxelles). Over Huizinga en Amerika: M. KAMMEN, '*This, Here and Soon*'. p.589-616; W.E. KRUL, *Amerika in Europese ogen. Moderne beschavingsgeschiedenis: Huizinga's Mensch en Menigte in Amerika, - Spiegel Historiael*, 23 (1988), p.407-412 en K. VAN BERKEL. *Amerika in Europese ogen*, - ID., *Cursus Amerikaanse geschiedenis*, (Open Universiteit Heerlen), z.pl., z.j., p.16-33. Huizinga maakte in 1926 een reis door de Verenigde Staten (reisindrukken: *VW*, dl. V, p.418-489); daarover: W.E. KRUL, *Huizinga's reis door Amerika, - Groniek*, 86 (1984), p.71-82.
111 Kopie Proj. Huiz., Huizinga aan H. Pirenne, 1 juli 1917 (orig.: Brussel, Archives Univ. Libre de Bruxelles).
112 *VW*, dl.V, p.251-291.
113 LUB, Huiz. 113: *Introductory. Contrasts between Am. and Europ. history* en *VW*, dl.VII, p.192-206.
114 J. PRESSER, *Beeldbaarheid en beeldvorming in de jongste Amerikaanse historie, - Uit het werk van dr. J. Presser*, Amsterdam, 1969, p.101-116 en J. ROMEIN. *Huizinga als historicus*, p.220. Vgl. I.J. BRUGMANS, *Wendingen in de economische geschiedenis*, Groningen-Batavia, 1947, p.14-15.
115 Cfr. *VW*, dl.IV, p.484-487 en *VW*, dl.VII, p.45-46, p.76-77, p.179 en p.239-240.
116 *VW*, dl.VII, p.33-34 en p.73-84 en LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.24-31. Cfr. W.E. KRUL, *Huizinga en de taak der cultuurgeschiedenis*, p.149-168 (vooral p.159-160).
117 *VW*, dl.VII, p.58 en p.95-103 (de definitie zelf: p.102). Vgl. LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.2-9 en p.34. Cfr. W.E. KRUL, *Huizinga en de taak der cultuurgeschiedenis*, p.157.
118 *VW*, dl.VII, p.125-126. Vgl. *VW*, dl.VII, p.182-183.
119 *VW*, dl.VII, p.37-38 en p.41-46.
120 *VW*, dl.VII, p.137.

5. Kunsthoogmoed en waarheidsstreven

Huizinga's anti-positivisme was gegroeid vanuit een oratie die nog dateerde uit de periode waarin zijn wending naar de geschiedenis zich

voltrok. Eens historicus heeft hij de daarin verdedigde ideeën nooit verloochend. Integendeel: in de jaren 1920 en 1930 werden zij herhaald en uitgediept. In deze jaren werden nochtans ook accenten verlegd. In zijn cultuurhistorische werken had hij altijd al getracht het ethische gehalte van de beschreven figuren of verschijnselen te schatten. Het was precies die ethische dimensie die vanaf 1920 ook in de geschiedtheorie zijn aandacht ging opeisen. Dit manifesteerde zich op twee manieren: enerzijds in een regelrecht offensief tegen de hoogmoedige minachting jegens de wetenschap die hij in artistieke middens meende waar te nemen, anderzijds in een beklemtoning van het belang van het waarheidsstreven in de historiografie.

Helemaal afwezig was deze ethische component zeker niet geweest in Huizinga's vroegste geschiedtheoretische geschriften. In de openbare les *Over studie en waardeering van het Buddhisme*, waarmee hij in 1903 het privaatdocentschap te Amsterdam had aanvaard, had hij zich reeds scherp afgezet tegen de modieuze dweperij met het boeddhisme en theosofisme, een dweperij die leed aan een schromelijk tekort aan ernstige studie omtrent de morele en intellectuele kenmerken van de Indische cultuur. Aan het slot van zijn Groningse oratie had hij benadrukt dat de primaire drijfveer van de geschiedschrijving moest liggen in het geven van de waarheid. En ook tegenover zijn vrienden had hij '*de volstrekte superioriteit van dichtproductie boven bezield en levend werk van wetenschap*' afgewezen. Negentig had hem toen al afkerig gemaakt van alle '*mystisch-realistisch-filozofico-artistiek Van Deyssel-jargon*'[121].

Maar in de jaren 1920 trad deze afkeer meer en meer op de voorgrond. Rond 1920 verkeerde Huizinga in een diepe crisis. Aan zijn '*heldere jaren*' was in 1914 een abrupt einde gekomen door het overlijden van zijn geliefde echtgenote. De volgende jaren brachten nog meer ongeluk. De zwakke gezondheid van zijn broer Jacob maakte hem neerslachtig en in 1920 stierf zijn oudste zoon Dirk. Bovendien deden de oorlogstoestand en het spook van de Revolutie hem twijfelen aan de levensvatbaarheid van het oude Europa[122]. Slechts de Amerika-reis in 1926 zou een einde aan deze crisis maken[123]. De hernieuwde bezinning op de relatie tussen Kunst en Wetenschap, die zich juist in deze periode van reflectie op het eigen verleden en op het waardenstelsel van het oude Europa voltrok, uitte zich in de eerste plaats in een reactie tegen het 'artisticisme' van de eigen tijd. Hij moest constateren dat de eerbied voor de wetenschap, een essentiële trek van de Europese cultuurtraditie, had afgedaan. De wetenschappelijke bagage van het beschaafde publiek had zich verijld tot '*vluchtige appercepties en vage constructies*'. Een '*ietwat vooze kunstver-*

eering' was in haar plaats gekomen[124]. Hij wist waarover hij sprak: zijn contacten met de museumwereld hadden hem geleerd hoezeer de '*gruwelijke kunsthoogmoed*' rond zich had gegrepen[125].

Huizinga's afkeer van deze kunsthoogmoed werd nog versterkt door zijn contacten met een aantal jongere kunstenaars, vooral dichters. In januari 1916 was hij toegetreden tot de *Gids*-redactie[126]. Als *Gids*-redacteur werd hij genoodzaakt regelmatig ingezonden literaire stukken te beoordelen. In een brief aan de letterkundige Dirk Coster bekende hij dat dit hem maar een matig genoegen was. In vele van die ingezonden stukken herkende hij immers de '*verouderd-tachtigsche*' literatuuropvatting, die hem zo tegenstond: '*die gewilde verheerlijking van de taal als bovenal schoonheids- en ontroeringsobject*'[127]. Daarom wou hij een 'modernist' als Hendrik Marsman - '*louter verval*' - onvoorwaardelijk uit *De Gids* weren. Maar eigenlijk beschouwde hij de hele Nederlandse lyriek van zijn tijd - uitgezonderd de verzen van zijn vriendin Henriëtte Roland Holst natuurlijk - als '*één pot nat*'[128]. Bijgevolg regende het negatieve adviezen en bleven de conflicten met de vertegenwoordigers van de jongere garde in de *Gids*-redactie - eerst de criticus Johan de Meester, later de dichter Adriaan ('Jani') Roland Holst - niet lang uit. Huizinga hield dan telkens koppig vast aan zijn minachting voor het '*gewild moderne*' - en vroeg zijn mederedacteuren de moed te hebben '*ouderwets*' te zijn[129].

De overdreven hoogschatting van kunst en literatuur vond Huizinga echter niet alleen terug bij jongere schrijvers. Ook oude bekenden, die - net als hij - waren opgegroeid in de sfeer van Tachtig, maakten er zich volgens hem schuldig aan. In 1925 kreeg Jolles te horen: '*Spreek toch niet naar den geest van een verlitteratuurd geslacht, dat om de feitelijke waarheid niet maalt. Erken met mij (ik weet dat gij het doet) de geestelijke occupatie van het willen weten hoe de dingen werkelijk gebeurd zijn*'[130]. Het was precies bij de dood van een oude vriend, Jan Veth, dat Huizinga het diepst op het thema van de verhouding tussen Kunst en Wetenschap inging.

Toen Veth in juli 1925 overleed, voelde Huizinga dadelijk de behoefte hem uitgebreid te herdenken. Met de hulp van Veths weduwe, Anna Dirks, schreef hij een biografie, die in 1927 verscheen en die hij zelf als één van zijn beste werken beschouwde[131]. Wat hem tot het schrijven van dit boek had aangezet, zo verklaarde hij later in zijn autobiografie, was juist het feit geweest dat de spanning tussen Kunst en Wetenschap Veth zo sterk had beheerst[132]. Veth was immers *bohémien* én *doctor honoris causa* geweest. Hij had zich geëngageerd in de grote 'burgerlijke' Rembrandt-feesten van 1905-1906, was er zelfs voor vereerd met de doctorshoed, maar had telkens geprikkeld ge-

reageerd wanneer iemand zijn volbloed 'kunstenaarschap' in twijfel durfde trekken. En zelfs als redactielid van *De Gids* had hij *De Nieuwe Gids* sonnetten aangeboden[133]. Kortom: Veth groeide in Huizinga's biografie uit tot een figuur die de spanningen in de gehele Nederlandse cultuur van de laatste halve eeuw symboliseerde.

Welke zijde Huizinga bij al die spanningen koos, wordt de lezer van de Veth-biografie snel duidelijk. Zij ligt vervat in de woorden waarmee hij de Tachtigers brandmerkte: '*De onbesuisdheid, waarmee Tachtig het aesthetiseerende beschouwen wilde losmaken van het logisch* [*en historisch*] *doordenken, heeft aan de Nederlandsche beschaving veel schade gedaan*'[134]. Krachtiger kon het niet! Met niet aflatende ironie stelde hij het arrogante estheticisme van de Tachtigers, die in hun '*bewogen stamelen*' tot zo weinig constructieve arbeid in staat waren gebleken, aan de kaak. Veth waardeerde hij enkel in zoverre hij van Tachtig was afgeweken. Wat in de richting van Tachtig wees, werd verzwegen, geminimaliseerd of afgekeurd. Zo beklemtoonde Huizinga dat Veth zich nooit volledig bij de kunstenaarsbent van Kloos had aangesloten[135]. Veths uit 1897 daterende pleidooi *Pro Arte* deed hij af als een '*misverstand*'; zijn latere 'wetenschappelijkheid' kreeg daarentegen de volle instemming. Veths sonnetten werden ver onder zijn vrije verzen of betogende artikelen gesteld. En zo kunnen er nog vele voorbeelden worden aangehaald[136]. Wat Huizinga met dit boek op het oog had, was dus niet alleen een piëteitsvolle herdenking van een dierbare vriend, maar eveneens een kritiek op Tachtig. De biografie hield in 1927 bovendien - en vooral - een dringende waarschuwing aan het adres van zijn tijdgenoten in: het gedachteloos nahollen van Tachtig is gevaarlijk omdat een kunstapperceptie die niet door de wetenschap en de historie is geadeld, waardeloos is. Daarom tenslotte publiceerde hij in 1928, drie jaar na Veths dood, nog diens rede op het Nederlandse Filologencongres van 1925 (een bij uitstek wetenschappelijke organisatie!): Veth was het model van de kunstenaar die door de wetenschap de blik had verruimd - een model met actualiteitswaarde[137].

Wat Huizinga in de eigen tijd dus hinderde, waren de artistieke '*naweeën van Tachtig*', die hij taxeerde als de zoveelste episode van de Romantiek, dat '*aanbiddelijke misverstand*'[138]. Het heersende kunstbegrip, dat zo luidruchtig werd gepropageerd, was in zijn ogen te autonoom en te ruim. In de Veth-biografie pleitte hij voor de herwaardering van de dienende rol van de kunst en de kunstenaars[139]. Ongetwijfeld heeft Rik Roland Holst hem daarin beïnvloed. Ook met deze bijzonder veelzijdige kunstenaar, die vanaf 1918 bovendien aan de Amsterdamse Rijksacademie doceerde, was hij immers in-

tiem bevriend. Toen Roland Holst in 1928 zijn zestigste verjaardag vierde, loofde Huizinga hem in niet minder dan drie kranten en weekbladen tegelijk om de belangstelling voor de samenleving die hij als kunstenaar had getoond[140]. Tegelijk verzette Huizinga zich tegen het imperialisme van het eigentijdse kunstbegrip. Met name voor de literatuur, '*les belles lettres*', eiste hij meer onafhankelijkheid: door haar altijd maar in hetzelfde vakje als de beeldende kunsten te plaatsen, deed men haar onrecht[141].

Een belangrijke component van Huizinga's kritiek op de eigen tijd was zijn reactie tegen de overschatting van de draagwijdte van de kunst als toegangsweg tot het verleden. Hij stelde vast dat de historische kennis bij de meeste tijdgenoten bijna uitsluitend bestond uit enkele (dan nog oppervlakkige) indrukken van de beeldende kunst uit het verleden. De historische apperceptie was dus louter visueel geworden. Maar juist omdat de artistieke prestaties uit het verleden zo hoog en zo exclusief werden gewaardeerd, misleidden ze en vertroebelden ze het beeld van het verleden. Dat beeld moest dus worden gezuiverd[142]. In de Veth-biografie schreef Huizinga deze rol zeer bewust toe aan Samuel Muller Fz. Deze '*pontifex maximus*' der Nederlandse historici had Veth steeds opnieuw gedwongen zijn op artistieke noties gebaseerde beeld van het verleden wetenschappelijk uit te bouwen[143]. Maar gold dit enkel voor Veth? Zeven jaar vóór de Veth-biografie verscheen, had de Utrechtse archivaris een streng recensie-artikel gepubliceerd over *Herfsttij*, dat in zijn ogen te literair was[144]. De verhouding tussen Huizinga en Muller was dus analoog aan de in het Veth-boek beschreven relatie tussen Veth en Muller. Dit was overigens slechts één, maar zeker één van de meest frappante sporen van het sterk autobiografische karakter van deze biografie. Huizinga dialogeerde er uitgebreid met zijn eigen verleden. Ook hij was immers eens een adept van Tachtig geweest. En ook zijn historische apperceptie was lange tijd vooral door noties uit de schilderkunst gevoed[145]. In de Veth-biografie probeerde hij inderdaad - om met een woord van Romein te spreken - de geesten die hij zelf had helpen oproepen, te bezweren[146].

Maar Huizinga's verleden bleek voor anderen het heden te zijn en de manier waarop hij in de Veth-biografie zijn overleden vriend had geportretteerd, werd niet overal toegejuicht. De meer dan twintig jaar jongere dichter Martinus Nijhoff, aan wie Huizinga een exemplaar van zijn boek had toegestuurd, schreef hem dat Veths latere wetenschappelijke nauwgezetheid slechts een compensatie was geweest voor zijn mislukking als artiest, een compensatie die volgens de scherp ziende Nijhoff in het boek eufemistisch, maar ten onrechte tot

deugd was verheven. Huizinga reageerde zeer geprikkeld op deze kritiek en er volgde een uitgebreide briefwisseling tussen beide *Gids*-redacteuren. De oudere verweet de jongere de ijdele antithese tussen de 'bourgeois' en de 'artiest' in stand te willen houden, zich te bezondigen aan alle ficties van de Romantiek - Huizinga's *bête noire* - en te lijden aan '*al de overschattingen, overaccentueringen en overspanningen van het vooze modernisme*'. Huizinga's bijzonder snedige toon bewijst hoeveel gewicht hij aan de hele zaak hechtte. Hij achtte Nijhoff als vertegenwoordiger van de jongere garde hoog en wou hem precies daarom behoeden voor de kunsthoogmoed, die al zovelen van zijn generatie had bevangen en die hij beschouwde als één van de meest treffende symptomen van het eigentijdse cultuurverval[147].

De museumwereld, de literaire avantgarde, de oude vrienden: overal herkende Huizinga in de jaren 1920 de kunsthoogmoed en overal verzette hij er zich tegen. Het kon niet anders of ook de geschiedtheoretische tractaten die op het einde van dit decennium ontstonden, moesten dit verschijnsel thematiseren. In deze geschriften nam zijn strijd tegen het 'artisticisme' de vorm aan van een onbarmhartige kritiek op de 'historische bellettrie'. Hij was overigens niet de enige die in deze jaren dit genre bestreed. De literator Anthonie Donker bijvoorbeeld kwam in 1932 in het geweer tegen de zogenaamde *vies romancées, 'den op effect belusten (La vie amoureuse, La vie aventureuse de...) zwendel in historische figuren, de roekeloze psychologische speculatie en de tulpenhandel in levensbijzonderheden, die door zoovele romantici der biografie in dezen tijd zonder respect voor feiten, waarheid en begrenzing gedreven wordt*'[148]. Huizinga vatte zijn eigen kritiek samen in de stelling dat '*onze cultuur schade lijdt, indien de geschiedschrijving voor een wijder publiek in handen raakt van een aesthetiseerende gevoelshistorie, die uit een litteraire behoefte voortkomt, met litteraire middelen werkt, en op litteraire effecten gericht is*'[149]. Hij zette zich dus niet af tegen een voor een ruimer publiek bestemde historiografie. Integendeel: hij benadrukte dat de geschiedschrijving niet in de school, maar in het leven thuishoorde. Een geschiedbeoefening die slechts gericht is op een esoterische groep van vakgeleerden, was hem een gruwel en hij loofde zowel de Amerikaanse als de Franse historici omdat zij naar zijn oordeel zo sterk doordrongen bleven van het besef dat de taak van de geschiedwetenschap nog een andere en wijdere is dan het produceren van een ontoegankelijke berg voetnoten[150].

Maar niet alle middelen heiligen dit doel. In tegenstelling tot de literatuur, die zich laat leiden door een bewust fictieve verbeelding, moet de geschiedenis ernaar streven een kritisch gezuiverd en waar-

heidsgetrouw beeld van het verleden te ontwerpen. Aan die waarheidsbehoefte mag niet worden geraakt, ook niet om het historisch produkt bij een ruimer publiek ingang te doen vinden. Precies op dit punt was het volgens Huizinga de laatste jaren misgelopen. De geschiedwetenschap had zich steeds meer te beklagen over een deloyale concurrentie van de literatuur. Immers: tussen beide disciplines in was een reeks van literair-historische produkten ontstaan, die louter literaire effecten beoogden en zich toch presenteerden als waarheidsgetrouwe geschiedschrijving. In werkelijkheid, zo betoogde Huizinga verontwaardigd, ging het om een historische bellettrie, die het niet zo nauw nam met de waarheid en in de eerste plaats appelleerde aan de esthetische en literaire smaak (als er al van smaak kon worden gesproken) van een breder publiek. Het was een commercieel getinte gevoelshistorie, waarin alle intellectuele zuiverheid en soberheid werden opgeofferd. Vooral de auteurs van de *vies romancées* maakten zich schuldig aan dit verraad: schaamteloos minachtten zij het 'fantasieloze' werk van de academici, maar wat zij in de plaats te bieden hadden, was geen geschiedenis, maar een als 'artistiek' bestempeld produkt, waarin het verleden zonder enige reserve werd geparfumeerd en waardoor elk echt historisch gevoel werd gesmoord. In zijn afwijzing was Huizinga categoriek: deze gevoelshistorie was als aangezette wijn - en dus een vervalsing.

Huizinga's aanval op de historische bellettrie was bijzonder scherp en gevoelsmatig. Dat wist hij zelf trouwens ook wel[151]. Het wekt dan ook weinig verwondering dat met name literatoren erop reageerden. Ditmaal werd de strijd echter niet alleen uitgevochten in een privébriefwisseling, zoals bij de Veth-biografie, maar ook in het openbaar. Menno ter Braak (in *De Stem*) en P.N. van Eyck (in *Leiding*) ontwierpen in 1930 het hierboven geschetste beeld van 'een verzakende Huizinga'. In hun ogen had de professor door zijn diatribe tegen de bellettristische geschiedschrijving de verbeelding uit het domein van de historiografie willen verdrijven. Hij zou geschrokken zijn van zijn eigen artistieke reputatie in het gilde der vakhistorici en de aanval op de *vies romancées* zou de prijs zijn geweest die hij voor een toegangsticket tot dat gilde had willen betalen[152]. De beide critici en - zoals dat gewoonlijk gaat - vooral hun vrienden ontbrak het overigens niet aan zelfverzekerdheid. Geyl schreef in maart 1930 aan Gerretson over Van Eycks kritiek: '*Als H's* [*Huizinga's*] *reputatie het overleeft, zal dat alleen te wijten zijn aan de omstandigheid dat Leiding maar 100 abonnés heeft*'[153]. Wij weten intussen wel dat Huizinga's reputatie het heeft overleefd, en dat niet alleen omdat het abonnementenbestand van *Leiding* zelfs maar vijfentachtig nummers telde, maar ook en

vooral omdat de critici zichzelf voorbij holden: Huizinga trachtte niet de verbeelding maar wel de valsemunterij van de bellettristen uit het domein van de historiografie te weren. Voor de literaten Ter Braak en Van Eyck bestond deze 'nuance' blijkbaar niet.

Huizinga had de aanval van Ter Braak wel verwacht, maar was er toch van onder de indruk[154]. Hij deed zijn uiterste best zijn neef te overtuigen dat diens schets van het titanengevecht tussen professor en dichter, dat zich volgens de jonge criticus in hem afspeelde, op een misverstand berustte. Toen Ter Braak in een recensie van Romeins *Lage Landen* in 1935 Huizinga verweet de populaire geschiedenis geen kans te geven, verdedigde deze zich terecht: niet de populaire, maar wel de 'opgesierde' geschiedenis had hij in *De taak der cultuurgeschiedenis* geviseerd. De relatie tussen beide protagonisten zou moeilijk blijven, al groeide er in later jaren een wederzijds gevoel van waardering[155].

Met Van Eyck was Huizinga reeds in 1925 gebrouilleerd geraakt, toen deze door de *Gids*-redactie als poëziemedewerker aan de dijk was gezet. De grotendeels door Van Eyck opgestelde beginselverklaring van het Groot-Nederlandse en anti-*Gids*-tijdschrift *Leiding* (opgericht in 1930) opende - tot grote ergernis van Huizinga - met een volslagen uit haar verband gerukte passage uit zijn werk. Dat maakt het begrijpelijk dat hij zich niet veel moeite getroostte Van Eycks kritiek op zijn *Cultuurhistorische Verkenningen* te weerleggen. In een brief aan Geyl beklaagde hij zich over de '*inquisitoriale methode*' van diens Londense compagnon. Van Eyck moest zich uiteindelijk tevreden stellen met een 'officieel' en laattijdig antwoord in februari 1935 in *De Gids*, waarin Huizinga zijn kritiek op de historische bellettrie eenvoudig herhaalde[156]. De lange, maar ongepubliceerd gebleven '*open brief*' die Van Eyck naar aanleiding van dit antwoord schreef, getuigde van een verlangen naar toenadering tot de Leidse historicus. Een zelfde verlangen sprak ook uit de oratie die Van Eyck in november 1935 als opvolger van Verwey (op de Leidse leerstoel Nederlandse letteren) hield. In beide gevallen liet hij zich waarderend uit over Huizinga's begrip 'historische sensatie'. Dat die waardering na 1935 ook werkelijk tot een toenadering tussen beide Leidse professoren heeft geleid, valt echter te betwijfelen. Van Eyck interpreteerde in de '*open brief*' en in de oratie Huizinga's denkbeelden immers op een manier die deze niet welgevallig moet zijn geweest: hij betoogde dat het redelijke onderzoek in de wetenschap tot *voleindigde* kennis moet worden gebracht door de Verbeelding en dat de historische sensatie een manifestatie van deze Verbeelding was. Huizinga, die zich trouwens tegen Van Eycks benoeming had vezet,

had zich precies op het tegenovergestelde standpunt geplaatst: voor hem was de historische sensatie een *vertrekpunt* voor het redelijke onderzoek[157].

Zowel Ter Braak als Van Eyck vielen in hun recensie-artikel van de *Cultuurhistorische Verkenningen* niet alleen over Huizinga's verzet tegen de literaire historiografie, maar ook over zijn accentuering van het belang van het waarheidsstreven in de geschiedenis. Die accentuering kan inderdaad niet worden ontkend: de gewraakte 'aesthetiserende gevoelshistorie' was voor Huizinga immers niet alleen de zoveelste uiting van de overschatting van de Kunst, maar ook en misschien vooral een treffend symptoom van het groeiende subjectivisme in de geschiedschrijving, een subjectivisme dat hij voor het voortbestaan van de (geschied)wetenschap even schadelijk achtte als het 'artisticisme'.

Ter Braak had natuurlijk ongelijk toen hij schreef dat Huizinga geen toekomst aandurfde zonder het oude, vertrouwde begrip der 'historische realiteit'[158]. Noch in *De taak der cultuurgeschiedenis*, noch in de rede *Over een definitie van het begrip Geschiedenis* wilde Huizinga terugkeren naar een geschiedtheorie waarin een naïef realisme werd verdedigd. Dat zou trouwens zeer verwonderlijk zijn geweest voor iemand die de geschiedbeoefening als een proces van vormgeving had beschreven én beschreef. In beide werken gaf Huizinga volmondig toe dat de historiografie per definitie doortrokken is van een subjectieve component. Hij wist dat elke cultuur haar eigen vorm van geschiedschrijving voortbrengt en dat het beeld van het verleden steeds opnieuw wordt hertekend, precies in functie van de cultuur waarin het ontstaat. Hij wist bovendien dat wanneer een cultuur uiteenvalt in deelculturen, ook de geschiedvoorstelling van die cultuur zich zal splitsen in onderscheiden voorstellingen. Het verzuilingsproces in Nederland dwong hem wel tot dat inzicht. In de definitie-tekst erkende hij expliciet de legitimiteit van een verzuilde historiografie[159]. Voor zijn eerstejaarsstudenten herriep hij de in zijn Groningse oratie verdedigde stelling dat een calvinist en een marxist hetzelfde beeld van de geschiedenis moeten hebben, indien beiden zich tenminste laten leiden door een oprechte waarheidsdrang: '*Zoiets bestaat niet*'[160].

Maar dit onvermijdelijke revisionistische en pluralistische karakter van de historiografie wettigde in Huizinga's ogen geen subjectivisme. Geschiedenis is geen mythologie. De geestelijke occupatie die haar moet beheersen, is het streven naar waarheid: '*Alleen de volmaakt eerlijke behoefte, om het verleden zoo goed mogelijk te verstaan, zonder bijmenging van eigen geest, maakt een werk tot historie*.

De ingeving, die u elk oordeel doet vellen, mag slechts gedragen worden door een volstrekte overtuiging: zoo moét het geweest zijn'. En de wetensvorm die bij die geestelijke occupatie hoort, is de kritische wetenschap. Het pleidooi voor een dienende Kunst werd dus op het einde van de jaren 1920 aangevuld met een pleidooi voor een naar objectiviteit strevende Wetenschap. Met kennelijke instemming werd Goethe aangehaald: '*Alle im Rückschreiten und in der Auflösung begriffenen Epochen sind subjektiv, dagegen aber haben alle vorschreitende Epochen eine objektive Richtung*'[161]. Het citaat geeft de strekking van Huizinga's geschiedtheorie van de jaren 1930 aan: het zou een theorie worden, die onlosmakelijk verbonden was met een cultuurkritiek.

Eindnoten:

121 *VW*, dl.I, p.148-172 (vgl. LUB, Huiz. 16: *Boeddhisme*, p.1-5); *VW*, dl.VII, p.24-27 en kopie Proj. Huiz., Huizinga aan A. Jolles, 28 jan. 1907 (orig.: NLMD).
122 Huizinga's neerslachtigheid weerspiegelt zich het best in kopieën Proj. Huiz., briefw. Huizinga-Jacob en Mimi Huizinga, 1914-1915 (orig.: LUB en privé-bezit) en LUB, Huiz. 9: *Opening colleges 1919/20*.
123 Cfr. L. HUIZINGA, *Herinneringen*, p.120-151 en p.161-177.
124 Ondermeer *VW*, dl.VIII, p.384 (uit 1925) en *VW*, dl.VII, p.247-248 (uit 1926).
125 *VW*, dl.II, p.559-569 en LUB, Huiz. 71[111]: env. *Het Historisch Museum*.
126 Cfr. G.A.C. VAN DER LEM, *'Onze grijze tempeltjes'. De historische bijdragen in De Gids tijdens het redacteurschap van Colenbrander en Huizinga, - TvG*, 99 (1986), p.430-452.
127 Kopieën Proj. Huiz., Huizinga aan H.Th. Colenbrander, 19 aug. 1916 (orig.: LUB) en Huizinga aan D. Coster, 28 juni 1918 (orig.: NLMD).
128 LUB, Ltk. 1888/E326a, G13e, G172a en G205d (1922-1923). Over de 'affaire Marsman': R. AERTS e.a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift*, (*Schrijversprentenboek*, 27), 's-Gravenhage-Amsterdam, 1987, p.126-128.
129 Ondermeer kopie Proj. Huiz., Huizinga aan H.Th. Colenbrander, 3 okt. 1916 (orig.: LUB); *VW*, dl.VI, p.532 en LUB, Ltk. 1888/G205d.
130 *VW*, dl.VII, p.31.
131 *VW*, dl.VI, p.339-480. Cfr. LUB, Huiz. 61 en kopieën Proj. Huiz., briefw. Huizinga-A. Veth-Dirks, 1925-1927 (orig.: Amsterdam, Rijksprentenkabinet en NLMD). Over Veth: F. BIJL DE VROE, *De schilder Jan Veth 1864-1925. Chroniqueur van een bewogen tijdperk*, Amsterdam-Brussel, 1987.
132 *VW*, dl.I, p.38.
133 *VW*, dl.VI, p.417-422 (cfr. kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J. Veth, 13 juli 1906, orig. in Amsterdam, Rijksprentenkabinet) en p.459-463.
134 *VW*, dl.VI, p.398.
135 Cfr. de commentaar in W. KLOOS, *Zelfportret*, uitg. H.G.M. PRICK, (*Privé-domein*, 118), Amsterdam, 1986, p.196-206.
136 Cfr. *VW*, dl.VI, p.359, p.368-369, p.404-412, p.428-431 en p.458.
137 J. VETH, *Een veronachtzaamd hoofdstuk uit onze beschavingsgeschiedenis der zeventiende eeuw*, Haarlem, 1928 en *VW*, dl.VI, p.486-487.
138 LUB, Huiz. 74: env. *Naweeën van Tachtig* en J. HUIZINGA, *Brieven aan Nijhoff*, uitg. G. KAMPHUIS, - *Maatstaf*, 2 (1954-1955), nr.4-5, p.208-211.
139 *VW*, dl.VI, p.441.
140 *VW*, dl.VI, p.509-514 (vgl. nog p.515-517).
141 Ondermeer *VW*, dl.II, p.475 en *VW*, dl.VII, p.29.
142 Vooral *VW*, dl.II, p.413-414, p.449 en p.467. Vgl. LUB, Huiz. 27: *Bourgondische cultuur*, p.2-4 en Huiz. 121: env. *Komen onze noties uit kunst, litteratuur of geschiedenis*?

143 *VW*, dl.VI, p.404-411, p.422-424 en p.486-487 en LUB, Huiz. 61: env. *S. Muller*. Zowel voor Veth als voor Huizinga was Mullers meest opmerkelijke eigenschap de 'behoefte, om zich met alles van kunst en levensopvatting, wat komt van hen, die voor hem "jongeren" zijn, "auseinanderzusetzen", zich zijn eigen standpunt te veroveren' (kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J. Veth, 23 febr. 1906, orig. in Amsterdam, Rijksprentenkabinet). Vgl. de relatie tussen Muller en Kernkamp (*supra* hf.III, par.1 en 3).

144 S. MULLER FZ., *Het boek van Professor Huizinga, - Onze Eeuw*, 20 (1920), dl.I, p.78-104.

145 Cfr. *VW*, dl.I, p.32-33. De grote tentoonstelling van Oud-Nederlandse schilderkunst te Brugge in 1902 speelde daarbij een hoofdrol. *Herfsttij* was in de eerste plaats een poging om de kunst van de gebroeders Van Eyck te begrijpen in een bredere samenhang (*VW*, dl.III, p.4).

146 J. ROMEIN, *Huizinga als historicus*, p.218.

147 J. HUIZINGA, *Brieven aan Nijhoff*, p.203-217 en kopieën Proj. Huiz., M. Nijhoff aan Huizinga, 10 dec. 1927 en Huizinga aan M. Nijhoff, 23 jan. 1929 (orig.: NLMD). Vgl. kopie Proj. Huiz., R.N. Roland Holst aan Huizinga, 12 okt. 1925 (orig.: NLMD). Ook Roland Holst voelde zich (ten onrechte) door zijn vriend van 'artisticisme' beschuldigd: 'Neen ik laat mij niet dringen in de hoek waar zij beklemd zitten die de wetenschap anti-artistiek vinden... Maar vanwaar jou [sic] agressiefheid op dit punt... Je wilt mij dringen in een even vijandige houding tegen de wetenschap als die jij tegen de kunst inneemt, - wel te verstaan niet tegen de kunst in 't algemeen, dat zeker niet, maar tegen de kunst die niet heel precies naar je smaak is'.

148 J.M.J. SICKING, *De vie romancée rond 1930. Een omstreden en problematisch genre*, - F.A.H. BERNDSEN en J.J.A. MOOIJ (red.), *Dit in de vreugd die langer duurt... Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Blok*, Groningen, 1984, p.85-103 (citaat p.86).

149 *VW*, dl. VII, p.32-33 en p.57-68. Cfr. ondermeer A. VAN DER ZEIJDEN, *Tussen verbeelding en werkelijkheid. Enkele twintigste eeuwse historici over historische fictie*, - A. BLOK e.a. (red.), *De historische roman*, Utrecht, 1988, p.71-75 en p.76-79.

150 Ondermeer *VW*, dl. V, p.249 en *VW*, dl. VII, p.104-108 en p.249.

151 Cfr. *VW*, dl.VII, p.166-167.

152 Cfr. *supra* par.1.

153 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.322 (vgl. nr.324).

154 Kopie Proj. Huiz., Huizinga aan W. Kaegi, 8 aug. 1930 (orig.: Bazel, Paul Sacher Stiftung).

155 M. TER BRAAK, *Populaire geschiedenis*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.V. 1949, p.466-470 en *De briefwisseling tussen Johan Huizinga en Menno ter Braak, - Hollands Maandblad*, 28 (1986), nr.467, p.4: Huizinga aan M. ter Braak, 1 april 1935 (vgl. p.5: Huizinga aan M. ter Braak, 9 en 31 mei 1935). Cfr. uitvoerig in W.E. KRUL, *Ter Braak contra Huizinga: over de grenzen van de ironie, - Groniek*, 100 (1988), p.60-79.

156 Kopieën Proj. Huiz., Huizinga aan P. Geyl, 25 okt. 1930 (orig.: NLMD) (vgl. P. Geyl aan Huizinga, 21 okt. 1930, orig. in UUB) en *VW*, dl.VII, p.164-172 (vooral p.166-168).

157 P.N. VAN EYCK, *Huizinga en de bepaling van geschiedenis. Een open Brief*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.V, 1962, p.624-657 en ID., *Kritisch Onderzoek en Verbeelding*, 's-Gravenhage, 1935, met name p.10-12.

158 M. TER BRAAK, *Huizinga voor de afgrond*, p.334.

159 *VW*, dl.VII, p.100-102.

160 *VW*, dl.VII, p.7 en LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.19.

161 *VW*, dl.VII, p.58-59, p.67 en p.101.

6. In cultuurkritisch en cultuurhistorisch perspectief

In de vorige paragrafen werd beschreven hoe Huizinga zocht naar een geschiedtheorie, die zowel de verworvenheden van de Europese wetenschapstraditie als de resultaten van de neo-idealistische kentheorie van de jaren omstreeks 1900 recht liet wedervaren. Het resultaat was een anti-positivisme, dat vooral na de Eerste Wereldoorlog werd begrensd door een kritisch rationalisme. In de jaren 1930 zette deze ontwikkeling zich onverminderd door. In 1933 trachtte Huizinga in de reeds aangehaalde voordracht over *Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw* zelfs een breed cultuurhistorisch fundament te geven aan dit streven naar evenwicht. Hij wees daarin (juist in een jaar waarin het politieke irrationalisme zijn eerste grote triomfen vierde)

op het belang van het achttiende-eeuwse erfgoed: het vertrouwen in de Rede als kenmiddel voor de wetenschap, ook voor de geschiedwetenschap. Maar tevens bevestigde hij zijn geloof in de in de negentiende eeuw gevindiceerde eigenheid van de geschiedbeoefening: het historiebeeld steunt op een andere, maar daarom nog niet minderwaardiger zekerheid dan het natuurbeeld[162].

In zijn belangrijkste geschiedtheoretische werk uit de jaren 1930, *De wetenschap der geschiedenis* (1934), toonde Huizinga zich niet bereid één van beide elementen te laten vallen. Zijn anti-positivisme kwam in deze voordrachtenreeks het best tot uiting in zijn onvoorwaardelijke afwijzing van de Amerikaanse *New History*. De promotors van deze *New History* streefden naar een exacte historische analyse van de onderscheiden segmenten van de bestaande maatschappij, ten einde deze maatschappij rationeel te kunnen organiseren. Deze doelstelling was in feite een moderne herformulering van Com-

tes zoeken naar een ‘sociale fysica’. De vele bezwaren die Huizinga tegen dit ‘nieuwe’ ideaal formuleerde, kwamen tenslotte neer op de stelling dat de *New History* niets anders was dan een verouderd sciëntisme, dat naar zijn oordeel overigens perfect paste bij de anti-metafysische sfeer die de hele Amerikaanse samenleving doortrok[163]. Dat H.E. Barnes c.s. echter ook pleitten voor een interdisciplinaire methode en voor een algemene beschavingsgeschiedenis, ontging hem grotendeels. De kritiek op de *New History* was natuurlijk niet het enige spoor van zijn anti-positivistische houding: de proclamatie van de geschiedenis als de bij uitstek inexacte wetenschap, het historisch revisionisme, de aandacht voor het bijzondere..., het waren er allemaal tekenen van[164].

Maar naast dit anti-positivisme bleef ook nu een kritisch rationalisme gehandhaafd en net als in het voorbije decennium werd het sterker beklemtoond dan in de vroegere periode. Toch was er een duidelijk verschil met de jaren 1920. Huizinga's geschiedtheoretische kritiek op alle vormen van geschiedschrijving waarin afbreuk werd gedaan aan het waarheidsstreven, kreeg nu een veel grotere draagwijdte. Dat hield vooral verband met de ingrijpende verschuivingen op sociaal en politiek vlak in de jaren dertig. De economische crisis, de voortschrijdende ontwrichting van de maatschappij en de onheilspellende gebeurtenissen in de internationale politiek dwongen hem vanaf 1933 tot een fundamentele cultuurkritiek, die uiteindelijk gericht was tegen de totalitaire systemen. Zijn geschiedtheoretische reflecties werden in deze cultuurkritiek opgenomen. De gewraakte historiografische vormen kregen daardoor als het ware een symbolische functie: zij weerspiegelden het ethische, esthetische en intellectuele verval van de cultuur. Deze band tussen geschiedtheorie en cultuurkritiek toonde zich vaak zeer direct. Maar hij kon ook indirect tot uiting komen, via de historische onderzoekspraktijk. Door ondermeer het ‘realistische’ karakter van de ‘gezonde’ culturen uit het verleden te beklemtonen, schiep Huizinga een onrechtstreekse band tussen zijn kritiek op de in realisme tekortschietende eigentijdse historiografie en zijn reactie tegen de eigen ‘ongezonde’ cultuur. Geschiedtheorie - cultuurkritiek - cultuurgeschiedenis: tussen deze categorieën bestond een ongemeen complexe driehoeksverhouding, die in de Huizinga-literatuur veel te weinig aandacht heeft gekregen[165].

Huizinga zag in de eigentijdse historiografie veel afkeurenswaardigs: er waren oude problemen, als de nefaste weg die de populaire geschiedenis opging en de groei van het subjectivisme, maar ook nieuwe, als de steeds opvallender politieke gebondenheid van de ge-

schiedschrijving en de verspreiding van anti-historische denkbeelden. Wat de oude betreft: hij herhaalde zijn in 1929 uitgesproken kritiek op de 'aesthetiserende gevoelshistorie', de '*histoire romancée*'. Opnieuw zette hij zich af tegen dit hybridisch produkt dat geschiedenis pretendeert te geven, maar in werkelijkheid een literaire bedoeling heeft. Het is een historische bellettrie, waarin de kenbare waarheid met allerlei verzonnen bijzonderheden en een gefingeerde '*couleur locale*' wordt aangevuld om zo sentimenten los te weken: populaire geschiedenis in de slechte zin van het woord[166].

Ook het subjectivisme kwam opnieuw ter sprake. Huizinga's *Cultuurhistorische Verkenningen* hadden immers niet alleen kritiek van Ter Braak en Van Eyck uitgelokt, maar ook van Romein. In een lang artikel in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1931) constateerde deze dat zijn leermeester de subjectieve component in de geschiedschrijving wel had erkend, maar zich tegelijkertijd had verschanst achter een aantal gedateerde 'objectivistische' stellingen om zo aan een dreigend scepticisme te ontkomen[167]. Huizinga reageerde daarop met een antwoord dat niet veel ruimte voor verdere discussie liet: zijn al te voortvarende leerling had de draagwijdte van zijn erkenning van het subjectieve element in de historische kennis overschat[168]. En hij herhaalde nog maar eens dat het besef dat elk historisch beeld afhankelijk is van de cultuur of de groep waarin het ontstaat, helemaal niet impliceert dat alle geschiedbeschouwingen gelijkwaardig zijn. Er bestaat wel degelijk zoiets als de historische 'waarheid'. Epistemologische tractaten waarin een doorgedreven historisch perspectivisme werd verdedigd, als R.F. Beerlings *Antithesen* (1935), stuitten hem tegen de borst[169]. Uiteindelijk werd het hele getheoretiseer over de historische waarheid hem zelfs teveel en neef Menno kreeg te horen dat '*de begrippen objectivisme e.a. ... mij mijlenver de keel uithangen*'[170].

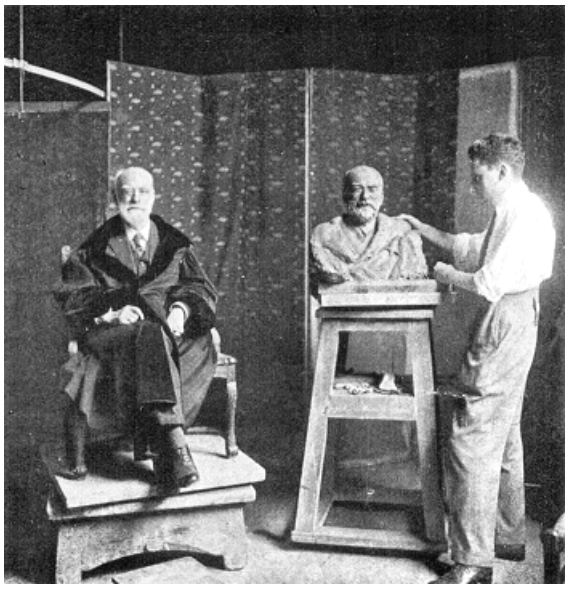
Huizinga wist waarom hij zo voorzichtig moest zijn bij de erkenning van het subjectieve karakter van de historische kennis: '*Van onvermijdelijk subjectieve benadering der problemen tot grove vooringenomenheid en partijdigheid leidt een zacht glooiende helling*'[171]. Het spook van de bewust verwrongen historie zweefde hem voor de geest. Meer in het algemeen pleitte hij in de jaren dertig herhaaldelijk voor een universiteit, waarin de wetenschap een autonoom bestaan, los van al te grote maatschappelijke druk, kon leiden[172]. Voor de geschiedwetenschap in het bijzonder had hij echter weinig vertrouwen in de toekomst. Hij moest vaststellen dat zij steeds meer misbruikt werd voor de meest uiteenlopende doeleinden. De negentiendeeeuwse verworvenheden dreigden in een versneld tempo verloren te

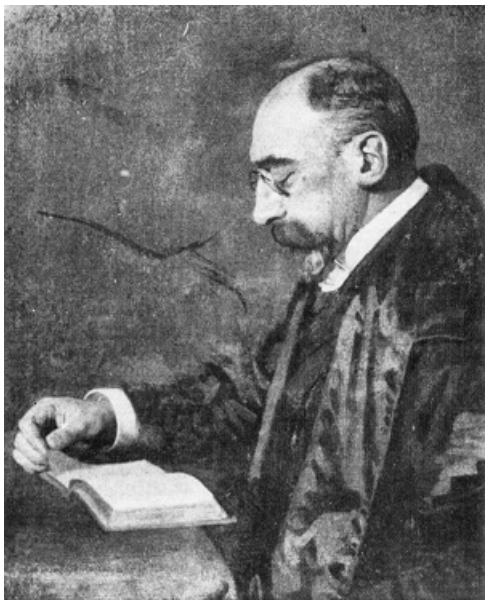
1. Robert Fruin omstreeks 1860.

2. P.J. Blok in vol ornaat, 1924.

3. De beeldhouwer Johan Wertheim werkt aan het borstbeeld van P.J. Blok, augustus 1929.

4. C.H.Th. Bussemaker (portret door R. Bakels).

5. Diner ter gelegenheid van het afscheid van G.W. Kernkamp op 1 juni 1935 in hotel Des Pays te Utrecht (op de achterste rij, eerste van links, Kernkamp; derde van links Huizinga; op de voorste rij, vierde van links, Colenbrander).

6. G.W. Kernkamp.

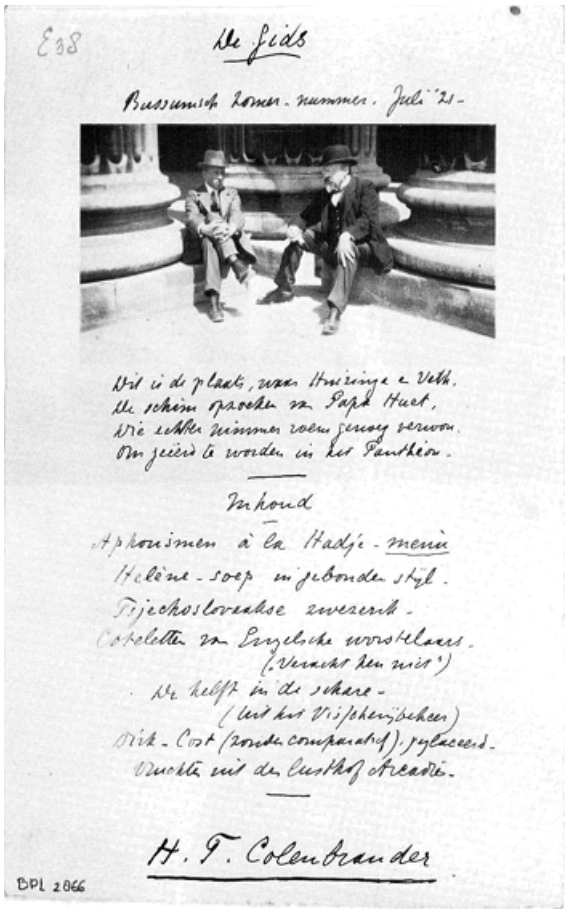
7. Hajo Brugmans omstreeks 1915.

8. H.Th. Colenbrander in 1936.

9. Verlovingsfoto van Johan Huizinga en Mary Schorer, 1902.

10. Johan Huizinga en Jan Veth in Parijs in 1921. De foto is verwerkt in een menu voor een redactiediner van *De Gids* ten huize van Veth, juli 1921. De gastheer parodieerde in het menu namen van recente *Gids*-bijdragen (onder meer Huizinga's *Twee worstelaars met den engel*). Dit is het exemplaar van Colenbrander.

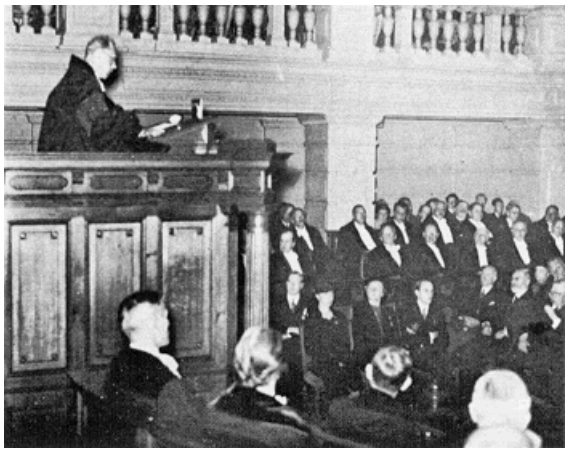
11. Johan Huizinga en R.N. Roland Holst in 1931.

12. Historische Conferentie te Woudschoten, maart 1937. Vooraan op de banken onder meer Annie en Jan Romein. Pieter Geyl en helemaal rechts L. de Jong.

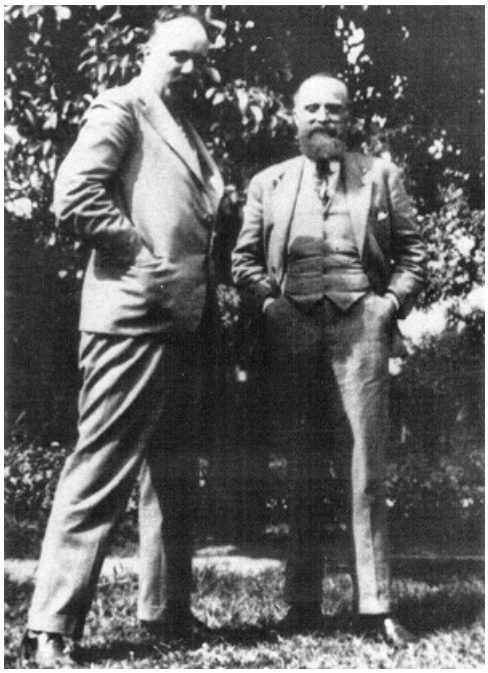
13. Jan Romein geheel rechts, tweede van links Annie Romein (met familieleden), omstreeks 1919.

14. Inaugurele rede van Jan Romein, 16 oktober 1939.

15. Pieter Geyl in Londen, 1922.

16. Pieter Geyl en Herman Vos.

gaan. Een vrije geschiedbeoefening was immers niet langer het ideaal, integendeel: de '*historie in dienstbaarheid*', gehoorzamend aan opgelegde (partij)politieke, religieuze of sociale voorschriften, werd steeds sterker. Twee vormen van die geketende geschiedenis vielen hem bijzonder op: de marxistische en de hypernationalistische geschiedschrijving. Wat de eerste betrof, erkende hij graag dat haar aanhangers terecht hadden geprotesteerd tegen een aantal eenzijdige opties van de traditionele historiografie, maar hij betreurde het dat het historisch materialisme met name in het stalinistische Rusland een '*opgelegde dwangleer*' was geworden. Veel kwalijker echter achtte hij een geschiedbeoefening die werd geknecht door een nationalistische Staat. De '*histoire de parade*', waarin dat knechtschap meestal eindigde, getuigde er op een pijnlijke manier van, hoever de wil tot onbevangen en onpartijdig onderzoek in sommige landen zoek was. Ongetwijfeld dacht hij daarbij vooral aan het nationaal-socialistische Duitsland en het fascistische Italië[173]. Hij vreesde ervoor dat de ware geestesgesteldheid van de historicus, de '*sincerity*' van Carlyle, onder zoveel geweld definitief zou bezwijken[174].

Een cultuur die de vrijheid van de geschiedbeoefening aan banden legt, was voor Huizinga een zieke cultuur, maar een cultuur die de geschiedenis eenvoudig uit haar rangen verdrijft, was in zijn ogen ten dode opgeschreven. Dit gevaar was niet langer denkbeeldig: het antihistorische ideeëngoed won in de jaren dertig immers snel veld. Het was ontstaan als een reactie tegen de doorgedreven historisering van de cultuur in de negentiende eeuw, toen alle aspecten van de samenleving (taal, recht, religie, economie...) in een historisch perspectief werden geplaatst. Het duurde niet lang of er rees verzet tegen dit historisme. Nietzsches tweede *Unzeitgemasse Betrachtung* uit 1874 werd de klassieke tekst van een anti-historisme, waarin werd beklemtoond dat een te verregaande historisering van het wereldbeeld het 'Leven' doodt. Het historisme maakt relativistisch, omdat het elke nieuwe, positieve levens- en denkvorm in zijn krachten aantast. Huizinga had begrip voor dit anti-historisme, maar was bevreesd voor een escalatie. Hij twijfelde bovendien aan de deugdelijkheid van de anti-historistische argumentatie: het verwijt dat het historisme aan de basis ligt van het relativisme en van de teloorgang van een eigen stijl, is inderdaad niet helemaal ongerechtvaardigd; maar geldt ook niet dat een historische oriëntering slechts schadelijk kan werken indien zij berust op een *voorafgaand* verlies van alle vaste intellectuele en zedelijke normen, die buiten de historie zijn gelegen? Met andere woorden: is het historisme niet ook een gevolg van een vooraf bestaand relativisme? Huizinga geloofde niet dat het historisch besef in

een gezonde cultuur nadelig werkt - en autobiografisch voegde hij eraan toe dat hij zelf '*nooit de wankel makende, de slopende werking der historie had ondervonden*'[175]. Aan de verspreiding van anti-historische denkbeelden wenste hij dan ook niet mee te werken. Integendeel: in een reeds uit 1916 daterend negatief *Gids*-advies wees hij - met het beeld van de Italiaanse futurist Marinetti voor ogen - expliciet op de gevaren van het anti-historisme: het leidt tot anarchisme. Redactiesecretaris Colenbrander, die nog in 1910 de ideeën van Nietzsche had bejubeld, moet vreemd hebben opgekeken[176].

Vooral in Huizinga's kritiek op de politiek gebonden historiografie en op het anti-historisme ging het om veel meer dan om een louter geschiedtheoretische discussie: niet alleen de geschiedwetenschap, maar ook de hele cultuur stond op het spel. De geschiedvervalsing en de neiging de maatschappij te onthistoriseren waren voor hem symptomen van, en zelfs symbolen voor een veel algemener cultuurverval. In de jaren dertig werd deze cultuurkritiek door het opkomende nationaal-socialisme en fascisme een overheersend thema in zijn werk. Zij werd niet gevoed door een concreet, partijgebonden politiek engagement. Het is genoegzaam bekend hoe afkerig Huizinga was van het partijenstelsel. Zijn weerzin en onverschilligheid voor de 'partijpolitiek' dateerde reeds uit de jaren 1890 en heeft hem nooit verlaten. Met die houding hing trouwens ook een sterke terughoudendheid ten aanzien van de waarde van de parlementaire democratie samen, een ingesteldheid die natuurlijk de weerbaarheid van deze bedreigde democratieën niet verhoogde[177]. Uiteindelijk voelde hij zich nog het best thuis in de Liberale Staatspartij.

Maar het liefst zag Huizinga zichzelf omschreven als een 'conservatief' en hij vond het heel belachelijk dat dit begrip was geëvolueerd tot een scheldwoord. Onder 'conservatisme' verstond hij eenvoudigweg het erkennen van de waarde van verloren of bezwijkende levens- en gedachtenvormen[178]. De aard van dit conservatisme werd in hoge mate bepaald door de christelijk-liberale synthese, die in het interbellum geleidelijk Kuypers antithese verdrong. In die periode aanvaardden vele confessionelen een wat meer liberaal gekleurde sociaal-economische politiek. Maar omgekeerd (en wellicht in sterkere mate) toonden vele liberalen zich christelijk in die zin dat zij de alomvattende christelijke ethiek steeds meer aanprezen. Dat gold zowel voor liberalen uit de vooruitstrevende VDB als uit de meer behoudende Liberale Staatspartij[179].

Ook Huizinga, wiens religieuze overtuiging in de loop der jaren sterker was geworden, beklemtoonde de waarde van deze ethiek. Zijn praktisch politiek handelen - zoals zijn engagement in de Vol-

kenbondscommissie voor Intellectuele Samenwerking en zijn optreden tegen de Duitse antisemiet J. von Leers in 1933[180] - ging in de eerste plaats uit van dergelijke ethische reflexen. Ethische verontwaardiging vormde ook de basis van zijn cultuurkritiek. Een plotse zijsprong van een oud geworden heer was deze cultuurpathologie natuurlijk niet[181]. Huizinga had immers geen uitzondering gevormd op de algemeen verspreide kritische gestemdheid jegens de moderne beschaving die bij de jongeren van 1890 had geleefd. Zowel zijn cultuurhistorische werken (zeker ook *Herfsttij*!) als zijn Amerika-boeken waren van deze cultuurkritische ingesteldheid doortrokken. Maar het is waar dat de confrontatie van het hele stelsel van verwachtingen en idealen dat door de generatie van Negentig was opgebouwd, met de teleurstellende situatie van het interbellum, in de jaren dertig tot een diepgaander reflectie op het cultuurverval leidde[182].

Op basis van een in maart 1935 te Brussel gehouden voordracht systematiseerde Huizinga nog in datzelfde jaar de resultaten van die reflectie in een boekje, dat de sprekende titel *In de schaduwen van morgen* meekreeg en dat opende met de overbekende woorden: *'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het*'. Het was in de eerste plaats een diagnose van een zichzelf ten gronde richtende beschaving. De kansen op herstel beschreef hij in het postuum gepubliceerde *Geschonden wereld*[183]. *In de schaduwen* maakte hem in één klap beroemd bij een breed publiek. Nog in 1935 beleefde het een vierde druk en het werd - grote uitzondering voor een werk van een Nederlandse historicus - vertaald in negen talen. Het lokte echter ook onmiddellijk kritiek van zeer divers pluimage uit[184].

De kern van Huizinga's betoog lag in de oproep tot een nieuwe cultuur-renaissance: '*een proces van beperking, zuivering, normeering en styleering eener wild voortwoekerende cultuur, - een vereenvoudiging*'[185]. Anders gesteld: er moest een einde worden gemaakt aan de voortschrijdende cultuurvervalsing. De meest opvallende symptomen van die vervalsing waren het heroïsme, het vitalisme en het (Duitse en Italiaanse) hypernationalisme[186]. Met name deze laatste factor, die hij ook in de geschiedschrijving had herkend in de vorm van een geknechte '*histoire de parade*', baarde hem veel zorgen. Hij was geen voorstander van een internationalisme waarin aan de eigenheid van de onderscheiden Europese naties werd voorbijgegaan. Maar het extreme nationalisme, dat zich vooral van de grote staten meester maakte, noemde hij in een brief aan Ter Braak '*de geesel van onzen tijd*'[187]. In februari 1940 contrasteerde hij in een lezingencyclus voor het *Studium generale* te Leiden dat hypernationalisme nog met het gerechtvaardigde patriottisme van de kleine naties[188]. Acht we-

ken later ondervond Nederland wat het nationalisme van een grote buur vermocht.

Maar ook dit hypernationalisme was voor Huizinga slechts een oppervlakteverschijnsel van een dieper liggend fenomeen: de daling van het normbesef op elk terrein. Centraal stond natuurlijk het verval van de *ethische* normen: er was een moreel vacuum ontstaan. Maar ook op *esthetisch* vlak waren alle vaste waarden verdwenen. De esthetische expressie had zich hoe langer hoe meer verwijderd van de Rede en van de Natuur. Kunstenaars eisten luid de volstrekte vrijheid op. Het resultaat was echter een kunst, die bestond uit lege vormen zonder inhoud. Huizinga's kritiek op het 'artisticisme' uit de jaren 1920 werd hier dus omlijst. Tenslotte was er het verval van het *intellectueel* of wetenschappelijk normbesef. De algemene verzwakking van het oordeel, de daling van de kritische behoefte, het misbruiken van wetenschappelijke inzichten en de verzaking van het kennisideaal waren de belangrijkste uitingen van dat verval[189]. Precies op dit punt sloot Huizinga's verzet tegen recente historiografische tendensen bijzonder nauw aan bij zijn cultuurkritiek: getuigde bijvoorbeeld de partijdige geschiedschrijving niet van een daling van de kritische behoefte? Hoe anders was het geweest in de negentiende eeuw! De rustige zelfverzekerdheid van die eeuw, ook op het vlak van de geschiedbeoefening, leek verder verwijderd dan ooit. Dat ze zou terugkeren, durfde hij niet hopen[190]. Dat deze paradijsachtige negentiende eeuw ook tal van '*histoires de parade*' had gebaard, liet hij 'gemakshalve' buiten beschouwing.

Het eigentijdse cultuurverval bracht Huizinga tot een reflectie op de voorwaarden waaraan een beschaving moet voldoen, wil zij gezond blijven. Hij deed dat op twee manieren. In de eerste plaats ontwikkelde hij - aanvankelijk in zijn rectorale rede van 1933, later in een aparte studie - een *historisch-antropologische* theorie van het spelkarakter van de cultuur. *Homo ludens* (1938) bood immers niet alleen een descriptie van de wijze waarop de verschillende cultuurvormen zich als spel ontplooien, maar ook een normatieve analyse van het spel zelf. Het spel is gebonden aan absolute spelregels, die onvoorwaardelijk moeten worden gehoorzaamd. Indien deze regels worden overtreden, gaat het spel zelf ten gronde. De analogie met het eigentijdse cultuurverval was duidelijk: de absolute normen en waarden waren aangevreten; het definitieve cultuurbederf kon niet meer veraf zijn[191]. Maar daarnaast ging hij *cultuurhistorisch* te werk: hij hield zijn tijdgenoten een reële - zij het geïdealiseerde - beschaving uit het verleden voor, waaraan zij zich konden spiegelen.

Dat model was de Noordnederlandse beschaving van de zeventien-

de eeuw. In het cultuurpatroon van de zeventiende-eeuwse Republiek vond Huizinga immers de quintessens van een gezonde en bloeiende beschaving. Reeds vanaf 1909 had hij ervoor gepleit om de bestaande esthetische waardering voor de artistieke prestaties van deze eeuw te documenteren door een diepgaande en wetenschappelijke historische kennis[192]. Dit was een programma en de drie voordrachten over de sociale grondslagen en de eigenheid van de Republiek die hij in januari 1932 te Keulen hield, waren een eerste poging om dat programma zelf te realiseren. Op basis van deze voordrachten verscheen in 1941 een synthese over *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*[193]. Deze 'schets' was geschreven vanuit verwondering. De snelle economische en culturele bloei van de jonge Republiek - Huizinga sprak over het '*wonder van de Republiek*' - kon immers niet restloos worden verklaard door politieke en sociaal-economische factoren. Neen, de zeventiende-eeuwse bloei was een wonder, meer nog: hij was '*een goddelijke zegen*'[194]. Maar het wonder kan niet alleen niet worden verklaard, het is ook uniek. Dat gold ook voor het beschavingspatroon van de Republiek: het was onmiskenbaar een Afwijking van het Algemeen Europese Patroon van de zeventiende eeuw. Terwijl elders in Europa de centraliserende en absolute monarchie opkwam, hield de Republiek vast aan de oude particularistische en door een gematigde regentengroep gedragen staatsvorm. En terwijl de Barok in de rest van Europa triomfeerde, bleef zij in de Nederlandse cultuur afwezig[195].

De kracht van deze uitzonderlijke beschaving lag volgens Huizinga in haar eenvoud, ingetogenheid, gematigdheid en erasmiaanse verdraagzaamheid, kortom: in haar 'burgerlijkheid', een begrip dat hij net als het begrip 'conservatisme' - maar met even weinig succes - wou herwaarderen. Uit sociaal oogpunt vond deze beschaving haar meest typische vertegenwoordigers inderdaad in de stedelijke burgerij, die - al was het maar om eigen handelsbelangen te beschermen - een democratische en sociaal amalgamerende politiek voerde. Scherp gescheiden sociale klassen waren er nooit: er bestond geen praalhof, geen hoge adel en geen gepauperiseerde massa. Binnen dit blijmoedig egalitarisme kregen extremismen geen ruimte: machtswellust, religieuze drijverij of sectarische reflexen werden onmiddellijk getemperd. Heroïsme en felheid stuitten op nuchterheid en soberheid[196].

Deze 'burgerlijkheid' doortrok in Huizinga's visie ook de cultuur in engere zin: kunst, literatuur en wetenschap. Hij accentueerde zeer uitdrukkelijk haar realistische karakter. Hij doelde daarmee niet op een wijsgerig onderbouwd realisme, maar op een sterke werkelijk-

heidszin, waarin de dingen als echt en als elk voor zich bestaand werden erkend. Dat ongeschokte geloof was volgens hem de basis van de grootste artistieke en literaire prestaties van deze beschaving. De Hollandse landschapsschilders, Vermeer, Vondel, Constantijn Huygens...: allen bezaten zij deze '*positieve stijlloosheid*', dat realisme, dat zich niet beperkte tot een louter kopiëren van de werkelijkheid, maar toch nooit de uitdrukking was van een bepaalde these of idee. P.C. Hooft en Rembrandt bereikten juist hun hoogste kunnen, wanneer zij afzagen van hun streven naar een schoner of monumentaler stijl[197]. Een analoge 'stijlloosheid' had Huizinga in 1929 ook reeds aan de Nederlandse wetenschap toegeschreven. In *Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving* kenschetste hij de Nederlandse geschiedschrijving door de oude, vaderlandse deugden: zij ontleent haar eigenheid aan haar '*rustige gewisheid*' en aan haar afkeer van een hartstochtelijk partij kiezen[198].

Nederland's beschaving toonde zeker een geïdealiseerd beeld van de zeventiende-eeuwse Republiek. Dat moet elke lezer opvallen. De vraag is natuurlijk wat er achter die verleidelijke idealisering stak. Of zoals Henriëtte Roland Holst zich afvroeg na de lezing van het presentexemplaar dat 'Han' haar had toegezonden: '*Wat mij ... bijzonder trof ... was ... het zoo goed als geheel ontbreken van schaduwen in het beeld, wat je van die beschaving ontwerpt. Het interesseert mij, of dat min of meer opzettelijk is, omdat je vindt dat die schaduwkant van weinig belang is naast de vele en groote lichtzijden, - of van zelf in het werk gekomen is*'[199]. Wellicht ging het om een bewuste idealisering. Net als dat van Fruin, Blok of Kernkamp was ook Huizinga's beeld van de Republiek gericht op de actualiteit. Het bood de Nederlandse bevolking in de donkere oorlogsjaren niet alleen een troostende herinnering aan schoner tijden, maar was ook een fabel over de eigentijdse cultuur: een zieke cultuur kan zich slechts herstellen door een herwaardering van de traditionele, burgerlijke deugden die de Republiek had veruitwendigd. Voor de geschiedschrijving gold hetzelfde: wil zij haar taak naar behoren vervullen, dan moet zij zich onthouden van partijdigheid en zich laten leiden door de zekerheden van een ongecompliceerd realisme. Ook op dit vlak verscheen de zeventiende eeuw dus als voorbeeld.

Maar niet enkel Nederlands verleden verscheen in Huizinga's werk als model. Ook het eigentijdse Nederland kreeg een paradigmatische functie. Huizinga toonde zich in de jaren dertig trouwens uiterst gevoelig voor de nationale symboliek: hij ijverde voor het correcte gebruik van de vlag, verzette zich tegen het vervangen van het rood-wit-blauw door het fletse oranje-blanje-bleu en beschouwde de wederin-

voering in oktober 1932 van het oude *Wilhelmus* als nationale hymne (tevoren viel Hendrik Tollens' *Wien Neêrlandsch bloed* die eer te beurt) als '*een vaderlandsche daad van hooge beteekenis*'[200]. Kort na de Keulse voordrachten veralgemeende hij in *Nederland's geestesmerk* (1934) zijn cultuurhistorische analyse van de Republiek: het tijdelijke beschavingspatroon van de zeventiende eeuw werd er omgedoopt tot een ontijdelijk Nederlands volkskarakter[201]. Anderhalf jaar daarvóór had hij die analyse reeds *expressis verbis* geactualiseerd. In een op 27 januari 1933 (drie dagen voor Hitlers benoeming tot Rijkskanselier!) te Berlijn gehouden lezing over *Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa* verscheen het eigentijdse Nederland als gidsland. Geo-politieke en historische factoren hadden van Nederland een open natie met een maximale culturele receptiviteit gemaakt. Nederlands nationale eigenheid - opnieuw die paradox! - lag in de internationale gerichtheid van het land, en daarin lagen op hun beurt ook de voorwaarden voor een onpartijdige houding ten aanzien van de Europese problemen *en* een garantie voor onpartijdig wetenschappelijk onderzoek. Uiteindelijk schreef hij - zij het met minder zelfvertrouwen - het eigentijdse Nederland dezelfde politieke positie toe als Blok en zovele anderen al hadden gedaan: het neutrale Nederland als bemiddelaar in het explosieve Europa[202]. Zijn in 1933 overleden vriend Van Vollenhoven zal daar zeker niet vreemd aan geweest zijn[203].

Dit was tevens een bevestiging van de strakke band die er - zeker in de jaren dertig - bestond tussen Huizinga's cultuurhistorische en -kritische werken. In zijn cultuurhistorie werd hij steeds gedreven door een eigentijdse bezorgdheid; in zijn cultuurkritiek baseerde hij zich altijd opnieuw op historische argumenten. In dat kluwen vonden ook zijn geschiedtheoretische denkbeelden hun plaats: in de geactualiseerde cultuurhistorie wees hij de voorwaarden en modellen voor een ware geschiedschrijving aan, in de historiserende cultuurkritiek de culturele onderbouw van een vervalste historiografie.

Eindnoten:

162 *VW*, dl.IV, p.341-359 (vooral p.347 en p.358-359). Vgl. LUB, Huiz. 38.
163 *VW*, dl.V, p.448-451, p.472 en p.482-486 en *VW*, dl.VII, p.157-158.
164 Ondermeer *VW*, dl.VII, p.117-119 en p.123-134.
165 M. TER BRAAK, *Verdediging der cultuur*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.V, 1949, p.627 heeft - reeds in 1935! - de these geopperd dat Huizinga's kritiek op de onvrije (geschied)wetenschap aan de basis lag van zijn cultuurkritiek. In het uitstekende W.E. KRUL, *Johan Huizinga (1872-1945), - Historici van de twintigste eeuw*, Antwerpen-Amsterdam, 1981, p.105 wordt - precies via Huizinga's anti-fascisme - een verband gesuggereerd tussen zijn cultuurkritiek, antropologie en cultuurhistorie.
166 *VW*, dl.VII, p.158-159 (vgl. p.185).
167 J. ROMEIN, *Kanttekeningen bij Huizinga's Cultuurhistorische Verkenningen*, - ID., *Het onvoltooid verleden. Kultuurhistorische studies*, Amsterdam, 1937, p.65-100. Cfr. *infra* hf.V, par.3.
168 *VW*, dl.VII, p.142, noot 1; p.147, noot 2 en p.168. Vgl. kopie Proj. Huiz., Huizinga aan J. Romein, 5 juni 1938 (orig.: IISG) en J. ROMEIN, *Huizinga als historicus*, p.215.
169 R.F. BEERLING, *Antithesen. Vier studies*, Haarlem, 1935 en VW, dl.VII, p.235-236.

170 *De briefwisseling tussen Johan Huizinga en Menno ter Braak*, p.13-15: Huizinga aan M. ter Braak, 22 jan. 1939 (naar aanleiding van M. TER BRAAK, *In gesprek met de vorigen*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.IV, p.5-176 en vooral p.155-161).
171 *VW*, dl.VII, p.147.
172 LUB, Huiz. 76: manuscript over de relatie tussen Universiteit en Maatschappij (1931) en typoscript *De plaats der Universiteit in de cultuur van vroeger en nu* (1932) en *VW*, dl.VIII, p.28-30 (1938).
173 *VW*, dl.VII, p.159-162.
174 Cfr. LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.19-20 en p.93; Huiz. 12: *Theorie, Methode, Bibliotheek- en Archiefwezen*, p.50 en Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *Subj. en obj.*
175 *VW*, dl.VII, p.152-154 en p.189-190. Vgl. LUB, Huiz. 5: *Inleiding I*, p.31-34 en Huiz. 12: env. *Historisme* en notities over Nietzsche.
176 LUB, Ltk.1888/C26c. Voor Colenbranders positie: cfr. *supra* hf.III, par.4-5.
177 Vgl. *VW*, dl.VI, p.315 (uit 1899) met *VW*, dl.VII. p.300-307 (uit 1934). Cfr. C.T. VAN VALKENBURG, *J. Huizinga*, p.55-56.
178 LUB, Huiz.43: ondermeer env. *revol.*, env. *de conserv.* en env. *lib.*
179 H.W. VON DER DUNK, *Conservatisme in vooroorlogs Nederland. - BMGN*, 90 (1975), p.29-30.
180 W. OTTERSPEER, *Huizinga voor de afgrond. Het incident-Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933*, Utrecht, 1984 en P.J. IDENBURG, *De Leidse Universiteit, 1928-1946. Vernieuwing en verzet*, 's-Gravenhage, 1978, p.61-68.
181 Contra C.W. VOLLGRAFF, *Herdenking van Johan Huizinga*, Haarlem, 1945^2, p.30.
182 J. KAMERBEEK jr., *Huizinga en de Beweging van tachtig*, p.159-163 en W.E. KRUL, *Huizinga's faam als cultuurcriticus, - Groniek*, II (1978-1979), nr. 61, p.3.
183 *VW*, dl. VII, p.313-428 en p.477-606.
184 S. LELY-KUENEN en F.W.N. HUGENHOLTZ, *Bibliografie* [*van J. Huizinga*], - *VW*, dl. IX, p.35-36, nr. 259. Voorbeelden van kritiek: W. BANNING, *Huizinga's Kultuurkritiek, - Het Kouter*, I (1936), p.405-412; P.R. BLOK, *Neen Huizinga, niet: in de schaduwen van morgen, maar: in het licht van den komenden dag. Eenige opmerkingen naar aanleiding van Huizinga's 'In de schaduwen van morgen'*, Leiden, [1936]; R. VAN GENECHTEN, *Tegen Huizinga. Uit de nevelen van gisteren*, Utrecht, 1936 en A. VERWEY, *Het lijden aan de tijd, - Het Kouter*, I (1936), p.339-348. Ook later bleef *In de schaduwen* veel aandacht trekken.
185 LUB, Huiz. 20: *Renaissance*, p.137.
186 *VW*, dl. VII, p.361-371 en p.379-392.
187 *VW*, dl. VII, p.261-278 (cfr. de instemmende reactie van Geyl in kopie Proj. Huiz., P. Geyl aan Huizinga, 23 sept. 1934, orig. in NLMD) en kopie Proj. Huiz., Huizinga aan M. ter Braak, 27 sept. 1936 (orig.: privé-bezit).
188 *VW*, dl. IV, p.497-554. Cfr. M. TER BRAAK, *De legitieme idee*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl. VII, 1951, p.546-551.
189 *VW*, dl.VII, p.337-360, p.372-378, p.403-409 en p.412. Cfr. G.A.C. VAN DER LEM, *Huizinga en het cultuurverlies van zijn tijd, - Skript*, 4 (1982-1983), p.289-299.
190 Ondermeer *VW*, dl.VII, p.235-236.
191 *VW*, dl.V, p.3-25 en p.26-246. Over *Homo ludens* ondermeer: R. ANCHOR, *History and Play: Johan Huizinga and his Critics, - History and Theory*, 17 (1978), p.63-93; E.H. GOMBRICH, *Huizinga's Homo ludens*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*, p.133-154 en J. EHRMANN, *Homo Ludens revisited, - Game, Play, Literature*, (*Yale French Studies*, 41), New York, 1968, p.31-57.
192 LUB, Huiz. 27: *Bourgondische cultuur*, p.4-6 (vgl. Huiz. 121: env. *Komen onze noties uit kunst, literatuur of geschiedenis*?).
193 J. HUIZINGA, *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts. Ihre sozialen Grundlagen und nationale Eigenart*, Jena, 1933 (niet in *VW*) en *VW*, dl.II, p.412-507. De beste commentaar op dit werk is A.TH. VAN DEURSEN, *Cultuurgeschiedenis bij Huizinga en in de oude Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN), - Theoretische Geschiedenis*, 13 (1986), p.197-208.
194 *VW*, dl.VII, p.284.
195 Vooral *VW*, dl.II, p.414-417.
196 *VW*, dl.II, p.437-449 en p.463-465. Vgl. de lezenswaardige beschouwingen van E.H. Kossmann over de rol van de 'middelmaat' in de Nederlandse cultuur van de laatste honderdvijftig jaar: E.H. KOSSMANN, *Anderhalve eeuw Nederlandse cultuur, - De Gids*, 150 (1987), p.104-111.

197 *VW*, dl. II, p.465. p.470-471. p.480-481, p.485-488 en p.490-493. Cfr. J. BRUYN, *Het probleem van het realisme in de zeventiende-eeuwse kunst van Huizinga tot heden, - Theoretische Geschiedenis*, 13 (1986), p.209-218.
198 *VW*, dl. II. p.324-326. Vgl. *VW.* dl. VIII, p.462 en LUB, Huiz. 113: *America and the Romantic Movement*, openingspassage.
199 Kopie Proj. Huiz., H. Roland Holst aan Huizinga, 5 dec. 1941 (orig.: NLMD).
200 G.A.C. VAN DER LEM, *De Prins in de geschiedschrijving van de laatste halve eeuw*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht, 1984, p.191-193.
201 *VW*, dl. VII. p.279-312.
202 *VW*, dl. II, p.284-303. Vgl. *VW*, dl. II, p.282-283 en LUB, Huiz. 103 en 107. Cfr. W.E. KRUL, *Inleiding*, p.23-27.
203 Cfr. *VW*, dl. VI, p.495-498. Vgl. *supra* hf. III, par. 3.

Slotbeschouwing

Keren we terug tot de drie beelden die Huizinga's zoektocht naar het '*fraaie amalgaam van Kunst en Wetenschap*' had opgeroepen: voor Locher was hij een doorzetter, voor Geyl een weifelaar, voor Ter Braak en Van Eyck een afvallige. Wie Huizinga's *Verzamelde Werken*, aangevuld met de briefwisseling en het uitgebreide archiefmateriaal, grondig doorneemt, moet constateren dat het oordeel van

Locher de werkelijkheid het dichtst benadert, maar ook dat diens beeld in zijn rechtlijnigheid te eenvoudig is. Beschouwen we nog even Huizinga's ontwikkelingsgang.

Met het non-conformisme van Tachtig ging een afwijzende houding ten aanzien van de traditionele, 'rationalistische' historiografie samen. In een academisch gevormde geest als die van de jonge Huizinga vertaalde deze afwijzing zich in een krachtig uitgebouwd antipositivisme. Dit anti-positivisme had in de eerste plaats negatieve gevolgen en ontwikkelde zich tot een principiële kritiek op elke vorm van een natuurwetenschappelijk getinte geschiedbeoefening. Dat Huizinga deze 'anti'-beweging echter ook een constructieve werking kon verlenen, bleek niet alleen uit zijn theorie van de 'geschiedenis-als-vormgeving', maar vooral uit zijn kleine fenomenologie van de historische belangstelling, die gestoeld was op het idee van de persoonlijke en intieme betrokkenheid op het verleden van lezer en schrijver. Merkwaardig genoeg was hij zeker op dit punt een '*voorbeeld zonder school*'[204]: de historische belangstelling verdween na hem opnieuw uit het gezichtsveld van de geschiedtheoretici.

Deze principiële kritiek op het historisch positivisme was 'modern', maar vooral... kritisch. En het was juist de hoogwaardigheid van Huizinga's kritiek, versterkt door een natuurlijke aanleg maat te houden, die hem toeliet in te zien dat de 'moderniteit' had geleid tot een nieuw conformisme, dat minstens even arrogant, zoniet arroganter was dan het door Tachtig bestreden conformisme. In de anti-positivistische afwijzing van de 'rationalistische' historiografie was het artistieke en subjectieve karakter van de geschiedschrijving nu zo sterk benadrukt, dat hij zich geroepen voelde zich tegen deze nieuwe dogmatiek af te zetten. In dit kader past zijn gedeeltelijke afrekening met het eigen verleden rond 1925: het waren de eigentijdse uitwassen van dat verleden die hem stoorden. Ter Braak en Van Eyck, maar ook Geyl hebben zich op dit punt laten misleiden. De kritiek op het 'artisticisme' en het subjectivisme was geen verraad aan oude idealen en ook geen twijfelen aan de positieve verworvenheden van de geschiedtheoretische vernieuwing. *Echte* kunst en *echte* wetenschap sloten elkaar voor Huizinga nooit uit en van een verraad, van een aarzelen of zelfs van een keuze voor één van beide kon dan ook geen sprake zijn. Het begrippenpaar 'Kunst-Wetenschap' was voor hem met andere woorden een valse dichotomie, waarop zijn in een andere context uitgesproken boutade bijzonder toepasselijk was: '*Het is hier kiezen of deelen, d.w.z. ik zal deelen, en gij kunt kiezen*'[205].

Huizinga's geschiedtheorie uit de jaren twintig en dertig is misschien het best te omschrijven als een '*renaissance*': het was een po-

ging het historisch universum, waarin irrationaliteit, partijdigheid, kunsthoogmoed en de verzaking van het waarheidsideaal een steeds dominantere rol gingen spelen, uit te zuiveren en te stileren. En zoals de Renaissance steun zocht in de Antieke cultuur, zo greep ook Huizinga terug op niet één, maar op verschillende tradities. Het was natuurlijk geen toeval dat de keuze daarbij in de eerste plaats op de eigen vaderlandse historiografie viel, en meer bepaald op de '*in parelgrijzen toon gehouden*' studies van Fruin. Voor Huizinga was Fruin niet alleen een vertegenwoordiger van een geschiedschrijving die nog niet leed aan de gebreken waaronder de eigentijdse historiografie gebukt ging; hij was ook de verpersoonlijking én van Nederlands geest én van de negentiende eeuw[206]. Huizinga's beeld van deze eeuw werd naar het einde van zijn leven toe steeds positiever: haar solide, burgerlijke cultuur trok hem meer en meer aan. De negentiende eeuw was het hoogtepunt van de Europese wetenschapstraditie, gekenmerkt door rationaliteit en zekerheid[207]. Maar in haar schoot was tevens de neo-idealistische erkenning van de beperkingen van het sciëntisme geboren, en deze erkenning bleef ook na 1920 een vaste component van zijn geschiedtheorie.

De kritiek van jonge literatoren als Ter Braak en Van Eyck, maar ook Nijhoff en Adriaan Roland Holst berustte dus op een verkeerde inschatting van de betekenis van Huizinga's latere accentuering van het belang van het waarheidsstreven in de geschiedschrijving: die accentuering ontsprong uiteindelijk aan dezelfde kritische instelling als zijn vroegere beklemtoning van de grenzen van de rationaliteit. Ook jonge historici als Geyl en Romein ontsnapten niet geheel aan deze verkeerde inschatting. Maar hun kritiek viseerde ook andere aspecten van Huizinga's denken. Huizinga was voor hen in zekere zin een 'ouderwets' historicus. Natuurlijk was niet het vermeende 'onwetenschappelijke' karakter van *Herfsttij* daarvan de oorzaak, zoals bij Oppermann of Sam Muller: de meeste generatiegenoten en jongeren ontvingen het boek juist gunstig en hadden niets aan te merken op het wetenschappelijke gehalte ervan[208]. Neen, het ging om iets anders: Huizinga's afwijzing van een geëngageerde geschiedschrijving stoorde hen. Was ook de verplichting de maatschappij te perfectioneren immers geen onderdeel van de zo door Huizinga verdedigde Europese cultuurtraditie? En: konden historici zich wel aan die opdracht onttrekken? Geyl en Romein waren militante geschiedschrijvers en de in hun ogen machteloze cultuurkritiek van Huizinga voldeed hun strijdbaar temperament niet. Een pleidooi voor een 'losheid ten aanzien van het heden' konden zij niet aanvaarden. Op dit punt liet Huizinga hen in de steek en gingen zij elk hun eigen weg.

Eindnoten:

204 Cfr. A. VAN DER LEM, *Johan Huizinga (1872-1945). Voorbeeld zonder school*, - M. SMITS (red.), *Illustere historici. Leven, werk en invloed van toonaangevende geschiedschrijvers*, Nijmegen, 1988, p.104-130.

205 LUB, Huiz. 63: env. *Niet vluchten! de Kunst.* Cfr. *VW*, dl. VII, p.170-172.

206 *VW*, dl.VI, p.526-530 en *VW*, dl.VIII, p.458-459.

207 Exemplarisch is kopie Proj. Huiz., Huizinga aan H.Th. Colenbrander, 10 dec. 1943 (orig.: LUB): 'Ik denk dikwijls: hoe gelukkig om in 1820 of 1830 geboren te zijn geweest, en een wereld te

hebben bewoond die, behoudens enkele schokken, een van orde, vrede en betrekkelijk van ontzag voor recht was. Komt zij ooit terug, en wanneer?' Vgl. W.E. KRUL, *Huizinga's faam als cultuurcriticus*, p.6-7 en ID., *Inleiding*, p.12-13. Deze blijvende verbondenheid met het negentiende-eeuwse verleden was niet alleen Huizinga eigen. Zij leefde ook bij andere Negentigers als Jolles (W. THYS, *Uit het leven en werk van André Jolles*, p.131).

208 In de jaren 1960, toen de historiografie een meer 'sociaal-wetenschappelijke' taak werd toegeschreven, werd *Herfsttij* wel eens naar de 'schone letteren' verwezen (een voorbeeld in W.E. KRUL, *Huizinga's faam als cultuurcriticus*, p.3). Bij generatiegenoten als Hajo Brugmans kreeg *Herfsttij* echter een goede pers: H. BRUGMANS, *Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen, - Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 juli 1919, avondbl.B, p.1 en *Ibid., - De Amsterdammer*, 23 aug. 1919, nr.2200, p.1 en 17 dec. 1921, nr.2321, p.8. Voor Romeins bewondering: J. ROMEIN, *Huizinga als historicus*, p.213. Het beeld dat Hugenholtz van de *Herfsttij*-receptie heeft geschetst, is dus te somber: F.W.N. HUGENHOLTZ, *Herfsttij 50 jaar, - Spiegel Historiael*, 4 (1969), p.241-243; ID., *Le Déclin du Moyen Age 1919-1969, - Acta Historiae Neerlandica*, 5 (1971), p.40-51 en ID., *The Fame of a Masterwork*, - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMAN en G. VAN DER PLAAT (uitg.), *Johan Huizinga*, p.91-103 (vaak kritiekloos overgenomen, zo ondermeer door G. DE BRUIN, *De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (*Aula-paperback*, 86), Utrecht-Antwerpen, 1983, p.67 en p.324, noot 32).

Hoofdstuk V Tegen de traditie. Romein over engagement en beeldvorming

Kernkamp, Brugmans, Colenbrander en Huizinga waren geboren omstreeks 1870. Zij waren in de eerste decennia van deze eeuw toonaangevend geweest in de Nederlandse historische wereld. Toch waren hun ideeën niet onaangevochten gebleven. Een nieuwe generatie, geboren rond 1890, drong zich vanaf de jaren twintig op, vaak met veel verbaal geweld. De voornaamste vertegenwoordigers van deze generatie waren Pieter Geyl (1887-1966) en Jan Romein (1893-1962). Kort vóór de Tweede Wereldoorlog veroverden zij hun plaats in het universitaire bestel: Geyl volgde in 1935 Kernkamp op in Utrecht, Romein in 1939 J.S.. Theissen in Amsterdam. De aflossing van de wacht voltrok zich, zij het weinig elegant: beide benoemingen gingen gepaard met veel rumoer. Maar daarna lag voor de twee nonconformistische protagonisten een langdurig professoraat in het verschiet. Zowel Geyl als Romein bleven - met een onderbreking tijdens de Oorlog - meer dan twintig jaar op hun post. Vanuit die functie propageerden zij hun denkbeelden over de aard, de taak en de ontwikkeling van de geschiedwetenschap. Veel van deze denkbeelden hadden zij reeds in de periode vóór hun professoraat uitgewerkt. Beider geschiedtheoretische ideeën bleven echter niet ongewijzigd. Zowel de Utrechtse als de Amsterdamse hoogleraar schrokken er niet voor terug hun visie op Clio met de steeds veranderende politieke en sociale omstandigheden te confronteren en haar desnoods aan te passen aan de nieuwe eisen des tijds. Hun denken was ‘elastisch’.

‘Geyl en Romein’: de woorden vloeken haast. In een openhartige bui schreef de eerste aan de tweede: ‘*Wij zijn... heel verschillend geconstrueerde geesten en dat zal nog wel eens blijken*’[1]. De brief dateert uit 1947, toen de relatie tussen beiden al verslechterde. De bevestiging van Geyls voorspelling liet niet lang op zich wachten en korte tijd later schoot er van de relatie tussen beiden niet veel meer over. Hun onmin werd bijna spreekwoordelijk. Romeins assistent J. Haak voelde zich later zelfs gedwongen zich tegenover zijn leermeester te verontschuldigen omdat hij diens naam in één adem met die van Geyl had genoemd. Hij wist dat dat Romein als ‘*een moderne dissonant*’ in de oren klonk[2].

De heftige wederzijdse bestrijding die in de na-oorlogse jaren het klimaat tussen Geyl en Romein heeft vertroebeld en de indruk die dit conflict op tijdgenoten en latere waarnemers heeft gemaakt, heeft echter de overeenkomsten tussen beide historici al te zeer overschaduwd. En die overeenkomsten bestonden wel degelijk. Romein voelde dat trouwens zelf aan. In een uit 1949 daterend overzicht van *De geschiedschrijving in Nederland tijdens het interbellum* sprak hij met veel lof over de in 1938 door Geyl opgerichte *Nederlandsche Historiebladen*, en wel om de volgende reden: '*Hoewel niet minder wetenschappelijk dan haar oudere broers, betoonde deze periodiek zich in hoge mate actueel en strijdvaardig - een eigenschap ook in dit geval door de redacteur-stichter geaccentueerd. Het had, juist van dit modernisme uit, oog voor de "kernproblemen", d.z. de "onoplosbare" of beter die welke telkens een andere oplossing vereisen, vinden en hereisen en die daarom tegelijk historisch zijn én actueel*'[3]. Geyl had een dergelijk '*modernisme*' reeds vroeger - in 1938 - ook bij zijn Amsterdamse collega opgemerkt en had precies daarom diens medewerking aan de *Historiebladen* tegenover zijn Nederlandse mederedacteuren verdedigd: '*Een beetje meer kleur en persoonlijk inzicht zou Historiebladen gunstig kunnen doen afsteken bij de Bijdragen*'[4].

Waarin bestond die overeenkomst? Waarom loofde Romein - zelfs nog op een moment dat de vriendschapsbanden met Geyl al doorbroken waren - diens *Historiebladen* en welke eigenschap waardeerde Geyl zo in zijn opponent? Voor beiden gold dat de geschiedschrijver zich niet mocht onttrekken aan de grote eigentijdse politieke en maatschappelijke debatten en dat zijn werk een '*Act of Faith*' moest bevatten[5]. Beiden verwachtten van de waarlijk moderne historicus dat hij zich zou engageren. En beiden accentueerden de sociale functie - in een oudere terminologie: de pragmatische dimensie - van de historiografie. De geschiedschrijving was voor hen de voortzetting van de politiek, zij het met andere middelen. De terughoudendheid van de oude garde ten aanzien van een vermenging van deze twee domeinen van het menselijk handelen was hen te ver gegaan en de 'losheid ten aanzien van het heden' die door Huizinga als één van de adagia van de historicus was vooropgesteld, was in hun ogen strijdig met de fundamentele taak van de historiografie. Het was precies in de verdediging van een actualiserende en geëngageerde geschiedschrijving dat ze elkaar konden vinden. Dat was geen overbodige luxe, aangezien niet iedereen zich zo vriendelijk-zachtmoedig kon verbazen over hun opvatting als de Utrechtse mediëvist D.Th. Enklaar. Velen onderschreven in het interbellum immers nog de stelling dat de geschiedenis haar doel in zichzelf moest hebben[6]. Daardoor bleven

zowel Romein als Geyl lang fel omstreden figuren.

Toch stonden beide historici in hun generatie niet alleen met hun pleidooi voor een geëngageerde geschiedschrijving. De *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (1945-1947) van L.J. Rogier (geboren in 1894) bijvoorbeeld werd met 'hartebloed' geschreven. De Nijmeegse hoogleraar toonde weliswaar weinig waardering voor Romeins geschiedschrijving '*in opdracht van de tijd*', maar beschouwde de eigen geschriften toch ook - en terecht - als een bijdrage tot de katholieke 'herleving'[7]. En ook de wat jongere Jacques Presser (geboren in 1899) was in de eerste plaats een '*historien engagé*'. Voor de machthebbers uit het verleden was hij een satyr, met de *underdogs* voelde hij zich solidair. Zijn in 1965 verschenen *Ondergang*, waarin hij op uiterst emotionele wijze de vervolging en de verdelging van de Nederlandse joden in de Tweede Wereldoorlog beschreef, was één lange klacht en aanklacht[8].

Eindnoten:

1 IISG, Rom.C13: P. Geyl aan Romein, 15 jan. 1947.
2 IISG, Rom.C15: J. Haak aan Romein, 28 okt. 1960.
3 J. ROMEIN, *Carillon der tijden. Studies en toespraken op cultuurhistorisch terrein*, Amsterdam, 1953, p.158.
4 Cfr. P. VAN HEES, *Van 'Nederlandsche Historiebladen' tot 'Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden' - TvG*, 99 (1986), p.484-485.
5 Cfr. CH. BEARD, *Written History as an Act of Faith, - American Historical Review*, 39 (1934), p.219-231.
6 IISG, Rom.C12: D.Th. Enklaar aan Romein, 29 mei 1955 en TH.J.G. LOCHER, *Geschiedenis van ver en nabij. Onuitgesproken afscheidsrede*, Leiden, 1971, p.7.
7 J.A. BORNEWASSER, *Geschiedwetenschap en engagement bij L.J. Rogier (1894-1974), - TvG*, 87 (1974), p.443-459.
8 B.W. SCHAPER, *Jacques Presser: 'historien engagé', - TvG*, 83 (1970), p.495-498; N. VAN DER ZEE, *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie*, Amsterdam, 1988 (passim) en J. TOLLEBEEK, *Jacques Presser, - Kritisch Denkerslexicon*, Alphen aan den Rijn-Brussel, afl.7, 1989, p.1-14.

1. Het marxisme als fundament

In het geval van Romein richtte de kritiek zich vooral op diens marxisme. Niet ten onrechte: het marxisme was voor hem immers niet alleen de enige juiste politieke keuze, maar ook een levensbeschouwing en een manier van denken die alle andere overtrof. Het was voor hem het referentiepunt waar hij altijd naar kon verwijzen, beter nog: het fundament dat zijn denken en handelen schraagde. Dé *Bildungserlebnis* van Romein was de Russische Revolutie. In een brief uit 1955 omschreef hij de betekenis van deze wereldschok als volgt: '*De generatie, waartoe mijn leermeesters behoorden hebben nog geheel geleefd onder de indruk van de Franse Revolutie... met mijn generatie, die welke omstreeks 1900 geboren is, is de omslag gekomen. Voor hen is de Russische Revolutie de doorslaggevende gebeurtenis uit hun leven geweest, onverschillig of zij deze positief dan wel negatief waardeerden, onverschillig*

zelfs of zij dit weten of niet'[9]. De uitspraak is wellicht te generaliserend (al dulden de slotwoorden niet veel tegenspraak), maar als zelfanalyse bezit zij grote waarde.

Romein kwam met het marxisme in aanraking in Leiden, waar hij zich in 1914 als student Theologie had ingeschreven[10]. Eén jaar later veranderde hij echter van studierichting: Nederlandse Letteren en Geschiedenis genoot nu zijn voorkeur In 1916 slaagden zijn Leidse medestudenten Hans Kramers, Dirk Coster en vooral Dirk Struik (die zich reeds in de zomer van 1915 bij de SDP had aangesloten) erin, hem tot het marxisme te bekeren. Vlot ging dat niet: veel van de

marxistische propaganda voldeed niet aan de intellectuele maatstaven van de noviet. Maar eens overtuigd, gaf hij zich ten volle. Hij werd één van de leiders van de Vereeniging tot Studie van het Socialisme, volgde in 1917 gespannen de gebeurtenissen in Rusland en beleefde de Oktober-revolutie als een overwinning van de op de toekomst gerichte politieke krachten. Van toen af volgden de gebeurtenissen elkaar snel op. Hij werd lid van de in 1919 opgerichte Bond voor Revolutionair-Socialistische Studenten en secretaris van het communistische kamerlid Willem van Ravesteyn. Eind 1920, enkele maanden nadat hij was afgestudeerd, trad hij tenslotte - samen met zijn echtgenote Annie Verschoor - toe tot de CPH[11].

De volgende jaren waren jaren in dienst van de 'Beweging'. Romein frequenteerde de afdelingsvergaderingen van de CPH in Rotterdam en in 1922 werd hij medewerker van het theoretische orgaan *De Communistische Gids* en redacteur van het partijdagblad *De Tribune*. Hij was reeds vanaf 1916 op dit blad geabonneerd geweest en had het - als financieel onafhankelijke student - in 1917-1918 ook geldelijk gesteund. Lang zou dit redacteurschap echter niet duren: de onvrede van enkele jongere partijleden met de strakke interne discipline en de bemoeienissen van de leiding van de in Moskou zetelende Komintern leidden in 1925 tot een paleisrevolutie in de CPH. De oude voormannen Van Ravesteyn, Wijnkoop en Ceton sleurden Romein in hun val mee: hij werd ontheven van zijn redactiefunctie. Maar de Partij verliet hij nog niet. Pas in 1927 - nadat een door hem ondernomen poging de officiële CPH en de nieuwe splinterpartij van Wijnkoop te verzoenen was mislukt - werd hij geroyeerd omdat hij weigerde een partij-'catechismus' te onderschrijven. Dit royement was zijn eerste (pijnlijke) confrontatie met de eisen van de orthodoxie; het zou niet de laatste zijn.

1927 - Het einde van de band tussen de Romeins en de CPH? Ja... althans volgens de officiële en steeds volgehouden lezing van het echtpaar. Recent onderzoek heeft echter anders geleerd. De gegevens die A. Brandenburg in haar biografie van Annie Romein heeft samengebracht, wijzen erop dat beide echtgenoten niet lang buiten de Partij bleven. In mei 1930 ontbond Wijnkoop namelijk zijn contrapartij, legde (onder druk van Moskou) een bekentenis van ongelijk af en werd opnieuw lid van de oude CPH. Achter Wijnkoop aan traden nu ook de Romeins opnieuw tot de Partij toe, echter niet onder hun eigen naam, maar wel onder de naam van Jans moeder, Ter Marsch. Tot 1937 of '38 bleven zij geheim partijlid[12].

In dat perspectief wordt het uitgesproken linkse karakter van Romeins vriendenkring in de jaren dertig begrijpelijk. Zelf kon hij - na

alle maneuvers van de Komintern - misschien niet meer met hetzelfde enthousiasme als vroeger de Sovjet-Unie tot de '*haard der Wereldrevolutie*' uitroepen[13], maar de Russische Revolutie en haar voorgeschiedenis bleef één van zijn geprivilegieerde onderzoeksdomeinen. En met wetenschappelijk profijt! De bestudering van het 'Londense' conflict van 1903 tussen bolsjewieken en mensjewieken bracht hem in 1931 bij een theoretisch vraagstuk: kon het feodale Rusland - logisch gesproken - de liberaal-kapitalistische maatschappijfase door de Revolutie 'overslaan' en onmiddellijk overgaan tot het opbouwen van een socialistische maatschappij? In 1935 kwam zijn antwoord: ja, het kon, en het was zelfs niets ongewoons. De Russische situatie, zo betoogde hij in *Forum*, was slechts een illustratie van een algemene wet uit het domein van de historische ontwikkeling. De zogenaamde '*wet van de remmende voorsprong*' leerde dat de historische ontwikkeling niet bestond uit een reeks elkaar opvolgende en onvermijdelijke stadia, maar uit een patroon van verspringingen en van het overslaan van stadia[14]. Deze 'verspringingstheorie', geboren uit de door politieke motieven ingegeven studie van de Russische geschiedenis, werd met veel lof onthaald. Zo uiteenlopende geesten als Ter Braak, Gerretson en Geyl kruisten het *Forum*-essay als betekenisvol aan[15]. Terecht: de heuristische waarde ervan was en is nog steeds groot, niet alleen voor de geschiedwetenschap, maar ook voor disciplines als de sociologie en de economie[16].

Het marxisme doordrong echter niet alleen Romeins wetenschappelijke activiteiten, maar ook zijn politieke journalistiek. Na het debâcle met *De Tribune* raadde Van Ravesteyn hem aan het bij *De Groene Amsterdammer* te proberen. Dat lukte en een tijd lang verzorgde hij regelmatig de rubriek 'Buitenland' in dit blad. Geschillen over de (on)partijdigheid van zijn ingezonden stukken en over de afbakening van zijn werkterrein (ten aanzien van dat van hoofdredacteur Kernkamp) maakten ook hieraan een einde[17]. Lang moest hij echter niet wachten op een nieuw afzetgebied voor zijn journalistieke produkten: tijdens een ontmoeting met de dichter en essayist Jan Greshoff begin januari 1936 in Brussel bedong hij voor *Groot Nederland* een maandelijkse bijdrage over de internationale politieke situatie te mogen leveren[18].

Dat een historicus ook journalist was en in die hoedanigheid het onverschillige Nederlandse publiek wou voorlichten en begeleiden bij de vorming van een politiek oordeel in de altijd 'verwarde tijden', was natuurlijk geen nieuw verschijnsel. Kernkamp en Colenbrander waren hierin voorgegaan. Maar Romeins bedoeling verschilde toch van die van zijn oudere collega's. In een toelichting bij zijn plannen

voor *Groot Nederland* schreef hij Greshoff een maandelijks rapport over de internationale politiek te willen geven, '*evenwel niet in de vorm van een "overzicht"... maar zó dat elk artikel een afgerond onderwerp zou behandelen, actueel, doch... "met behulp" van historische perspectieven*'[19]. Hij wou dus de kroniekmatige overzichten van Kernkamp en Colenbrander overstijgen en stond zo meteen een stap dichter bij een echte eigentijdse geschiedenis. Hij slaagde daar ook in en met name in het radicaal-linkse segment van de Nederlandse en Belgische studentenwereld gold hij snel als een autoriteit[20].

Dat Romeins politieke commentaren precies in dat milieu veel succes kenden, was geen toeval. Voor hem (en voor zijn lezers) was het Sovjet-systeem aanvankelijk immers geen probleem, maar een oplossing. Over de Sovjet-grondwet van 1936 schreef hij nog in een jubelstemming[21]. In februari 1937 kon hij echter niet langer zwijgen: de Trotskisten-processen dwongen nu wel tot kritiek. Tussen februari 1937 en februari 1938 verliet hij de CPN[22]. Maar ook daarna bleef hij spaarzaam met openlijke kritiek op de stalinistische dictatuur. Binnenskamers groeide de twijfel omtrent de zegeningen van het Sovjet-systeem weliswaar meer en meer[23]. Maar de strijd tegen het fascisme en nationaal-socialisme bleef hét grote probleem en daarbij was de Sovjet-Unie een broodnodige bondgenoot. Nog in 1938 zag hij de Sovjet-Unie als de enige waarborg tegen een overwinning van de uiterst-rechtse regimes. Uit eigen ervaring in het in 1936 opgerichte Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische Intellectuelen wist hij hoe moeilijk het was een eenheidsfront tegen het fascisme te vormen. De Sovjet-Unie precies nu laten vallen zou die moeilijkheden alleen nog maar vergroten[24]. Het in het communisme geïnvesteerde emotionele kapitaal en een renegaten-complex werkten in dezelfde richting[25].

Deze ambivalente houding bevorderde uiteraard Romeins kansen op een academische carrière niet. Reeds lang zocht hij een vaste betrekking. Het occasionele vertaalwerk, de freelance-journalistiek, het werk voor het toch amateuristisch blijvende Instituut voor Historische Leergangen dat hij samen met zijn vriend Jef Suys had opgezet: het bevredigde hem niet. Hij vreesde door een al te grote verbrokkeling van zijn krachten voor een 'manusje-van-alles' te worden versleten[26]. De relaties werden ingeschakeld: Henriëtte Roland Holst, Huizinga, zelfs de 'oude heer' Brugmans, maar alles zonder succes. In 1935 informeerde hij discreet bij de Leidse hoogleraren Nicolaas van Wijk en Huizinga naar zijn kansen bij de vacature-Kernkamp in Utrecht. Maar de voordracht was toen al lang opgesteld[27]. Drie jaar later bood zich echter een nieuwe kans aan om de

droom hoogleraar te worden - een droom die hij reeds in zijn studentenjaren had gekoesterd[28] - in vervulling te zien gaan: door het emeritaat van Brugmans en het overlijden van Theissen waren de Algemene en de Vaderlandse Geschiedenis te Amsterdam vrijgekomen. Romein leek vooral voor de eerste leerstoel een geschikte opvolger. Maar nu kreeg hij de rekening voor zijn Sovjet-ideeën gepresenteerd. Van communistische zijde nam men hem zijn kritiek op de Trotskisten-processen kwalijk. Partijvoorzitter Ko Beuzemaker trok in twee lange artikelen in *Het Volksdagblad* (4 en 11 juni 1938) van leer tegen die '*monsterachtige verdraaiing van de werkelijkheid in de Sowjet-Unie*' en bij de eindstemming in de Amsterdamse gemeenteraad onthield de CPN-fractie hem haar steun[29]. De andere niet-socialistische fracties stemden ook tegen, maar om de omgekeerde reden. Daar speelde zich juist af wat Van Wijk al in 1935 en niet ten onrechte had gevreesd: Romeins royement van 1927 uit de CPN overtuigde de leden van deze fracties niet en zij wachtten zich er wel voor de toch al 'rode' Gemeentelijke Universiteit nog 'roder' te kleuren. De notoire mediëvist N.B. Tenhaeff werd benoemd, terwijl de leerstoel van Theissen aan H.A. Enno van Gelder, groot kenner van de geschiedenis van de Opstand, toeviel. Eén jaar later lukte het dan toch voor Romein. Enno van Gelder had bedankt voor het karig betaalde extra-ordinariaat Vaderlandse Geschiedenis. De CPN-fractie nam nu een grote bocht en Romein werd - met communistische steun, maar na een langdurige anti-campagne van de rechtse partijen en pers - benoemd tot buitengewoon hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis[30].

De tegenstanders van de benoeming verweten Romein ondermeer een gebrek aan vaderlandsliefde: '*Een Nederlander, die afwijzend staat tegenover zijn eigen volk en zijn eigen vaderland, behalve op salarisdag, is geen Nederlander. Hij zoeke een andere vaderland*', schreef een criticus in *De Telegraaf*, daarmee doelend op de nieuwe hoogleraar[31]. Dat was niet alleen een venijnig, maar ook een ongelukkig gekozen argument. Het is waar dat het marxisme Romein oorspronkelijk weinig waardering voor de nationale tradities bijbracht. De jonge communist was gefascineerd door de ontwikkelingen op de internationale politieke scène, die zoveel wijder was en zoveel meer beloofde dan het bekrompen Nederland hem kon bieden. Het parochialisme, de 'bourgeois'-mentaliteit, de kortzichtigheid... het waren allemaal factoren die hem er in 1918 toe brachten Busken Huets woorden tot de zijne te maken: '*Zoo vaak ik Nederland terugzie, ontvang ik den indruk van een land, gelegen aan de kust der Doode Zee, waar de vogels niet overheen kunnen vliegen zonder te sterven*'[32]. En dan een proefschrift over een onderwerp uit de vaderlandse geschie-

denis, zoals zijn mentor Van Ravesteyn hem aanraadde? Hij dacht er niet aan![33]. Maar lang kon hij het internationalistische snobisme van de CPH niet delen en hij had veel kritiek op de in 1924 uitgevaardigde directieven uit Rusland en Duitsland om alle communistische partijen te uniformeren.

Na het royement in 1927 groeide Romeins aandacht voor het nationaal-eigene meer en meer[34]. De opkomst van het fascisme in de jaren dertig versnelde en intensiveerde dit proces. De oude 'burgerlijke' en 'liberale' deugden als vrijheid, verdraagzaamheid en gematigdheid functioneerden als wapens in de strijd tegen de uiterst-rechtse dictaturen, die precies op een ontkenning van die deugden waren gebaseerd. Veel van deze waarden vond hij nu terug in de Nederlandse geschiedenis. Verpersoonlijkten Oranje en Dirck Coornhert de verdraagzaamheid niet? Kon het liberale niet als een *nationale* kleur worden beschouwd? En was de door buitenlandse schrijvers opgemerkte 'bedaardheid' van het Nederlandse volk geen uiting van een diepgewortelde afkeer van elk fanatisme? Kortom: ook als marxist bleef Romein de burgerlijke, Hollandse waarden (of wat hij daarvoor hield) hoogschatten[35]. In de geschiedenis van deze waarden wou hij zich verdiepen en zodoende verschenen de vaderlandse historici Bakhuizen, Fruin en S. Muller Fz. opnieuw op de eerste rij in zijn bibliotheek[36].

Toen uitgever W. de Haan Romein in 1933 vroeg een 'populairwetenschappelijke' vaderlandse geschiedenis te schrijven, ging hij dan ook op het aanbod in. Zowel *De Lage Landen bij de Zee* (1934) als de later toegevoegde *Erflaters van onze beschaving* (1938-1940) getuigden van zijn groeiende waardering voor het nationale verleden. Daarvan getuigde ook nog een ander, onuitgevoerd gebleven plan. In het voorjaar van 1936 klopte hij bij Ter Braak aan met de vraag of deze er niets voor voelde redactielid te worden van een nieuw, algemeen-cultureel tijdschrift dat hij wou oprichten. Het was de gedachte '*dat Nederland momenteel nog in staat is onafhankelijke cultuur te vertegenwoordigen*', die hem daartoe had gebracht[37]. De Duitse inval sorteerde bij Romein tenslotte hetzelfde effect als bij zijn leermeester Huizinga. De rede die hij in november 1940 in de propvolle Amsterdamse universiteitsaula over de *Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest* uitsprak, eindigde met een emotionele belofte van trouw aan die geest[38]. Met zijn studenten trok hij zich daarna terug in Hoofts *Historiën, 'het meest klassieke geschiedwerk over de meest klassieke periode onzer geschiedenis*'[39]. Niet voor lang: in januari 1942 werd hij ten gevolge van een represaillemaatregel van de bezetter gearresteerd en samen met vierentachtig vooraanstaande stadsgenoten naar het concentratiekamp van

Amersfoort overgebracht. Na drie maanden gevangenschap werd hij vrijgelaten, maar de voortdurende dreiging opnieuw te worden opgepakt, dwong hem tot een jarenlange onderduik.

Romein beschouwde de Nederlandse zeventiende eeuw, waarvan Hooft op zo'n indringende wijze de fundamenten had beschreven, als de prefiguratie van de Verlichting. Naar het einde van de jaren dertig toe speelde de Verlichtingscultuur van de achttiende eeuw bij hem dezelfde rol als de burgerlijke cultuur van de negentiende eeuw bij Huizinga: een antidotum tegen de waanzin van het fascisme. Maar het ging toch om meer. Romein voelde de behoefte het marxisme te gronden in een verder verwijderd cultuurpatroon en zo als het ware de intellectuele stamboom van zijn denken op te stellen. De erflater bij uitstek van die stamboom was - in zijn visie - precies de achttiende eeuw. De eeuw van de redelijkheid, het vrije en anti-ideologische denken en de verdraagzaamheid had de Europese cultuur op onnavolgbare wijze bevrucht. De trouwste drager van die traditie was het marxisme.

In april 1938 sprak Romein voor de door de criminoloog en socioloog W.A. Bonger geleide Nederlandse Sociologische Vereeniging *Over de menselijke waardigheid*[40]. In deze voordracht schetste hij het ontstaan en de kenmerken van de achttiende-eeuwse cultuur. Hij beschreef hoe de vóór-achttiende-eeuwse cultuurmatrijs was doorbroken door een nieuw patroon, waarin ondermeer het zelfbewustzijn, de principiële gelijkheid, een anti-specialistisch en anti-conformistisch denken en het ideaal van de opvoedbaarheid van de mens waren naar voren geschoven. In die cultuur van morele en intellectuele zindelijkheid waardeerde hij vooral het rationalisme en hij viel bijzonder scherp uit tegen de wijze waarop velen van zijn tijdgenoten de kracht van dat rationalisme probeerden te ondergraven[41]. Hij verdedigde de *philosophes*: Diderot was '*un homme du jour*', Voltaire een briljante geest met veel actualiteitswaarde[42]. Dat zou ook na de Oorlog zo blijven. Over Voltaire getuigde hij in een brief uit 1955 dat hij '*hem nog steeds eer meer dan minder voor een van de grootste gestalten uit het Europese geestesleven hield*'[43]. Naast Marx werd Voltaire dus zijn leidsman, niet Arnold Toynbee zoals later door vele critici is gedacht. In maart 1944 was hij diens vanaf 1934 verschijnende *A Study of History* beginnen te lezen. Het werk maakte inderdaad veel indruk op hem, omdat de erin ontvouwde beschavingskritiek hem inzicht verschafte in het drama dat zich op dat moment afspeelde. Maar de Engelse historicus bleef hem toch wezensvreemd: hij onderschatte de betekenis en de reddende waarde van het rationalisme, was te vroom en moraliseerde (dus) wat te veel ('*een oud wijf*'!)[44].

Het zoeken naar een diagnose van de beschavingscrisis, waarop Romein zich tijdens de oorlogsjaren toelegde, had ook een meer concrete pendant: reeds in 1940 maakte hij deel uit van een studiegroep die de politieke mogelijkheden van het na-oorlogse Nederland onderzocht. Op verzoek van *Vrij Nederland* zette hij - '*als vertegenwoordiger van het linkse onkerkelijke gedeelte van ons volk*' - de resultaten van die besprekingen uiteen in een brochure die dadelijk na de Bevrijding verscheen[45]. *Nieuw Nederland* was op talloze punten een type-voorbeeld van de al te utopische verwachtingen die na de Oorlog bij velen leefden. Geyl bestempelde de brochure later niet ten onrechte als '*politieke tinnegieterij*'[46]. Romein verdedigde zijn ideeën echter met hartstocht en vasthoudendheid, niet alleen in talloze lezingen maar ook in vele politieke commentaren in *Het Parool*[47]. Dat gold met name voor het denkbeeld van de '*totale*' of '*socialistische democratie*'. De democratie was, zo meende hij, ook in Nederland slechts onvolkomen gerealiseerd: de principiële gelijkheid was er wel, maar van economische, sociale of culturele democratie was geen sprake. Die zouden slechts kunnen worden bereikt door een concentratie van alle progressieve krachten uit de vóór-oorlogse politieke partijen. Dat veronderstelde echter dat de verzuiling werd doorbroken en dat de progressieve confessionelen bereid werden gevonden de antithese niet langer als politiek principe te hanteren.

Ongetwijfeld hoopte Romein in dit proces een actieve politieke rol te spelen. Mogelijk heeft Schermerhorn tijdens de kabinetsformatie van mei-juni 1945 ook wel aan hem gedacht voor een ministerportefeuille[48]. Het vervolg is echter bekend: hij werd geen minister; de oude partijen en het oude politieke personeel keerden terug; de zuivering voltrok zich met veel terughoudendheid; de doorbraak kwam er slechts zeer gedeeltelijk; van een diepgaande politieke vernieuwing was amper sprake. De enige uitzondering in dit 'restauratieklimaat' was de in februari 1946 opgerichte PvdA, maar die stelde zich in de ogen van Romein veel te slap op om ook maar een gedeelte van de 'totale democratie' te realiseren[49]. Hij verborg zijn teleurstelling over deze gang van zaken niet: '*Ik ben het dan ook wel eens zat*'[50]. Wellicht had hij te veel verwacht: het merendeel van de bevolking bekommerde zich in deze '*jaren van tucht en ascese*' meer om de oplossing van de woningnood en om het stijgen van het welvaartspeil (de wederopbouw) dan om de uitvoering van abstracte hervormingsplannen op politiek of sociaal-economisch gebied[51].

De toestand zou er niet beter op worden. Romeins pleidooi voor een volwaardig onafhankelijk Indonesië viel bij de meesten van zijn landgenoten niet in goede aarde en weldra vertroebelde de Koude

Oorlog de sfeer nog meer. Ten aanzien van de tolerantie van de westerse 'niet-totale' democratieën groeide zijn scepsis toen hem in 1949 een visum voor de Verenigde Staten werd geweigerd. Maar de antisemitische golven in de Sovjet-Unie schokten eveneens zijn geloof in de integriteit van het andere machtsblok. In het kort na de Bevrijding opgerichte tijdschrift *De Nieuwe Stem* verdedigde hij dan ook - als andere '*fellow travellers*' - een '*Derde Weg*': een neutraal Europa tussen de twee machtsblokken in[52]. Veel succes had die oproep niet: *De Nieuwe Stem* verkeerde voortdurend in financiële nood en Romein werd verweten de moed om te kiezen niet te kunnen opbrengen[53]. Opnieuw werd hij - zoals in 1927 en in 1937-1939 - geconfronteerd met ketterjagerij en met het zwart-wit denken van de orthodoxie. Het geval - De Kadt, die als ex-communist voortdurend op zijn vroegere partijgenoten schold, stelde hem de gevolgen van zo'n denken duidelijk voor ogen. Een ogenblik vreesde hij zelfs voor zijn professoraat[54]. Op dergelijke momenten moest hij aan Erasmus, de '*prediker der rede*', denken: '*Het gaat bij hem niet om bangelijke weifeling tussen die twee* [*Reformatie en Contrareformatie*]; *het gaat bij hem om de moed niet te kiezen waar geen eerlijke keuze mogelijk is*'[55].

Toch bleef Marx ook in de na-oorlogse jaren de grote inspirator van Romein. Marx verloochenen, zo schreef hij zijn jeugdvriend Kramers, zou gelijk staan met een verloochening van het eigen verleden[56]. Dat *kon* hij niet en *wou* hij niet. Vanaf de jaren dertig had hij zijn marxistische ideeën ingekaderd in de Europese traditie van de Verlichting. In dit spanningsveld tussen marxisme en Verlichting was het denkbeeld gegroeid dat het marxisme de enige wettige erfgenaam van het verlichtingsrationalisme was. De na-oorlogse gebeurtenissen konden hem niet van dit *credo* afbrengen[57]. Het marxisme bleef zijn belangrijkste denkkader. In die zin kunnen de jaren waarin hij met het marxisme in contact kwam het '*toppunt van zijn levensontplooiing*' worden genoemd, zoals zijn vriend Henk Pos in 1953 voorstelde[58]. Zij gaven hem een bagage, die hij zijn hele leven niet zou achterlaten. Dat geldt eveneens voor zijn activiteiten als historicus en als geschiedtheoreticus, die altijd zeer nauw bij zijn politieke denken en handelen aansloten. Het historisch materialisme dat hij had leren kennen uit de lectuur van Marx en Engels, schrok hem - in tegenstelling tot Blok - niet af. Hij trad het ook niet tegemoet met de voorzichtige reserve van een Kernkamp of een Brugmans. Het marxisme doordrong en fundeerde integendeel zowel zijn geschiedschrijving als zijn geschiedtheoretische inzichten. Zonder te vervallen in een star dogmatisme, maakte het hem opmerkzaam op een aantal aspecten van de historiografische praktijk die tot dan onbesproken

waren gebleven en verschafte het hem nieuwe zekerheden, daar waar ook in de wereld der historici de oude in diskrediet raakten.

Eindnoten:

9 NLMD, R652/B1: Romein aan P. Brachin, 16 mei 1955.
10 Voor biografische gegevens: I. SCHÖFFER, art. *Romein, Jan Marius, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.496-500 (met verdere literatuurverwijzing).
11 Cfr. A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978*, (*Open domein*, 16), Amsterdam, dl.I, 1988, p.100, p.114, p.126-127, p.133-136 en p.145.
12 ID., *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.159-165 en dl.II, p.129-130, noot 14.
13 IISG, Rom.344: voordracht over *De Student en de Revolutie* voor de Revolutionair-Socialistische Studentenbond (4 nov. 1920).
14 J. ROMEIN, *Van tsarenrijk tot Sowjet-Unie, - Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis*, Amsterdam, dl.VIII, 1931, p.4949-4998 (vooral p.4952) en ID., *De dialektiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis*, - ID., *Het onvoltooid verleden. Kultuurhistorische studies*, Amsterdam, 1937, p.9-64 (voor het Rusland-vraagstuk: p.48-49; cfr. F. KIEF, *Romeins 'Dialectiek van de vooruitgang' en het Russische voorbeeld, - De Nieuwe Stem*, 10 (1955), p.354-363).
15 *De briefwisseling tussen Johan Huizinga en Menno ter Braak, - Hollands Maandblad*, 28 (1986), nr.467, p.10 en *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER, Baarn, dl.III, 1980, nrs.589-590 en 598. Eén uitzondering: J.G. VAN DILLEN, *Cultuurgeschiedenis, - TvG*, 67 (1954), p.98.
16 Dat wordt ondermeer geïllustreerd door C.J. LAMMERS, *Romein's wet van de remmende voorsprong in het licht van de organisatiesociologie*, (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, N.R., 47, nr.4), Amsterdam-Oxford-New York, 1984. Cfr. ook W.F. WERTHEIM, *De veranderlijke tijdsfactor*, - P.B.M. BLAAS (uitg.), *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays*, Den Haag, 1979, p.226-248.
17 IISG, Rom.C39: W. van Ravesteyn aan Romein, 25 maart 1927 en Rom.C35: dossier *De Groene Amsterdammer*.
18 Veel van deze stukken, zowel uit *De Groene* als uit *Groot Nederland*, werden later gebundeld in J. ROMEIN, *Machten van deze tijd. Overzicht van de voornaamste problemen der hedendaagsche internationale politiek*, Amsterdam, 1932 (met vervolgdelen in 1936 en 1938) en ID., *Gegist bestek. Aspecten van drie jaar wereldbestel*, Utrecht, 1939. Voor een uitvoerig overzicht van de door Romein behandelde themata: E. GOOSSENS, *Jan Romein, journalist en historicus. Een analyse van zijn historisch-politieke geschriften*, Leuven, onuitg. lic.verh., 1988.
19 NLMD, R652/B1: Romein aan J. Greshoff, 2 jan. 1936.
20 Cfr. de autobiografische tekst van J. DHONDT, [*Over Jan Romein*], - *De Nieuwe Stem*, 17 (1962), p.684-685.
21 J. ROMEIN, *Gegist bestek*, p.100-106. Annie Romein deed daar trouwens niet voor onder: zij bewierookte het systeem van vadertje Stalin in een lange reeks artikelen die zij vanaf maart 1936 schreef voor *Rusland van heden*, het blad van de Vereniging van Vrienden van de Sowjet Unie, een communistische mantelorganisatie (A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.217-222).
22 J. ROMEIN, *Gegist bestek*, p.114-120 (vgl. PH. BREGSTEIN, *Gesprekken met Jacques Presser*, Amsterdam, 1972, p.25 en p.65-66) en A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.222-226.
23 Cfr. ondermeer IISG, Rom.C77: N. van Wijk aan Romein, 3 maart 1938.
24 J. ROMEIN, *Machten*, 1938, p.121-141. Over dit Comité: L.R. WIERSMA, *Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940), - BMGN*, 86 (1971), p.124-150 (cfr. ook BMGN, 87 (1972), p.163-166 en p.166-167) en A. MELLINK, *Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar, - Jaarboek van de geschiedenis van socialisme en*

arbeidersbeweging in Nederland, 1977, p.247-274. Vgl. verder A. ROMEIN-VERSCHOOR, *De onzekeren, - De Gids*, 132 (1969), p.186-188 en H. VAN GALEN LAST, *Een omgekeerde Romein, - Tirade*, 14 (1970), p.56-57.

25 Karel van het Reve heeft later in een rancuneuze afrekening te weinig oog gehad voor deze omstandigheden: K. VAN HET REVE, *Romein over Rusland, - Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen*, Amsterdam, 1986, p.236-254 (cfr. J.A.A. VAN DOORN, *Karel van het Reve contra Jan Romein, - NRC Handelsblad*, 22 mei 1986, p.9). Veel beter en genuanceerder is J. SNIJDER, *Politieke positiekeuze tussen twee uitersten. Jan Romein en de Sowjet Unie, - Skript*, 2 (1980), nr.2, p.48-61. Voor de relatie tussen de Sovjet-Unie en Nederland in deze periode: B. KNAPEN, *De lange weg naar Moskou. De Nederlandse relatie tot de Sovjet-Unie, 1917-1942*, Amsterdam-Brussel, 1985.

26 Cfr. L. HANSSEN, *Dilettanten in de genialiteit. Jan Romein en Jef Suys in de eerste jaren van hun vriendschap, - Maatstaf*, 35 (1987), nr.11-12, p.108-109.

27 IISG, Rom. C77: N. van Wijk aan Romein, 3 mei en 7 juni 1935. A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien in verwondering*, (*Privé-domein*, 17), Amsterdam, dl.I, 1970, p.299-312 schreef dat haar echtgenoot slechts na 1936 en onder de zachte dwang van de Amsterdamse hoogleraren N.A. Donkersloot, H.J. Pos en W.A. Bonger aan een professoraat dacht. Dit is slechts één van de gevallen waarin zij zijn ambities minimaliseerde.

28 Cfr. IISG, Rom.715: Romein aan zijn vader J.J. Romein, 20 maart 1919.

29 IISG, Rom.605.

30 Voor precieze details omtrent deze benoemingsperikelen: IISG, Rom.254-259. Een uitvoerig overzicht biedt B. HAGERAATS, *De stoelendans rond Jan Romein. De perikelen rondom de benoeming van dr. J.M. Romein tot hoogleraar geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam: 1938-1939*, Weesp, 1988.

31 Geciteerd in J. ROGIER, *De geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten*, (*Sunschrift*, 122), Nijmegen, 1979, p.165. Ook Huizinga had zo zijn twijfels omtrent Romeins vaderlandsliefde: kopie Proj. Huiz., J. Huizinga aan J. Kalf, 28 juni 1939 (orig.: LUB).

32 IISG, Rom.472: *Revolutie of Niets*, p.1 (25 nov. 1918).

33 IISG, Rom.636: W. van Ravesteyn aan Romein, 16 mei 1922 en A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien*, dl.I, 1970, p.160-161.

34 Cfr. I. SCHÖFFER, *Jan Romein en de geschiedenis van Nederland, - De Nieuwe Stem*, 17 (1962), p.692-707 (vooral p.697-699). Romeins 'wending' naar de vaderlandse geschiedenis valt iets vroeger dan Schöffer laat vermoeden.

35 Vgl. M.C. BRANDS, *Romein en Presser: eender, maar vooral anders, - Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983), p.326.

36 J. ROMEIN, *Nederlandsche geschiedschrijving en regentengeest, - Critisch Bulletin*, 2 (1931), p.211.

37 M. TER BRAAK en E. DU PERRON, *Briefwisseling 1930-1940*, Amsterdam, dl.III, 1965, nr.914.

38 ID., *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's*, Amsterdam, 1946, p.145-170 (vgl. de foto in IISG, Rom.238).

39 IISG, Rom.274: college *Hooft als historicus* (1941-1942).

40 ID., *Over de menselijke waardigheid. Uit de geschiedenis van een begrip*, - ID., *In opdracht van de tijd*, p.201-232. Cfr. B.W. SCHAPER, *Jan Romein en het thema van de menselijke waardigheid, - Rekenschap*, 10 (1963), p.130-138.

41 J. ROMEIN, *Over de menselijke waardigheid*, p.213. Vgl. reeds vroeger ID., *Nederlandsche cultuurgeschiedenis, - Nu*, 1 (1928), nr.10, p.145-146 en in datzelfde jaar ID., *Uit de geschiedenis van het liberalisme, - TvG*, 53 (1938), p.327.

42 ID., *De achttiende eeuw en wij, - Critisch Bulletin*, 10 (1939), p.48-53.

43 NLMD, R652/B1: Romein aan P. Brachin, 16 mei 1955.

44 Cfr. IISG, Rom.C57: Romein aan J. Suys, 23 maart, 17 april en 19 aug. 1944.

45 ID., *Nieuw Nederland. Algemene beginselen ener hervorming in hoofd en leden*, Amsterdam, 1945 (cfr. IISG, Rom.392, 581 en 613). Huizinga was 'als vertegenwoordiger der liberale wereldbeschouwing' voor een soortgelijke brochure gepolst (IISG, Rom. C57: Romein aan J. Suys, 1 juni 1945).

46 P. GEYL, *Driemaal Romein en de geschiedenis*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, (*Aula*, 15), Utrecht-Antwerpen, 1958, p.130-131.

47 Ondermeer J. ROMEIN, *Democratie als voorwaarde voor sociale gemeenschapsvorming in de Westerse beschaving*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen*,

Amsterdam, 1950, p.297-318 en IISG, Rom.351 (*De politieke partijen in Nederland*, 1946), 355 (over democratie, 10 jan. 1947) en 598-599 (dossier *Het Parool*).

48 Dat suggereert Romein tenminste zelf in IISG, Rom.C39: Romein aan W. van Ravesteyn, 13 april 1953: 'Men denkt wel dat ik wat je noemt een "man van invloed" ben, maar dat is helemaal niet het geval. Dat is misschien waar geweest in '45/'46, maar daarna zeker niet meer. En het hele geheim van die toenmalige invloed berust vermoedelijk alleen hierop, dat Schermerhorn tijdens de kabinetsformatie van toen met het plan moet hebben rondgelopen, mij minister van onderwijs te maken. Drees - stel ik me voor, want het rechte heb ik er nooit van gehoord - die de kaarten beter kende, zal dat toen geketst hebben...'

49 Slechts één voorbeeld van de kritiek op de PvdA en op de hele na-oorlogse ontwikkeling: ID., *Twee jaar nadien..., - Het Parool*, 3 mei 1947, p.17 (IISG, Rom.599).

50 IISG, Rom.376: toespraak voor studenten over het Comité voor Actieve Democratie, p.5 (ongedateerd).

51 J.C.H. BLOM, *Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland 1945-1950, - BMGN*, 96 (1981), p.300-333.

52 Ondermeer J. ROMEIN, *Een Derde Kracht, - De Nieuwe Stem*, 15 (1960), p.3-9. Vgl. reeds in 1936: ID., *Gegist bestek*, p.93-99. Over *De Nieuwe Stem*: ondermeer O. NOORDENBOS, *'De Nieuwe Stem' in tweeëntwintig jaren, - De Nieuwe Stem*, 22 (1967), p.730-750. Voor een breder perspectief: A. BLEICH en M. VAN WEEZEL, *Ga dan zelf naar Siberië!!! Linkse intellektuelen en de koude oorlog*, Amsterdam, 1978.

53 Eén voorbeeld: IISG, Rom.617: H.A. Gomperts in *Het Parool*, 19 sept. 1953. Dat was vooral het geval in 1956 toen Romein - tot grote teleurstelling van zijn studenten - weigerde een eenduidige veroordeling van het Sovjet-optreden in Hongarije uit te spreken (M.C. BRANDS, *Annie Romein, een paar persoonlijke herinneringen, - BZZLLETIN*, 9 (1980), nr.81, p.31 en A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.360-362).

54 IISG, Rom.C39: Romein aan W. van Ravesteyn, 20 sept. 1950. Voor het oordeel over De Kadt: A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien*, dl.II, 1971, p.134 en p.142.

55 IISG, Rom.C46: Romein aan B.W. Schaper, 26 mei 1953.

56 IISG, Rom.C26: Romein aan H. Kramers, 26 febr. 1947.

57 Dit *credo* is het best samengevat in J. ROMEIN, *In de hof der historie. Kleine encyclopaedie der theoretische geschiedenis*, Amsterdam, 1951, p.48-49.

58 IISG, Rom.185: Album bij de zestigste verjaardag van Romein, p.170-171.

2. Het historiografisch demasqué

De klassieke marxistische theorie van de relatie die er tussen de 'onder-' en de 'bovenbouw' in het maatschappelijk proces bestaat, laat - zelfs in haar minder orthodoxe varianten - verschillende wegen voor de historische praktijk open. De meest voor de hand liggende keuze voor een marxistische historicus is de studie van de onderbouw, de sociale en economische verhoudingen in het verleden. Deze weg heeft Romein zelden of nooit bewandeld. Hij had natuurlijk belangstelling voor historische studies over bezitsverhoudingen of over de sociale en economische emancipatie van bijvoorbeeld de boerenklasse en hij recenseerde dergelijke studies ook wel[59]. Maar zelfs de belangrijke economische hoofdstukken van *De Lage Landen* schreef hij niet zelf. Dat deed de nog jonge doctor P.J. Bouman, nadat Z.W. Sneller had geweigerd[60].

Er ligt echter nog een tweede, niet minder aangewezen weg voor de marxistische historicus open. Zijn aandacht kan zich immers ook richten op de bovenbouw en op de wijze waarop deze bovenbouw de sociale en economische onderbouw weerspiegelt. In dat geval analyseert hij de politieke praktijken en theorieën, de cultuurhistorische verschijnselen en de religieuze belevingswereld als ideologieën, die symptomatisch zijn voor datgene wat ze maskeren. Hij doet aan historische ideologiekritiek. Dat

was de mogelijkheid die Romein koos. De reden voor die keuze lag in zijn cultuurhistorische belangstelling.

Het is niet moeilijk de oorsprong van die cultuurhistorische belangstelling te achterhalen. Zij ligt bij Huizinga en dateert dus uit de Leidse studietijd. De beide Romeins hadden voor Huizinga heel wat meer achting dan voor zijn collega Vaderlandse Geschiedenis, de oude Blok. Diens *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* kwalificeerden zij botweg als '*gepraat in de ruimte, ongenietbaar en onoverzichtelijk*'[61]. Heel anders luidde het oordeel van de jonge studenten over hun hoogleraar Algemene Geschiedenis. Hij maakte op hen onmiddellijk de indruk '*boven het gemiddelde peil uit te steken*', en dat was al heel wat voor deze kritische studenten. Door de beeldende kracht van zijn colleges, zijn eruditie en zijn scherpzinnigheid werd zijn werk voor Romein een norm die hij zijn hele leven zou hanteren. *Herfsttij* werd voor hem een maatstaf bij de beoordeling van andermans werk, maar tevens bij de beoordeling van het eigen werk. Tel-

kens opnieuw vroeg hij zich af wat Huizinga ervan zou vinden. Dit '*Schüler*-complex' dreef hem ook in de richting van de cultuurgeschiedenis. Met name de aandacht die Huizinga voor de ontwikkeling van de geschiedschrijving en voor het doorwerken van bepaalde ideeën en mythen toonde, inspireerde hem[62].

Romeins gepriviligieerde cultuurhistorische onderzoeksdomein was dat van de 'historische beeldvorming'. De term 'beeld' was in zijn tijd niet langer ongebruikelijk in de Nederlandse historiografie. Brugmans hield in 1927 zijn rectorale rede over *Het beeld der maagd*[63]. Maar Romein ontleende de term natuurlijk aan Huizinga. Hij gebruikte hem echter niet in dezelfde betekenis als zijn vereerde leermeester. Bij deze sloeg het 'beeld'-begrip in de eerste plaats op het herbeleven van het verleden als 'een aanschouwde werkelijkheid', met name in de beginfase van het proces van de historische kennisvorming. Bij Romein had het begrip veeleer betrekking op het samenvattende resultaat van het historisch onderzoek en de manier waarop dit resultaat wordt gepresenteerd. Een beeld is synthetiserend, wordt opgeroepen in een gesloten vorm en draagt eerder een begrippelijk-verklarend dan een visueel karakter[64]. De studie van de historische beeldvorming behelst het onderzoek van één of van een reeks van dergelijke culturele eindprodukten, die zowel betrekking kunnen hebben op één figuur als op een geheel van gebeurtenissen uit het verleden. Welk beeld ontwierp Bilderdijk van Oranje? Wat zijn de kenmerken van het beeld dat de romantische historici van de Nederlandse Opstand schetsten? Op dat soort vragen wordt in historische beeldvormingsstudies ingegaan.

Ook Huizinga had zich dergelijke vragen gesteld. De studie van het beeld dat de traditionele historiografie van het einde van de Middeleeuwen had ontworpen of van Burckhardts Renaissance-beeld speelde een wezenlijke rol in de totstandkoming van zijn eigen geschiedschrijving. Maar de manier waarop Huizinga deze historische beelden onderzocht, bevredigde de marxist Romein niet. Huizinga maakte zich in zijn ogen immers schuldig aan de verzelfstandiging van de cultuur. Dat was een liberale gewoonte, die hij ook herkende bij sommige kunsthistorici. In 1941 verdedigde hij de iconografische methode van de Nijmeegse hoogleraar J.D.M. Cornelissen tegen de kritiek van Frederik Schmidt Degener. Cornelissen had de stelling geponeerd dat Rembrandt met zijn schets *De eendracht van het land* politieke bedoelingen had gehad: hij had ermee willen verhinderen dat het conflict tussen stadhouder Frederik Hendrik en Amsterdam de eendracht van de Republiek in gevaar bracht. Schmidt Degener had geprotesteerd tegen deze politieke interpretatie van het kunstwerk.

'*Naar liberale trant*', zo reageerde Romein op dit protest, kon de Amsterdamse museumdirecteur zich niet voorstellen dat een artistiek produkt ook verwijst naar een meer tastbare realiteit[65]. En dat was precies wat het marxisme in zijn ogen zo duidelijk had aangetoond. Kunstwerken, wetenschappelijk ideeën, filosofische systemen, maar ook de geschiedschrijving bezitten slechts een relatieve autonomie. Als onderdeel van de maatschappelijke bovenbouw is het hele culturele veld afhankelijk van de sociale en economische onderbouw[66]. Daarom kan de studie van de historische beeldvorming ook niet louter een studie zijn van de ideeën die in een bepaalde periode over (een deel van) het verleden leven. De geschiedenis van de historische beeldvorming moet méér zijn dan een receptiegeschiedenis.

Romein wist dit alles uit de lectuur van de Duitse marxist Franz Mehring. In 1917 had hij diens *Lessing-Legende* (1893) gelezen. De indruk die dit boek op hem had gemaakt, was overweldigend: '*Huizinga was groot, maar groter vond ik Mehring*'[67]. Mehring had immers gepeild naar de *sociale genese* van de verschillende Lessing-beelden. In die richting wou ook hij werken. Hij wou aantonen dat historische beelden zonder uitzondering samenhangen met de sociale en economische structuur van de tijd waarin zij ontstaan en dat zij die structuur weerspiegelen. Hun inhoud wordt bepaald door de maatschappelijke positie van de historicus die hen ontwerpt. Daardoor dragen zij bij tot de consolidatie en de legitimatie van de bestaande maatschappijstructuur. Een beeld van het verleden is dus geen louter cultureel produkt, het heeft ook een sociale functie en een ideologische waarde. Precies op die aspecten moet de cultuurhistoricus zich concentreren. Hij moet aan ideologiekritiek doen en de klassegebonden vooroordelen van de *auctor intellectualis* van de in het geding zijnde historische beelden blootleggen. Dit historiografisch demasqué kan uiteraard het best geschieden door uiteenlopende beelden met elkaar te confronteren, wat meteen Romeins belangstelling voor de grote historische debatten verklaart. Slechts door een dergelijke sociogenetische en contrasterende aanpak kan de oude esthetiserende receptiegeschiedenis een beschavingsgeschiedenis in de ware zin des woords worden. Slechts door de foutieve en in wezen conservatieve vooropstelling van de autonomie van de historische beeldvorming in te ruilen voor een op ontmaskering gerichte houding kan de studie van de geschiedschrijving een emancipatorische opdracht vervullen.

In zijn dissertatie probeerde Romein de meerwaarde van deze marxistische theorie te bewijzen. Een proefschrift bij Huizinga over de geschiedenis van de historische methode was na veel geharrewar de mist ingegaan[68]. De slavist Van Wijk had toen voorgesteld een

kritisch-vergelijkende studie van enkele negentiende-eeuwse Russische literatuurgeschiedenissen te maken. Romein, die in 1920 al een scriptie over een soortgelijk onderwerp had geschreven, zag daar wel iets in en in maart 1923 stelde hij op zijn beurt een studie over de Dostojevski-literatuur voor[69]. In oktober 1924 volgde de promotie op *Dostojewskij in de Westersche Kritiek*. De methodologische inleiding toont de grote schatplichtigheid aan Mehring. Wat de promovendus wou onderzoeken, was niet de invloed die Dostojevski op de westerse schrijvers had uitgeoefend of de ontwikkeling van de Dostojevskiexegese. Zijn aandacht richtte zich integendeel op de '*sociale functie*' van de Dostojevski-beelden. Dat de Dostojevski-interpretatie zich wijzigt '*niet volgens een autonome wet tot steeds helderder begrip en steeds dieper inzicht, doch schier uitsluitend naar de behoeften van den verklarer, en wel, in de meeste gevallen niet naar zijn individueele, maar naar zijn groepsbehoeften*': dát was de te onderzoeken stelling. De conclusies van het onderzoek kwamen door het zware encyclopedische karakter van het werk niet goed uit de verf, maar dit leverde toch het te verwachten resultaat op: de Dostojevski-cultus was een weerspiegeling van de behoeften van de westerse intelligentsia na 1914[70].

In latere historiografische studies bewandelde Romein dezelfde weg. Maar hij zwakte de onderliggende marxistische theorie wat af. Hij beschreef de in het geding zijnde historische beelden nu niet meer als symptomen van een determinerende sociale en economische onderbouw, maar als een spiegel van de 'cultuur' waarin ze ontstonden. Deze variant lag aan de basis van zijn *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen* uit 1932. De primaire doelstelling van dit klassiek geworden werk bestond niet zozeer uit een inventarisatie of uit een onderzoek naar het waarheidsgehalte van deze geschiedschrijving, dan wel uit een beschrijving van de strakke banden die de middeleeuwse kronieken hadden met de cultuurkring waarin ze ontstonden[71]. In die optiek deed het waarheidsgehalte van de kronieken er eigenlijk niet toe. Zelfs schijnbaar zinloze verzinsels reveleerden iets van de ideologie van de kroniekschrijvers en van hun omgeving[72].

Romein merkte op dat bepaalde aspecten van de geschiedschrijving gemakkelijker dan andere toelaten de beeldvormers te ontmaskeren. Met name de periodisering van het verleden is een direct spoor naar de ideologie van de geschiedschrijver. In zijn uit 1931 daterende *Kanttekeningen bij Huizinga* gaf hij het voorbeeld van Fruins opstel over *De drie tijdvakken* uit 1865. Diens criterium bij de indeling van de Nederlandse geschiedenis was de groei of het verval van het cen-

trale gezag geweest. Was dat geen overduidelijke indicatie van de monarchaal-centralistische gezindheid van deze 'oudliberaal'? Daarom kon Huizinga's pleidooi voor kleurloze tijdperkbenamingen in de ogen van zijn leerling geen genade vinden. Die zouden enkel de schijn van de autonomie van het historische beeld vergroten en het historiografisch demasqué dus alleen maar moeilijker maken[73].

Romeins beeldvormingsstudies kenden overigens een tegenhanger in de werkzaamheden van zijn echtgenote. De literaire kritieken die Annie Romein tussen 1926 en 1932 voor *Het Handelsblad* schreef, vormden de basis voor een dissertatie (onder leiding van Albert Verwey), die in 1936 onder de titel *Vrouwenspiegel* verscheen. In deze studie onderzocht zij het werk van de Nederlandse romanschrijfsters na 1880 vanuit een '*literair-sociologisch*' perspectief. In de literaire sociologie wordt de literatuur niet langer als een autonoom moment van de cultuurgeschiedenis opgevat, maar als een maatschappelijk verschijnsel. Centraal staat de vraag naar de intrinsieke doorwerking van sociale factoren in de literatuur en naar de historische verschijningsvormen van die doorwerking[74]. Dit betekent niet dat een onderzoek naar de eigenlijke literaire waarde van de literatuur uit den boze is. Een ideale benadering van de literatuur beweegt zich echter op en rond het '*drielandenpunt*' van sociologie, geschiedenis en (traditionele) letterkunde[75]. Deze theorie, in *Vrouwenspiegel* in de praktijk gebracht, moet ongetwijfeld Romeins instemming hebben genoten. In een uit 1929 daterende lezing over de Russische literatuur (zijn grote liefde) had hij zelf benadrukt dat deze slechts vanuit een 'sociaalhistorisch' perspectief ten volle kon worden begrepen[76].

De literaire sociologie was in de eerste plaats een reactie tegen de literatuurkritiek zoals die in het kielzog van de Beweging van Tachtig was gegroeid. Deze literaire kritiek hanteerde enkel esthetische criteria. Annie Verschoor had zich reeds in 1917 in een voordracht over de Engelse literator John Masefield voor het studentendispuut Literis Sacrum afgezet tegen deze *l'art pour l'art*-opvatting en het was precies die passage uit haar voordracht die haar de lof van haar commentator Romein had opgeleverd[77]. Wat beide studenten en later beide echtgenoten in deze literaire kritiek en in de houding van de door zovelen verafgode Tachtigers tegenstond, was de weigering om de maatschappelijke tendensen en de ideologische componenten in het eigen werk te onderkennen. De Tachtigers verkeerden in de waan dat enkel de bewuste 'tendensliteratuur' van hun 'socialistische' confraters een ideologie verbreidde[78]. Maar ook in hun literaire produktie was die ideologie er: hun individualistische geest alleen al toonde hoezeer hun werk wortelde in de liberale visie op mens en maatschappij.

Tachtig was '*de late bloei van het culturele liberalisme*' en was zodoende de geestelijke tegenhanger van het politieke liberalisme en haar economische vorm, het kapitalisme[79]. Dat de dragers ervan dat niet wilden inzien, was nog een argument *ten voordele* van deze stelling. Het was juist een liberale hebbelijkheid ideologische verschijnselen bij andersdenkenden aan te klagen en het bestaan ervan in het eigen werk te ontkennen. Dat was zo in de literatuur en het was niet anders in de geschiedschrijving. Tegen een literair-sociologisch en een historiografisch demasqué zouden deze liberalen zich wel altijd blijven verzetten. Voor de Tachtigers hadden de Romeins dan ook niet veel goede woorden over, niet omdat deze 'literaten' de Kunst zo graag boven de Wetenschap stelden (dat was de kritiek van Huizinga), maar omdat zij meenden zich te kunnen onttrekken aan elke maatschappelijke invloed. Een illusie!

Het succes van de literaire sociologie was betrekkelijk gering, doordat de door Tachtig geïnaugureerde opvatting van een autonome literatuur diep wortel had geschoten. De sociogenetische studie van de historische beeldvorming verging het echter beter. Bij de dood van Romein kon Presser voorzichtig gewagen van een '*Amsterdamse School*', een losse groep historici die de historische beeldvorming in het centrum van hun onderzoek hadden geplaatst[80]. Daarbij doelde hij vooral op Romeins promovendi: Ph. de Vries was gepromoveerd op een studie van het beeld van Lodewijk XIV in de Franse geschiedschrijving (1947), H. Schulte Nordholt op een historiografisch onderzoek over het beeld der Renaissance (1948), I. Schöffer op een pionierswerk over het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden (1956). De studie van de historische beeldvorming bleef echter geen Amsterdams monopolie. Reeds in 1946 publiceerde Geyl zijn *Napoleon*, een onderzoek van de wisselende Napoleonbeelden in de Franse historiografie. Dit wil echter niet zeggen dat alle historici zo tevreden waren met deze gang van zaken: de calvinist G. Puchinger zag de beeldvormingsstudies merkwaardig genoeg als een stap in de richting van de ondermijning van het wetenschappelijk karakter van de geschiedbeoefening en L.J. Rogier vroeg zich na de dood van Romein prozaïsch af of er nu in Amsterdam eindelijk weer eens geschiedenis zou worden gedoceerd in plaats van '*over het beeld gezanikt*'[81].

De waarde van de studie van de historische beeldvorming zoals Romein die opvatte, is dubbel. Zij openbaart het historisch karakter van de geschiedschrijving zelf en speelt - door de accentuering van de maatschappelijke verankering van de historiografie - een essentiële rol in de zelfkritiek van de wetenschap. Deze dubbele waarde legiti-

meert de huidige populariteit van de beeldvormingsstudies. Maar bij die populariteit moeten toch ook enkele kanttekeningen worden gemaakt. In de eerste plaats moet het doel van de historische beeldvormingsstudies duidelijk worden omschreven. Zij moeten zich beperken tot een schets van de verschillende beelden die in de historiografische traditie opgang hebben gemaakt en de breuken in deze traditie in verband brengen met wijzigingen in de maatschappelijke constellatie. Zij moeten *niet* trachten nog eens een beeld aan de reeks toe te voegen. In dat geval worden verschillende werkelijkheidsniveaus verward. In de tweede plaats moet ook hier mechanisering van het onderzoek worden vermeden: niet elke figuur of elke gebeurtenis uit het verleden leent zich tot een beeldvormingsstudie. Daartoe moet voldaan zijn aan een aantal objectieve voorwaarden. Tenslotte rijst het gevaar van een restloze verklaring: wie de historiografische produktie volledig uit de politieke en sociale context wil verklaren, wil te veel bewijzen en bewijst dus niets[82].

Eindnoten:

59 Bijvoorbeeld ID., *Een historico-sociografische studie, - TvG*, 42 (1927), p.91-93 en ID., *Boeren en monniken in de Middeleeuwen*, - ID., *Het onvoltooid verleden*, p.164-183.

60 Cfr. IISG, Rom.575: Z.W. Sneller aan Romein, 29 sept. 1933.

61 IISG, Rom.C41: A. Verschoor aan Romein, 9 april 1918.

62 Cfr. ID., *Laat-middeleeuwsche cultuurgeschiedenis, - TvG*, 43 (1928), p.196-198 en ID., *Huizinga als historicus*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.212-214. Cfr. A. ROMEINVERSCHOOR, *Omzien*, dl.I, 1970, p.102-108.

63 Romein las deze rede op 20 april 1936; zijn commentaar: 'onbelangrijk' (IISG, Rom.687/B).

64 J. ROMEIN, *Spieghel Historiael. De geschiedschrijving over de tachtigjarige oorlog*, - ID., *In opdracht van de tijd*, p.99-100 en p.102. Cfr. *supra* hf.IV, par.2 en P.B.M. BLAAS, *De Gouden Eeuw: Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw, - De Negentiende Eeuw*, 9 (1985), p.109-110.

65 J. ROMEIN, *Recensie aan J.D.M. Cornelissen, Rembrandt. De eendracht van het land, - Museum*, 49 (1941), kol.69-70.

66 In dat verband probeerde Romein bijvoorbeeld aan te tonen dat de bloei van de oriëntalistiek in de Republiek samenhing met de economische expansie van de jonge natie: ID., *Het ontstaan van het oriëntalisme in Nederland*, - ID., *Het onvoltooid verleden*, p.213-229.

67 ID., *De geschiedenis en ik, - Singel 262*, dl.III: *Tweeëntwintig biografieën*, Amsterdam, 1950, p.80. Vgl. het interview van H.G. CANNEGIETER, *Bij: Prof. Dr. Jan Romein. Over: Geschiedschrijving, - Morks Magazijn*, 41 (1939), p.339.

68 Een ontwerp en losse aantekeningen hiervoor in IISG, Rom.548 en 686; correspondentie in kopieën Proj. Huiz., briefw. J. Huizinga-Romein, 1921-1923 (orig.: IISG).

69 IISG, Rom.C77: N. van Wijk aan Romein, 22 april 1922; Rom.227: *Vergelijkende beschouwing van v. Reinholds en Brückner's opvattingen over Puskin* en Rom.231b: Romein aan N. van Wijk, 13 maart 1923. Over Van Wijks eigen werk: J.P. HINRICHS, *Een gekkenhuis op grote schaal. Nicolaas van Wijk en zijn geschriften over Rusland, - Het Oog in 't Zeil*, 5 (1988), nr.5, p.1-11.

70 J. ROMEIN, *Dostojewskij in de Westersche Kritiek. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van den literairen roem*, Haarlem, 1924 (citaat p.4-5).

71 ID., *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis*, Haarlem, 1932 (suppl. door H. BRUCH in 1956). Cfr. M. CARASSO-KOK, *Jan Romein en de Middeleeuwse geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden, - Theoretische Geschiedenis*, 9 (1982), p.231-245.

72 Cfr. J. ROMEIN, *De funktie van een historische fiktie. De vermeende afstamming der Germanen uit Troje in verband met het begrip der Translatio Imperii*, - ID., *Het onvoltooid verleden*, p.184-195.
73 ID., *Kanttekeningen bij Huizinga's Cultuurhistorische Verkenningen*, - ID., *Het onvoltooid verleden*, p.82-85 (voor het Fruin-voorbeeld: cfr. *supra* hf.I, par.4).
74 De oorspronkelijke werktitel van het proefschrift luidde trouwens: *De vraag naar het effect van de sociale ontwikkelingen op de huidige literatuur* (A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.176).
75 Cfr. J. TOLLEBEEK, *Jan & Annie Romein, - Kritisch Denkerslexicon*, Alphen aan den Rijn-Brussel, afl.4, 1987, p.4-5 en R. PAASMAN, *Annie Romein-Verschoor. Op zoek naar de onderstroom van de literatuur, - BZZLLETIN*, 9 (1980), nr.81, p.56-59.
76 IISG, Rom.346: *Groote Russische schrijvers. Gogolj, Tolstoj, Dostojewskij, Gorkij*, p.1 (13 dec. 1929). Vgl. de bewondering voor de Multatuli- en Van Eeden-studies van J. Saks in J. ROMEIN, *In memoriam Piet Wiedijk, - Groot Nederland*, 36 (1938), p.591.
77 IISG, Rom.340: *Nabeschouwing bij A. Verschoor over John Masefield* (20 maart 1917). Over dit dispuut: M. MEES-VERWEY, *Gedenkboek van het Sodalicium Literis Sacrum*, Santpoort, 1922.
78 Cfr. A. ROMEIN-VERSCHOOR, *De vruchtbare muze*, Nijmegen, 1978 (oorspr. uit 1949).
79 J. en A. ROMEIN, *De Lage Landen bij de Zee*, Amsterdam, 1979[8], p.534-555.
80 J. PRESSER, *De Amsterdamse School. Een herinnering, - De Nieuwe Stem*, 17 (1962), p.687-691. Cfr. ID., *Hypokritiek op hyperkritiek, - Uit het werk van dr. J. Presser*, Amsterdam, 1969, p.58-64.
81 G. PUCHINGER, *Gevaren in onze geschiedwetenschap!, - Polemios*, 16 okt, 1948 (IISG, Rom.705) en E. KORLAAR, *Restauratie van het beeld. Historische lijnen, patronen en breuken in de beeldenstorm van Jan Romein, - Skript*, 2 (1980), nr.2, p.35.
82 Romein zag deze gevaren zelf al gedeeltelijk in: J. ROMEIN, *Dostojewskij*, p.166 en ID., *De legende van Prins Maurits, - Critisch Bulletin*, 11 (1940), p.296-298.

3. Van oude en nieuwe zekerheden

De *praktijk* van Romeins historiografisch onderzoek - zoals in de vorige paragraaf uiteengezet - leidde hem tot de conclusie '*dat elke generatie de geschiedenis opnieuw schrijft, elke tijd, elke klasse, elke groep en zelfs elke persoon zijn of haar eigen beeld van het verleden heeft en geeft*'. Het geschiedbeeld is '*veranderlijk en wisselvallig*'. Absolute en vaststaande kennis omtrent het verleden lijkt onmogelijk[83]. Deze conclusie bracht hem tot een reflectie op de theoretische grondslagen van de geschiedwetenschap. Wat kon het begrip 'objectiviteit' immers nog betekenen in de context van steeds wisselende beelden? Dwong het marxisme, dat het fundament van zijn praktisch onderzoek was geweest, ook niet tot een theoretische aanval op de bestaande zekerheden inzake de wetenschappelijke 'neutraliteit'?[84].

Romeins interesse in de theoretische grondslagen van de geschiedwetenschap werd - behalve door het marxisme - ook gestimuleerd door de debatten in Unitas Multiplex. In deze interdisciplinaire werkgroep, waarvan hij in 1924 lid was geworden, werd onder het voorzitterschap van de filosoof Pos ondermeer gediscussieerd over de onderlinge verhouding tussen de verschillende wetenschappen en over kentheoretische vraagstukken. In 1934 stelde Pos voor - mogelijk op instigatie van Romein - het objectiviteitsprobleem in de verschillende wetenschappen nader te onderzoeken[85]. Dit onderwerp was Romein niet vreemd. Enkele jaren tevoren - in 1931 - had hij zijn inzichten

inzake dit epistemologische probleem nog getoetst aan het in zijn ogen meest vooraanstaande werk uit de geschiedtheorie, Huizinga's *Cultuurhistorische Verkenningen* (1929). In dat werk vond hij veel waarmee hij zijn instemming kon betuigen. Met name Huizinga's erkenning van de onvermijdelijke subjectieve component van elk historisch beeld beantwoordde aan zijn marxistische theorie en aan de ervaring die hij in de praktijk had opgedaan. Des te meer verwonderde hij er zich over dat deze studie - ondanks de aanvaarding van het revisionistische en pluralistische karakter van de historiografie - toch een aantal niet mis te verstane uitspraken bevatte, waarin de mogelijkheid van een objectieve geschiedwetenschap werd benadrukt. Trok zijn meester zich niet terug in een wat halfslachtig objectivisme? Hij had trouwens nog meer kritiek. In de definitie die Huizinga van de geschiedenis had gegeven, miste hij enkele essentiële elementen. Vooral de voortdurende betrokkenheid van de historiografie op het heden vond hij er niet voldoende in terug. Dat die betrokkenheid wel degelijk bestond, bewees het wisselende karakter van de historische voorstellingen toch? Mede daarom amendeerde hij Huizinga's definitie: '*Geschiedbeoefening is de vorm, waarin een cultuur haar heden tracht te verstaan, door zich rekenschap te geven van het haar toegankelijke verleden*'[86].

Huizinga's korte antwoord op deze kritiek bevredigde Romein niet. Zijn leermeester bleef te veel gevangen in de traditie van het liberalisme, dat - ondanks zijn principiële verdraagzaamheid ten aanzien van afwijkende historische voorstellingen - deze toch niet als gelijkwaardig kon erkennen: het bleef het eigen geschiedbeeld met een onwankelbare vanzelfsprekendheid als het enige objectieve zien. Deze traditie wou Romein - juist vanuit het marxisme - doorbreken[87]. Maar tot een systematische objectiviteitstheorie kwam hij vooralsnog niet. Het probleem bleef hem wel bezighouden. Daartoe dwongen hem ook zijn journalistieke activiteiten. Hij wist immers dat zijn politieke commentaren precies op dit punt onder vuur werden genomen. In zijn eerste bundel politiek-journalistieke geschriften (uit 1932) verdedigde hij zich. Wat een journalist kan vermijden, is het bewust weglaten van belangrijke gegevens. Dan gaat het om oneerlijkheid, - en op oneerlijkheid zou men hem niet kunnen betrappen! Maar wat niemand kan - tenminste wanneer hij meer wil bieden dan een catalogus van feiten - is zich geheel ontdoen van zijn wereldbeschouwing. De objectiviteit die zijn critici van hem eisten, is voor iederéén onbereikbaar[88]. Wat voor de journalistiek geldt, geldt ook voor de geschiedschrijving. Een historicus kan, zo theoretiseerde hij in de inleiding van zijn eerste bundel cultuurhistorische opstellen

(uit 1937), vulgaire partijdigheid vermijden. Maar hij kan zich evenmin als de journalist ontdoen van zijn persoonlijkheid, die én de selectie van het materiaal én de behandeling ervan richt. Er is een 'subjectiviteit *per se*' en dat impliceert dat de geschiedenis telkens anders wordt belicht, scherper geformuleerd: dat er slechts een '*onvoltooid verleden*' bestaat[89].

Het lag dus in de loop van de gebeurtenissen dat Romein zijn denkbeelden over het objectiviteitsvraagstuk in de geschiedenis zou systematiseren. Eens moesten de her en der verspreide ideeën zich kristalliseren in een afgeronde theorie. In maart 1937 gebeurde dit daadwerkelijk in een lezing voor de Vereniging voor Wijsbegeerte te Amsterdam. Het probleem dat hij in *Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap* stelde, was niet het *ontologische* vraagstuk van de realiteit van het verleden. Hij voelde zich wel verplicht voor dit publiek van filosofen hieraan enkele woorden te wijden. Daarbij wees hij elke idealistische stellingname af. Dat het verleden slechts een constructie van de menselijke geest is of slechts in die geest een zin kan krijgen (de geschiedenis als '*Sinngebung des Sinnlosen*'), kon hij niet geloven. Aan zijn vriend Suys, met wie hij tevoren over deze problematiek overleg had gepleegd en aan wiens oordeel in deze hij veel belang hechtte, schreef hij enkele weken vóór de lezing: '*Tegen dát misverstand moet ik wel waken, want anders verliest de geschiedenis wat voor mij juist de kern van het specifiek-historische zowel als van het algemeen-wetenschappelijke is, de sensatie van "echtheid"*'[90].

De lezing handelde - binnen dit realistische kader - over het *logische* probleem van de kenbaarheid van het verleden. Ook al is het verleden een realiteit buiten de menselijke geest, het kan slechts dóór die geest worden gekend - en daar beginnen voor de historicus de moeilijkheden. Romein verzette zich tegen de 'klassieke' theorie van de historische objectiviteit. Deze theorie gaat ervan uit dat een historicus die voldoende afstand ten aanzien van zijn onderzoeksobject behoudt en daarbij de vaktechnische regels eerbiedigt, objectieve en - op psychologisch vlak - zekere kennis omtrent de geschiedenis kan verwerven. De spreker repliceerde daarop door te wijzen op de onvermijdelijke subjectiviteit van elke historicus. Nieuw was dit natuurlijk niet: hij herhaalde wat hij al zo vaak had gezegd, maar ook wat Huizinga en zelfs Bussemaker omstreeks 1900 al hadden opgemerkt. Zij hadden zich echter beperkt tot een aanduiding van de aan de eigen persoonlijkheid gebonden subjectiviteit van de historicus. Romein verbreedde dit: er bestaat ook een onvermijdelijke subjectiviteit die samenhangt met de tijd waarin de historicus schrijft en - uiteraard! - met de klasse waartoe hij behoort[91].

Dat de accentuering van deze individuele, collectieve en temporele subjectiviteit een zware hypotheek legde op de verdere zinvolheid van het objectiviteitsbegrip, besefte Romein terdege. Er bleven immers niet veel wegen meer open. In een poging om - als een restaurateur - de uiteenlopende historische beelden door vergelijking van hun '*subjectieve korst*' te ontdoen, geloofde hij niet: er zou hoogstens een rijtje jaartallen overblijven. En zich concentreren op die zones van de geschiedenis, waarin de wetmatigheid en de gedetermineerdheid het grootst is (in de hoop dat precies zij een objectieve verklaring toelaten), beschouwde hij ook als een doodlopende weg[92]. Dan maar een scepticisme ten aanzien van de historische objectiviteit? 'Ieder zijn waarheid'? Alle zekerheid opgeven? Of gewoon geen rekening houden met de nieuwe kentheoretische verworvenheden? Daar was hij de man niet naar! Die houdingen deden hem te veel denken aan de reacties van zovele intellectuelen uit de jaren na 1914, die - na het failliet van hun oude zekerheden - hun toevlucht hadden gezocht in het irrationalisme, de reactionaire politiek of het individualisme. Dergelijke reacties had hij reeds in 1924 gelaakt en hij wou er ook nu en op dit punt niet aan toegeven[93].

Romein was er zich van bewust dat dit niet gemakkelijk zou zijn omdat de crisis van de oude zekerheden in de geschiedbeoefening slechts een symptoom was van een veel omvattender crisis. Vanaf 1946 zou hij trouwens zijn beste krachten wijden aan een omvangrijke cultuurhistorische en -kritische beschrijving van deze crisis. Daarin verhaalde hij hoe omstreeks 1900 - '*op het breukvlak van twee eeuwen*' - de positie van de Europese liberale bourgeoisie door allerlei factoren was verzwakt: de opkomst van de arbeidersbeweging, het eerste verzet tegen het kolonialisme, de bewapeningswedloop en zoveel meer. De daaruit voortvloeiende angst en onzekerheid hadden zich op geestelijk vlak vertaald in een groeiende twijfel aan de traditionele artistieke en wetenschappelijke waarden, die steeds meer van hun vanzelfsprekendheid ontdaan raakten[94]. Romein wist waarover hij sprak, want met zijn kritiek op het oude objectiviteitsbegrip had hij zelf één van de pijlers van de liberale wetenschapspraktijk ondermijnd. Maar bij afbreken wou hij het niet laten. Hij wou en zou - door de twijfel heen - een nieuwe zekerheid vinden. In een volslagen subjectivisme kon hij niet berusten.

Slechts een dialectische methode leek in dit geval nog een oplossing te kunnen bieden. Van Hegel, maar vooral van Marx had Romein geleerd dat in schijn tegengestelde concepten kunnen worden verzoend door ze niet langer op te vatten als elkaar uitsluitende en antithetische begrippen, maar als in elkaar grijpende grootheden[95]. Hij

had die les ter harte genomen. In zijn historisch en geschiedtheoretisch werk wemelt het van dialectische figuren: duur en verandering in de geschiedenis, continuïteit en discontinuïteit, het oude en het nieuwe..., telkens zocht hij naar een dialectische overstijging van deze oppositionele begripsparen ('*tertium datur*'). Ook zijn politieke opvattingen getuigden hier trouwens van: tussen een orthodox communisme en een rabiaat anti-communisme zocht hij een '*Derde Weg*'. Een oud-medewerker kon later nog zeggen: '*De man ademde zelfs dialectisch*'[96]. Dat de dialectiek ook in de oplossing van het objectiviteitsvraagstuk een werkzame rol zou spelen, lag dus voor de hand. De onvermijdelijke subjectiviteit, en dan met name de temporele subjectiviteit die de meest omvattende is, moet worden geïncorporeerd in de definitie van de objectiviteit, wil dit laatste begrip nog enige betekenis hebben. Zo kwam hij tot de volgende definitie: '*Objectief noem ik die geschiedschrijving en zekerheid geeft derhalve die geschiedschrijving die in overeenstemming is met de tijdgeest*' [*sic*].

Vooral het idealistische begrip '*tijdgeest*' deed vreemd aan in deze definitie en Romein voelde zich dan ook verplicht het begrip nader te expliciteren. Hij maakte daarbij een onderscheid tussen de 'ware' en de 'valse' tijdgeest. Ieder tijdperk heeft als het ware twee zijden, waarvan er één gericht is op de toekomst. Deze zijde is de ware en toekomstdragende tijdgeest en de historicus die partij kiest voor deze zijde, maakt de juiste keuze. Zijn geschiedschrijving is objectief. Het spreekt echter vanzelf dat daardoor slechts de toekomst kan bepalen of een geschiedbeschouwing al dan niet objectief is geweest. Maar ook in het heden bestaat er een controlemiddel: de innerlijke zekerheid van de historicus die de juiste keuze deed[97].

Romeins explicitatie van de 'ware' en de 'valse tijdsgeest' bleef cryptisch, maar zijn bedoeling werd duidelijk uit *zijn* partijkeuze tussen de uiteenlopende tijdgeesten: '*Ik voor mij heb die keuze gedaan. Ik zie de ware tijdgeest van nu in de emancipatie-strijd van arbeiders en boeren en zolang die duurt, is voor mij de kritische wetenschapsvorm, die daarbij hoort, de dialectisch-materialistische. Zij dus waarborgt, naar mijn mening, voor ons de grootst mogelijke mate van objectieve kennis omtrent het verleden*'[98]. De 'ware' en de 'valse tijdgeest' waren dus metaforen voor de twee groepen die in de politieke en in de klassestrijd tegenover elkaar stonden: het 'progressieve' en het 'conservatieve' kamp. 'Objectief' was die geschiedschrijving, die de zijde van de eerste groep koos, kortom: de marxistische. Deze theorie vervulde dus een legitimerende rol ten aanzien van Romeins eigen geschiedpraktijk. Maar ook de band met de politiek is overduidelijk: Romeins geschiedtheorie is als het ware een doorslag van zijn politie-

ke stellingname. De zekerheid die de Russische Revolutie hem op politiek gebied had verschaft, vertaalde zich nu immers in een nieuwe epistemologische zekerheid: ook in de geschiedschrijving biedt de Russische Revolutie een archimedisch punt, van waaruit de objectiviteitsgraad van elke historische voorstelling kan worden beoordeeld. Het blijft echter merkwaardig dat Romein precies op het moment dat zijn twijfel omtrent de integriteit van het Sovjet-systeem toenam (de Trotskisten-processen!), deze oplossing van het objectiviteitsprobleem voorstelde.

De band tussen theorie en politiek blijkt nog duidelijker uit een uit 1947 daterend en onuitgegeven gebleven artikel over de betekenis van het socialisme voor de geschiedschrijving. Daarin verdedigde Romein de stelling dat de socialistische (of marxistische) historiografie - als principieel-oppositionele wetenschap - de functie van een ontmaskerend minderheidsrapport vervult: zij legt immers de vooroordelen in het historisch meerderheidsrapport van de heersende sociale groepen bloot. Daarom - én omdat zij de op de toekomst gerichte emancipatiestrijd van de onderdrukte sociale groepen als vertrekpunt kiest - is zij de meest objectieve[99]. Objectief is in deze visie dus de historicus die bijdraagt tot de verwezenlijking van deze emancipatiestrijd. Hij schrijft '*in opdracht van de tijd*', of juister: in opdracht van de op de toekomst gerichte politieke strijd van zijn tijd.

Romeins objectiviteitstheorie bevat veel zwakke punten. Hoe vanuit het perspectief van de historicus van een ware en van een valse tijdgeest kan worden gesproken, is niet duidelijk. Voor de historicus is er slechts één tijdgeest en die doordringt op gelijke en dwingende wijze alle bevolkingsgroepen en alle sferen van de cultuur. Romeins scherpe tweedeling is dan ook alleen maar begrijpelijk in het licht van de politieke gebeurtenissen in de jaren dertig. In 1937, het jaar waarin de rede over *Zekerheid en onzekerheid* werd uitgesproken, kreeg de polarisatie tussen fascisme en democratie haar beslag. Het was deze tegenstelling die de anti-fascist Romein uitvergrootte tot een tegenstelling tussen een ware en een valse tijdgeest. Zijn objectiviteitsleer bevat nog een aanvechtbare notie: de innerlijke zekerheid de juiste keuze te hebben gemaakt. Doordat deze innerlijke zekerheid een controlerende en dus wezenlijke functie in het historisch kenproces kreeg toebedeeld, sloop er een irrationeel en gevaarlijk element in de theorie. Kent de eenzijdige dogmaticus immers ook geen innerlijke zekerheden? Is het beroep op deze innerlijke zekerheden geen verleidelijk alibi voor hen die hun mythen en mystificaties een wetenschappelijk cachet willen geven? Wetenschap en innerlijke zekerheid verdragen elkaar slecht.

De kritiek op Romeins theorie bleef dan ook niet lang uit. De meest houtsnijdende kritiek kwam van de filosoof R.F. Beerling. Deze stond sympathiek tegenover de wijze waarop zijn vriend poogde de geschiedwetenschap te redden van '*de allesverslindende monsters van het subjectivisme, het relativisme, het nihilisme*'. Maar het resultaat van deze poging bevatte in zijn ogen te veel wijsgerige inconsequenties om aanvaardbaar te zijn[100]. In het gilde van de professionele historici werd de theorie in het algemeen negatief onthaald. J.G. van Dillen wees haar zondermeer af en verklaarde liever te behoren tot de '*valsch-objectieven*'[101]. Th.J.G. Locher nam een genuanceerder standpunt in. Met de kritiek van Romein op de traditonele objectiviteitsleer kon hij een heel eind meegaan, maar de uiteindelijke draai die zijn Amsterdamse collega aan het vraagstuk gaf, beschouwde hij - en niet zonder grond - als '*een vrijbrief voor een al te eenzijdig oordeel*'[102]. De meest bemoedigende reactie kwam - jaren later - van de Leidse oudhistoricus W. den Boer. Romeins objectiviteitsdefinitie onderschrijven deed ook hij niet, maar hij toonde tenminste begrip voor het probleem dat aan de basis van diens theorie lag. Met een verwijzing naar de eigen theoretische geschriften, verklaarde hij zich solidair: '*U en ik staan critisch tegenover de zogenaamde objectiviteit van de officiële bent van historici, anderzijds willen wij de ongebreidelde subjectiviteit vermijden en laten ons niet binnenhalen door diegenen, die de historische wetenschap welbewust ten bate van een dogma geweld aandoen. De positie tussen kade en schip is gevaarlijk en niet benijdenswaardig; gelukkig ligt er soms een loopplank*'[103]. Het waren deze tweespalt en de moeilijkheden die Romein ondervond om eraan te ontkomen, die Ter Braak reeds in 1938 over een '*historische eierdans*' hadden doen spreken[104].

Wat echter weinigen opviel, was de overeenkomst tussen Fruins onpartijdigheidsleer uit 1860 en Romeins objectiviteitstheorie, zoals die meer dan vijfenzeventig jaar later werd geformuleerd. Enkel Geyls promovendus J.W. Smit maakte er in 1958 een toespeling op. Romein zag hierin echter alleen een bewijs van theoretische onkunde[105]. Maar Smit had wel degelijk gelijk. Zoals Fruin de begrippen 'liberaliteit' en 'onpartijdigheid' had laten samenvallen, omdat hij gemeend had dat de liberale historici niet aan particuliere belangen waren gebonden en dus - meer dan de confessionele historici - iedere figuur uit het verleden konden geven waar hij recht op had, zo dekten ook de begrippen 'marxistisch' en 'objectief' elkaar bij Romein. Ook hij meende dat de marxistische geschiedschrijving op een hoger plan stond dan de niet-marxistische omdat '*progressieven reactionairen kunnen begrijpen, niet omgekeerd*'. Deze analogie verklaart meteen

de haast woordelijke overeenkomst tussen Fruins onpartijdigheidsdefinitie en Romeins omschrijving van de marxistische historiografie als een geschiedschrijving die '*de ander recht kan doen wedervaren*'[106].

Naast Fruins liberale pretentie kwam dus een marxistische pretentie te staan. Wil dit echter zeggen dat er in die vijfenzeventig tussenliggende jaren niets was bereikt op geschiedtheoretisch vlak? Ongetwijfeld niet! Uit de analyses van Bussemaker, van de 'epigonen' en van Huizinga was geleidelijk het besef gegroeid dat geen enkele vorm van geschiedschrijving vrij is van subjectieve 'smetten'. Bij Romein bereikte dat besef een hoogtepunt in zijn ontmaskerende stelling dat ook de zo lang onbevlekt gewaande liberale historiografie daaraan niet onsnapte. Hij kon dit aantonen omdat de politieke afstand die hem van de liberalen scheidde, zo groot was. Maar zijn accentuering van de onvermijdelijke subjectiviteit van elk historiebeeld, ging gepaard met een 'boomerang-effect' dat hij niet opmerkte. Dat ze immers óók de eigen marxistische geschiedschrijving trof, zag hij niet... omdat de afstand die hem van het marxisme scheidde, zo klein was. '*Il faut beaucoup de philosophie pour observer les faits qui sont trop près de nous*.'

Romeins eis dat de historicus zou schrijven '*in opdracht van de tijd*', had vérstrekkende gevolgen. Enerzijds werd zij het vertrekpunt van zijn kritiek op de geschiedwetenschap en op de ontwikkeling die deze discipline de laatste decennia had doorgemaakt. Anderzijds had die eis ook meer opbouwende en minder theoretische consequenties: zij dwong hem zelf een toekomstgericht historisch beeld op te bouwen.

Eindnoten:

83 ID., *Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap. Het probleem der historische objectiviteit*, - ID., *In opdracht van de tijd*, p.14-17 en p.28-29.

84 Voor een uitgebreid onderzoek van Romeins objectiviteitstheorie: J. TOLLEBEEK, *Geschiedenis en beeldvorming. Een eerste analyse van het geschiedtheoretisch en -filosofisch ideeëngoed van Jan Marius Romein (1893-1962)*, Leuven, onuitg. lic. verh., dl.I, 1983-1985, p.193-276.

85 J. PRESSER, *De Amsterdamse School*, p.688-689 en PH. BREGSTEIN, *Gesprekken met Jacques Presser*, p.63. Deze lezingencyclus lag ook aan de oorsprong van Pressers eigen boek over *Napoleon. Historie en legende* (voltooid in 1940, maar pas in 1946 gepubliceerd). Voor Romeins eerste contacten met het gezelschap: IISG, Rom.358: rede voor Pos (11 juli 1948). Hij bleef lid tot oktober 1952 (IISG, Rom. C49: Romein aan de leden van het Sodalicium Multiplex Unitas, 6 okt. 1952).

86 J. ROMEIN, *Kanttekeningen bij Huizinga*, met name p.67-82. Cfr. *supra* hf.IV, par.6.

87 In 1953 zou hij zelfs - toch wel tegen beter weten in - Huizinga's erkenning van de subjectieve componenten in de geschiedschrijver terugvoeren op de aantrekkingskracht die het marxisme vóór 1918 op zijn leermeester zou hebben uitgeoefend! (IISG, Rom.127 en Rom.185, p.402: Romein aan G.J. Resink, 2 dec. 1953).

88 ID., *Machten*, 1932, p.5-9.

89 ID., *Het onvoltooid verleden*, p.5-8.

90 IISG, Rom.C55: Romein aan J. Suys, 10 febr. 1937. Hoe valt hier Huizinga's echo te beluisteren! (cfr. *supra* hf.IV, par.3).

91 ID., *Zekerheid en onzekerheid*, p.18-30.

92 ID., *Zekerheid en onzekerheid*, p.31-33. In 1931 had hij deze tweede oplossing nog verdedigd: ID., *Kanttekeningen bij Huizinga*, p.79-81.

93 ID., *Dostojewskij*, p.179 (vgl. M.C. BRANDS, *Jan Romein en het ordeningsprincipe: tussen dwang en vrijheid. De dialectiek van emancipatie, - Theoretische Geschiedenis*, 12 (1985), p.487). Ook Suys zou zich - in 1950 - verzetten tegen hen die al te snel berustten in de relativering van het waarheidsbegrip (J. SUYS, *Het vredesaspect der historische objectiviteit*, Leiden, 1950).

94 J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*, Amsterdam, 1976^2 (oorspr. uit 1967). Aantekeningen in IISG, Rom.400-451. In IISG, Rom.402, p.240-262 schetst Romein gedetailleerd de moeilijke groei van dit boek.

95 ID., *De dialektiek van de vooruitgang*, p.11-25. Hij beschouwde deze dialectische methode zelfs als de kern van het *echte* marxisme (IISG, Rom.C26: Romein aan J.P. Kruyt, 19 nov. 1947). Daarom ook sprak hij liever over het '*dialectisch* materialisme' dan over het '*historisch* materialisme'.

96 M.C. BRANDS, *Jan Romein en het ordeningsprincipe*, p.492. Over Romein en de dialectiek: ID., *De dialecticus Jan Romein, - Skript*, 2 (1980), nr.2, p.3-5; R.F. BEERLING, *Romein en de dialektiek, - De Nieuwe Stem*, 17 (1962), p.719-726 en J. TOLLEBEEK, *Geschiedenis en beeldvorming*, dl.I, p.108-116.

97 Cfr. M. DAMEN, *Het begrip 'tijdgeest' in het werk van Jan Romein, - Skript*, 2 (1980), nr.2, p.22-34. Over de historiek van en de problemen rond dit begrip: J.R. KAMERBEEK jr., *Geschiedenis en problematiek van het begrip 'tijdgeest', - Forum der Letteren*, 5 (1964), p.191-215 (over Romein: p.210-211) en E.H. KOSSMANN, *De tijdgeest. Geschiedenis en gebruik van een begrip*, - M. DEPAEPE en M. D'HOKER (uitg.), *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw*, Leuven-Amersfoort, 1987, p.43-53 (over Romein: p.51-53).

98 J. ROMEIN, *Zekerheid en onzekerheid*, p.33-40 (herhaald in ID., *In de hof der historie*, p.29-34 en p.101-102).

99 IISG, Rom.533: *Geschiedenis*, p.8-11.

100 R.F. BEERLING, *Onsocratische gesprekken. Vijf wijsgerige dialogen en een proloog*, Amsterdam, 1949, p.71-97 en ID., *Historische zekerheid en onzekerheid. Naar aanleiding van Jan Romein: In de Hof der Historie (1951), - Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 44 (1952), p.207-212. Ook Romein zelf beschouwde dit als de 'ernstigste critiek' op zijn opvattingen (IISG, Rom. 129: Romein aan E.E.G. Vermeulen, 4 okt. 1954). Voor Beerlings eigen visie: ID., *Antithesen. Vier studies*, Haarlem, 1935, p.28-127.

101 IISG, Rom.C35: J.G. van Dillen aan Romein, 30 nov. 1937 (dossier *Tijdschrift voor Geschiedenis*).

102 Vooral TH.J.G. LOCHER, *Romein en de historische objectiviteit*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, Leiden, 1970, p.20-28. Het citaat: ID., *Bij de dood van Jan Romein*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, p.40. Voor het standpunt van Locher, wiens Leidse leeropdracht in 1963 werd uitgebreid met het vak Wijsbegeerte der Geschiedenis: ID., *Over historisch relativisme*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, p.128-145. In dit (overigens uiterst heldere) artikel omschreef de Leidse hoogleraar wel het probleem van het relativisme, maar aan een poging om het op te lossen waagde hij zich niet. In die zin kwalificeerde E.H. Kossmann Lochers theoretische werkzaamheden terecht als 'passen op de plaats' (E.H. KOSSMANN, *Openingswoorden, - Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus*, Leiden, 1988, p.11-12).

103 IISG, Rom.C6: Romein aan W. den Boer, 20 maart 1957 en W. den Boer aan Romein, 31 maart 1957. Cfr. W. DEN BOER, *Tussen kade en schip*, Den Haag, 1957 (vgl. ook ID., *Benaderbaar verleden*, Leiden, 1952). In beide geschriften trachtte Den Boer - ondermeer steunend op het werk van de Engelse geschiedfilosoof R.G. Collingwood - het (Griekse) 'objectiverende' en het (joodse) 'participerende' kennen te verenigen.

104 M. TER BRAAK, *Historische eierdans*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.IV, 1951, p.155-161.

105 J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen tijdens de Republiek*, Groningen, 1958, p.35 en IISG, Rom.C72: Romein aan E.E.G. Vermeulen, 8 aug. 1958.

106 IISG, Rom.614: losse notitie over *Zekerheid en onzekerheid* (ongedateerd, vermoedelijk eind 1953 - begin 1954). Voor Fruin: cfr. *supra* hf.I, par.2.

4. Wetenschap en maatschappij

Schrijven '*in opdracht van de tijd*' veronderstelt dat aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Een historiografie die deze rol wil vervullen, moet een permanent contact onderhouden met de maatschappij waarin zij figureert. Dat houdt in dat zij haar

onderzoeksresultaten in een bevattelijke en afgeronde vorm aan de leden van die maatschappij presenteert en dat zij rekening houdt met de maatschappelijke ontwikkelingen. Romein was van mening dat de professionele en gespecialiseerde geschiedwetenschap zoals die vanaf het einde van de negentiende eeuw was gegroeid, *niet* aan deze voorwaarden voldeed en dat zij haar maatschappelijke functie dus *niet* naar behoren vervulde. Met Suys frondeerde hij reeds in de jaren twintig tegen deze gang van zaken. '*Ik hoop werkelijk nog eens in de gelegenheid te zijn tegenover de historie-als-wetenschap een forsche en geconcentreerde*

attaque uit te voeren; er is weinig wat ik zoo van ganscher harte zou doen', schreef Suys hem in 1925[107]. Vijftien jaar later - op het moment dat de maatschappelijke verwarring ten gevolge van de Duitse expansiedrift een hoogtepunt bereikte en er van de geschiedschrijving dus meer dan ooit een houvast werd verwacht - trachtte Romein de woorden van zijn vriend in daden om te zetten. De aanvallen volgden elkaar snel op: in maart 1939 in een lezing in Amsterdam over *Nieuwe stromingen in de geschiedwetenschap*, in oktober van datzelfde jaar in zijn oratie over *Het vergruisde beeld* en in de voorzomer van 1941 in een voordracht in Delft over de geschiedschrijving van de Tachtigjarige Oorlog[108].

In deze provocerende teksten oefende Romein scherpe kritiek uit op het verwetenschappelijkingsproces van de geschiedenis en op de daaraan verbonden consequenties. Van restauratieve neigingen had hij echter geen last. Hij wist dat er geen weg terug meer was en betreurde dat ook niet. De historische techniek die vooral tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw was ontwikkeld, beschouwde hij als een blijvende verworvenheid: '*Wij zijn allen voortgekomen uit de toga van Fruin*', schreef hij in 1948[109]. Wat hij wél betreurde, was dat de aspirant-historici zo slecht werden geschoold in deze techniek. Hij sprak uit eigen ervaring: noch Blok, noch Huizinga hadden hem in Leiden geleerd hoe hij de vaktechnische regels op een betrouwbare manier kon hanteren of hem de beginselen van de heuristiek bijgebracht[110]. Althans aan deze laatste behoefte probeerde hij in zijn eigen onderwijs tegemoet te komen. Voor zijn colleges Encyclopedie der Geschiedenis ontwierp hij een algemene historische bibliografie. Dit bekende *Apparaat voor de studie der geschiedenis*, dat voor het eerst in 1949 werd gepubliceerd en later talloze malen werd herdrukt, was gegroeid uit de - voor deze erudiet zo typerende - overtuiging dat de studenten vertrouwd moesten zijn met een aantal titels uit hun vakgebied. In een breder perspectief was dit klassieke werkinstrument echter een nieuwe bijdrage tot de uitbouw van de 'materiële' infrastructuur van de geschiedwetenschap, zoals ook de seminaries van Blok en Huizinga dat waren geweest[111].

Toch bestond er bij Romein een grote huiver ten aanzien van dit verwetenschappelijkingsproces. Ook dit was niet nieuw: Kernkamp en Colenbrander hadden terzake al kritiek geuit. Bij Romein groeide deze kritiek echter uit tot een systematische diagnose van de ziekteverschijnselen van de eigentijdse geschiedwetenschap. De toestand zag er niet rooskleurig uit. Op theoretisch gebied had het positivistische vertrouwen in de almacht van de kritisch-filologische methode geleid tot een onaanvaardbare objectiviteitsleer en tot de fictie van de

onafhankelijkheid van de historicus ten aanzien van de cultuurkring waarin hij leefde en schreef. Deze elementen had hij reeds eerder aan de kaak gesteld. In de voordrachten uit 1939 en 1941 vervolledigde hij het ziektebeeld. Hij viseerde vooral het specialisatieproces, dat de verwetenschappelijking als een schaduw volgde. Deze specialisatie had immers geleid tot de vergruizing van het historisch beeld, tot de teloorgang van het geschiedverhaal en uiteindelijk ook tot de vorming van een professioneel milieu van historici, dat zich steeds meer afzonderde van de maatschappij en waardoor de maatschappelijke relevantie van de geschiedbeoefening ernstig bedreigd raakte.

Romeins inaugurele rede over *Het vergruisde beeld* is een klassieke en veel geciteerde tekst uit de Nederlandse historiografie. De verklaring daarvoor is eenvoudig: het probleem dat hij aan de orde stelde, is ook door latere historici als essentieel ervaren[112]. Dat is het ook, want wat in deze oratie werd aangeklaagd, was het verdwijnen van het historiebeeld: de historici presenteerden hun onderzoeksresultaten niet meer als een afgerond en gesloten 'beeld'. Anderen hadden zich in dezelfde zin uitgelaten. Een gerenommeerd historicus als Japikse had in 1936 - bij het eeuwfeest van de *Bijdragen* - al gewaagd van '*de thans haast angstwekkende toeneming der historiografische productie, in al haar veelzijdigheid en ook in al haar verbrokkeling*'[113]. Het was de studie van de eigentijdse historiografie, die hen tot dergelijke uitspraken dwong. Zo had Romein bijvoorbeeld in 1932 vastgesteld dat er van een beeld van de Renaissance nog amper kon worden gesproken[114]. In zijn oratie richtte hij zijn aandacht op het historisch onderzoek naar de oorzaken van de Nederlandse Opstand. Ook in dit exemplarische geval constateerde hij een verbrokkeling of vergruizing van het historiebeeld. Sinds Fruin was de gesloten voorstelling die historici als Motley nog van de Opstand hadden gegeven, gedesintegreerd. De historiografie van de twintigste eeuw bood - op enkele uitzonderingen na - nog slechts stukwerk: '*Een beeld, een gestalte, in staat om zelf weer gestalten te vormen? ... Men zoeke dit ideaal er niet, want men zou er slechts teleurstelling vinden*'[115].

De oratie heeft - ondanks het (schijnbaar) eenvoudige probleem dat erin wordt behandeld - bij vele commentatoren verwarde reacties opgeroepen[116]. De oorzaak van deze verwarring ligt in het feit dat Romein eigenlijk twee verschillende theoretische vraagstukken aansneed en deze niet duidelijk onderscheidde. In de eerste plaats vocht hij één van de traditionele optimistische stellingen uit de liberale wetenschapsfilosofie aan. Fruin had - in zijn streven naar conciliantie - gemeend dat de groei en de verspreiding van de feitenkennis automatisch zouden leiden tot een grotere eensgezindheid in de geschied-

beoefening en dus tot de vorming van *één* beeld. Romein merkte daarentegen op dat de verruimde feitenkennis die er door de verwetenschappelijking van de geschiedenis inderdaad was gekomen, *niet* had geleid tot een consensus, maar precies het omgekeerde effect had gesorteerd: de verschillende historische voorstellingen waren meer en meer uit elkaar gegroeid. Over de oorzaken van de Opstand bestond in het verzuilde Nederland een '*stalen-waaier*' van opvattingen, die niet de neiging tot samenvallen vertoonden, maar juist steeds meer van elkaar afweken. En daar veranderde het bijeengaren van nieuw feitenmateriaal niets aan, integendeel.

Maar daarnaast ging Romein ook in op een ander probleem, dat verband hield met de welomschreven betekenis die hij aan de term 'beeld' had gegeven: een synthetiserende, afgeronde en duidelijke voorstelling. Een dergelijk historiografisch eindprodukt vond hij niet meer terug in de vloed van gedetailleerde en specialistische monografieën, waarin steeds meer werd genuanceerd en waarbij de resultaten van dit eindeloos wikken en wegen niet in een groter geheel werden geïntegreerd. De oorzaak van dit desintegratieproces zag hij in de onbedwingbare neiging van de eigentijdse historici zich enkel op de enorme hoeveelheid feitenmateriaal te concentreren, en dit ten koste van een onderzoek naar de 'lijnen en patronen' in het verleden.

De 'vergruizing van het beeld' sloeg dus op twee differentiatieprocessen: de afbraak van de eensgezindheid en de afwezigheid van integrale historiebeelden. Het was deze complexiteit die voor de verwarde reacties zorgde. Historici als Bartstra, Bolkestein en Geyl interpreteerden Romeins oratie als een pleidooi voor een vaststaand en een voor allen aanvaardbaar historiebeeld. Zij vielen hem daarom hard aan. Uniformiteit in de geschiedschrijving kan alleen ontstaan onder dwang, zo schreven zij. In een vrije wereld is de geschiedenis '*een discussie zonder eind*'. En dat de voorstelling van het verleden door de verwetenschappelijking steeds verfijnder wordt, is dat iets om te betreuren?[117]. Helemaal terecht was deze kritiek dus niet. Romein had zich enkel verzet tegen de opvatting als zou er een rechtevenredig verband bestaan tussen de groei van de feitenkennis en de groei van de historiografische consensus. Dat deze consensus niet was bereikt, betreurde hij niet: zolang er verschillende klassen en confessies bestonden, was het immers onvermijdelijk dat er van elkaar afwijkende historische voorstellingen bleven leven. Déze differentiatie achtte hij zelfs noodzakelijk voor een gezonde historiografie. Juist van de confrontatie tussen de verschillende voorstellingen verwachtte hij - zoals ook Kernkamp dat had gedaan in zijn reactie tegen de matte conciliantie-historiografie - wetenschappelijke 'vooruitgang'[118].

Het andere differentiatieproces kwalificeerde Romein wél als een schadelijke ontwikkeling. Het optimisme van Hendrik Brugmans, die in een recensie-artikel het geloof uitsprak dat er na de destructie van de bestaande beelden wel nieuwe beelden zouden worden geschapen en daarbij Romeins eigen *Erflaters* als bewijs aanhaalde (dát was toch een 'beeldengalerij'!), kon hij niet delen[119]. Hij vreesde dat de verpulvering van het historiebeeld onomkeerbaar was. Minstens op dit punt hadden de verwetenschappelijking en de specialisatie een misschien wel definitieve breuk tussen historiografie en maatschappij teweeggebracht. Want wat kon het publiek aanvangen met de detailhandel van nauwgezette, maar fragmentarische studies, die niet beeldvormend werkten?

Behalve de vergruizing van het beeld stond volgens Romein ook de teloorgang van het geschiedverhaal op de debetzijde van de verwetenschappelijking. Sinds het einde van de negentiende eeuw hadden de meeste historici zich beperkt tot de geschied*vorsing*. Met voetnoten overladen bronnenuitgaven werden beschouwd als het summum van wetenschappelijkheid. Huizinga's veronderstelde '*humeurige weerzin tegen onhandelbare folianten*' deelde hij niet, maar hij vond toch ook dat de geschiedvorsing in een te hoog aanzien stond[120]. Zij had dat prestige immers bekomen ten koste van de geschied*schrijving*, die steeds meer uit het blikveld van de historicus was verdwenen. Hij maakte daarbij graag de vergelijking tussen de *Vaderlandsche Historie* (1749-1759) van de oude Wagenaar en de *Geschiedenis* van Blok. Hoeveel lager stond Blok op dit punt! En de Leidse hoogleraar was geen curiosum, integendeel: zijn miserabele stijl en droge opsomming van feiten en feitjes was eerder regel dan uitzondering. Het leek wel of de historici collectief verraad pleegden aan Clio: een aantrekkelijk geschiedverhaal bood niemand meer. De vrees voor onwetenschappelijk te worden gehouden was daarvoor te groot[121].

Het succes van de romantiserende historische bellettrie begreep Romein dan ook zeer goed. Als de historici geen leesbare geschiedenis meer gaven, *moest* het publiek zijn toevlucht wel bij de literatoren zoeken. Dit wil niet zeggen dat hij geen bedenkingen bij deze vaak smakeloos opgesierde bellettrie kon maken of dat de arrogantie van de 'literaten' hem niet kon storen[122]. Maar Huizinga's aanval op de *vies romancées* vond hij onverteerbaar en onrechtvaardig. Die bellettrie was immers mede tot stand gekomen door het falen van de 'kritische wetenschap' om aan de culturele behoeften van de belangstellende leek te voldoen. In de overtrokken reacties van zijn leermeester en van andere critici onderkende hij bovendien minder zuivere motieven: onder de onbaatzuchtige bezorgdheid om 'de Waarheid'

verborg zich wel eens de dwaze nijd ten aanzien van de concurrent die de historische bellettrie voor de eigen publikaties was geworden[123]. Hij weigerde dan ook mee te werken aan de mede door Huizinga opgezette hetze tegen Johan Brouwers *Philips Willem* (1940). Dat sommigen het fictieve karakter van de succesvolle geromantiseerde biografie van deze hispanoloog niet zouden doorzien, was zijn zorg niet[124].

Er zat dus niets anders op dan te blijven benadrukken dat geschiedenis behalve een wetenschap ook een kunst is en dat dat artistieke aspect vorm krijgt in het geschiedverhaal. Aspirant-historici moesten voorbeelden voor ogen krijgen. Zij moesten de oudere geschiedschrijvers bestuderen, niet alleen om het relatieve karakter van de historiografie te begrijpen, maar ook om te leren wat een echt geschiedverhaal is. Zij moesten de techniek van het vak kennen, maar bovenal moesten zij kunnen *schrijven*[125]. Zelf hechtte hij veel belang aan de stilistische kwaliteiten van zijn eigen werk. Naar hedendaagse normen valt zijn stijl wat artificieel uit, maar hij was er trots op: '*Ik geloof niet dat ik overdrijf als ik zeg, dat Huizinga en ik de enige zijn, die schrijven kunnen van de Nederlandse historici, de rest is of redelijk of ronduit slecht*'[126]. Het ging hierbij niet om een formalistische, maar om een principiële kwestie: een goede stijl is onontbeerlijk om tot een echte geschiedschrijving te komen, en die is op haar beurt onontbeerlijk om het contact tussen de wetenschappelijke geschiedbeoefening en de maatschappij te handhaven.

Zowel de 'vergruizing van het beeld' als het gebrek aan een toegankelijke geschiedschrijving waren in Romeins diagnose dus symptomen van een meer fundamentele kwaal: het vervagen van de sociale dimensie van de geschiedbeoefening. Van oudsher was de historiografie '*een sociëteit met veel buitenleden*' geweest[127]. Zij was - als de andere wetenschappen - niet uit een abstracte kennisdrang, maar uit allerlei praktische behoeften ontstaan en haar grootmeesters hadden zich steeds in de maatschappij geëngageerd. Hun sociale en politieke activiteiten en hun historiografisch werk hadden in elkaars verlengde gelegen. Historische debatten waren publieke debatten geweest. De verwetenschappelijking maakte ook aan dit alles een einde. De '*sociëteit met veel buitenleden*' is een besloten club van 'deskundigen' geworden, waartoe 'niet-gediplomeerden' de toegang wordt ontzegd. De geschiedschrijving is geprofessionaliseerd en elke vorm van maatschappelijk engagement wordt beschouwd als een bedreiging voor haar wetenschappelijk gehalte. De weinige historische debatten worden in vaktijdschriften gevoerd. In dat verstikkende milieu wordt het verleden als het ware opgesloten in een museum. Het leeft niet

meer: in de handen van de voorzichtige specialisten sterft het een zachte dood.

Romein besefte dat de historiografie geen uitzondering was en dat de band met de maatschappij ook in andere disciplines verloren ging. In de eerste jaren na de Bevrijding herhaalde hij zijn kritiek op deze algemene trend, zij het in het bredere kader van zijn politieke vernieuwingsplannen en van de daarmee samenhangende afwijzing van de vóór-oorlogse ontwikkelingen. Van een 'sociale universiteit', dit wil zeggen van een op de maatschappij gerichte wetenschap, verwachtte hij immers een belangrijke stimulans voor het herrijzende Nederland, dat de hulp van een politiek bewuste intelligentsia goed kon gebruiken. Precies om deze intelligentsia op te leiden, richtte hij in 1947 samen met Posthumus de nieuwe Faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen (de zogenaamde 'zevende faculteit') aan de Amsterdamse Universiteit op[128].

Een halve eeuw is intussen verstreken sinds Romeins '*forsche en geconcentreerde attaque*' tegen de verwetenschappelijking van de geschiedenis. In die periode is zijn protest door vele anderen herhaald, maar tot de studeerkamers van de historici drong het zelden door. Detailstudies, stilistisch waardeloos en voor een breder publiek ontoegankelijk, bleven in het gilde de boventoon voeren. De toga van Fruin woog én weegt zwaar. De vele diepgaande en nauwgezette monografieën hebben de kennis van het verleden ontegensprekelijk verruimd en verdiept, maar zelden werd en wordt een poging ondernomen deze kennis ook een culturele rol te laten spelen en aldus maatschappelijk te honoreren. Romein uitte zijn kritiek op een moment dat de maatschappelijke behoefte aan zekerheid zeer groot was. De destabilisatie van het maatschappelijk bestel door het dreigende en weldra uitbarstende fascisme verleende een bijzonder actueel karakter aan zijn verlangen naar een historiografie die een houvast kon bieden. Een halve eeuw later is die maatschappelijke onzekerheid afgenomen. Maar dit rechtvaardigt nog geen haar opdracht verzakende geschiedwetenschap.

Eindnoten:

107 Geciteerd in L. HANSSEN, *Dilettanten in de genialiteit*, p.112, noot 36.

108 J. ROMEIN, *Nieuwe stromingen in de geschiedwetenschap*; ID., *Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand* en ID., *Spieghel Historiael*, - ID., *In opdracht van de tijd*, p.45-72, p.73-95 en p.97-144.

109 ID., *Een halve eeuw geschiedwetenschap in Nederland. 1898-1948*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.246. In 1942 begeleidde hij een studentenwerkgroep waarin Fruins geschriften werden bestudeerd (IISG, Rom.287).

110 ID., *Magister Tenhaeff, archilatomus*, - ID., *Carillon der tijden*, p.257. Vgl. A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien*, dl.I, 1970, p.107-108, p.146-147 en p.222.

111 J. ROMEIN, *Apparaat voor de studie der geschiedenis*, Groningen, 1949 (cfr. IISG, Rom.264-265). Annie Romein zou er na de dood van haar man nauwgezet op toezien dat dit *Apparaat* in zijn geest werd vernieuwd (A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.452-453).

112 Weinigen zullen de recente typering van deze oratie als 'een misplaatste jammerklacht' dan ook onderschrijven (contra G. DE BRUIN, *De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (*Aula-paperback*, 86), Utrecht-Antwerpen, 1983, p.74).

113 N. JAPIKSE, *Honderd jaar 'Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde' (1836-1936)*, 's-Gravenhage, 1936, p.8. Dit werkje bevatte overigens nog meer ideeën waarmee Romein kon instemmen: zo bijvoorbeeld de klacht dat Nederlandse historici zich zo weinig bekommerden om de theoretische grondslagen van hun vak en de vaststelling dat de geschiedenis zelden 'positieve' (dit wil zeggen: definitieve) resultaten boekt.

114 J. ROMEIN, *Het geschonden beeld. Nieuwe opvattingen over de Renaissance*, - ID., *Het onvoltooid verleden*, p.196-203. Een later voorbeeld: ID., *Poging tot een herinterpretatie van het humanisme*, - ID., *Eender en anders. Twaalf nagelaten essays*, Amsterdam, 1964, p.87-90.

115 ID., *Het vergruisde beeld*, p.93.

116 Een recent voorbeeld is E. KORLAAR, *Restauratie van het beeld*, p.35-47.

117 J.S. BARTSTRA, *Prof. Romein en zijn laatste bundel, - BGN*, 9 (1955), p.238-249; H. BOLKESTEIN, *Is een vaststaand beeld doel der geschiedeniswetenschap?, - Nederlandsche Historiebladen*, 3 (1940), p.50-54 en P. GEYL, *Driemaal Romein*, p.124-127 (vgl. Geyls reactie onmiddellijk na de oratie: UUB, *Arch. Geyl*: map *Corresp. met Nederl. 1939/40*, P. Geyl aan Romein, 17 okt. 1939).

118 Precies dáárom had hij waardering voor Geyls geprononceerde standpunten: J. ROMEIN, *Eigenaard en onafhankelijkheid van het Nederlandse volk*, - ID., *Het onvoltooid verleden*, p.207-208; ID., *Groot Nederlandsche problematiek* en ID., *Geyls magnum opus, - Critisch Bulletin*, 8 (1937), p.308-309 en 9 (1938), p.136-138. Voor Kernkamp: cfr. *supra* hf.III, par.4.

119 HK. BRUGMANS, *Het vergruisde beeld, - Socialisme en Democratie*, 1 (1939), p.733-736.

120 J. ROMEIN, *Kanttekeningen bij Huizinga*, p.85-86.

121 ID., *Geschiedenis der geschiedschrijving, - TvG*, 54 (1939), p.310-311 en ID., *Nieuwe stromingen*, p.58-59.

122 Ondermeer ID., *Zweig's Erasmus, - De Weegschaal*, 2 (1935), p.17-19 en ID., *Non tali auxilio!, - Critisch Bulletin*, 8 (1937), p.209-218.

123 ID., *Kanttekeningen bij Huizinga*, p.87-94 en ID., *De biografie. Een inleiding*, Amsterdam, 1946, p.117-125. Voor Huizinga: cfr. *supra* hf.IV, par.5.

124 ID., *Een historische roman, - Critisch Bulletin*, 12 (1941), p.34-38. Cfr. NLMD, R652/B1: Romein aan N.A. Donkersloot, 8 jan. 1941 en IISG, Rom.C7: J. Brouwer aan Romein, 6 febr. 1941. Vgl. H. HENRICHS, *Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler. Een biografie*, (*Open domein*, 19), Amsterdam, 1989, p.286-290, p.294-298, p.304 en p.308 (vgl. ook p.243-244).

125 Cfr. J. ROMEIN, *Nieuwe stromingen*, p.56-57 en ID., *In de hof der historie*, p.20 en p.36-37.

126 NLMD, R652/B1: Romein aan J. Greshoff, 29 april 1937.

127 ID., *Nieuwe stromingen*, p.46 (toegeschreven aan Kernkamp).

128 ID., *Universiteit en maatschappij in de loop der tijden*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.275-294 (1947). A. Geelhoed (Amsterdam) bereidt een publicatie over deze 'zevende faculteit' voor.

5. Een toekomstgericht beeld

Romein had in zijn objectiviteitstheorie en in zijn kritiek op de verwetenschappelijking nogal wat eisen gesteld: de historicus moest, kiezend voor de 'ware tijdgeest', in opdracht van de tijd schrijven; hij moest uit het veelvormige bronnenmateriaal een beeld houwen; zijn onderzoeksresultaten moesten in een leesbare vorm worden gegoten.

Dat was de theorie. En de praktijk? Het kan niet worden ontkend dat Romein getracht heeft deze theoretische denkbeelden in zijn geschiedpraktijk te verwezenlijken. Vanaf de jaren dertig heeft hij gezocht naar middelen om het vergruisde historiebeeld te restaureren en het publiek te geven waar het volgens hem recht op had: een leesbaar verhaal, dat alle aspecten van het verleden in één greep omvat en dat een op de toekomst gerichte visie uitdraagt.

Dit ideaal heeft Romein in de eerste plaats proberen te realiseren door de vorm van zijn historische geschriften aan te passen aan de eisen des tijds: hij schreef geen doorwrochte artikelen, maar goed leesbare - zij het vaak nogal belerende - essays, waarin hij wetenschappelijkheid en popularisatie trachtte te verzoenen. Voor die popularisatie koos hij niet altijd zelf. In het geval van de *De Lage Landen bij de Zee* werd ze hem opgelegd door uitgever W. de Haan. In het op 24 juni 1933 getekende contract werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat de auteur een 'populair-wetenschappelijke' vaderlandse geschiedenis zou schrijven[129]. Voor De Haan, die dicht bij het bankroet stond, was dit een uit commerciële motieven ingegeven eis; voor Romein een opdracht waar hij achter kon staan.

De uitgever vroeg echter nog meer. Hij wou het werk - behalve in Nederland - ook in Vlaanderen aan de man brengen. Daarom moest het boek een 'Groot-Nederlands' karakter krijgen ('*Van Duinkerken tot Delfzijl*'). Romein moet daar niet veel voor hebben gevoeld. In latere recensies (uit 1936, '37 en '38) van Geyls werk verborg hij immers nooit zijn twijfels over de waarde van het conceptuele net waarin de Utrechtse hoogleraar de geschiedenis van Noord en Zuid meende te kunnen vangen. Hij erkende wel de vruchtbaarheid van Geyls Groot-Nederlandse standpunt, maar vond het toch te simplificerend en - net als zijn leermeester Huizinga - waarschuwde hij voor het politieke misbruik dat ervan kon worden gemaakt[130]. Toch gaf hij toe aan de wensen van De Haan en vroeg... Geyl om advies. Zelf dacht hij eraan de 'Vlaamse' hoofdstukken uit te besteden aan de Vlaams-nationalistische advocaat en volksvertegenwoordiger Hendrik Elias of aan de arts-antropoloog Gustaaf Schamelhout, maar Geyl raadde hem aan zijn vriend, de Antwerpse politicus Herman Vos te nemen[131]. Het duurde echter niet lang of de uitgever tekende protest aan tegen deze keuze. Vos was - na zijn afwijzing van het Vlaamsnationalisme en sinds zijn toetreding tot de Belgische Werkliedenpartij in november 1933 - in bepaalde Vlaamse milieus niet langer geliefd en zijn medewerking zou de verkoop dus kunnen schaden. Maar nu hield Romein het been stijf[132]. Toen het boek in 1934 verscheen, bevatte het twee hoofdstukken over het Zuiden: één over

Vlaanderen en Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw, geschreven door de Vlaams-nationalistische historicus Robert Van Roosbroeck, en één over de Vlaamse Beweging door Vos. Maar zij waren helemaal niet geïntegreerd in het verhaal en bij de derde druk (in 1949) liet Romein ze weg, mede omwille van de collaboratie van Van Roosbroeck en - alweer - onder protest van de uitgever[133].

Er was nog iets waar De Haan geen genoegen mee kon nemen: het marxistische karakter van het boek. Dat *De Lage Landen* op historisch-materialistische fundamenten was gebouwd, wou Romein - nog steeds (geheim) partijdlid - ook zelf niet ontkennen. Naast de eis een populaire synthese te schrijven, vormde het ontbreken van een duidelijk marxistisch gekleurde *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* precies een uitdaging. De periodisering in *De Lage Landen* was dan ook - geheel in overeenstemming met de theorie die hij in zijn kritiek op Huizinga had verdedigd - een duidelijke manifestatie van zijn marxistische levensbeschouwing: de jaren waarin een nieuwe 'klasse' het bewind had overgenomen (of daartoe de neiging had vertoond), koos hij als de scharnierjaren van zijn verhaal. De Opstand beschreef hij (als zovele voorgangers) als een reactionair streven naar de herwaardering van de middeleeuwse vrijheden, maar ook als de doorbraak van een strijdbaar kapitalisme[134]. Mede daarom betitelde Colenbrander *De Lage Landen* als '*een marxistische kwajongensstreek*'[135]. Toch stond Romein ver van een dogmatisch-marxistische interpretatie van de Nederlandse geschiedenis en het is zeer de vraag of het boek een hogere oplage zou hebben gehaald indien het 'neutraler' was gehouden, zoals de uitgever suggereerde[136].

Het duurde trouwens niet lang of *De Lage Landen* werd een kassucces. Het oordeel van De Haan over Romeins objectiviteit wijzigde zich terstond en hij drong erop aan - als bij een kip die gouden eieren legt - dat de 'marxist' nog een werk in zijn fonds zou publiceren, misschien iets over de Europese Oorlog of over de 'Gouden Eeuw' - ook dat lag goed in de markt[137]. Waardoor kunnen de hoge verkoopcijfers van *De Lage Landen* worden verklaard? De belangrijkste reden van dit succes ligt ongetwijfeld in het feit dat hier voor het eerst de gehele Nederlandse geschiedenis in een handzame (en bovendien goedkope) synthese werd gepresenteerd. In Busken Huets *Land van Rembrand* werd slechts een deel van die geschiedenis verhaald. Bloks te omvangrijke *opus magnum* was - zeker voor een breder publiek - te dor. Romein wist daarentegen - om met een lovende Ter Braak te spreken - '*de nuchterheid der methodische wetenschap te combineren met de natuurlijke gave der uitbeelding*'[138]. *De Lage Landen* beantwoordde inderdaad aan het ideaal dat de auteur zich had gesteld: het

was een populair-wetenschappelijk geschiedverhaal, beeldend en leesbaar (zonder te vervallen in een aaneenrijging van 'populistische' anekdotes) en dus bij uitstek geschikt om een bemiddelende rol tussen de geschiedwetenschap en de maatschappij te vervullen. Het werk bezat bovendien een ander pluspunt. Voor het eerst in de Nederlandse historiografie slaagde iemand in wat Blok niet had gekund (en uiteindelijk ook niet had gewild): een synthese te geven, waarin niet alleen de politieke ontwikkeling, maar ook de culturele, sociale, economische... geschiedenis een rechtvaardige plaats kregen toebedeeld.

Dit streven om de politieke, culturele, economische en andersoortige gebeurtenissen in één verhaal op elkaar te betrekken, verhief Romein in 1939 tot een bewust programmapunt in zijn strijd tegen de schadelijke gevolgen van de verwetenschappelijking. Hij pleitte ervoor de gespecialiseerde detailstudies, die elk afzonderlijk slechts een deelgebied van de geschiedenis bestreken, te integreren in één geheel. Een dergelijke 'integrale' geschiedschrijving, zo verduidelijkte hij, is 'totalitair' en 'relativerend'. Zij omvat alle gebieden van het menselijk denken en handelen ('totalitair') en gaat ervan uit dat geen van deze sferen in het geschiedproces een autonoom bestaan leidt, zodat ze ook in het geschiedverhaal met elkaar moeten worden verbonden ('relativerend'). Van deze 'theoretische geschiedenis' (een wat vreemde benaming voor de beoogde integrale beschavingsgeschiedenis) verwachtte hij de wederopbouw van het verpulverde historiebeeld[139].

Zoals Blok in de jaren omstreeks 1900 aansluiting had gezocht bij de vernieuwende tendensen in de Duitse historiografie, zo verwees ook Romein in zijn strijd voor een integrale geschiedenis naar de historiografische ontwikkelingen in het buitenland. Met name in de Franse geschiedtheoreticus Henri Berr zag hij een voorloper. Deze had in 1900 de *Revue de Synthèse Historique* opgericht als tegenhanger van de gespecialiseerde tijdschriften die in de voorbije twee decennia naast de oude *Revue Historique* waren verschenen. Nog in 1921 had hij zijn inzichten verdedigd in *L'histoire traditionnelle et la synthèse historique*[140]. In H.E. Barnes, J.H. Robinson, C. Becker en andere vertegenwoordigers van de Amerikaanse *New History* herkende Romein weer andere geestesverwanten[141]. Toch zocht hij voor deze denkbeelden eerder steun in zijn geliefde achttiende eeuw en in '*de geestelijke erfgenaam van deze eeuw*', het marxisme. Toen een journalist hem kort na de benoemingsaffaire in 1939 vroeg waaraan hij dacht wanneer hij zichzelf 'marxist' noemde, antwoordde hij: '*aan een vertegenwoordiger van de marxistische geschiedschrijving welke*

immers alle manifestaties van het leven als deelen van één geheel ziet en waarbij dan de wortels van dat geheel in de sfeer der materieele productie gezocht moeten worden'[142]. Dat laatste was belangrijk: het dialectisch materialisme gaf de historicus die zijn aandacht richtte op alle onderdelen van het historisch proces, een onmisbaar ordenend principe. Precies dat element had in Bloks programma voor een sociale geschiedenis ontbroken, wat hem de kritiek van Van der Goes had opgeleverd. Voor deze marxistische theoreticus was de sociale en economische geschiedenis de integrerende en dus primaire factor in het historisch proces. Dat gold ook voor Romein, getuige de bovenstaande uitspraak. Maar in zijn heterodoxie aanvaardde hij wel de mogelijkheid dat het ordenend principe niet voor elke historische periode inhoudelijk op dezelfde manier moet worden opgevuld. In de Middeleeuwen was de religieuze sfeer wellicht de dominante en integrerende factor geweest[143].

Tijdens de Oorlog zette de *entrepreneur* Romein - samen met enkele collega's uit Nederland en België - een omvangrijk collectief project op touw: de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Verschillende motieven lagen aan de basis van dit werk. De ontluikende Benelux-gedachte vroeg om een historiografische vormgeving. De samenwerking tussen historici uit verschillende zuilen zou de doorbraakgedachte meer inhoud verlenen. Maar de hoofdbedoeling was toch een hoogwaardig wetenschappelijk overzicht van alle facetten van de Belgische en Nederlandse geschiedenis te geven. De *AGN* moest in de eerste plaats een voorbeeld van de integrale geschiedschrijving zijn[144]. Toen Romein in 1958 op de hele onderneming terugkeek, moest hij echter constateren dat de *AGN* precies op dit punt was mislukt: nergens in de twaalf forse delen werd immers de structurele samenhang tussen de verschillende levensgebieden op afdoende wijze gedemonstreerd[145]. Juist het feit dat het werk door zoveel auteurs was geschreven, had verhinderd dat de onderscheiden sferen in één geheel werden geïntegreerd. Dat teamwork en een werkelijk integrale geschiedschrijving elkaar praktisch uitsluiten, had Bussemaker trouwens reeds omstreeks 1900 aangetoond[146].

Zelf bewandelde Romein intussen ook een andere weg. Sinds 1946 werkte hij alleen - of tenminste: alleen met de hulp van enkele assistenten en van zijn echtgenote - aan een breed opgezette studie, waarin de gehele geschiedenis van de periode 1889-1914 werd geanalyseerd. De 'integrerende dominant' voor *Op het breukvlak van twee eeuwen* (postuum in 1967 verschenen) vond hij in de omslag die zich volgens hem in die jaren op *elk* levensgebied had voltrokken[147]. Hij hoopte door deze studie te kunnen aantonen dat een integrale ge-

schiedschrijving - in een leesbare vorm gegoten - in staat is opnieuw een beeld van het verleden te scheppen, zoals hij in zijn geschiedtheoretische essays uit 1939 had vooropgesteld. Of hij daarin in het *Breukvlak* is geslaagd, valt te betwijfelen. De enorme hoeveelheid feiten die in het onvoltooide werk liggen opgetast en het opvallende gewring om al de beschreven figuren en processen in het licht van de 'totale omslag' te kunnen interpreteren, werkten niet beeldend.

De Lage Landen, de *AGN* en het *Breukvlak* tonen hoe Romein de gevolgen van de verwetenschappelijking - met wisselend succes - trachtte op te vangen door te streven naar een hoogwaardige popularisatie en naar een integrale geschiedschrijving. Maar popularisatie en integratie vormden slechts één aspect van zijn poging de historiografie haar oude functie in het maatschappelijk leven terug te bezorgen. Het welslagen van die poging veronderstelde ook dat het gerestaureerde beeld de richting van de toekomst uitkeek. In zijn objectiviteitstheorie had hij dit aspect kernachtig verwoord in de eis dat de historicus '*in opdracht van de tijd*' moest schrijven. In de praktijk betekende dit dat hij zich moest engageren in de partijstrijd van zijn tijd. Natuurlijk zag Romein in dat dit kon leiden tot een vertekend beeld van het verleden, maar hij wou dit risico best lopen. Niets was immers erger dan een kleurloze geschiedschrijving, vermits de zo noodzakelijke maatschappelijke relevantie slechts kon groeien vanuit het spanningsveld tussen wetenschap en politiek. Dat dit binnenen buitenwetenschappelijke engagement '*de ivoren toren wel eens onder hoogspanning zette*', moest er maar worden bijgenomen[148]. En dat Banning hem om deze denkbeelden vergeleek met een '*dominee voor niet-christelijke intellectuelen*', kon hem niet deren. Hij vond dit trouwens ook een aardig zelfportret van deze theoloog en socioloog, die steeds voor een toenadering tussen het christendom en het socialisme had geijverd[149]. De '*wetenschappelijke prediking*' waarover Banning sprak, vond hij een goede typering van zijn ideaal, zolang de gedachte van bekeringsijver er maar niet aan werd verbonden[150].

Dit ideaal van een geëngageerde historiografie bleef uiteraard ook niet zonder praktische consequenties. Het gaf de drager ervan in de eerste plaats een maatstaf ter beoordeling van het werk van collega's. Dit criterium stelde - tenminste wanneer het de balans in negatieve zin deed uitvallen - niet veel problemen: wat kleurloos was of wat op afzijdigheid ten aanzien van de eigentijdse maatschappelijke ontwikkelingen wees, werd eenvoudigweg veroordeeld. Ondanks de grote waardering bijvoorbeeld, die Romein toonde voor de gave combinatie van wetenschappelijke acribie en artistieke fantasie die Tenhaeff in zijn werk had bereikt, uitte hij na diens dood scherpe kritiek op

datzelfde werk: het getuigde immers van een grenzeloze '*maatschappelijke blindheid*'[151]. Een zelfde verwijt richtte hij tot Enklaar[152]. Dat hij dit criterium wel eens te ongenuanceerd hanteerde (het analysemes was bot), bleek toen hij in 1949 verklaarde dat de Eerste Wereldoorlog geen enkele invloed op de Nederlandse wetenschappelijke historiografie had gehad en daarbij het Comité tot Onderzoek van de oorzaken van den Wereldoorlog zonder schroom afdeed als '*een verlengstuk van de Duitse propaganda tijdens de oorlog*'. De verdiensten van dit Comité voor de ontwikkeling van de contemporaine geschiedenis in Nederland zag hij daarbij volledig over het hoofd[153].

Romein was zeker niet de eerste die het belang van het maatschappelijke engagement voor de vitaliteit van de historiografie benadrukte. Kernkamp was hem daarin voorgegaan[154]. Daarom is het opmerkelijk dat Romein voor de Utrechtse hoogleraar, die ook het voorwoord bij de eerste uitgave van *De Lage Landen* had verzorgd, zelden een goed woord over had. Persoonlijke factoren speelden daarbij natuurlijk een rol: bij *De Groene* was Kernkamp een ongewenste concurrent geweest. Maar wat hem vooral irriteerde, was '*de verbleekt-radicale vlag*' waaronder Kernkamp voer[155]. Dat radicale engagement stond voor de marxist Romein immers met de rug naar de toekomst gekeerd. Het had de 'ware tijdgeest' niet begrepen en was nog te veel verankerd in het verleden om de geschiedschrijving een maatschappelijke rol te laten spelen, of in een minder abstract en verhullend taalgebruik: om haar een rol te laten spelen in '*de emancipatiestrijd van arbeiders en boeren*'!

Met Kernkamp viel het echter nogal mee, tenminste wanneer diens radicale geschiedschrijving werd vergeleken met de cultuurkritiek van Huizinga. Die stond helemaal met de rug naar de toekomst! '*Kopschuw conservatisme*', dat was het[156]. Het oordeel had uiteraard niet anders kunnen luiden. Hoever stond Romeins concrete en marxistische zoeken naar de sociale en economische wortels van het fascisme immers niet van Huizinga's cultuurkritiek, die ontsprongen was aan ethische bekommernissen en op een liberale levensbeschouwing was geënt! In de ogen van Romein maakte Huizinga zich in *In de schaduwen* natuurlijk schuldig aan 'burgerlijke' en machteloze kritiek. Er was bovendien nog iets anders dat hem tegenstond in deze conservatief: hij sprak voortdurend over '*onze*' cultuur. Begreep zijn leermeester dan niet dat '*onze*' cultuur niet bestond? Dat homogene cultuurbegrip verdoezelde de sociale tegenstellingen en remde het emancipatieproces van de achtergestelde klassen dus alleen maar af. Het maskeerde, in plaats van te ontmaskeren in dienst van een rechtvaardige strijd[157].

Deze rechtvaardige strijd en de stadia die het emancipatieproces had doorlopen: dát was juist het onderwerp van Romeins geschiedschrijving. Bij nader inzien bestaat er een merkwaardige parallel tussen deze marxistisch onderbouwde geschiedschrijving en de oude liberale conciliantie-historiografie. Beide dragen namelijk een teleologisch karakter. Voor Fruin, Blok en Colenbrander (de 'Leidse Historische School') was de vaderlandse geschiedenis het epos van de groeiende eenheid tussen alle levensbeschouwelijke groepen. Voor Romein was diezelfde geschiedenis het verhaal van de geleidelijk voortschrijdende emancipatiestrijd, die haar eindpunt nog niet had bereikt, maar toch steeds meer sociale groepen aan de politieke en economische macht deelachtig maakte. De helden in beider verhaal werden gekozen vanuit dit perspectief. Voor de Leidse liberale historici waren het de Oranjes, die in hun ogen immers het concentratiepunt van de eenheid waren (geweest). Romein koos zijn helden op een andere basis: bij hem kwam de ereplaats toe aan die figuren die hadden bijgedragen tot de bevrijding van de onderdrukte klassen. Voor de Republiek waren dat de regenten en de patriotten; voor het Koninkrijk degenen die in het gegeven bestel de 'democratische' tendenties hadden vertegenwoordigd[158].

Deze inhoudelijke opvulling van het ideaal van een geëngageerde historiografie in dienst van de toekomst heeft wellicht haar hoogste vorm bereikt in de vier delen *Erflaters van onze beschaving*, die Romein tussen 1938 en 1940 samen met zijn echtgenote publiceerde. In de zomer van 1936 was hij begonnen met de voorbereidende lectuur voor een reeks over de Grootmeesters der Geschiedschrijving, maar dit project werd doorkruist door het aanbod van uitgever E. Querido een Nederlandse cultuurgeschiedenis te schrijven[159]. Het resultaat werd de *Erflaters*-serie, die - net als *De Lage Landen* een hoogwaardige en beeldende popularisatie - dadelijk een enorm succes werd[160]. De auteurs kondigden deze Hollandse portrettengalerij overigens ook aan als een biografisch complement op *De Lage Landen*. De zesendertig biografische schetsen vulden zodoende een lacune in de Nederlandse historiografie op en lagen tegelijk aan de oorsprong van de theoretische interesse die Romein nog voor de biografie zou betonen[161].

Niet iedereen was onverdeeld gelukkig met de wijze waarop de Romeins deze lacune opvulden. Enno van Gelder schreef in zijn recensie van het tweede en derde deel van *Erflaters*: '*"Nieuwe zakelijkheid", die stijl in de schilderkunst, die de werkelijkheid realistisch styleert, en schaduwen en kleuren zo aanbrengt, dat alle diepte verloren gaat en elk mens een type wordt, daaraan doet mij deze manier van*

'gestalten' beschrijven denken...'[162]. De criticus had gelijk, maar hij schatte zijn gelijk verkeerd in. Wat hem stoorde, maakt precies de kracht en de klassieke waarde van de *Erflaters* uit. De auteurs schetsten inderdaad geen personen van vlees en bloed. Zij boden veel meer: zij gaven allegorieën. Elke gebiografeerde figuur representeerde op zijn manier immers een stap in de vervolmaking van het verlicht marxistische cultuurideaal dat de Romeins voorstonden en dat natuurlijk deels samenviel met het ideaal van een klasseloze en verdraagzame maatschappij[163].

Dit symbolisme motiveerde de keuze van de gebiografeerden, zowel negatief als positief. Thorbecke, Kuyper en Domela Nieuwenhuis - om ons te beperken tot de negentiende eeuw - werden dáárom geportretteerd: zij vertegenwoordigden immers de emancipatie van respectievelijk de liberale burgerij, de '*kleine luyden*' en de arbeiders[164]. En dáárom stemden de Romeins ook in met het voorstel van Suys om naast hen ook een figuur op te nemen, die de katholieke emancipatie zou symboliseren[165]. Het werd Schaepman en precies uit dát portret blijkt hoe sterk Romeins politieke *credo* zijn geschiedschrijving doordrong. '*Ook in een gevestigde Staat blijft de Natie in wording*', schreef hij er. Van een Natie kan pas worden gesproken wanneer alle bevolkingsgroepen een volwaardig medeburgerschap hebben bereikt. Wie tot dit wordingsproces had bijgedragen, werd in het pantheon der erflaters van de Natie opgenomen[166]. Schaepman had de emancipatie van het katholieke volksdeel bevorderd. Hij verdiende dus zijn plaats in dit boek, dat op zijn beurt wilde bijdragen tot de toekomstige voltooiing van de Natie - juist door er de historische groei van te verbeelden. De sacrosancte grenzen tussen politiek en geschiedenis, tussen verleden en toekomst werden in dit pragmatische kader opgeheven.

Eindnoten:

129 IISG, Rom.C65.

130 Cfr. noot 118 (vgl. A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien*, dl.I, 1970, p.258-262 en dl.II, 1971, p.214-216).

131 IISG, Rom.C13: Romein aan P. Geyl, 4 juli 1933 en Rom.575: P. Geyl aan Romein, 5 juli 1933.

132 IISG, Rom.C65: W. de Haan aan Romein, 30 dec. 1933 en Rom.C74: briefw. Romein - H. Vos, jan.-juli 1934. In deze brieven werd gesuggereerd dat er van katholieke zijde protest kwam tegen Vos' medewerking aan *De Lage Landen*. In een brief aan Geyl verduidelijkte Vos echter dat vooral de directeur van de Nederlandse Boekhandel te Antwerpen, H. Oosterwijk, zich verzette. Oosterwijk was Dinaso (*Geyl en Vlaanderen*, dl.III: 1933-1966, uitg. P. VAN HEES en A.W. WILLEMSEN, Antwerpen-Amsterdam, 1975, nr.380). In *Hier Dinaso*!, waar *De Lage Landen* werd aangeprezen naast het antisemitische *Les Protocols des Sages de Sion*, werd wel de naam van Van Roosbroeck, maar niet die van Vos vermeld (*Hier Dinaso*!, 4 aug. 1934, p.7).

133 IISG, Rom.C65: W. de Haan aan Romein, 3 febr. 1948. Romein wou aanvankelijk het hoofdstuk van Van Roosbroeck laten herschrijven door L. Van der Essen (IISG, Rom.C13: Romein aan L. Van der Essen, 21 sept. 1945).

134 J. en A. ROMEIN, *De Lage Landen*, p.219-239. Dit hoofdstuk sloot nauw aan bij J. ROMEIN, *De Opstand van de Nederlanden tegen Spanje, - Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis*, Amsterdam, dl.VI, 1930, p.3485-3503. Romein gaf echter geen uitgewerkte marxistische visie op de Opstand; dat zou pas door latere marxistische historici gebeuren (cfr. M. JANSEN, *Marxistische visies op de Nederlandse Opstand, - Theoretische Geschiedenis*, 2 (1975), p.3-16a).

135 H.TH. COLENBRANDER, *Recensie van J. Romein, De Lage Landen bij de Zee, - De Gids*, 99 (1935), dl.I, p.254. Vgl. de kritiek van J.G. VAN DILLEN, *Cultuurgeschiedenis, - TvG*, 51 (1936), p.432-434.

136 IISG, Rom.C65: W. de Haan aan Romein, 4 maart 1935.

137 IISG, Rom.C65: W. de Haan aan Romein, 21 aug. en 2 dec. 1936.

138 M. TER BRAAK, *Populaire geschiedenis*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.V, 1949, p.465-476 (citaat p.475).

139 J. ROMEIN, *Nieuwe stromingen*, p.67-72 (vgl. ID., *Het vergruisde beeld*, p.94-95). Uitgebreider in J. TOLLEBEEK, *Geschiedenis en beeldvorming, dl.II, p.304-316*.

140 Cfr. P. DEN BOER, *Historische tijdschriften in Frankrijk (1876-1914), - TvG*, 99 (1986), p.541-546. Over Berr: ID., *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*, Nijmegen, 1987, p.382-387 en p.425-427.

141 Cfr. ondermeer J. ROMEIN, *Nieuwe stromingen*, p.60-64 en p.66-67. Ook de kritiek van deze Amerikaanse historici op het 'feitenpositivisme' in de oudere geschiedschrijving trok Romein aan: cfr. ondermeer C. BECKER, *What are historical facts?, - The Western Political Quarterly*, 8 (1955), p.327-340 (oorspr. uit 1926) en ID., *Everyman his own Historian, - American Historical Review*, 37 (1932), p.221-236 (vgl. de kritiek in Frankrijk: H. LEVY-BRUHL, *Une notion confuse: le fait historique, - Recherches Philosophiques*, 5 (1935-1936), p.264-274).

142 J. ROMEIN, *Over de menselijke waardigheid*, p.205-208; ID., *De achttiende eeuw en wij*, p.48-53 en IISG, Rom.254: *Algemeen Handelsblad*, 4 juni 1939.

143 ID., *Integrale geschiedschrijving*, - ID., *Eender en anders*, p.40. Voor de kritiek van Van der Goes op Blok: cfr. *supra* hf.II, par.4.

144 ID., *Algemene inleiding, - AGN*, dl.I, 1949, p.IX-XXIX.

145 ID., *Integrale geschiedschrijving*, p.29. Reeds in maart 1950 schreef hij aan Enklaar: 'Wat ik gewild had met dit boek is inderdaad niet bereikt. Ik wist dat dat niet kon, maar het is verder van het ideaal af gebleven dan nodig ware geweest' (IISG, Romein aan D.Th. Enklaar, 22 maart 1950).

146 Cfr. *supra* hf.II, par.5.

147 Een uitgebreide samenvatting biedt P.B.M. BLAAS, *An Attempt at Integral History, - Acta Historiae Neerlandica*, 5 (1971), p.271-315. Voor de theoretische fundering van de omslagidee: J. ROMEIN, *Duur en verandering in de geschiedenis. Het probleem van de 'omslag'*, - ID., *Eender en anders*, p.9-24.

148 ID., *De ivoren toren onder hoogspanning*, - ID., *Carillon der tijden*; p.333-352.

149 W. BANNING, '*Wetenschappelijke' prediking, - Socialisme en Democratie*, 4 (1947), p.261-265 en J. ROMEIN, *In de hof der historie*, p.34-37 (cfr. IISG, Rom.614: Romeins commentaar bij zijn exemplaar van het artikel van Banning en Rom.619: W. Banning aan Romein, 23 nov. 1951). Vgl. de minder vriendelijk bedoelde typeringen in M. TER BRAAK en E. DU PERRON, *Briefwisseling 1930-1940*, dl.IV, 1967, nr.1047 (Romein als een 'marxistische jezuïet') en UUB, *Arch. Geyl*, G.J. Renier aan Geyl, 21 sept. 1950 (Romein als een 'mislukte pastoor').

150 IISG, Rom.C72: Romein aan E.E.G. Vermeulen, 27 mei 1957. Latere historici namen deze typering (in een gewijzigde vorm) dan ook niet ten onrechte over: B.W. SCHAPER, *Jan Marius Romein, - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1963-1964, p.85-86 en H.W. VON DER DUNK, *Jan Romein, historicus als therapeut*, - ID., *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici*, Assen, 1974, p.54-61.

151 J. ROMEIN, *Magister Tenhaeff*, p.256 en p.265-270. Tenhaeff had deze kritiek nog tijdens zijn leven voorzien (IISG, Rom.C58: N.B. Tenhaeff aan Romein, 7 febr. 1939).

152 IISG, Rom.C12: Romein aan D.Th. Enklaar, 27 okt. 1950.

153 ID., *De geschiedschrijving in Nederland tijdens het interbellum*, p.146-147. Dit lokte natuurlijk kritiek uit bij de betrokkenen en bij hun familieleden: J.S. BARTSTRA, *Prof. Romein en zijn laatste bundel*, p.241-242 en IISG, Rom.617: F. Gosses aan Romein, 10 maart 1949. Het is merkwaardig dat diezelfde Romein in het voorjaar van 1927 aan deze 'propagandamachine' voorstelde een boek over de Russische buitenlandse politiek te schrijven (G.H.J.M. OLTHOF, *Contemporaine geschiedbeoefening in Nederland tijdens het interbellum. Het 'Nederlandsch Comité tot Onderzoek van de oorzaken van den Wereldoorlog' (1924-1937), - Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983), p.359-360 en p.366).

154 Cfr. *supra* hf.III, par.4. Du Perron omschreef Romein zelfs als een leerling van Kernkamp! (IISG, Rom.610: recensie van het eerste deel van *Erflaters, - Bataviaasch Nieuwsblad*, 6 aug. 1938).

155 In een brief aan J. Suys, 25 april 1928 (geciteerd in L. HANSSEN, *Dilettanten in de genialiteit*, p.103). Cfr. P.B.M. BLAAS, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek: G.W. Kernkamp*, (*Historische beeldvorming en beeldbaarheid van het verleden*), Rotterdam, 1983, p.13-14.
156 IISG, Rom.687/H: Romeins oordeel over Huizinga's *Nederland's geestesmerk* (1934).
157 ID., *Kanttekeningen bij Huizinga*, p.88-89 en p.96-97 en ID., *Huizinga als historicus*, p.219-226.
158 Dit verklaart ook zijn waardering voor Geyls *Oranje en Stuart* (1939), waarin - tegen de orangistische traditie in - het particulier - dynastieke aspect van de stadhouderlijke politiek werd benadrukt: ID., *Partijstrijd en buitenlandse politiek in de dagen der Republiek, - Critisch Bulletin*, 10 (1939), p.211-213.
159 IISG, Rom.687/V.
160 In 1946 speelde Romein dan ook met het plan een deel over de twintigste eeuw aan de reeks toe te voegen. Kandidaat-erflaters voor dat deel waren ondermeer Troelstra (met een vraagteken), Huizinga en Henriëtte Roland Holst (IISG, Rom.C67: E. Querido aan Romein, 9 okt. 1946). Dit plan bleef onuitgevoerd. Pas in oktober 1988 organiseerde de Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam (in samenwerking met *De Volkskrant*) een tot 1990 lopende lezingencyclus waarin twintigste-eeuwse erflaters worden voorgesteld. Uitgever Querido dacht in 1955 zelf aan een (eveneens onuitgevoerd gebleven) reeks *Belgische Erflaters* (IISG, Rom.C67: E. Querido aan Romein, 10 jan. 1955).
161 Deze lacune had hij nog in 1937 aan de kaak gesteld: ID., *Non tali auxilio*!, p.209-218. In 1940-1941 gaf hij een kandidatencollege over dit genre (IISG, Rom.273). Dit college lag aan de basis van ID., *De biografie*, Amsterdam, 1946 (cfr. ook ID., *Het probleem der waarheid in de biografie*, - ID., *Eender en anders*, p.43-61).
162 H.A. ENNO VAN GELDER, *Nederlandse biografieën, - TvG*, 54 (1939), p.440-441.
163 Onder de recensenten waardeerde alleen Ter Braak dit ten volle: M. TER BRAAK, *Delen en geheel* en ID., *Historie als beeld*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.VII, 1951, p.13-19 en p.296-301.
164 Domela Nieuwenhuis kwam in de plaats van de oorspronkelijk geselecteerde Troelstra (cfr. IISG, Rom.389 en Rom.C66: E. Querido aan Romein, 20 nov. 1940).
165 IISG, Rom.390: J. Suys aan Romein, 16 jan. 1937: '...dat élke naam ontbreekt om een zoo belangrijk cultuurfeit als de emancipatie van het Katholieke volksdeel mee te belichten; is dat geen reëele [*sic*] lacune? Zou Schaepman niet zozeer als persoon maar in dít verband - er niet bij moeten?'
166 J. en A. ROMEIN, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam, dl.IV, 1940, p.178-180.

6. Structuren in het historisch proces

Het zwaartepunt van Romeins kritiek op de traditionele objectiviteitsleer en op de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening lag in de jaren dertig, toen hij ook zijn meest succesvolle pogingen ondernam om een toekomstgericht historisch beeld op te bouwen. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog zette zich een periode van consolidatie in. De vóór-oorlogse theoretische denkbeelden werden herhaald, maar niet vernieuwd. Zij werden nu gegroepeerd en geleidelijk ook geïnstitutionaliseerd in een autonome theoretische geschiedenis, die er - overeenkomstig haar oorsprong - over moest waken

dat de historiografie niet verder afgleed in een maatschappelijke irrelevantie.

Op het einde van de jaren dertig had Romein de term ‘theoretische geschiedenis’ nog uitsluitend gereserveerd ter aanduiding van de integrale geschiedschrijving. Na de Oorlog zou de term een veel breder onderzoeksterrein dekken. In de rede die hij op 26 april 1946 op het Amsterdamse Filologencongres uitsprak, formuleerde hij het programma van de nieuwe discipline[167]. Daarbij ging zijn aandacht in de eerste plaats uit naar het eigen statuut van de theoretische geschiedenis. Hij bakende haar werkterrein af door haar te onderscheiden van verwante disciplines: de achttiende-eeuwse ‘hypothetische historie’ (de theoretische vooronderstelling van de stadia die de menselijke beschaving noodzakelijkerwijze zou volgen), de historische techniek, de abstracte en speculatieve geschiedfilosofie (die zich vooral concentreert op de vraag naar de zin van het geschiedproces) en de eigenlijke operatieve historiografie. Aan het slot van deze demarcatieprocedure definieerde hij de theoretische geschiedenis als een ‘dialectische verzoening’ tussen de oude geschiedfilosofie en de concrete geschiedschrijving[168]. Hij verruimde dus haar opdracht: in deze optiek was zij immers niet alleen een reflectie op geschiedtheoretische vraagstukken, maar ook een empirisch georiënteerde reflectie op de ontwikkeling van het geschied*proces* zelf.

Inhoudelijk trachtte Romein deze opdracht op te vullen door een extensionele omschrijving van de vraagstukken die voor een dergelijke behandeling in aanmerking kwamen. Een precieze en homogene definitie bereikte hij door deze opsomming echter niet. Daarvoor waren de studiegebieden waarmee hij zijn concept opvulde te verscheiden: de ‘klassieke’ vraagstukken van specialisatie en objectiviteit kregen er ondermeer het gezelschap van problemen rond de structuur, de ritmiek en de periodisering van het geschiedproces, van vergelijkende historische studies (bijvoorbeeld over ‘de’ dictatuur of ‘de’ revolutie) en van de geschiedenis van de geschiedschrijving. Zijn theoretische geschiedenis omvatte op die manier wel een breed terrein, maar een innerlijke samenhang miste zij. Deze conceptuele onduidelijkheid manifesteerde zich ten volle in de *Kleine encyclopaedie der theoretische geschiedenis* die hij in 1951 - op basis van een in 1949-1950 gegeven college - publiceerde onder de titel *In de hof der historie*. Het was een vlak en ongestructureerd overzicht van de meest uiteenlopende geschiedtheoretische, -filosofische, historiografische en antropologische vraagstukken. Als visitekaartje voor de nieuwe discipline mocht wel iets beters worden verwacht[169].

Maar ook zonder deze conceptuele eenheid kon de theoretische

geschiedenis als aparte discipline groeien. De Amsterdamse voordracht over *Theoretische geschiedenis* functioneerde trouwens als een inaugurele rede, vermits Romeins buitengewoon hoogleraarschap in de Vaderlandse Geschiedenis in 1945 was omgezet in een ordinariaat in de Algemene en Vaderlandse Geschiedenis sinds de Middeleeuwen en in de Theoretische Geschiedenis. Deze leerstoel was de eerste stap in de institutionalisering van de theoretische geschiedenis in Nederland. Daarmee was ook de weg naar de autonomie van het vak ingeslagen. Toch zou het nog een hele tijd duren vooraleer de nieuwe discipline volledig werd uitgebouwd. Een afzonderlijk instituut en een gespecialiseerd tijdschrift zaten er voorlopig nog niet in. Wel zette Romein in 1948 een internationaal georiënteerde en geannoteerde bibliografie op touw, maar dit initiatief bloedde dood omdat de Amerikaanse grenzen voor de 'crypto-communistische' initiatiefnemer gesloten bleven, waardoor het geplande en onmisbare overleg met de Amerikaanse collega's niet kon doorgaan[170]. Hij slaagde er wel in buitenlandse geschiedtheoretici als de Duitser Th. Litt en de Fransman H.-I. Marrou naar Amsterdam te halen om hen een gastcollege te laten geven[171]. Maar ook op dit punt was hij niet altijd gelukkig: de uitnodiging die hij in 1957 tot de Oostenrijker O. Anderle richtte, moest nog op het allerlaatste moment ongedaan worden gemaakt toen bleek dat de invité een SS-verleden had[172].

Buitenlandse steun kon Romein nochtans goed gebruiken, want in Nederland bleef het gros der historici huiverig ten aanzien van zijn plannen. Huizinga had hem reeds in 1943 vanuit zijn Gelderse ballingsoord De Steeg laten weten slechts matig geporteerd te zijn voor een afzonderlijke leerstoel Theoretische Geschiedenis[173]. In een uit 1951 daterende brief aan uitgever A.M.H. Schepman moest Romein enigszins verbitterd toegeven dat het vak in Nederland niet van de grond kwam: '*De zaak der theoretische geschiedenis als universitair leervak is... in de vijf jaar sinds ik in '46 mijn eerste rede* [*Theoretische geschiedenis*] *er over hield, niet veel of eigenlijk voorzover ik kan nagaan helemaal niet opgeschoten... geen universiteit nog is Amsterdam gevolgd*'[174]. Het zou inderdaad nog enkele decennia duren vooraleer de theoretische geschiedenis ook aan de andere Nederlandse universiteiten als een volwaardig vak in het studieprogramma werd opgenomen. Voorlopig bleef de nieuwe discipline een aan één persoon gebonden studiedomein, dat eerder op verzet dan op een welwillende ontvangst kon rekenen.

In de brief aan Schepman weet Romein deze moeilijke start ondermeer aan de geringe ontvankelijkheid van de Nederlanders voor theorie in het algemeen en aan de afgunst van zijn collega's. Dat kan

zijn, maar zelf ging hij bij de perikelen rond het vak in elk geval ook niet helemaal vrijuit. De minachtende toon die hij aansloeg wanneer hij over de geschiedtheoretische ‘curiosa’ van anderen sprak, was immers uitermate ongeschikt om die collega's te overtuigen van de waarde van het nieuwe project[175]. Zij vroegen zich toch al af wat dat getheoretiseer de geschiedschrijving nu zou opleveren[176]. Vooral in Utrecht leefde deze afkeer van een theoretisch georiënteerde geschiedbeoefening, waarvan alleen speculatieve en dwangmatige constructies *sine fundamento in re* werden verwacht.

Romein verzette zich tegen deze ‘theoriefobie’. In de jaren twintig had hij samen met Suys Max Weber gelezen en ‘*der Professor für Professoren*’ had grote indruk op hem gemaakt[177]. Uit deze lectuur had hij ondermeer het belang voor de wetenschap van een modelmatige aanpak van de op zich verwarde werkelijkheid onthouden. Natuurlijk, zo erkende hij ruiterlijk, is een historische theorie altijd een vereenvoudiging en een eenzijdige benadering van het verleden. Maar kan de werkelijkheid anders worden begrepen? Veronderstelt het begrijpen immers niet dat er structuur en samenhang in de feiten wordt gebracht en veronderstelt dat op zijn beurt niet dat er *a priori* een perspectief wordt gekozen? Dát is precies de functie van een theorie: zonder theorie geen perspectief en zonder perspectief geen ordening en dus ook geen beeld.

De irritatie die dit standpunt bij de meeste historici opriep, begreep Romein wel. De brutaliteit waarmee op het einde van de negentiende eeuw van de historici was geëist om - naar het voorbeeld van hun collega's uit de natuurwetenschappen - hun vak te ‘verheffen’ tot een wetenschap die in staat zou zijn de wetmatige gang van het maatschappelijk proces te ontsluieren, had immers velen afgeschrikt. De anti-positivistische reactie van een Bussemaker, van een Huizinga vooral was in die context begrijpelijk. Begrijpelijk, maar daarom nog niet helemaal te rechtvaardigen: de reactie was te ver gegaan en te veel bruikbare werkinstrumenten waren overboord gegooid[178]. Een minder streng wetmatigheidsbegrip bijvoorbeeld was voor de historicus toch aanvaardbaar?[179]. Daarom ook trachtte hij zijn vakgenoten te overtuigen van het belang van de vergelijkende methode voor de geschiedenis. Zoals de ‘epigonen’ de grenzen tussen literatuur en historie hadden afgetast, zo poogde hij de kloof tussen sociologie en geschiedenis te overbruggen. Maar slechts weinige historici toonden zich bereid hem daarin te volgen; bij de sociologen had hij des te meer succes[180].

Dat alles was theorie; maar ook op dit punt hield de praktijk gelijke tred. Romein liet niet af - al dan niet met behulp van de vergelijkende

methode - te zoeken naar concepten en theorieën die hem toelieten structuren in het verleden te onderkennen om op die manier een historisch beeld te kunnen construeren. Als Jacob met de Engel worstelde hij met de geschiedenis. Hij moest en zou een rode draad vinden om zijn lezers in dat labyrint wegwijs te maken. De voorbeelden liggen voor het grijpen. In de geschiedenis van het individualisme zag hij - ondermeer door de voortschrijdende aftakeling van elke vorm van gezag te benadrukken - een steeds terugkerend grondpatroon. In de zo diffuse negentiende eeuw, waarin - bij gebrek aan een eenheidsstijl - elke structuur afwezig leek, ontdekte hij een subtiel spel van expansie en ontbinding. In de moderne Aziatische revoluties herkende hij een zekere wetmatigheid door hun tempo te vergelijken met dat van de Europese[181]. Deze drang naar ordening verklaart meteen de aantrekkingskracht die Toynbees werk op hem uitoefende. Ondanks alle - hierboven aangehaalde - bezwaren had hij tot grote ergernis van Geyl veel bewondering voor *A Study of History*, waarin op basis van een complex begrippenapparaat de overeenkomstige dieptestructuur van de verschillende beschavingen werd blootgelegd[182].

De bekende theorie van het Algemeen Menselijk Patroon (AMP), oorspronkelijk geconcipieerd in het kader van de colleges die Romein in 1951-1952 als gasthoogleraar in Indonesië gaf, lag trouwens in dezelfde lijn als Toynbees beschavingsleer, zij het natuurlijk dat haar reikwijdte beperkter was[183]. Romein trachtte in deze theorie in de eerste plaats het traditionele geschiedbeeld te herijken. Dat hield verband met zijn - uiteraard marxistisch gefundeerde - anti-kolonialisme, dat hem reeds in de jaren twintig en dertig het '*ontwaken van Azië*' had doen toejuichen[184]. Ook deze emancipatie dwong tot een geëngageerde geschiedschrijving, zo stelde hij consequent. De geschiedenis kon en mocht niet langer worden geschreven vanuit een louter Europees standpunt. Een dergelijke eurocentrische geschiedbeschouwing bevestigde en versterkte immers de koloniale verhoudingen en vervulde dus een conservatieve functie in de rechtvaardige strijd om de vrijheid van de buiten-Europese volkeren: zij stond met andere woorden ook al met de rug naar de toekomst[185]. In de AMP-theorie wou Romein de geschiedenis '*met andere ogen*' bekijken. Niet Azië, maar Europa had zich in dit perspectief afwijkend ontwikkeld en dat wou hij duidelijk aantonen.

Maar niet iedereen wou de geschiedenis met andere ogen bekijken. Geyl bijvoorbeeld zag in Romeins AMP-theorie een miskenning van de vitaliteit van de westerse beschaving en pleitte zelf voor een geschiedschrijving waarin het oude Europa centraal bleef staan[186].

Diens vriend Gerretson had het nog minder op de AMP-theorie begrepen. Zelf een hartstochtelijk bestrijder van de Indonesische onafhankelijkheid (‘*Indië verloren, rampspoed geboren*!’) kon hij uiteraard niet blind blijven voor de anti-kolonialistische boodschap die deze theorie bevatte. In augustus 1957 voer hij in *De Telegraaf* uit tegen Romein. Diens reactie tegen het eurocentrisme in de geschiedschrijving, zo wist hij zijn lezers te melden, was niets anders dan een anti-nationale en communistische hetze tegen Nederlands koloniale bewind. ‘*Oneerlijk en oneerbaar*’, dat was het![187].

Toch stond Romein in zijn verzet tegen een eurocentrische geschiedschrijving niet alleen. Zijn Leidse collega Locher bijvoorbeeld steunde hem van ganser harte in zijn pogingen de geschiedenis vanuit een mondiaal perspectief te benaderen. Reeds in 1931 had Locher zelf dat verlangen geuit, toen hij als laatste stelling aan zijn proefschrift had toegevoerd: ‘*De historicus van onze tijd vatte zijn culturele taak niet slechts als een nationale, maar bovenal als een internationale op...*’[188]. Als hoogleraar trachtte hij - zowel in zijn colleges als in zijn geschriften - het Europese kader te doorbreken. Op langere termijn hoopte hij het gehele historisch onderwijs in Nederland in deze richting te hervormen. In de jaren vijftig pleegde hij hieromtrent trouwens regelmatig overleg met Romein[189]. Uiteindelijk zou het nog tot op het einde van de jaren zestig duren alvorens het niet-Europese perspectief op de geschiedenis in Nederland doorbrak[190].

Romeins AMP-theorie getuigde echter niet alleen van een verlangen het eurocentrisme te overwinnen: zij toonde ook de drang een enorme feitenmassa te integreren in een theorie. Door de AMP-theorie poogde hij immers - aan de hand van de beschrijving en de vergelijking van twee ideaaltypische cultuurmatrijzen (het AMP en zijn Afwijking) - de complexe geschiedenis van de kolonisatie, de dekolonisatie en de nieuwe, nog groeiende wereldbeschaving te vatten. De theorie was een schijnwerper op de patronen die eeuwen verwarde geschiedenis hadden doortrokken.

Het was echter juist het gebruik van deze en dergelijke schijnwerpers dat velen van Romeins collega's afkeurden. Het ging daarbij niet zozeer om de onvermijdelijke detailfouten die in deze theorieën natuurlijk wel eens opdoken, maar om een veel principiëler punt: het onrecht dat de historische werkelijkheid werd aangedaan door deze theoretische ‘dwangbuizen’. Dit bezwaar werd - het is bekend - vooral door Geyl verwoord. Voor de Utrechtse hoogleraar waren Romeins oplossing van het objectiviteitsvraagstuk en diens klacht over de vergruizing van het historiebeeld niet veel meer dan symptomen van een ziekelijk zoeken naar zekerheid en vastheid geweest[191]. Over

de theorieën waarmee zijn Amsterdamse collega de lijnen en patronen in het geschiedproces meende te kunnen vinden, dacht hij net zo. Voor deze strijdbare historist was het begrip 'theoretische geschiedenis' eigenlijk een *contradictio in terminis*: de '*ware historische zin voor het concrete, voor het bijzondere, voor het veelvormige en onsystematiseerbare*' is immers *per definitie* onverenigbaar met algemene concepten en theorieën. Geschiedenis en theorie: zij verhouden zich als water en vuur. De theoretische constructies van zijn opposant bestempelde hij dan ook als '*louter persoonlijke, willekeurige bedenksels*', als '*een verbluffend maar onvruchtbaar spel*', waarin aan de concrete historische realiteit elke kleur en nuance werd ontnomen. Hij begreep de fascinatie die van Toynbee op deze speculatieve en onhistorische geest uitging bijgevolg zeer goed: beiden theoretiseerden immers liever over de geschiedenis dan erover te schrijven[192].

De kritiek kwam hard aan. Voor Romein werd Geyl in de eerste plaats een 'anti-Romein' en een definitieve breuk was onafwendbaar[193]. De onverkwikkelijke geschiedenis, waarin natuurlijk ook de promovendi van beide tenoren werden betrokken, liep uiteindelijk uit op het isolement van Romein. In de sfeer van de Koude Oorlog was hij als verdediger van de '*Derde Weg*'-ideeën toch al verdacht en Geyls aanval had zijn doel niet gemist: voor velen was Romein - door zijn theoretische gerichtheid - eigenlijk geen echte historicus meer. Romein heeft dit (toch wel betrekkelijke) isolement bijwijlen zeer sterk aangevoeld. Aan een Belgische collega die belangstelling voor zijn AMP-theorie had getoond, schreef hij in 1956: '*Men heeft zich hier in het Noorden zo langzamerhand aangewend mijn werk óf in 't geheel niet óf terloops te bespreken, ik bedoel dan onder vakgenoten, op dezelfde wijze als men dat vroeger met het werk van Huizinga deed. Ik ben dus in goed gezelschap, maar niettemin is het prettig te merken, dat men er elders anders over denkt*'[194]. Noch een benoeming in de Koninklijke Academie, noch de P.C. Hooftprijs werd hem gegund. Hij heeft het de verantwoordelijken - en dat waren voor hem Geyl en diens katholieke 'hulpje' Rogier - nooit vergeven[195]. Inzake deze verantwoordelijken misrekende hij zich overigens niet zo erg als recent is gesuggereerd, zeker niet inzake Geyls aandeel in zijn niet-benoeming in de Academie[196]. In een epistolaire 'nabetrachting' uit 1965 schreef die: '*Ik heb in mijn houding tegenover Romein ook altijd iets ambivalents gehad. Dat bleek in verband met het vraagstuk of hij in de Academie thuis hoorde. Ik begon met telkens de formule te gebruiken: "in weerwil van alles..." Na enige jaren, toen hij het verscheidene malen toch heus al te bont maakte, kwam ik met meer beslistheid tégen te staan, en ik was niet de enige wie het zo verging. En waarachtig, na zijn*

dood betrapte ik mij weer op opwellingen van twijfel of wij juist hadden gehandeld met hem buiten te houden'[197].

Eén keer - in 1951 - heeft Romein zijn critici geantwoord, in het polemische gedeelte van *In de hof der historie*[198]. Een fraai schouwspel was het niet: '*De lucht was er kil van verbeten grimmigheid*'[199]. Romein viel er op een bijzonder agressieve, pamflettaire en onverantwoorde manier uit tegen de veronderstelde '*theoretische onwennigheid*' van zowat al zijn collega's. Bovendien waren zijn motieven ook niet helemaal zuiver: in het geval van Bartstra bijvoorbeeld werd in de eerste plaats diens '*PvdAse amerikanisme*' geviseerd, niet een theoretische verwarring[200]. Maar ook de strijd tégen Romein kan moeilijk fraai worden genoemd. De verontwaardiging van de historici die voor de essentie van hun vak op de bres zegden te staan, was al te vaak een dekmantel voor andere en minder eerbare motieven geweest.

Ontdaan van alle persoonlijke, politieke en propagandistische aspecten blijft deze polemiek echter een belangwekkende gebeurtenis. De uiteindelijke geschiedtheoretische inzet ervan was de vraag of er in de historiografie al dan niet meer plaats moest worden ingeruimd voor modellen en theorieën. Het antwoord van de meeste historici was duidelijk negatief. Dat kon moeilijk anders. Reeds Fruin had immers de begrippen 'historisch' en 'empirisch' met elkaar geassocieerd[201]. Deze associatie was decennia lang het onbetwijfelbare uitgangspunt van de historische praktijk gebleven en was ook in de jaren veertig en vijftig voor het gros der historici nog een onwrikbare zekerheid. Romeins pleidooi voor een theoretisch georiënteerde geschiedschrijving was in dat perspectief haast tegen-intuïtief. Pas in de jaren zestig voltrok zich op dit punt - mede door de populariteit van de sociologie - een wending.

Eindnoten:

167 J. ROMEIN, *Theoretische geschiedenis*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.17-43. Cfr. J. TOLLEBEEK, *Geschiedenis en beeldvorming*, dl.I, p.71-130.

168 Terechte kritiek op Romeins opvatting van de 'oude' geschiedfilosofie in J.H.J. VAN DER POT, *Theorie of filosofie der geschiedenis?, - TvG*, 70 (1957), p.377-381. Vgl. TH.J.G. LOCHER, *Geschiedenisfilosofie in Nederland*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, p.117-118.

169 J. ROMEIN, *In de hof der historie*, p.53-125.

170 M.C. BRANDS, *Romein en het buitenland, - De Nieuwe Stem*, 17 (1962), p.712-713.

171 IISG, Rom.C28 en Rom.C29.

172 ID., *Jan Romein en het ordeningsprincipe*, p.499-500. Cfr. IISG, Rom.C2.

173 Kopie Proj. Huiz., J. Huizinga aan Romein, 6 mei 1943 (orig.: IISG).

174 IISG, Rom.C69: Romein aan A.M.H. Schepman (uitg. Wolters), 9 febr. 1951.

175 Dat geldt bijvoorbeeld voor zijn commentaar op Bloks voordrachten over de sociale geschiedenis: cfr. ondermeer J. ROMEIN, *De geschiedschrijving in Nederland tijden het interbellum*, p.151.

176 Zo ondermeer H.A. ENNO VAN GELDER, *Theorie der geschiedenis, - TvG*, 60 (1947), p.245-246. Ook Hajo Brugmans was van mening geweest dat Romein zich beter zou concentreren op de 'echte geschiedenis' (Mededeling Hk. Brugmans, 21 juli 1989).

177 Ondermeer IISG, Rom.C51: Romein aan J. Suys, 11 sept. 1925. Cfr. L. HANSSEN, *Dilettanten in de genialiteit*, p.103-104.

178 Ondermeer J. ROMEIN, *Het Algemeen Menselijk Patroon. Ontstaan, belang en draagkracht van historische theorieën*, - ID., *Eender en anders*, p.67-69 en p.83. Cfr. J. TOLLEBEEK, *Geschiedenis en beeldvorming*, dl.I, p.131-153.

179 J. ROMEIN, *De graal der geschiedenis. De stand van het vraagstuk der historische wetten*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.44-68.

180 Voor de historici: H.A. ENNO VAN GELDER, *Geschiedeniswetenschap, - TvG*, 60 (1947), p.85-86 en TH.J.G. LOCHER, *Romeins jongste bundel*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, p.32-34; voor de sociologen: J.A.A. VAN DOORN, *Jan Romein: de socioloog in de historicus, - De Sociologische Gids*, 9 (1962), p.234-238 (vgl. van pedagogische zijde: PH. KOHNSTAMM, *De logische structuur der geschiedschrijving en haar didactische betekenis, - Paedagogische Studiën*, 24 (1947), p.143-159). De positie van Enno van Gelder is enigszins dubbelzinnig: terwijl hij in deze recensie een studie over bijvoorbeeld 'de' dictatuur uit het domein van de geschiedenis weerde, toonde hij zich in de praktijk absoluut niet afkerig van een comparatieve geschiedschrijving (cfr. E.H. KOSSMANN, *H.A. Enno van Gelder en de vergelijkende geschiedenis*, - ID., *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*, Amsterdam, 1987, p.111-116). Zijn belangrijkste eigen bijdrage tot de theorie van de geschiedenis is: H.A. ENNO VAN GELDER, *Geschiedenis als wetenschap of als methode*, - P.B.M. BLAAS (uitg.), *Geschiedenis als wetenschap*, p.38-49 (oorspr. uit 1938). Cfr. ID., *H.A. Enno van Gelder. Een vernieuwend historicus. Enkele kanttekeningen*, - H.A.E. VAN GELDER, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam (1547-1626)*, Utrecht, 1982, niet gepagineerd.

181 J. ROMEIN, *De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crises*, - ID., *In opdracht van de tijd*, p.233-246; ID., *Schets ener cultuurgeschiedenis van de negentiende eeuw*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.117-152 en ID., *De nationale en sociale revolutie in Europa en Azië en de tijdfactor. De betekenis van de vergelijkende methode in de Aziatische historiografie*, - ID., *Eender en anders*, p.207-224.

182 ID., *Toynbee's studie der geschiedenis. Grondslagen ener algemene en vergelijkende beschavingsleer*, - ID., *Tussen vrees en vrijheid*, p.69-113 en ID., *Rede en religie. Over Toynbee*, - ID., *Eender en anders*, p.225-233. Vgl. R. BAUER, *De historisch-filosofische betekenis van Arnold J. Toynbee's A Study of History. Een onderzoek naar zijn empirisme*, Puurs, 1982, p.56-61.

183 J. TOLLEBEEK, *Jan Romein en het Algemeen Menselijk Patroon, - De Uil van Minerva*, 3 (1987), p.129-144 (met verdere literatuurverwijzingen).

184 IISG, Rom.344: *De Student en de Revolutie* (1920) en J. ROMEIN, *Het ontwaken van Azië, - Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis*, Amsterdam, dl.VIII, 1931, p.4999-5049.

185 Cfr. reeds ID., *Een 'Geschiedenis der leidende volken', - TvG*, 47 (1932), p.282-285.

186 Cfr. *infra* hf.VI, par.4.

187 F.C. GERRETSON, *Oneerlijk en oneerbaar*, - ID., *Verzamelde Werken*, Baarn, dl.VI, 1976, p.436-442 (vgl. de correspondentie tussen beide 'tegenvoeters': IISG, Rom.C13). Gerretson had reeds in 1935 Romeins 'internationalisme' gelaakt: ID., *Antwoord aan Dr. J.M. Romein*, - ID., *Verzamelde Werken*, dl.III, 1974, p.70-71. Over Gerretsons turbulente en liefdevolle relatie tot Indië: E. HENSSEN, *Gerretson en Indië*, Groningen, 1983. Over zijn relatie met Romein: C. OFFRINGA, *Jan Romein, reputatie en invloed van een historicus, - Ons Erfdeel*, 31 (1988), p.703-711 (passim).

188 Geciteerd in J.W. SCHULTE NORDHOLT, *Theodor Jakob Gottlieb Locher, - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1973-1974, p.103.

189 Ondermeer TH.J.G. LOCHER, *Die Ueberwindung des europäozentrischen Geschichtsbildes* en ID., *Ephoros' jüngste Nachkommen*, - ID., *Geschiedenis van ver en nabij*, p.88-102 en p.103-115 en IISG, Rom.C28: TH.J.G. Locher aan Romein, 7 febr. 1950 en Romein aan Th.J.G. Locher, 22 maart 1954.

190 Cfr. daarvoor de beschouwingen van P.B.M. BLAAS, *Nederlandse geschiedschrijving na 1945*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld*, p.37-40.

191 Ook G.J. Renier, Geyls opvolger te Londen, dacht er zo over: 'Mijn kritiek van Jan Romein is: a man whose mind is right, but whose "soul" is thirsting for the certitude that cannot be achieved in our world of relativities' (IISG, Rom.C40: G.J. Renier aan Romein, 9 sept. 1950). Renier verdedigde de 'gewone geschiedenis' in zijn *History. Its Purpose and Method*, Londen, 1950.

192 P. GEYL, *Driemaal Romein*, p.111-139.

193 J. ROMEIN, *In de hof der historie*, p.28. De briefwisseling tussen beiden liep door tot december 1956, maar droeg reeds vanaf 1947 de sporen van het conflict (IISG, Rom.C13).

194 IISG, Rom.622: Romein aan J. Paquet, 15 okt. 1956. Paquet recenseerde *Aera van Europa* (1954) in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 34 (1956), p.533-537. Dat dit isolement betrekkelijk was, blijkt uit de vriendschappelijke, van wederzijdse sympathie getuigende correspondentie met de toch wel heel anders geaarde Enklaar (IISG, Rom.C12).

195 IISG, Rom.C76: Romein aan P.J. van Winter, 17 juni 1960 en NLMD, R652/B1: Romein aan N.A. Donkersloot, 1 nov. 1960 en Romein aan V.E. van Vriesland, 10 juni 1961.
196 Contra A. BRANDENBURG, *Annie Romein-Verschoor*, dl.I, p.423-424 en dl.II, p.82 (op haar beurt contra A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien*, dl.II, 1971, p.215).
197 UUB, *Arch. Geyl*: P. Geyl aan H. Baudet, 12 mei 1965 (vgl. map *Nederl. Historici 1963-1964-1965*, P. Geyl aan B.W. Schaper, 8 jan. 1964).
198 J. ROMEIN, *In de hof der historie*, p.9-52.
199 Aldus L.J. Rogier in *De Tijd*, 19 dec. 1951 (IISG, Rom.619).
200 J. ROMEIN, *In de hof der historie*, p.40-43 en IISG, Rom.C28: Romein aan Th.J.G. Locher, 19 sept. 1952.
201 Cfr. *supra* hf.I, par.5.

Slotbeschouwing

Toen de student J.W. Smit in een uit 1955 daterende recensie in *Propria Cures* Romein een '*volkstribuun*' noemde, bedoelde hij dat negatief: de Amsterdamse hoogleraar was voor hem slechts een sofist die zijn buiten-wetenschappelijke beweegredenen verborg onder een laagje 'wetenschappelijk' vernis[202]. Het begrip kan in de context van dit hoofdstuk echter op een andere - en meer opbouwende - manier worden gehanteerd: als referentie aan de marxistische keuze die Romein reeds in zijn Leidse studiejaren had gemaakt. Een volkstribuun - dat wou deze jonge intellectueel inderdáád zijn. Al zijn latere werk-

zaamheden zou hij verrichten in het kader van dit ene ideaal: de emancipatie van de onderdrukte klassen. Dat geldt voor zijn activiteiten als journalist en als politicus. Maar ook als historicus en als geschiedtheoreticus trachtte hij zijn socialistische ideaal vorm te geven. Zijn objectiviteitstheorie was van een *pur sang* marxistische signatuur en het pleidooi voor een geëngageerde geschiedschrijving '*in opdracht van de tijd*' kwam tenslotte neer op een oproep om de historiografische klok gelijk te laten lopen met de politieke. Niet langer mocht de geschiedschrijving door haar behoudende 'neutraliteit' buiten de rechtvaardige en op de toekomst gerichte strijd van arbeiders en boeren blijven staan. De kritiek op de gevolgen van de verwetenschappelijking sloot bij dit pleidooi aan. Het marxisme dwong hem de lijnen die op dit punt al door Bussemaker, de 'epigonen' en Huizinga waren uitgestippeld, door te trekken.

Vanuit een louter *theoretisch* oogpunt hield dit pleidooi voor een geëngageerde historiografie eigenlijk een terugkeer naar een vóór-Fruiniaanse wetenschapsfilosofie in. Fruin had er immers naar gestreefd de geschiedenis een eigen identiteit te geven door haar precies van de politiek - en de theologie, maar die vielen vaak samen - los te maken. Hij had getracht een duidelijke grens te trekken tussen twee werelden: de politiek (de wereld der partijdige meningen) en de wetenschap (de wereld der partijloze feiten). De geschiedbeoefening moest zich bevrijden van de ketenen waardoor zij aan de eerste wereld was gebonden en tot de tweede toetreden: zij moest zich 'verwetenschappelijken'. Dit dualistische en platonische model bleef zeer lang onaangetast. Romein was de eerste die het Fruiniaanse paradigma radicaal omkeerde: voor hem verloor een geschiedschrijving die los van de politieke actualiteit stond (Huizinga's 'losheid ten aanzien van het heden'!) elke zin. Dit betekende niet dat hij haar haar wetenschappelijke karakter wou ontnemen: zij moest ook in zijn perspectief 'objectief' blijven, maar dat begrip kreeg wel een andere inhoud. De (op haar beurt dualistische) theorie van de tijdgeest vervulde daarbij een bemiddelende rol tussen wetenschappelijkheid en politiek engagement. In deze context wordt het ook begrijpelijk waarom Romein bij de verdediging van deze denkbeelden met zoveel instemming refereerde aan zo anders geaarde historici als Bilderdijk, Bakhuizen en Groen, allen historici die de strikte scheiding tussen wetenschap en politiek, zoals die door Fruin was ingesteld, nog niet hadden gekend[203].

In de *praktijk* was het verschil tussen Fruin (en diens leerlingen) enerzijds en Romein anderzijds natuurlijk niet zo groot. Beider historisch werk was immers in gelijke mate doortrokken van de actuele

politiek en van de standpunten die zij daarin innamen. De ‘oudliberale’ conciliantie-politiek speelde in de geschiedschrijving van de eerste een even grote rol als het marxisme in de historische produktie van de tweede. Wetenschap en ideologie kunnen - als filosofie en retoriek - in deze onvolkomen wereld nooit strikt gescheiden worden. Dit inzicht kon pas worden verworven nadat het pluralistische karakter van de maatschappij ten volle duidelijk was geworden. In Nederland werd dit proces versneld door de verzuiling. Maar op een minder abstract niveau vervulde Romeins historiografisch demasqué - gebaseerd op het marxisme en gerealiseerd in de beeldvormingsstudies - dezelfde functie. Hij toonde aan dat zélfs de zo lang zuiver wetenschappelijk gewaande liberale geschiedschrijving steunde op ideologische fundamenten. En dat geldt voor elke geschiedschrijving die de ambitie heeft meer te willen bieden dan een kroniek. Geyls Groot-Nederlandse historiografie is wellicht de beste illustratie van deze stelling.

Eindnoten:

202 J.W. SMIT, *Romein en het algemeen menselijke, - Propria Cures*, 5 febr. 1955, p.2.
203 Ondermeer J. ROMEIN, *Portretstudie van Bakhuizen van den Brink*, - ID., *Carillon der tijden*, p.228-229 en p.242.

Hoofdstuk VI Van opposant tot autoriteit: Geyl als geschiedtheoreticus

Geyls jeugd- en studiejaren vertoonden aanvankelijk hetzelfde patroon als de vormingsjaren van Kernkamp, Colenbrander en Romein: een intense belangstelling voor de literatuur en een drang de maatschappij naar de eisen van het progressieve politieke denken te hervormen, streden om de voorrang in de beweeglijke geest van de gymnasiast en de student.

Met zijn vriend Pieter van Eyck (‘*Querculus*’) ontdekte Geyl omstreeks 1900 *De Nieuwe Gids*[1]. Beide jongeren beseften natuurlijk dat de Beweging van Tachtig - mede door onderlinge ruzies tussen de coryfeeën ervan - over haar hoogtepunt heen was. Maar de door Tachtig geïnaugureerde cultus van de schoonheid overweldigde hen en dwepend namen ze zich voor een nieuwe Kloos en een nieuwe Van Deyssel te worden. In Leiden, waar Geyl vanaf 1906 Nederlandse Letteren en Geschiedenis studeerde, werd Literis Sacrum, het literaire studentendispuut waarin ook het echtpaar Romein enkele jaren later een rol van belang zou spelen, het centrum van zijn activiteiten[2]. Nadat Albert Verwey het resultaat van zijn literaire aspiraties schouderophalend had geretourneerd, keerde hij zich van de letterkunde naar de geschiedenis. Maar ook daarna bleef hij actief als literator: hij schreef sonnetten, toneelstukken en zelfs een commercieel succesvolle detectiveroman waarop hij bijzonder trots was. Dat literatoren en collegae-historici wel eens geringschattend over deze literaire aanvechtingen durfden spreken, verbaasde en ergerde hem en de toekenning van de P.C. Hooftprijs in 1958 beschouwde hij dan ook als een echte triomf.

Het anti-conformisme van de Tachtigers en Multatuli's felle aanklachten tegen de maatschappelijke onrechtvaardigheden trokken echter evenzeer de aandacht van de jonge Geyl als het nieuwe estheticisme. Die aandacht vertaalde zich in de omarming van een vurig en naïef socialisme, dat weliswaar concreet vorm kreeg in een scherpe afwijzing van Kuypers politiek, maar toch vooral beperkt bleef tot een hevig protest tegen de manier waarop de burgerlijke samenleving haar leden disciplineerde. ‘*Hier het geluk, hier ik, en tusschen ons de maatschappij als een monster, als een draak met zevenennegentig kop-*

pen', riep hij in 1907 uit[3]. Dat een zo weinig doordacht socialisme de algehele zekerheidscrisis die de adolescent weinige jaren later doormaakte, niet kon overleven, lag dus voor de hand: het werd getemperd tot een redelijker links gericht liberalisme.

Geyls vervreemding van het socialisme was niet alleen het gevolg van dit relativeren van zijn oude stelligheden. Een tweede, meer positieve en blijvender factor speelde eveneens een rol, met name het nationalisme. Hier voltrok zich dus precies het omgekeerde proces van wat zich bij Romein voordeed: terwijl Romeins keuze voor het marxisme aanvankelijk leidde tot een internationalisme en tot een afkeer voor het Nederlandse 'parochialisme', schiep het nationalisme een kloof tussen Geyl en het socialisme (en zijn politieke uitdrukkingsvorm, de SDAP). Het nationalisme dat Geyls geest vanaf zijn Leidse studietijd occupeerde en dat hem voortdurend deed reageren tegen '*het faciele internationalisme van de Nederlandse intellectuele en half-intellectuele menigte*', was niet het politieke nationalisme dat zich bijvoorbeeld in Bloks historisch werk manifesteerde[4]. Het moet veeleer worden omschreven als een wat vaag en romantisch gekleurd cultureel nationalisme, dat ondermeer door de heropleving van de Nederlandse letteren in de jaren 1880 en door de Boerenoorlog was gevoed.

Dit nationalisme dat weldra vaster contouren zou aannemen, zou niet alleen Geyls politieke handelen en denken voor lange tijd bepalen. Het was ook - minstens tot in de jaren dertig van deze eeuw - de ziel van zijn geschiedschrijving, die nauw bij dit politieke engagement aansloot, en daardoor ook indirect van de geschiedtheoretische concepties die hij verdedigde. En omdat vele van deze concepties na de Tweede Wereldoorlog - weliswaar in gewijzigde omstandigheden en in een andere vorm - terugkeerden, kan dit nationalisme (en de na-oorlogse verbreding ervan) in zekere zin als het ideologische fundament van zijn hele geschiedtheoretische denken worden beschouwd.

Eindnoten:

1 Voor biografische gegevens: H. VAN DER HOEVEN, art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie, - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.198-203 en P. VAN HEES, art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie, - Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl.VIII, 1979, kol.340-352.

2 Cfr. ondermeer UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.9-32 (passim) en briefw. Geyl- P.N. van Eyck, 1904-1907.

3 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan P.N. van Eyck, 25 juli 1907.

4 P. GEYL, *'De klop op de deur' en de Nederlandse cultuurgeschiedenis*, - ID., *Kernproblemen van onze geschiedenis*, Utrecht, 1937, p.302. Voor Bloks nationalisme: cfr. *supra* hf.II, par.3.

1. Het Groot-Nederlandse engagement

Geyls nationalisme kreeg een bijzondere kleur en dynamiek door zijn ontdekking van de Vlaamse Beweging kort vóór de Eerste Wereldoorlog. Jaren later nog - in 1958, bij een terugblik op zijn leven - zou hij getuigen: '*Het heeft mijn leven beheerst,*

die Vlaamse kwestie'[5]. Zijn eerste contact met de Vlaamse Beweging dateert uit 1910, toen hij te Gent logeerde bij de pangermanistische predikant J.D. Domela

Nieuwenhuis Nyegaard, een achterneef van zijn moeder. Eén jaar later - in 1911 - bezocht hij het Achtste Vlaamse Studentencongres in die zelfde stad. Op dit congres, dat helemaal in het teken van de vernederlandsing van de Gentse Universiteit stond, ontmoette hij jonge Vlaamse militanten als Antoon Jacob, Hendrik Borginon en Leo Picard, maar ook Noordnederlanders als de te Brussel studerende Frederik Carel Gerretson ('Gerrit'), die nog in 1911 onder het pseudoniem Geerten Gossaert zijn eerste dichtbundel (*Experimenten*) zou publiceren en die de volgende jaren een uiterst gewichtige rol in Geyls verdere intellectuele vorming zou spelen. Hij keerde enthousiast terug naar Nederland en publiceerde een laaiend artikel over het Gentse congres en over de Vlaamse emancipatiestrijd in het algemeen in Bloks maandblad *Onze Eeuw*. Het stuk eindigde met een oproep aan zijn landgenoten zich voor de Vlaamse belangen in te zetten. Voor de bevrediging van zijn nationalisme hoefde Nederland zijn toevlucht niet langer te zoeken in kunstmatige idealen als die van culturele bemiddelaar of internationale pacificator (zoals Blok had gesuggereerd): Nederlands nationale taak lag in het steunen van de rechtmatige ontvoogdingsstrijd van de Vlaamse stamgenoten[6].

In december 1913 promoveerde Geyl - na een studieverblijf in Italië - op een proefschrift over Christofforo Suriano, een zeventiendeeeuwse Venetiaanse resident in Den Haag. Hij was toen al leraar te Schiedam. Korte tijd later kreeg hij echter de kans dit saaie provinciestadje te verlaten en werd hij correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te Londen. In deze journalistieke functie leerde hij niet alleen snel en raak te schrijven, een kwaliteit die zijn later historisch werk zou blijven kenmerken, maar werd hij ook gedwongen zich te verdiepen in de Engelse politiek. De Ierse kwestie, die daarin een hoofdrol speelde, deed hem de inherente problemen van elke nationalistische beweging inzien[7]. In 1919 werd hij benoemd tot hoogleraar '*Dutch Studies*' (later: '*Dutch History*') aan het Londense University College. Dit professoraat was echter slechts één zijde van het dubbelleven dat hij tussen 1919 en 1935 zou leiden. Hij werd in 1919 immers ook de Londense vertegenwoordiger van het Nationaal Bureau voor Documentatie over Nederland, oorspronkelijk een particulier initiatief, maar later ressorterend onder het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken. In die propagandistische functie moest hij de na-oorlogse Belgische aanspraken op herziening van de verdragen van 1839 bestrijden en de Engelse publieke opinie via de pers in anti-Belgische zin bewerken. Uiteraard bracht hij daarbij het Vlaamse probleem voortdurend ter sprake.

Via de Antwerpse advocaat en cultuurflamingant Jozef Muls was

Geyl in november 1919 opnieuw in contact met Jacob gekomen. Deze werd nu zijn leermeester in het Vlaams-nationalisme. Het vraagstuk van de dag was natuurlijk het activisme. Geyl veroordeelde dit activisme weliswaar als een roekeloze politiek, maar hij verschoonde het en weigerde het te zien als een politieke en morele diskreditering van de Vlaamse Beweging. Hij bleef herhalen dat de activisten in de collaboratie waren *gedrongen* door de onredelijkheid van de officiële Belgische instanties en roemde hun '*zedelijke uitgangspunt*'[8]. Met dit oordeel stond hij lijnrecht tegenover de flaminganten uit de oude politieke partijen als Paul Fredericq, Camille Huysmans en Frans Van Cauwelaert. Voor deze 'minimalisten', die ernaar streefden de idealen van de Vlaamse Beweging te realiseren binnen de Belgische eenheidsstaat, vanuit de traditionele partijstructuren en langs lijnen van geleidelijkheid, bracht hij overigens weinig waardering op. Dat zij en niet de Vlaams-nationalisten van de Frontpartij die Beweging stuwden, weigerde hij te aanvaarden[9]. Integendeel: hij verwachtte alle heil van een Vlaams-nationalistische en een Groot-Nederlandse politiek. In de jaren twintig wierp hij zich dan ook op als de mentor en adviseur van de Vlaams-nationalistische leiders als Borginon en Herman Vos, met wie hij tot 1952 intiem bevriend bleef. Hij ontplooide in die jaren samen met Gerretson, die tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn sporen in de Groot-Nederlandse beweging al had verdiend en met wiens financiële steun het dagblad *De Schelde* in 1927-1928 in Vlaams-nationalistische en Groot-Nederlandse handen raakte, een geweldige activiteit. Ondanks zijn bestrijding van het voor Vlaanderen gunstige Belgisch-Nederlandse tractaat van april 1925 kreeg hij geleidelijk bij vele Vlamingen de reputatie van een echte Vlamingenvriend. Sommigen dankten hem zelfs '*met nijphanden van genegenheid*' voor zijn inzet![10].

De Bormsverkiezing in december 1928 gaf het Vlaams-nationalisme een nieuwe dynamiek, die in 1929 werd vertaald in een stembussucces. In het zicht van het Belgische eeuwfeest zetten Geyl en Gerretson alle zeilen bij om de anti-Belgische politiek te stimuleren. Reeds in oktober 1927 had Geyl de journalist Marcel Stijns aangespoord in 1930 '*in de Belgische feesttonen een wanklank te laten horen*'[11]. Zelf het hij zich in april 1929 bij een lezingentournee van de Vlaamse Wetenschappelijke Stichting uit België zetten[12]. Precies één jaar later richtte hij met Gerretson en Van Eyck een eigen Groot-Nederlands en anti-Belgisch tijdschrift op. In dit tijdschrift, dat verscheen onder de naam *Leiding*, trachtten zij alle krachten uit de Vlaams-nationalistische en Groot-Nederlandse beweging te verenigen[13]. Dat was ook één van de bedoelingen van het door Geyl in 1929

ontworpen *Federaal Statuut*. Deze nota, waarin voor de toekomst een Vlaams-Waalse federatie werd verdedigd, was immers niet alleen opgevat als een synthese van het politieke ideeëngoed van de Vlaamsnationalistische parlementaire fractie, die haar in maart 1931 als wetsvoorstel in de Kamer zou indienen. Geyl beschouwde de nota ook als de basis van een discussie, waarin de verschillende groepen in het Vlaams-nationalisme en Groot-Neerlandisme elkaar zouden kunnen ontmoeten[14].

Zo'n verzamelpunt was geen overbodige luxe aangezien de reeds lang aanwezige spanningen in de Vlaams-nationalistische en Groot-Nederlandse beweging zich omstreeks 1930 steeds scherper en openlijker manifesteerden. Het wankele karakter van de 'godsvrede' tussen de onderscheiden levensbeschouwelijke strekkingen (katholiek versus vrijzinnig), de wrijvingen tussen de gewesten (het Antwerpen van Vos en het West-Vlaanderen van Joris Van Severen) en de polarisatie tussen de extremistische en de gematigde vleugel bedreigden de slagkracht van de beweging onophoudelijk. Vooral het laatste antagonisme verontrustte Geyl. De extremistische of doctrinaire Vlaams-nationalisten, in hoofdzaak naar Nederland uitgeweken activisten die geleidelijk werden gesteund door radicale jongeren (een 'tweede generatie'), voerden in hun weekblad *Vlaanderen* een openlijke en compromisloze politiek, gericht op de scheuring van de Belgische staat en op de politieke hereniging van Vlaanderen en Nederland[15]. De gematigde vleugel, geleid door Vos, trachtte door een parlementaire en reformistische werking de Vlaams-nationalistische idealen te verwezenlijken en werd daarom door de extremisten gebrandmerkt als 'neo-Belgicistisch'. Geyls bemiddelingspogingen tussen deze beide groepen zouden uiteindelijk zonder resultaat blijven.

Geyl heeft in latere teksten steeds benadrukt dat hij zelf tot de gematigde vleugel behoorde. Dit zelfportret schetste hij niet alleen in de nota die hij in het voorjaar van 1935 (mede op aanraden van Huizinga) voor de Minister van Buitenlandse Zaken opstelde om de bezwaren te ondervangen die deze mogelijk tegen zijn hoogleraarsbenoeming te Utrecht zou maken en inderdaad ook maakte. Hij herhaalde het in zijn na-oorlogse herinneringen aan het Vlaams-nationalisme en in zijn autobiografische geschriften[16]. In al deze teksten schreef hij dat zijn Groot-Nederlandse engagement nooit was gestuwd door irredentistische of imperialistische aspiraties en dat hij slechts had gestreefd naar een realistische oplossing van de Vlaamse kwestie en naar de culturele toenadering tussen Nederland en Vlaanderen. Hij zou zich steeds hebben verzet tegen de scherpslijperij van de extremistische voorman Jozuë De Decker en tegen diens propa-

ganda voor een politiek Groot-Nederland. Kortom, zijn politieke actie in de jaren twintig en in het begin van de jaren dertig zou '*een strijd op twee fronten*' geweest zijn: enerzijds zou hij zich moeten hebben verzetten tegen de 'officiële' Belgische en Nederlandse politici die natuurlijk niets moesten hebben van de Groot-Nederlandse beweging, anderzijds tegen de extremisten van *Vlaanderen*[17].

De kracht en de regelmaat waarmee Geyl dit zelfportret heeft geschetst, hebben niet kunnen verhinderen dat er geleidelijk barsten in ontstonden. H.W. von der Dunk vroeg zich reeds in 1972 - dus nog vóór de publicatie van Geyls briefwisseling - af of de strijd van zijn leermeester tegen de Groot-Nederlandse integristen wel was ingegeven door principiële motieven. Was diens verzet tegen de doctrinairen niet eerder '*een bestrijding uit mentale en praktische overwegingen, meer dan een principieel-theoretische verwerping*'?[18]. Naar aanleiding van de publicatie van een selectie van de briefwisseling tussen Geyl en zijn Vlaamse correspondenten werkte Louis Vos dit idee verder uit: voor hem was Geyl een radicaal Groot-Nederlander, die echter - als een meester-tacticus - voorzichtig genoeg was daar niet openlijk voor uit te komen en die zijn extremistische doeleinden handig en opportunistisch kon verpakken. Vos' beeld lokte zowel in België als in Nederland een hevige polemiek uit[19]. Deze geschiedenis herhaalde zich toen L. Wils na de verschijning van de *Briefwisseling Gerretson-Geyl* het standpunt van Vos radicaliseerde. Hij plaatste met name Geyls pogingen om de 'slappe' leiders van de gematigde vleugel binnen het Vlaams-nationalisme in de extremistische richting te duwen in de schijnwerpers[20].

In deze vaak emotioneel geladen discussies werd geen eenstemmigheid bereikt. Zij die Geyls zelfbeeld trachtten te handhaven, konden wijzen op talloze uitspraken in diens werk. Had hij in maart 1929 bijvoorbeeld, op het Groot-Nederlandse studentencongres in Amsterdam, niet tot zijn toehoorders gezegd: '*De Groot-Nederlandsche beweging, zooals ik die zie, - en ik weet dat de groote meerderheid van onze vrienden in Holland zoowel als in Vlaanderen er evenzoo over denken -, is niet een beweging gericht tegen het bestaan van België*'?[21]. Maar ook buiten dat werk vonden zij tekenen die het zelfportret leken te bevestigen. In de eerste plaats verflauwde de vriendschap met de doctrinair Jacob al gauw ten voordele van de vriendschap met de gematigde Herman Vos, die door Geyl ook altijd in bescherming werd genomen tegen Gerretson die het extremisme en de 'rechttoe, rechtaan'-politiek van Jacob, Van Severen en Wies Moens verkoos boven de 'lankmoedigheid' van Vos[22]. In de tweede plaats reageerde hij meer dan eens tegen De Deckers inquisitoriale gewoonte om elke

afwijking van de rechte lijn te brandmerken als verraad. Hij werd in het weekblad *Vlaanderen* trouwens ook zelf herhaaldelijk als 'neo-Belgicist' afgeschilderd en Moens moet hem eens plechtig uit de Groot-Nederlandse beweging hebben gebannen[23].

Toch moet de vraag of Geyl om *principiële* dan wel om *tactische* redenen een gematigde houding aannam en het openlijke irredentisme van de extremisten verwierp, opnieuw worden gesteld. Een grondig onderzoek van Geyls uitgegeven en onuitgegeven correspondentie wijst eerder in de richting van het tweede. Nergens komt dit zo duidelijk tot uiting als in de volgende passage uit een brief van Geyl aan zijn Londense vriend G.J. Renier van 19 augustus 1927: '*"Vlaanderen" vervult een nuttige funktie, zou nog veel grotere diensten aan de beweging kunnen bewijzen als De Decker niet zekere temperamenteele hebbelijkheden bezat, die ten slotte met het beginsel dat hij vertegenwoordigt niets te maken hebben. Dat beginsel zelf is volmaakt in de haak ...*'[24]. Hij verwierp het irredentisme ('*dat beginsel*') van De Decker c.s. dus niet, integendeel: de politieke hereniging van Vlaanderen en Nederland was ook zijn ideaal. Dat bedoelde hij wellicht toen hij in juli 1933 aan de historicus en sociaal-filosoof Max Lamberty schreef: '*Natuurlijk ben ik Groot-Nederlander in de volste zin van het woord*'[25].

Ook Van Eyck interpreteerde Geyls politieke engagement op deze manier en hij betreurde het dat zijn vriend niet dapper genoeg was om daar openlijk voor uit te komen[26]. Voor Geyl was dit echter geen kwestie van moed, maar van tactiek. Hij was immers intelligent genoeg om te beseffen dat België niet enkel door een luid geschal als Jericho in elkaar zou storten. Bovendien had hij genoeg historisch en politiek inzicht om te begrijpen dat een scheuring van België de Europese machtsconstellatie in gevaar zou brengen en dat een aanslag op de Belgische staat zowel in de Nederlandse als in de Engelse publieke opinie scherp zou worden afgekeurd. *Daarom* waarschuwde hij Borginon voorzichtig in zijn uitlatingen te zijn en maande hij ondermeer Van Severen en A. Loosjes, één van de oprichters van de extremistische Dietsche Bond, aan wat minder openlijk te werk te gaan[27]. *Daarom* pleitte hij steeds opnieuw voor zelfbeheersing. In de bovengenoemde brief aan Lamberty verwoordde hij dat zo: '*Ik zie leeuwen op de weg, of om alle beeldspraak te laten vallen, ik weet dat geduld, voorzichtigheid, beleid, zelfbeheersching noodig zullen zijn om langzaam aan, geleidelijk, langs al de verschillende étappes heen, tot het doel te geraken, en dat overhaasting of onnadenkend enthousiasme ons, en ons ideaal, aan de talloze zwakheden zouden doen bezwijken*'. En *daarom* tenslotte, was hij zo gesteld op zijn eigen reputatie van

gematigdheid en speelde hij - toen deze reputatie bij het uitwijzingsincident in april 1929 in gevaar kwam - met volharding de rol van de vermoorde onnozelheid. Die reputatie was immers een belangrijk strategisch instrument: zij fungeerde als dekmantel voor zijn streven naar de scheuring van België en naar de vorming van een politiek Groot-Nederland[28]. In tegenstelling tot de schreeuwers van *Vlaanderen* leek Geyl de doeltreffendheid van Gerretsons stelregel *in politicis* dus te begrijpen: '*Je moet, als je de mensen meekrijgen wilt, hun nooit vertellen wat je einddoel is. Je moet ze nooit verder inlichten dan over het eerste station*'[29]. Kortom: Geyl toonde zich in de concrete politiek wel een reformist; in zijn streven was hij echter een revolutionair.

Maar beide sferen, de concrete politiek en het streven, zijn natuurlijk niet zo gemakkelijk te scheiden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Geyl zich wel eens verstrikte in tegenstrijdigheden. Dat blijkt ondermeer uit zijn uit 1942 daterende en ongepubliceerde autobiografie. In dit boeiende, niet van humor en zelfspot gespeende egodocument schreef hij dat hij de Vlaams-Waalse federatie - zoals hij die in het *Federaal Statuut* had opgevat - enkel wou om haar te laten mislukken. Wanneer immers zou blijken dat deze federatie niet zou werken, zou een opsplitsing van België onvermijdelijk worden en zou de Groot-Nederlandse staat een politieke realiteit zijn. Dit schreef hij ook aan Groot-Nederlandse integristen. Maar in deze zelfde autobiografie verklaarde hij eveneens dat hij deze voorstelling slechts verkondigde om de lastige extremisten te paaien. Zij vreesden immers dat het *Federaal Statuut* de aandacht van het echte doel zou afleiden en bestreden het dan ook als het zoveelste 'neo-Belgicistische' initiatief van de Vlaams-nationalistische parlementsleden[30].

Deze en dergelijke tegenstrijdigheden wettigen alvast het besluit dat Geyls Groot-Nederlandse politiek in de jaren twintig en in het begin van de jaren dertig een '*eierdans*' was, een typering die door Romein werd gelanceerd en door Geyl zelf in zijn autobiografie van 1942 werd overgenomen[31]. De Groot-Nederlander Geyl, waarvan Gerretson in 1928 zei dat hij kon omgaan met de duivel en zijn moer en dan nog met een aartsengel poffertjes gaan eten, was een kameleon, die zonder moeite de kleuren van zijn wisselende correspondenten en van de wisselende omstandigheden kon aannemen. Hij kon '*met hevigheid gematigd*' zijn, maar dat sloot een gematigde hevigheid nooit uit. De toekomst, zo merkte hij graag op, zou wel uitmaken welke politieke gedragslijn eigenlijk moest worden gevolgd[32].

Deze toekomst zou Geyl overigens tot matiging dwingen. Daarvoor zorgde in de eerste plaats de toenadering tussen de Belgische en de Nederlandse regeringen. Die toenadering betekende immers dat hij

vanaf circa 1933 de anti-Belgische agititatie die hij met de steun van het Nationaal Bureau had gevoerd, moest staken[33]. Maar ook de verdere radicalisering van het Vlaams-nationalisme maakte hem vanaf eind 1934 voorzichtiger. Het Federaal Statuut was door de extremisten afgeschoten en de gematigde Vos had de Vlaams-nationalistische politieke beweging verlaten en was toegetreden tot de socialistische partij (BWP). Geyl moest constateren dat zowel de jongere Vlaams-nationalistische leiders (Ward Hermans, Hendrik Elias, Gerard Romsée ...), als de Dietse studenten steeds meer in de ban van het nationaal-socialisme en fascisme raakten[34]. Dat was voor een liberaal die de democratische waarden nog steeds hoog in het vaandel voerde, een onaanvaardbare wending. Reeds in 1934 waarschuwde hij - in *De Opbouw* - tegen deze ontsporing. In de daarop volgende jaren bleef hij - daartoe steeds aangemoedigd door Renier - deze waarschuwingen herhalen en zowel in het openbaar als in zijn privé-briefwisseling bestreed hij de Duitse propaganda die in *Volk en Staat*, het dagblad van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV), werd gevoerd[35]. Dat leidde ontegensprekelijk tot een vervreemding ten aanzien van een grote groep vroegere medestrijders. Hendrik Elias, één van hen, begreep dat maar al te goed. In februari 1936 schreef hij in een vriendelijk, maar kritisch artikel in *Nieuw Vlaanderen* Geyls verminderde aandacht voor Vlaanderen ondermeer toe aan het feit '*dat zijn sterk liberaal-politieke opvattingen hem minder sympathiek doen staan tegenover het streven der politieke jongeren die, kordaat afbrekend met de liberaal-parlementaire democratie, een ideologie ontwikkelen, die Prof. Geyl wellicht huiverend - maar dan ook ten onrechte - aan het Duitsche nationaal-socialisme doet denken*'[36]. De professor huiverde terecht.

Geyl had in 1934 echter nog een andere, meer persoonlijke reden om wat selectiever in zijn Vlaams-nationalistische en Groot-Nederlandse contacten te worden. De Utrechtse leerstoel Algemene en Vaderlandse Geschiedenis van de Nieuwe Tijd zou in 1935 door het emeritaat van Kernkamp vrijkomen. Geyl was zijn Londense werkkring steeds meer gaan zien als een 'ballingschap' en wou Engeland verlaten. Tevoren hadden Rome (1915), Brussel (1920), Pretoria (1928) en Keulen (1929) al gewenkt, maar daar was uiteindelijk niets van gekomen. Ook het Utrechtse professoraat leek aanvankelijk een onvervuld gebleven verwachting te worden. De meeste faculteitsleden (waaronder ook Kernkamp) herinnerden zich Geyls onbesuisde optreden in de Colenbrander-affaire van 1933 maar al te goed. Zij moesten bovendien niets hebben van diens Groot-Nederlandse gedachten en politiek. Om die reden was ook Buitenlandse Zaken tegen de benoeming gekant. Daarnaast speelde nog een andere factor

een rol: Geyl had zich in zijn historisch werk - dit komt later nog ter sprake - scherp afgezet tegen het orangistisch gekleurde beeld van de Republiek. Dat bevorderde uiteraard de koninklijke bekrachtiging van zijn benoeming niet. Maar met de steun van Huizinga en vooral van bevriende politici en Utrechtse professoren (als B.C. de Savornin Lohman, Colijn en natuurlijk Gerretson) en nadat de aspirant-hoogleraar had verklaard zich in de toekomst '*te zullen onthouden van elke actie, welke het karakter zou dragen of zelfs den schijn maar zou wekken van inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van een bevrienden staat* [*in casu België*]', werd de benoeming op 1 januari 1936 dan toch een feit[37].

De op 17 februari uitgesproken oratie was '*een Groot-Nederlandse geloofsbelijdenis*'. Geyl benadrukte de waarde van zijn nationalistische kader voor de geschiedschrijving van de Lage Landen. Maar hij zette zich tevens *expressis verbis* af tegen het staats- en racistisch nationalisme naar Italiaans en Duits model[38]. Tegen deze besmette ideologieën bond hij in de tweede helft van de jaren dertig de strijd aan, enerzijds door zijn engagement in het in 1935 opgerichte Eenheid door Democratie, een niet-partijgebonden front tegen de NSB (en tegen de communisten), anderzijds door de publicatie van verscheidene artikelen, waarin hij zijn landgenoten ondermeer waarschuwde tegen de imperialistische krachten in Duitsland[39]. Tevens voelde hij de behoefte om de oprukkende 'Nieuwe Orde' in een meer georganiseerd verband te bestrijden. Daarvoor kwam met name de SDAP, '*de laatste wijkplaats voor een democratische liberaal*', in aanmerking. Dat hij uiteindelijk toch niet tot deze partij toetrad, was mede te wijten aan het feit dat de kopstukken ervan, J.W. Albarda en H.B. Wiardi Beckman, naar zijn mening te weinig oog hadden voor de toenadering tussen Vlaanderen en Nederland. Hij had namelijk gehoopt dat hij zijn oude Groot-Nederlandse ideaal zou kunnen dienen door de steun van de SDAP voor de flaminganten binnen de BWP te winnen en zo een Groot-Nederlandse brug te leggen. De SDAP-leiding voelde daar echter weinig voor, terwijl ook Herman Vos zijn aandacht meer aan de verdediging van de democratie dan aan de realisatie van een politiek of cultureel Groot-Nederland wou besteden[40]. Korte tijd later zou blijken dat dat inderdaad nodig was.

Eindnoten:

5 ID., *Terugblik*, - ID., *Studies en strijdschriften*, Groningen, 1958, p.495. Vgl. ID., *Levensverhaal (tot 1945)*, - ID., *Pennestrijd over Staat en Historie*, Groningen, 1971, p.317 (uit 1964).

6 ID., *Vlaamse indrukken en beschouwingen*, - ID., *Noord en Zuid: eenheid en tweeheid in de Lage Landen*, (*Aula*, 40), Utrecht-Antwerpen, 1960, p.15-26.

7 UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.63-73 en p.311-312 en Geyl aan P.N. van Eyck, 15 dec. 1921 (over 'de les van Ierland voor Vlaanderen').

8 *Geyl en Vlaanderen*, uitg. P. VAN HEES en A.W. WILLEMSEN, Antwerpen-Utrecht, dl.I, 1973, nrs.5 en 51. In talloze teksten bevestigde hij dit oordeel (slechts één voorbeeld: P. GEYL, art. *Groot-Nederlandse gedachte, - Winkler Prins Algemene Encyclopaedie*, dl.VIII, 1935, p.659-660). Dadelijk na de Tweede Wereldoorlog luidde zijn oordeel - begrijpelijkerwijze - negatiever (cfr. ID., *Groot-Nederlandse cultuurgemeenschap*, - ID., *Eenheid en tweeheid in de Nederlanden*, Lochem, 1946, p.207), maar nog in 1956 verdedigde hij de activisten (cfr. UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Historici 1956-1957*, Geyl aan I. Schöffer, 3 nov. 1956).

9 Over Huysmans bijvoorbeeld schreef hij (naar aanleiding van diens in maart 1929 gesloten *Compromis des Belges*): 'Voor de nationaal-VI. [Vlaamse] gedachte of voor een wezenlijk naar Nederland georiënteerde politiek moeten wij echter op H. [Huysmans] zeker niet rekenen. Dat zal tegen hem moeten gaan...' (UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 6 mei 1929).

10 R.L. SCHUURSMA, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie*, Groningen, 1975, passim en UUB, *Arch. Geyl*: map *Vlaamse correspondentie vóór 1940*, F. Timmermans aan Geyl, 14 april 1927.

11 AMVC, G36/B: Geyl aan M. Stijns, 1 okt. 1927.

12 Hierover L. WILS, *Wetenschap en politiek omstreeks 1928. Het ontstaan van de Vlaamse Wetenschappelijke Stichting, - Wetenschappelijke Tijdingen*, 37 (1978), kol.129-142 (vooral kol.135-138).

13 Voor de beginselverklaring van *Leiding: Briefwisseling Gerretson-Geyl*, uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER, Baarn, dl.II, 1980, nrs.280[1] en 280[11]. Voor het zelfstandige en conciliante karakter ervan: UUB, *Arch. Geyl*: map *Historici (Ned.) 1921-1932*, Geyl aan G. Gonggrijp, 28 jan. 1931 en *Geyl en Vlaanderen*, dl.II, 1974, nr.296: Geyl aan W. Goedhuys, 31 juli 1930.

14 Voor de tekst: *Geyl en Vlaanderen*, dl.II, 1974, nr.273 en *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.263 (bijlage).

15 Over deze activisten: P. VAN HEES, *Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het interbellum, - TvG*, 100 (1987), p.394-411. Over *Vlaanderen* (dat vanaf 1922 verscheen): L. VANDEWEYER, *Redaktiegeschiedenis van het weekblad Vlaanderen, - Wetenschappelijke Tijdingen*, 45 (1986), p.65-83.

16 *Geyl en Vlaanderen*, dl.III, 1975, nr.407; P. GEYL, *Herman Vos' betekenis voor de Vlaamse Beweging*, - ID., *Historicus in de tijd*, Utrecht, 1954, p.147-157 (uit 1952); ID., *Grammens en Van Severen*, - ID., *Figuren en problemen*, Amsterdam-Antwerpen, dl.I, 1964, p.115-120 (uit 1961); ID., *Terugblik*, p.496-498 en ID., *Levensverhaal (tot 1945)*, p.321-327 en p.339-340.

17 ID., *Terugblik*, p.496. Vgl. UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 6 mei 1929.

18 H.W. VON DER DUNK, *Pieter Catharinus Arie Geyl, - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1971-1972, p.125-126 en herhaald in ID., art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie, - Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt-Utrecht, dl.I, 1973, p.586.

19 L. VOS, *De eierdans van P. Geyl. Zijn grootnederlandse politiek in de jaren twintig*; A.W. WILLEMSEN, *Geyl als grootnederlander in de jaren twintig* en L. VOS, *Geyl en Vlaanderen, een discussie. Weerwoord, - BMGN*, 90 (1975), p.444-457 en p.458-473 en 91 (1976), p.80-81; L. SIMONS, *Pieter Geyl en het Vlaams-nationalisme 1920-1940, - Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 30 (1976), p.189-210 en E. DEFOORT, *Pieter Geyl en Vlaanderen. Pro en kontra, - Ons Erfdeel*, 20 (1977), p.677-684.

20 L. WILS, *Gerretson, Geyl en Vos. Spanningen tussen de Groot-nederlandse Beweging en de Vlaams-Nationalistische*; P. VAN HEES en A.W. WILLEMSEN, *Leuvens recidivisme. Het gebruik door prof. dr. L. Wils van de briefwisselingen Geyl en Vlaanderen en Gerretson-Geyl* en L. WILS, *Nog eens: Gerretson, Geyl en Vos, - Wetenschappelijke Tijdingen*, 41 (1982), p.95-120 en 42 (1983), p.44-58 en p.59-63 (vgl. ID., *De Grootnederlandse beweging 1914-1944. Ontstaan, wezen en gevolgen, - Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945. Brussel, 1980. Acta*, Gent, 1982, p.415-450). Cfr. ook P.B.M. BLAAS, *Gerretson en Geyl: de doolhof der Grootnederlandse gedachte* en H.W. VON DER DUNK, *De Grootnederlandse gedachte geen tic van excentrieke heren, - TvG*, 97 (1984), p.37-51 en p.207-213.

21 P. GEYL, *1830*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte. Tweede bundel historische beschouwingen, kritieken en polemieken*, Antwerpen-Amsterdam, 1930, p.180.

22 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nrs.257 en 259 (vgl. dl.V, 1981, nrs.957-958).

23 Ondermeer *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.I, 1979, nr.80, noot 1 en UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 26 juli en 1 aug. 1945.

24 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 19 aug. 1927.

25 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan M. Lamberty, 19 juli 1933.

26 *Briefwisseling Gerretson-Van Eyck*, uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER, Baarn, 1984, nrs.164, 206 en 210-211 (cfr. ook *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nrs.342-343).

27 P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche gedachte. Historische en politieke beschouwingen*, Haarlem-Antwerpen, 1925, p.10-12 en *Geyl en Vlaanderen*, dl.I, 1973, nrs.69-70 en dl.II, 1974, nrs.248 en 301.

28 Cfr. UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 30 april 1929.

29 Geciteerd in het naïef bewonderende Gerretson-portret van A. SALOMONS, *Herinneringen uit de oude tijd*, (*Privé-domein*, 99), Amsterdam, 1984, p.210.
30 UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.210, p.221-223 en p.243-250 en *Geyl en Vlaanderen*, dl.II, 1974, nr.301: Geyl aan A. Loosjes, 15 okt. 1930.
31 J. ROMEIN, *Groot Nederlandsche problematiek, - Critisch Bulletin*, 8 (1937), p.309 en UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.210.
32 Aanhalingen uit *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.I, 1979, nr.171 en dl.IV, 1981, nr.812.
33 UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.302-304 en p.315-317. Over die toenadering: C.A. VAN DER KLAAUW, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919-1939*, Leiden, 1953, p.133-150.
34 Die neiging kon hij trouwens ook bij zijn vriend Gerretson waarnemen (cfr. A.A. DE JONGE, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de Staat in Nederland tussen de twee wereldoorlogen*, Utrecht, 1982^2, p.94-102, p.144-160 en p.167-169). Voor de groep rond *Vlaanderen*: L. VANDEWEYER, *De hoop op een Duitse revanche-oorlog. De voorbereiding van de kollaboratie door de Vlaams-nationalisten rond het weekblad 'Vlaanderen', - Bijdragen Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 12 (1989), p.207-228.
35 P. GEYL, *De Vlaamse kwestie; jongste ontwikkeling en vooruitzichten*, - ID., *Noord en Zuid*, p.44-45 en verder ondermeer *Geyl en Vlaanderen*, dl.III, 1975, nr.408: Geyl aan H. Borginon, 26 mei 1936 en UUB, *Arch. Geyl*: map *Vlaamse correspondentie vóór 1940*, Geyl aan R. Van Roosbroeck, 4 jan. 1937. Voor de aanmoedigingen van Renier: ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: G.J. Renier aan Geyl, 1 nov. 1936.
36 H.J. ELIAS, *Bij de benoeming van Professor Dr. P. Geyl, - Nieuw Vlaanderen*, 22 febr. 1936, p.11.
37 UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.322-354 en P. GEYL, *Levensverhaal (tot 1945)*, p.333-337. Voor Geyls verklaring: *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.III, 1980, nr.516.
38 ID., *Vaderlandse gemeenschap in historisch perspectief*, - ID., *Verzamelde opstellen*, (*Aula*, 626), Utrecht-Antwerpen, dl.I, 1978, p.170-186.
39 UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.432-438 en p.447-452 en ID., *Nederland's geschiedenis als ziekteverschijnsel*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.67-74. Over Eenheid door Democratie: F. ROVERS, *Eenheid door Democratie. Een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig*, (*Utrechtse Historische Cahiers*, reeks 7, 4), Utrecht, 1986.
40 UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.404-413; Geyl aan J.W. Albarda, sept. 1936 (in briefw. J.S. Bartstra) en Geyl aan J.S. Bartstra, 4 sept. 1936 en 22 febr. 1937. Intussen poogde Geyl ook het anti-socialistische gestook van de extremistische Vlaams-nationalisten te beteugelen (cfr. UUB, *Arch. Geyl*: map *Vlaamse correspondentie vóór 1940*, Geyl aan R. Van Roosbroeck, 31 okt. 1936).

2. Tegen de historische orthodoxie

Zoals het marxisme het levensbeschouwelijke fundament was van het demasqué dat Romein in zijn historische beeldvormingsstudies be-

oogde, zo was ook het Groot-Nederlandse engagement de basis van Geyls geschiedschrijving[41]. De politieke achtergrond van Geyl was echter specifieker en beter omlijnd dan het wat vage marxisme van zijn generatiegenoot en had daarom ook een duidelijker invloed op zijn historische produktie. Zij bood hem in zekere zin een kader, waarin een coherente en totale revisie van de vaderlandse geschiedenis mogelijk werd. Dat deze revisie vooral beperkt bleef tot de politieke geschiedenis, was een atavisme dat zijn oorsprong vond bij zijn geliefde Leidse leermeester Bussemaker.

Toen Geyl in 1932 met de gereformeerde historicus A. Goslinga in conflict kwam, schreef hij hem dat zijn hele historische oeuvre was ontstaan uit '*een licht*' dat hij '*omstreeks 1920*' had gezien[42]. In februari van dat jaar had hij in een lezingencyclus te Londen inderdaad het programma en het doel van zijn Groot-Nederlandse geschiedschrijving voor het eerst geformuleerd: hij wou de rode draad van de Nederlandse eenheid - daarmee bedoelde hij: van de eenheid van Nederland en Vlaanderen - door de geschiedenis van Noord en Zuid aanduiden[43]. Anders en duidelijker gesteld: hij wou in zijn historische praktijk aantonen dat de Belgische staat, die deze rode draad juist verdoezelde, een artificiële constructie was en dat het Belgisch nationaal bewustzijn waarop deze staat zou zijn gegrondvest, eenvoudigweg niet bestond. '*België is geen land met een nationale ziel*': dat zei hij herhaaldelijk en met zoveel woorden[44]. Het spreekt vanzelf dat hij zich daarom in de eerste plaats afzette tegen de 'Belgicist' Pirenne, die in zijn *Histoire de Belgique* precies de wording en de groei van de Belgische nationaliteit had beschreven. De 'Klein-Nederlandse' geschiedschrijvers beschouwde hij - net als Gerretson - slechts als diens '*Hollandse claque*'[45].

Deze Belgicistische en Klein-Nederlandse historici beschreven volgens Geyl de scheuring tussen Noord en Zuid al te zeer als een onvermijdelijk proces. Zij was voor hen immers slechts de natuurlijke veruitwendiging geweest van innerlijke verschillen, die beide delen van het Bourgondische Rijk reeds vóór de Opstand tot een '*wezenlijke incompatibiliteit*' hadden bestemd. Er was nu eenmaal, zo redeneerden deze historici volgens hun criticus, een grondig onderscheid tussen de Belgische en de Nederlandse 'volksaard'. Dat onderscheid werd door de godsdienstige factor nog versterkt: het Zuiden was katholiek en was voorbestemd dat te blijven, terwijl het Noorden zich ontvankelijk toonde voor de nieuwe religie, het protestantisme. Dat er na de Opstand zodoende twee onafhankelijke en onderscheiden staten waren ontstaan, werd door de gewraakte geschiedschrijvers bovendien niet alleen als een noodwendige, maar ook als een toe te

juichen ontwikkeling opgevat. Voor Pirenne, aldus de criticus, bewees deze scheuring immers op afdoende wijze dat de gewesten die nu in de Belgische staat waren gegroepeerd, ook in de zestiende eeuw al een eenheid vormden. En voor de Klein-Nederlandse historici (als Fruin, Blok, Colenbrander en Japikse) was zij het vertrekpunt van de schitterende ontplooiing van de Republiek, die eindelijk was bevrijd van de ballast van het Zuiden.

Voor Geyl was de scheuring daarentegen een catastrofe: zij had tot de verdrukking van Vlaanderen door de Belgische staat en tot een Noordnederlands exclusivisme geleid. Bovendien beschouwde hij de manier waarop zij zich had voltrokken als een logische en historische anomalie, die een verklaring behoefde. Onder normale omstandigheden zou de Scheiding der Nederlanden zich immers hebben voltrokken langs de taalgrens en zouden de Nederlandstalige gewesten, die samen de Dietse stam vormden, zich hebben gegroepeerd in één staatkundig verband. De grilligheid van het oorlogsspel en de geografische omstandigheden hadden deze gang van zaken echter verstoord. De Nederlandse stam was erdoor verscheurd en de Vlaamse gewesten waren gedwongen zich in te voegen in een staat die hen vreemd was. Deze toestand, '*door niemand voorzien of gewild*', werd na de Opstand geconsolideerd, ondermeer door de gedwongen protestantisering van het Noorden en de rekatholisering van het Zuiden en door de verfransing van Vlaanderen. De hereniging van de Dietse gewesten onder koning Willem I was mede daardoor op een mislukking uitgelopen. Nederland had zich na 1830 weer zelfgenoegzaam in zichzelf teruggetrokken, terwijl Vlaanderen opnieuw onder het Belgische juk werd gebracht.

Geyls Groot-Nederlandse historiebeeld was natuurlijk geen *creatio ex nihilo*: elementen ervan waren reeds aanwezig in de negentiende-eeuwse 'volksgeschiedschrijving' in België en vooral in de vóórwetenschappelijke Hollandse geschiedschrijving over het Verenigd Koninkrijk en 1830[46]. In Geyls werk, voortbordurend op het romantische 'stam'-begrip en geboren uit de politieke drang een eenheid tussen Vlaanderen en Nederland te forceren en de 'Belgische constructie' uit te hollen, werden deze elementen echter gesystematiseerd en tot een afgeronde visie uitgewerkt. Vanuit die visie beoordeelde hij zowel het werk van zijn collegae-historici als de onderscheiden momenten van het historisch proces zelf. Bovendien dwong zij hem voortdurend stelling te nemen tegenover het 'officiële' en algemeen aanvaarde beeld. Daardoor kreeg hij het imago van een frondeur.

Dat Geyl het oeuvre van andere historici in de eerste plaats vanuit zijn Groot-Nederlandse historiebeeld beoordeelde, blijkt natuurlijk

zeer duidelijk uit de talloze polemieken die hij met de vertegenwoordigers van de Belgicistische en Klein-Nederlandse school voerde. In deze polemieken schrok hij er overigens niet voor terug de denkbeelden van zijn tegenstanders te vereenvoudigen en te vertekenen. Dat geldt met name voor het werk van Pirenne. De Gentse hoogleraar trachtte in zijn *Histoire de Belgique* inderdaad '*la marche ininterrompue*' ('de ononderbroken vooruitgang') van de Belgische geschiedenis te beschrijven[47]. Maar hij was daarbij voorzichtiger dan Geyls hierboven geschetste parafrase van zijn werk liet vermoeden. De Scheiding tussen Noord en Zuid bijvoorbeeld schreef hij niet toe aan de incompatibiliteit van twee *nationaliteiten*, een Noord-Nederlandse en een Belgische (Edmond Picards '*l'âme belge*'). Het Bourgondische Rijk, zo zette hij in het vierde deel van de *Histoire de Belgique* (1911) uiteen, was verscheurd door *religieuze* twisten. De Unies van Atrecht en Utrecht (waarbij ook volgens Pirenne - in tegenstelling tot wat zijn criticus beweerde - een aantal Vlaamse steden waren aangesloten!) vormden twee religieuze confederaties. Het religieuze extremisme van beide partijen en niet de uiteenlopende nationaliteitsbeginselen ervan (zoals Geyl Pirenne in de mond legde) had uiteindelijk Noord en Zuid uit elkaar gedreven: '*La question religieuse constituait le seul obstacle à la collaboration de toutes les provinces contre l'Espagne*'[48]. Geyls kritiek op de Klein-Nederlander Colenbrander daarentegen was meer terzake. Deze had - zo bijvoorbeeld in 1905 - de zestiende-eeuwse scheuring wel degelijk uit een wezenlijke incompatibiliteit tussen Noord en Zuid verklaard[49].

Even rechtlijnig hanteerde Geyl het Groot-Nederlandse criterium ook in zijn kritiek op die historici wier werk ogenschijnlijk niets met het vraagstuk van de verhouding tussen Noord en Zuid te maken had. Tegen hen bijvoorbeeld die de vijandelijkheden tussen de Republiek en het Frankrijk van Lodewijk XIV (1672) op economische factoren terugvoerden, verzette hij zich omdat hij vreesde dat deze economische verklaring de essentie van de zaak aan het oog zou onttrekken. In die vijandelijkheden ging het volgens hem immers primair om de poging van de Republiek de Zuidelijke Nederlanden van de Franse overheersing te vrijwaren, een 'opoffering' die hij vanuit zijn Groot-Nederlands perspectief graag in het licht stelde[50].

Geyls oordeel over het vaderlandse verleden werd door datzelfde perspectief beheerst. Telkens liet hij zich leiden door de vraag of de betrokken gebeurtenis of persoon had bijgedragen tot de eenheid en de wording van de Nederlandse natie. Daarom herdacht hij bijvoorbeeld de Pacificatie van Gent (1576) in 1926 met zoveel waardering. Zij was voor hem geen vruchteloos probeersel, maar één van de grote

momenten uit de geschiedenis van de Dietse stam, omdat zij de meest verregaande manifestatie was geweest van de politieke wil van de Nederlandse gewesten samen een onafhankelijke en vrije staat te vormen. Bovendien was zij er - weliswaar op een al te bemantelende wijze - op gericht geweest de religieuze verschillen, die uiteraard een middelpuntvliedende werking hadden, te overbruggen[51]. En daarom ook kon hij bijvoorbeeld het optreden van koning Willem I, die hij nochtans hogelijk waardeerde, niet helemaal goedkeuren. Diens tactloze godsdienstpolitiek had de katholieke Vlamingen immers ontstemd en was daardoor precies een rem op de wording van de Groot-Nederlandse natie geweest[52]. Beide voorbeelden tonen overigens ook iets van de strategische doeleinden van Geyls historiografie. Zijn instemming met de door de Pacificatie van Gent uitgedragen religieuze tolerantie en zijn afkeuring van de verdelende godsdienstpolitiek van Willem I hadden immers ook een actuele functie: zij waren een waarschuwing aan het adres van de Groot-Nederlanders de voor de politieke strijd broodnodige eenheid niet in gevaar te brengen door de religieuze verschillen op de spits te drijven en zo een aansporing de krachten te bundelen[53]. De nog bestaande godsdienstige verschillen tussen Noord en Zuid trachtte hij trouwens te minimaliseren[54]. Als agnosticus viel hem dat niet moeilijk.

Geyls geschiedschrijving draagt een uitgesproken revisionistisch karakter: het Groot-Nederlandse perspectief dwong immers tot een totale herinterpretatie van de reeds bekende feiten. Zij was een voortdurende reactie tegen de historische orthodoxie, een voortdurend breken met de canon. Een criticus sprak zelfs van een '*Umwertung aller Werte*'[55]. Geyl was zich daar natuurlijk van bewust: in een voordracht in januari 1926 voor het Algemeen Nederlands Verbond omschreef hij zichzelf trots als '*een ketter onder de Nederlandse historici*'. Die trots, vermengd met '*de wrok van de buitengeslotene*', gaf zijn optreden in de Nederlandse academische wereld, iets nonconformistisch[56].

Het voorbeeld bij uitstek van Geyls historisch revisionisme is wellicht zijn voorstelling van de politiek en van de betekenis van de sleutelfiguur van de Nederlandse geschiedenis, Willem van Oranje. Het Dietsch Studentenverbond had in 1931 het plan opgevat de Prins in 1933 in Groot-Nederlandse zin te herdenken. Voor deze 'schaduwherdenking' werd een lezingentournee georganiseerd en een herdenkingsbundel samengesteld. Geyl, die als eindredacteur van deze bundel optrad, schreef een bijdrage onder de titel *Streven en verwezenlijking*. Daarin zette hij zich af tegen de manier waarop de 'officiële' historici Oranje herdachten. Zij beperkten zijn betekenis immers op

onaanvaardbare wijze: hij was méér dan de grondlegger van (Noord-)Nederland. Oranje had gestreefd naar een *Groot*-Nederlandse staat, waarin alle Dietse gewesten zouden zijn verenigd en waarin een levensbeschouwelijk pluralisme zou heersen. Geyl erkende dat Oranjes streven mislukt was. Wat verwezenlijkt was, was immers niet de eenheid van Groot-Nederland, maar de tweeheid van Nederland en België. Hier lag echter juist de plicht van de herdenkers: zij moesten de draad die de Prins noodgedwongen had losgelaten weer opnemen en trachten het door hem nagestreefde ideaal te verwezenlijken. De symbolische betekenis van Oranje werd dus opnieuw verbreed: het beeld van de strijder voor een vrij en *calvinistisch Nederland* (Groen), reeds verruimd door het liberaal-conciliante beeld van de strijder voor een vrij en *pluralistisch Nederland* (Fruin, Blok, Colenbrander), werd vervangen door het beeld van de strijder voor een vrij en *pluralistisch Groot-Nederland*[57].

De vorm van Geyls werk weerspiegelde dit onorthodoxe en militante karakter van zijn geschiedschrijving: hij uitte zich bij voorkeur in de polemiek. Het ligt natuurlijk voor de hand dat een nieuw historiebeeld - en dat was Geyls visie toch wel - zich in deze vorm aandiende. Maar het ging ook om meer: zoals het zorgvuldig afgewogen detailartikel bij Fruins persoonlijkheid paste, zo was de discussie de natuurlijke uitdrukkingsvorm van het temperamentvolle, '*ongemakkelijke heerschap*' dat Geyl was. Niet ten onrechte sprak hij over zichzelf als een '*animal disputax*'[58]. In het overzicht dat hij in februari 1920 van de Nederlandse en Belgische geschiedenis bood en dat hij zelf kenmerkte als '*oppervlakkig, haastig en tendentieus*', werd dit - mede door de relatieve gematigdheid ervan - nog niet recht duidelijk[59]. Maar vanaf 1921 werd hij zich steeds bewuster van het afwijkende karakter van zijn geschiedvisie, die hij nu ook radicaliseerde. Daardoor groeide de behoefte zich polemisch met de gangbare voorstellingen te meten. In een lange reeks lezingen en artikelen, deels samengebracht in twee bundels *Groot-Nederlandsche gedachten* (1925 en 1930) en in *Kernproblemen van onze geschiedenis* (1937), bestreed hij de gevestigde historische en kunsthistorische autoriteiten[60]. In al deze stukken bleef hij voortdurend op hetzelfde aambeeld hameren: België is geen natie.

De meest geruchtmakende aanval was gericht tegen Pirenne en geschreven naar aanleiding van de publikatie in 1926 van het zesde deel van diens *Histoire de Belgique*[61]. Geyl had er begrijpelijkerwijze veel tijd aan besteed: Pirenne was immers de verpersoonlijking van de Belgische staat. Hij had voortdurend overleg gepleegd met Gerretson en was zelfs bij Colenbrander, in zijn ogen nochtans de Klein-

Nederlander *par excellence*, te rade gegaan om de onnauwkeurigheden in het werk van zijn tegenstander op het spoor te komen. Het resultaat van dit gezwoeg, door Geyl zelf als een definitieve afrekening met Pirenne beschouwd, maar in werkelijkheid een Groot-Nederlands *credo* waarin amper werd geargumenteerd, verscheen - na veel geharrewar - in juli 1927 in de *Bijdragen* van Blok en Japikse[62]. Het deed Geyls naam geen goed. Zowel in België als in Nederland werden inhoud en toon van het artikel in scherpe bewoordingen afgekeurd. Dit bracht de strijdbare Geyl overigens niet van zijn stuk: hij diende zijn critici van antwoord en polemiseerde in 1932 opnieuw tegen '*de panegyrist der pseudo Belgische nationaliteit*', nu naar aanleiding van het verschijnen van het zevende deel van diens *Histoire de Belgique*[63].

Geyl begreep echter dat zijn polemische geschriften, die toch vooral een afbrekende betekenis hadden, niet volstonden om zijn Groot-Nederlandse historiebeeld bij een breder publiek ingang te doen vinden. Op het einde van de jaren twintig begon hij daarom aan een grote, opbouwende synthese, waarin de Groot-Nederlandse visie in een uitgesproken verhalende vorm werd uiteengezet. Het eerste deel van deze *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* verscheen in 1930. In 1937 was het verhaal reeds tot 1751 gevorderd. Geyls bedoeling met dit werk was duidelijk: de *Stam* moest de Belgicistische *Histoire de Belgique* van Pirenne vervangen, maar ook de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* van Blok. Deze *Geschiedenis* had hij in 1924 - uit ontzag voor zijn mentor en promotor - weliswaar (ironisch-) welwillend besproken, maar de Klein-Nederlandse geloofsbelijdenis die erin vervat lag, vervloekte hij[64]. De historische wereld verwelkomde de *Stam* overigens ook als '*een daad, waarop gewacht werd*'[65]. Voor het eerst kreeg zij nu immers de kans de Groot-Nederlandse voorstelling van het vaderlandse verleden *in globo* te beoordelen.

Dat daarbij de aandacht primair op Geyls 'natie'-begrip werd gericht, spreekt vanzelf. Geyl had dit begrip vrijwel exclusief met het 'taal'-begrip verbonden: aan de basis van elk nationaliteitsgevoelen lag volgens hem de taalgemeenschap (en de geografische nabijheid), een uit de Romantiek stammende opvatting, waarin het accent kwam te liggen op de constante en statische aspecten van het nationaal besef[66]. Hij hanteerde dit natie-criterium met rigiditeit, al ontkende hij dat in 1946 met klem in een discussie met zijn Londense opvolger Renier, die in zijn nationale geschiedschrijving trouwens een veel 'Pirennistischer' standpunt innam[67].

Uit de *Stam* bleek echter al gauw dat de geschiedenis van Noord en Zuid zich niet in een dergelijk taalnationalistisch keurslijf liet van-

gen. Geyl kon de oostgrens van de Nederlanden vanuit zijn conceptueel kader niet verklaren, werd gedwongen de intensieve betrekkingen tussen de Dietse en de Waalse provincies te minimaliseren en moest constateren dat er van een samenhorigheidsbesef tussen Vlaanderen en Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw amper sprake was. Kortom: hij trachtte '*een werkelijkheid te beschrijven, die volhardend tegen zijn droom bleef vloeken*'[68]. De kritiek van vakhistorici bleef daarom niet uit. Ook Herman Vos stelde zich bij de lezing van het derde deel van de *Stam* trouwens vragen[69]. Maar Geyl deed deze kritiek eenvoudig af als een door politieke motieven ingegeven verzet. Voor hem (en voor Gerretson) was het duidelijk: zijn Groot-Nederlandse conceptie zou school maken en dat een aantal voorheen 'Belgicistische' historici als F.L. Ganshof, H. Van Werveke en L. van der Essen in 1938 bereid werden gevonden tot een redactie van de door hem opgerichte *Nederlandsche Historiebladen* toe te treden, beschouwde hij als het meest treffende bewijs daarvan[70].

Ook na 1945 bleef Geyl de receptiegeschiedenis van zijn Groot-Nederlandse historische conceptie - tegen beter weten in - als een triomftocht voorstellen[71]. In werkelijkheid werd zij na de Tweede Wereldoorlog verdrongen door de Benelux-conceptie, die terugging op de Bourgondische staatsgedachte waarvan Pirenne was uitgegaan en die ondermeer door Van der Essen en Van Werveke, de zogenaamde Groot-Nederlandse medestanders van de *Historiebladen*, was overgenomen[72]. Zij zou weldra vorm krijgen in de *AGN*. Geyl werd tot vier keer toe aangezocht aan dit monsterproject mee te werken. Dat hij telkens - om '*principiële redenen*' - weigerde, is volkomen begrijpelijk[73].

Dit betekent echter niet dat Geyls Groot-Nederlandse conceptie voor de Nederlandse historiografie vruchteloos bleef. '*Geyl is een man van een enkel gebied en van slechts een paar hoofdgedachten*', zo taxeerde Van Eyck in 1931 het werk van zijn vriend[74]. Dat klopt: Geyl herhaalde zich vaak, maar hij slaagde er wel in zijn kernideeën geleidelijk te verrijken met enkele tinten, die de kleur van de gehele Nederlandse geschiedschrijving zouden wijzigen. Dit wettigt althans gedeeltelijk Rogiers uitspraak dat er een vaderlands historiebeeld van vóór Geyl en één van na hem bestaat[75].

De katholiek Rogier moet bij die uitspraak ongetwijfeld vooral Geyls uit 1930 daterende protestantiseringstheorie op het oog hebben gehad. Dat het calvinisme niet reeds vóór de Scheiding de overheersende religie in het Noorden was geweest, maar integendeel door een felle minderheid en pas na de scheuring was opgelegd, was inderdaad een belangrijke correctie van het dominante geschiedbeeld[76].

Die (inmiddels ook weer genuanceerde) correctie wekte begrijpelijkerwijze veel wrevel bij hen die - zoals de calvinistische historicus J.C.H. de Pater en de Utrechtse rector magnificus C.W. Vollgraff - de traditionele voorstelling behouden wensten te zien[77]. Het is overigens opmerkelijk dat ook dit inzicht is gegroeid uit politieke bekommernissen. Met zijn protestantiseringstheorie wierf Geyl immers de steun van de beneden-Moerdijkse katholieken[78]. Dat was belangrijk, omdat hij precies deze groep als één van de ideale geleiders voor zijn Groot-Nederlandse ideeën beschouwde aangezien zij een bemiddelende rol kon spelen tussen het katholieke Vlaanderen en Nederland. Op het einde van de negentiende eeuw hadden de meeste Nederlandse katholieken weinig belangstelling voor het Zuiden getoond, omdat die belangstelling moeilijk verenigbaar was met de door hen nagestreefde nationale integratie[79]. Er waren natuurlijk uitzonderingen geweest, zoals J.A. Alberdingk Thijm (en Geyl veralgemeende die uitzonderingen graag). In het interbellum had deze integratie zich echter grotendeels voltrokken. Daardoor was de weg voor een verhoogde belangstelling voor Vlaanderen vrij. De geschriften van Anton van Duinkerken en Gerard Knuvelder en het succes dat Gerretsons 'Middel-Nederlandse beweging' in hun kringen had, toonden dat aan en zij sterkten Geyl in zijn overtuiging inzake het strategische belang van de beneden-Moerdijkse katholieken. Kortom: de protestantiseringsthese openbaarde opnieuw de nauwe relatie die er tussen Geyls historische praktijk en zijn politieke engagement bestond.

Er was nog een ander domein waarin Geyls onderzoek in hoge mate inspirerend zou blijken. In Londen was hij op basis van archiefmateriaal in het Public Record Office aan een studie over de relaties tussen de Nederlandse stadhouders en Engeland begonnen. Dat resulteerde in 1924 in een lijvig boek over *Willem IV en Engeland tot 1748*. In dit boek en in zijn later te Utrecht afgewerkte *Oranje en Stuart* (1939) zette de liberaal (en 'republikein') Geyl zich scherp af tegen het klassieke historiebeeld waarin de stadhouders als onbaatzuchtige verdedigers van het nationale belang en de regenten als schraapzuchtige dienaars van het eigen belang werden voorgesteld. Hij stelde vast dat de Oranjes zich eveneens hadden laten leiden door dynastieke en persoonlijke belangen, dat de orangistische geschiedschrijving een karikatuur van de regenten had gemaakt en dat het politieke landschap van de Republiek in de traditionele historiografie al te grof in kaart was gebracht[80]. Door deze 'staatsgezinde' interpretatie van het vaderlandse verleden stond hij merkwaardig genoeg dicht bij de als Klein-Nederlander vervloekte Kernkamp[81]. Dat niet iedereen deze visie in dank afnam, bleek niet alleen uit de vertraging

die zij bij de benoeming in Utrecht in 1935 veroorzaakte, maar ook uit de bijzonder giftige recensie die de orangist Japikse in 1941 aan *Oranje en Stuart* wijdde[82]. Geyl liet zich echter niet uit zijn lood slaan. Na de Bevrijding zou hij zijn onderzoek in dezelfde richting voortzetten. Jongere historici betraden intussen dezelfde paden en werkten zijn theses uit[83].

Eindnoten:

41 Over deze geschiedschrijving: L. WILS, *De Grootnederlandse geschiedschrijving, - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 61 (1983), p.322-366 (vgl. L. VOS, *Een kritische analyse van de Groot-Nederlandse geschiedschrijving, - Wetenschappelijke Tijdingen*, 42 (1983), p.176-192) en P.B.M. BLAAS, *De visie van de Grootnederlandse historiografen: aanleiding tot een nieuwe historiografie*?, - J. CRAEYBECKX e.a. (uitg.), '*1585: op gescheiden wegen ...*', Leuven, 1988, p.197-220.

42 UUB, *Arch. Geyl*: map *Corr. over GrN. geschiedbeschouwing*, Geyl aan A. Goslinga, 15 juli 1932. Aan de basis van dit conflict lag A. GOSLINGA, *De Belgische Opstand van 'Dietsche' zijde verklaard*, Assen, 1932.

43 P. GEYL, *Nederland en België*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.44.

44 Ondermeer ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.39 en p.114 en *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.285. Pas in 1938 erkende hij een Belgisch nationaal bewustzijn, al rekende hij het ook toen nog onder de 'twijfelachtige of in volle ontwikkeling of verandering verkerende nationaliteiten' (ID., *Het nationalisme als factor in de moderne Europese geschiedenis*, - ID., *Verzamelde opstellen*, dl.III, 1978, p.16-17).

45 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.I, 1979, nr.147. Reeds in 1921 stond Geyl in Vlaanderen bekend als 'de man die van Londen uit Pirenne afbreekt' (*Geyl en Vlaanderen*, dl.I, 1973, nr.26). Tussen Geyl en Pirenne hebben geen persoonlijke relaties bestaan. Elementen voor een vergelijking tussen beider werk, loopbaan en reputatie worden aangedragen in P. VAN HEES, *Une comparaison: Henri Pirenne et Pieter Geyl. Deux historiens des Pays-Bas, - Septentrion*, 17 (1988), nr.2, p.39-43.

46 Cfr. I. SCHÖFFER, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie*, Arnhem-Amsterdam, 1956, p.140-142; L. WILS, *De Grootnederlandse geschiedschrijving*, p.358-362 en P.B.M. BLAAS, *De visie van de Grootnederlandse historiografen*, p.199-204.

47 H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, Brussel, dl.I, 1900, p.IX-X.

48 ID., *Histoire de Belgique*, dl.IV, 1911, p.151-159 (citaat p.159). Vgl. zijn visie op de afscheiding der Waalse gewesten (p.136-138).

49 Cfr. *supra* hf.III, par.5.

50 ID., *Economische verklaringen van politieke verhoudingen*, - ID., *Kernproblemen*, p.106-115.

51 ID., *De Pacificatie van Gent*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.44-45.

52 Ondermeer ID., *Hedendaagsche beschouwingen over het Verenigd Koninkrijk van Willem I*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.24 en p.38; ID., *De betekenis van 1830*, - ID., *Kernproblemen*, p.276-280 en *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.362.

53 Daarom is de plaats van het artikel over *De Pacificatie van Gent* in Geyls oeuvre vergelijkbaar met die van *De overwinning bij Heiligerlee* (1868) en *De slag op de Mookerheide* (1891) in resp. Fruins en Bloks werk (cfr. *supra* hf.I, par.4 en hf.II, par.3).

54 Ondermeer ID., *Geschiedenis en toekomst, - De Tijd*, 11 april 1931, avondbl., tweede bl., p.5.

55 A. GOSLINGA, *De Belgische Opstand*, p.40-41. Vgl. UUB, *Arch. Geyl*: G.J. Renier aan Geyl, 4 juli 1945 ('een geweldige revolutionaire verjonging').

56 P. GEYL, *Hedendaagsche beschouwingen*, p.17 en UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.35-36.

57 ID., *Streven en verwezenlijking*, - ID. (red.), *Wilhelmus van Nassouwe*, Middelburg, 1933, p.271-284. Cfr. J.H.M. VAN DE WESTELAKEN, *De Oranje-herdenking van 1933*, - E.O.G. HAITSMA

MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht, 1984, p.164-165, p.167-169 en p.172.

58 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 12 mei 1955 en *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.V, 1981, nr.1108.

59 P. GEYL, *Nederland en België*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.43-97 en UUB, *Arch. Geyl*, map *Corr. over GrN. geschiedbeschouwing*, Geyl aan J.S. Bartstra, 11 jan. 1921. Het gematigde karakter van dit werk verklaart waarom Colenbrander toen nog meende dat het Geyl om een verzoening tussen Nederland en *België* was te doen! (H.TH. COLENBRANDER, *Recensie van Geyls Holland and Belgium, - De Gids*, 84 (1920), dl.IV, p.182-184).

60 Een derde bundel *Groot-Nederlandsche gedachten*, voorzien voor 1933, is er niet gekomen (AMVC, G36/B: Geyl aan E. De Bock, 4 juni 1933).

61 P. GEYL, *Belgicistische geschiedschrijving*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.56-90. Cfr. L. WILS, *De Grootnederlandse geschiedschrijving*, p.334-340.

62 LUB, Ltk. 1888/I28h: Geyl aan H.Th. Colenbrander, 20 dec. 1926 en UUB, Arch. Geyl: map *Blok-Colenbrander*, H.Th. Colenbrander aan Geyl, 22 dec. 1926. Voor de publikatiegeschiedenis van dit artikel: UUB, *Arch. Geyl*: briefw. Geyl - N. Japikse, *1926-1927; map Het artikel tegen Pirenne* en map *Historici (Ned.) 1921-1932*, briefw. Geyl - J.G. van Dillen, dec. 1926 en LUB, Ltk. 1888/I28g en BPL 2985/2, briefw. N. Japikse- P.J. Blok, 1926-1927.

63 F.L. GANSHOF, *Appréciations hollandaises sur le t. VI de l'Histoire de Belgique de M. Pirenne, - Revue belge de philologie et d'histoire*, 6 (1927), p.949-951; TH.J.G. LOCHER, *Pirenne over de vereniging van Nederland en België, - De Gids*, 91 (1927), dl.III, p.393-421; E. VAN RAALTE, *Pirenne over het drama der Nederlandsch-Belgische vereeniging en scheiding, - TvG*, 42 (1927), p.321-335; P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.98-122 en p.123-134 en ID., *Pirenne's laatste deel, - De Schelde*, 6 april 1932, p.4.

64 ID., *Recensie van P.J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk - De Bibliotheekgids*, 3 (1924), p.89-90 (cfr. AMVC, G36/B: Geyl aan E. De Bock, 3 dec. 1923 en 16 jan. 1924). Voor de relatie Geyl-Blok: UUB, *Arch. Geyl*: mappen *Blok-Colenbrander* en *Blok-Huizinga-Romein*. Het is overigens merkwaardig dat zowel Huizinga als Romein en Geyl naar het einde van hun leven toe meer waardering voor Blok kregen.

65 N.B. TENHAEFF, *Geschiedenis van den Nederlandschen Stam*, - ID., *Verspreide geschriften*, Groningen-Batavia, dl.II, 1949, p.356.

66 Ondermeer P. GEYL, *Godsdienst en nationaliteit in de Nederlanden*, - ID., *Studies en strijdschriften*, p.3-4.

67 ID., *Taal en natie in de Nederlanden, - BGN*, 1 (1946), p.227-229, een reactie op G.J. RENIER, *The Criterion of Dutch Nationhood*, Londen, 1946 (cfr. UUB, *Arch. Geyl*: briefw. Geyl - G.J. Renier, 1945-1946). Pas in 1961 bekende Geyl zichzelf een 'te doctrinair taal-nationalistisch' standpunt te hebben ingenomen (UUB, *Arch. Geyl*: map *Nederlandse Stam*, aantekening bij Geyl aan B.C. de Savornin Lohman, 26 aug. 1932). Voor Reniers visie op de Nederlandse geschiedenis: G.J. RENIER, *De Noord-Nederlandse natie*, Utrecht, 1948. Renier had in Gent bij Pirenne gestudeerd en behield steeds een diepe bewondering voor zijn leermeester (cfr. E.H. KOSSMANN, *Gustaaf Johannes Renier*, - ID., *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*, Amsterdam, 1987, p.420-424).

68 L.J. ROGIER, *Herdenking aan P. Geyl*, - ID., *Herdenken en herzien. Verzamelde opstellen*, Bilthoven, 1974, p.367.

69 H.A. ENNO VAN GELDER, '*Groot-Nederlandse geschiedschrijving*'; ID., *Groot-Nederlandse Geschiedschrijving* en ID., *Geschiedenis van Nederland en België, - TvG*, 46 (1931), p.404-407; 50 (1935), p.296-298 en 54 (1939), p.66-67; N.B. TENHAEFF, *Geschiedenis van den Nederlandschen Stam*, p.355-359; H. VAN WERVEKE, *Een Geschiedenis van de Nederlandsche Taalgemeenschap, - De Vlaamsche Gids*, 20 (1931-1932), p.5-13 en p.134 en *Geyl en Vlaanderen*, dl.III, 1975, nr.441. Cfr. later nog J. STENGERS, *A propos de deux ouvrages d'histoire néerlandaise: le 'Geschiedenis van de Nederlandse Stam' de M. Geyl et l' 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden', - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 28 (1950), p.309-321,

70 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nrs.346 en 380. Over de *Historiebladen*: P. VAN HEES, *Van 'Nederlandsche Historiebladen' tot 'Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden', - TvG*, 99 (1986), p.476-506.

71 Ondermeer P. GEYL, *Groot-Nederlandse tegenover klein-Nederlandse geschiedbeschouwing*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, (*Aula*, 15), Utrecht-Antwerpen, 1958, vooral p.106-107 en p.213-214, noot 8. Deze voorstelling werd later nog overgenomen door bijvoorbeeld L. BUNING,

De Groot-Nederlandse gedachte. Iets over de idee, geschiedenis en historiografie, - Wetenschappelijke Tijdingen, 38 (1979), kol.207 en H. VAN DER HOEVEN, *Dertig jaar Noordnederlandse geschiedschrijving 1945-1975, - Ons Erfdeel*, 19 (1976), p.13-14. Deze laatste beschouwde zowel de *AGN* als de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* als 'een triomf voor Geyls vizie'. Een juistere weergave van de strekking van de *BGN* (en *BMGN*) in J.C.H. BLOM, *Een eeuwfeest? Een verkenning ter gelegenheid van de laatste aflevering van deel honderd van de BMGN, - BMGN*, 100 (1985), p.585.

72 J. TOLLEBEEK, *Geyl en Van der Essen, - Ex Officina*, 3 (1986), p.139-151. Vgl. P.B.M. BLAAS, *De visie van de Grootnederlandse historiografen*, p.214-216.

73 UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Hist. 1947*, J.F. Niermeyer aan Geyl, 3 mei 1947; map *Nederl. Historici 1950*, N.L. Keesing aan Geyl, 6 maart 1950; map *Ned. Historici 1951-52-53*, N.L. van de Rijt - Keesing aan Geyl, 25 jan. 1952 en map *Nederlandse Historici 1954/1955*, J. Romein aan Geyl, 18 nov. 1955.

74 *Briefwisseling Gerretson - Van Eyck*, nr.241.

75 L.J. ROGIER, *Herdenking van P. Geyl*, p.388.

76 P. GEYL, *De protestantisering van Noord-Nederland*, - ID., *Kernproblemen*, p.29-41. Geyl handhaafde deze theorie ook na 1945: ondermeer ID., *Mr. Carr's Theory of History. - The Protestantization of the Northern Netherlands*, - ID., *History of the Low Countries; episodes and problems*, Londen, 1964, p.32-42 (uit 1963). Cfr. K. VAN BERKEL, *De protestantiseringsthese van Geyl en Rogier, - Spiegel Historiael*, 22 (1987), p.529-534

77 J.C.H. DE PATER, *De religie als factor bij de vorming van den Nederlandschen staat, - BVGO*, 1937, reeks 7, dl.VIII, p.104-117 (voor Geyls reactie: p.229-232 en P. GEYL, *Godsdienst en nationaliteit*, p.3-18) en C.W. VOLLGRAFF, *Volksgeest en Wetenschap*, Haarlem, 1936 (cfr. UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.381-385).

78 Annie Salomons noemde Geyl reeds in 1935 '*l'enfant chéri*' van de katholieken, die hem ook in de benoemingsstrijd steunden: UUB, *Arch. Geyl*: A. Salomons aan Geyl, 16 dec. 1935 (in briefw. N. Japikse).

79 Cfr. J.A. BORNEWASSER, *De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland, - TvG*, 95 (1982), p.592-593.

80 P. GEYL, *Willem IV en Engeland tot 1748*, 's-Gravenhage, 1924 en ID., *Oranje en Stuart, 1641-1672*, Zeist-Arnhem-Antwerpen, 1963[2]. Cfr. I.J.H. WORST, *De laatste Loevesteiner. Liberalisme en nationalisme bij Pieter Geyl (1887-1966), - BMGN*, 99 (1984), p.204-208 (Geyl heeft er zich overigens altijd tegen verzet als 'loevesteiner' te worden betiteld: cfr. UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Historici 1956-1957*, Geyl aan R. Post, 18 jan. 1957).

81 Deze coïncidentie werd reeds - op cynische toon - opgemerkt door Gerretson bij de afscheidsrede van Kernkamp in 1935 (*Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.III, 1980, nr.483). Voor Kernkamps visie: cfr. *supra* hf.III, par.4.

82 N. JAPIKSE, *Nederlandsche Historische Literatuur, - BVGO*, 1941, reeks 8, dl.II, p.127-129. Geyl las deze recensie in Buchenwald (cfr. UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.187). Over het orangisme van Japikse: G.A.C. VAN DER LEM, *De Prins in de geschiedschrijving van de laatste halve eeuw*, - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.), *Willem van Oranje in de historie*, p.193-194.

83 Dat leidde nu eens tot een verdieping, dan weer tot een herziening van Geyls conclusies: zo bijvoorbeeld in D.J. ROORDA, *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties, Groningen*, 1978 (oorspr. 1961) en S. GROENVELD, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646*, Dieren, 1984. Cfr. G. DE BRUIN, *De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (*Aula-paperback*, 86), Utrecht-Antwerpen, 1983, p.83-117 (en de kritiek daarop in E.H. KOSSMANN, *Kantelend geschiedbeeld, - BMGN*, 99 (1984), p.56-57).

3. De theoretische legitimatie

De grote reputatie die Geyl na 1945 als geschiedtheoreticus zou krijgen, had zich vóór de Tweede Wereldoorlog eigenlijk niet aangekondigd. Zijn denkbeelden over aard, methode en taak van de geschiedwetenschap bleven in die periode immers beperkt tot een aantal eenvoudige en onuitgewerkte opmerkingen, die vaak niet meer

dan een cliché waren. Hij wist trouwens zelf wel dat hij - zeker in vergelijking met Gerretson en Van Eyck - geen '*filosofische geest*' was, maar beschouwde dat ook niet als een gebrek[84]. Meer dan bij de andere hier behandelde historici ontsprongen zijn geschiedtheoretische ideeën direct aan zijn historische praktijk: ze ontstonden als het ware *pour le besoin de la cause*. Uiteindelijk cirkelden al deze ideeën rond twee kernproblemen: enerzijds het oude vraagstuk van de relatie tussen historiografie en politiek, anderzijds het probleem van het finalisme in de geschiedschrijving.

Dat het eerste vraagstuk Geyls bijzondere aandacht kreeg, verwondert natuurlijk niet. Zijn historische praktijk en zijn politieke engagement waren - zoals in de vorige paragraaf al werd aangeduid - niet van elkaar te scheiden. Tussen beide bestond een diepe en wederzijdse *liaison*. Zijn politieke geschriften waren doortrokken van historische beschouwingen en appreciaties. Omgekeerd was zijn geschiedschrijving een wapen in zijn politieke strijd. Zij was er immers op gericht aan te tonen dat de bestaande Belgische en Nederlandse staten slechts een onvolkomen uitdrukking waren van de mogelijkheden die in de Nederlandse stam besloten lagen, een functie die niet alleen naar het verleden, maar ook naar de toekomst verwees: die onvolkomenheden moesten teniet worden gedaan. In zijn historisch werk verbeeldde hij met andere woorden het epos van het zo vaak geknotte, verminkte en vernederde, maar nooit geheel verdwenen gevoel van de stamverwantschap tussen Vlaanderen en Nederland en trachtte dat gevoel, vaak niet meer dan een reminiscentie, weer tot bewustzijn te wekken en het te activeren opdat het zou kunnen worden vertaald in een concrete politieke actie[85]. De rustige en willoze

geschiedenis bood bovendien het voordeel dat zij zich - in tegenstelling tot de massieve structuren van het heden - veel gewilliger naar de hand het zetten[86].

Dat Geyls politieke engagement voortdurend in zijn historisch werk interfereerde, bleek al uit de criteria die hij hanteerde bij de beoordeling van het werk van zijn collegae-historici en van de onderscheiden figuren en momenten uit het vaderlandse verleden. Dat bleek ook uit het feit dat het hoogtepunt van zijn historische activiteit chronologisch samenviel met het hoogtepunt van zijn politieke activiteit. Beide culmineerden in 1930, het Belgische eeuwfeestjaar. In dat jaar verscheen het eerste deel van de *Stam*, en dat was geen toeval. In augustus 1928 had hij vanop Cantecroy, het landgoed van de familie De Groodt en trefpunt van Vlaams-nationalisten en Groot-Nederlanders, aan zijn vriend J.S. Bartstra geschreven dat hij zijn *Stam* in 1930 hoopte te publiceren '*om voor zijn bescheiden part het eeuwfeest van België mee te vieren*'[87]. Gerretson, wiens *Muiterij en scheuring* (1936) ook voor 1930 was gepland, bestempelde de *Stam* dus wel terecht als '*een zeer tijdige dienst*' aan de Groot-Nederlandse zaak[88]. Geyl zelf hoopte van zijn *opus magnum* dat het zou 'werken' en daarmee bedoelde hij: dat het de politieke strijd zou stimuleren[89].

Maar Geyls collega's merkten deze complementariteit tussen politiek en geschiedenis natuurlijk ook op en zij waren er niet over te spreken. Hajo Brugmans, die zich aanvankelijk akkoord had verklaard met de Groot-Nederlandse visie op de Scheiding der Nederlanden, maar ze later met meer reserves tegemoet trad, wees hem in het openbaar op de noodzaak politiek en geschiedenis gescheiden te houden. Huizinga deed in zijn privé-correspondentie hetzelfde[90]. De scherpste kritiek op dit punt kwam echter in 1930 van J.G. van Dillen, die in december 1926 al had geweigerd Geyls kritiek op Pirenne op te nemen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* omwille van het al te duidelijke politieke karakter van het artikel. In een recensie van de tweede bundel *Groot-Nederlandsche gedachten* verzette hij zich bijzonder heftig tegen de arrogantie waarmee Geyl volgens hem zijn historische inzichten decreteerde, tegen het persoonlijke karakter van zijn polemieken en vooral tegen zijn gewoonte om er '*te midden van historische beschouwingen op los te politiseeren*'. Geyl, toch al niet gunstig gestemd jegens Van Dillen omwille van diens 'lafhartige' gedrag in 1926, verbrak na deze recensie voor jaren de relaties met het *Tijdschrift voor Geschiedenis*[91].

Geyl had er overigens geen moeite mee openlijk te erkennen dat er tussen zijn historisch werk en zijn politieke actie geen duidelijke grens te trekken was. Integendeel: telkens weer - in 1923, in 1924, in

1926 ... - benadrukte hij het wezenlijke verband tussen beide. Hij gaf graag toe dat zijn '*historische beschouwingen in zijn eigen opvatting en bedoeling een kracht in zich sloten voor de voortgezette historie* [*dit is: de eigentijdse politieke strijd*]'. Daarom zag hij er ook geen been in in zijn eerste bundel *Groot-Nederlandsche gedachten* zuiver politieke opstellen op te nemen. Dat dat in de tweede bundel niet meer gebeurde, had, zo verzekerde hij zijn lezers (ten overvloede), niets te maken met een gewijzigde houding ten aanzien van het vraagstuk van de relatie tussen politiek en geschiedenis: de historische stukken hadden immers evenzeer '*politieke repercussies*'[92].

Maar het bleef niet alleen bij een eenvoudige erkenning. Geyl spoorde zijn politieke medestanders ook voortdurend aan zijn voorbeeld te volgen. Dat hij dat vooral deed op de Groot-Nederlandse studentencongressen, lag voor de hand: hij had er een gewillig en jong publiek. Zowel op het congres te Leuven in april 1928 als op dat te Amsterdam in maart 1929 - congressen die bijzonder druk werden bijgewoond - hield hij een pleidooi voor een geëngageerde historiografie en riep hij de jongere generatie op '*om frisch en onbevangen met hun Groot-Nederlandsche gevoelens tot de geschiedenis te komen en ze te beschrijven in hun geest*'[93]. Op het Dietse studentencongres dat in maart 1931 te Groningen werd georganiseerd en waarop ook Gerretson sprak, vormde een dergelijk pleidooi zelfs de hoofdmoot van zijn lezing. De geschiedschrijving, zo betoogde hij er, mag niet langer een '*onsociale liefhebberij*' zijn: zij moet een maatschappelijke functie vervullen. Zij moet enerzijds de Belgicistische en Klein-Nederlandse historische conventies, die de ontplooiing van de Nederlandse natie belemmeren, opheffen, anderzijds die ontplooiing bezielen[94]. Hij betreurde het dan ook dat jonge historici van Vlaams-nationalistische signatuur zo schroomvallig waren op dit gebied. Aan Hendrik Elias bijvoorbeeld gebood hij meer dan eens de ouderwetse doctrine van de scheiding tussen historie en politiek te laten varen[95]. Gerretson ging nog een stap verder. Hij ontzegde de flamingantische historicus Leo Picard elk recht om de Groot-Nederlandse historiografie te beoordelen op haar wetenschappelijke waarde: '*P.* [*Picard*] *mag niet met deze "objectiviteit", tegenover ons werk, dat behalve wetenschappelijke ook practische politieke waarde heeft, staan: hij is, hij behoort althans te zijn, Flamingant ...*'[96]. Kortom: de door Pirenne opgeleide Picard moest het afleren de propagandistische strekking van de Groot-Nederlandse geschiedschrijving te bekritiseren en haar zo te ondergraven.

Net als zijn latere tegenstander Romein pleitte Geyl vóór de Tweede Wereldoorlog dus voor een geschiedschrijving '*in opdracht van de*

tijd'. Beiden waren van oordeel dat de historicus zich niet buiten of boven de rechtvaardige strijd van een onderdrukte groep of van een gespleten natie mocht plaatsen. Voor Romein betekende dit dat de geschiedschrijver zich moest engageren in de onvoltooide emancipatiestrijd van boeren en arbeiders, voor Geyl dat hij zich moest inzetten voor de eveneens onvoltooide eenheid van Noord en Zuid. Heden en verleden werden zo door beiden verbonden met het oog op de toekomst. Die overeenkomst verklaart meteen waarom Romein, die zeker geen Groot-Nederlander was, waardering kon opbrengen voor bijvoorbeeld Geyls *Kernproblemen* en waarom Geyl, die zeker geen marxist was, in juli 1939 aan de Minister van Onderwijs vroeg Romein in Amsterdam te benoemen[97].

Tussen beide generatiegenoten kunnen trouwens nog meer parallellen, die met de eerste samenhangen, worden aangeduid. Net als Romein accentueerde Geyl de noodzaak van een vlotte wisselwerking tussen de vakhistorici en het grote publiek. Zonder die wisselwerking verliest de geschiedwetenschap immers haar invloed op de politieke realiteit[98]. En ook bij hem leidde de levensbeschouwing waarmee hij de bestaande historiografie tegemoet trad, tot een demasqué. Zijn Groot-Nederlandse politieke engagement maakte hem immers bijzonder gevoelig voor de politieke - bij Romein ging het eerder om de sociale - apriori's van de 'officiële' geschiedschrijving. Precies door dat engagement slaagde hij erin op de nationale vooronderstellingen en het etatistische uitgangspunt van bijvoorbeeld Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* te wijzen en dat voor 'zuiver' wetenschappelijk gehouden werk te ontmaskeren als een mengvorm van politieke ideologie en historisch onderzoek. Dat hij daaruit besloot dat *alle* historici die de Groot-Nederlandse visie op de Scheiding en op de daarop volgende geschiedenis van Noord en Zuid niet deelden, door de spontane aanvaarding van de bestaande staatsgrenzen *nolens volens* het slachtoffer van een '*optisch bedrog*' waren geworden, is natuurlijk een andere zaak.

Geyl nam het de 'Pirennistische' historici overigens niet kwalijk dat zij de geschiedenis en de politiek vermengden. Hij had immers toegegeven dat hij dat zelf ook deed. Maar dat zij hem verweten de wetenschap te verlagen tot politieke propaganda en daarbij voor zichzelf het monopolie op de wetenschappelijke objectiviteit opeisten, dát nam hij hen wel kwalijk. Geen enkele historicus, zo betoogde hij al in 1921, kan het historisch proces verbeelden zonder vooraf een bepaald standpunt in te nemen[99]. Deze perspectivistische stelling herhaalde hij uitvoerig in het uit 1927 daterende, maar pas in 1930 gepubliceerde artikel waarin hij op de kritiek van Th.J.G. Locher en E. van

Raalte op zijn Pirenne-stuk in de *Bijdragen* reageerde. Hun kritiek was, zo ging hij nu zelf in de aanval, in laatste instantie terug te voeren tot het naïeve wetenschapsbeeld dat zij voorstonden en tot de schok die zijn openlijke erkenning van de band tussen zijn historische praktijk en zijn politieke engagement hen had gegeven. Maar was niet *iedere* historicus óók een politicus en was het daarom niet beter openlijk voor de eigen politieke denkbeelden uit te komen?[100].

Toch liep Geyls perspectivisme, uiteindelijk gegroeid uit zijn behoefte het geëngageerde karakter van zijn geschiedschrijving te legitimeren, niet uit op de aanvaarding van de gelijkwaardigheid van de alternatieve (*in casu* de Groot-Nederlandse en de Belgicistische/ Klein-Nederlandse) historiebeelden[101]. Een absoluut relativisme strookte in de eerste plaats al zeer weinig met zijn karakter[102]. Hij schatte de objectiviteitswaarde van zijn eigen historische voorstelling echter ook hoger dan die van de 'Pirennistische', omdat hij meende dat hij zich niet schuldig maakte aan een historisch finalisme. Daarmee is meteen het tweede geschiedtheoretische vraagstuk waaraan hij vóór de Tweede Wereldoorlog aandacht besteedde, aangeduid.

Op 12 april 1926 schreef Leo Picard aan Geyl, wiens *Hedendaagsche beschouwingen over het Verenigd Koninkrijk* (1926) hij net had gelezen: '*In je polemiek met Brugmans zou je m.i. nog sterker staan als je nog meer de kwestie op methodologisch gebied behandelde. De opvatting der Fruin's, Brugmans' enz. is nog steeds de oude evolutionistische opvatting: wij moeten leeren hoe het zoo geworden is, waarbij dan de gedachte van den vooruitgang nog een groote rol speelt. Mijns inziens moet de geschiedenis ons echter niet leeren hoe de aap mensch geworden is maar wel hoe de nog niet mensch geworden aap zelf leefde. Het resultaat, dat kennen wij wel: Vlaanderen en Nederland leven thans politiek gescheiden. Maar het leven voor dit resultaat er was, heeft een waarde op zich zelf. Een beetje meer respect voor dat leven in al zijn vormen en een beetje minder parvenutrots (wij, Japikse, Brugmans, enz. zijn het heerlijke resultaat, waaraan al de vorige eeuwen gewerkt hebben!) zou volkomen in de richting van jou* [*sic*] *desiderata werken*'[103].

Geyl zou deze raad ter harte nemen. De strekking van Picards brief was hem trouwens niet helemaal vreemd. Reeds in zijn oudere polemieken had hij geschreven dat de Klein-Nederlandse en Belgicistische historici de geschiedenis al te zeer benaderden vanuit het heden[104]. Na 1926 zou hij dit denkbeeld herhaaldelijk hernemen en uitwerken. Hij verweet Pirenne en diens '*Hollandse claque*' precies wat Picard hem had ingefluisterd: een historisch finalisme en determinisme. Door de vanzelfsprekendheid waarmee zij de bestaande staten

(en staatsgrenzen) aanvaarden, beschrijven zij het historisch proces, waarvan deze staten het eindresultaat zijn, op een onvolledige manier. Zij hebben slechts oog voor die factoren die - als in een vooraf bepaalde aaneenschakeling - hebben geleid tot de bekende uitkomst. De onvervuld gebleven mogelijkheden en de processen die (althans op het eerste gezicht) geen blijvend resultaat hebben gehad, verdwijnen in hun historiebeeld in het niet[105].

Voor Klein-Nederlandse historici als Colenbrander ging dit verwijt inderdaad op, maar Pirenne was op dit vlak toch wel terughoudender geweest. Het voorwoord van het eerste deel van de *Histoire de Belgique* bevatte inderdaad een aantal onvoorzichtige uitspraken die in de richting van een finalistische geschiedbeschouwing wezen en die kritiekloze bewonderaars daar ook wel toe hebben gebracht. De voorstelling van de Belgische geschiedenis als een '*marche ininterrompue*', de deterministische accentuering van het noodzakelijke karakter van die evolutie ('*Nos destinées n'ont pas été le jouet du hasard et de l'arbitraire*') en het gebruik van biologische metaforen leken Geyl gelijk te geven. Maar in de praktijk weerhield zijn historisch Bourgondicisme Pirenne van een door de bestaande staatsgrenzen bepaalde finalistische visie op de Scheiding. De onvervuld gebleven mogelijkheden die in het Bourgondische Rijk opgesloten hadden gelegen en de rol van het toeval in het vormingsproces van de latere staatsgrenzen, kwamen in de *Histoire de Belgique* wel degelijk aan bod. Het relaas over de politiek van Karel V bijvoorbeeld besloot Pirenne met een beschrijving van de groeiende eenheid ('*leur cohésion*') der Nederlanden. Dat die eenheid, niet van Groot-Nederlandse maar van Bourgondische signatuur, bij voorbaat gedoemd was te mislukken, was een standpunt dat hem vreemd was[106].

Geyl zelf verdedigde tegenover het finalisme bij herhaling een possibilisme. Daardoor werd hij als het ware de advocaat van de verliezers, *in casu* van hen die de niet gerealiseerde Groot-Nederlandse staat hadden nagestreefd: ook deze 'idealisten' verdienden hun plaats in de geschiedschrijving. Zijn *Stam* schreef hij geheel vanuit dit 'hypothetische' perspectief, een houding die hem in 1934 de felicitaties van Huizinga, zelf een possibilist in hart en nieren, opleverde[107]. De steun die Huizinga hem in 1935 in de Utrechtse benoemingsaffaire verleende, was dus niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats het resultaat van diens dankbaarheid om Geyls solidaire houding bij het Von Leers-incident in 1933 of van diens '*blindheid voor de realiteit*' van de Groot-Nederlandse politiek, zoals door Wils gesuggereerd: Huizinga herkende in Geyl vooral een geestesverwant in zijn strijd tegen het historisch finalisme[108]. De oorsprong van beider possibilis-

me verschilde echter: bij Huizinga was het ontstaan uit diens (ondermeer aan het neo-idealisme ontleende) drang de eigenheid van het verleden te accentueren, bij Geyl uit diens behoefte de Groot-Nederlandse historiografie een theoretisch fundament te geven.

Geyls kritiek op het finalisme stelt zijn eigen zonden op dit gebied echter scherp in het licht. Want inderdaad: in zijn *Stam* verving hij het door hem terecht gewraakte Klein-Nederlandse en Klein-Belgische finalisme door een nieuw finalisme. Ook hij maakte zich immers schuldig aan retroprojectie. Hij katapulteerde natuurlijk niet de bestaande nationale staten en hun grenzen in het verleden, maar wel het moderne op taalverwantschap gegronde samenhorigheidsbesef tussen Vlaanderen en Nederland, het daarbij aansluitende politieke streven naar een Groot-Nederland en de eigentijdse communautaire conflicten tussen Vlamingen en Walen. Dit resulteerde in een historiebeeld dat doortrokken was van anachronismen, een fout die hij tegenover de 'Vlaamse Belgicist' Van Werveke, die dit dadelijk had opgemerkt, natuurlijk niet wou toegeven[109].

Dat Geyl zich uiteindelijk zelf schuldig maakte aan het finalisme dat hij zijn tegenstanders verweet en dat niet wou erkennen, hield verband met het sterke '*histoire à thèse*'-karakter van zijn geschiedschrijving, maar ook met zijn optimistische geloof in de kracht van de Groot-Nederlandse beweging. Hij ging er namelijk van uit dat de toekomst voor haar open lag. Het heden van de Belgicisten en de Klein-Nederlanders was hem al '*een vreemd en onwerkelijk gisteren*' geworden. Dat was trouwens toch duidelijk voor ieder die wilde zien? Wezen bijvoorbeeld de verkiezingssuccessen van de Vlaams-nationalisten niet op de nakende ondergang van het zielloze België? Daarom, zo redeneerde hij, was het historiebeeld van Pirenne c.s. op sterven na dood; het diende immers een nationalisme, waarvan de kunstmatigheid en het ziekelijke karakter steeds meer tot uiting kwamen. De eigen Groot-Nederlandse geschiedschrijving daarentegen sloot aan bij een natuurlijk en levenwekkend nationalisme. Zoals Romein meende dat de liberale historiografie met de rug naar de toekomst stond en dat de eigen marxistische geschiedschrijving de ware tijdgeest representeerde, zo benadrukte Geyl het 'progressieve' en toekomstdragende karakter van de Groot-Nederlandse geschiedschrijving. Aan dat karakter ontleende zij volgens hem het recht de geschiedenis van Noord en Zuid te herinterpreteren vanuit de door de Groot-Nederlandse strijd aangedragen begrippen. Dat dit moest leiden tot een nieuw finalisme, ligt voor de hand[110].

Het finalisme in de nationale geschiedschrijving zou pas rond 1960 definitief worden doorbroken. Voor de jongere generatie die toen

een plaats in het academische bestel verwierf, hadden de klassieke begrippen ‘staat’, ‘volk’ en ‘natie’ - de begrippen waarop de nationale geschiedschrijving tot dusverre was gefundeerd - veel van hun vanzelfsprekendheid verloren. J.C. Boogman, die Geyl in 1959 te Utrecht opvolgde, reageerde in zijn oratie *expressis verbis* tegen de teleologisch-deterministische zienswijze op de nationale geschiedenis. Voor de structuralistisch-manieristische politieke geschiedschrijving die hij bepleitte, koos hij zonder compromis een possibilistisch standpunt: niet de onvermijdelijke gang der geschiedenis, maar de plasticiteit van de situatie wenste hij in de historiografie benadrukt te zien. Gelijkaardige geluiden vielen te beluisteren bij de inaugurele rede van I. Schöffer, die vanaf 1962 Fruins leerstoel te Leiden bezette. Zijn oratie over *Ons tweede tijdvak* was een hérdenking van Fruins *Gids*-artikel uit 1865. Hij verzette zich tegen het teleologische perspectief dat Fruins *Drie tijdvakken* zo sterk had doortrokken. Het historisch proces, zo verduidelijkte hij, verloopt niet rechtlijnig (volgens een ‘*unfolding logic in history*’), maar ‘*met verglijdingen en afremmingen, met schokken en sprongen*’. Fruins *wrevel* over de staatsstructuur van de Republiek (die hij in 1865 had geïnterpreteerd als een aberratie van de rechte weg van de centralisatie en unificatie) maakte in deze oratie zodoende plaats voor *verbazing* over de grootheid van de Republiek, een gevoelen dat (niet toevallig) in Huizinga's geschiedschrijving van de zeventiende eeuw eveneens op de voorgrond was getreden[111].

Boogman en Schöffer schreven geen nieuwe synthese van de Nederlandse geschiedenis. E.H. Kossmann deed dat wel. In het in 1986 verschenen *De Lage Landen*, een overzicht van de Belgische en Nederlandse geschiedenis van 1780 tot 1980, trachtte hij de theoretische adviezen van zijn beide generatiegenoten in de praktijk te brengen. Zelf betitelde hij zijn werk als een ‘*ironische geschiedschrijving*’. De zelfverzekerdheid van de oude, finalistische geschiedschrijving ten aanzien van de nationale bestemming en haar emotionele betrokkenheid bij dat wordingsproces, zo schreef hij, kan de moderne historicus niet meer delen. Immers: ‘*Als hij het huis van zijn vak verlaat en zich op straat begeeft, waaien hem twijfels en tegenstrijdigheden tegemoet*’. Zijn verslag van het historisch proces zal daarom in de eerste plaats ‘*het verhaal van betrekkelijkheden* [*zijn*], *niet dat van zich majesteitelijk naar het aan hun natuur eigen doel voortbewegende wezens*’ (of die nu als staten, naties of wat dan ook worden opgevat). Niet bewondering en triomfalisme, maar verbazing (alweer die term!) en compassie begeleiden dat verhaal[112]. De hedendaagse lezer, wiens zekerheden ten aanzien van de gang van de geschiedenis inderdaad

van geringe omvang zijn, zal Kossmanns '*ironische modus*' gemakkelijk kunnen bijtreden.

Eindnoten:

84 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 27 juli 1921.
85 Cfr. E.H. KOSSMANN, *Een Hollandse Nederlander. Bij de honderdste geboortedag van P. Geyl, - NRC Handelsblad, CS*, 11 dec. 1987, p.1.
86 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.I, 1979, nrs.94 en 96: Geyl aan F.C Gerretson, 4 en 10 febr. 1927.
87 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 8 aug. 1928. Enkele weken later spoorde hij met dezelfde bedoeling een jonge doctorandus aan spoed te zetten achter zijn proefschrift over de uiteenlopende reacties van de Vlamingen en de Walen op het Verenigd Koninkrijk: 'Als u daarop in 1930 promoveeren kon, had uw werk nog actueel belang!': UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan R.E. Dinger Hattink, 15 sept. 1928 (in briefw. J.S. Bartstra).
88 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.346. Van Eyck juichte in 1932: 'Geyl heeft het geluk gehad onder onze geschiedschrijvers *op het juiste ogenblik* [curs. J.T.] de drager van een nieuw levend denkbeeld te kunnen worden' (P.N. VAN EYCK, *Vaderlandse vrijheidsstrijd*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.VI, 1962, p.235-236).
89 *Geyl en Vlaanderen*, dl.II, 1974, nr.312.
90 Cfr. *supra* hf.III, par.3 en hf.IV, par.3.
91 J.G. VAN DILLEN, *Nederland en België, - TvG*, 45 (1930), p.293-295. Voor de relatie tussen Geyl en het *Tijdschrift voor Geschiedenis*: I. SCHÖFFER, *Onder H.A. Enno van Gelder en J.G. van Dillen. Het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1920 tot 1960, - TvG*, 99 (1986), p.404-408 en p.422-427, bijlage III.
92 P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.5-6; p.135-136 en p.137-138 en *Ibid.*, 1930, voorrede en p.18.
93 ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.130-131 en p.170. Voor het succes van deze congressen: zie de cijfers in L. VOS, *De Dietse Studentenbeweging, 1919-1940, - Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen*, p.467.
94 P. GEYL, *Geschiedenis en toekomst, - De Tijd*, 10 april 1931, avondbl., tweede bl., p.5 en 11 april 1931, avondbl., tweede bl., p.5.
95 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan H.J. Elias, 21 dec. 1926 en H.J. Elias aan Geyl, 2 jan. 1927 en *Geyl en Vlaanderen*, dl.II, 1974, nr.321: Geyl aan H.J. Elias, 24 april 1931. Cfr. ook L. WILS, *Elias of het gevecht met de geschiedenis, - Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie*, Leuven, 1987, p.373-387.
96 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.II, 1980, nr.331.
97 J. ROMEIN, *Groot Nederlandsche problematiek*, p.308-309 en UUB, *Arch. Geyl*: map *Blok-Huizinga-Romein*, Geyl aan J.R. Slotemaker de Bruïne, juli 1939. Cfr. *supra* hf.V, inl.
98 P. GEYL, *Historische biographieën, Oldenbarnevelt en zijn betekenis*, - ID., *Studies en strijdschriften*, p.98-111 (vooral de aanvang) en ID., *De litterator en de geschiedenis, - Nederlandsche Historiebladen*, 3 (1940), p.49-50. Daarom publiceerde Geyl ook liever in algemene tijdschriften als *De Gids* dan in vaktijdschriften (cfr. ondermeer LUB, Ltk. 1888/E140 en G179).
99 ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.98-99.
100 ID., *Belgicistische geschiedschrijving en Klein-Nederlandsche kritiek*, - ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.98-103. In december 1956 betuigde hij zelf nog zijn instemming met deze 'voortreffelijke en verhelderende' passage (UUB, *Arch. Geyl*: map *Het artikel tegen Pirenne*, losse notitie en aantekening bij N. Japikse aan Geyl, 11 febr. 1928).
101 Dit werd reeds in 1956 geconstateerd door H.R. Hoetink (UUB, *Arch. Geyl*: map *Use and Abuse*, H.R. Hoetink aan Geyl, 22 dec. 1956) en later door I.J.H. WORST, *De laatste Loevesteiner*, p.203.

102 Cfr. UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.32.
103 *Geyl en Vlaanderen*, dl.I, 1973, nr.109. Voor de relatie Geyl - Picard: UUB, *Arch. Geyl: Omgang met Gerretson 1936-1940*, p.15-20.
104 P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.98-99, p.101 en p.133 (uit 1921 en 1923).
105 Ondermeer ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.135-136 (uit 1928).
106 H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, dl.I, 1900, p.IX-X (vgl. de kritiek van Huizinga: *supra* hf.V, noot 94) en dl.III, 1907, p.144-145.
107 P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, Amsterdam-Antwerpen, dl.I, 1961, p.10 en kopie Proj. Huiz., J. Huizinga aan Geyl, 26 dec. 1934 (orig.: UUB). Voor Huizinga's possibilisme: cfr. *supra* hf.IV, par.3 (waar ook uit Huizinga's brief is geciteerd).
108 L. WILS, *De Grootnederlandse geschiedschrijving*, p.346, noot 5. Voor Geyls houding bij het Von Leers-incident: kopieën Proj. Huiz., briefw. J. Huizinga-Geyl, juni-juli 1933 (orig.: UUB).
109 H. VAN WERVEKE, *Een geschiedenis van de Nederlandsche Taalgemeenschap*, p.8-9 en *Geyl en Vlaanderen*, dl.II, 1974, nr.329.
110 Ondermeer P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.20, p.90 en p.119 en ID., *Geschiedenis en toekomst, - De Tijd*, 10 april 1931, avondbl., tweede bl., p.5. Voor Romein: cfr. *supra* hf.V, par.3.
111 J.C. BOOGMAN, *Vaderlandse geschiedenis (na de middeleeuwen) in hedendaags perspectief. Enige kanttekeningen en beschouwingen*, - ID., *Van spel en spelers. Verspreide opstellen*, 's-Gravenhage, 1982, p.3-17 (vooral p.3-10) en I. SCHÖFFER, *Ons tweede tijdvak*, - ID., *Veelvormig verleden: Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam, 1987, p.15-25.
112 E.H. KOSSMANN, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, Amsterdam-Brussel, dl.II, 1986, p.367-386 (citaten p.372-373). Deze synthese is een uitbreiding van een eerder (in opdracht van de Oxford University Press geschreven en in 1976 verschenen) overzicht. Cfr. *Ernst & Ironie. Over ironie, geschiedenis, politiek en kunst*, themanr. *Groniek*, 100 (1988), met name p.121-171.

4. Een ethiek van vrijheid en bescheidenheid

In oktober 1940 werd Geyl ten gevolge van een represaillemaatregel door de Duitse bezetter gearresteerd. Tot februari 1944 bleef hij geïnterneerd (achtereenvolgens in Buchenwald, Haaren en Sint-Michielsgestel). Na de Bevrijding onderging zijn positie in de Nederlandse culturele en politieke wereld een grondige verandering. Terwijl hij vóór de Oorlog in de eerste plaats een opposant was geweest en daardoor uiteindelijk toch altijd een marginale positie had ingenomen, werd hij na 1945 een nationale en internationale bekendheid en kon hij op vele punten als een representatief vertegenwoordiger van de Nederlandse (en westerse) samenleving worden beschouwd: hij werd een autoriteit[113]. Dat ging gepaard met een '*verhoogd zelfgevoel*' en met een drang zich in het Nederlandse academische bestel steeds sterker te doen gelden[114]. Daarom ondermeer ambieerde hij in 1944-1945 de leerstoel Vaderlandse Geschiedenis te Leiden[115]. Paradoxaal genoeg ging deze nieuwe positie gepaard met een vermindering van zijn intellectuele spankracht, die zich ondermeer uitte in het onmiskenbaar versnipperde en verbrokkelde karakter van zijn naoorlogse werk.

Geyl ontleende deze dominante positie vooral aan de talloze essays die hij na 1945 ondermeer in *De Gids*, waarmee hij zich na de breuk van de jaren dertig had verzoend, publiceerde en die hij samenbracht in bundels als *Tochten en toernooien* (1950), *Reacties* (1952) en *Historicus in de tijd* (1954). Net als in de vóór-oorlogse jaren lag zijn produktiviteit ook nu erg hoog. Hij bleef zeer gemakkelijk schrijven en deinsde er niet voor terug dezelfde ideeën meer dan eens de wereld in te sturen. Dat laatste lokte bij vriend en tegenstander trouwens geprikkelde reacties uit[116]. En ook nu droeg zijn werk - alleen al de titels van zijn bundels wijzen in die richting - een overheersend polemisch karakter: de essays waren veelal 'reacties' en 'toernooien'. Zonder

aanwijsbare tegenstander kon hij zich veel moeilijker uiten. Dat wist hij zelf ook wel, getuige de woorden over Romein die hij enkele jaren na diens dood schreef: '*Hij heeft in ons geestelijk leven een eigen geluid doen horen. Ik ben hem dankbaar dat hij kwesties heeft opgeworpen waartegenover ik mij dan genoopt voelde stelling te nemen; verwerpen, zeker; maar hij hielp mij, of dreef mij, om mij rekenschap te geven en mijn eigen geschiedfilosofie tot bewustheid te brengen*'[117].

Inhoudelijk had Geyls essayistische oeuvre veelal betrekking op de geschiedenis van de geschiedschrijving en op de theoretische aspecten van zijn '*lieve vak*'. Daardoor kreeg hij een geheel nieuwe reputatie: die van een begaafd geschiedtheoreticus. L.J. Rogier heeft in 1967 opgemerkt dat Geyl de theorie van de geschiedenis '*permanent naar het leven stond en dat hij haar dan ook alleen maar met hartstocht beoefende in de rol van advocaat van de duivel*'. Helemaal correct is dit niet: Geyl beschouwde die theorie wel degelijk als een belangrijke discipline en als een essentieel onderdeel van zijn eigen werkzaamheden[118]. Wel verzette hij zich voortdurend tegen een al te wijsgerige aanpak: de geschiedtheorie moest in de eerste plaats aansluiten bij de historische praktijk. Hij bleef - zoals hij het zelf uitdrukte - '*een theoreticus van de kouwe grond*'[119]. Zijn reactie op het meer wijsgerig getinte geschiedtheoretische oeuvre van zijn Leidse collega W. den Boer illustreert dit. Toen deze hem in september 1952 een presentexemplaar van zijn *Benaderbaar verleden* (1952) toezond, stuurde hij het boekje door aan zijn medewerker, met de vraag of die het misschien kon lezen, en zo ja, wat het eigenlijk inhield. Anderhalve maand na ontvangst bedankte hij de milde schenker: hij had het werk '*met belangstelling gelezen*', zo schreef hij. Eerlijkheidshalve voegde hij eraan toe: '*Niet zonder moeite ... want ik ben en blijf (vroeger verhief ik mij daarop, nu zeg ik het met gepaste nederigheid) een onphilosophische kop*'[120].

Geyl was als geschiedtheoreticus dan ook niet op zijn sterkst in een expliciet theoretisch geschrift als *Use and Abuse of History* (1954), maar wel in de puntige historiografische essays die hij aan roemruchte voorgangers als Fruin, Macaulay, Michelet en Ranke wijdde. In deze en dergelijke essays wierp hij zich op als de verdediger van een wetenschapsethiek waarin de ongebondenheid en de bescheidenheid van de onderzoeker hoog stonden aangeschreven. De eerste component van deze ethiek, de ongebondenheid of de vrijheid van de onderzoeker, kreeg bijzondere aandacht in het openingscollege dat hij op 1 oktober 1945 te Utrecht gaf. De blijdschap om de na een jarenlange bezetting en gijzeling herwonnen nationale en persoonlijke vrijheid speelde daarbij natuurlijk een belangrijke rol. In dit college herhaalde hij wat hij in de jaren twintig en dertig zo vaak had gezegd: de wetenschap en zeker de studie van de geschiedenis moeten een maatschappelijke functie vervullen. Maar tegelijkertijd drukte hij zijn studenten op het hart voorzichtig te zijn op dit gebied. De sociale functie van de wetenschap en meer specifiek van de geschiedwetenschap bestaat er immers vooral in kritiek op de maatschappelijke ontwikkelingen en op de in de maatschappij levende (historische) voorstellingen

te leveren. Die taak kan zij slechts naar behoren vervullen indien er enige afstand tussen haar en de maatschappij blijft bestaan. Zij moet dus - wil zij haar plicht niet verzaken - haar zelfstandigheid en vrijheid trachten te behouden en naar haar eigen wetten leven[121].

Door dit 'liberale' pleidooi voor een sterk op haar autonomie staande geschiedwetenschap kwam Geyl na 1945 tegenover Romein te staan. De oorlogsgebeurtenissen hadden de Amsterdamse hoogleraar er immers niet toe gebracht de nood aan een zelfstandige geschiedwetenschap te benadrukken, integendeel: nog meer dan vóór de Oorlog voelde hij zich gedwongen het belang van de sociale dimensie van de wetenschap te benadrukken. Was de geringe weerbaarheid die zovele intellectuelen ten aanzien van het nationaal-socialisme en fascisme hadden getoond, immers niet te wijten aan het feit dat zij dat belang in de jaren dertig te weinig hadden onderkend? Het herrijzende Nederland kon dergelijke intellectuelen in elk geval niet gebruiken. Geyls redenering verliep precies volgens het omgekeerde stramien. Voor hem hield juist een sterke band tussen wetenschap en maatschappij het gevaar van een verminderde waakzaamheid in.

De vrijheid van de onderzoeker, *in casu* van de historicus, was in Geyls wetenschappelijke ethiek van de na-oorlogse jaren één kardinale deugd, bescheidenheid was een tweede. Hij benadrukte immers herhaaldelijk dat de resultaten van het historisch onderzoek slechts een betrekkelijk karakter hebben en dat de wetenschap der geschiedenis een onzekere wetenschap is. Tot het echte 'wezen' van de historie kan de historicus nooit doordringen, zo verzekerde hij. De geschiedschrijver doet er daarom goed aan zijn historiebeeld niet met stelligheid, maar met bescheidenheid aan zijn vakgenoten en aan het publiek te presenteren. Afkomstig van iemand die befaamd was om zijn ijdelheid en die zichzelf - als Proust - zonder enige schroom adverteerde, klonk deze raad natuurlijk wel wat vreemd[122].

Dit pleidooi voor een geschiedwetenschap die zich voortdurend van haar grenzen en beperkingen bewust blijft, was in de eerste plaats gericht tegen de groot-positivistische en nomothetische geschiedschrijving. Net als Bussemaker, Huizinga *e tutti quanti* verzette Geyl zich tegen een natuurwetenschappelijke behandeling van het verleden[123]. Op het einde van zijn leven zou hij zich ook keren tegen een geschiedschrijving die zich liet vangen door de 'wetenschappelijke' pretenties van de sociale wetenschappen[124]. Toch had hij met dit pleidooi niet zozeer de positivisten, wier standpunt hij eigenlijk als overwonnen beschouwde, dan wel de 'absolutisten' op het oog. Deze 'absolutisten' waren die historici - als zij deze eretitel tenminste nog

verdienden -, die niet konden berusten in de inherente betrekkelijkheid van de geschiedbeoefening. Om aan haar onzekerheid te ontsnappen, maakten zij het vrije onderzoek ondergeschikt aan hun geloof en werden zij dogmatici, die meenden de waarheid in pacht te hebben. Deze geesteshouding herkende hij in het bijzonder in de oratie van Romein, die steeds meer zijn kop van Jut werd. In oktober 1939, nauwelijks één dag na de inauguratie, had hij de nieuwe hoogleraar al geschreven zich slechts zeer ten dele met de strekking van *Het vergruisde beeld* te kunnen verenigen. In verschillende na-oorlogse kritieken typeerde hij zijn collega als '*een zoeker-naar vastheid, die in feite meent de remedie tegen zijn kwellend besef van duizelingwekkende chaos gevonden te hebben bij Marx*'. In het vorige hoofdstuk werd opgemerkt dat deze omschrijving op een verkeerde interpretatie van Romeins oratie steunde. Maar daar gaat het nu niet om. Wat hier in de eerste plaats telt, is Geyls reactie tegen hen die (althans volgens hem) uit een misplaatst gevoel van onrust het relatieve karakter van de geschiedwetenschap door buiten-wetenschappelijke middelen trachtten op te heffen[125].

Reeds in 1946 - in de inleiding van zijn *Napoleon*, een tijdens de Oorlog voorbereide en in briljante stijl geschreven studie over de verschillende Napoleon-beelden in de Franse historiografie - vatte Geyl zijn verdediging van de vrije en bescheiden geschiedwetenschap samen in een overbekende en haast versleten formule: de geschiedenis is '*een discussie zonder eind*'[126]. Haar passende gedaante was voor deze militante geest dus de *discussie*, het verbale steekspel, dat in alle vrijheid en zonder externe dwang moet kunnen plaatsvinden. De neiging dit steekspel door dogma's en doctrines te vervalsen, een neiging die hij niet alleen aan Romein, maar ook aan de andere 'Amsterdammers' voortdurend toeschreef, verafschuwde hij[127]. De historie is echter niet alleen een discussie; zij is ook een discussie *zonder eind*. Dat de historische discussie immers tot een definitieve voorstelling van het verleden en tot een blijvende consensus tussen historici van verschillende strekking zou leiden, kon Geyl niet geloven. Fruins 'woord en wederwoord'-principe aanvaardde hij dus wel als de grondslag van de geschiedbeoefening, maar dat de historici daardoor eensgezindheid zouden bereiken, betwijfelde hij. Elke historische voorstelling werd voortdurend weersproken en geamendeerd en daarin zou nooit verandering komen. Wie daar anders over dacht en hoopte ooit het 'wezen' van de geschiedenis te doorgronden, was het slachtoffer van een illusie.

Zo werd de religieuze agnosticus Geyl ook een historische agnosticus. Dit agnosticisme bood een tegengewicht tegen de zelfverzekerd-

heid waarmee hij zijn Groot-Nederlandse historische denkbeelden ook na de Oorlog wel eens het eeuwige leven toeschreef. Hij werd nu wel gedwongen de betrekkelijkheid van ook déze historische voorstelling te erkennen, althans binnenskamers[128]. Uiteindelijk vertaalde zijn historisch agnosticisme zich dus in de 'liberale' aanvaarding van een onvermijdelijk pluralisme in de historische wereld en in een gematigd historisch scepticisme. Dit '*no nonsense*'-perspectief op de geschiedwetenschap maakte hem begrijpelijkerwijze geliefd in de Angelsaksische wereld, waar de lange traditie van het filosofisch pragmatisme in dezelfde richting wees. Maar ook in Nederland oefende het een grote aantrekkingskracht uit. Voor velen was het immers '*een gezond voorbehoedmiddel tegen het verleidelijke, emotionele simplisme van Romein*'[129]. Kortom: het gaf hem binnen vakkringen de erkenning die hij voor zijn Groot-Nederlandse geschriften nooit had gekregen, maar die hij in zijn eerzucht altijd al had nagestreefd.

Zoals Huizinga's compromisloze afwijzing van de nationalistische '*histoire de parade*' en van het anti-historisme in de jaren dertig niet alleen een geschiedtheoretische en historiografische, maar ook een cultuurkritische betekenis had, zo had ook Geyls na-oorlogse verdediging van een wetenschappelijke ethiek van vrijheid en bescheidenheid een ruimere, politieke draagwijdte. Na de Bevrijding verbreedde zijn Nederlandse nationalisme zich immers tot een gevoel van verbondenheid met het Westen. Tegelijk engageerde hij zich in de strijd tegen het communisme, en dit met een passie die niet moest onderdoen voor de passie die hij in de jaren 1920 voor de Groot-Nederlandse zaak had getoond. Reeds in maart 1938 had hij - natuurlijk met het oog op het stalinistische Rusland - gewaarschuwd voor dit '*mensonterend stelsel van dwang, wreedheid en bedrog*'[130]. Tijdens de Koude Oorlog kregen deze waarschuwingen bijwijlen de afmetingen van een obsessie[131].

In dat perspectief wordt het begrijpelijk dat Geyl zijn theoretiseren over de geschiedwetenschap niet als een louter vrijblijvend en intellectueel spel beschouwde. In zijn geschiedtheoretische geschriften wou hij zich ook mengen in de hevig woedende strijd tussen twee tegengestelde beschavingspatronen, dat van het democratische Westen en dat van de dictatoriale Sovjet-Unie. De vrije en niet-doctrinaire geschiedwetenschap was voor hem een symbool van de westerse beschaving omdat de onbelemmerde discussie, die hij in zijn *Napoleon* als haar wezenlijke uitdrukkingsvorm had aangeduid, één van de zuiverste manifestaties was van de democratie die in het Westen heerste. Wie deze discussie niet wilde aanvaarden, beging dus niet alleen een fout tegen de wetenschappelijke ethiek: hij ondergroef ook de

westerse cultuur en opende de deur voor een dictatoriaal regime[132]. Want historisch dogmatisme en politieke dictatuur - daar was Geyl van overtuigd - gingen hand in hand. Hij had het zelf ervaren op het in september 1955 te Rome gehouden Internationaal Congres voor Historische Wetenschappen. De daar aanwezige Sovjet-historici, zo meldde hij het thuisfront, hadden steeds geweigerd met de westerse historici in discussie te treden. Bij elke vraag hadden ze eenvoudig teruggegrepen naar hun historisch materialistische dogmatiek en naar de officiële propaganda. Was er nog een duidelijker aanwijzing nodig om aan te tonen dat de keuze tussen discussie en dogma samenviel met de keuze tussen democratie en dictatuur? Het IJzeren Gordijn dat de politieke grenzen tussen beide machtsblokken markeerde, bestond, zo betoogde hij amper enkele weken later naar aanleiding van de dissertatie van Karel van het Reve, ook in de wetenschap. Wie niet begreep dat de vrije wetenschappelijke discussie ten westen, de dwang ten oosten van die ideële grens lag, was ziende blind[133].

Geyl keek er dan ook nauwgezet op toe dat niemand van zijn collega's aan de fundamenten van deze westerse cultuur raakte en verzette zich met verbetenheid tegen hen die durfden twijfelen aan haar waarde en haar levenskracht. Zijn voortdurende kritiek op de 'sofist' Toynbee moet precies in deze context worden begrepen: de Engelse historicus was een defaitist, die door zijn ondergangsprofetieën de belangen van de westerse beschaving en de Atlantische gemeenschap in gevaar bracht[134]. Ook in de befaamde aanval die hij in februari 1961 in de Academie tegen Huizinga's cultuurkritiek richtte, speelden deze motieven een belangrijke rol[135]. Deze lezing illustreerde trouwens hoezeer Geyl zich door zijn 'roeping' de westerse samenleving te verdedigen, kon laten meeslepen. Een oude vriend had hem er zeker niet ten onrechte voor gewaarschuwd de vitaliteit van de westerse beschaving niet te mythologiseren[136].

Deze vitaliteit was overigens ook het thema dat Geyl voor zijn afscheidscollege in mei 1958 had gekozen. Hij sloeg in dit college wild om zich heen. Zo nam hij er niet alleen '*de overal verspreide communistische of half-communistische werktuigen*' van Rusland op de korrel, maar belaadde er ook de pogingen van Locher en Romein om het geschiedenisonderwijs enigszins te onteuropaïseren met het odium van '*de gedurige depreciatie van het eigen geestelijk bezit*'[137]. Romein, wiens '*Derde Weg*'-ideeën natuurlijk ook de revue waren gepasseerd, achtte het onnodig te reageren. Van Dillen deed dat wel, maar hij zou er niet in slagen Geyls drift en prinzipienreiterei te temperen[138]. Die had nu eenmaal alles wat hem lief was aan deze 'cultuurstrijd' verbonden: de vrijheid, maar ook de redelijkheid.

Eindnoten:

113 Cfr. E.H. KOSSMANN, *De geschiedenis van een vriendschap,* - *BMGN*, 97 (1982), p.216-217 en p.222-223.

114 *Briefwisseling Gerretson - Van Eyck*, nr.386. Renier hekelde dat zelfgevoel in een spotdichtje (UUB, *Arch. Geyl*: G.J. Renier aan Geyl, okt. 1947 en 22 juli 1960):

> 'Si Jean Romain raisonnait bien;
> Si Gerretson avait raison;

Ou si Renier savait penser;
On leur faisait un autre rôle;
Mais Pierre Geyl dès son réveil
a les clartés en monopole'.

115 Hierover ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: briefw. Geyl - P.N. van Eyck, 1945.
116 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: G.J. Renier aan J.S. Bartstra, 3 jan. 1960 (in briefw. G.J. Renier): 'Colenbrander en PG [Piet Geyl] hebben alles vier keer gezegd'.
117 UUB, *Arch. Geyl*: map *Nederl. Historici 1963-1964-1965*, Geyl aan B.W. Schaper, 8 jan. 1964.
118 L.J. ROGIER, *Herdenking van P. Geyl*, p.380 en ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan H. Baudet, 13 juni 1958.
119 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 2 okt. 1950.
120 UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Historici 1951-52-53*, W. den Boer aan Geyl, 1 sept. 1952; Geyl aan J.C. Boogman, 1 okt. 1952 en Geyl aan W. den Boer, 14 okt. 1952.
121 P. GEYL, *Openingscollege op 1 october 1945*, - ID., *Historicus in de tijd*, vooral p.94-95.
122 Cfr. H.W. VON DER DUNK, *Pieter Geyl. History as a Form of Self-Expression*, - A.C. DUKE en C.A TAMSE (uitg.), *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands*, Zutphen, 1985, p.187. Over Geyls ijdelheid doen vele verhalen de ronde. Zo bijvoorbeeld zou hij er zich in 1939 tegenover de Groningse studenten (die hij ter vervanging van de zieke Gosses college gaf) hebben beklaagd zijn kort tevoren verschenen *Oranje en Stuart* nog nergens in de Groningse boekhandels te hebben gezien (E.H. WATERBOLK, *Een halve leerling over een veelzijdig leermeester, I.H. Gosses (1873-1940), - Groniek*, 94 (1985, p.30).
123 *Ondermeer P. GEYL, Gebruik en misbruik der geschiedenis*, Groningen-Djakarta, 1956, p.38-41 en ID., *Scientism in the Writing of History*, - H. SCHOECK en J.G. WIGGINS (uitg.), *Scientism and Values*, New York, 1972[2], p.148-150.
124 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan H. Baudet, 28 mei 1964.
125 UUB, *Arch. Geyl*: map *Corresp. met Nederl. 1939/40*, Geyl aan J. Romein, 17 okt. 1939; P. GEYL, *Driemaal Romein en de geschiedenis*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, vooral p.111-116, p.124-127 en p.131-132 (citaat p.111) en ID., *Gebruik en misbruik*, p.56-57. Cfr. *supra* hf. V, par.4.
126 ID., *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*, Haarlem, 1979, p.3-5, later door Geyl zelf talloze malen herhaald (ondermeer ID., *Gebruik en misbruik*, p.59-60).
127 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan H. Baudet, 3 mei 1965. Hij toont zich in deze brief een volbloed aanhanger van de complottheorie.
128 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 26 dec. 1949.
129 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: map *Use and Abuse*, G. Brom aan Geyl, 26 nov. 1956 (waaruit het citaat) en H. SMITSKAMP, *Een historicus over zijn vak - TvG*, 71 (1958), p.376-379.
130 P. GEYL, *Rusland onder Stalin*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.64-66.
131 Zo verzette hij zich bijvoorbeeld tegen Pressers professoraat in de Amsterdamse 'zevende faculteit' (1948-1949) om diens koketteren met *De Waarheid* (UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 21 juli 1948).
132 Ondermeer ID., *Het tegendeel van 'wetenschappelijke geschiedschrijving', - ID., Tochten en toernooien*, Utrecht, 1950, vooral p.169-170 en ID., *Gebruik en misbruik*, vooral p.47-48 en p.76.
133 ID., *Sowjet-historici stellen zich voor*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, p.184-193 (vgl. ID., *Sowjet-historici als werktuigen van het regiem*, - ID., *Figuren en problemen*, dl.II, 1964, p.78-86) en ID., *Sovjet-Russische literatuurbeschouwing, - Critisch Bulletin*, 22 (1955), p.552-560.
134 Ondermeer ID., *Toynbee's systeem der beschavingen* en ID., *Systeem en geschiedenis*, - ID., *Tochten en toernooien*, p.122-130, p.135-136 en p.145-151 en ID., *Toynbee de profeet*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, p.153-173 (passim). Aanvankelijk - in 1946 - had Geyl overigens wel waardering voor de 'geweldige prestatie' van Toynbee (cfr. *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.V, 1981, nr.939). Cfr. *infra* par.5 en par.6.
135 ID., *Huizinga als aanklager van zijn tijd*, (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, N.R., 24, nr.4), Amsterdam, 1961, met name p.3-17.
136 UUB, *Arch. Geyl*: J.S. Bartstra aan Geyl, 6 jan. 1961. Geyls koppige geloof in de vitaliteit van de westerse beschaving was in deze periode dan ook veel meer uitzondering dan regel in Nederland (cfr. H.W. VON DER DUNK, *Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973, - BMGN*, 101 (1986), p.8-9).
137 P. GEYL, *De vitaliteit van de Westerse beschaving*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, p.194-208.

138 IISG, Rom.C34: E. Hoornik aan J. Romein, 16 febr. 1959 en J. Romein aan E. Hoornik, 23 febr. 1959 en J.G. VAN DILLEN, *Wereldgeschiedenis,* - *TvG*, 71 (1958), p.371-373.

5. De strijd tegen 'de heren mythologen'

Deze redelijkheid wou Geyl ten allen prijze en tegen elke bedreiging verdedigen, getuige de belofte die hij in september 1953 in een brief aan Bartstra deed: '*Zolang ik de pen voer, zullen de heren mythologen (nat.-socialisten, communisten, oranjevereerders) er van langs krijgen*'[139]. Hij beschouwde het rationalisme ongetwijfeld als de meest waardevolle vrucht die de westerse beschaving had afgeworpen. Deze hoogschatting van de Rede was eigenaardig genoeg ook één van de intellectuele fundamenten van het werk van zijn grote tegenstander Romein, een paradox die hij zelf weliswaar niet opmerkte, maar die sommige tijdgenoten niet ontging[140]. Beide generatiegenoten werden gedreven door een sterk geloof in de kracht van de redelijkheid, een geloof dat bij deze twee zo onderscheiden persoonlijkheden natuurlijk wel op een verschillende manier tot uiting kwam. Bij Romein werd het verwoord op een irenisch zachtmoedige toon, die echter ook een beteugelde strijdvaardigheid verborg, bij Geyl daarentegen op een passionele, die meer dan eens omsloeg in agressie. Deze passionele toon strekte zich overigens - als een *basso continuo* - over zijn gehele werk uit. Dit was slechts één spoor van de invloed die de Romantiek naast en in zekere zin achter het rationalisme op hem bleef uitoefenen.

In Geyls na-oorlogse geschiedtheoretische en historiografische geschriften uitte dit rationalisme zich in een voortdurende accentuering van het belang van de redelijke kritiek en van haar soevereine rechten. In het openingscollege van oktober 1945, waarin ook de vrijheid van de historicus werd gevindiceerd, omschreef hij diens plicht als het uitoefenen van '*kritiek, kritiek en nogeens kritiek*'[141]. Dat sloeg niet alleen op het doel van de geschiedbeoefening, maar ook op haar methode. Welke funeste gevolgen het afwijzen van de redelijke kritiek als methodologisch principe kon hebben, toonde volgens hem het in 1947 verschenen proefschrift van Ph. de Vries over *Het beeld van Lodewijk XIV in de Franse geschiedschrijving*. In een lang recensieartikel, dat overduidelijk gericht was tegen diens promotor Romein, trok hij van leer tegen de '*hartgrondige minachting*' voor de traditionele geschiedbeoefening die hij in deze studie onderkende. De Vries had immers gemeend aan de onmogelijkheid om een volstrekte objectiviteit *in historicis* te bereiken, een vrijbrief te mogen ontlenen om zijn persoonlijke denkbeelden over Lodewijk XIV en diens politiek als een adequate voorstelling van het verleden te laten doorgaan. Het resultaat was natuurlijk een uitermate subjectief en propagandistisch beeld. Van een geduldig onderzoek of van een redelijke argu-

mentatie was geen sprake. Kortom: de dissertatie was een aanfluiting van de traditionele wetenschappelijke beginselen, aldus Geyl[142]. Die kritiek was ongetwijfeld overtrokken en de toon van het artikel was nodeloos scherp. Maar in essentie had hij gelijk: de promovendus was inderdaad te vaak uitgegaan van de 'innerlijke zekerheid' die zijn '*democratia militans*' hem had geboden.

De voor de ware wetenschap noodzakelijke discipline miste Geyl ook in de '*nieuwe historische methode*' die P.J. Bouman voorstond. In commercieel uiterst succesvolle werken als *Revolutie der eenzamen* (1953) en *Vijfstromenland* (1958) trachtte deze historicus-socioloog het verleden op een directe manier op te roepen door middel van een lange reeks onderling niet verbonden tafereeltjes, die om hun dramatische kracht werden geselecteerd. Zijn doel was niet het historisch proces inzichtelijk te maken, wel het te evoceren. Geyl erkende ironisch dat het caleidoscopische beeld dat door deze filmische methode ontstond, wel 'aardig' was, maar hij verzette er zich uitdrukkelijk tegen dat een dergelijk opzettelijk impressionistisch blijvend beeld de traditionele geschiedschrijving zou vervangen[143]. Ook hier: niet ten onrechte. Het verklarende gehalte van Boumans historiebeeld bleef door zijn methode immers gering.

Geyl begreep de werkwijze van De Vries en de methode van Bouman als uitingen van één zelfde geest: een geest waarin de redelijke basis van de geschiedschrijving werd versmald ten voordele van het emotionele. Deze depreciatie van de redelijkheid en de daarmee gepaard gaande opwaardering van het gevoel, die uiteindelijk elke discussie onmogelijk maakten, vond hij ook in de artistieke wereld terug. Reeds in 1915 had hij zich verzet tegen de opvatting dat het historisch wetenschappelijk onderzoek van het kunstpatrimonium het ware kunstgenot zou schaden[144]. In de experimentele poëzie van de Vijftigers en de daarbij aansluitende literatuurtheorie herkende hij deze doctrine opnieuw: de jonge, arrogante dichters (die aan zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven sonnetten zo weinig aandacht hadden besteed!) gingen er steeds - impliciet of expliciet - van uit dat de rede en de kunst principieel onverenigbaar waren[145]. Ook tegen deze artistieke ontwikkelingen wou hij protesteren, maar hij moest ervaren dat hij op dit gebied weinig autoriteit had.

Op historisch vlak lag dat anders, getuige de vele instemmende reacties die Geyl na zijn fel opgemerkte tirade tegen De Vries' proefschrift ontving. De Nijmeegse hoogleraar R. Post noemde het stuk zelfs een '*noodwendig vertoog*'[146]. Dat was het ook voor de schrijver zelf: een noodwendig vertoog tegen allen die - in theorie of in praktijk - de redelijke en kritische historische methode geringschatten.

Zij is immers het instrument bij uitstek waarmee de historicus zijn taak kan vervullen. Deze taak bestaat er in de eerste plaats in '*mythen op te ruimen - ten spijt van wie 't benijdt*'[147].

De historicus als een ontmaskeraar van mythen, - Geyl zou dit in de na-oorlogse jaren talloze malen herhalen. Hij achtte dat ook nodig, want hij wist dat het bestaande (en steeds aangroeiende) arsenaal van mythen omvangrijk was en dat elk van die mythen een taai leven leidde: '*Als ik rond mij zie, is het eerste wat ik opmerk dat het denken van de wereld vol zit van verminkte of vervalste geschiedenis, van historische mythen die, omdat ze zo weinig verband houden met de verleden werkelijkheid, daarom niet minder krachtig op de nationale en internationale politiek van het heden inwerken*'[148]. Bovendien - en dat besefte Geyl ook - liggen de zaken niet eenvoudig. Geschiedenis en mythologie zijn bijna onontwarbaar verstrengeld doordat de mythe zich per definitie aandient als een wetenschappelijk verantwoorde voorstelling en de historie zich nooit helemaal van mythologische elementen kan ontdoen. Toch bleef hij optimistisch en geloofde hij dat de historicus - als een koloniaal die geleidelijk veld voor de beschaving wint - langzaam terrein op de mytholoog verovert. Maar precies om deze '*gradual conquest of reality over myth*' te bevorderen, is het nodig de verfijnde en gescherpte methode van de historicus te verdedigen tegen hen die zich eenvoudig niet willen onderwerpen aan de redelijke kritiek, tegen hen die het ontsluieren van de waarheid onverenigbaar achten met andere loyaliteiten en tegen hen die de redelijkheid om principiële redenen overboord gooien[149].

In Toynbee, Romein en Ter Braak herkende Geyl telkens één van deze drie categorieën. Toynbee hield - ondanks alle tegenbewijzen - vol dat *A Study of History* het resultaat was van een empirisch onderzoek, een '*schijnvertoning*' waarvan de ware aard duidelijk werd in het verzet van zijn bewonderaars tegen hen die zijn 'systeem' aan de feiten wilden toetsen[150]. Het geval-Romein was zo mogelijk nog erger. Deze had in *De Nieuwe Stem* gereageerd tegen de in 1953 verschenen dissertatie van Lou de Jong, waarin - tegen de bestaande opinie in - werd aangetoond dat de omvang en de betekenis van de Duitse Vijfde Kolonne in de Tweede Wereldoorlog gering was geweest. De stelling van De Jong, aldus de Amsterdamse hoogleraar, mag dan waar zijn, zij is gevaarlijker dan het bestaan van de oude legende omdat zij kan leiden tot een minimalisering van de nationaalsocialistische misdaden. Geyl zag hierin terecht een poging de waarheid te verduisteren[151]. En dan was er Ter Braak. Deze Nietzscheaan had betoogd dat de grenzen tussen wetenschap en mythologie eigenlijk niet bestaan, zo ondermeer in zijn *Huizinga voor de afgrond* uit

1930 en in het '*ploertige*' stukje dat hij in 1933 aan de Colenbrander-affaire had gewijd en waarin hij de plagiaris had verdedigd '*omdat 90 pCt van de wetenschappelijke leveranties geregeld van fatsoenlijke diefstallen aan elkaar worden gelijmd*'. Door de lichtzinnigheid waarmee hij de traditionele wetenschappelijke waarden had gedenigreerd, had hij de weg vrijgemaakt voor hen die de geschiedenis ondergeschikt wilden maken aan hun politieke hartstochten[152].

Voor Geyl ontstonden de mythen precies op dát moment, het moment dat de geschiedenis bewust werd vervormd ten dienste van een politieke ideologie. Dán week het streven naar de waarheid voor de verminking en de vervalsing van de geschiedenis. En dán voltrok zich de abdicatie van de ware historische zin. Bij zijn studie van de oudere historiografie had hij dit meer dan eens opgemerkt: in 1952 bij Busken Huet, die - na 1865 anti-liberaal geworden - de verdiensten van de regenten en van de patriotten bewust had gekleineerd; in 1953 bij Carlyle, de autoritaire conservatief wiens historisch werk geheel was ontaard in een reeks emotionele partijpolitieke schotschriften, waarin nog slechts de Macht werd verafgood; in 1955 bij Michelet, die zich door zijn overspannen nationalisme had laten verleiden tot een kritiekloze verheerlijking van de Franse revolutie[153]. Maar ... was het anders geweest bij de Groot-Nederlander Geyl? Had ook hij zich in de jaren twintig en dertig in zijn historische geschriften niet te veel laten meeslepen door zijn politieke idealen en had ook hij daardoor in die geschriften geen mythologische voorstellingen verdedigd?

Ook na de Tweede Wereldoorlog zou Geyl blijven ijveren voor een toenadering tussen Noord en Zuid. In januari 1946 werd hij lid van de Gemengde Technische Commissie tot uitvoering van het Belgisch-Nederlands Cultureel Akkoord. Daarnaast herstelde hij de contacten met een aantal Vlaams-nationalistische leiders als Borginon en in 1962 sprak hij zelfs - met tranen in de ogen - op de IJzerbedevaart. Dat hij door de oorlogsgebeurtenissen niet anders zou spreken dan hij vroeger placht te doen, zoals hij in zijn openingscollege in oktober 1945 zei, was echter een misvatting[154]. Dat bleek ondermeer uit zijn in december 1945 te Leiden uitgesproken rede over de *Groot-Nederlandse cultuurgemeenschap*. Daarin liet hij niet langer anti-Belgische geluiden horen[155]. Hij was daartoe ondermeer gedwongen door de collaboratie van een groot deel van de Vlaams-nationalistische en de Groot-Nederlandse beweging en door het feit dat sommige medegijzelaars in Buchenwald hem omwille van zijn band met die beweging (ten onrechte) met wantrouwen hadden benaderd[156]. Die zelfde factoren leidden er ook toe dat hij zich veel moeite getroostte het gematigde karakter van zijn Groot-Nederlandse vóór-oorlogse politiek te

benadrukken, al bekende hij in 1956 aan een jongere collega toen wel eens uitspraken te hebben gedaan, die hem nu deden opkijken[157].

En hoe sprak Geyl nu over zijn Groot-Nederlandse historiografie? In de voorrede van *Eenheid en tweeheid*, gedateerd 25 maart 1946, bekende hij deemoedig zich in dat historisch werk wel eens te hebben laten meeslepen door zijn politieke hartstochten[158]. Maar tegelijk omgaf hij die bekentenis met veel reserves en herdrukte hij de oude polemieken tegen Pirenne en tegen de Klein-Nederlanders. Het emotionele kapitaal dat hij in deze geschriften had geïnvesteerd, bleek dus erg groot. Dat kwam ook tot uiting in zijn heftige reactie op de suggestie van Renier het werk aan de *Stam* nu maar te staken: '*Vade retro. Nooit. If I die in the attempt*'. Maar intussen vorderde de *Stam* niet. Dat verantwoordde hij in 1955 in een brief aan Bartstra als volgt: '*Wat mij doet treuzelen met de NSt*. [*Nederlandse Stam*] *is een samenstel van gevoelens: een gevoel van onvermogen om die enorme stof werkelijk te beheersen, zucht om andere dingen beter te doen, gepakt worden door een probleem, een polemiek, misschien ook een temperamentele afkeer van een lang volgehouden taak*'[159]. Dat klinkt inderdaad heel plausibel (zeker voor een achtenzestig-jarige), maar wellicht speelde ook een andere factor een rol: het inzicht dat hij zich in zijn Groot-Nederlandse historiografie, waarvan de *Stam* toch de exponent bij uitstek was, lang niet altijd aan de eisen van de redelijke kritiek had gehouden.

Dat Geyl na de Oorlog de verdediger van de rechten van deze zelfde redelijke kritiek werd, hield natuurlijk ook verband met zijn reactie tegen de totalitaire systemen, die precies op de verkrachting van deze rechten waren gegrond. Daarom was hij bijvoorbeeld zo onder de indruk van Poppers *The Open Society and its Enemies* (1945), waarin het kritisch rationalisme werd verbonden met de politieke strijd voor democratie[160]. Zoals hij zijn pleidooi voor een ongebonden historiografie beschouwde als en zelfs identificeerde met een loyaliteitsverklaring aan het vrije Westen, zo zag hij ook de afwijzing van elke vorm van mythologische geschiedschrijving als een uiterst belangrijke bijdrage tot de verdediging van de westerse beschaving. '*Rede en kritiek*', zo leerde hij zijn studenten in 1945, '*behoren tot de bolwerken van onze Westerse cultuur*'. Dat zou hij later - tijdens de Koude Oorlog - nog vaak herhalen[161].

De mythologisering van het verleden was natuurlijk niet alleen een zaak van de oudere historiografie (Michelet c.s.) of van de totalitaire regimes (het nationaal-socialistische Duitsland en de communistische wereld). Geyl herkende het fenomeen ook in de eigentijdse vaderlandse geschiedschrijving. Het meest opvallende voorbeeld daarvan

was het revisionisme dat in kringen van oud-NSB'ers opgang maakte. 'Historici' als P. van Tienen wilden - vanuit hun kennelijk intact gebleven waandenkbeelden - de gangbare geschiedbeschouwing over de nationaal-socialistische terreur zuiveren van zogenaamd 'valse' voorstellingen. Geyl verzette zich in 1959 krachtig tegen dit revisionisme. Hij deed dat in *Vrij Nederland*, een blad dat precies in de illegaliteit was geboren[162]. In datzelfde blad en in datzelfde jaar reageerde hij trouwens ook tegen het politiek opportunisme van figuren als De Quay, die in 1940 als leider van de Nederlandse Unie op zijn minst een dubieuze rol had gespeeld, maar er toch was in geslaagd in mei 1959 minister-president te worden. Dat opportunisme contrasteerde hij met het karakter dat Drees had getoond en nog steeds toonde. Onder diens invloed was hij trouwens tot de PvdA toegetreden[163].

Op een veel grotere schaal bestreed Geyl echter de mythen in de calvinistische en orangistische historiografie en hun doorwerking in de liberale geschiedschrijving. Dit sloot aan bij het onderzoek dat hij vóór de Oorlog had verricht en waarvan zijn *Oranje en Stuart* de belangrijkste neerslag was geweest. Na de Oorlog ging hij op de ingeslagen weg verder. Dat resulteerde in de eerste plaats in een rehabilitatie van de patriotten. Zowel in de monografie uit 1947 als in de twee artikelen uit 1950 die hij aan hen wijdde, viseerde hij vooral het beeld dat de jonge Colenbrander in zijn dissertatie had geschetst. Dat wekte bij sommigen onvermijdelijk de indruk dat hij een vete tot over het graf uitvocht[164]. Daarnaast bleef hij zich voortdurend afzetten tegen de calvinistisch-orangistische visie (en haar liberale varianten) op de partijtegenstellingen in de Republiek en tegen de kritiekloze verheerlijking van de grote tenoren van die historiografische traditie, als Bilderdijk[165]. Vooral op de 'fantast' Groen, die volgens hem met behulp van allerlei '*logicistische ezelbruggetjes*' de vaderlandse geschiedenis had gemythologiseerd, en op de Groen-hagiografie in het Gezelschap van Christelijke Historici en aan de Vrije Universiteit schoot hij met scherp[166]. Dat hij daarbij zelf de *eigen* maatstaven (van het rationalisme) aan de historie oplegde en zich inderdaad wel eens gedroeg als een Hollandse Macaulay - zoals de calvinist Gerretson opmerkte -, ontging hem grotendeels[167].

Voor Geyl was het rationalisme immers geen levensbeschouwing als de andere, meest confessionele levensbeschouwingen. Integendeel: hij zag het als het verbindingskanaal - en als het enige verbindingskanaal - tussen de verschillende levensbeschouwingen. Dát was de betekenis van wat hij in 1952 in een polemiek met enkele calvinistische historici schreef: '*...in 't rijk der rede, kunnen wij elkander*

begrijpen en invloed op elkanders standpunt oefenen'[168]. Deze '*solidariteit van alle mensen krachtens de gemeenschappelijke rede*' was in datzelfde jaar overigens ook door Romeins vriend Pos (*bien étonnés de se trouver ensemble*!) benadrukt[169]. Geyl was ervan overtuigd dat de katholieke historici in het aanvaarden van deze stelregel verder stonden dan hun calvinistische (en zeker dan hun communistische) collega's. Met name het werk van L.J. Rogier sterkte hem in die overtuiging en hij nam in juni 1954 diens verdediging dan ook op tegen Bartstra, die - wellicht onder de indruk van het bisschoppelijk mandement van 30 mei van dat jaar - Rogier een aan de ketting gelegde geest had toegeschreven. Dat de Nijmeegse hoogleraar in 1955 in de Academie werd benoemd, beschouwde Geyl als een persoonlijke triomf - en terecht, want hij had er hard voor 'gewerkt'[170]. Des te meer betreurde hij het dat diens geloofsgenoten niet allemaal dezelfde openheid vertoonden en dat sommigen onder hen (als Gerard Brom.) nog steeds de neiging hadden zich aan een redelijke discussie te onttrekken[171]. Van die redelijke discussie - ook een middel om de verzuiling te doorbreken - verhoopte hij wel geen nationale conciliantie (zoals Fruin had gedaan), maar toch een verdere ontmythologisering van de geschiedenis: aangezien zij het enige communicatiemiddel tussen historici van verschillende ideologische gezindheid vormt, is zij het enige wapen tegen '*de heren mythologen*'. Het was een standpunt dat ook vandaag nog kan worden onderschreven.

Eindnoten:

139 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 26 sept. 1953.

140 N.A. DONKERSLOOT en A. MOUT, *Drie cultuurhistorici aan het woord: Romein, Geyl, Curtius,* - *Critisch Bulletin*, 20 (1953), p.443-444.

141 P. GEYL, *Openingscollege*, p.94-95.

142 ID., *Het tegendeel van 'wetenschappelijke geschiedschrijving'*, - ID., *Tochten en toernooien*, p.166-214 (met het antwoord van Ph. de Vries).

143 ID., *Een nieuwe historische methode*?, - ID., *Historicus in de tijd*, p.140-146 (cfr. UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Historici 1951-52-53*, briefw. Geyl - E.J. Dijksterhuis, 1953) en ID., *Bouman en zijn droom van een andere wereld*, - ID., *Nederlandse figuren*, Amsterdam-Antwerpen, dl.II, 1960, p.90-94. Bouman gaf in 1962 een theoretische legitimatie van zijn methode: P.J. BOUMAN, *In de ban der geschiedenis*, (*Prisma*, 780), Utrecht-Antwerpen, 1962 (cfr. ook I.J. BRUGMANS, *Naar een nieuwe vorm van geschiedschrijving?, - Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur*, Tilburg, 1986, p.3-18).

144 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan P.N. van Eyck, 3 juni 1915.

145 P. GEYL, *Geschiedenis: sleutel tot het leven, - Vrij Nederland*, 7 juni 1958, p.6.

146 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Hist. 1947*, R. Post aan Geyl, 4 nov. 1947 en map *Nederl. Historici 1948 en 1949*, I.J. Brugmans aan Geyl, 11 juni 1948.

147 P. GEYL, *Terugblik*, p.500.

148 ID., *Openingscollege*, p.94-95; ID., *Een historicus tegenover de wereld van nu*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.162-163 en ID., *Gebruik en misbruik*, p.59-67 (citaat p.64).

149 De Engelse uitdrukking uit ID., *Herbert Butterfield, or Thinking at two Levels*, - ID., *Encounters in History*, Londen, 1963^2, p.255.

150 Ondermeer ID., *Nogmaals Toynbee: empirie of apriorisme*?, - ID., *Historicus in de tijd*, p.110-124 en ID., *Een bewonderaar van Toynbee en het ongerijmde*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, p.173-178. Cfr. R. BAUER, *De historisch-filosofische betekenis van Arnold J. Toynbee's A Study of History. Een onderzoek naar zijn empirisme*, Puurs, 1982, p.43-52.

151 J. ROMEIN, *Misbruik van wetenschap, - De Nieuwe Stem*, 8 (1953), p.725-729 (cfr. ook L. DE JONG, '*De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog*' en J. ROMEIN, *Het verhoor van Henry, - De Nieuwe Stem*, 9 (1954), p.55-58 en p.117-119 en M. PAM, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong*, 's-Gravenhage, 1989, p.94-95). Geyls reactie: UUB, *Arch. Geyl*: map *Nederlandse Historici 1954/1955*, Geyl aan L. de Jong, 15 jan. 1954.

152 M. TER BRAAK, *Sancta Simplicitas*, - ID., *Verzameld Werk*, Amsterdam, dl.III, 1949, p.538-539 en P. GEYL, *Reacties op Ter Braak en Du Perron*, - ID., *Reacties*, Utrecht, 1952, p.199-240. Hierover uitgebreid in J. TOLLEBEEK, *Geyl contra Ter Braak, - Ons Erfdeel*, 32 (1989), p.21-29.

153 P. GEYL, *Busken Huet als geschiedschrijver*, - ID., *Reacties*, p.131-198; ID., *Carlyle; zijn betekenis en reputatie*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.37-53 en ID., *Michelet en zijn Franse Revolutie*, - ID., *Geschiedenis als medespeler*, p.60-92.

154 ID., *Openingscollege*, p.93.

155 ID., *Groot-Nederlandse cultuurgemeenschap*, - ID., *Eenheid en tweeheid*, p.199-220.

156 Cfr. L. WILS, *Geyl in Buchenwald. Voor en tegen de Groot-Nederlandse gedachte in 1940-1941, - Wetenschappelijke Tijdingen*, 45 (1986), p.176-184.

157 UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Historici 1956-1957*, Geyl aan I. Schöffer, 3 nov. 1956 (vgl. *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.V, 1981, nr.1117). Voor Geyls zelfportret: cfr. *supra* par.1.

158 P. GEYL, *Eenheid en tweeheid*, p.5-6.

159 UUB, *Arch. Geyl*: G.J. Renier aan Geyl, ontv. 19 febr. 1951; Geyl aan G.J. Renier, 19 febr. 1951 en Geyl aan J.S. Bartstra, 16 mei 1955.

160 ID., *Een kampioen voor vrede en vrijheid, - Critisch Bulletin*, 18 (1951), p.145-152 (vgl. UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 1 febr. 1951).

161 ID., *Openingscollege*, p.95, herhaald in ondermeer ID., *Een bewonderaar van Toynbee*, p.176-177.

162 ID., *Een oud-N.S.B.-er tegen de geschiedvervalsers*, - ID., *Nederlandse figuren*, dl.II, 1960, p.57-67.

163 ID., *De Quay in 1940 en De Quay in 1959*, - ID., *Nederlandse figuren*, dl.II, 1960, p.105-120.

164 P. GEYL, *De Patriottenbeweging 1780-1787*, Amsterdam, 1947; ID., *De Hollandse Statenpartij* en ID., *Staaltjes van detail-kritiek op Colenbrander's Patriottenstrijd*, - ID., *Studies en strijdschriften*, p.168-179 en p.203-216 en UUB, *Arch. Geyl*: P.J. van Winter aan Geyl, 24 juli 1946; map *Nederl. Historici 1945-1946*, J.H. Kernkamp aan Geyl, 12 aug. 1946 en map *Nederl. Historici 1948 en 1949*, E.J. Dijksterhuis aan Geyl, 29 april 1949. Een overzicht van het verdere onderzoek op dit gebied biedt E.O.G. HAITSMA MULIER, *De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld*, p.206-227.

165 Ondermeer P. GEYL, *Historische appreciaties van het zeventiende-eeuwse Hollandse regentenregiem* (uit 1954) en ID., *Een eeuw strijd om Bilderdijk* (uit 1956), - ID., *Studies en strijdschriften*, p.180-200 en p.304-376.

166 ID., *Fruin contra Groen* en ID., *Groen contra Motley* (beide uit 1952), - ID., *Reacties*, p.1-44 en p.45-114. Geyl reageerde vooral tegen de Fruin-artikelen van Z.W. Sneller (cfr. *supra* hf.I) en tegen H. SMITSKAMP e.a., *Groen's 'Ongeloof en Revolutie'. Een bundel studiën*, Wageningen, 1949.

167 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.V, 1981, nr.1074 (cfr. H.W. VON DER DUNK, *Pieter Geyl. History as a Form*, p.202-204). Vgl. UUB, *Arch. Geyl*: briefw. Geyl - J.S. Bartstra, sept. 1953.

168 P. GEYL, *Fruin contra Groen*, p.43.

169 H.J. POS, *Neutraliteit of Objectiviteit, - De Groene Amsterdammer. 75 jaar rijp en groen (1877-1952)*, Amsterdam, 1952, p.79-80.

170 UUB, *Arch. Geyl*: briefw. Geyl - J.S. Bartstra, juni 1954 en Geyl aan G.J. Renier, 18 april 1955.

171 P. GEYL, *Katholieken van nu over katholieken van voorheen* en ID., *Alberdingk Thijm als katholieke held* (beide uit 1957), - ID., *Nederlandse figuren*, dl.I, 1960, p.59-67 en p.75-80. Vgl. echter UUB, *Arch. Geyl*: map *Use and Abuse*, G. Brom aan Geyl, 26 nov. 1956. Daarin feliciteert Brom zijn Utrechtse collega met diens werk, waarin 'een basis [is] gelegd voor verstandhouding tussen allerlei historici'.

6. Het historisme: herwaardering en correctie

Een redelijke discussie als grondslag van een vrije en haar eigen grenzen kennende geschiedwetenschap, erop gericht de overgeleverde historische voorstellingen te

ontmythologiseren, - dat is het beeld dat uit de vorige twee paragrafen oprijst. Om de visie van de na-oorlogse Geyl op de aard en de taak van de ware geschiedbeoefening adequaat weer te geven, is dit beeld echter nog onvolledig. Het moet worden aangevuld met een beschrijving van Geyls houding ten aanzien van het historisme.

Voorzichtigheid is hier echter geboden. De term ‘historisme’ heeft immers onderscheiden betekenissen, die zelden (ook niet door Geyl) duidelijk uit elkaar worden gehouden[172]. In de eerste plaats slaat de term op die benadering van de werkelijkheid, waarin alle verschijnselen en gebeurtenissen in een historisch perspectief worden geplaatst en tevens wordt verondersteld dat het wezen van deze verschijnselen en gebeurtenissen alleen vanuit dit perspectief werkelijk valt te be-

grijpen. In deze studie werd de term tot dusverre vooral (maar niet uitsluitend) in deze betekenis gehanteerd. Dit historisme '*sensu latiore*' werd in de negentiende eeuw een essentieel onderdeel van de westerse cultuur. Hierboven werd reeds aangetoond dat dit cultuurgegeven door sommigen bewust werd beleefd. Fruin bijvoorbeeld trachtte de betekenis van deze '*historische richting*' te verduidelijken door middel van een contrast: tegenover de 'ahistorische achttiende eeuw' stelde hij de 'historische negentiende eeuw'. Het historisme in deze betekenis werd sindsdien een veel besproken thema in de geschiedtheorie, ook in Nederland: Colenbrander wees - zoals aangeduid - op de gevaren van de historische denkwijze, terwijl Huizinga zich juist afzette tegen het anti-historisme[173].

Geyl benadrukte na 1945 de waarde van dit historisme '*sensu latiore*' meer en meer. Vooral zijn positieve waardering van het historisch gegroeide bewijst dit. Hij pleitte er inderdaad veelvuldig voor met eerbied tegenover de overgeleverde tradities en instellingen te staan. Natuurlijk refereerde hij daarbij aan Burke, wiens reactie tegen een abstract-rationalistische maatschappijvisie hij volkomen deelde. Voor Geyl was de moderne historicus de geestelijke nazaat van Burke en diens historisch conservatisme[174]. '*Het woord "conservatisme"*', zo schreef hij aan zijn collega B.W. Schaper, '*is in mijn oren geen vloekwoord. Ik ben er mij allang van bewust dat ik, ofschoon met overtuiging lid v.d.P.v.d.A., een sterk conservatieve trek in mijn denken heb, en ik ben zelf ook geneigd die aan de studie der geschiedenis te verbinden*'[175]. Deze conservatieve trek uitte zich ondermeer in zijn verzet tegen de tomeloze vernieuwingsdrang die zich na de Bevrijding van velen van zijn landgenoten meester maakte. '*In de grenzeloze verwarring die op komst is*', zo voorspelde hij in december 1944, '*zullen wij vaste punten en oude vertrouwde kaders broodnodig hebben*'[176]. Daarom ook waarschuwde hij tegen een te overhaaste vorming van een Europese federatie: de enthousiaste plannenmakers dreigden de historisch gegroeide nationale verschillen en de oude wrijvingen tussen de lidstaten over het hoofd te zien[177].

De term 'historisme' heeft echter nog een tweede betekenis. In de negentiende eeuw ontstond - met name in Duitsland en aansluitend bij de idealistische wijsbegeerte die precies in dat land sterk leefde - een reactie tegen elke vorm van geschiedschrijving waarin het verleden met hedendaagse maatstaven werd beoordeeld. Met name de Franse '*philosophes*' hadden zich volgens deze Duitse 'historisten' schuldig gemaakt aan een over-normatieve benadering van het verleden. Daardoor hadden zij de specifieke eigenheid van elke periode uit de geschiedenis miskend: zij waren zozeer gepreoccupeerd door

het heden dat zij het verleden slechts als een 'verlengstuk' van het heden konden beschouwen. In het historisme '*sensu stricto*' werd precies de eigenheid van elk tijdvak geaccentueerd. Rankes beroemde adagium '*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*' was daarvan de uitdrukking. Deze 'eigenheidsfilosofie' werd gecombineerd met een verlangen het verleden zo anormatief mogelijk te benaderen: niet op het *beoordelen*, maar wel op het *begrijpen* van het verleden kwam het aan.

Meer nog dan het historisme '*sensu latiore*' genoot dit historisme '*sensu stricto*' (hierna kortweg 'historisme' genoemd), een opvallende herwaardering in Geyls na-oorlogse historiografische en geschiedtheoretische geschriften. Reeds in het openingscollege van oktober 1945 omschreef hij behalve de zin voor kritiek ook de '*zin voor traditie, liefde voor het gegroeide, liefde voor het eigene, en nog korter gezegd, liefde, eerbied*' als een essentiële trek van de historische geesteshouding[178]. Deze erkenning van de eigenheid van het verleden en het besef van de noodzaak elke episode en elke figuur uit de geschiedenis met de '*de toverstaf der sympathie*' te benaderen om tot een volwaardige geschiedschrijving te komen, werden sindsdien vaste componenten van zijn denken. In zekere zin betekende dit een afwijking van de ontwikkeling die zich na 1900 in de Nederlandse geschiedtheorie had doorgezet. Kernkamp, Colenbrander, Romein en de Groot-Nederlander Geyl hadden immers de pragmatische dimensie van de geschiedschrijving benadrukt en hadden het actuele in het verleden gezocht. Enkel Huizinga (en in mindere mate ook Brugmans) hadden zich terzijde van deze hoofdstroom geplaatst.

De oorsprong van Geyls historisme - dat voor hem meer nog dan een methodologisch principe van de geschiedwetenschap een wereldbeschouwing en een levenshouding was - is complex. In de eerste plaats oefende de Romantiek (waarvan hij vroeger al zijn taalnationalisme had geërfd) met de haar eigen aandacht voor het verre en het vreemde ook op dit punt invloed op hem uit[179]. Daarnaast werkte de oude ideële dichotomie tussen de 'ahistorische achttiende' en de 'historische negentiende eeuw' door. Fruin had dit intellectuele thema - zoals gezegd - aangewend om er de kern van het historisme '*sensu latiore*' mee aan te duiden. Geyl daarentegen interpreteerde het als een teken van de meerwaarde van het historisme '*sensu stricto*' ten aanzien van de normatieve historiografie. In de eeuw van de Verlichting, zo luidde zijn versie van dit thema, werd het verleden slechts '*van de buitenkant*' beschouwd; pas in de negentiende eeuw werd een poging ondernomen '*om er met het begrip in door te dringen en het met de verbeelding in zijn eigen waarde te doen herleven*'[180]. Tenslotte

heeft wellicht de voortdurende omgang met Gerretson zijn waardering voor het historistische gedachtengoed bevorderd. Deze had immers - met name in het inleidende college dat hij op 11 oktober 1937 ter vervanging van Geyl had gegeven - vanuit zijn christelijk-historische overtuiging de geschiedbeoefening gedefinieerd als '*een hoofdstuk van de ars amandi*'[181].

Dit historisme heeft Geyls historisch werk niet altijd op dezelfde manier doortrokken. Zelf schreef hij weliswaar in 1954: '*Dit dubbele geluk heb ik in mijn studie steeds gevonden: de nooit verflauwende vreugde om het verleden in zijn eigen recht; en het besef dat de geschiedenis vastheid helpt geven aan onze houding tegenover de chaos van het altijd weer verrassende heden*'[182]. Maar beide elementen van dit dubbelpaar werden zeker niet in elke fase van zijn werk even sterk benadrukt. De historistisch gekleurde '*vreugde om het verleden in zijn eigen recht*' inspireerde ongetwijfeld de student Geyl, die trachtte '*de ziel van vroeger eeuwen*' te achterhalen en die in zijn proefschrift bekende te hebben genoten van de belangeloze en onberedeneerde onderdompeling in het bonte en driftige verleden, waartoe het archiefonderzoek hem had verleid[183]. Bij de geëngageerde Groot-Nederlander moest dat genot, ontsprongen aan een zekere 'losheid ten aanzien van het heden', echter onvermijdelijk plaats maken voor een ander, meer pragmatisch geluk: het inzicht dat de kennis van het verleden een sleutel tot het begrijpen van het heden is[184]. Pas toen dit engagement minder uitgesproken werd, kreeg het historisme opnieuw meer ruimte. Na de Tweede Wereldoorlog kon het tenslotte geheel op de voorgrond treden. Begrijpelijkerwijze: de Oorlog was - door de persoonlijke vrijheidsberoving, de terreur, de collaboratie van oude strijdmakkers en zovele andere factoren - voor Geyl een schok geweest. Na de Bevrijding kon hij het heden daarom niet langer als een loutere voortzetting van het verleden opvatten. Zijn '*past-relationship*' - een term van J.G.A. Pocock - werd daardoor geproblematiseerd én vernieuwd. Als het historisch proces niet langer als een continu proces kon worden beschreven, lag het dan niet voor de hand die aspecten van het verleden te belichten, die de eigenheid ervan uitmaakten? En dat was precies de doelstelling van het historisme[185].

Geyls na-oorlogse belangstelling voor de geschiedtheorie leidde ertoe dat dit historisme ook theoretisch werd verantwoord. De pijlers daarvan waren het anti-hodiecentrisme en de afkeer van elk formalisme, stellingen die doen denken aan de conclusies die Huizinga uit het neo-idealisme en uit zijn historische esthetiek had getrokken. In Geyls concrete geest werden beide stellingen als het ware gepersona-

liseerd: hij verkondigde ze niet *in abstracto*, maar door middel van positieve reacties op hen wier denken hij voor deze stellingen representatief achtte.

Het anti-hodiecentrisme van de na-oorlogse Geyl uitte zich vooral in een pleidooi het verleden niet met hedendaagse normen te beoordelen en voor alle partijen gelijk begrip op te brengen. Deze geesteshouding herkende hij bij uitstek in het oeuvre van Ranke. Daarin bewonderde hij '*de serene zakelijkheid, het streven naar verklaring en begrip, de openheid voor andere krachten dan waarmee de schrijver zich verbonden voelde*'[186]. De tegenpool van Ranke vond hij - meer nog dan in Voltaire - in Macaulay. Terwijl Ranke in Geyls geschriften het symbool was van het historisme (of tenminste: van bepaalde aspecten ervan), was Macaulay voor hem de personificatie van de onhistorische drang het verleden steeds met de eigen, tijdsgebonden maatstaven te meten (*in casu* de Whig-doctrine)[187]. Het werk van Fruin tenslotte, werd in deze classificatie gecatalogiseerd als een mengvorm: zijn verlangen het betrekkelijk goede en ware in de verschillende partijen te onderkennen, was immers voortdurend doorkruist door zijn negentiende-eeuwse liberale standaarden[188].

Dat precies de liberaal Geyl de ideologische gebondenheid van de liberaal Fruin voor het eerst op een bevredigende en uitvoerige manier onthulde, hield niet alleen verband met de verschillen tussen beider liberalisme en de consequenties die dit voor hun historische appreciaties had, maar ook met de gevoeligheid die Geyl als Groot-Nederlander voor het finalisme in de historiografie had ontwikkeld. Het verband tussen Fruins gouvernementeel liberalisme en diens orangistische historiebeeld kon hij daardoor beschrijven als een bijzonder geval van dat finalisme: omdat de Leidse hoogleraar zo ingenomen was met de negentiende-eeuwse door een Oranje geleide eenheidsstaat, had hij het vaderlandse verleden geïnterpreteerd als een onvermijdelijk naar deze staat leidend proces. Geyl beschouwde dit finalisme terecht als een variant van het hodiecentrisme: het eigen karakter van het verleden wordt er miskend. Zijn Fruin-kritiek illustreert bovendien - en dat is belangrijk - hoe de positie van zijn antifinalisme zich wijzigde: van een onuitgewerkt theoretisch denkbeeld, nauw gelieerd met de Groot-Nederlandse geschiedschrijving en politiek, ontwikkelde het zich tot een minder aan de concrete politiek gebonden onderdeel van zijn herwaardering van het historisme. In dat nieuwe kader bleef het probleem van het finalisme voortdurend zijn aandacht trekken[189].

In 1912 schreef Geyl in het studentenblad *Minerva* dat '*het leven veelvormig is en zich naar voorgestelde theorieën en logiese bedenkse-*

len niet steeds laat wringen'[190]. Zijn afkeer van het formalisme in de geschiedschrijving, de tweede pijler van zijn theoretische verdediging van het historisme, springt in bijna al zijn geschiedtheoretische en historiografische geschriften van na 1945 in het oog. Telkens weer accentueerde hij de rijkdom en de veelvormigheid van het voorbije leven. Dat verklaart trouwens waarom hij - op formeel vlak - het geschiedverhaal verkoos boven een probleemgericht historisch betoog, waarin eerder het zoeken naar de quintessens van een tijdvak of naar de gelijkvormigheid van verschillende episodes en fenomenen uit het verleden centraal staat. Boerhaaves zinspreuk '*Simplex sigillum veri*' betitelde hij als '*een voor de historicus zinneloze bewering*'. Dat hij dat deed in één van de twee bijzonder lovende opstellen die hij in 1947-1948 aan Shakespeare wijdde, was geen toeval. Want Shakespeare verstond volgens hem niet alleen de kunst zich in elke periode en in elke partij in te leven (een eigenschap die reeds door Fruin was bewonderd) en had niet alleen de conservatieve trek in zijn denken die voor een groot historicus noodzakelijk is (dat toonde Burke, maar ook Ranke): hij bezat eveneens het '*hartstochtelijk verlangen om de veelheid en de volheid, om de kleur en het leven, op de planken te brengen*'. Dat hij daar bovendien ook in slaagde, wist de theaterliefhebber Geyl reeds in zijn studententijd[191].

In zijn na-oorlogse essays bleef Geyl dan ook hameren op het volgens hem volstrekt onhistorische karakter van de theorieën en de stelsels, waarin 'systeembouwers' als Toynbee en diens Nederlandse 'schildknaap' Romein de geschiedenis wilden wringen. Een dergelijke constructiezucht getuigde volgens hem van een gigantische aanmatiging[192]. '*Onze Lieve Heer heeft geen systeem; c'est un bohémien; un artiste*', schreef Gerretson in 1947. In Geyls prozaïscher taal werd dat: '*Laten wij ons door* [*theoretische*] *formules het uitzicht op de* [*historische*] *werkelijkheid niet laten benemen*'[193]. Dat het zoeken naar lijnen en patronen in het historisch proces ook wel eens een verrassend licht op de geschiedenis (en op haar gevarieerdheid en onberekenbaarheid!) kan werpen, verloor hij daardoor te zeer uit het oog.

Niet iedereen was even gelukkig met deze herwaardering van het historisme. Met name de eerste component ervan, het pleidooi voor een anormatieve en voor alle partijen gelijk begrip opbrengende geschiedschrijving, stuitte op kritiek. In oktober 1947 ontving Geyl een brief van één van zijn *collegae proximi* te Utrecht, J.H. Thiel, waarin deze kritiek op een hoffelijke, maar besliste toon werd verwoord. Naar aanleiding van het stuk tegen De Vries, dat Geyl hem vóór de publikatie ter lezing had toegezonden, verweet deze oudhistoricus hem de geschiedschrijving te willen degraderen tot een objectivisti-

sche registratie van de feiten, waarbij elk zedelijk oordeel over de beschreven figuren achterwege zou worden gelaten. Voor Thiel was het duidelijk dat een dergelijke geschiedschrijving zou ontaarden in een indifferentisme, een '*platte karakterloosheid*', die op haar beurt onvermijdelijk zou leiden tot een '*trahison des clercs*'. Hij verwees daarbij naar zijn eigen Utrechtse oratie uit 1946, waarin hij zich scherp had afgezet tegen hen die '*het heiligdom van Clio tot bureel van een inspecteur der registratie verlagen*'[194]. Deze kritiek roept onwillekeurig de herinnering op aan de kritiek die militante liberalen als Olivier en Van Vloten in de jaren 1860 tegen Fruins verdediging van de historische onpartijdigheid hadden gericht. In beide gevallen ging het om dezelfde zaak: een conflict tussen de voorstanders van een primair *oordelende* geschiedschrijving en de verdedigers van een primair *begrijpende* geschiedschrijving. Scherp gesteld kwam het hierop neer: de eerste groep verweet de tweede een onvruchtbare gelatenheid te prediken, terwijl de tweede de eerste van een eigenwijs gemoraliseer beschuldigde.

Geyl, die de sympathieke Thiel graag mocht en diens oordeel hoogachtte[195], kon zich tegen het verwijt een historisch amoralisme te bepleiten, gemakkelijk verdedigen: hij kon eenvoudig verwijzen naar zijn historisch werk, dat - net als dat van Fruin trouwens - talloze morele oordelen bevatte. Maar na een lang en prettig gesprek met zijn collega besloot hij toch in het artikel tegen De Vries beter te laten uitkomen dat hij in de geschiedschrijving naast het begrip voor elke partij ook de persoonlijke overtuiging van de historicus wou zien[196]. In dat perspectief wordt het begrijpelijk dat hij in zijn vijf jaar later geschreven Ranke-opstel, waarin hij het historisme verdedigde, toch ook afstand nam van de gevolgen van een extreem historisme en niet schroomde te erkennen dat de Duitse grootmeester door zijn verlangen elk zedelijk oordeel achterwege te laten wel eens was vervallen in een hinderlijk passivisme en door zijn principiële eerbied voor het historisch gegroeide had bijgedragen tot de canonisering van de Macht[197].

Het lag voor de hand dat dit vraagstuk Geyl dwong een standpunt ten aanzien van Nietzsches *Vom Nutzen und Nachteil* in te nemen. Dat deed hij ook in verschillende geschiedtheoretische geschriften uit het midden van de jaren vijftig. Uiteraard - daar stond zijn waardering voor het historistische gedachtengoed borg voor - wees hij (net als Huizinga) Nietzsches overmatig anti-historisme af. Maar tegelijk deed hij (net als Colenbrander, of tenminste: de Colenbrander uit de jaren 1905-1920) geen moeite zijn bewondering voor diens '*oneigentijdse beschouwingen*' te verbergen[198]. Dit weifelende standpunt

weerspiegelde zijn ambivalente houding ten aanzien van het historisme: een grote waardering, die samenging met het besef dat correctie nodig was. Zonder de correctie van het eigen oordeel en de persoonlijke overtuiging verzandde het historisme immers in een onaanvaardbaar relativisme en quiëtisme.

Het was natuurlijk niet alleen de kritiek van Thiel die Geyl tot deze correctie noopte. Zij was hoogstens een katalysator. Andere, dieper liggende factoren speelden een belangrijker rol. In de eerste plaats was de afkeer van het historisch fatalisme reeds de Groot-Nederlander Geyl eigen. In talloze Groot-Nederlandse historische strijdschriften was hij uitgevaren tegen de blijmoedige en kritiekloze aanvaarding van het eindresultaat van het historisch proces (en van dat proces zelf), die hij bij de Klein-Nederlandse en Belgicistische historici had opgemerkt (het zogenaamde '*felix culpa*'-motief)[199]. De oorlogsgebeurtenissen en de nationaal-socialistische gruwelen - en dat is een tweede factor - reactiveerden deze afkeer. Zij dwongen hem de medeverantwoordelijkheid van het historisme voor de ongelimiteerde groei van de Duitse machtspolitiek onder ogen te zien. Had het 'anti-normatieve' en 'onpolitieke' karakter van het Rankiaanse historisme, waarin Macht en Recht niet voldoende waren onderscheiden, immers niet bijgedragen tot deze catastrofe?[200]. Tenslotte bood ook zijn liberalisme een tegengewicht tegen een overmatig historisme. Dat liberalisme was onverenigbaar met het politieke en mentale conservatisme dat vaak met het historisme gepaard ging. Daarom haastte hij zich in de hierboven geciteerde brief aan Schaper, waarin hij zichzelf een conservatieve trek toeschreef, deze uitspraak te nuanceren: '*Een conservatieve trek in mijn denken wil niet zeggen: conservatief*'.

Het samenspel van deze factoren, nog versterkt door een temperament dat wel heel moeilijk als 'onverschillig' kon worden omschreven, moest dus wel leiden tot een correctie van het historistische gedachtengoed. Zo kreeg de geschiedschrijver - steeds met behoud van zijn ongebondenheid! - de taak het politieke leven van de eigen tijd te verhelderen door een historisch relaas, waarin zijn persoonlijke overtuiging over de inherente waarde van de beschreven politiek moest doorklinken[201]. Zelf wou Geyl het voorbeeld geven, getuige de terechtwijzing die Bartstra in maart 1945 van hem ontving: '*Je maakt een onderscheid tussen de politieke arena en de collegekamer. Je weet dat ik dat nooit zo heb willen doen. Voor mij is de geschiedenis waarachtig niet het praten over "oude, dode dingen", en iemand die zich te oud, te verschrikt, te uit zijn lood geslagen voelt om zijn eigen tijd nog te beleven, kan ook als hoogleraar geen leidende en geen inspirerende kracht meer zijn*'[202]. In die zin bleef hij inderdaad - zoals enkele jaren

geleden werd opgemerkt - '*een late representant van de negentiende-eeuwse liberale politieke cultuur*', waarin een sterk besef van de complementariteit tussen politiek en geschiedenis bestond[203]. Dat verklaart tevens waarom hij de kritiek die hij reeds in 1938 tegen Huizinga's veronachtzaming van de noodzakelijke maatschappelijke betrokkenheid van de historicus had geuit, in 1961 herhaalde en zelfs verscherpte[204]. Voor de gewapende democratie waarvoor hij in de na-oorlogse jaren op de bres stond, achtte hij dit pragmatisme even noodzakelijk als het historisme.

Historisme en pragmatisme: Geyl besefte zelf dat zijn na-oorlogse geschiedtheorie en -praktijk zich tussen deze twee polen bewoog. Aan een criticus schreef hij in 1957: '*Ik voel mij verwant aan, zoon van, het historisme, maar ik veroorloof mij tegelijk, niet bijwijze van inconsequentie of luchtig afwijkinkje, mijn kijk op de geschiedenis ook met persoonlijke gevoelens en overtuigingen te doortrekken. Tegenstrijdig? Misschien wel. Maar voor mij is juist dat verenigen van onverenigbaarheden, ofwel dat adembenemend balanceren tussen twee eenzijdigheden, waar het op aankomt*'[205]. Inderdaad: het was een schipperen. En zoals Geyl Huizinga in diens zoeken naar een fraai amalgaam van Kunst en Wetenschap als een weifelaar had betiteld, zo brak L.J. Rogier de staf over Geyls '*nooit geheelde gespletenheid, door geen sofismen duurzaam te overpleisteren*'. Ook een latere onderzoeker kwam tot de conclusie dat Geyl geen echte synthese tussen het historisme en het pragmatisme had bereikt[206]. Daar valt niets op af te dingen. Maar zoals de Europese cultuur waarin hij leefde, haar eigenheid ontleende (en nog ontleent) aan de onvolkomen synthese van Verlichting en Romantiek, zo gaf hij zijn theoretisch en praktisch historisch werk een persoonlijk cachet door de even onvolkomen combinatie van verlicht pragmatisme en romantisch historisme. In dat perspectief was hij ten volle deelgenoot van de zo door hem geliefde cultuur.

Eindnoten:

172 Voor de betekenis van de term 'historisme' (en 'historicisme'): G.G. IGGERS, *Historicism*, - P.P. WIENER (uitg.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, New York, dl.II, 1973, p.456-464.

173 Cfr. *supra* hf.I, par.5; hf.III, par.4-5 en hf.IV, par.6.

174 P. GEYL, *Gebruik en misbruik*, p.20-25 en ID., *Toynbee de profeet*, p.168.

175 UUB, *Arch. Geyl*: map *Nederlandse Historici 1954/1955*, Geyl aan B.W. Schaper, 8 sept. 1954. Cfr. J.C. BOOGMAN, *De historikus Pieter Geyl: aktivistisch strijder en reformistisch konservatief, - Ons Erfdeel*, 16 (1973); nr.5, p.54-58.

176 Ondermeer UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 22 dec. 1944 en Geyl aan G.J. Renier, 18 juni 1945 en P. GEYL, *Openingscollege*, p.93.

177 ID., *Een historicus tegenover de wereld van nu*, p.164-170 (uit 1953) en ID., *The Historical Background of the Idea of European Unity*, - ID., *Encounters*, p.363-395 (uit 1959).

178 ID., *Openingscollege*, p.95-97 (citaat p.95).

179 Cfr. de instemmende woorden over de Romantiek in ID., *Ranke in het licht der katastrophe*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.11 (uit 1952) en ID., *Michelet en de revolutie-legende, - Vrij Nederland*, 29 mei 1954, p.9. Voor de band tussen de Romantiek en het historisme: P.B.M. BLAAS, *De betekenis van de romantische geschiedschrijving voor de ontwikkeling van de historische wetenschap, - Theoretische Geschiedenis*, 15 (1988), p.54-59 (ook in ID.,

Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn, Rotterdam, 1988, p.49-59). Vgl. de visie van Huizinga: *supra* hf.IV, par.3.

180 P. GEYL, *Het tegendeel van 'wetenschappelijke geschiedschrijving*', p.178-182 (citaat p.182) en ID., *Gebruik en misbruik*, p.15-19 en p.24-27.

181 F.C. GERRETSON, *De arte amoris. Over de geschiedenis, geschiedkennis en geschiedschrijving*, - ID., *Verzamelde Werken*, Baarn, dl.III, 1974, p.215-233. Cfr. *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.III, 1980, nr.1074.

182 P. GEYL, *Historicus in de tijd*, p.7.

183 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan P.N. van Eyck, 12 jan. 1908 en ID., *Christofforo Suriano. Resident van de Serenissime Republiek van Venetië in Den Haag, 1616-1623*, 's-Gravenhage, 1913, p.X-XII (cfr. ID., *Levensverhaal (tot 1945)*, p.313).

184 Cfr. ID., *Geschiedenis: sleutel tot het leven, - Vrij Nederland*, 7 juni 1958, p.6. Dit sloot uiteraard de historistische vreugde niet volledig uit. Cfr. UUB, Arch. Geyl: map *Ned. historici 1936-1937-1938*, Geyl aan H.A. Enno van Gelder, ongedat. (okt. 1936?): '...vind ik rust en intellectueel genot in begrijpen en aanvaarden. Dat is voor mij het benijdende van de historische beschouwing ...'

185 Over het verband tussen de 'breuk-ervaring' en het ontstaan van het historisch besef in het algemeen: J.G.A. POCOCK, *The Origins of Study of the Past: A Comparative Approach*, - P.B.M. BLAAS (uitg.), *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays*, Den Haag, 1979, p.53-93, vooral p.55-63 (vgl. ID., *De ontstaansgeschiedenis van het Europees historisch besef in breder perspectief, - Theoretische Geschiedenis*, 12 (1985), p.297-302 en ID., *Anachronisme en historisch besef*, p.4-9).

186 P. GEYL, *Ranke in het licht der katastrophe*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.9-22 (citaat p.22).

187 ID., *Voltaire en de geschiedenis*, - ID., *Franse figuren*, Amsterdam-Antwerpen, 1960, p.14-21 en ID., *Macaulay in zijn 'Essays'*, - ID., *Historicus in de tijd*, p.23-36.

188 ID., *Fruin tussen Ranke en Macaulay*, - ID., *Studies en strijdschriften*, p.377-389 en ID., *Fruin in zijn correspondentie*, - ID., *Nederlandse figuren*, dl.I, 1960, p.96-103. Cfr. *supra* hf.I, par.3: Fruins ambivalente positie ten aanzien van een oordelende geschiedschrijving.

189 Cfr. ID., *De Amerikaanse burgeroorlog en het probleem der onvermijdelijkheid*, - ID., *Tochten en toernooien*, p.215-272 (uit 1949) en ID., *Historical Inevitability*, - ID., *Debates with Historians*, Groningen-Djakarta, 1955, p.236-241 (uit 1955).

190 Geciteerd in P. VAN HEES, *Bij de honderdste geboortedag van Pieter Geyl (1887-1966), - Spiegel Historiael*, 22 (1987), p.527.

191 P. GEYL, *Shakespeare als geschiedschrijver*, - ID., *Tochten en toernooien*, p.1-92 (citaten p.59 en p.63) en UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan P.N. van Eyck, 27 nov. 1907. Voor Fruin en Shakespeare: cfr. *supra* hf.I, par.2.

192 Tegen Toynbee: ondermeer ID., *Toynbee's systeem der beschavingen*, p.101-113 en ID., *Systeem en geschiedenis*, p.137-153; tegen Romein: cfr. supra hf.V, par.6.

193 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.V, 1981, nr.982 en ID., *Systeem en geschiedenis*, p.138.

194 UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Hist. 1947*, J.H. Thiel aan Geyl, okt. 1947 en J.H. THIEL, *De oude geschiedenis en de archeologie*, Amsterdam, 1946 (citaat p.12). Thiel stond ervoor bekend in zijn geschiedschrijving een ferm oordeel niet te schuwen. In zijn bekende Caesar-boekje uit 1962 schreef hij dat het zeer wel denkbaar was dat hij - indien hij in de tijd van Caesar had geleefd - één van diens moordenaars zou zijn geweest. In 1954 had hij dat reeds verantwoord: '*History shall be very much alive or it shall not be; and a crime committed more than 2000 years ago remains just what it was when it was commited: a crime*' (cfr. H.M. BELIËN, *J.H. Thiel als 'karakteroloog', - Theoretische Geschiedenis*, 13 (1986), p.519-539, citaat p.536).

195 Cfr. UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan G.J. Renier, 8 febr. 1951 en Geyl aan J.S. Bartstra, 16 mei 1955.

196 UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. Hist. 1947*, aantekening van Geyl bij J.H. Thiel aan Geyl, okt. 1947 en P. GEYL, *Het tegendeel van 'wetenschappelijke geschiedschrijving'*, p.192-193.

197 ID., *Ranke in het licht der katastrophe*, p.9-22 (passim). Vgl. ID., *Gebruik en misbruik*, p.28 en p.41-42.

198 ID., *Een historicus tegenover de wereld van nu*, p.158-159 en vooral ID., *Gebruik en misbruik*, p.42-47. Overigens wordt precies in deze teksten duidelijk dat Geyl geen onderscheid maakte tussen het historisme '*sensu latiore*' en het historisme '*sensu stricto*'. Voor Colenbranders en Huizinga's houding ten aanzien van Nietzsche: cfr. *supra* hf.III, par.4-5 en hf.IV, par.3 en 6.

199 Ondermeer ID., *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.44-45 en p.119.

200 Ondermeer ID., *Ranke in het licht der katastrophe*, p.9-22. Cfr. M.C. BRANDS, *Historisme als ideologie. Het 'anti-normatieve' en 'onpolitieke' element in de Duitse geschiedwetenschap*, Assen, 1965.
201 P. GEYL, *Gebruik en misbruik*, p.72-76.
202 UUB, *Arch. Geyl*: Geyl aan J.S. Bartstra, 17 maart 1945. Vgl. UUB, *Arch. Geyl*: briefw. Geyl - G.J. Renier, mei 1948.
203 I.J.H. WORST, *De laatste Loevesteiner*, p.201.
204 P. GEYL, *Recensie van J. Huizinga, De wetenschap der geschiedenis, - Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p.146-147 en ID., *Huizinga als aanklager van zijn tijd*, vooral p.35 en p.39.
205 UUB, *Arch. Geyl*: map *Use and Abuse*, Geyl aan N. Immink, ongedat. (maart 1957?).
206 L.J. ROGIER, *Herdenking van P. Geyl*, p.382 en I.J.H. WORST, *Pieter Geyl (1887-1966): historisme en pragmatisme, - Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983), p.349-355.

Slotbeschouwing

Het is niet eenvoudig de krachtlijnen van Geyls geschiedtheoretische denken in kort bestek weer te geven. De Groot-Nederlandse en anti-Belgische politieke strijd en de geëngageerde en revisionistische geschiedschrijving die daarbij aansloot, vormden het natuurlijke kader waarin de practicus Geyl zijn eerste geschiedtheoretische noties ontwikkelde. Een pleidooi voor een diepgaande en wederzijdse *liaison* tussen historie en politiek, een opportunistisch perspectivisme en een

verdediging van een possibilistische en anti-finalistische historiografie moesten de legitimiteit van de eigen geschiedschrijving aantonen. De diskreditering van de Groot-Nederlandse beweging en de Koude Oorlog wijzigden het kader waarin hij na de Bevrijding over de aard en de taak van zijn vak reflecteerde. De vrijheid van onderzoek, het kritisch rationalisme, de strijd tegen de mythologie, de historistisch geïnspireerde liefde en eerbied voor het verleden en de voortdurende waakzaamheid van de persoonlijke overtuigingen en normen ten aanzien van het historisch gegroeide beschouwde hij in deze gewijzigde omstandigheden niet alleen als de grondconcepten van de 'ware' geschiedschrijving, maar ook als essentiële waarden van de westerse, democratische cultuur, die - ondanks haar vitaliteit - blijvend moest worden beschermd tegen elk totalitarisme.

Een grondige analyse van dit theoretische gedachtengoed maakt het mogelijk zowel het klassieke beeld van Geyls ontwikkeling als de traditionele voorstelling van de relaties tussen Geyl en zijn meest bekende Nederlandse voorgangers en tijdgenoten *in historicis* te corrigeren. Wat het eerste betreft: het beeld als zou Geyls intellectuele biografie uiteenvallen in twee *duidelijk te onderscheiden* delen - een deel over de Groot-Nederlander Geyl (vooral de periode 1920-1935) en een deel over de theoreticus en historiograaf Geyl (na de Tweede Wereldoorlog) -, is niet onjuist, maar het doet aan de complexiteit van de relatie tussen beide niet voldoende recht. In dit hoofdstuk werd aangetoond hoe Geyl na 1945 een aantal vóór-oorlogse denkbeelden over de geschiedschrijving opnieuw verdedigde. Het antifinalisme keerde - ontdaan van de Groot-Nederlandse context en daardoor als het ware 'geseculariseerd' - terug in zijn herwaardering van het historisme; het anti-fatalisme gaf (samen met andere factoren) aanleiding tot zijn pragmatische correctie van het historisme. Het is dus niet overdreven te stellen dat de theoreticus Geyl na de Oorlog zijn ideeën mede aan de vóór-oorlogse prakticus Geyl ontleende; enkel het kader en de geviseerde tegenstanders wijzigden zich. Dit gaat uiteraard niet voor het gehele na-oorlogse theoretische oeuvre op - de waardering voor het historisme bijvoorbeeld was (relatief) nieuw -, maar dat er tussen de Groot-Nederlander Geyl en de latere Geyl meer draden liepen dan gewoonlijk wordt aangenomen, staat vast.

Ook de relatie tussen Geyl enerzijds en Romein, Huizinga en Fruin anderzijds is - en dit is een tweede conclusie uit dit onderzoek - minder eenvoudig dan de Geyl-historiografie laat vermoeden. In de drie gevallen valt het accent - ongetwijfeld mede door Geyls polemische aandrift - traditioneel op de negatieve zijde van deze verhouding. Er

zijn inderdaad genoeg redenen om de relatie tussen Geyl en deze drie historici als oppositioneel te betitelen. Romeins zoeken naar lijnen en patronen in het historisch proces, Huizinga's afkeer van een maatschappijgebonden historiografie, Fruins normatieve benadering van de geschiedenis: het lokte telkens felle kritiek van Geyl uit. Maar naast deze verschillen bestonden er ook overeenkomsten die zelden werden opgemerkt. Met Romein deelde hij ondermeer de hoge waardering voor het rationalisme. In Huizinga's possibilisme en historisme herkende hij veel van zijn eigen gedachten en hij betreurde het dat hij - dat gevoel had hij althans - door de Leidse hoogleraar nooit ten volle was aanvaard[207]. En met Fruin tenslotte, had hij dat mengsel van historisme en pragmatisme, dat schipperen tussen Ranke en Macaulay gemeen. Het samengaan van deze verschillen en overeenkomsten leidde ertoe dat de confrontatie tussen Geyl en deze drie historici veel weg had van een complex spel van afstoting-en-aantrekking.

Of Geyl adequaat als '*de laatste van de grote negentiende-eeuwse historieschrijvers*' kan worden omschreven[208], is afhankelijk van het gezichtspunt van waaruit zijn werk wordt benaderd, maar ook van wat juist onder 'negentiende-eeuwse historieschrijvers' wordt verstaan. Door zijn pragmatisme, zijn voorkeur voor de verhalende geschiedschrijving en zijn bijna exclusieve aandacht voor de politieke geschiedenis beantwoordde zijn werk inderdaad aan bepaalde tendensen in de negentiende-eeuwse historiografie. Het zijn precies deze factoren geweest die - samen met diepgaande wijzigingen in het intellectuele en politieke klimaat - relatief snel na zijn dood zijn gezag bij jongere historici hebben ondermijnd[209]. Voor velen onder hen werd de man die in de laatste twee decennia van zijn leven een *monstre sacré* was geworden, nu de representant van een ouderwetse vorm van geschiedbeoefening. Minder dan Huizinga en Romein overleefde hij de jaren zestig.

Eindnoten:

207 Voor Geyls persoonlijke '*Auseinandersetzung*' met de *figuur* Huizinga: *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl.I, 1979, nr.87 en UUB, *Arch. Geyl: Autobiografie*, p.272-273; Geyl aan G.J. Renier, 11, dec. 1960 en Geyl aan H. Baudet, 19 nov. 1963.

208 H. VAN DER HOEVEN, art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie*, p.202-203.

209 Cfr. I. SCHÖFFER, *Pieter Geyl. De vreemde wegen van de roem*, - ID., *Veelvormig verleden*, p.237-241 en H.W. VON DER DUNK, *Pieter Geyl. History as a Form*, p.190-191.

Hoofdstuk VII Geschiedtheorie in veelvoud: schets van de ontwikkelingen na 1960

Deze jaren zestig brachten op vele gebieden verandering, ook in de Nederlandse geschiedschrijving. In de eerste plaats werden de traditionele historische interpretatiekaders doorbroken. Het Nederlandse verleden werd ontzuild en gedenationaliseerd, waardoor er meer ruimte voor een possibilistische geschiedschrijving kwam. Bovendien werd het eurocentrische perspectief op de geschiedenis - een perspectief dat in het voorgaande decennium al door Romein en Locher was gelaakt - na 1960 verlaten[1]. Maar naast deze perspectiefverschuivingen voltrokken zich ook belangrijke wijzigingen op personeel vlak. De oude garde werd afgelost: Geyl ging in 1958 met emeritaat; Romein, intussen ernstig ziek geworden, legde in 1959 het grootste deel van zijn functies neer; Rogier tenslotte, volgde in 1964. De plaats van deze inspirerende 'patrons', leidersfiguren die zich nooit met een tweederangsrol tevreden hadden gesteld, werd door jongere historici ingenomen. Maar anders dan hun voorgangers en leermeesters slaagden zij er niet in dezelfde positie te verwerven: de groei en de democratisering van het historisch bedrijf maakten het immers onmogelijk nog langer van echte 'patrons' te spreken. Ook de individualist Presser was dat niet.

In dit gewijzigde historiografische en personele kader, dat uiteraard ook door het maatschappelijke en politieke klimaat werd beïnvloed, ontrolde zich een nieuw geschiedtheoretisch denken. Weliswaar gaat het te ver om van een radicale breuk met het verleden te gewagen: oudere vragen, zoals de vraag naar de verhouding tussen de geschiedschrijving en andere intellectuele disciplines, bleven de aandacht trekken en werden zelfs explicieter gesteld. Toch werd - globaal genomen - de continuïteit met de voorgaande decennia verbroken. Het denken over geschiedenis waaierde na 1960 immers in verschillende richtingen uit. Volstrekte eensgezindheid over de aard en de taak van de geschiedbeoefening had er natuurlijk nooit bestaan, maar zij was nooit zo ver te zoeken als in de jaren zestig. 'Wetenschappelijke', geëngageerde en verhalende historici kwamen tot sterk uiteenlopende visies op hun vak. Intussen leidden de voortschrijdende verbreding van de historische thematiek en de daarmee

samenhangende verkaveling van het historisch onderzoek tot de schepping van verschillende nieuwe specialismen, die elk een eigen theoretische reflectie en legitimatie vereisten. Het resultaat van deze dubbele centrifugale ontwikkeling laat zich raden: er ontstond een geschiedtheorie in veelvoud. Deze pluriformiteit zette zich in de jaren zeventig en tachtig door. In deze decennia kreeg de geschiedtheorie bovendien een nieuw statuut: zij maakte zich los van de historische praktijk en ontplooide zich tot een autonome discipline.

Eindnoten:

1 Cfr. P.B.M. BLAAS, *Nederlandse geschiedschrijving na 1945*, - W.W. MIJNHARDT (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (*Aula-paperback*, 86), Utrecht-Antwerpen, 1983, p.18-45 (passim).

1. Wetenschap, engagement, verhaal: een richtingenstrijd

Dat de aftakeling van het gezag van de oudere historici en met name dat van Geyl eigenlijk reeds vóór de jaren zestig was begonnen, bleek uit het 'manifest' dat twee jongere historici, Z.R. Dittrich en A.M. van der Woude in 1959 in het tijdschrift *Mens en Maatschappij* publiceerden. In hun *Geschiedenis op de tweesprong* trokken deze '*angry young men*' scherp van leer tegen de bestaande geschiedbeoefening, die zich volgens hen in een onmiskenbare crisis, ja zelfs in een diepgaande malaise bevond. Om uit deze malaise te raken stelden zij een radicale (maar utopisch gebleken) herziening van de historische methodologie voor. De geschiedenis moest zich verwetenschappelijken, enerzijds door een definitieve emancipatie ten aanzien van de literatuur en de wijsbegeerte, anderzijds door een toenadering tot de sociale wetenschappen; zij moest zelf een empirische en sociale wetenschap worden, anormatief, apolitiek en methodologisch op dezelfde leest als de andere sociale wetenschappen geschoeid; interdisciplinair onderzoek moest worden aangemoedigd; alle subjectieve elementen moesten uit de geschiedschrijving worden geweerd en een planmatige aanpak moest de heersende anarchie verdrijven. Kortom: het werd tijd schoon schip te maken met het historisch 'traditionalisme'[2].

Geyl, die niet expliciet werd genoemd, maar natuurlijk begreep dat ook hij werd geviseerd, reageerde bijzonder ontstemd op dit 'manifest'. Hij verweet de twee jongeren - één van hen ('*de eigenwijze, briljante, gepassioneerde Tsjech*') had hij juist nog aan een studiebeurs voor Engeland geholpen - de geschiedenis per oekaze te willen regeren en in een uitermate naïef positivisme te zijn vervallen. Liever nog dan in deze nieuwe historie verwijlde hij in een grafkelder![3]. Dat het gewraakte 'manifest' niet alleen het resultaat was van de verbazende eigenwijsheid van deze jongeren, maar ook de uitdrukking van een generatieconflict, dat scherper en duidelijker was dan dat ten

tijde van de 'epigonen', scheen de *nestor* van de Nederlandse geschiedschrijving echter te ontgaan. Bartstra had hem nochtans tijdig gewaarschuwd: '*Je wilt dus een zeventig-jarige Hektor blijven, die immers zei: "de oorlog is iets voor mannen en voor mij". Als je er dan maar op voorbereid bent, dat er ook wel eens een Achilles komen kan... want meen niet dat je onkwetsbaar bent, Pietro*'[4].

De doelstelling van de beide op provocatie beluste jongeren was in feite tweevoudig. In de eerste plaats pleitten zij voor een ontideologisering van de geschiedschrijving. Het ideaal van de geëngageerde historiografie dat Romein, Geyl en ook Rogier, hadden gekoesterd, achtten zij in strijd met de wetenschappelijke deontologie. Dittrich had dit reeds in juli 1956 in de proloog van zijn studie over het moderne Duitsland geformuleerd[5]. Geyl berichtte hem toen al het op dit punt volstrekt oneens met hem te zijn en in de uitgebreide nota die hij in december 1957 inzake zijn opvolging voor één van zijn collega's opstelde, liet hij niet na dit te vermelden[6]. Zijn oppositie was echter vergeefs, want - paradoxaal genoeg - leverden de 'stoute jaren' zestig, toch jaren van breedschalig maatschappelijk protest, een historische produktie op die duidelijk minder op de eigentijdse politieke en sociale debatten was betrokken en een grotere objectiviteitspretentie in haar vaandel voerde[7].

Behalve deze ontideologisering streefden de auteurs van het 'manifest' ook naar een verdere verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening. Dat gold vooral voor Van der Woude, economisch historicus, al gauw werkend met de computer en met veel aandacht voor kwantificering van het historisch materiaal. Niet de natuurwetenschappen, maar wel de sociale wetenschappen, gericht op de '*social engineering*', stonden daarbij model. Konden de theorieën en begrippen die in deze wetenschappen met zoveel succes werden gehanteerd, immers ook niet met vrucht bij de studie van het verleden worden gebruikt?[8]. Romein had dit reeds - zij het minder pregnant - decennia tevoren gesuggereerd, maar liever dan op deze 'ideoloog' beriep Van der Woude zich op de *Annales*. Als Saulus op weg naar Damascus - hij maakte onlangs zelf deze vergelijking - had hij juist bij de lectuur van L. Febvre, M. Bloch en F. Braudel het nieuwe geloof (inclusief de erbij horende missionaire ijver) ontvangen[9].

Deze inspiratiebron droogde niet zo gauw op, getuige de (ook binnen de redactie) omstreden inleiding die Van der Woude in 1980 bij de *Ancien Régime*-delen van de monumentale nieuwe *AGN* (1977-1983) schreef. Gewapend met een onversneden structuralistisch begrippenarsenaal, trachtte hij daarin de lezers duidelijk te maken waarom de redactie voor een 'gelaagde' - een eufemisme voor 'brok-

kelige' zou later blijken - aanpak had gekozen[10]. Het structuralisme was overigens al vroeger in Nederland geïmporteerd, en wel door de historicus-filosoof Kees Bertels in zijn geruchtmakende dissertatie uit 1973. Daarin werd ondermeer gepleit voor een definitieve vergruizing van het geschiedverhaal en voor een radicale verwetenschappelijking van het 'softe' historische bedrijf. In het proza van Bertels: '*Liever dan een hommage aan Kleio presentere de historikus een wetenschappelijk tekstboek, dat zoals een proeve van sociaal-empiries onderzoek betaamt, is toegelicht met tabellen, kaarten, berekeningen, modellen, tablo's en diagrammen*'. Wat Bertels zelf de verbijsterde lezer presenteerde, was een cocktail van Franse en Amerikaanse 'avantgardisten', aangelengd met een scheutje 'wetenschappelijk' marxisme en een flinke scheut structuralisme[11].

Soortgelijke, maar veelal gematigder geformuleerde en voor het historisch onderzoek vruchtbaarder stellingen werden in die jaren eveneens door praktizerende historici verdedigd. Meestal ging deze roep om een generaliserende, kwantificerende, comparatieve en modelmatige geschiedenis, gedragen door collectief en planmatig onderzoek, uit van historici uit de sociaal-economische geschiedenis (en haar nieuwe deelspecialismen, de historische demografie en de agrarische geschiedenis)[12]. In die specialismen waren trouwens al in de tweede helft van de jaren vijftig enkele vernieuwende (regionaal georiënteerde) studies verschenen, zoals B.H. Slicher van Baths *Een samenleving onder spanning* (1957). De theoretische en methodologische vernieuwingen in het buitenland bleven precies in deze hoek niet onopgemerkt[13]. Maar ook bij de studenten lokte een programmatisch geschrift als het uit 1971 daterende *History as Social Science* van de prominente Amerikaanse historici D.S. Landes en CH. Tilly heel wat reacties uit[14].

De luidruchtigheid en het zelfvertrouwen waarmee deze jonge Turken dit neopositivisme vooral in de jaren zestig en zeventig predikten, deden wel eens vergeten dat niet iedereen hun opvattingen over de aard en de taak van de geschiedwetenschap deelde. Er bestonden echter wel degelijk andersdenkenden, zij het dat zij tijdelijk haast een schuilkerken-bestaan leidden. Deze andersdenkenden verzetten zich tegen de sciëntistische richting en haar streven naar een doorgedreven ontideologisering en verwetenschappelijking van de geschiedschrijving. In het ene geval werd de 'nieuwlichters' een politiek neutralisme verweten, in het andere geval werden zij ervan beschuldigd het wetenschappelijke karakter van de geschiedbeoefening te overschatten.

De eerste kritiek was afkomstig van de kleine groep historici die

ook in de jaren zestig en zeventig nog opteerde voor een geschiedschrijving waarin wetenschap en (politiek of sociaal) engagement werden gecombineerd. Deze geëngageerde historiografie droeg bijna zonder uitzondering een marxistische signatuur. Dat geldt bijvoorbeeld voor het indrukwekkende oeuvre van de 'rode professor' Ger Harmsen, die trouwens lange tijd lid van de CPN (van 1945 tot 1958) was geweest en zich in deze jaren (van 1964 tot 1974) als activist van de klein-linkse PSP opwierp. Zonder compromis koos hij voor '*een geëngageerde politieke geschiedschrijving van de Nederlandse werkende bevolking*' in dienst van de '*bevrijding van de arbeid*'. Hij erkende overigens dat een dergelijke keuze, die hij als wijsgerig geschoold historicus ook theoretisch trachtte te onderbouwen, tot een vertekend beeld van de geschiedenis kon leiden, maar liet het aan anderen over daar een tegengewicht voor te bieden[15].

Ondanks de gunstige voedingsbodem (de politieke contestatie, de studentenoproeren, de bezettingen, de *Frankfurter Schule*...), die ondermeer de belangstelling voor het werk van die andere 'rode professor', Romein, levendig hield, beleefde deze ideologisch geïnspireerde geschiedenis - zoals hierboven aangeduid - geen nieuwe doorbraak in de academische wereld. Maar buiten het 'officiële' historische circuit floreerde zij. Oorspronkelijk bleef zij nog beperkt tot de studie van de geschiedenis van de arbeidersbeweging, die werd geïnterpreteerd als '*de geschiedenis van de maatschappelijke ongelijkheid c.q. onrechtvaardigheid*' (zoals één van de latere redacteuren van het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* haar in 1972 definieerde). Geleidelijk evolueerde zij echter tot een historiografie van *alle* groepen die zich misdeeld voelden: vrouwen, homo's, ethnische minderheden...[16]. Deze brede, op emancipatie gerichte 'sociale geschiedenis' groeide in de marge van de universiteiten uit tot een levendige *histoire sauvage*, chaotisch en gewild kleinschalig. De bont gekleurde schare van haar beoefenaars werd gedreven door een optimisme, dat in kracht niet voor het optimisme van de 'wetenschappelijken' moest onderdoen.

Maar er kwam een tijd dat het heilige vuur van de strijd plaats moest maken voor de bezinning. In november 1978 werd onder auspiciën van Merlijn, de vereniging van de studenten Geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, een congres georganiseerd onder de naam *Geschiedenis en Bevrijding*. Op dit congres werd een balans van ondermeer de beoefening van de vrouwen- en homogeschiedenis, de buurtgeschiedenis en de historische studie van het antimilitarisme opgemaakt. Tevens werden diverse collectieve projecten voorgesteld, zoals het reeds in 1935 opgerichte Internationaal Archief

voor de Vrouwenbeweging, dat in de jaren zestig uit zijn as was herrezen, en de werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg, die in 1975 in een achterafzaaltje van een Maastrichts café was ontstaan[17]. Maar de organisatoren keken ook vooruit. Met dit congres hoopten zij de historische '*analyse van de oorzaken van achterstelling en onderdrukking*' een nieuwe prikkel toe te dienen. Met name van de aankomende 'progressieve' historici verwachtten zij een niet louter theoretisch blijvende ontmanteling van de traditionele machtsrelaties[18].

Tien jaar later lieten deze aankomende historici van zich horen. In mei 1989 organiseerde de stichting Vulgo te Utrecht een symposium *Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap*. Plechtig verklaarden de organisatoren: '*Alhoewel het vullen van leemtes in de geschiedenis en het spitten uit interesse beide niet laakbaar zijn als drijfveer, gaat onze belangstelling in de eerste plaats uit naar een geschiedschrijving die niet los gezien kan worden van politieke en morele implikaties. Geëngageerde geschiedschrijving is het idee achter dit kongres*'. Op dit symposium bleek overigens ook dat het studiegebied van de geëngageerde geschiedschrijving alweer was uitgebreid: er werden werksessies gewijd aan ondermeer het veranderend moederschap, aan de geschiedenis van de zigeuners en woonwagenbewoners en aan de jongerencultuur. Zoals hun collega's van Merlijn stelden de historici van Vulgo zich bewust anti-academisch op: liever beriepen zij zich op de Engelse *History Workshop*[19]. Toch was deze geëngageerde geschiedschrijving op dat moment reeds het academische milieu binnengesijpeld. Aan verschillende universiteiten was de vrouwen- en homogeschiedenis op het einde van de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig als een volwaardige vorm van geschiedschrijving erkend en werd de oprichting van interdisciplinaire programma's vrouwenen homostudies niet langer geschuwd[20].

Doch de sciëntistische geschiedwetenschap waartoe velen zich omstreeks 1960 hadden bekeerd, ondervond niet alleen tegenwind van politiek geïnspireerde historici. Veel krachtiger - dat zou ook uit de toekomst blijken - werd zij gecounterd door een groep die weliswaar niet naar een geëngageerde geschiedschrijving streefde, maar toch bedenkingen had bij het '*programma van regeneratie*' dat Dittrich en Van der Woude (en in hun spoor talloze anderen) hadden geformuleerd. Van een georganiseerde tegenaanval door deze groep kon zeker niet worden gesproken, wel van een uitdrukkelijk geformuleerde kritiek.

Deze kritiek richtte zich niet zozeer op het bij de geviseerde historici geconstateerde verlangen de politiek en de geschiedenis van elkaar

los te koppelen, dan wel op de door hen gepropageerde noodzaak de historie binnen te leiden in het 'wetenschappelijke paradijs' van de sociale wetenschappen. De prijs voor dit beloofde land was de critici te hoog. Voor hen mocht het geschiedverhaal helemaal niet worden geëlimineerd, was een persoonlijk gekleurde geschiedschrijving geen fout tegen de historische deontologie en bleef er een duidelijke grens tussen de geschiedenis en de sociale wetenschappen bestaan. Dit wil niet zeggen dat zij vreesachtige reactionairen waren: ook zij hadden bezwaren tegen de oudere geschiedschrijving. Maar een radicale herziening van de historische methodologie en doelstellingen lachtte hen niet toe.

Enkele jaren na de publikatie van *De geschiedenis op de tweesprong* plaatsten met name H. Baudet en E.H. Kossmann vraagtekens bij dit 'manifest' en bij de positivistische pretenties die het bevatte. De eerste struikelde over de bewering dat het voornaamste nut van de geschiedwetenschap bestond in dienstbetoon jegens de vakken die - anders dan de geschiedenis - rechtstreeks in de maatschappelijke praktijk konden worden aangewend (zoals de sociologie en de sociale psychologie). Was de geschiedenis werkelijk alleen maar een leverancier van materiaal voor de maatschappijwetenschappen? Lag haar waarde juist niet in het ter discussie stellen van het eigentijdse operationele denken?[21]. Kossmann, die Baudet instemmend parafraseerde, verbaasde zich over het overtrokken karakter van het 'manifest'. Ging het werkelijk zo slecht met de geschiedbeoefening? Was zij werkelijk zo traditioneel ingesteld?[22]. I. Schöffer wees in datzelfde jaar - 1964 - in een voorzichtig positief artikel over enkele studies uit de *Annales*-school op de gevaren van een stormloop tegen het oude: '*Nu het water wordt weggespoeld, moeten we ons haasten het kind uit het bad te tillen*'. Maar ook hij was van mening dat het modernisme van vele jongeren niet zo modern was als het zichzelf presenteerde[23].

De meest representatieve tekst van deze tegenbeweging was echter de oratie waarmee H.W. von der Dunk in 1967 te Utrecht het professoraat in de Geschiedenis na 1870 aanvaardde. De titel alleen al sprak boekdelen: *Een onwetenschappelijke wetenschap*. In deze rede verzette de nieuwe hoogleraar zich tegen de dictatuur van het sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmodel in de menswetenschappen en tegen de daarmee samenhangende '*mateloze overschatting*' van de waarde van de kwantitatieve methode voor de geschiedschrijving. In de nieuwe historiografische idealen herkende hij de oude droom van Comte: de geschiedenis als een 'sociale fysica', met definitieve zekerheden en van elke subjectieve smet ontdaan. Die oude droom, zo betreurde de spreker, had de historicus een '*bèta-complex*' bezorgd,

dat door de hoge vlucht van de sociologie alleen maar was vergroot. Een minderwaardigheidscomplex, en dus tegennatuurlijk en schadelijk: want de geschiedschrijving *kan* en *mag* nooit een natuurwetenschap worden. Anders dan zijn collega's uit de natuur- en de sociale wetenschappen moet de historicus zijn aandacht immers primair (maar niet uitsluitend) op het individuele richten. En zijn opdracht is en blijft te verhalen en in het verleden te zoeken naar waarden, waarop hij én zijn lezers zich kunnen oriënteren[24].

Dit *credo* vertoonde ontegensprekelijk veel overeenkomsten met de denkbeelden die Geyl na 1945 had verdedigd. De auteur ervan wekte daardoor de indruk tegen de stroom in te varen. Niet zonder genoegen bestempelde Von der Dunk zelf zijn oratie in een onlangs afgenomen interview als '*unzeitgemäss*'[25]. Niet zonder genoegen, en wellicht ook niet zonder een gevoel van triomf, aangezien zijn pleidooi voor een verhalende en persoonlijk gekleurde geschiedschrijving in de jaren tachtig heel wat minder oneigentijds aandeed. De verteller mocht toen immers weer uit de zandbak[26]. Intussen werkte de Utrechtse hoogleraar zijn geschiedtheoretische concepties verder uit. In 1982 verscheen van zijn hand de eerste - het vijftien jaar tevoren gepubliceerde boekje van Harmsen buiten beschouwing gelaten - geschiedtheoretische synthese in Nederland[27].

Eindnoten:

2 Z.R. DITTRICH en A.M. VAN DER WOUDE, *De geschiedenis op de tweesprong, - Mens en Maatschappij*, 34 (1959), p.361-380.

3 Mededeling Z.R. Dittrich, 27 mei 1988 en UUB, *Arch. Geyl*: P. Geyl aan G.J. Renier, 15 maart 1958 en map *Nederl. Historici 1959 en 1960*, P. Geyl aan Z.R. Dittrich, 19 jan. 1960.

4 UUB, *Arch. Geyl*: J.S. Bartstra aan P. Geyl, 15 mei 1955.

5 Z.R. DITTRICH, *De opkomst van het moderne Duitsland*, Groningen-Djakarta, dl.I, 1956, p.X.

6 UUB, *Arch. Geyl*: map *Ned. historici 1956-1957*, Z.R. Dittrich aan P. Geyl, 19 dec. 1956; P. Geyl aan Z.R. Dittrich, 21 dec. 1956 en P. Geyl aan J.H. Thiel, 26 dec. 1957.

7 Cfr. P. DEN BOER, *Balans en perspectief: enkele inleidende opmerkingen*, - F. VAN BESOUW e.a. (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*, Groningen, 1987, p.21-26. Een daaraan tegengestelde visie in TH. VAN TIJN, *Over de ontwikkeling der geschiedschrijving sinds circa 1950: een subjectieve poging tot het opmaken van een balans en het schetsen van een perspectief*, - F. VAN BESOUW e.a. (red.), *Balans en perspectief*, p.289-290.

8 Ondermeer A.M. VAN DER WOUDE, *Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden, - A.A.G. Bijdragen*, 18 (1973), p.3-22. Deze voordracht bevat echter ook een waarschuwing tegen het ondoordacht gebruik van dergelijke begrippen.

9 *Zin in geschiedenis. Jan Nauta in gesprek met historici*, Utrecht, 1986, p.55-64. Voor Romein: cfr. *supra* hf.V, par.6.

10 A.M. VAN DER WOUDE, *De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante, - NAGN*, dl.V, 1980, p.9-35. Cfr. de kritiek van W.J. VAN DER DUSSEN, *De nieuwe AGN: een speculatieve totaalvisie in een eigentijdse verpakking?, - AGN. Recensies 1978-1985. Nederlands-Belgische studiedag over de Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Nijmegen, 1985, p.45-62 (cfr. J. TOLLEBEEK, *De nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden, - Onze Alma Mater*, 39 (1985), p.317-326). Voor het brokkelige karakter van de NAGN: R. DE SCHRYVER, *De nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden, - BMGN*, 101 (1986), p.387-399 (waarin wordt gesproken over een '*Buchbindersynthese*').

11 K. BERTELS, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement: een methodologies en wijsgerig onderzoek*, Amsterdam, 1973 (citaat p.23). Cfr. F.R. ANKERSMIT, *Kees Bertels, Geschiedenis tussen struktuur en evenement, - BMGN*, 89 (1974), p.396-411. Ook in de jaren tachtig bleef Bertels' proefschrift nog de aandacht trekken: nog in 1983 organiseerde de Utrechtse Historische Studenten Kring (USHK) een 'Bertelsseminarie'.

12 Ondermeer B.H. SLICHER VAN BATH, *Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis, - A.A.G. Bijdragen*, 14 (1967), p.105-228. Voor de agrarische geschiedenis en de 'Wageningse School': A.M. VAN DER WOUDE, *Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis, - A.A.G. Bijdragen*, 28 (1986), p.1-43. Voor het planmatige: *Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis*, Amsterdam, 1974 (het 'blauwe rapport'). Vgl. de ontwikkelingen in België zoals geschetst in W. PREVENIER, *Hoofdtrekken en resultaten van de geschiedschrijving in België na Wereldoorlog II, - Ons Erfdeel*, 22 (1979), p.553-562.

13 Ondermeer B.H. SLICHER VAN BATH, *Nieuwe wegen in de amerikaanse economische en sociale geschiedenis*, - P.A.M. GEURTS en F.A.M. MESSING (uitg.), *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, Den Haag, dl.II, 1979, p.283-315 (oorspr. uit 1969).

14 D.S. LANDES en CH. TILLY (uitg.), *History as Social Science*, New York, 1971 en *Veranderingen in de geschiedwetenschap*, (uitg. Organisatie van Studenten in de Geschiedenis in Nederland), [Amsterdam], 1973. Cfr. C. OFFRINGA, *Plaatsbepaling in de strijd, - BMGN*, 89 (1974), p.62-81.

15 J. VAN HOOF, *De rode professor. In gesprek met de scheidende historicus Ger Harmsen, - Elseviers Magazine*, 16 mei 1987, p.126-129 (citaat p.127); G. HARMSEN, *Marxistische Geschiedschrijving*, - P.B.M. BLAAS (uitg.), *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays*, Den Haag, 1979, p.190-206 en het autobiografische G. HARMSEN, *Geschiedschrijving en arbeidersbeweging*, - L. BRUG e.a., *Geschiedenis en Bevrijding. De bestudering van het verleden in de emancipatiestrijd van nu*, Nijmegen, 1980, p.21-35. Cfr. H. BLOM, *Ger Harmsen: een 'ouderwets' historicus in dienst van de stuwende krachten in de geschiedenis, - Afscheid van de dialectiek? Rondom het afscheid van Ger Harmsen als hoogleraar*, Nijmegen, 1988, p.33-47.

16 Cfr. B. REINALDA, *De geschiedschrijving van de arbeidersbeweging en haar verhouding tot de sociale geschiedenis in Nederland*, - L. BRUG e.a., *Geschiedenis en Bevrijding*, p.58-72 (citaat p.70).

17 M. BRENNINKMEIJER e.a., *Ontstaan en geschiedenis van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging* en B. GALES, *De werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg*, - L. BRUG e.a., *Geschiedenis en Bevrijding*, p.49-57 en p.79-82.

18 ID. e.a., *Inleiding*, - ID. e.a., *Geschiedenis en Bevrijding*, p.7-20 (citaat p.8).

19 *Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap*, brochure congres te Utrecht, 12-13 mei 1989.

20 Voor een sfeerbeeld van de beoefening van de vrouwengeschiedenis in Nederland, met name in Utrecht: M. BOERE, *Tien jaar vrouwengeschiedenis. Noodzakelijk, stimulerend en nog steeds leuk, - Aanzet*, 4 (1986), nr.3, p.70-77. Voor de homogeschiedenis: ondermeer R. TIELMAN, *De emancipatorische betekenis van homogeschiedenis*, - L. BRUG e.a., *Geschiedenis en Bevrijding*, p.94-102.

21 H. BAUDET, *Operationele geschiedenis. Rede uitgesproken bij de opening van het 49e studiejaar van de School voor Taal- en Letterkunde te 's-Gravenhage*, Groningen, 1963. Cfr. Z.R. DITTRICH en A.M. VAN DER WOUDE, *De geschiedenis op de tweesprong*, p.380.

22 E.H. KOSSMANN, *Een crisis in de geschiedwetenschap?, - TvG*, 77 (1964), p.57-60. Cfr. Z.R. DITTRICH en A.M. VAN DER WOUDE, *Een kritische aantekening?, - TvG*, 77 (1964), p.322-323.

23 I. SCHÖFFER, *Nieuwe richtingen in het historisch onderzoek, - TvG*, 77 (1964), p.1-24 (citaat p.2).

24 H.W. VON DER DUNK, *Een onwetenschappelijke wetenschap*, - ID., *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici*, Assen, 1974, p.1-21.

25 G. BORST en J. PALM, '*Adam wie ben je, dat is toch de vraag die er achter steekt?'. Een vraaggesprek met H.W. von der Dunk, - Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus*, Leiden, 1988, p.95.

26 H.W. VON DER DUNK, *De verteller mag weer uit de zandbak, - De Volkskrant*, 16 sept. 1982, *Zaterdagbijlage*, p.2.

27 G. HARMSEN, *Inleiding tot de geschiedenis*, Baarn, 1968 en H.W. VON DER DUNK, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis*, Bussum, 1982 (cfr.

ook ID., *Begrijpen en verklaren in de geschiedwetenschap. De discussie over het objectiviteitsvraagstuk, - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 62 (1984), p.746-758).

2. Tekenen van stijgende interesse

De organisatie van het verleden verscheen in een crisissfeer. Op het einde van de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig verstomden de optimistische geluiden van de 'nieuwlichters'. De stelling dat de geschiedenis, eens wetenschap geworden, de vaart der volkeren zou stuwen, werd afgedaan als een variant van een ouderwets vooruitgangsgeloof en van een onbeperkt, maar naïef vertrouwen in de technologische ontwikkeling. Doordat de oude motors achter de geschiedschrijving, het nationalisme en de emancipatiestrijd, een minder prominente rol in het maatschappelijk leven speelden, taande het historisch besef[28]. De traditionele levensbeschouwingen (het liberalisme, het socialisme, het religieuze geloof...) leken te vervlakken en in elkaar te vloeien, waardoor zij niet langer als zingevende achtergrond bij de scheiding tussen het belangrijke en het onbelangrijke in het historisch proces konden fungeren. Het vervagen van dit selectiecriterium wekte onrust en leidde tot minder gericht historisch onderzoek. Mede daardoor werden de klachten over de specialisatie en de verkaveling van de geschiedenis weer vaker gehoord[29]. De professio-

nele historici raakten bovendien van het publiek geïsoleerd en binnenskamers groeide een gevoel van epigonisme ten aanzien van de grote voorgangers Huizinga, Romein en Geyl. De mechanisering en bureaucratisering van het onderzoek, de grote werkloosheid onder de afgestudeerde historici en later de toenemende bezuinigingsdruk deden het zelfbesef nog meer kwaad. Op een grootscheeps congres in mei 1986 trachtten niet minder dan twaalfhonderd Nederlandse historici zich van de toekomst van hun vak rekenschap te geven. Jongeren uit weer een nieuwe generatie stelden precies twee jaar later op een symposium over *Eenheid in Nederlands verleden* een (fel aangevochten) discussienota voor, waarin ondermeer voor een betere coördinatie van het onderzoek werd gepleit[30].

Voor de theoretische reflectie op de geschiedbeoefening vormde dit een gunstig klimaat. De groeiende aandacht bij praktizerende historici voor de grondslagen van hun vak bleek niet alleen uit de bundels die op dit gebied verschenen[31], maar ook uit het stijgende aantal artikelen met een theoretisch karakter in de belangrijkste historische tijdschriften. Deze tendens had zich overigens al in de jaren zeventig gemanifesteerd. Terwijl het aandeel van de aan theoretische en/of historiografische vraagstukken gewijde artikelen in de jaren zestig 9% van de totale (periodieke) historische produktie had bedragen, steeg dit in de jaren zeventig tot 16%. Koploper daarbij was het *Tijdschrift voor Geschiedenis*[32]. In de jaren tachtig kwam hierin geen verandering. Integendeel: de geschiedfilosofie werd zelfs in het officiële curriculum opgenomen. In het Academisch Statuut van 1982 werd zij tot de collegestof van alle aspirant-historici gerekend.

Zowel in de jaren zeventig als in de jaren tachtig werden in de historische wereld dan ook heel wat theoretische discussies gevoerd. Omstreeks 1975 trad het klassieke vraagstuk van de waardevrijheid en de objectiviteit van de geschiedschrijving opnieuw op de voorgrond. Tegenstanders van een waardevrije geschiedbeoefening (als Von der Dunk) wezen erop dat de waardevrijheid niet alleen altijd al een onbereikbaar postulaat was gebleken, maar bovendien ook haaks op de fundamentele oriëntatie- en zingevingsfunctie van de historie stond. De voorstanders van de waardevrijheid (als M.C. Brands) verzetten zich tegen die als karikaturaal bestempelde visie en grepen terug naar Max Webers onderscheid tussen de onvermijdelijke waardebetrokkenheid van de wetenschap enerzijds en het onmisbare 'moment van de waardevrijheid' (de toetsing van de theorieën) anderzijds. Aan waardeoordelen hechtten zij geen enkele cognitieve betekenis en als uitgangspunt voor de maatschappelijke praxis stelden zij meer vertrouwen in de resultaten van een waardevrije weten-

schapsbeoefening dan in de uitkomsten van een niet-waardevrije wetenschap[33]. Deze polemiek werd overigens niet alleen op theoretisch niveau uitgevochten. In het themanummer dat het *Tijdschrift voor Geschiedenis* in 1974 aan deze problematiek wijdde, verschenen ook verscheidene historiografische en ideeënhistorische bijdragen (ondermeer over de rol van de Franse intellectuelen in de Dreyfus-affaire)[34].

In de jaren tachtig eiste een nieuw vraagstuk de aandacht op: de rol van de taal in de geschiedschrijving. Die aandacht was niet alleen het gevolg van de oude belangstelling voor de relatie tussen de literatuur en de geschiedschrijving, maar ook en vooral van de centrale positie die de taalfilosofie met name in de Angelsaksische analytische wijsbegeerte innam. Het probleem, zo bleek al gauw, had vele facetten. In het dubbelnummer dat het Groningse historische tijdschrift *Groniek* in 1984 onder de titel *Taal en geschiedenis* uitbracht, werd ondermeer gedebatteerd over de vraag of de stijl van de historicus enkel de (uiterlijke) vorm van de geschiedschrijving betreft of ook implicaties voor de inhoud heeft. De Amerikaan P. Gay verdedigde de stelling dat '*manner*' en '*matter*' ook in de historie onlosmakelijk zijn verbonden. Voor de opponent Bertels viel Gay ten prooi aan een '*category mistake'. 'Mooi schrijven, het etaleren van literaire stijl, voegt geen iota waarheid toe aan historisch onderzoek of aan enig ander wetenschappelijk onderzoek*', zo besloot hij zijn bijdrage. Dit was het rigide standpunt dat hij ook in zijn dissertatie had bepleit, een simplificatie waarin geen rekening werd gehouden met de kennisverrijkende mogelijkheden van stijlfiguren als de metafoor[35].

Naast deze grote debatten werden ook andere kwesties aan de orde gesteld. De waarde en de bruikbaarheid van diverse traditionele historische begrippen (als 'modernisering', 'continuïteit', 'overgangsperiode', '*couleur locale*'...) werden getoetst[36]. En onder invloed van de pedagogie, maar ook van de dreigende besparingen in hun sector kregen universitaire historici meer belangstelling voor de vakdidactiek en voor de positie van de geschiedenis als schoolvak[37].

Een uiterst belangrijk segment van de geschiedtheoretische discussies vormden (en vormen) de reflecties op de methodologie van de oude en nieuwe specialismen. Bekende en minder bekende tijdschriften besteedden trouwens regelmatig een themanummer aan dit vraagstuk. De sociaal-economische geschiedenis en haar deelspecialismen vervulden nog steeds een voortrekkersrol in de methodologische vernieuwing[38]. Toch kregen zij tijdens de voorbije vijftien jaar de concurrentie van nieuwe specialismen.

De meest invloedrijke nieuwkomer was de mentaliteitsgeschiede-

nis, die in de jaren zestig was overgewaaid uit Frankrijk, waar zij door *Annales*-historici als R. Mandrou en G. Duby met succes was geïntroduceerd. Niets liet vermoeden dat deze discipline in Nederland een zelfde succes zou kennen. Aanvankelijk stelden de Nederlandse historici zich immers zeer gereserveerd op. Hoe de historische '*outillage mental*', de 'stiltes' van het verleden of het anonieme en het marginale uit de geschiedenis op een zinvolle manier konden worden geduid, was hen een raadsel. Het themanummer dat het *Tijdschrift voor Geschiedenis* in 1973 aan de mentaliteitsgeschiedenis wijdde, opende - en dat zei genoeg - met een sceptisch getoonzette bijdrage[39]. Maar het tij keerde en in 1983 organiseerde het Nederlands Historisch Genootschap een congres, waarop enthousiast onderzoeksverslagen betreffende enkele *capita selecta* uit de mentaliteitsgeschiedenis werden gepresenteerd en een nadere begripsbepaling van de discipline werd betracht[40]. Daaruit bleek dat zij was ingeburgerd, een conclusie die ook kan worden getrokken uit de organisatie van het in oktober 1989 in Utrecht gehouden symposium *Gestures and Mentalities*, waarop binnen- en buitenlandse historici zich concentreerden op de geschiedenis van de gebaren als een bijzondere sleutel tot de kennis van de mentaliteit van een bepaalde in tijd en ruimte omschreven groep[41].

De mentaliteitsgeschiedenis kreeg al gauw het gezelschap van de maatschappijgeschiedenis en van de cultuurgeschiedenis nieuwe stijl. Deze beide disciplines ontstonden echter niet zozeer als nieuwe specialismen, dan wel als een antwoord op het specialisatieprobleem[42]. Beide waren immers bedoeld als een (experimentele) poging de talloze historische subdisciplines vanuit een nieuw perspectief te reïntegreren. De eerste, de maatschappijgeschiedenis, sloot aan bij de vernieuwde sociale geschiedenis[43] en werd in 1978 aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam geïnstitutionaliseerd. Daar groeide zij uit tot een ambitieus onderwijs- en onderzoeksprogramma, met een onmiskenbare (en trouwens fel begeerde) eigenheid: de traditionele periodisering van de geschiedenis werd door een nieuwe indeling (op basis van 'maatschappijtypen') vervangen; het studiegebied werd onderverdeeld in een economisch-technologische, een sociaal-hiërarchische en een mentaal-culturele sfeer; er werd gezocht naar een samenwerkingsverband met de 'andere' sociale wetenschappen en een specifieke beroepstraining werd een vaste component van de opleiding[44].

De onder druk van de overheid doorgevoerde afslanking van de gespecialiseerde vakopleidingen en het daarmee samenhangende ontstaan van generalistische letterenstudies leidden in de jaren tachtig tot een nieuw integratieproject: de cultuurwetenschap. De verdedigers van deze cultuurwetenschap verwezen graag en vaak - niet

alleen in Nederland, maar ook in België - naar de *artes liberales*-traditie, maar voelden zich toch gedwongen een meer eigentijdse rechtvaardiging van het experiment te geven. Die rechtvaardiging vonden zij in de betekenisverschuiving van het begrip 'cultuur'. De mentaliteitsgeschiedenis, de *Alltagsgeschichte*, de studie van de 'volkscultuur', de culturele antropologie én de democratisering van de kunst hadden dit begrip immers verruimd: het oude normatieve en elitaire begrip was door een descriptief en breder concept vervangen. De cultuur werd nu gedefinieerd als 'de vormgeving van het bestaan', of nog: als 'de levensstijl van een samenleving' (de opgeviste P.J. Bouman). Aan de geschiedenis, in deze optiek noodzakelijkerwijs cultuurgeschiedenis, werd een samenbindende functie toegeschreven: de diverse subdisciplines van de cultuurwetenschap moesten het nieuwe studieveld vanuit een historische invalshoek belichten[45]. Mede onder invloed van het indrukwekkende verkoopsucces van een (overigens in academische kringen niet onaangevochten) cultuurhistorische studie als *The Embarrassment of Riches* (1987) van de Brit Simon Schama gingen de universiteiten aan de slag. In september 1989 werd te Rotterdam met een opleiding Kunst- en Cultuurwetenschappen gestart. Eén maand later werd te Utrecht - naar aanleiding van de oprichting van de nieuwe leerstoel Cultuurgeschiedenis - een congres over de methodologie en de doelstellingen van de cultuurhistorie georganiseerd.

Nieuwe vragen, nieuwe bronnen. De nieuwe specialismen en integratieprojecten getuigden van een veranderende interesse voor het verleden en die interesse kon slechts worden bevredigd door andersoortig bronnenmateriaal aan te boren. In de 'klassieke' historiografie over het hoofd geziene teksten (en artefacten) als de egodocumenten werden geïnventariseerd. De mogelijkheden en beperkingen van dit materiaal werden op hun beurt het onderwerp van theoretische reflecties[46].

Uit dit alles moge duidelijk worden dat er in de laatste decennia niet alleen een pluriforme historiografie ('de' geschiedwetenschap viel uiteen in een conglomeraat van geschiedwetenschappen), maar eveneens een pluriforme geschiedtheorie ontstond. Daardoor werd natuurlijk ook - en dit zowel op het niveau van de praktijk als op dat van de theorie - het demarcatieprobleem moeilijker en veelomvattender. Waar lagen de grenzen van de geschiedenis? Had zij nog een eigen (materiële en/of formele) identiteit en, zo ja, welke verschillen bestonden er dan tussen deze identiteit en die van de andere wetenschappen? De relatie tussen de geschiedenis enerzijds en de natuurwetenschappen, de literatuur en de sociologie anderzijds was al een

oud vraagstuk, dat nu aan actualiteit won[47]. De Rotterdamse maatschappijhistorici bijvoorbeeld streefden ernaar in hun onderzoek en onderwijs '*een ontmoetingsplaats tussen de letteren en de sociale wetenschappen*' te creëren[48]. Daarnaast dook echter ook de vraag naar de verhouding tussen de geschiedenis en de antropologie, de politicologie en de psychologie op[49]. Zowel de mentaliteits- als de nieuwe cultuurhistorici streefden naar een toenadering tussen de geschiedenis en de (culturele) antropologie. Zo kwamen de grenzen der geschiedenis steeds sterker onder druk te staan en weerklonk de roep om inter- en multidisciplinariteit - paradoxaal genoeg juist in het tijdperk van het specialisme - luider dan ooit.

Dit was niet de enige paradox van het demarcatievraagstuk. Want terwijl de geschiedenis altijd maar dichter bij haar buurtwetenschappen aankroop en van de historicus meer en meer werd verwacht dat hij een soort duivelskunstenaar was, wiens blik zowat alle wetenschappen omvaamde, voltrok zich in de economie, de psychologie, de filosofie *e tutti quanti* precies de omgekeerde beweging. Het historisch karakter van deze wetenschappen werd door hun beoefenaars immers steeds sterker benadrukt. Op het eerste gezicht verraste deze ontwikkeling, maar in feite was zij de logische uitkomst van het hierboven beschreven bredere historiseringsproces, het historisme '*sensu latiore*'[50]. Die uitkomst was bevorderd door het veranderende klimaat in de filosofie van de natuurwetenschappen. Sinds de publikatie in 1962 van het uitermate invloedrijke *The Structure of Scientific Revolutions* van de Amerikaan Th. Kuhn was de aandacht van de wetenschapsfilosofen van de '*context of justification*' naar de '*context of discovery*' verschoven. Daardoor werd de historiciteit van de wetenschappelijke kennis meer en meer gehonoreerd[51].

Weldra beheerste dit perspectief ook de menswetenschappen. Voor de historici was dit vanzelfsprekend een verheugende ontwikkeling. De historisering van disciplines als de antropologie, de sociologie en de economie leek het imperialisme van deze zelfde disciplines ten aanzien van de geschiedenis immers te neutraliseren. Een triomfantelijk gestemd historicus formuleerde het zo: '*De cruciale vraag is niet langer die naar de wetenschappelijkheid van de geschiedbeoefening, maar die naar de historiciteit van de wetenschap*'[52]. Vele collega's stemden vermoedelijk met hem in. Het *Tijdschrift voor Geschiedenis* wijdde in 1988 trouwens een themanummer aan deze problematiek en in datzelfde jaar werd in Leiden onder de titel *Geschiedenis buiten de perken* door historici (verenigd in de Stichting Vakgerichte Belangenbehartiging Historici) een collegereeks over het belang van de geschiedenis voor de andere wetenschappen op touw

gezet[53]. Een merkwaardig historisch offensief-defensief dus: Clio kwam thuis waar ze te gast was![54].

Niet alleen de grenzen tussen de wetenschappen weken echter. Ook andere grenzen werden overschreden: het geschiedtheoretische *discours* werd geïnternationaliseerd. Zeker, vóór 1960 waren er eveneens buitenlandse invloeden geweest. Fruin en Blok hadden respectievelijk naar Ranke en Lamprecht verwezen; Bussemaker en Huizinga hadden zich op de Duitse neo-idealisten beroepen; Romein en Geyl hadden zich naar het westen gewend en aansluiting bij bepaalde strekkingen in de Angelsaksische wereld gezocht. Maar dat alles was toch beperkt gebleven. Illustratief was de late doorbraak van de *Annales* in Nederland. Huizinga voerde in de jaren dertig een korte en op een misverstand stukgelopen correspondentie met Febvre en de mediëvist J.F. Niermeyer vroeg in 1946 in zijn Amsterdamse oratie de aandacht van zijn toehoorders voor het werk van de *Annales*-historici[55]. Maar daar bleef het voorlopig bij. Romein bijvoorbeeld, die in de *Annales* toch veel van zijn gading had kunnen vinden, toonde geen belangstelling voor het Franse tijdschrift. Na 1960 veranderde dit: de denkbeelden van de *Annales*, maar ook die van het Franse structuralisme, de Amerikaanse *New Economic History*, de Westduitse nieuwe sociale geschiedenis en andere buitenlandse 'scholen' leverden stof voor vele discussies[56]. Deze tendens zette zich in de jaren zeventig en tachtig door, al bleven sommigen de Nederlandse historische wereld parochialisme verwijten[57].

Een heropleving van interne discussies (over oude en nieuwe themata), een uitgebreide reflectie op de methodologie van het vak en de deeldisciplines, een groeiende aandacht voor het vraagstuk van de grenzen der geschiedenis, een grotere openheid ten aanzien van de ontwikkelingen op geschiedtheoretisch vlak in het buitenland: het waren allemaal tekenen van de stijgende interesse van de historici voor theoretische vragen over hun discipline. Maar naast deze *praktizerende* historici met belangstelling voor theorie ontstond - en dat is ongetwijfeld het meest opvallende aspect van de ontwikkelingen in de jaren tachtig - een kleine groep '*professionals*', die de theorie in het centrum van hun aandacht plaatsten.

Eindnoten:

28 Cfr. P.B.M. BLAAS, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*, Rotterdam, 1988, p.91-103 (vgl. ID., *De jacht op het verkeerde verleden. Historisch besef in Nederland, - De Groene Amsterdammer*, 9 juli 1986, p.10-11).

29 Eén voorbeeld uit de vele: B.H. SLICHER VAN BATH, *Openingsrede*, - F. VAN BESOUW e.a. (red.), *Balans en perspectief*, p.11-12.

30 K. DAVIDS e.a., *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*, Amsterdam, 1988. Cfr. M. PRAK, *Verslag van het historisch congres 'Eenheid in Nederlands verleden' (25 mei 1988), - TSG*, 14 (1988), p.352-354 en J. TOLLEBEEK, *Eerste stappen op weg naar restauratie, - De Volkskrant*, 7 mei 1988, *Het Vervolg*, p.5.

31 Ondermeer *Geschiedenistheorie*, themanrs. *Ter Elfder Ure*, Nijmegen, 2 dln., 1982-1983.

32 Cijfers uit P. DEN BOER, *Balans en perspectief*, p.19-20 en p.29, bijlage 1. In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* droeg in de jaren zeventig 20% van de artikelen deze signatuur.

33 Uit de zeer uitgebreide literatuur: H.R. HOETINK, *Het waardeoordeel in de sociale wetenschappen, - Sociologisch Jaarboek*, 5 (1953), p.5-27; TH. DE BOER en A.J.F. KÖBBEN (red.), *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen*, Bilthoven, 1974; M.C. BRANDS, *Het verkeerde verleden* en A.G. WEILER, *Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpunt-bepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme en kritisch neomarxisme, - BMGN*, 90 (1975), p.171-188 en p.189-225; P.B.M. BLAAS, *De waarde van de waardevrijheid, - Theoretische Geschiedenis*, 2 (1975), p.126-130 en E.E.G. VERMEULEN, *Waarden en geschiedwetenschap; een vergelijking van de standpunten ingenomen door H.W. von der Dunk, A.G. Weiler, M.C. Brands. Met notities over die van J.M. Romein, G. Harmsen, J.H.J. van der Pot*, Assen, 1978.

34 *Geschiedenis en Engagement*, themanr. *TvG*, 87 (1974), afl.3.

35 *Taal en geschiedenis. Over de relatie tussen taal en werkelijkheid in de geschiedwetenschap*, themanr. *Groniek*, 89-90 (1984) (voor het 'stijl-debat': p.132-150). Cfr. J. TOLLEBEEK, *Taal en Geschiedenis, - De Uil van Minerva*, 3 (1986-1987), p.115-117.

36 Ondermeer M.C. BRANDS, *Modernisering. Een bruikbaar begrip voor historici*? en P.B.M. BLAAS, *Over het continuïteitsbegrip in de geschiedwetenschap, - Theoretische Geschiedenis*, 2 (1975), p.118-126 en 6 (1979), p.122-132.

37 Ondermeer D.J. ROORDA, *Geschiedenis in de Nederlandse school, - BMGN*, 90 (1975), p.244-254.

38 Eén voorbeeld: P.W. KLEIN, *Economische geschiedenis: over theorie en historie in de economische wetenschap*, - J. VAN HERWAARDEN (red.), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*, Rotterdam, 1973, p.1-29. Ook in de oude rechtsgeschiedenis werd aandacht aan de methodologie besteed: ondermeer H. VAN DEN BRINK, *Typen van rechtshistorie*, - J. VAN HERWAARDEN (red.), *Lof der historie*, p.31-46.

39 C.P. BERTELS, *Skepsis tegenover 'de geschiedenis van de mentaliteit', - TvG*, 86 (1973), p.155-166.

40 De referaten werden gepubliceerd in *Mentaliteitsgeschiedenis*, themanr. BMGN, 98 (1983), afl.3. Daarin: P. DEN BOER, *Mentaliteitsgeschiedenis: een begripsbepaling, - BMGN*, 98 (1983), p.318-336. Vgl. D. VAN LENTE, *Mentaal-culturele geschiedenis van industriële samenlevingen: een historiografische verkenning, - TSG*, 8 (1982), p.359-388; W. FRIJHOFF, *Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis, - TSG*, 10 (1984), p.406-437 en ID., *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites*?, Nijmegen, 1984.

41 Nog een andere getuige van de belangstelling: *Mentaliteits- en ideeëngeschiedenis: theorie en methode van onderzoek*, themanr. *Aanzet*, nov. 1984.

42 Cfr. H. RIGHART, *Cultuurgeschiedenis en maatschappijgeschiedenis: contrair of complementair?, - Theoretische Geschiedenis*, 15 (1988), p.431-443.

43 Cfr. D.J. ROORDA, *Sociale geschiedenis: een situatieschets*, - J. VAN HERWAARDEN (red.), *Lof der historie*, p.47-83.

44 W. FRIJHOFF, *Tien jaar maatschappijgeschiedenis: kritische overwegingen bij een lustrum*, - M. BAUD (red.), *Geschiedenis & Maatschappij. Tien jaar historisch onderzoek in Rotterdam*, Rotterdam, 1988, p.1-15.

45 Ondermeer K. VAN BERKEL, *Renaissance der cultuurwetenschap*, Leiden, 1986 en ID., *Over eigentijdse cultuurgeschiedenis*, Heerlen, 1987. Cfr. de kritiek van W. FRIJHOFF, *Geschiedenis als cultuur, - TvG*, 102 (1989), p.88-90.

46 Ondermeer E.E.G. VERMEULEN, *Kennen door zien. Ooggetuigenis als bron van kennis voor journalist en historicus*, Assen, 1984; W. FRIJHOFF, *Cultuur en mentaliteit: over sporen, tekens en bronnen*, - F. VAN BESOUW e.a. (red.), *Balans en perspectief*, p.189-204 en R. DEKKER, *Egodocumenten: een literatuuroverzicht, - TvG*, 101 (1988), p.161-189. Presser had overigens ook al de waarde van egodocumenten onderkend: ondermeer J. PRESSER, *Memoires als geschiedbron* en ID., *Clio kijkt door het sleutelgat, - Uit het werk van dr. J. Presser*, Amsterdam, 1969, p.277-282 en p.283-293.

47 Ondermeer J.J.A. MOOIJ en E. IBSCH (red.), *Literatuur en geschiedenis*, themanr. *Spektator*, 16 (1986-1987), nr.1 en het breed opgevatte artikel van P.H.H. VRIES, *Geschiedbeoefening, historisme en positivisme. Een overzicht van intenties, pretenties en misverstanden in de debatten over de aard van de huidige sociaalwetenschappelijke geschiedbeoefening, - Theoretische Geschiedenis*, 12 (1985), p.141-177. De relatie geschiedenis-sociologie kreeg ook in de jaren zestig zeer veel aandacht: ondermeer G.W. LOCHER, *Geschiedenis en de andere sociale wetenschappen, - TvG*, 76 (1963), p.1-13 en D. VAN ARKEL, *Clio en Minerva. Sociale geschiedenis en sociale wetenschap*, Leiden, 1967.

48 W. FRIJHOFF, *Tien jaar maatschappijgeschiedenis*, p.2.
49 Uit de vloed van literatuur: *Historiserende antropologie in Nederland*, themanr. TSG, 6 (1980), nr.2 (cfr. ook *Historiserende antropologie in discussie, - TSG*, 7 (1981), p.265-288); R. VAN OS, *Cognitieve antropologie en mentaliteitsgeschiedenis: een terreinverkenning, - TSG*, 11 (1985), p.349-366; H. DAALDER, *Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis, - BMGN*, 90 (1975), p.226-243; A. CHORUS, *Geschiedenis als makro-psychologie. Het probleem der wetenschappelijke methode, - TvG*, 87 (1974), p.1-15 en M. VAN ELTEREN, *Schets van een historiserende socio-psychologie: een mogelijk vruchtbare verbintenis tussen geschiedenis en psychologie, - Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.J.F.M. van den Eerenbeemt*, Tilburg, 1986, p.19-42.
50 Cfr. *supra* hf. I, par.5 en hf.VI, par.6.
51 Cfr. ondermeer K. VAN BERKEL, *De historisering van de wetenschapsfilosofie, - TvG*, 101 (1988), p.525-545.
52 F.R. ANKERSMIT, *Geschiedenis, historiciteit en wetenschapsbeoefening, - TvG*, 101 (1988), p.503.
53 *Clio in tel: de historiciteit van de wetenschap*, themanr. *TvG*, 101 (1988), afl. 4 (waarin ook de in de vorige noten aangehaalde artikelen van Van Berkel en Ankersmit verschenen) en *Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor andere wetenschappen, politiek en beleid en cultuur*, Leiden, 1989.
54 Dit is een parafrase van de titel die B. Verschaffel aan zijn bespreking van de Gentse *Chambres d'Amis*-tentoonstelling (1986) gaf: *Kunst komt thuis waar ze te gast is* (B. VERSCHAFFEL, *De Glans der Dingen. Studies en kritieken over kunst en cultuur*, [Gent], 1989, p.63-68).
55 J.F. NIERMEYER, *Her-oriëntatie van onze mediëvistiek*, Groningen, 1946. Voor Huizinga: cfr. *supra* hf.IV, inl.
56 Cfr. ondermeer W. PREVENIER, *L'école des 'Annales' et l'historiographie néerlandaise, - Septentrion*, 7 (1978), p.47-54.
57 Zo bijvoorbeeld bijzonder scherp in R.T. GRIFFITHS, *Economische ontwikkeling in industrieel Europa*, - F. VAN BESOUW e.a. (red.), *Balans en perspectief*, p.147-165. Vgl. de heel anders geaarde opmerkingen van E.H. KOSSMANN, *Kantelend geschiedbeeld, - BMGN*, 99 (1984), p.61-62.

3. De prijs van het succes: theorie buiten het atelier

Deze autonome en geprofessionaliseerde theoretische geschiedenis kende een explosieve groei, mede door de hoge produktiviteit van haar beoefenaars en door de uitbouw van een eigen infrastructuur.

Sinds 1974 publiceerde de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam het tijdschrift *Theoretische Geschiedenis*, dat - zeker na de uitbreiding van 1981 - het belangrijkste discussieplatform voor de theoretici werd[58]. Het begrip 'theoretische geschiedenis' werd (en wordt) door de redactie van dit tijdschrift overigens zeer ruim opgevat: behalve de theorie, filosofie en methodologie van de geschiedenis vielen (en vallen) er ook de geschiedenis van de geschiedschrijving, de ideeëngeschiedenis, de politieke theorie en de theoretische reflectie op aanverwante wetenschappen (recht, sociologie, antropologie...) onder. De redactie steunde daarbij wellicht op Romeins conceptie van de theoretische geschiedenis. Ondanks haar theoretische vaagheid bleek die conceptie in de praktijk goed te werken: het tijdschrift ademde een eigen geest[59]. Doordat de redactie een middenweg tussen de theorie en de empirie nastreefde, slaagde zij er bovendien in een ruim publiek aan te trekken. In 1984 stond het tijdschrift model bij de oprichting van de Belgische tegenhanger, *De Uil van Minerva*.

Hoe succesvol deze theoretische geschiedenis was, bleek uit het feit dat in vijf jaar tijd niet minder dan drie inleidingen tot de geschiedfilosofie verschenen. In 1984 publiceerde de in Groningen docerende F.R. Ankersmit zijn *Denken over geschiedenis*, waarin een overzicht van de belangrijkste vraagstukken en standpunten uit de (speculatieve en) kritische geschiedfilosofie werd gepresenteerd. Mede door de stilistische helderheid, de internationale oriëntering en de breedheid van de thematiek en ondanks een aantal schoonheidsfoutjes kreeg dit boek - anders toch dan de synthese van Von der Dunk - onmiddellijk na de verschijning het cachet van een standaardwerk[60]. De Nijmeegse geschiedfilosoof W.J. van der Dussen (sinds kort verbonden aan de Open Universiteit) schreef zowel in 1986 als in 1988 een inleiding tot de filosofie van de geschiedwetenschap(pen). De actieradius van deze publikaties was minder groot. De wat geforceerd klinkende apologie van de geschiedfilosofie en de aanvechtbare keuze van de behandelde filosofen maakten de inleiding uit 1986 minder waardevol dan het evenwichtig gecomponeerde boekje uit 1988[61].

Naast deze handboeken werden echter ook enkele belangrijke monografieën gepubliceerd[62]. Ankersmit verdedigde in een opmerkelijk en gedurfd proefschrift (en in talloze artikelen) een narratief idealisme[63]. Zijn analyse van de geschiedschrijving (in al haar vormen: als verhaal, als betoog of als karakterisering van een bepaalde periode of van een zeker historisch fenomeen) vertoonde veel overeenkomsten met Huizinga's theorie van de 'geschiedenis als vormgeving', maar bevatte ook elementen uit het perspectivisme en het radicale historis-

me van Foucault[64]. Centraal in zijn exposé stond de vraag hoe de historicus de ongelijksoortige historische verschijnselen ordent en samenhang verleent. Die ordening en samenhang ontstaan, aldus Ankersmit, in de historische *narratio's* (of 'narratieve substanties'): als '*colligatory concepts*' (begrippen die de op zich losse feiten samenbinden) zijn zij 'voorstellen' om (een segment van) de historische werkelijkheid 'te zien als...' (bijvoorbeeld de Renaissance of als het Herfsttij der Middeleeuwen). De in de *narratio's* gelegde samenhang is geen weerspiegeling van een samenhang in de realiteit, maar integendeel een constructie van de historicus.

Dit idee vormt - zoals in Huizinga's theorie - tegelijk het sterke en het zwakke punt van het narrativisme. Sterk, omdat de intellectuele vrijheid en zelfstandigheid van de historicus (ten aanzien van het verleden) daardoor ten volle worden gewaardeerd. Maar zwak, omdat aldus de geloofwaardigheid van het narrativisme met name bij de praktizerende historici wordt ondermijnd. Immers: indien de *narratio's* (weliswaar door de samengebonden feiten in de historische realiteit verankerde) constructies van de historicus zijn, hoe kan dan worden uitgemaakt welk 'voorstel' het meest objectieve is? Of zijn de *narratio's* volstrekt onvergelijkbaar? Ankersmit loste dit probleem op door de invoering van het begrip 'relatieve objectiviteit'. In dat begrip wordt de objectiviteit van de *narratio* met haar reikwijdte ('*scope*') in verband gebracht. Die *narratio* die een maximum aan samenhang aan een zo groot mogelijk aantal historische verschijnselen weet te geven, wordt als de beste gekwalificeerd. Het lijkt er echter op dat deze pragmatische oplossing het probleem alleen maar verschuift. Want hoe kan dit criterium worden geoperationaliseerd? En vooral: niet de *breedte* van de gegeven samenhang, maar wel de *aard* ervan telt. Reductionistische theorieën genereren een maximum aan samenhang, maar verdienen zij de voorkeur?

In de uit 1985 daterende studie *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* van A.A. Van den Braembussche, verbonden aan de Erasmus Universiteit, werd niet alleen een heel ander geschiedfilosofisch standpunt verdedigd, maar ook een ander type geschiedfilosofie[65]. De kern van het betoog bestond immers in het door de auteur gemaakte onderscheid tussen de 'apragmatische' en de 'pragmatische' geschiedfilosofie. 'Apragmatisch' is elke geschiedfilosofie die zich - zoals ondermeer het narrativisme - beperkt tot een reflectie op de van de diverse onderzoeksoperaties geabstraheerde resultaten van het historisch onderzoek en op basis van die analyse tot een 'eeuwige logica' van de historische kennis komt. Een dergelijke niet-empirische en statische geschiedfilosofie vervreemdt de theorie van de prak-

tijk. Slechts een empirische, dynamische en contextuele geschiedfilosofie kan die aliënatie opheffen. En dat is, aldus Van den Braembussche, precies wat de 'pragmatische' geschiedfilosofie tracht te bereiken door zowel de 'infrastructuur' (de groeistadia van het onderzoek) als de 'suprastructuur' (het aan het publiek gepresenteerde eindprodukt) in de geschiedfilosofische reflectie te betrekken[66].

Zo ondernam Van den Braembussche zelf - in navolging van ondermeer G.G. Iggers - een poging om in de (westerse) geschiedbeoefening een aantal paradigmata te onderscheiden. Zijn historiografische en sociologische reconstructie van deze paradigmata mondde als bij toverslag uit in een wijsgerige rechtvaardiging van de maatschappijgeschiedenis, die hij onderwierp aan een aantal integratiepostulaten (waaronder de integratie van de verklarende en de beschrijvende benadering van het verleden). Die rechtvaardiging deed vreemd aan in een boek waarin de 'apragmatische' geschiedfilosofen werd verweten in hun algemeen geachte theorieën uiteindelijk slechts een specifieke vorm van geschiedschrijving te legitimeren. Er rezen overigens nog meer vragen bij de lectuur van dit werk, vragen over de in het verdedigde standpunt geïmpliceerde verregaande grensvervaging tussen de studie van de historiografie en de wetenschapsfilosofie, over de slordigheid waarmee de verschillende richtingen in de 'apragmatische' geschiedfilosofie werden gekarakteriseerd, over de onbestemdheid van het gehanteerde paradigma-begrip en tenslotte over de onbevredigende oplossing van het probleem van de incommensurabiliteit tussen de verschillende paradigmata.

De voorlopig laatste studie in deze rij is *De constructie van het verleden*, het proefschrift waarop de als socioloog opgeleide Ch. Lorenz in 1987 promoveerde[67]. Het pièce de resistance van dit uiterst toegankelijke (en met veel gevoel voor humor geschreven) boek wordt gevormd door een uitvoerige analyse van de belangrijkste historische verklaringsmodellen. Lorenz ging daarbij behoedzaam op zoek naar een 'derde weg' tussen de positivistische modellen (het *covering law model* en zijn soepele variant, het probabilistische model) en de modellen uit de hermeneutische traditie (waaronder het narrativisme). Die 'derde weg' vond hij in twee door historici veelvuldig gehanteerde verklaringsschema's: het abnormalistische model (wat wordt verklaard, is datgene wat van de 'normale' gang van zaken afwijkt) en het vergelijkende model (waarbij concurrerende oorzakelijke verklaringen door het geven van tegenvoorbeelden worden geëlimineerd). In beide modellen, zo stelde hij vast, spelen de door de historicus aangehangen waarden een belangrijke rol. Daardoor werd ook hij - net als Ankersmit - met het probleem van de waardevrijheid en

de objectiviteit geconfronteerd. Anders dan Ankersmit echter streefde hij niet naar een positieve opvulling van het objectiviteitsbegrip. Hij fundeerde de objectiviteit op de argumentatiedwang en op de wederzijdse kritiek van de wetenschapsbeoefenaars, op de kritiek van de concurrentie dus: '*Variety of opinion is necessary for objective knowledge*'[68]. Zijn pleidooi voor de institutionalisering van een pluralistische wetenschapsbeoefening sloot daar naadloos bij aan.

Dit intelligente boek bracht veel winst: de accentuering van het belang van het 'contrast-denken' (zoals in het abnormalisme) voor de historische praktijk en de ondermijning van een bij vele historici populair verklaringsmodel als het intentionalisme (het motief-gerichte verklaren) zijn slechts enkele dividenden. Het grootste bezwaar dat tegen deze studie kan worden ingebracht, betreft de hoofdrol die Lorenz aan het verklaren in de geschiedbeoefening toekent. Het is de vraag of hij deze rol niet overschat. Want is de historische verklaring wel een specifieke, van de historische descriptie te onderscheiden activiteit? Dat probleem stelt zich bijzonder scherp in het geval van de biografie, een genre dat sinds kort wordt gerevalueerd[69]. De factoren die ter verklaring van de beschreven daden of standpunten van de gebiografeerde worden aangehaald, zijn geen buiten-biografische elementen, maar maken deel uit van de levensbeschrijving zelf. Dat geldt *mutatis mutandis* ook voor veel cultuurhistorisch onderzoek. Het lijkt er dus op dat het door Lorenz afgeschoten narrativistische model, waarin de verklaring precies in de narratio wordt opgesloten, minstens een deel van de historische praktijk dekt.

In de studies van Ankersmit, Van den Braembussche en Lorenz werd de verhouding tussen de geschiedenis en de aanverwante disciplines telkens anders bepaald. Ankersmit bracht de historie in de buurt van de literatuur. Dat geldt overigens ook voor I.N. Bulhof-Rutgers. Bij herhaling trachtte zij in haar taalfilosofisch geïnspireerde werk het verhalende karakter van de geschiedbeoefening aan te tonen. Zij beriep zich daarbij ondermeer op het hermeneutische oeuvre van H.G. Gadamer en op het revolutionaire *Metahistory* (1973) van H. White, een boek dat ook bij Ankersmit op een enthousiaste ontvangst kon rekenen[70]. Van den Braembussche en Lorenz daarentegen omschreven de geschiedenis - weliswaar elk vanuit een ander standpunt - als een sociale wetenschap. Lorenz ging daarbij het verst: radicaal poogde hij '*de historisch gegroeide, maar systematisch niet te funderen scheidsmuren tussen de geschiedenis en de andere sociale wetenschappen te slopen*'[71]. Deze uiteenlopende posities in de discussie over de grenzen van de geschiedenis hielden verband met de uiteenlopende historiografische oriëntering van deze theoretici. Zo-

wel Ankersmit als Bulhof-Rutgers kozen hun voorbeelden vooral uit de ideeën- en intellectuele geschiedenis (een onderzoeksterrein waarop zij zelf werkzaam waren en zijn); Van den Braembussche en Lorenz daarentegen gingen bij de sociale (en in mindere mate bij de politieke) geschiedenis te rade. De historiografische pluriformiteit werkte dus in het demarcatievraagstuk door.

De publikatie van deze monografieën bevestigde wat hierboven werd opgemerkt: de geschiedtheorie werd een autonome, geprofessionaliseerde discipline. Zij werd een specialisme op zichzelf, met alles wat bij een specialisme hoort: een eigen tijdschrift, eigen 'klassiekers' en referentiewerken en op institutioneel vlak eigen docenten, hoofddocenten en hoogleraren. Dit kwam (en komt) de kwaliteit van de nieuwe deeldisciplines uiteraard ten goede: er werd (en wordt) getheoretiseerd op een niveau waar Romein in 1946 nog niet van had durven dromen. En zoals de praktizerende historici na 1960 steeds meer zicht trachtten te krijgen op de methodologische vernieuwingen in het buitenland, zo keken ook de theoretici van de jaren tachtig over de grenzen. Niet alleen de recente internationale tendensen (zoals vertegenwoordigd in het werk van L. Mink, W.H. Walsh, Th. Nipperdey, H.-U. Wehler, J. Kocka...) worden in het eigen denken geïntegreerd, maar ook de klassieke geschiedfilosofen (J.G. Droysen, W. Dilthey, R.G. Collingwood...) worden gelezen of herlezen[72]. Die openheid is een teken van vitaliteit.

Die vitaliteit blijkt eveneens uit de veelvuldige polemieken tussen de theoretici. Deze - nu eens gentlemanlike, dan weer grimmig gevoerde - polemieken werden en worden niet alleen op de bladzijden van *Theoretische Geschiedenis* uitgevochten. Ook algemene tijdschriften als het *Tijdschrift voor Geschiedenis* of de *Bijdragen en Mededelingen* laten de theoretici graag debatteren. Dit wijst op de populariteit van het specialisme, een populariteit die eveneens valt af te lezen uit de verkoopcijfers van de publikaties.

Toch lijkt ook de theoretische geschiedenis niet te kunnen ontsnappen aan de kwalen van elk specialisme. De beperkte leesbaarheid van vele bijdragen en de groeiende exclusiviteit (het '*ons kent ons*'-syndroom) wijzen in die richting. Die exclusiviteit nam soms de vorm aan van een onbarmhartige kritiek op de '*conceptuele zandstormen*' in het geschiedtheoretische werk van de praktizerende historici[73]. Ook al was die kritiek vaak terecht, zij zette kwaad bloed en bevorderde de samenwerking tussen de praktizerende historici en de professionele theoretici in elk geval niet. De historici reageerden immers verontwaardigd op die kritiek en slingerden de theoretici het oude anti-theoretische verwijt naar het hoofd: wie nooit in een ar-

chief heeft gewerkt of zich nooit in de bronnen heeft verdiept, begrijpt niets van de historische praktijk en heeft dus zeker niet het recht de historicus de les te lezen.

Dit verwijt dringt - in al zijn eenvoud en vereenvoudiging - tot de kern van het probleem door: de relatie tussen de theorie en de praktijk. Het belangrijkste bezwaar tegen de autonome theoretische geschiedenis betreft inderdaad precies het autonome karakter ervan. De kloof tussen theorie en praktijk wordt onmiskenbaar steeds wijder en dat wekt begrijpelijkerwijze bij vele praktizerende historici irritatie op. Op het in mei 1987 te Amsterdam georganiseerde symposium *Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus* (een teken aan de wand!) luchtten verscheidene historici hun hart. Congresinleider Kossmann deed dat hoffelijk: '*Zij* [*de theoretici*] *spreken met elkaar zoals historische demografen of numismaten of diplomatici met elkaar spreken, in hun eigen vaktaal, op basis van de door hen bestudeerde, aan hun specialisme eigen autoriteiten. Mij dunkt dat wat voor de historische demografie of de oorkondenleer heel goed aanvaardbaar is, dat voor de geschiedtheorie niet is... Wij, de eenvoudige geschiedschrijvers, moeten het de theoretici niet te gemakkelijk maken ook al vinden wij hen aangename en interessante persoonlijkheden... Twist met hen, twist met hen, twist niet met mate*'. Zijn collega P. den Boer gebruikte krasser taal. Hij klaagde trouwens ook de (vermeende) arrogantie van de theoretici aan: '*Theorie moet in het atelier, maar wel met inachtneming van omgangsvormen*'[74]. De grootste uitdaging voor de theoretische geschiedenis, geboren uit de behoefte de grondslagen en de waarde van de historische praktijk te verhelderen, vormt heden ten dage dus paradoxaal genoeg het herstel van de band met deze praktijk.

Eindnoten:

58 Het Instituut voor Theoretische Geschiedenis van de Amsterdamse Universiteit had reeds vanaf 1966 een bescheiden *Bulletin* uitgegeven.

59 Voor Romeins conceptie: cfr. *supra* hf.V, par.6.

60 F.R. ANKERSMIT, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen, 1984. Cfr. P.B.M. BLAAS, *Narrativistische geschiedtheorie: een overtuigend alternatief?, - TvG*, 99 (1986), p.44-49.

61 W.J. VAN DER DUSSEN, *Filosofie van de geschiedenis: een inleiding*, Muiderberg, 1986 en ID., *Filosofie van de geschiedwetenschappen*, Leiden, 1988.

62 Een uiterst lezenswaardig overzicht biedt C. TROMPETTER, *Nederlandse geschiedfilosofie anno 1987, - Over nut en nadeel*, p.117-132.

63 Ondermeer F.R. ANKERSMIT, *Het narratieve element in de geschiedschrijving, - TvG*, 91 (1978), p.181-213; ID., *Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit, - BMGN*, 96 (1981), p.453-474 en het proefschrift ID., *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*, Den Haag-Boston-Londen, 1983. Cfr. de discussies in *TvG*, 97 (1984), p.169-194 en p.555-561 en 98 (1985), p.56-61.

64 Voor Huizinga's theorie: cfr. *supra* hf.IV, par.4.

65 A.A. VAN DEN BRAEMBUSSCHE, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis*, Baarn, 1985. Cfr. J. TOLLEBEEK, *Pragmatische geschiedfilosofie, - De Uil van Minerva*, 2 (1986), p.161-166.

66 Deze terminologie werd door Van den Braembussche gehanteerd in F.R. ANKERSMIT en A.A. VAN DEN BRAEMBUSSCHE, *De huidige geschiedfilosofie onderschat de rol van de taal bij de vormgeving van ons inzicht in het verleden, - Taal en geschiedenis*, p.15.

67 CH. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel-Amsterdam, 1987. Cfr. de discussie in BMGN, 103 (1988), p.399-424.

68 Dit is één van de twee aan P.K. Feyerabends *Against Method* (1975) ontleende motto's van het boek.

69 Slechts één getuige daarvan: *De biografie*, themanr. *TSG*, 15 (1989), nr.1 (met daarin trouwens bijdragen van Van den Braembussche en Lorenz).

70 Ondermeer I.N. BULHOF-RUTGERS, *Imagination and interpretation in history*, - L. SCHULZE en W.W. WETZELS (uitg.), *Literature and History: Literary Form and Historical Understanding*, New York-Londen-Langham, 1983, p.3-27 en I.N. BULHOF-RUTGERS, *Geschiedenis - verhaal of wetenschap?, - Taal en geschiedenis*, p.76-93.

71 CH. LORENZ, *Theorie, geschiedenis en sociologie, - Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 7 (1980), p.845-879; ID., *Heeft de geschiedwetenschap een identiteit?, - Op weg naar een onderwijsgeschiedenis*, Den Bosch, 1982, p.25-37 (citaat p.37) en ID., *De onweerstaanbare opmars van de historisch sociale wetenschap, - Theoretische Geschiedenis*, 13 (1986), p.58-71.

72 Ondermeer F.R. ANKERSMIT (uitg.), *Knowing and telling history: the Anglo-Saxon debate*, beiheft *History and Theory*, 25 (1986) en W.J. VAN DER DUSSEN, *History as a science. The philosophy of R.G. Collingwood*, Den Haag, 1981.

73 Een voorbeeld: de bespreking van *De organisatie van het verleden* door CH. LORENZ, *Tussen zandbank en woestijn: Von der Dunks omzwervingen in het land van de theoretische geschiedenis, - Theoretische Geschiedenis*, II (1984), p.41-55.

74 E.H. KOSSMANN, *Openingswoorden* en P. DEN BOER, *Theorie in het atelier, - Over nut en nadeel*, p.9-13 (citaat p.13) en p.65-70 (citaat p.68).

Balans en perspectief

1. De toga van Fruin

Van een kloof tussen theorie en praktijk was er in de eeuw die tussen 1860 en 1960 verliep, slechts zelden sprake. Deze vaststelling roept de vraag op naar de betekenis voor de geschiedbeoefening van het geschiedtheoretisch denken in de betrokken periode. Die betekenis ligt in het sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw gegroeide geloof dat de historie - ondanks haar verwantschap met de literatuur, de politiek of wat dan ook en ondanks haar verankering in de levensbeschouwing van haar beoefenaars - een *wetenschap* is en dat het belangrijk is dit wetenschappelijke karakter voortdurend aan te scherpen en tegen elke mogelijke aanval in bescherming te nemen. Dit geloof heeft ertoe geleid dat de geschiedenis in Nederland geleidelijk en haast onmerkbaar is uitgegroeid tot een volwaardige universitaire discipline, gedragen door een elementaire ethiek en een steeds verfijnder methode.

Deze ethiek en methode hangen ten nauwste samen en zijn gebaseerd op '*een brede consensus over wat beslist niet binnen de geschiedwetenschap is toegestaan*'[1]. Of positiever uitgedrukt: op een brede consensus over een aantal stelregels, die kunnen worden samengevat in het gebod elke bewering in het geschiedverhaal met redelijke en controleerbare argumenten te staven. Door deze argumentatiedwang en de daarmee samenhangende open discussie onderscheidt de wetenschap zich immers van de ideologie. Wil de geschiedbeoefening zich dus als wetenschap profileren, dan zal zij zich aan dit basisprincipe, dat de wetenschap ook eenheid verleent, moeten houden.

Deze consensus is het resultaat van een lang bewustwordingsproces. Fruins weigering begrippen als 'ultramontaanse', 'gelovige' of 'ongelovige historische kritiek' nog langer als zinvolle begrippen te aanvaarden, was een eerste stap in die richting. Zij kreeg in de daaropvolgende decennia vaste vorm, ondermeer in Geyls overtuiging dat de ware geschiedschrijving slechts in het rijk van de rede kan bloeien en in Lorenz' pleidooi voor een institutionalisering van de wetenschappelijke discussie. Een essentieel onderdeel van deze

discussie is de methodologische controle. Die controle is in de voorbije eeuw steeds complexer geworden doordat de methodologie zelf pluriform is geworden. Die pluriformiteit is op haar beurt het gevolg van het uitdijen van de historische thematiek, een groeiproces dat door Blok werd ingezet, door de 'epigonen', Huizinga en Romein werd gestimuleerd en na 1960 tenslotte accelereerde.

Bij de geschiedenis van deze consensus moeten enkele kanttekeningen worden gemaakt. In de eerste plaats dit: zoals de verwetenschappelijking van de historische praktijk zelf geen rechtlijnig proces is geweest, zo heeft ook het geloof in het wetenschappelijke karakter van de geschiedenis zich op een grillige manier ontwikkeld. Bij Fruin en Blok leefde het krachtig. Hun liberaal-positivisme, geïnspireerd op de zegetocht van de natuurwetenschappen, die door hun apolitieke strekking trouwens een paradigmatische functie vervulden, was een optimistische theorie. Maar na 1900 brak een nerveus tijdperk aan, dat werd gekenmerkt door onvrede met het oude model en twijfel aan de bestaande zekerheden, ook in de historie. Bussemaker, maar vooral de 'epigonen' Kernkamp en Colenbrander stelden vragen bij een ongenuanceerd geloof in de wetenschap. Weldra vervoegde Huizinga zich bij hen. Allen hadden zij kritiek op het ongerichte '*in de klei morsen*' van velen van hun collega's. Romein en Geyl, beiden geëngageerde historici, stelden bovendien de kloof tussen de verwetenschappelijkte geschiedbeoefening en het maatschappelijke leven aan de kaak.

Deze uitgebreide kritiek mag niet worden verdoezeld. Maar tegelijkertijd moet worden erkend dat géén van deze critici terug wou naar het vóór-wetenschappelijke stadium. Daarvoor was de overgeërfde wetenschapszin te sterk. De kritiek betrof uiteindelijk slechts de uitwassen van de verwetenschappelijking: de historische detailhandel, de ongebreidelde verkruimeling van het onderzoek, het gebrek aan een gerichte vraagstelling, de vergruizing van het historiebeeld, de sociale blindheid van de academici. Dat het geloof in het wetenschappelijke karakter van de geschiedenis bleef leven, bleek alleen al hieruit: aan de 'materiële' infrastructuur die vooral door de organisator Blok ter versteviging van dit wetenschappelijke karakter was uitgebouwd, werd nooit geraakt. Dat precies Romein, wiens diagnose van het sciëntisme nog tot op de huidige dag als vertrekpunt voor veler kritiek op de verwetenschappelijking dient, tot de erkenning kwam dat de Nederlandse geschiedbeoefening uit '*de toga van Fruin*', symbool voor de wetenschappelijke historiografie, was voortgekomen en daarmee zijn instemming betuigde, is echter wel het meest tekenende bewijs. Fruins erfenis werd aanvaard.

Een tweede kanttekening betreft de oorsprong van de verwetenschappelijking en van het geloof in het wetenschappelijke karakter van de geschiedenis. Aan die oorsprong kleeft een merkwaardige paradox. Want terwijl het pleidooi voor een wetenschappelijke geschiedbeoefening de emancipatie van de geschiedenis ten aanzien van de politiek omvatte, ontsprong dat pleidooi juist aan buiten-wetenschappelijke, politieke motieven. De 'zuivere historie' groeide met andere woorden vanuit ideologische behoeften en verwachtingen. In het denken van Fruin kreeg deze interne spanning vorm in de hoop dat een gedepolitiseerde en exacte geschiedbeoefening tot de nationale conciliantie en politieke pacificatie zou bijdragen. Zijn herhaalde aansporing in de historie te streven naar onpartijdigheid - of: bovenpartijdigheid - was onmiskenbaar de neerslag van dat verlangen en tegelijkertijd een aanduiding van zijn geloof in de mogelijkheden van het liberalisme en van de liberale geschiedschrijving. Die verstrengeling van pragmatische motieven en wetenschappelijke idealen was overigens geen Nederlandse eigenaardigheid. De oprichters van de Belgische *Revue d'Histoire ecclésiastique* (1900), de Leuvense hoogleraren A. Cauchie en P. Ladeuze, vroegen de medewerkers van hun tijdschrift geen dogmatisch-kerkelijke, maar wetenschappelijke bijdragen. Niet als '*ancilla theologiae*', maar als vrije wetenschap zou de katholieke geschiedbeoefening de Kerk immers grote diensten in haar strijd tegen het ongeloof kunnen bewijzen[2].

Terug naar Fruin: de in zijn pleidooi voor een wetenschappelijke historiografie vastgestelde paradox toont hoezeer dat pleidooi van een sciëntistische variant van de *l'art pour l'art*-opvatting verschilde. Maar uit zijn historische studies blijkt eveneens dat dat pleidooi niet tot de geschiedtheoretische pendant van één bepaalde en dus beperkte politieke opvatting valt te reduceren. Die studies zijn - dat valt niet te ontkennen - door een specifieke politieke opvatting gekleurd (Oranje - de ene natie - de politieke vrede), maar zij openbaren ook de meerwaarde van de eraan ten grondslag liggende visie op de taak van de historicus. Die meerwaarde ligt vervat in de voortdurend ondernomen poging het verleden onpartijdig te benaderen. Dat onpartijdigheidsstreven maakt de interne dynamiek van de wetenschap uit en vormt de basis van de hierboven beschreven consensus.

Het grillige verloop van de groei van deze consensus en de politieke oorsprong van het geloof in het wetenschappelijke karakter van de geschiedbeoefening wijzen er duidelijk op dat het geschiedtheoretische denken niet zo eenvoudig functioneert als gewoonlijk wordt aangenomen. In de inleiding (en in het tweede motto) van deze studie werd reeds het vermoeden uitgesproken dat er achter geschiedtheo-

retische ideeën, die wel eens de indruk kunnen wekken *Fremdkörper* in het eigenlijke werk van de historicus te zijn, een reeks gevechten, overwinningen, wonden, overheersingen en dienstbaarheden schuilgaan. Of nog: dat de ontwikkeling van de geschiedtheorie niet alleen impulsen van binnenuit, maar ook van buitenaf kent. Dit vermoeden van tweesporigheid werd tijdens het onderzoek voortdurend bevestigd: de geschiedtheoretische opvattingen van Fruin, Blok, Bussemaker, Brugmans en alle anderen die in dit onderzoek werden betrokken, blijven onbegrijpelijk zolang de inhoud en de strekking van deze opvattingen niet in een functioneel verband met de historische praktijk, de globale ordening van het menselijke kennisveld of de in de politieke en culturele *Umwelt* geleverde strijd worden gebracht. Het wordt tijd de balans van deze functionele relativiteit op te maken.

Een eerste functie die de geschiedtheoretische reflecties met name ten aanzien van de historische praktijk uitoefenden, was een *programmatische*. Verschillende historici schreven 'manifesten', waarin een nieuwe vorm van geschiedschrijving en meestal ook een nieuwe historische thematiek werden geïntroduceerd. Blok deed in zijn beide oraties en in zijn toelichting bij zijn Leidse rede de noodzaak aan en de inhoud van een sociale geschiedenis uit de doeken. Op vele punten programmatisch waren tevens de beschouwingen die Bussemaker over de algemene geschiedenis en Kernkamp en Brugmans over de sociale en economische geschiedenis en over de contemporaine geschiedenis ten beste gaven. Dat geldt ook voor het (minder systematische en daardoor minder op de voorgrond tredende) pleidooi dat Huizinga vanaf 1909 hield voor een geschiedschrijving van de zeventiende eeuw die niet alleen op de artistieke relicten uit die eeuw zou berusten. Of deze theoretische programma's ook werkelijk werden gerealiseerd, was mede afhankelijk van externe factoren. In het geval van Blok werd het programma slechts ten dele uitgevoerd omwille van zijn vrees door een sociale geschiedenis de politieke sociaaldemocratie in de kaart te spelen. In het geval van Huizinga daarentegen stimuleerde zijn kritiek op het cultuurverval in de jaren dertig de realisatie van zijn programma.

In andere geschiedtheoretische teksten werd echter precies een bestaande historische praktijk gerechtvaardigd en werd die praktijk met epistemologische redenen omkleed en onderbouwd. Die *legitimatie*drang doortrok bijvoorbeeld Fruins oratie, waarin de conciliantie-historiografie werd verantwoord, en Romeins uit 1937 daterende opstel over *Zekerheid en onzekerheid*, waarin het marxistische perspectief op de geschiedenis van een kentheoretische ondergrond

werd voorzien. In beide gevallen speelde de theoretische reflectie echter ook een programmatische rol: programma en legitimatie waren twee zijden van één zelfde medaille. Zeer duidelijk legitimerend daarentegen waren de geschiedtheoretische beschouwingen van de Groot-Nederlander Geyl, die het politieke karakter van zijn Groot-Nederlandse historiografie zocht te rechtvaardigen door een ongesystematiseerde theorie over de onvermijdelijkheid en de wenselijkheid van een wederzijdse *liaison* tussen historie en politiek.

Behalve een programmatische en een legitimerende functie vervulden de geschiedtheoretische teksten tussen 1860 en 1960 nog een derde functie ten aanzien van de historische praktijk: een EXCLUSIEVE. Meer dan eens waren de theoretische reflecties er immers op gericht alternatieve, concurrerende vormen van geschiedschrijving te diskrediteren en uit het historiografische paradijs te verbannen. Fruin viseerde in zijn oratie, maar ook in vele andere teksten, zowel de historici wier politieke kleur te duidelijk uit hun geschriften sprak als de geschiedschrijvers die de literaire kracht van hun werk te hoog in hun waardenhiërarchie plaatsten. Blok trachtte in 1902 en in 1908 in *Onze Eeuw* de marxistische historici uit de geschiedenis te weren. Colenbrander verwees onder invloed van Nietzsche en Von Treitschke de detailanalysten uit het domein van de levende historie. Voor Huizinga waren de historici die niet voldoende losheid ten aanzien van het heden behielden geen echte historici, terwijl zijn leerling Romein juist het maatschappelijke engagement als een *conditio sine qua non* voor een volwaardige historicus opvatte en daarom de 'liberale' historici en kunsthistorici, die niet aan dit criterium beantwoordden, als mindere historici aanzag. Geyl tenslotte, sprak na 1945 over collega's die het verleden schematiseerden, niet langer als historici maar als filosofen. Dit veelvuldig voorkomende uitsluitingsverlangen verklaart waarom de theoretische beschouwingen zich in deze periode veelal in een polemische gedaante vertoonden: zij waren haast per definitie tegen van de eigen historische praktijk afwijkende vormen van geschiedschrijving gericht. De aanval werd daarbij vaak als de beste verdediging beschouwd.

In een groot gedeelte van de geschiedtheoretische reflecties werd dus getracht de historische praktijk te verruimen, te rechtvaardigen of tegen 'nieuwlichters' en 'valsmunters' in bescherming te nemen. In vele teksten werd echter een fundamenteler probleem aangekaart: dat van de grenzen tussen de geschiedenis en andere intellectuele disciplines (in de ruimste zin van dat woord genomen). Dit *demarcatie*vraagstuk hing ten nauwste samen met de vraag naar de eigenheid van het vak. Velen streefden ernaar die identiteit te bevestigen door

de verschillen tussen de geschiedenis en de andere intellectuele disciplines te accentueren. De grenzen der historie werden benadrukt, hetzij met een emancipatorische bedoeling (wanneer de geschiedbeoefening trachtte los te raken - ook op institutioneel vlak - van andere praktijken), hetzij vanuit een defensieve reflex (wanneer de reeds verworven autonomie werd bedreigd). Maar ook deze medaille had twee zijden: verscheidene historici wezen precies op de verwantschap tussen de geschiedenis en andere disciplines.

Verschil en verwantschap: de bewegingsruimte tussen beide leek trouwens beperkt. Tussen 1860 en 1960 grepen in dit spel van disciplinaire grensbewaking en -overschrijding dan ook belangrijke verschuivingen plaats. Fruin en Blok benadrukten in hun theoretische overwegingen de verschillen tussen enerzijds de geschiedenis en anderzijds de politiek en de literatuur. Tegelijkertijd openden zij de grenzen tussen de historie en de natuurwetenschappen, zonder nochtans de historie geheel tot een vorm van natuurwetenschappelijk onderzoek te reduceren. Na de eeuwwende werden de rollen veelal omgekeerd. Bussemaker, Brugmans, Huizinga en anderen zetten zich af tegen een natuurwetenschappelijke, als sciëntistisch verketterde geschiedbeoefening. De verwantschap tussen historie en literatuur werd zowel bij de ‘epigonen’ als bij Huizinga, allen historici die Tachtig bewust hadden meegemaakt, een geliefd geschiedtheoretisch thema. Maar ook hier werden grenzen gesteld. Huizinga's reactie tegen de *vie romancée* was de meest opvallende uiting van de irritatie die de opdringerigheid van de literatoren bij de historici kon wekken. Deze literatoren (Verwey, Nijhoff, Ter Braak, Van Eyck ...) speelden vooral in de jaren 1895-1940 de rol van zweeppartij: hun onconventionele beschouwingen over de geschiedenis dwongen de historici tot reflectie. Maar zodra deze literatoren te diep het domein der historie binnendrongen, reageerden de historici geprikkeld. Niet alleen de verwantschap met de literatuur, ook die met de politiek was in deze jaren overigens een veelbesproken thema. Geëngageerde historici als Kernkamp, maar vooral Romein en Geyl pleitten voor een toenadering tussen historiografie en politiek. Hier werden de grenzen bijwijlen minder scherp getrokken.

De geschiedtheoretische reflecties werden echter nog op een andere manier met de politiek in verband gebracht: niet door het aftasten van de grenzen tussen politiek en geschiedenis, maar door zelf een *politiek credo* te ondersteunen. Historici trachtten inderdaad - ook in Nederland - hun politieke keuze door geschiedtheoretische overwegingen kracht bij te zetten. Zij deden dat meestal verdoken en eigenlijk indirect: door bepaalde vormen van geschiedschrijving die

duidelijk met een specifieke politieke ideologie waren verbonden, te introduceren, te rechtvaardigen of als onhistorisch te bestempelen. Fruin legitimeerde in zijn oratie dus niet alleen de conciliantie-historiografie: hij verdedigde tegelijk ook het politieke ideaal dat in die historiografie besloten lag. Blok deed in de artikelen in *Onze Eeuw* meer dan de sociaal-democratische historici uit het domein der geschiedenis weren: hij uitte daarmee tevens zijn voorkeur voor een Burkiaans gekleurde, reformistische politiek. De wens de politieke meningsvorming bij de bevolking te bevorderen is eveneens een politieke optie, zodat ook aan de herhaalde pleidooien van vitalistische historici als Kernkamp en Colenbrander voor een niets verdoezelende eigentijdse geschiedenis een politieke functie kan worden toegeschreven.

Sommige historici gingen verder: zij bestempelden hun geschiedtheoretische reflecties tot een onderdeel van een brede *cultuurkritiek*. De geschiedwetenschap functioneerde in die cultuurkritiek als symbool voor een beschavingspatroon. Tekenen van verval die in de eigentijdse historiografie werden onderkend, werden in dat geval als symptomen van een ruimer cultuurverval geïnterpreteerd. Of de regels die de geschiedschrijving werden opgelegd, werden verdedigd met een verwijzing naar hun vitaal geachte rol in de strijd om het behoud van de eigen beschaving. Een dergelijke cultuurkritische functie werd vervuld door Huizinga's diatriben in de jaren dertig tegen de partijdige en hypernationalistische geschiedschrijving en tegen het anti-historisme en door Geyls pleidooi in de jaren 1946-1960 voor een vrije en op een redelijke discussie gebaseerde geschiedbeoefening. Beide historici vochten op deze manier een cultuurstrijd uit.

Deze balans toont hoe meervoudig en gelaagd het geschiedtheoretisch denken in Nederland in de periode 1860-1960 was. De theoretische reflecties speelden vele rollen: zij functioneerden als programma's en legitimaties van een specifieke historische praktijk, als uitsluitings- en demarcatiemechanismen, als steunpunten van een politiek *credo* of als katalysators van een cultuurkritiek. De bij de aanvang van dit onderzoek gestelde vraag - de vraag hoe deze geschiedtheoretische reflecties '*tot stand zijn gekomen, als antwoord op welke behoeften, hoe ze gewijzigd en verschoven zijn, wat voor beperkingen ze in feite hebben teweeg gebracht, in welke mate ze ontdoken zijn*'[3] - vereiste precies omwille van die vermoede complexiteit een reeks breedvoerig opgezette intellectuele portretten.

Maar welke conclusie laat deze balans eigenlijk toe? Nederlandse historici bleken tussen 1860 en 1960 vooral de behoefte te hebben ongewenste, alternatieve vormen van geschiedschrijving uit het his-

torische domein te weren en de positie van hun discipline ten aanzien van andere disciplines te bepalen. Dit kan worden afgeleid uit de hoge frequentie van zowel de exclusieve als de demarcerende rol van de geschiedtheorie. Na 1960 lijkt hierin enige verandering te zijn gekomen. De pogingen voor de eigen historische praktijk een monopolie te verwerven, zijn - na een korte periode van missionaire ijver bij enkele jongeren - minder talrijk geworden. Over de pluriformiteit van de geschiedschrijving is eensgezindheid bereikt: de geschiedenis wordt in veelvoud beoefend en de meeste historici willen het daarbij laten. Het aftasten van de grenzen der geschiedenis is daarentegen ook na 1960 een wezenlijk onderdeel van de theoretische reflecties van de praktizerende historici en de professionele geschiedtheoretici gebleven.

De prioriteit die het demarcatievraagstuk tussen 1860 en 1960 genoot en nog geniet, wijst op de kwetsbaarheid van de geschiedenis en op de moeilijkheden die zij bij haar ontvoogding ten aanzien van andere disciplines ondervond en ondervindt. Vergelijkend onderzoek zal moeten uitmaken of de identiteitsbevestiging van de geschiedenis ook in andere landen (bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland) zoveel aandacht heeft gekregen en zo moeizaam is verlopen. Uit deze studie kan alvast worden geconcludeerd dat Nederlandse historici de grenzen der geschiedenis ten aanzien van de ene discipline veelal slechts konden fixeren door de grenzen ten aanzien van een andere discipline minder scherp te stellen. Hier dringt zich een wonderlijke analogie op: zoals Blok kort vóór en na de eeuwwisseling en Huizinga in de jaren dertig de identiteit van de Nederlandse natie slechts in haar openheid en haar bemiddelende rol ten aanzien van de andere naties konden vinden, zo moesten de meeste Nederlandse historici ervaren dat zij de eigenheid van de geschiedwetenschap moeilijk konden bepalen zonder toegevingen aan telkens andere disciplines. Ook in de recente vloed van geschiedtheoretische studies is dit probleem niet ‘opgelost’. Het debat over de grenzen van Fruins erfenis raakt steeds meer in het slop. Voor oude posities worden nieuwe argumenten aangedragen, maar een doorbraak wordt er niet door geforceerd.

Eindnoten:

1 Cfr. CH. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel-Amsterdam, 1987, p.253.
2 J. TOLLEBEEK, *‘L'Eglise n' a pas besoin de mensonges’. A. Cauchie et la Revue d'Histoire ecclésiastique (1900-1922), - Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, 57 (1987), p.203-208.
3 Cfr. M. FOUCAULT, *De orde van het vertoog*, Meppel, 1976, p.47-48.

2. ‘Le style c'est l'homme’

Aangezien het dispuut over de demarcatie van de geschiedenis ten aanzien van andere disciplines (met name de literatuur en de sociologie) dus steeds meer op een loopgravengevecht begint te lijken, is het

raadzaam de theoretische geschiedenis anders te oriënteren, zij het met behoud van het besef dat de historiografie een pluriform gebeuren is geworden en dat er althans op dit punt geen weg terug meer is. Het spreekt vanzelf dat hier slechts een mogelijk perspectief kan worden aangeduid, niets meer. In de Nederlandse geschiedtheorie is er één motief dat vrijwel vergeten is: de historische belangstelling. Enkel Huizinga heeft zich vanuit zijn persoonlijke en intieme betrokkenheid op het verleden aan een analyse - of eerder: aan een aftasten - van deze historische belangstelling gewaagd[4]. Mogelijk bieden precies dit motief en Huizinga's kleine fenomenologie ervan een uitweg uit de huidige impasse.

Een geschiedtheorie die de historische interesse als uitgangspunt kiest, cirkelt rond de vragen: aan welke behoeften ontspringt de historische belangstelling? Waarom worden er boeken over het verleden geschreven en gelezen? Welke (cognitieve en emotionele) drijfveren liggen aan de basis van de studie der geschiedenis?... Het is belangrijk deze vragen naar de oorsprong en de aard van de historische interesse van de vraag naar het nut van de geschiedbeoefening te onderscheiden. Bij de nutsvraag wordt ernaar gestreefd een bestaande praktijk te legitimeren (of omgekeerd, zoals Nietzsche dat deed: te wijzen op de gevaren van die praktijk). Bij de vraag naar de interesse daarentegen staan de mogelijkheidsvoorwaarden voor deze praktijk centraal. Toch is het moeilijk een strikte scheiding tussen beide te handhaven: het antwoord op de nutsvraag is veelal een rationalisatie van het antwoord op de vraag naar de oorsprong en de aard van de interesse.

Er bestaat meer dan één type historische belangstelling, afhankelijk van de finaliteit van de interesse. Aan elk type beantwoordt een specifieke benaderingswijze van het verleden. Dit verschil bepaalt op zijn beurt de aard van de geschiedschrijving of van de historische lectuur en ligt aan de basis van verschillende historiografische '*stijlen*'. Dit stijlverschil is wezenlijk, omdat een verandering van stijl tot een wezenlijk andere historische lectuur of schriftuur leidt. Of zoals Buffon het in zijn befaamde *Discours* voor de Académie in 1753 uitdrukte: '*Le style est l'homme même: le style ne peut... ni s'enlever, ni se transporter, ni s'altérer...*'[5]. Maar welke historiografische stijlen laten zich precies onderscheiden en met welk type historische interesse corresponderen zij?

De historische belangstelling kan ontspringen uit het verlangen de hedendaagse maatschappij - met haar complexe structuur en ordening op elk gebied (sociaal, politiek, cultureel...) - beter te begrijpen en daardoor ook meer vat op het maatschappelijke proces te krijgen.

Dit verlangen kan verschillende gedaanten aannemen en tot verschillende vormen van geschiedbeoefening leiden. In de eerste plaats kan het verschijnen als de wens een beter inzicht te verwerven in de eigen identiteit of in de identiteit van de natie, de klasse, de confessie... waaraan de eigen identiteit wordt ontleend. Aangezien die identiteit doorheen de geschiedenis is gegroeid en - zoals het historisme heeft geleerd - er zelfs grotendeels mee samenvalt, lag en ligt deze wens aan de basis van een belangrijk segment van de historiografie. Zowel de nationale geschiedschrijving van Fruin en Blok als de verzuilde geschiedschrijving (katholieke historici bestuderen de katholieke partijvorming, socialistische historici de socialistische...) moeten in dit perspectief worden begrepen. Dat geldt ook voor een nieuwkomer als de homo-geschiedenis. Gevraagd naar de oorsprong van zijn historische interesse, antwoordde één van de vertegenwoordigers van deze laatste zeer *to the point: 'Geschiedenis biedt mij een handvat om mijn eigen leven te leven*'[6]. De geschiedenis wordt hier een '*Selbstverständigungswissenschaft*', of nog: een *identiteitspresentatie*, waarin een reconstructie van het (groeps)verleden, een diagnose van het heden en een aantal wensen ten aanzien van de toekomst worden verweven[7]. Zij put haar kracht uit '*het rustgevende besef*', zoals Nietzsche ietwat sardonisch opmerkte, '*dat men niet geheel willekeurig en toevallig bestaat, maar uit een verleden als erfenis, bloesem en vrucht is gegroeid en daardoor in zijn bestaan verontschuldigd, zelfs gerechtvaardigd wordt*'[8].

Het verlangen de hedendaagse maatschappij beter te begrijpen spitst zich echter niet noodzakelijkerwijze op die identiteitspresentatie toe. Het kan ook ruimer en algemener blijven en zich als een studie van de werking van de bestaande instellingen, van het functioneren van het politieke systeem of van het economische marktmechanisme ontplooien. Die studie kan een historisch complement krijgen, een complement dat ontspringt aan het geloof dat Ch.-V. Langlois en Ch. Seignobos reeds in 1896-1897 voor hun studenten aan de Sorbonne als volgt verwoordden: '*L'histoire fait comprendre le présent, en tant qu'elle explique les origines de l'état de choses actuel*'[9]. De geschiedenis wordt hier een *maatschappijwetenschap*, die een objectiverende houding en daardoor ook een grotere afstandelijkheid dan de identiteitspresenterende historiografie vergt.

Tenslotte kan de geschiedbeoefening groeien vanuit het verlangen de hedendaagse maatschappelijke constellatie te wijzigen. Meer dan een cognitief gerichte maatschappijwetenschap is zij in dat geval een pragmatisch georiënteerde *maatschappijkritiek*, een vorm van engagement, een politieke pedagogie. In zekere zin omvat deze vorm van

geschiedbeoefening de twee hiervoor besproken vormen. Katholieke historici als Nuyens bijvoorbeeld streefden ernaar door de studie van het katholieke verleden de katholieke identiteit te bevestigen en te versterken, maar zij hoopten ook bij te dragen tot de maatschappelijke emancipatie van het katholieke volksgedeelte in het eigentijdse Nederland. *Mutatis mutandis* geldt dit voor de marxistische geschiedbeoefening omstreeks de eeuwwisseling en voor de hedendaagse geëngageerde geschiedschrijving.

Deze drie - vaak vermengde - vormen van geschiedbeoefening, de geschiedenis als identiteitspresentatie, als maatschappijwetenschap en als maatschappijkritiek, beantwoorden dus aan een historische belangstelling die in wezen een belangstelling voor het *heden* is. Zij ontlenen hun zin aan hun actualiteitswaarde. Door die band kunnen zij als uitingen van één zelfde historiografische stijl worden beschouwd. Aangezien de eraan ten grondslag liggende historische interesse haar finaliteit in het heden vindt, kan deze stijl met de (moeilijk vertaalbare) term '*histoire-présent*' worden aangeduid.

Als '*histoire-présent*' is de geschiedenis eigenlijk een invalshoek, een perspectief: het heden wordt in een historisch perspectief geplaatst. Maar de studie der geschiedenis kan ook als zelfstandige activiteit worden ondernomen. Aan de basis van die geschiedbeoefening ligt een historische interesse die op het *verleden zelf* is gericht. Het was een dergelijke historische belangstelling die Huizinga er in 1933 toe bracht in zijn *Discours sur l'avenir de l'esprit européen* te schrijven: '*J'aime le passé pour lui-même*'[10]. '*Le passé pour lui-même*': deze historische interesse ontspringt dus niet aan de wens de (eigen positie in de) hedendaagse maatschappij beter te begrijpen of die maatschappij in andere banen te leiden, maar aan een *curiositas* naar het voorbije. Die *curiositas* is een nieuwsgierig verlangen naar andere culturen, met andere normen en waarden, andere ideeënconstructies, andere aspiraties... dan de eigen cultuur. Het is een verlangen die culturen in hun eigenheid te begrijpen en te doorvoelen, niet als voorafspiegeling van het nu bestaande beschavingspatroon of als voedingsbodem voor latere culturen, maar als op zichzelf staande entiteiten. De historiografische stijl die met deze historische interesse correspondeert, kan daarom worden aangeduid met de term '*histoirepassé*'.

Het is geen toeval dat precies Huizinga hierboven werd geciteerd. Zijn beschouwingen over de definitie van de geschiedenis illustreren immers goed hoe de belangstelling voor het *eigen* verleden (de grondslag van de '*histoire-présent*') kan verschuiven naar een belangstelling voor het verleden-*an-sich* (de grondslag van de '*histoire-passé*'). Hui-

zinga definieerde de geschiedenis - zoals eerder werd aangehaald - in juni 1929 als volgt: '*Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden*'[11]. De pointe zit hem in het woordje '*haar*': dat woordje wijst erop dat Huizinga de geschiedenis in de eerste plaats als identiteitspresentatie opvatte en in die zin wordt de definitie veelal ook geïnterpreteerd[12]. Maar Huizinga zelf wou die conclusie niet trekken. In de korte (ongedateerde en ongepubliceerde) aantekening die hij later aangaande zijn definitie maakte, plaatste hij precies bij het woordje '*haar*' een vraagteken: '*De historicus wil vooral het andere dan het zijne leeren kennen: andere menschen, andere typen cultuur. Zijn belangstelling in het onderwerp beteekent zijn bereidwilligheid (en behoefte) om van het eigen*[*e*] *af te zien, zich zelf te vergeten... Geschiedenis* [*is*] *een vorm van sympathie met anderen, belangelooze belangstelling in het lot van anderen*'[13].

Deze uitspraak laat zich gemakkelijk in verband brengen met Huizinga's hoogschatting van de zelfverloochening en met zijn afkeer van de *superbia*, de eerste der zeven hoofdzonden. Het ging hem echter niet alleen om deze ethische dimensie van de geschiedbeoefening, maar ook om de oorsprong van de historische belangstelling. Hij weigerde te aanvaarden dat elke historische interesse haar zin in het heden vindt of moet vinden. Daarom waarschuwde hij zijn studenten: '*Niet al te veel raisonneeren: er is een historische ader in ons, die maakt, dat we oude dingen interessant vinden*'[14]. M. Schwegman, specialiste vrouwengeschiedenis, bekende onlangs openhartig (en de overeenkomst is treffend!): '*Als ik word geconfronteerd met hedendaagse problemen, heb ik behoefte om te kijken hoe die problemen tot stand zijn gekomen. Ik begrijp de problemen daardoor iets beter. Maar ik denk dat dit toch eigenlijk een rationalisatie is. Het belangrijkste is dat het me interesseert hoe mensen in het verleden leefden*'[15].

Twee vormen van historische belangstelling en twee daaraan beantwoordende historiografische stijlen dus: het spreekt vanzelf dat bij beide stijlen verschillende aspecten van het verleden worden belicht. De '*histoire-présent*' veronderstelt - door haar gerichtheid op het heden - een bijzondere aandacht voor datgene in het verleden dat in het heden doorwerkt. Haar vertegenwoordigers benadrukken het recurrente, het zich herhalende, het continue in het historisch proces, omdat precies die aspecten toelaten het heden met het verleden te vergelijken of te tonen hoe het bestaande uit het voorbije is gegroeid. Kortom: tussen heden en verleden zoeken zij de overeenkomsten.

Impliceert de '*histoire-présent*' de adoratie van het eendere, de '*histoire-passé*' krijgt vorm in de cultus van het andere. Zij vereist immers

- door haar oriëntatie op het van het heden losgeweekte verleden - een benadrukken van het vreemde in dat verleden, van de onvervuld gebleven mogelijkheden ervan, van de breuken, van het discontinue. Om de eigenheid van de voorbije culturen te kunnen begrijpen is het niet nodig in het verleden te zoeken naar datgene dat in het heden nog herkenbaar is, maar wel naar de verschillen tussen het bestaande en het voorbije. De '*histoire-passé*' is dus in wezen op het differentiële gericht. Daarom drukt zij zich bij voorkeur uit in contrasten. De eigen mentaliteit van een voorbije cultuur openbaart zich echter eerst in het verschil met die van andere culturen, met name met die van de bestaande cultuur[16]. In die zin blijft een vergelijking tussen het heden en het verleden ook in de geschiedbeoefening die zich als '*histoire-passé*' profileert, een noodzakelijke overstap. Een overstap, meer niet, want deze vergelijking is geen doel, maar slechts een middel.

Het zoeken naar het vreemde in het verleden is een geesteshouding die haar cultuurhistorisch fundament in de Romantiek, maar ook in het cultuurpluralisme van de Verlichting vindt. Zij is een ingesteldheid die vergelijkbaar is met die van de reiziger, die wordt gedreven door '*l'amour du merveilleux, le désir d'apprendre, de pénétrer dans des secrets dont une sorte d'instinct et de prescience acquise par l'étude, faisait pressentir l'existence*'[17]. Door, haar volstrekt ernstige belangstelling voor het eigene van de voorbije culturen is deze geesteshouding echter eveneens verwant met die van de antropoloog, een verwantschap die trouwens reeds door Huizinga is opgemerkt. Ook de antropoloog beklemtoont immers - precies om de klip van het etnocentrisme te omzeilen - het eigene van de door hem bestudeerde culturen; ook hij concentreert zich op het vreemde.

In de heden ten dage (onder druk van de bezuinigingen) veelvuldig en voor een breed publiek gevoerde discussies over het onderwijs in de geschiedenis wordt herhaaldelijk de vraag naar de 'ware' historiografische stijl opgeworpen. De '*histoire-présent*' geniet daarbij meestal (zoniet altijd) de voorkeur. De legitimiteit van een geschiedbeoefening die de eigen identiteit verheldert of de politieke actualiteit verklaart, is - zowel bij de overheid als bij de meeste historici en 'consumenten' - boven elke twijfel verheven. Die eensgezindheid hoeft niet te verwonderen. De finaliteit van de '*histoire-présent*' valt gemakkelijk te verduidelijken aan de hand van een instrumenteel (en daardoor verleidelijk) taalgebruik. Bovendien sluit het denkbeeld dat de waarde van de geschiedenis in de eerste plaats in haar cognitieve en pragmatische oriëntatie op het heden ligt, goed aan bij een oude traditie: die van de complementariteit tussen de historie en de politiek.

Het belang van de in de '*histoire-présent*' vervatte doelstellingen

valt inderdaad niet te loochenen. Maar de overaccentuering van dat belang berust op een vergissing, die ertoe kan leiden dat de '*histoire-présent*' als historiografische stijl een monopolie verwerft. Het is bovendien niet onwaarschijnlijk dat een dergelijk monopolie de geschiedbeoefening meer kwaad dan goed doet, want de doelstellingen van de '*histoire-présent*' zijn ambitieus. Wanneer zal blijken dat andere wetenschappen met gelijkaardige doelstellingen (de sociologie, de economie, de politicologie...) er beter dan de geschiedenis in slagen die doelstellingen te realiseren, dan valt te vrezen dat de geschiedenis het kind van de rekening zal worden. Of is dit pessimistische vermoeden al bewaarheid?

De huidige overaccentuering van het belang van de in de '*histoire-présent*' vervatte doelstellingen houdt verband met de moeilijkheden de waarde van de '*histoire-passé*' aan te tonen. Dat de historische interesse haar finaliteit niet in het heden, maar in het verleden zelf vindt en zich daarom op het vreemde in het verleden richt, is een haast tegen-intuïtief denkbeeld. De '*histoire-passé*' wordt in de kritiek dan ook zonder veel poespas als een 'vlucht uit het heden' afgedaan. Tegelijkertijd wordt gesuggereerd dat een geschiedwetenschap waarin de '*histoire-passé*' de overheersende stijl zou worden, slechts een esthetiserende orchideeënwetenschap zou zijn. Merkwaardig genoeg klinkt die door utilitaire motieven ingegeven kritiek minder luid bij de waardering van de kunst, de antropologie of het reizen, die nochtans uit een vergelijkbare belangstelling ontspringen. Toch is ook de '*histoire-passé*' niet zonder waarde.

De spinozistische metafysica wordt geschraagd door de idee dat de enig bestaande 'substantie' zich in een oneindig aantal '*modi*' manifesteert. Deze idee laat zich vertalen in de idee dat de (op zich los van tijd en ruimte te begrijpen) Werkelijkheid zich in verschillende (in tijd en ruimte beperkte) culturen veruitwendigt. In dat perspectief kunnen de westerse middeleeuwse beschaving, de Barok-cultuur, de huidige cultuur van de Islam... als onderscheiden manifestaties van deze ene Werkelijkheid worden beschouwd[18]. Zoals de literatuur en de antropologie is de geschiedbeoefening een streven deze Werkelijkheid te begrijpen, en wel door de studie van de voorbije culturen. Huizinga sprak in dit verband in zijn *Gids*-artikel over *Het historisch museum* (1920) over '*het beleven der Waarheid door de historie*'[19]. Om de geschiedbeoefening als zinvolle toegangsweg tot deze Werkelijkheid te vrijwaren, is het echter nodig haar als een zoeken naar de *onderscheiden* (!) '*modi*' van die Werkelijkheid op te vatten. Het spreekt vanzelf dat de '*histoire-passé*' daartoe de meest geëigende manier is.

Maar de waarde van de '*histoire-passé*' is niet alleen een kwestie van metafysica; de '*histoire-passé*' heeft ook ethische implicaties. Het zoeken naar het specifieke van de voorbije beschavingen veronderstelt een zelfverloochening, een bereidheid niet de eigen, maar wel de bestudeerde cultuur in het centrum van de belangstelling te plaatsen. Door deze zelfverloochening wordt de geschiedenis een les in bescheidenheid. De eigen cultuur blijkt niet de enig mogelijke te zijn; de eigen waarden en normen blijken een betrekkelijk karakter te hebben. Zo leidt de op het verleden zelf gerichte historische belangstelling paradoxaal genoeg toch - zij het indirect - tot een beter begrip van het heden, namelijk tot het besef dat het hedendaagse cultuurpatroon slechts een *mogelijk* patroon is. Of zoals Huizinga in de hierboven aangehaalde aantekening over zijn definitie van de geschiedenis schreef: '*Door de geschiedenis leert een cultuur zich rekenschap te geven van haar zelve (namelijk van haren betrekkelijken aard, waarde) - niet "van haar verleden"...*'[20]. Langlois en Seignobos verwoordden dit inzicht als volgt: '*L'histoire, parce qu'elle montre un grand nombre de sociétés différentes, préparé à comprendre et à accepter des usages variés*'[21].

Beide onderscheiden historiografische stijlen bezitten dus een eigen waarde. Aan beide kleven echter ook gevaren. Op de gevaren van een op het heden gerichte historische interesse werd reeds in het Huizinga-hoofdstuk gewezen[22]. In de eerste plaats loopt deze interesse het risico zich in anachronismen te verstrikken, en wel in tweevoudige zin: door het verleden als veel te modern en het heden als te weinig modern voor te stellen[23]. Daarnaast leidt zij al gauw tot een finalistische interpretatie van het verleden, tot een situatie waarin '*wir unsere Zeit für die Erfüllung der Zeiten und alles Dagewesene als auf üns berechnet betrachten*', zoals Burckhardt in zijn postuum gepubliceerde *Über das Studium der Geschichte* (1905) schreef[24]. Tenslotte impliceert de uitsluitend op het heden gerichte historische belangstelling een verkorting van de historie. Dat de studie van het negentiende-eeuwse liberalisme of van de Russische Revolutie tot een verheldering van het heden kan bijdragen, staat buiten kijf. Maar wie kan in ernst volhouden dat de keltistiek die zelfde functie vervult? De verleiding de studie van de Keltische cultuur dan maar op te schorten, wordt zodoende reëel. In dat geval is het verleden niet de doodgraver van het heden, zoals Nietzsche in zijn kritiek op het historisme meende, maar wordt het heden de doodgraver van het (verre) verleden[25].

Maar ook een anti-hodiecentrische geschiedbeoefening is niet zonder gevaren. Wie in het verleden enkel naar het vreemde zoekt en weigert zich over de betekenis van het verleden voor het heden uit te

spreken, dreigt terecht te komen in een '*kosmopolitisch goden-, zeden- en kunstencarnaval*' waarin een eigen identiteit en visie ontbreken. '*Alleen doordat we onszelf met andere tijden en zeden, met vreemde kunstvormen, filosofieën, religies en inzichten vol, zelfs overvol laten lopen, worden wij iets bijzonders - wandelende encyclopedieën namelijk...*', spotte Nietzsche met het oog op dit gebrek aan identiteit en visie[26]. De aan de basis van de '*histoire-passé*' liggende *curiositas* kan bovendien ontaarden in een oppervlakkig verlangen naar anekdotes, een hang naar het pittoreske, een sensatiezucht. Het verleden wordt daardoor gedegradeerd tot een museum, waarin de historicus en zijn lezers zich geamuseerd en geblaseerd aan de opgehoopte schatten vergapen. Die 'musealisering' van het verleden (H. Lübbe) betekent de dood ervan[27]. Het verleden wordt in dit museum immers slechts uitgestald, tijdelijk naar het heden teruggeroepen, om daarna opnieuw te worden begraven. Het wordt - ook in de letterlijke betekenis van dat woord - niet 'herinnerd'[28].

Een '*histoire-présent*' en een '*histoire-passé*' dus: twee historiografische stijlen, beantwoordend aan twee types van historische interesse, met een eigen waarde en specifieke gevaren, ja zelfs met eigen 'patriarchen' in de figuren van Nietzsche en Huizinga. Wellicht biedt dit parcours nieuwe mogelijkheden voor een theoretische geschiedenis die als kritische commentaar op de historische cultuur deze cultuur onschatbare diensten kan bewijzen.

Eindnoten:

4 Cfr. *supra* hf.IV, par.3.
5 BUFFON, *Discours sur le style*, uitg. J. PIVETEAU, (*Corpus général des philosophes français, Auteurs modernes*, 41, afl.1), Parijs, 1954, p.500-504 (citaat p.503).
6 *Zin in geschiedenis. Jan Nauta in gesprek met historici*, Utrecht, 1986, p.82.
7 CH. LORENZ, *De constructie van het verleden*, p.255-262.
8 FR. NIETZSCHE, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*, Groningen, 1983, p.41.
9 CH.-V. LANGLOIS en CH. SEIGNOBOS, *Introduction aux études historiques*, Parijs, [1897]^5, p.278.
10 *VW*, dl.VII, p.261.
11 Cfr. *supra* hf.IV, par.4.
12 Recent ondermeer door CH. LORENZ, *De constructie van het verleden*, p.255.
13 LUB, Huiz. 12: losse nota over de definitie van de geschiedenis.
14 LUB, Huiz. 117: *Inleiding 1e jaar*, env. *de aesthetische aanschouwelijkheid verhoogt het begrijpen* (reeds geciteerd *supra* hf.IV, par.3).
15 *Zin in geschiedenis*, p.78.
16 Cfr. F.R. ANKERSMIT, *Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening*, - F. VAN BESOUW e.a. (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*, Groningen, 1987, p.63-64.
17 J. DE SAINT-GENOIS, *Histoire des voyageurs belges*, Brussel, dl.I, [1846], p.12.
18 Een vergelijking: Beethovens zevende kan als het geheel van de *uitvoeringen* van die symfonie worden opgevat.
19 *VW*, dl.II, p.566.
20 LUB, Huiz.12: losse nota over de definitie van de geschiedenis.
21 CH.-V. LANGLOIS en CH. SEIGNOBOS, *Introduction aux études historiques*, p.279. Zij voegden eraan toe: '...en faisant voir que les sociétés se sont souvent transformés, elle [l'histoire] habitue à la variation des formes sociales et guérit de la crainte des transformations'.
22 Cfr. *supra* hf.IV, par.3.

23 Cfr. hiervoor de opmerkingen van P.B.M. BLAAS, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*, Rotterdam, 1988, p.77-82, waar deze problematiek wordt toegelicht aan de hand van het werk van N.D. Fustel de Coulanges en F.W. Maitland.

24 J. BURCKHARDT, *Über das Studium der Geschichte*, uitg. P. GANZ, München, 1982, p.168.

25 Cfr. FR. NIETZSCHE, *Over nut en nadeel*, p.18. Nogmaals Langlois en Seignobos: 'Comme explication du présent, l'histoire se réduirait presque à l'étude de la période contemporaine' (CH.-V. LANGLOIS en CH. SEIGNOBOS, *Introduction aux études historiques*, p.278).

26 FR. NIETZSCHE, *Over nut en nadeel*, p.29-30, p.51 en p.59.

27 Cfr. F.R. ANKERSMIT, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen, 1984, p.297.

28 Vgl. B. VERSCHAFFEL, *De Glans der Dingen. Studies en kritieken over kunst en cultuur*, [Gent], 1989, p.26-27.

Bibliografie

1. Archivalia

AMSTERDAM. *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*.

- Archief J. Romein.
    - Briefwisseling: nrs. C1-77 (inv. J. Dommisse, 1966).
    - Overige documenten (brievenboeken, aantekeningen, collegedictaten, manuscripten, briefwisseling met uitgevers, recensies ...): nrs. 127-158, 183-186, 199, 216-220, 223-224, 227, 229-231, 238, 254-259, 263-270, 273-275, 277, 279, 281, 283, 285, 287, 291, 293-294, 296, 307, 327, 337, 340, 344, 346, 351, 355-356, 358-359, 376, 381, 383, 389-390, 392-394, 400-451, 459, 472-473, 492, 526, 528, 533, 548, 575-576, 581, 598-599, 601, 604-607, 609-611, 613-617, 619, 621-622, 633-638, 675, 686-687, 694, 705-707 en 715 (inv. J. Haag, 1989).

AMSTERDAM. *Museum van de Universiteit van Amsterdam*.

- Archief H. Brugmans.
- Collectie 'Biografische gegevens hoogleraren': map H. Brugmans.
- Dossier J. Romein.
- Knipselboek H. Brugmans (1929).

AMSTERDAM. *Universiteit van Amsterdam, Historisch Seminarium*.

- Fotokopieën en microfilms van de correspondentie van J. Huizinga, verzameld ter voorbereiding van de uitgave van deze briefwisseling (Project Huizinga). Uit de ca.575 correspondenten werden 102 correspondenten (waaronder alle belangrijke historici en literatoren) voor onderzoek geselecteerd.

ANTWERPEN. *Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven*.

- B642/BDK: dossier P.J. Blok.
- C3315/BDK: dossier H.Th. Colenbrander.
- G36/BDHKP: dossier P. Geyl.
- R6579/BK: dossier J. Romein.
- R658/BDK: dossier A. Romein-Verschoor.

DEN HAAG. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum*.

- R652/BP: dossier J. Romein.
- Knipselarchief: map J. Romein.

LEIDEN. *Universiteitsbibliotheek, Dousa-afdeling*.

- BPL2377: briefwisseling P.J. Blok.
- BPL2378: briefwisseling R. Fruin - P.J. Blok.
- BPL2647: briefwisseling P.J. Blok betreffende de Boerenoorlog.
- BPL2858-2868: papieren H.Th. Colenbrander.
- BPL2982-2997: papieren P.J. Blok.
- BPL1555-1559: papieren R. Fruin.
- Ltk.1888: archief *De Gids*. Uit dit omvangrijke archief werden - aan de hand van de door H.Th. Colenbrander opgestelde inventaris (Ltk. 1888/H) - volgende nummers voor onderzoek geselecteerd: B1, C306, D1, D65, D168, D177, D300, E140, E316, E336, F108, G147, G179, G231, G269, G318, G377, G422, H238, 128, 8.VIII. 1927, 16.IX.1927, 2.X.1927, 10.X.1927, 15.XI.1927, 29.XI.1927, 5.1.1928, 16. II.1928, 16.III.1928, 3.III.1929, 3.III.1929, prosp. *Leiding*, 4.II.1930, 10.I.1933, 23.I.1933 en 2.III.1933.
- Ltk.2018: briefwisseling G.W. Kernkamp - J.W. Muller.
- Archief J. Huizinga, nrs. 1-126.
- Verspreide briefwisseling P.J. Blok in: BPL2279[1], BPL2431, BPL2999, Ltk.2018 en Ltk.2122-2123.
- Verspreide briefwisseling H.Th. Colenbrander in: BPL2999, Ltk.1969, Ltk.2018 en Ltk.2124.
- Verspreide briefwisseling R. Fruin in: BPL2298, BPL2460, BPL2548, BPL2775 en BPL2908.

UTRECHT. *Universiteitsbibliotheek, afdeling Handschriften*.

- 15.C.20: papieren G.W. Kernkamp.
- 21.F.2: briefwisseling G.W. Kernkamp - O.A. Oppermann.
- HG 128-129: handschriften G.W. Kernkamp.
- Archief P. Geyl.
    - *Autobiografie*, met suppl. over F.C. Gerretson (1942).
    - Briefwisseling met J.S Bartstra, H. Baudet, H.J. Elias, P.N. van Eyck, N. Japikse, M. Lamberty, G.J. Renier en P.J. van Winter.
    - Briefwisseling met leerlingen en oud-leerlingen.
    - Briefwisseling met Nederlandse historici, 1921-1965.
    - Mappen briefwisseling met en gegevens over P.J. Blok, H.Th. Colenbrander, J. Huizinga en J. Romein.
    - Thematisch geordende mappen, waaronder *Brieven over het*

Gidsart. 1962 e.a., Corr. over GrN. geschiedbeschouwing, Het artikel tegen Pirenne, Huizinga als aanklager van zijn tijd, Nederlandse Stam, Over geschriften van mij, Over Toynbee, O Vrijheid! en *Use and Abuse*.
- Vlaamse correspondentie, 1915-1940.

- Verspreide briefwisseling G.W. Kernkamp in: 6.F.29 (II), 8.K.30 en Lade B.20.

UTRECHT. *Universiteitsmuseum*.
- Archief G.W. Kernkamp.
- Archief Professoren.
  - G13: dossier P. Geyl.
  - K16: dossier G.W. Kernkamp.

2. Uitgegeven bronnen

Deze lijst bevat slechts de in de tekst of in de noten *aangehaalde* bronnen.

W. BANNING. *Huizinga's Kultuurkritiek. - Het Kouter*. 1 (1936), p.405-412.
ID. *'Wetenschappelijke' prediking. - Socialisme en Democratie*. 4 (1947), p.261-265.
J.S. BARTSTRA. *Geschiedenis van het moderne imperialisme*. Haarlem, 1925.
ID. *Het gestaakt dispuut. - Nederlandsche Historiebladen*. 1 (1938), p.2-17.
ID. *Prof. Romein en zijn laatste bundel. - BGN.* 9 (1955), p.238-249.
CH. BEARD. *Written History as an Act of Faith. - American Historical Review*. 39 (1934), p.219-231.
C. BECKER. *What are historical facts? - The Western Political Quarterly*. 8 (1955), p.327-340.
ID. *Everyman his own Historian. - American Historical Review*. 37 (1932), p.221-236.
R.F. BEERLING. *Antithesen. Vier studies*. Haarlem, 1935.
ID. *Onsocratische gesprekken. Vijf wijsgerige dialogen en een proloog*. Amsterdam, 1949.
ID. *Historische zekerheid en onzekerheid. Naar aanleiding van Jan Romein: In de Hof der Historie (1951). - Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*. 44 (1952), p.207-212.
Bij het aftreden van Mr. J.N. van Hall. - De Gids. 80 (1916), dl.I, p.1-9.

P.J. BLOK. *Macaulay en de kritiek. - De Nederlandsche Spectator*. 1883, nr.18, p.140-141.
ID. *Het doel van de beoefening der geschiedenis*. 's Gravenhage, 1884.
ID. *De Moord van 1584. - De Nederlandsche Spectator*. 1884, nr.21, p.163-165.
ID. *De godsdienst van Willem van Oranje*. - ID. *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis*. Groningen, 1903, p.126-153.
ID. *De geschiedenis der beschaving. - De Nederlandsche Spectator*. 1887, nr.50, p.415-416.
ID. *Examens en onderwijs in geschiedenis. - De Nederlandsche Spectator*. 1888, nr.31, p.254-255.
ID. *Die heimatliche Geschichtsforschung in Holland. - Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. 7 (1888), p.1-22.
ID. *Theod. Jorissen. - De Nederlandsche Spectator*. 1889, nr.22, p.172-174.
ID. *Een nieuwe staatkundige geschiedenis van Nederland. - De Nederlandsche Spectator*. 1890, nr.35, p.292-294.
ID. *Onze archieven. - De Gids*. 55 (1891), dl.I, p.159-181.
ID. *Historische critiek. - De Tijdspiegel*. 3 (1891), p.343-355.
ID. *De slag op de Mookerheide*. - ID. *Verspreide studiën*, p.154-171.
ID. *De invloed van naburige volkeren op de ontwikkeling der Nederlandsche maatschappij. - TvG*. 6 (1891), p.155-189.
ID. *Kervyn de Lettenhove. - De Nederlandsche Spectator*. 1891, nr.17, p.131-132.
ID. *De katholieken tijdens de Republiek. - De Nederlandsche Spectator*. 1892, nr.14, p.110-111.
ID. *Amerika en de Nederlanden. - De Nederlandsche Spectator*. 1892, nr.38, p.304-306.
ID. *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*. Leiden, 4 dln., 1923-1926[3].
ID. *De Jezuïeten*. - ID. *Verspreide studiën*, p.225-279.
ID. *Nijhoff's Staatkundige geschiedenis. - De Nederlandsche Spectator*. 1893, nr.30, p.237-238.
ID. *De katholieken ten onzent in de 18de eeuw. - De Nederlandsche Spectator*. 1894, nr.52, p.420-421.
ID. *De geschiedenis als sociale wetenschap*. Groningen, 1894.
ID. *Het onderscheid tusschen geschiedenis der beschaving, der volkhuishouding en der maatschappij. - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*. 1895, p.32-48.
ID. *Levensbericht van Mr. Hendrik Octavius Feith. - Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. 1895-1896, p.51-73.

ID. *De Bontemantel-uitgave. - De Nederlandsche Spectator*. 1897, nr.51, p.409.
ID. *De laatste halve eeuw uit een historisch oogpunt*. - ID. *Verspreide studiën*, p.339-364.
ID. *Robert Fruin*. - ID. *Verspreide studiën*, p.280-338.
ID. *Robert Fruin. - De Nederlandsche Spectator*. 1899, nr.5, p.36-37.
ID. *Toespraak gehouden tot Hare Majesteit de Koningin, bij gelegenheid van de opening der geschiedkundige tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen op den 16den juli 1900*. 's Gravenhage, 1900.
ID. *Geschiedenis*. - ID. *Verspreide studiën*, p.1-23.
ID. *Het Congres te Kortrijk. - Onze Eeuw*. 2 (1902), dl.IV, p.709-733.
ID. *Noodig verweer. - De Nederlandsche Spectator*. 1903, nr.38, p.301-302.
ID. *Nadere toelichting. - De Nederlandsche Spectator*. 1903, nr.40, p.314-316.
ID. *De Aprilbeweging (April 1853). - Onze Eeuw*. 3 (1903), dl.II, p.494-514.
ID. *Pieter Lodewijk Muller. - De Nederlandsche Spectator*. 1904, nr.53, p.431-432.
ID. *Duitschland en Nederland. - Onze Eeuw*. 5 (1905), dl.I, p.418-437.
ID. *Levensbericht van H.C. Rogge. - Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*. 1906, p.21-49.
ID. *De eerste jaren van koning Willem II. - Onze Eeuw*. 7 (1907), dl.IV, p.357-391.
ID. *Buitenland. - Onze Eeuw*. 8 (1908), dl.III, p.459-464.
ID. *Historisch materialisme. - Onze Eeuw*. 8 (1908), dl.III, p.350-365.
ID. *Vivat Oranje! - Onze Eeuw*. 9 (1909), dl.II, p.151*-160*.
ID. *De Leidsche Hoogeschool honderd jaar geleden. Rede*. Leiden, 1911.
ID. *Gijsbert Karel en de zijnen. - Onze Eeuw*. 13 (1913), dl.IV, p.157-163.
ID. *Nabetrachting. - Onze Eeuw*. 13 (1913), dl.IV, p.325-336.
ID. *Levensbericht van G. Brom. - Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. 1914-1915, p.152-181.
ID. *Buitenland. - Onze Eeuw*. 15 (1915), dl.IV, p.141-144.
ID. *Buitenland. - Onze Eeuw*. 16 (1916), dl.I, p.141-145, p.302-305 en p.464-467 en dl.IV, p.309-311 en p.469-473.
ID. *Nederland en de mogendheden. - Onze Eeuw*. 16 (1916), dl.III, p.169-180.
ID. *Willem de Eerste, Prins van Oranje*. Amsterdam, 2 dln., 1919-1920.

ID. *Oranje en de Unie van Utrecht*. - *BVGO.* 1920, reeks 5, dl.VII, p.1-15.
ID. *Feestrede bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Genootschap. - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap te Utrecht*. 1920, p.5-23.
ID. *Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome (1904-1921). - Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*. 1 (1921), p.1-16.
ID. *Aard en wording van den Nederlandschen Stam. - Gedenkboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond bij gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan 1898-mei-1923. Geschiedenis en invloed van den Nederlandschen Stam*. Dordrecht, 1923, p.44-61.
ID. *Frederik Hendrik, Prins van Oranje*. Amsterdam, 1924.
ID. *Rede gehouden op 2 october 1924 in de Pieterskerk te Leiden ter gelegenheid van de 35oste herdenking van Leiden's Ontzet*. Leiden, [1924].
ID. *John Lothrop Motley as Historian (1814-1877). - Lectures on Holland for American Students*. Leiden, 1924, p.66-75.
ID. *Geschichtschreibung in Holland*. (*Schriften des Holland-Instituts in Frankfurt am Main*. N.R., 1). Heidelberg, 1924.
ID. *De Historische School. - Pallas Leidensis MCMXXV*. Leiden, 1925, p.103-118.
ID. *Afscheidsrede (27 mei 1925)*. Leiden, [1925].
ID. *Michiel Adriaanszoon de Ruyter*. 's-Gravenhage, 1930[2].
ID. *Het Nederlandsch Historisch Instituut 1922-1929. - Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*. 9 (1929), p.1-9.
P.R. BLOK. *Neen, Huizinga, niet: in de schaduwen van morgen, maar: in het licht van den komenden dag. Eenige opmerkingen naar aanleiding van Huizinga's 'In de schaduwen van morgen'*. Leiden, [1936].
M.G. DE BOER. *Over de practische en wetenschappelijke waarde der jongste geschiedenis*. Groningen, 1915.
ID. *De Wereldoorlog en de Historie*. - TvG. 34 (1919), p.1-11.
ID. *Recensie van P.J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, Derde druk, dl.I en II. - TvG*. 40 (1925), p.275-276.
ID. *Ter herinnering aan Petrus Johannes Blok. - TvG*. 45 (1930), p.111-112.
W. DEN BOER. *Benaderbaar verleden*. Leiden, 1952.
ID. *Tussen kade en schip*. Den Haag, 1957.
H. BOLKESTEIN. *Is een vaststaand beeld doel der geschiedeniswetenschap? - Nederlandsche Historiebladen*. 3 (1940), p.50-54.
Bontemantel. De Regeeringe van Amsterdam 1653-1672. Soo in 't ci-

viel als crimineel en militaire (1653-1672). Uitg. G.W. KERNKAMP. (*Werken Historisch Genootschap*. Reeks III, 7-8). 's-Gravenhage, 2 dln., 1897.
P.J. BOUMAN. *In de ban der geschiedenis*. (*Prisma*. 780). Utrecht-Antwerpen, 1962.
PH. BREGSTEIN. *Gesprekken met Jacques Presser*. Amsterdam, 1972.
Briefwisseling Gerretson - Geyl. Uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER. Baarn, 5 dln., 1979-1981.
Briefwisseling Gerretson - Van Eyck. Uitg. P. VAN HEES en G. PUCHINGER. Baarn, 1984.
Briefwisseling tusschen Fruin en Groen van Prinsterer. Uitg. F.C. GERRETSON - BVGO. 1934, reeks 7, dl.IV, p.1-22.
De briefwisseling tussen Johan Huizinga en Menno ter Braak. - Hollands Maandblad. 28 (1986), nr.467, p.3-15.
W.G. BRILL. *Over den eisch des tijds en de wetenschap als geschikt om aan dien eisch te beantwoorden*. Leiden, 1859.
ID. *De juiste beschouwing der geschiedenis in hare vrijmakende kracht*. Leiden, 1860.
ID. *De sleutels van de Sont. - De Tijdspiegel*. 2 (1891), p.68-75.
G. BROM. *Blok en Huizinga. - De Beiaard*. 4 (1919), dl.I, p.88-96.
ID. *Een katholiek leven. Autobiografische aantekeningen*. Uitg. P. LUYKX en J. ROES. Baarn, 1987.
H. BRUCH. *Supplement bij de Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen van Dr. Jan Romein*. Haarlem, 1956.
H. BRUGMANS. *Engeland en de Nederlanden in de eerste jaren van Elizabeth's regeering (1558-1567)*. Groningen, 1892.
ID. *Bloei en verval van den Nederlandschen handel in de 17de en 18de eeuw. - TvG*. 10 (1895), p.265-285.
ID. *Nogmaals bloei en verval van den Nederlandschen handel. - TvG*. II (1896), p.142-148.
ID. *Hooger onderwijs in de geschiedenis. - De Nederlandsche Spectator*. 1899, nr.43, p.344-345.
ID. *Een geschiedenis van België. - De Nederlandsche Spectator*. 1900, nr.43, p.342-344.
ID. *Democratie. - De Nederlandsche Spectator*. 1901, nr.31, p.245-247.
ID. *Robert Fruin. - Nieuwe Rotterdamse Courant*. 2 april 1901, tweede blad A, p.1.
ID. *Blok's Vijfde Deel. - NRC.* 21 dec. 1901, eerste blad C, p.2.
ID. *Pirenne, Geschiedenis van België. - NRC.* 26 nov. 1902, eerste blad A, p.2.

ID. *Een Nederlandsche geschiedenis van België.- De Nederlandsche Spectator*. 1903, nr.3, p.20.
ID. *De staatspartijen in de Republiek van een economisch standpunt. - TvG*. 18 (1903), p.242-254.
ID. *Het belang der economische geschiedenis*. Leiden, 1904.
ID. *Litteratuur als historiebron. - Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. 1910-1911, p.25-57.
ID. *Het staatkundig en maatschappelijk leven der Nederlandsche steden*. Leiden, 1911.
ID. *Pirenne, Histoire de Belgique (deel 4). - NRC.* 19 okt. 1911, avondbl. B, p.1.
ID. *Jeanne d'Arc in historie en litteratuur. Voordracht, gehouden op 15 februari 1911. - Archives du Musée Teyler*. 1912, reeks 3, dl.I, p.106-123.
ID. *De beteekenis van 1813. - Onze Eeuw*. 13 (1913), dl.III, p.1-30 en p.161-192.
ID. *Algemeene cultuurgeschiedenis: De Middeleeuwen*. Amsterdam, 1915.
ID. *Recensie van O. Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich? - Museum*. 22 (1915), kol.145-146.
ID. *Het Pangermanisme*. (*Staten en Volkeren*). Baarn, 1915.
ID. *Levensbericht van Carel Hendrik Theodoor Bussemaker. - Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Levensberichten*. 1915-1916, p.18-55.
ID. *Een Nederlander over Nederland. - De Amsterdammer*. 2 april 1916, nr.2023, p.1.
ID. *Prof. Henri Pirenne. - De Amsterdammer*. 2 april 1916, nr.2023, p.2.
ID. *Eduard Meyer aan het woord. Een Duitsch historicus over de Europeesche politiek. - De Amsterdammer*. 24 juni 1916, nr.2035, p.2.
ID. *Lamprecht over België. - De Amsterdammer*. 8 juli 1916, nr.2037, p.1.
ID. *Het Panamericanisme. - Onze Eeuw*. 17 (1917), dl.III, p.72-102.
ID. *De oorsprong van den Europeeschen oorlog. - TvG*. 34 (1919), p.200-224.
ID. *Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen. - NRC.* 30 juli 1919, avondbl. B, p.1.
ID. *Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen. - De Amsterdammer*. 23 aug. 1919, nr.2200, p.1.
ID. *Een geveynsde peys? - De Amsterdammer*. 6 sept. 1919, nr.2202, p.3.

ID. *De Wielingen. Rechten en belangen*. Amsterdam, 1920.
ID. *Kalff, Verklaring Fransche revolutie*. - *NRC*. 28 dec. 1920, avondbl. C, p.2-3.
ID. *Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen*. - *De Amsterdammer*. 17 dec. 1921, nr.2321, p.8.
ID. *Nederland en België*. - *De Amsterdammer*. 11 febr. 1922, nr.2329, p.1-2.
ID. *Vijf en twintig jaren*. - ID. (red.). *Officieel Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig regeeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina*. Amsterdam, 1923, p.1-21.
ID. *Wijsgeerige geschiedbeschouwing*. - *De Amsterdammer*. 7 maart 1925, nr.2491, p.3.
ID. *Geyl, Groot-Ned. Gedachte*. - *NRC*. 11 april 1925, avondbl. D, p.3.
ID. *De buitenlandsche politiek van het Britsche rijk van omstreeks 1870 tot 1914*. Leiden, 1926.
ID. *Het moderne imperialisme*. - *De Groene Amsterdammer*. 30 jan. 1926, nr.2539, p.2.
ID. *Het beeld der maagd*. Amsterdam, 1927.
ID. Art. *Fruin, Robert Jacobus*. - *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl.VII, 1927, kol.452-456.
ID. *Schets eener beschavingsgeschiedenis van Nederland*. (*Volksuniversiteitsbibliotheek*. 40). Haarlem, 1928.
ID. *Het ontstaan van den Wereldoorlog*. - *TvG*. 43 (1928), p.337-373 en 44 (1929), p.382-383.
ID. *E. von Jan, Das literarische Bild der Jeanne d'Arc, 1429-1926*. - *Museum*. 36 (1929), kol.246.
ID. *J.J. Soons, Jeanne d'Arc au théâtre*. - *Museum*. 36 (1929), kol.313-314.
ID. *Petrus Johannes Blok. (In memoriam)*. - *NRC*. 25 okt. 1929, ochtenbl. A, p.2.
ID. *Blok's levenswerk*. - *De Groene Amsterdammer*. 9 nov. 1929, nr.2736, p.1.
ID. *De Groot-Nederl. Gedachte*. - *NRC*. 31 mei 1930, ochtenbl. B, p.1.
ID. *De Russische revolutie*. - *De Groene Amsterdammer*. 21 juni 1930, nr.2768, p.3.
ID. *Levensbericht van P.J. Blok*. - *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*. 1930-1931. *Levensberichten*, p.1-30.
ID. *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden*. Amsterdam, 8 dln., 1930-1933.
ID. *Oude en nieuwe historiografie der Fransche Revolutie. Openingsrede*. - *Handelingen van het Veertiende Nederlandsche Philologen-*

congres. 1931, p.1-11.
ID. *H. Pirenne, Histoire de Belgique VII.* - *TvG*. 47 (1932), p.461-463.
ID. *Willem van Oranje*. Amsterdam, 1933.
ID. *De schuldvraag*. (*Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*. Serie B, 76, nr.6). Amsterdam, 1933.
ID. *Geyl, Gesch. Ned. stam II.* - *NRC.* 13 aug. 1934, avondbl. C, p.3.
ID. *Geschiedenis van den Wereldoorlog, 1914-1918*. Amsterdam, 1936.
ID. *Geyl, Gesch. Ned. stam III.* - *NRC.* 29 nov. 1937, avondbl. B, p.1.
ID. *Problemen uit de Nederl. Geschiedenis.* - *TvG*. 52 (1937), p.399-400.
ID. *De waarde der Fransche Revolutie*. Amsterdam, 1938.
ID. *De waarde der persoonlijkheid.* - *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*. Amsterdam, 1938, p.7-8.
ID. *Geschiedenis van Nederland onder de regeering van Koningin Wilhelmina*. Amsterdam, 1938.
ID. *Het eerste bezoek van Hajo Brugmans aan Amsterdam.* - *Amstelodamum*. 52 (1965), p.145-158.
HK. BRUGMANS e.a. *Het vergruisde beeld.* - *Socialisme en Democratie*. 1 (1939), p.732-736.
I.J. BRUGMANS. *Philosophie en Geschiedenis.* - *Onze Eeuw*. 23 (1923), dl.III, p.308-320.
ID. *Wendingen in de economische geschiedenis*. Groningen-Batavia, 1947.
BUFFON. *Discours sur le style*. Uitg. J. PIVETEAU. (*Corpus général des philosophes français. Auteurs modernes*. 41, afl.1). Parijs, 1954, p.500-504.
J. BURCKHARDT. *Über das Studium der Geschichte*. Uitg. P. GANZ. München, 1982.
C. BUSKEN HUET. *Het Land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. Haarlem, 2 dln. in 3 vol., 1886^2.
ID. *R. Fruin 1860-1885*. - ID. *Literarische fantasien en kritieken*. Haarlem, dl.XXII, z.j., p.180-183.
C.H.TH. BUSSEMAKER. *Geschiedenis van Overijsel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk*. 's-Gravenhage, 2 dln., 1888-1889.
ID. *Joan Derck van der Capellen tot den Pol.* - *De Tijdspiegel*. 3 (1891), p.1-15, p.111-140 en p.267-281.
ID. *De behandeling der Algemeene Geschiedenis*. 's-Gravenhage, 1895.

ID. *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*. Haarlem, 2 dln., 1895-1896.
ID. *Le rôle politique des Pays-Bas. - Les Pays-Bas. Manuel en deux parties. Dl.II: Esquisses*. Z.pl., [1898], p.3-21.
ID. *Robert Fruin. In memoriam. - Elsevier's geïllustreerd maandschrift*. 17 (1899), p.241-244.
ID. *De Triple-Alliantie van 1717. - BVGO.* 1902, reeks 4, dl.II, p.158-271.
ID. *De opleiding der historici in Nederland. - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*. 1903, p.6-53.
ID. *Meer toelichting gewenscht. - De Nederlandsche Spectator*. 1903, nr.39, p.306-308.
ID. *Geschiedenis. - De Nederlandsche Spectator*. 1903, nr.41, p.325-326.
ID. *Histoires générales coopératives. - Museum*. 11 (1904), kol.402-412.
ID. *Over de waardeering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving*. Groningen, 1905.
ID. *Recensie van A. Aulard, Taine historien de la révolution française. - Museum*. 15 (1908), kol.428-431.
ID. *Jeanne d'Arc. - Onze Eeuw*. 11 (1911), dl.IV, p.43-71 en p.177-201.
W.G.C. BYVANCK. *Robert Fruin*. - ID. *Literarische en historische studiën*. Zutphen, 1918, p.215-401.
H.G. CANNEGIETER. *Bij: Prof. Dr. Jan Romein. Over: Geschiedschrijving. - Morks Magazijn*. 41 (1939), p.336-348.
A.E. COHEN. *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*. - TvG. 65 (1952), p.52-85.
H.TH. COLENBRANDER. *De Patriottentijd, 1776-1787*. 's Gravenhage, 3 dln., 1897-1899.
ID. *Nederland en Oranje*. - ID. *Historie en Leven*. Amsterdam, dl.I, [1915], p.1-57.
ID. *Het dagboek van Van Hardenbroek. - De Gids*. 65 (1901), dl.IV, p.136-150.
ID. '*Het uitgeven van historische handschriften' - De Nederlandsche Spectator*. 1901, nr.45, p.357-359.
ID. *P.L. Muller. - Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. 1904-1905, p.266-310.
ID. *De Belgische Omwenteling*. Den Haag, 1905.
ID. *1848*. - ID. *Historie en Leven*, dl.II, [1915], p.179-251.

ID. *Robert Fruin*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.179-185.
ID. *De jeugd van Thorbecke*. - ID. *Historie en Leven*, dl.II, [1915], p.109-178.
ID. *Marxistische geschiedschrijving*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.63-73.
ID. *Zestiende eeuw*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.45-62.
ID. *Imperialistische geschiedschrijving*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.74-86.
ID. *Hedendaagsche geschiedschrijvers*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.186-213.
ID. *De Bataafsche Republiek*. Amsterdam, 1908.
ID. *Aulard tegen Taine*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.226-244.
ID. *The Work of Dutch historical societies*. - *The Annual Report of the American Historical Association for 1909*, p.243-256.
ID. *Nederlaag*. - *De Gids*. 73 (1909), dl.III, p.1-13.
ID. *Nietzsche herdacht*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.214-225.
ID. *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk*. Amsterdam, 1911.
ID. *Voorwaarts*. - *De Gids*. 77 (1913), dl.II, p.357-365.
ID. *Recensie van C. van Vollenhoven, De Eendracht van het Land*. - *De Gids*. 77 (1913), dl.II, p.174-176.
ID. *De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans*. - ID. *Historie en Leven*, dl.II, [1915], p.69-107.
ID. *Inlijving en Opstand*. Amsterdam, 1913.
ID. *Oorlogs-litteratuur*. - *De Gids*. 79 (1915), dl.I, p.148-160.
ID. *Karl Lamprecht 1856-1915*. - *De Gids*. 79 (1915), dl.II, p.504-506.
ID. *Tien jaren wereldgeschiedenis*. 's-Gravenhage, 2 dln., 1915.
ID. *Ras en volk. Een woord tot Nederland*. - ID. *Historie en Leven*, dl.IV, [1920], p.3-32.
ID. *Mr. H.P.G. Quack*. - ID. *Historie en Leven*, dl.IV, [1920], p.192-195.
ID. *Nederlands betrekking tot Indië in verleden en toekomst*. - ID. *Historie en Leven*, dl.IV, [1920], p.165-186.
ID. *Mr. W.H. de Beaufort*. - *De Gids*. 82 (1918), dl.II, p.185-187.
ID. *Willem Hendrik de Beaufort*. - ID. *Historie en Leven*, dl.III, [1920], p.1-42.
ID. *Over een plaats uit Haldane's Before the War in verband met eenige uitspraken van Fruin*. - *Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*. 1920, p.24-42.
ID. *Recensie van Geyls Holland and Belgium*. - *De Gids*. 84 (1920), dl.IV, p.182-184.

ID. *Wereldgeschiedenis (1915-1919)*. 's-Gravenhage, 2 dln., 1920.
ID. *Studiën en aanteekeningen over Nederlandsche politiek (1909-1919)*. 's-Gravenhage, 1920.
ID. *Autonomie voor Indië. - De Gids*. 86 (1922), dl.III, p.265-272.
ID. *Over de grenzen der vaderlandsche geschiedenis. (Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*. Serie B, 56, nr.2). Amsterdam, 1923.
ID. *The Indian Empire of the Netherlands. - Lectures on Holland*, p.31-47.
ID. *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman. - De Gids*. 88 (1924), dl.III, p.131-135.
ID. *Eerherstel der staatkundige geschiedenis*. Den Haag, 1925.
ID. *Jan Veth 18 mei 1864 - 1 juli 1925. - De Gids*. 89 (1925), dl.III, p.153-160.
ID. *Koloniale geschiedenis*. 's-Gravenhage, 3 dln., 1925-1926.
ID. *Nederland en België. Adviezen en opstellen uit de jaren 1919 en 1925-1927*. 's Gravenhage, 1927.
ID. *Uit de Nederlandsche beschaving. - De Gids*. 92 (1928), dl.II, p.270-289.
ID. *De Liberalen en de verkiezingen. - De Gids*. 93 (1929), dl.III, p.1-17.
ID. *Nederland en België. Proeve tot beter waardeering*. Den Haag, 1933.
ID. *Willem van Oranje. - Willem van Oranje*. (Bijzondere afl. van *De Gids*). Amsterdam, 1933, p.3-130.
ID. *Cornelis van Vollenhoven. - De Gids*. 97 (1933), dl.II, p.259-268.
ID. *Recensie van J. Romein, De Lage Landen bij de Zee. - De Gids*. 99 (1935), dl.I, p.254-255.
ID. *Politiek in De Gids 1837-1936. - De Gids*. 100 (1936), dl.IV, p.320-371.
ID. *Europa, 1871-1914. - De Gids*. 103 (1939), dl.I, p.281-303 en dl.II, p.34-64 en p.176-196.
ID. e.a. *De Aanslag op Leiden. - De Gids*. 89 (1925), dl.I, p.248-263.
ID. en J.E. STOKVIS. *Leven en arbeid van Mr. C.Th. van Deventer*. Amsterdam, 3 dln., 1916-1917.
La correspondance entre G. Kurth et H. Pirenne (1880-1913). Uitg. P. RION. - *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*. 152 (1986), p.147-255.
L. VAN DEYSSEL. *Herman Gorter*. - ID. *Verzamelde Werken. Beschouwingen en kritieken*. Amsterdam, z.j.[3], p.53-63.
J.G. VAN DILLEN. *De beteekenis der politieke geschiedenis. - TvG*. 41 (1926), p.170-172.

ID. *Recensie van J. Huizinga, Tien Studiën.* - *TvG*. 42 (1927), p.374-377.
ID. *Nederland en België.* - *TvG*. 45 (1930), p.293-295.
ID. *De sociaal-economische geschiedenis in haar verhouding tot economie, sociologie en politieke geschiedenis*. Groningen, 1934.
ID. *Cultuurgeschiedenis.* - *TvG*. 51 (1936), p.432-434.
ID. *In memoriam prof. dr. H. Brugmans.* - *TvG*. 55 (1940), p.111-112.
ID. *Cultuurgeschiedenis.* - *TvG*. 67 (1954), p.97-99.
ID. *Wereldgeschiedenis.* - *TvG*. 71 (1958), p.371-373.
N.A. DONKERSLOOT en A. MOUT. *Drie cultuurhistorici aan het woord: Romein, Geyl, Curtius.* - *Critisch Bulletin*. 20 (1953), p.433-450.
W. DOORENBOS. *De beoefening der geschiedenis.* - *De Nederlandsche Spectator*. 1894, nr.45, p.359-361.
J.A.A. VAN DOORN. *Jan Romein: de socioloog in de historicus.* - *De Sociologische Gids*. 9 (1962), p.234-238.
H.J. ELIAS. *Bij de benoeming van Professor Dr. P. Geyl.* - *Nieuw Vlaanderen*. 22 febr. 1936, p.11.
J.E. ELIAS. *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Haarlem, 2 dln., 1903-1905.
H.A. ENNO VAN GELDER. '*Groot-Nederlandse geschiedschrijving'.* - *TvG*. 46 (1931), p.404-407.
ID. *Groot-Nederlandse Geschiedschrijving.* - *TvG*. 50 (1935), p.296-298.
ID. *Geschiedenis als wetenschap of als methode*. - P.B.M. BLAAS (uitg.). *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays*. Den Haag, 1979, p.38-49.
H.A. ENNO VAN GELDER. *Geschiedenis van Nederland en België.* - *TvG*. 54 (1939), p.66-67.
ID. *Nederlandse biografieën.* - *TvG*. 54 (1939), p.440-441.
ID. *Geschiedeniswetenschap.* - *TvG*. 60 (1947), p.85-86.
ID. *Theorie der geschiedenis.* - *TvG*. 60 (1947), p.245-246.
P.N. VAN EYCK. *Vaderlandse vrijheidsstrijd*. - ID. *Verzameld Werk*. Amsterdam, dl.VI, 1962, p.231-236.
ID. *Cultuur-Historische Verkenningen, door J. Huizinga.* - *Leiding*. 1 (1930), p.203-222.
ID. *Huizinga en de bepaling van geschiedenis. Een open Brief.* - ID. *Verzameld Werk*, dl.V, 1962, p.624-657.
ID. *Kritisch Onderzoek en Verbeelding*. 's-Gravenhage, 1935.
W.J.M. VAN EYSINGA. *The place of Holland among the nations.* - *Lectures on Holland*, p.19-30.
P. FREDERICQ. *L'enseignement supérieur de l'histoire et de la géographie en Hollande (1885-1888)*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN

(uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*. Dl.II: *Geschiedbeoefening*. 's-Gravenhage, 1981, p.141-157.
P. FREDERICQ. *L'origine et les développements des Cours pratiques d'histoire dans l'enseignement supérieur en Belgique*. Z.pl., 1898.
R. FRUIN. *Correspondentie 1845-1899*. Uitg. H.J. SMIT en W.J. WIERINGA. (*Werken uitgeg. door het Historisch Genootschap te Utrecht*. Reeks 4, nr.4). Groningen-Djakarta, 1957.
R. FRUIN. *Over onzen tijd, vergeleken met dien der Sophisten*. Uitg. J. VAN HEIJST en TH.J. MEIJER. - *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*. 79 (1965), p.541-589.
R. FRUIN. *Het antirevolutionaire staatsrecht van Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld.* - *VG*, dl.X, p.76-238.
ID. *Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog 1588-1598*. (*Aula*. 28). Utrecht-Antwerpen, 1959[11].
ID. *De tweede serie van Groen van Prinsterer's Archives de la Maison d'Orange-Nassau.* - *VG*, dl.VII, p.411-448.
ID. *Wetenschappelijke wereldgeschiedenis.* - *VG*, dl.IX, p.249-273.
ID. *Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog.* - *VG*, dl.I, p.266-449.
ID. *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver.* - *VG*, dl.IX, p.274-299.
ID. *Het doel der academische studie.* - *VG*, dl.IX, p.300-315.
ID. *De Nederlanders der zeventiende eeuw door Engelschen geschetst.* - *VG*, dl.IV, p.245-260.
ID. *Bakhuizen's Studiën en Schetsen.* - *VG*, dl.VIII, p.324-331.
ID. *Motley's Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden.* - *VG*, dl.III, p.118-224.
ID. *Over de geschiedenis als leermeesteres des levens.* - *VG*, dl.IX, p.316-331.
ID. *Willem de Zwijger.* - *VG*, dl.VIII, p.404-409.
ID. *Politieke moraliteit. Open brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer.* - *VG*, dl.X, p.239-290.
ID. *De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis.* - *VG*, dl.I, p.22-48.
ID. *De Gorcumsche Martelaren.* - *VG*, dl.II, p.277-335.
ID. *De Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw uit een katholiek oogpunt beschouwd.* - *VG*, dl.II, p.1-37.
ID. *De slag bij Nieuwpoort.* - *VG*, dl.III, p.225-248.
ID. *De Bosch Kemper's Staatkundige Geschiedenis van Nederland.* - *VG*, dl.IX, p.209-217.
ID. *De beteekenis en de waarde der geschiedenis.* - *VG*, dl.IX, p.332-348.

ID. *De nieuwe historiographie.* - *VG*, dl.IX, p.410-418.
ID. *De overwinning bij Heiligerlee.* - *VG*, dl.II, p.84-110.
ID. *Gijsbrecht Karel van Hogendorp in november 1813.* - *VG*, dl.V, p.348-397.
ID. *Een proeve van historische kritiek.* - *VG*, dl.II, p.38-83.
ID. *De quaestie der kiesdistrikten.* - *VG*, dl.X, p.315-348.
ID. *Het karakter van het Nederlandsche Volk.* - *VG*, dl.I, p.1-21.
ID. *Welkomstgroet aan de Universiteit van Amsterdam, bij gelegenheid harer feestelijke opening.* - *VG*, dl.IX, p.376-380.
ID. *Over de plaats, die de geschiedenis in den kring der wetenschappen inneemt.* - *VG*, dl.IX, p.349-375.
ID. *Een Hollandsch woord over de Transvaal-quaestie.* - *VG*, dl.X, p.402-418.
ID. *De oude verhalen van den moord van Prins Willem I.* - *VG*, dl.III, p.65-117.
ID. *Kervyn's Huguenots et Gueux.* - *VG*, dl.VIII, p.332-353.
ID. *Leopold von Ranke op zijn negentigsten verjaardag.* - *VG*, dl.IX, p.419-437.
ID. *Bakhuizen van den Brink.* - *VG*, dl.IX, p.438-464.
ID. *De schoolwet in de Eerste Kamer.* - *VG*, dl.X, p.349-375.
ID. *De onverdraagzaamheid van Prins Willem I.* - *VG*, dl.VIII, p.354-370.
ID. *Algemeen of attributief stemrecht?* - *VG*, dl.X, p.358-375.
ID. *Het shibboleth.* - *VG*, dl.X, p.376-384.
ID. *Afscheidsrede.* - *VG*, dl.IX, p.389-409.
ID. *Over den zogenaamden kiesdwang.* - *VG*, dl.X, p.385-401.
ID. *Alva's plan van veldtocht voor 1572.* - *VG*, dl.II, p.211-234.
ID. *Den Veldtocht in de Nederlanden van 1572.* - *Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*. 1895, p.16-32.
ID. *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*. Uitg. H.TH. COLENBRANDER en inl. I. SCHÖFFER. 's-Gravenhage, 1980[2].
F.L. GANSHOF. *Appréciations hollandaises sur le t. VI de l'Histoire de Belgique de M. Pirenne.* - *Revue belge de philologie et d'histoire*. 6 (1927), p.949-951.
Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. Uitg. H.TH. COLENBRANDER. (*RGP*. Grote serie, 1-6, 11-13, 16-18, 25, 27, 30, 37, 40, 42, 44, 46 en 50). 's-Gravenhage, 10 dln. in 22 vol., 1905-1922.
H.E. VAN GELDER. *Over Socialistische Geschiedschrijving.* - *De Kroniek*. 1901, nr.340, p.203-204 en nr.341, p.210-212.

ID. *Een vertrek. - De Kroniek*. 1903, nr.458, p.314-315.
R. VAN GENECHTEN. *Tegen Huizinga. Uit de nevelen van gisteren*. Utrecht, 1936.
P.A. DE GENESTET. *De dichtwerken*. Uitg. C.P. TIELE. Rotterdam, 1886[7].
F.C. GERRETSON. *Antwoord aan Dr. J.M. Romein*. - ID. *Verzamelde Werken*. Baarn, dl.III, 1974, p.70-71.
ID. *De arte amoris. Over geschiedenis, geschiedkennis en geschiedschrijving*. - ID. *Verzamelde Werken*, dl.III, 1974, p.215-233.
ID. *Fruin intime*. - ID. *Verzamelde Werken*, dl.VI, 1976, p.428-435.
ID. *Oneerlijk en oneerbaar*. - ID. *Verzamelde Werken*, dl.VI, 1976, p.436-442.
Geyl en Vlaanderen. Uitg. P. VAN HEES en A.W. WILLEMSEN. Antwerpen-Utrecht, 3 dln., 1973-1975.
P. GEYL. *Vlaamse indrukken en beschouwingen*. - ID. *Noord en Zuid: eenheid en tweeheid in de Lage Landen*. (*Aula*. 40). Utrecht-Antwerpen, 1960, p.15-26.
ID. *Christofforo Suriano. Resident van de Serenissime Republiek van Venetië in Den Haag*, 1616-1623. 's-Gravenhage, 1913.
ID. *C.H.Th. Bussemaker. - Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. 12 (1915), p.LXXXV-LXXXVIII.
ID. *Nederland en België*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte. Historische en politieke beschouwingen*. Haarlem-Antwerpen, 1925, p.43-97.
ID. *De opvattingen der Nederlandsche geschiedschrijvers over de scheuring der Nederlanden op het einde der zestiende eeuw*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.98-111.
ID. *De Klein-Nederlandsche traditie in onze historiografie*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.112-136.
ID. *Vlaanderen en wij*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.15-42.
ID. *Holland's politiek ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden oud-tijds en nu*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.137-156.
ID. *Voorrede*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1925, p.5-12.
ID. *Willem IV en Engeland tot 1748*. 's-Gravenhage, 1924.
ID. *Recensie van P.J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. - De Bibliotheekgids*. 3 (1924), p.89-90.
ID. *Hedendaagsche beschouwingen over het Verenigd Koninkrijk van Willem I*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte. Tweede bundel historische beschouwingen, kritieken en polemieken*. Antwerpen-Amsterdam, 1930, p.17-43.

ID. *De Pacificatie van Gent*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.44-55.
ID. *Belgicistische geschiedschrijving*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.56-90.
ID. *Groot-Nederlandsche geschiedschrijving*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.123-134.
ID. *Eenheid en verdeeldheid in de Nederlanden*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.135-150.
ID. *Economische verklaringen van politieke verhoudingen*. - ID. *Kernproblemen van onze geschiedenis*. Utrecht, 1937, p.106-115.
ID. *1830*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.170-182.
ID. *Belgicistische geschiedschrijving en Klein-Nederlandsche kritiek*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, p.98-122.
ID. *Voorrede*. - ID. *De Groot-Nederlandsche gedachte*, 1930, ongepagineerd.
ID. *De protestantisering van Noord-Nederland*. - ID. *Kernproblemen*, p.29-41.
ID. *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*. Amsterdam-Antwerpen, 6 dln., 1961-1962.
ID. *Geschiedenis en toekomst. - De Tijd*. 10 april 1931, avondbl., tweede bl., p.5 en 11 april 1931, avondbl., tweede bl., p.5.
ID. *De betekenis van 1830*. - ID. *Kernproblemen*, p.270-288.
ID. *'De klop op de deur' en de Nederlandse cultuurgeschiedenis*. - ID. *Kernproblemen*, p.298-304.
ID. *Pirenne's laatste deel. - De Schelde*. 6 april 1932, p.4.
ID. *Streven en verwezenlijking*. - ID. (red.). *Wilhelmus van Nassouwe*. Middelburg, 1933, p.271-284.
ID. *De Vlaamse kwestie; jongste ontwikkeling en vooruitzichten*. - ID. *Noord en Zuid*, p.40-46.
ID. Art. *Groot-Nederlandsche gedachte. - Winkler Prins Algemeene Encyclopaedie*, dl.VIII, 1935, p.655-662.
ID. *Vaderlandse gemeenschap in historisch perspectief*. - ID. *Verzamelde Opstellen*. (*Aula*. 626). Utrecht-Antwerpen, dl.I, 1978, p.170-186.
ID. *Godsdienst en nationaliteit in de Nederlanden. - ID. Studies en strijdschriften*. Groningen, 1958, p.3-18.
ID. *Naar aanleiding van De Pater's artikel 'De religie als factor bij de vorming van den Nederlandschen Staat'. - BVGO*. 1937, reeks 7, dl.VIII, p.229-232.
ID. *Het natonalisme als factor in de moderne Europese geschiedenis*. - ID. *Verzamelde Opstellen*, dl.III, 1978, p.3-20.
ID. *Recensie van J. Huizinga, De wetenschap der geschiedenis. - Ne-*

derlandsche Historiebladen. 1 (1938), p.145-147.
ID. *Historische biographieën, Oldenbarnevelt en zijn betekenis*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.98-111.
ID. *Rusland onder Stalin*. - ID. *Historicus in de tijd*. Utrecht, 1954, p.64-66.
ID. *Oranje en Stuart, 1641-1672*. Zeist-Arnhem-Antwerpen, 1963[2].
ID. *Nederland's geschiedenis als ziekteverschijnsel*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.67-74.
ID. *De litterator en de geschiedenis. - Nederlandsche Historiebladen*. 3 (1940), p.49-50.
ID. *Openingscollege op 1 october 1945*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.93-97.
ID. *Groot-Nederlandse cultuurgemeenschap*. - ID. *Eenheid en tweeheid in de Nederlanden*. Lochem, 1946, p.199-220.
ID. *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Haarlem, 1979.
ID. *Taal en natie in de Nederlanden. - BGN.* 1 (1946), p.227-229.
ID. *De betekenis van Huizinga*. - ID. *Nederlandse figuren*. Amsterdam-Antwerpen, dl.I, 1960, p.122-127.
ID. *Toynbee's systeem der beschavingen*. - ID. *Tochten en toernooien*. Utrecht, 1950, p.93-136.
ID. *Voorrede*. - ID. *Eenheid en tweeheid*, p.5-6.
ID. *De Patriottenbeweging 1780-1787*. Amsterdam, 1947.
ID. *Shakespeare als geschiedschrijver*. - ID. *Tochten en toernooien*, p.1-92.
ID. *Driemaal Romein en de geschiedenis*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*. (*Aula*. 15). Utrecht-Antwerpen, 1959, p.111-139.
ID. *Systeem en geschiedenis*. - ID. *Tochten en toernooien*, p.137-153.
ID. *De Amerikaanse burgeroorlog en het probleem der onvermijdelijkheid*. - ID. *Tochten en toernooien*, 215-272.
ID. *De Hollandse Statenpartij*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.168-179.
ID. *Staaltjes van detail-kritiek op Colenbrander's Patriottentijd*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.203-218.
ID. *Groot-Nederlandse tegenover klein-Nederlandse geschiedbeschouwing*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*, p.93-110.
ID. *Een kampioen voor vrede en vrijheid. - Critisch Bulletin*. 18 (1951), p.145-152.
ID. *Reacties op Ter Braak en Du Perron*. - ID. *Reacties*. Utrecht, 1952, p.199-240.
ID. *Fruin contra Groen*. - ID. *Reacties*, p.1-44.
ID. *Groen contra Motley*. - ID. *Reacties*, p.45-114.

ID. *Busken Huet als geschiedschrijver*. - ID. *Reacties*, p.131-198.
ID. *Nogmaals Toynbee: empirie of apriorisme*? - ID. *Historicus in de tijd*, p.110-124.
ID. *Huizinga's Verzamelde Werken. - Critisch Bulletin*. 19 (1952), p.72-77.
ID. *Herman Vos' betekenis voor de Vlaamse Beweging*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.147-157.
ID. *Ranke in het licht der katastrophe*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.9-22.
ID. *Een nieuwe historische methode*? - ID. *Historicus in de tijd*, p.140-146.
ID. *Een historicus tegenover de wereld van nu*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.158-171.
ID. *Macaulay in zijn 'Essays'*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.23-36.
ID. *Carlyle; zijn betekenis en reputatie*. - ID. *Historicus in de tijd*, p.37-53.
ID. *Historische appreciaties van het zeventiende-eeuwse Hollandse regentenregiem*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.180-200.
ID. *Fruin tussen Ranke en Macaulay*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.377-389.
ID. *Michelet en de revolutie-legende. - Vrij Nederland*. 29 mei 1954, p.9.
ID. *Sowjet-historici stellen zich voor*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*, p.184-193.
ID. *Sovjet-Russische literatuurbeschouwing. - Critisch Bulletin*. 22 (1955), p.552-560.
ID. *Historical Inevitability*. - ID. *Debates with historians*. Groningen-Djakarta, 1955, p.236-241.
ID. *Toynbee de profeet*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*, p.153-173.
ID. *Michelet en zijn Franse Revolutie*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*, p.60-92.
ID. *Gebruik en misbruik der geschiedenis*. Groningen-Djakarta, 1956.
ID. *Herbert Butterfield, or Thinking at two Levels*. - ID. *Encounters in History*. Londen, 1963[2], p.252-257.
ID. *Een eeuw strijd om Bilderdijk*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.304-376.
ID. *Een bewonderaar van Toynbee en het ongerijmde*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*, p.173-178.
ID. *Katholieken van nu over katholieken van voorheen*. - ID. *Nederlandse figuren*, dl.I, 1960, p.59-67.
ID. *Alberdingk Thijm als katholieke held*. - ID. *Nederlandse figuren*, dl.I, 1960, p.75-80.

ID. *Fruin in zijn correspondentie*. - ID. *Nederlandse figuren*, dl.I, 1960, p.96-103.
ID. *De vitaliteit van de Westerse beschaving*. - ID. *Geschiedenis als medespeler*, p.194-208.
ID. *Voltaire en de geschiedenis*. - ID. *Franse figuren*. Amsterdam-Antwerpen, 1960, p.14-21.
ID. *Geschiedenis: sleutel tot het leven.* - *Vrij Nederland*. 7 juni 1958, p.6.
ID. *Terugblik*. - ID. *Studies en strijdschriften*, p.492-508.
ID. *Een oud-N.S.B.-er tegen de geschiedvervalsers*. - ID. *Nederlandse figuren*, dl.II, 1960, p.57-67.
ID. *Bouman en zijn droom van een andere wereld*. - ID. *Nederlandse figuren*, dl.II, 1960, p.90-94.
ID. *De Quay in 1940 en De Quay in 1959*. - ID. *Nederlandse figuren*, dl.II, 1960, p.105-120.
ID. *The Historical Background of the Idea of European Unity*. - ID. *Encounters*, p.363-395.
ID. *Scientism in the Writing of History*. - H. SCHOECK en J.G. WIGGINS (uitg.). *Scientism and Values*. New York, 19722, p.144-158.
P. GEYL. *Grammens en Van Severen*. - ID. *Figuren en problemen*. Amsterdam-Antwerpen, dl.I, 1964, p.115-120.
ID. *Sowjet-historici als werktuigen van het regiem*. - ID. *Figuren en problemen*, dl.II, 1964, p.78-86.
ID. *Huizinga als aanklager van zijn tijd*. (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*. N.R., 24, nr.4). Amsterdam, 1961.
ID. *Mr. Carr's Theory of History.* - *The Protestantization of the Northern Netherlands*. - ID. *History of the Low Countries; episodes and problems*. Londen, 1964, p.23-42.
ID. *Levensverhaal (tot 1945)*. - ID. *Pennestrijd over staat en historie*. Groningen, 1971, p.312-375.
ID. en PH. DE VRIES. *Het tegendeel van 'wetenschappelijke geschiedschrijving'*. - P. GEYL. *Tochten en toernooien*, p.166-214.
F. VAN DER GOES. *Geschiedenis.* - *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 1 (1895), dl.I, p.439-455.
ID. *Kiesdwang.* - *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 2 (1896), dl.I, p.317-339.
ID. *Het historisch materialisme.* - *De Nieuwe Tijd*. 6 (1901), p.648-668 en p.694-706.
A. GOSLINGA. *De Belgische Opstand van 'Dietsche' zijde verklaard*. Assen, 1932.
I.H. GOSSES. *Levensbericht van Petrus Johannes Blok (1855-1929)*. -

Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. 1929-1930, p.107-132.
T. HETTEMA. *De staathuishoudkunde en de geschiedenis, o.a. naar aanleiding van het artikel van Dr. H. Brugmans over den handel van Nederland in de 17de en de 18de eeuw.* - *TvG*. 11 (1896), p.133-141.
G. HEYMANS. *De Geschichte als Wissenschaft*. - ID. *Gesammelte kleinere Schriften zur Philosophie und Psychologie*. Den Haag, dl.I, 1927, p.200-226.
[*Aankondiging van J. Romein, De Lage Landen*]. - *Hier Dinaso*! 4 aug. 1934, p.7.
Historische bekrompenheid. - *De Ploeg.* 14 okt. 1922, p.1.
J. HUIZINGA. *De Vidûshaka in het Indisch tooneel.* - *VW*, dl.I, p.45-143.
ID. *Iets over de waardeering der Indische Letterkunde.* - *VW*, dl.I, p.144-147.
ID. *Hendrik Kern.* - *VW*, dl.VI, p.277-315.
ID. *Over de studie en waardeering van het Buddhisme.* - *VW*, dl.I, p.148-172.
ID. *Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen.* - *VW*, dl.VII, p.3-28.
ID. *De opkomst van Haarlem.* - *VW*, dl.I, p.203-364.
ID. *Onze Gouden Eeuw 'sociaal-psychisch' bekeken.* - *VW*, dl.II, p.404-411.
ID. *Over de oudste geschiedenis van Haarlem.* - *VW*, dl.I, p.365-389.
ID. *Prof. Dr. P.J. Blok; bij zijn zilveren jubileum.* - *VW*, dl.VI, p.321-323.
ID. *Boekbespreking van Ernst Bernheim's 'Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie'.* - *VW*, dl.VII, p.232-233.
ID. *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef.* - *VW*, dl.II, p.97-160.
ID. *De beteekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving.* - *VW*, dl.II, p.528-542.
ID. *Boekbespreking van K. Lamprecht's 'Einführung in das historische Denken'.* - *VW*, dl.VII, p.233-234.
ID. *Over historische levensidealen.* - *VW*, dl.IV, p.411-432.
ID. *Mensch en menigte in Amerika. Vier essays over moderne beschavingsgeschiedenis.* - *VW*, dl.V, p.249-417.
ID. *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden.* - *VW*, dl.III, p.3-435.
ID. *Het historisch museum.* - *VW*, dl.II, p.559-569.
ID. *Het probleem der Renaissance.* - *VW*, dl.IV, p.231-275.

ID. *Renaissance en realisme.* - *VW*, dl.IV, p.276-297.
ID. *Een schakel in de ontwikkeling van den term Middeleeuwen?* - *VW*, dl.IV, p.433-440.
ID. *Twee worstelaars met den engel.* - *VW*, dl.IV, p.441-496.
ID. *Noodwendig vertoog.* - *VW*, dl.II, p.22-34.
ID. *How Holland became a nation.* - *VW*, dl.II, p.266-283.
ID. *Aanleeren of afleeren?* - *VW*, dl.VII, p.237-243.
ID. *Bernard Shaw's Heilige.* - *VW*, dl.III, p.530-562.
ID. *Antwoord aan Prof. André Jolles.* - *VW*, dl.VII, p.29-31.
ID. *Overheid en wetenschap.* - *VW*, dl.VIII, p.383-390.
ID. *Amerika levend en denkend. Losse opmerkingen.* - *VW*, dl.V, p.418-489.
ID. *Taak en termen der beschavingsgeschiedenis.* - *VW*, dl.VII, p.32-34.
ID. *De geschiedschrijver als klassieke.* - *VW*, dl.VII, p.244-248.
ID. *Leven en werk van Jan Veth.* - *VW*, dl.VI, p.339-480.
ID. *Voorrede bij Jan Veth's, Een veronachtzaamd hoofdstuk.* - *VW*, dl.VI, p.486-487.
ID. *Prof. R.N. Roland Holst.* - *VW*, dl.VI, p.509-510.
ID. *R.N. Roland Holst zestig jaar.* - *VW*, dl.VI, p.510-511.
ID. *R.N. Roland Holst.* - *VW*, dl.VI, p.511-514.
ID. *Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving.* - *VW*, dl.II, p.304-331.
ID. *De taak der culturgeschiedenis.* - *VW*, dl.VII, p.35-94.
ID. *Over een definitie van het begrip geschiedenis.* - *VW*, dl.VII, p.95-103.
ID. *L'Etat bourguignon, ses rapports avec la France, et les origines d'une nationalité néerlandaise.* - *VW*, dl.II, p.161-215.
ID. *André Jolles.* - *VW*, dl.VI, p.490-491.
ID. *De geschiedschrijving in het hedendaagsche Frankrijk.* - *VW*, dl.VII, p.249-253.
ID. *Uitzichten: 1533, 1584.* - *VW*, dl.II, p.35-49.
ID. *Burgund. Eine Krise des romanisch-germanischen Verhältnisses.* - *VW*, dl.II, p.238-265.
ID. *Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa.* - *VW*, dl.II, p.284-303.
ID. *Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw.* - *VW*, dl.IV, p.341-359.
ID. *Een cultuurwetenschappelijk laboratorium.* - *VW*, dl.IV, p.556-560.
ID. *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur.* - *VW*, dl.V, p.3-25.
ID. *Discours sur l'avenir de l'esprit européen.* - *VW*, dl.VII, p.261-268.
ID. *Lettre à M. Julien Benda.* - *VW*, dl.VII, p.269-278.

ID. *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts. Ihre sozialen Grundlagen und nationale Eigenart*. Jena, 1933.
ID. *Mr. C. van Vollenhoven.* - *VW*, dl.VI, p.496-498.
ID. *C. van Vollenhoven.* - *VW*, dl.VI, p.495.
ID. *De wetenschap der geschiedenis.* - *VW*, dl.VII, p.104-172.
ID. *Nederland's geestesmerk.* - *VW*, dl.VII, p.279-312.
ID. *Henri Pirenne.* - *VW*, dl.VI, p.501-507.
ID. *Recensie van P. Hazard, La crise de la conscience européenne.* - *VW*, dl.IV, p.338-340.
ID. *Bij Prof. Kernkamp's aftreden.* - *VW*, dl.VI, p.544-547.
ID. *Voorwoord tot R.F. Beerling's 'Antithesen'.* - *VW*, dl.VII, p.235-236.
ID. *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd.* - *VW*, dl.VII, p.313-428.
ID. *Scaldemariland.* - *VW*, dl.I, p.554-569.
ID. *Kort begrip van den aard der geschiedenis als cultuurverschijnsel en als wetenschap.* - *VW*, dl.VII, p.173-191.
ID. *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur.* - *VW*, dl.V, p.26-246.
ID. *Het wezen der universiteit historisch beschouwd.* - *VW*, dl.VIII, p.28-30.
ID. *De eenheid Nederland-Oranje.* - *VW*, dl.VIII, p.563-570.
ID. *R.N. Roland Holst, 4 december 1868 - 31 december 1938.*- *VW*, dl.VI, p.515-517.
ID. *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw.* - *VW*, dl.IV, p.497-554.
ID. *Robert Fruin.* - *VW*, dl.VI, p.526-530.
ID. *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets.* - *VW*, dl.II, p.412-507.
ID. *Colenbrander als Gidsredacteur.* - *VW*, dl.VI, p.531-534.
ID. *Over vormverandering der geschiedenis.* - *VW*, dl.VII, p.192-206.
ID. *De wetenschappen in het algemeen en die der afdeeling Letterkunde.* - *VW*, dl.VIII, p.450-463.
ID. *Mijn weg tot de historie.* - *VW*, dl.I, p.11-42.
ID. *Herdenking van G.W. Kernkamp.* - *VW*, dl.VI, p.548-558.
ID. *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving.* - *VW*, dl.VII, p.477-606.
ID. *Brieven aan Nijhoff*. Uitg. G. KAMPHUIS. - *Maatstaf*. 2(1954-1955), nr.4-5, p.203-217.
J. HUIZINGA. *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de vaderlandsche historiën volgens de beste bronnen bewerkt en naar tijdsorde gerangschikt*. Amsterdam, 1950.

N. JAPIKSE. *Waardeering van Johan de Witt. Rede uitgesproken op 12 juni 1918 in Pulchri Studio*. 's-Gravenhage, 1918.
ID. *Robert Fruin herdacht. Naar aanleiding van zijn geboortedag (14 November 1823)*. - *BVGO*. 1924, reeks 6, dl.I, p.1-5.
ID. *Nederlandsche historische literatuur*. - *BVGO*. 1924, reeks 6, dl.I, p.163-192.
ID. *Honderd jaar 'Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde' (1836-1936)*. 's-Gravenhage, 1936.
ID. *Nederlandsche Historische Literatuur*. - *BVGO*. 1941, reeks 8, dl.III, p.122-144.
A. JOLLES. *Clio en Melpomene*. - *De Gids*. 89 (1925), dl.III, p.386-400.
L. DE JONG. *'De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog'*. - *De Nieuwe Stem*. 9 (1954), p.55-58.
A. VAN KERKHOFF. *Prof. Dr. Robert Fruin en de wederopluiking van het katholicisme*. - *De Katholiek*. 107 (1895), p.21-41, p.176-193 en p.339-353.
G.W. KERNKAMP. *De Sleutels van de Sont. Het aandeel van de Republiek in den Deensch-Zweedschen oorlog van 1644-1645*. 's Gravenhage, 1890.
ID. *De wetenschap der historie*. - *De Amsterdammer*. 15 en 22 okt. 1893, nrs.851-852.
ID. *De methode van Prof. Fruin*. - *Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*. 21 april 1895, nr.19, p.145-146.
ID. *De idee in de geschiedenis*. - *Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*. 12 mei 1895, nr.22, p.169-170.
ID. *Het land van Rembrandt*. - *Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*. 21 juli 1895, nr.32, p.249-251; 28 juli 1895, nr.33, p.257-259 en 4 aug. 1895, nr.34, p.265-266.
ID. *Oranje en de democratie*. - *Zondagsblad van De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland*. 6 okt. 1895, nr.43, p.337-338; 13 okt. 1895, nr.44, p.345-347 en 20 okt. 1895, nr.45, p.353-354.
ID. *Mr. S. Muller Fz*. - *De Kroniek*. 1895, nr.45, p.353-354.
ID. *Onze Gouden Eeuw*. - *De Kroniek*. 1897, nr.113, p.60-61 en nr.114, p.68-70.
ID. *Blok's Levensbericht van Fruin*. - *De Amsterdammer*. 17 juni 1900, nr.1199, p.4.
ID. *Robert Fruin*. - ID. *Van Menschen en Tijden*. Dl.I: *Studiën over geschiedschrijvers*. Haarlem, 1931, p.97-176.
ID. *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis*. Amsterdam, 1901.
ID. *Historisch-materialistische problemen*. - *Vragen des Tijds*. 1902, dl.II, p.309-333.

ID. *Een socialist over onze geschiedenis*. - *Vragen des Tijds*. 1903, dl.II, p.1-30.
ID. *Van Wagenaar tot Fruin*. - ID. *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.1-35.
ID. *De 'Histoire Socialiste' van Jean Jaurès*. - *Vragen des Tijds*. 1904, dl.II, p.137-170.
ID. *Een standbeeld voor den stadhouder Willem III*. - *Vragen des Tijds*. 1905, dl.I, p.225-254.
ID. *Amsterdamse Patriciërs*. - *Vragen des Tijds*. 1906, dl.I, p.1-41.
ID. *Bakhuizen van den Brink*. - ID. *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.36-96.
ID. *Oranje en de democratie*. - *Vragen des Tijds*. 1910, dl.II, p.61-86.
ID. *Henri Pirenne*. - ID. *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.206-240.
ID. *Studentenzeden*. - *Vragen des Tijds*. 1912, dl.I, p.225-254.
ID. *Naar aanleiding van een hoogleeraarsbenoeming*. - *Vragen des Tijds*. 1913, dl.I, p.77-106.
ID. *August Bebel*. - *Vragen des Tijds*. 1913, dl.II, p.281-322.
ID. *De Europeesche Oorlog 1914-1919. Indrukken van een tijdgenoot*. Haarlem, 2 dln., 1919.
ID. *De tragedie der historie*. Haarlem, 1919.
ID. *Kautsky's boek over het ontstaan van den oorlog*. - *Vragen des Tijds*. 1920, dl.I, p.292-320.
ID. *Leidsch misbaar*. - *De Amsterdammer*. 8 okt. 1921, nr.2311, p.1.
ID. *Monarchie of republiek?*- *De Amsterdammer*. 12 nov. 1921, nr.2316, p.1.
ID. *De Herdenking van onzen Opstand*.- *De Amsterdammer*. 1 april 1922, nr.2336, p.1.
ID. *21 mei 1572*. - *De Amsterdammer*. 20 mei 1922, nr.2343, p.1.
ID. *20 Juli 1572 herdacht*.- *De Amsterdammer*. 22 juli 1922, nr.2352, p.1.
ID. *Sam Muller*. - ID. *Van Menschen en Tijden*, dl.I, 1931, p.177-205.
ID. *Ter herinnering aan Gerrit Kalff*. - *Vragen des Tijds*. 1924, dl.I, p.1-16.
ID. *De bril waardoor men het verleden bekijkt*. - *De Groene Amsterdammer*. 13 juni 1925, nr.2505, p.1.
ID. *De wording der Unie van Utrecht*. - *De Unie van Utrecht herdacht*, 23 jan. 1579-1929. Utrecht, 1929, p.3-15.
ID. *De Geuzenprins*. - *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Utrecht*. 1932-1933, p.97-120.
ID. *Levensbericht van Henri Pirenne*. - *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*. 1935-1936, p.249-254.

ID. *Geschiedenis als academisch leervak (Verslag)*. - *TvG*. 54 (1939), p.379-381.
ID. *Prins Willem II*. (*Patria*. 33). Amsterdam, 1943.
Kernkampiana. - *De Ploeg*. 21 okt. 1922, p.1.
W. KLOOS. *Zelfportret*. Uitg. H.G.M. PRICK. (*Privé-domein*. 118). Amsterdam, 1986.
L. KNAPPERT. *Bij het portret van professor Bussemaker*. - *Eigen Haard*. 40 (1914), p.757-759.
P. KOHNSTAMM. *De logische structuur der geschiedschrijving en haar didactische betekenis*. - *Paedagogische Studiën*. 24 (1947), p.143-159.
F.J.L. KRÄMER. *De Wetenschap der Historie*. Utrecht, 1893.
ID. *Het uitgeven van historische handschriften*. - *De Nederlandsche Spectator*. 1901, nr.43, p.340-342.
CH.-V. LANGLOIS en CH. SEIGNOBOS. *Introduction aux études historiques*. Parijs, [1897][5].
H.A. LEENMANS. *Recensie van J. Huizinga, Mensch en Menigte in Amerika*. - *De Socialistische Gids*. 4 (1919), p.873-874.
The Letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht. Uitg: BR. LYON. - *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*. 132 (1966), p.161-231.
H. LEVY-BRUHL. *Une notion confuse: le fait historique*. - *Recherches Philosophiques*. 5 (1935-1936), p.264-274.
Lijst der in de vergaderingen behandelde onderwerpen. - *Historische avonden. Tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen, ter gelegenheid van zijn twintigjarig bestaan*. Groningen, 1907, p.7-19.
TH.J.G. LOCHER. *Pirenne over de vereniging van Nederland en België*. - *De Gids*. 91 (1927), dl.III, p.393-421.
ID. *Johan Huizinga*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland*. Dl.I: *Geschiedschrijvers*, 1981, p.299-318.
TH.J.G. LOCHER. *Romein en de historische objectiviteit*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*. Leiden, 1970, p.20-28.
ID. *Romeins jongste bundel*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*, p.29-38.
ID. *Over historisch relativisme*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*, p.128-145.
ID. *Die Ueberwindung des europäozentrischen Geschichtsbildes*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*, p.88-102.
ID. *Ephoros' jüngste Nachkommen*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*, p.103-115.

ID. *Bij de dood van Jan Romein*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*, p.39-42.
ID. *Geschiedenisfilosofie in Nederland*. - ID. *Geschiedenis van ver en nabij*, p.116-127.
ID. *Geschiedenis van ver en nabij. Onuitgesproken afscheidsrede*. Leiden, 1971.
W.W. VAN DER MEULEN. *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis. - De Nederlandsche Spectator*. 1904, nr.5, p.37-39.
P.L. MULLER. *De Sleutels van de Sont. - De Nederlandsche Spectator*. 1890, nr.46, p.382-383.
ID. *Bussemaker's Afscheiding der Walen. - De Nederlandsche Spectator*. 1896, nr.16, p.126-129.
ID. *Blok's derde deel. - De Nederlandsche Spectator*. 1896, nr.38, p.305-306.
ID. *De onderlinge verhouding van algemeene en speciale geschiedenis, en beider beoefening hier te lande. - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*. 1897, p.71-96.
ID. *Levensbericht van Robert Fruin*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I, 1981, p.241-263.
P.L. MULLER en C.TH. BUSSEMAKER. *Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, deel III*. Haarlem, 1921.
S. MULLER Fz. *Robert Fruin. - De Gids*. 58 (1894), dl.II, p.353-362.
ID. *Jan Wagenaar's opvolger. - Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 2 (1896), dl.III, p.411-444.
ID. *Fruin-studiën. - Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 7 (1901), dl.I, p.490-506.
ID. *Het boek van Professor Huizinga. - Onze Eeuw*. 20 (1920), dl.I, p.78-104.
Necrologie Dr. P.J. Blok. - Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden. 1930, p.154-156.
J.F. NIERMEYER. *Her-oriëntatie van onze mediëvistiek*. Groningen, 1946.
FR. NIETZSCHE. *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*. Groningen, 1983.
W.J.F. NUYENS. *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*. Amsterdam, 4 dln., 1865-1870.
ID. *De Nederlandsche beroerten der XVIe eeuw uit een Katholiek oogpunt beschouwd. Antwoord aan Prof. R. Fruin, Prof. J. van Vloten en Dr. M. van Deventer*. Amsterdam, 1868.
ID. *Opmerkingen en aanmerkingen naar aanleiding van een nieuw boek van een Nederlandsch geschiedschrijver. - De Wachter*. 3 (1873), dl.II, p.1-19, p.113-132 en p.226-263.

W.C.D. OLIVIER. *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver. - De Nederlandsche Spectator*. 1860, nr.45, p.354-358.
Onderwijs. - Museum. 10 (1903), kol.382-385.
Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis. 's-Gravenhage, 1904.
J. PAQUET. *Recensie van J. en A. Romein, Aera van Europa. - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. 34 (1956), p.533-537.
J.C.H. DE PATER. *De religie als factor bij de vorming van den Nederlandschen staat. - BVGO.* 1937, reeks 7, dl.VIII, p.104-117.
CH. PIOT. [*Over Bloks archiefonderzoek in Parijs*]. - *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. 67 (1897), serie 3, dl.XXXIII, p.231-232.
H. PIRENNE. *Histoire de Belgique*. Brussel, 7 dln., 1900-1932.
H.J. POS. *Neutraliteit of Objectiviteit. - De Groene Amsterdammer. 75 jaar rijp en groen (1877-1952)*. Amsterdam, 1952, p.79-80.
N.W. POSTHUMUS. *Levensbericht van Hajo Brugmans. - Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*. 1939-1940, p.240-257.
J.H.J. VAN DER POT. *Theorie of filosofie der geschiedenis? - TvG*. 70 (1957), p.377-381.
J. PRESSER. *Beeldbaarheid en beeldvorming in de jongste Amerikaanse historie. - Uit het werk van dr. J. Presser*. Amsterdam, 1969, p.101-116.
ID. *Historia hodierna. - Uit het werk van dr. J. Presser*, p.209-225.
ID. *Een glimlach van Clio. - Critisch Bulletin*. 18 (1951), p.220-222.
ID. *Hypokritiek op hyperkritiek. - Uit het werk van dr. J. Presser*, p.58-64.
ID. *Memoires als geschiedbron. - Uit het werk van dr. J. Presser*, p.277-282.
ID. *De Amsterdamse School. Een herinnering. - De Nieuwe Stem*. 17 (1962), p.687-691.
ID. *Clio kijkt door het sleutelgat. - Uit het werk van dr. J. Presser*, p.283-293.
Prof. Dr. G.W. Kernkamp. 1901-1926. Bijzondere aflevering *TvG*. 41 (1926), afl.4.
H.P.G. QUACK. *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914*. Nijmegen, 1977.
E. VAN RAALTE. *Pirenne over het drama der Nederlandsch-Belgische vereeniging en scheiding. - TvG*. 42 (1927), p.321-335.
F. RACHFAHL. *Robert Fruin. - Historische Zeitschrift*. 98 (1907), p.507-543.

W. VAN RAVESTEYN. *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwartaal der 17de eeuw*. Amsterdam, 1906.
G.J. RENIER. *The Criterion of Dutch Nationhood*. Londen, 1946.
ID. *De Noord-Nederlandse natie*. Utrecht, 1948.
ID. *History. Its Purpose and Method*. Londen, 1950.
Robert Fruin in brieven en andere stukken. Uitg. J. VAN HEIJST. - *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*. 77 (1963), p.239-392.
H. ROLAND HOLST. *Kapitaal en arbeid in Nederland*. Amsterdam, 1902.
J. ROMEIN. *Dostojewskij in de Westersche Kritiek. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van den literairen roem*. Haarlem, 1924.
ID. *Boeren en monniken in de Middeleeuwen*. - ID. *Het onvoltooid verleden. Kultuurhistorische studies*. Amsterdam, 1937, p.164-183.
ID. *Een historico-sociografische studie*. - *TvG*. 42 (1927), p.91-93.
ID. *Laat-middeleeuwsche cultuurgeschiedenis*. - *TvG*. 43 (1928), p.196-198.
ID. *Nederlandsche cultuurgeschiedenis*. - *Nu*. 1 (1928), nr.8, p.393-406; nr.9, p.61-71 en nr.10, p.142-148.
ID. *Het ontstaan van het oriëntalisme in Nederland*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.213-229.
ID. *De Opstand van de Nederlanden tegen Spanje*. - *Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis*. Amsterdam, dl.VI, 1930, p.3485-3503.
ID. *Van tsarenrijk tot Sowjet-Unie*. - *Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis*, dl.VIII, 1931, p.4949-4998.
ID. *Het ontwaken van Azië*. - *Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis*, dl.VIII, 1931, p.4999-5049.
ID. *Nederlandsche geschiedschrijving en regentengeest*. - *Critisch Bulletin*. 2 (1931), p.209-213.
ID. *De funktie van een historische fiktie. De vermeende afstamming der Germanen uit Troje in verband met het begrip der Translatio Imperii*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.184-195.
ID. *Kanttekeningen bij Huizinga's Cultuurhistorische Verkenningen*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.65-100.
ID. *Een 'Geschiedenis der leidende volken'*. - *TvG*. 47 (1932), p.282-285.
ID. *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis. Haarlem*, 1932.
ID. *Machten van dezen tijd. Overzicht van de voornaamste problemen der hedendaagsche internationale politiek*. Amsterdam, 1932.

ID. *Het geschonden beeld. Nieuwe opvattingen over de Renaissance*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.196-203.
ID. *De dialektiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.9-64.
ID. *Zweig's Erasmus. - De Weegschaal*. 2 (1935), p.17-19.
ID. *Machten van deze tijd. Overzicht van de voornaamste problemen der hedendaagsche internationale politiek*, 1933-1935. Amsterdam, 1936.
ID. *Eigenaard en onafhankelijkheid van het Nederlandse volk*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.204-212.
ID. *Ter Inleiding*. - ID. *Het onvoltooid verleden*, p.5-8.
ID. *Non tali auxilio! - Critisch Bulletin*. 8 (1937), p.209-218.
ID. *Groot Nederlandsche problematiek. - Critisch Bulletin*. 8 (1937), p.308-309.
ID. *Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap. Het probleem der historische objectiviteit*. - ID. *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's*. Amsterdam, 1946, p.11-43.
ID. *Machten van deze tijd. Overzicht van de voornaamste problemen der hedendaagse internationale politiek*. 1936 en 1937. Amsterdam, 1938.
ID. *In memoriam Piet Wiedijk. - Groot Nederland*. 36 (1938), p.588-592.
ID. *Geyls magnum opus. - Critisch Bulletin*. 9 (1938), p.136-138.
ID. *Uit de geschiedenis van het liberalisme. - TvG*. 53 (1938), p.325-327.
ID. *Over de menselijke waardigheid. Uit de geschiedenis van een begrip*. - ID. *In opdracht van de tijd*, p.201-232.
ID. *Geschiedenis der geschiedschrijving. - TvG*. 54 (1939), p.310-315.
ID. *De achttiende eeuw en wij. - Critisch Bulletin*. 10 (1939), p.48-53.
ID. *Partijstrijd en buitenlandse politiek in de dagen der Republiek. - Critisch Bulletin*. 10 (1939), p.211-213.
ID. *Gegist bestek. Aspecten van drie jaar wereldbestel*. Utrecht, 1939.
ID. *Nieuwe stromingen in de geschiedwetenschap*. - ID. *In opdracht van de tijd*, p.45-72.
ID. *Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand*. - ID. *In opdracht van de tijd*, p.73-95.
ID. *De legende van Prins Maurits. - Critisch Bulletin*. 11 (1940), p.295-298.
ID. *Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest*. - ID. *In opdracht van de tijd*, p.145-170.
ID. *Spieghel Historiael. De geschiedschrijving over de tachtigjarige oorlog*. - ID. *In opdracht van de tijd*, p.97-144.

ID. *Een historische roman. - Critisch Bulletin*. 12 (1941), p.34-38.
ID. *Recensie van J.D.M. Cornelissen, Rembrandt. De eendracht van het land. - Museum*. 49 (1941), kol. 69-70.
ID. *De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crises*. - ID. *In opdracht van de tijd*, p.233-264.
ID. *Nieuw Nederland. Algemene beginselen ener hervorming in hoofd en leden*. Amsterdam, 1945.
ID. *Democratie als voorwaarde voor sociale gemeenschapsvorming in de Westerse beschaving*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen*. Amsterdam, 1950, p.297-318.
ID. *De biografie. Een inleiding*. Amsterdam, 1946.
ID. *Theoretische geschiedenis*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*. p.17-43.
ID. *Toynbee's studie der geschiedenis. Grondslagen ener algemene en vergelijkende beschavingsleer*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*. p.69-113.
ID. *Schets ener cultuurgeschiedenis van de negentiende eeuw*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*, p.117-152.
ID. *Huizinga als historicus*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*, p.212-241.
ID. *Universiteit en maatschappij in de loop der tijden*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*, p.275-294.
ID. *De graal der geschiedenis. De stand van het vraagstuk der historische wetten*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*, p.44-68.
ID. *Algemene inleiding*. - *AGN*, dl.I, 1949, p.IX-XXIX.
ID. *Een halve eeuw geschiedwetenschap in Nederland. 1898-1948*. - ID. *Tussen vrees en vrijheid*, p.242-253.
ID. *Apparaat voor de studie der geschiedenis*. Groningen, 1949.
ID. *De geschiedschrijving in Nederland tijdens het interbellum*. - ID. *Carillon der tijden. Studies en toespraken op cultuurhistorisch terrein*. Amsterdam, 1953, p.145-177.
ID. *Magister Tenhaeff, archilatomus*. - ID. *Carillon der tijden*, p.245-274.
ID. *De ivoren toren onder hoogspanning*. - ID. *Carillon der tijden*, p.333-352.
ID. *De geschiedenis en ik. - Singel 262*. Dl.III: *Tweeëntwintig biografieën*. Amsterdam, 1950, p.77-82.
ID. *In de hof der historie. Kleine encyclopaedie der theoretische geschiedenis*. Amsterdam, 1951.
ID. *Portretstudie van Bakhuizen van den Brink*. - ID. *Carillon der tijden*, p.201-244.
ID. *Misbruik van wetenschap. - De Nieuwe Stem*. 8 (1953), p.725-729.
ID. *Het verhoor van Henry. - De Nieuwe Stem*. 9 (1954), p.117-119.
ID. *Het probleem der waarheid in de biografie*. - ID. *Eender en anders*.

Twaalf nagelaten essays. Amsterdam, 1964, p.43-61.
ID. *Rede en religie. Over Toynbee*. - ID. *Eender en anders*, p.225-233.
ID. *Het Algemeen Menselijk Patroon. Ontstaan, belang en draagkracht van historische theorieën*. - ID. *Eender en anders*, p.63-83.
ID. *Poging tot een herinterpretatie van het humanisme*. - ID. *Eender en anders*, p.85-98.
ID. *De nationale en sociale revolutie in Europa en Azië en de tijdfactor. De betekenis van de vergelijkende methode in de Aziatische historiografie*. - ID. *Eender en anders*, p.207-224.
ID. *Integrale geschiedschrijving*. - ID. *Eender en anders*, p.25-42.
ID. *Een Derde Kracht. - De Nieuwe Stem*. 15 (1960), p.3-9.
ID. *Duur en verandering in de geschiedenis. Het probleem van de 'omslag'*. - ID. *Eender en anders*, p.9-24.
ID. *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*. Amsterdam, 1976[2].
J. en A. ROMEIN. *De Lage Landen bij de Zee*. Amsterdam, 1979[8].
ID. *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam, 4 dln., 1938-1940.
A. ROMEIN-VERSCHOOR. *De vruchtbare muze*. Nijmegen, 1978.
ID. *Omzien in verwondering. Herinneringen*. (*Privé-domein*. 17). Amsterdam, 2 dln., 1970-1971.
W.F.N. VAN ROOTSELAAR. *De geschiedschrijver Prof. Dr. R. Fruin. - De Katholiek*. 109 (1986), p.26-62, p.166-187 en p.271-297.
ID. *De geschiedschrijvers: Ranke en Fruin. - De Katholiek*. 110 (1896), p.180-196.
A.J.C. RÜTER. *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*. Leiden, 1935.
J. DE SAINT-GENOIS. *Histoire des voyageurs belges*. Brussel, 2 dln., [1846].
A. SALOMONS. *Herinneringen uit de oude tijd*. (*Privé-domein*. 99). Amsterdam, 1984.
F. SIMIAND. *Méthode historique et science sociale. - Revue de Synthèse Historique*. 6 (1903), p.1-22 en p.129-157.
G. SIMMEL. *Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine Erkenntnistheoretische Studie*. Leipzig, 1892.
J.W. SMIT. *Romein en het algemeen menselijke. - Propria Cures*. 5 febr. 1955, p.2.
H. SMITSKAMP. *Een historicus over zijn vak. - TvG*. 71 (1958), p.376-379.
ID. e.a. *Groen's 'Ongeloof en Revolutie'. Een bundel studiën*. Wageningen, 1949.
Z.W. SNELLER. *De Economische Geschiedenis in hare betrekking tot*

Economie en Geschiedenis. Amsterdam, 1949.
C.J. SNIJDERS en R. DUFOUR. *Het ontstaan van den Wereldoorlog*. - *TvG*. 44 (1929), p.250-262.
J. SUYS. *Het vredesaspect der historische objectiviteit*. Leiden, 1950.
N.B. TENHAEFF. *Geschiedenis van den Nederlandschen Stam*. - ID. *Verspreide Geschriften*. Groningen-Batavia, dl.II, 1949, p.355-359.
ID. *In memoriam Professor Dr. H. Brugmans*. - ID. *Verspreide geschriften*, dl.II, 1949, p.123-126.
M.TER BRAAK. *Huizinga voor den afgrond*. - ID. *Verzameld Werk*. Amsterdam, dl.I, 1950, p.332-347.
ID. *Sancta Simplicitas*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.III, 1949, p.538-539.
ID. *Populaire geschiedenis*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.V, 1949, p.465-476.
ID. *Historische eierdans*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.IV, 1951, p.155-161.
ID. *Verdediging der cultuur*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.V, 1949, p.625-631.
ID. *Delen en geheel*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.VII, 1951, p.13-19.
ID. *Historie als beeld*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.VII, 1951, p.296-301.
ID. *In gesprek met de vorigen*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.IV, 1951, p.5-176.
ID. *De legitieme idee*. - ID. *Verzameld Werk*, dl.VII, 1951, p.546-551.
ID. en E. DU PERRON. *Briefwisseling 1930-1940*. Amsterdam, 4 dln., 1962-1967.
H. TERPSTRA. *Colenbranders koloniale geschiedenis*. - *TvG*. 42 (1927), p.346-353.
J.H. THIEL. *De oude geschiedenis en de archaeologie*. Amsterdam, 1946.
C.T. VAN VALKENBURG. *J. Huizinga. Zijn leven en zijn persoonlijkheid*. Amsterdam-Antwerpen, 1946.
A. VERWEY. *De Afscheidsrede van Prof. Fruin*. - ID. *Proza*. Amsterdam, dl.VIII, 1923, p.142-151.
ID. *De Idee in de Geschiedenis*. - *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 1 (1895), dl.II, p.259-263.
ID. *Robert Fruin*. - ID. *Proza*, dl.I, 1921, p.113-131.
ID. *Een glanzend misverstand*. - *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 7 (1901), dl.II, p.491-501.
ID. *J. Huizinga, Het Aesthetische Bestanddeel*. - *De Beweging*. 1 (1905), p.390-391.
ID. *J. Huizinga: Herfsttij der Middeleeuwen*. - ID. *Proza*, dl.X, 1923, p.230-238.
ID. *Van Jacques Perk tot Nu*. Santpoort, 1925.
ID. *Het lijden aan de tijd*. - *Het Kouter*. 1 (1936), p.339-348.

J. VETH. *Een veronachtzaamd hoofdstuk uit onze beschavingsgeschiedenis der zeventiende eeuw*. Haarlem, 1928.
S. VISSERING. *Een dubbelzinnige triomf. - De Gids*. 28 (1864), dl. III, p.246-265.
G. VAN VLOTEN. *Recensie van P.J. Blok, De geschiedenis als sociale wetenschap. - Tweemaandelijksch Tijdschrift*. 1 (1895), dl. I, p.303-306.
J. VAN VLOTEN. *Een wijsgeerig-historisch modderaar. - De Levensbode*. 1867, dl. II, p.134-145.
ID. *Ongepaste deftigheid. - De Levensbode*. 1869, dl. III, p.41-44.
ID. *Prof. Fruin en 't jaar 1813. - De Levensbode*. 1869, dl. III, p.45-50.
C. VAN VOLLENHOVEN. *De eendracht van het land*. 's-Gravenhage, 1913.
C.W. VOLLGRAFF. *Volksgeest en Wetenschap*. Haarlem, 1936.
ID. *Herdenking van Johan Huizinga*. Haarlem, 1945[2].
H. VAN WERVEKE. *Een Geschiedenis van de Nederlandsche Taalgemeenschap. - De Vlaamsche Gids*. 20 (1931-1932), p.5-13 en p.134.
B.H.C.K. VAN DER WIJCK. *Recensie van Dr. W. van Ravesteyn, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw. - Onze Eeuw*. 6 (1906), dl. II, p.147-149.

3. Literatuur

Deze lijst bevat slechts de in de tekst of in de noten *aangehaalde* literatuur, aangevuld met enkele bibliografieën.

R. AERTS e.a. *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeencultureel en literair tijdschrift*. (*Schrijversprentenboek*. 27). 's-Gravenhage-Amsterdam, 1987.
R. ANCHOR. *History and Play: Johan Huizinga and his Critics. - History and Theory*. 17 (1978), p.63-93.
F.R. ANKERSMIT. *Kees Bertels, Geschiedenis tussen struktuur en evenement. - BMGN*. 89 (1974), p.396-411.
ID. *Het narratieve element in de geschiedschrijving. - TvG*. 91 (1978), p.181-213.
ID. *Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit. - BMGN*. 96 (1981), p.453-474.
ID. *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. Den Haag - Boston - Londen, 1983.
ID.. *Antwoord aan Lorenz. - TvG*. 97 (1984), p.555-561.

ID. *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*. Groningen, 1984.
ID. (uitg.). *Knowing and telling history: the Anglo-Saxon debate*. Beiheft *History and Theory*. 25 (1986).
ID. *Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening*. - F. VAN BESOUW e.a. (red.). *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*. Groningen, 1987, p.55-72.
F.R. ANKERSMIT. *Geschiedenis, historiciteit en wetenschapsbeoefening. - TvG*. 101 (1988), p.497-509.
ID. en A.A. VAN DEN BRAEMBUSSCHE. *De huidige geschiedfilosofie onderschat de rol van de taal bij de vormgeving van ons inzicht in het verleden. - Taal en geschiedenis. Over de relatie tussen taal en werkelijkheid in de geschiedbeoefening*. Themanr. *Groniek*. 89-90 (1984), p.9-30.
C.G.L. APELDOORN. *Dr. Willem Doorenbos*. Amsterdam, 1948.
D. VAN ARKEL. *Clio en Minerva. Sociale geschiedenis en sociale wetenschap*. Leiden, 1967.
H. BAUDET. *Kanttekeningen bij Geyl's kritiek op Huizinga. - TvG*. 75 (1962), p.459-468.
ID. *Operationele geschiedenis. Rede uitgesproken bij de opening van het 49e studiejaar van de School voor Taal- en Letterkunde te 's-Gravenhage*. Groningen, 1963.
ID. *Huizinga en de economische geschiedenis. - Groniek*. 6 (1972-1973), p.166-169.
R. BAUER. *De historisch-filosofische betekenis van Arnold J. Toynbee's A Study of History. Een onderzoek naar zijn empirisme*. Puurs, 1982.
ID. *Twee historici: Huizinga, Van Isacker. - De Standaard der Letteren*. 3 mei 1986, p.1.
R.F. BEERLING. *Romein en de dialektiek. - De Nieuwe Stem*. 17 (1962), p.719-726.
H.M. BELIËN. *J.H. Thiel als 'karakteroloog'. - Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.519-539.
W. BERGSMA. *Johan Huizinga en de culturele antropologie. Vagabonderende beschouwingen naar aanleiding van het werk van Johan Huizinga*. (Instituut voor Culturele Antropologie, R.U. Groningen). Groningen, 1981.
K. VAN BERKEL. *Amerika in Europese ogen*. - ID. *Cursus Amerikaanse geschiedenis*. (Open Universiteit Heerlen). Z. pl., z.j., p.16-33.
ID. *Johan Huizinga en de geschiedenis van de natuurwetenschappen. - Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.231-245.
ID. *Renaissance der cultuurwetenschap*. Leiden, 1986.

ID. *Over eigentijdse cultuurgeschiedenis*. Heerlen, 1987.
ID. *De protestantiseringsthese van Geyl en Rogier. - Spiegel Historiael*. 22 (1987), p.529-534.
ID. *De historisering van de wetenschapsfilosofie. - TvG.* 101 (1988), p.525-545.
K. BERTELS. *Geschiedenis tussen struktuur en evenement: een methodologies en wijsgerig onderzoek*. Amsterdam, 1973.
ID. *Skepsis tegenover de 'geschiedenis van de mentaliteit'. - TvG*. 86 (1973), p.155-166.
Bibliographie der geschriften van Prof. dr. H. Brugmans, 1891-1938. Arnhem, 1938.
J.A.A.M. BIEMANS. *Pater Bonaventura Kruitwagen en het bombardement van Rotterdam. Over een opgewekte boekhistoricus die op 'n middag al zijn boeken verloor. - Literatuur*. 3 (1986), p.351-359.
F. BIJL DE VROE. *De schilder Jan Veth 1864-1925. Chroniqueur van een bewogen tijdperk*. Amsterdam-Brussel, 1987.
P.B.M. BLAAS. *An Attempt at Integral History. - Acta Historiae Neerlandica*. 5 (1971), p.271-315.
ID. *De waarde van de waardevrijheid. - Theoretische Geschiedenis*. 2 (1975), p.126-130.
ID. *Continuity and Anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890 and 1930*. Den Haag, 1978.
ID. *Over het continuïteitsbegrip in de geschiedwetenschap. - Theoretische Geschiedenis*. 6 (1979), p.122-132.
ID. *H.A. Enno van Gelder. Een vernieuwend historicus. Enkele kanttekeningen*. - H.A.E. VAN GELDER. *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam (1547-1626)*. Utrecht, 1982, niet gepagineerd.
P.B.M. BLAAS. *De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving. - Theoretische Geschiedenis*. 9 (1982), p.271-303.
ID. *Thorbecke - Fruin - De Bosch Kemper. - Theoretische Geschiedenis*. 9 (1982), p.346-349.
ID. *Van Bosscha tot Kernkamp: een diversiteit van geschiedbeoefening te Amsterdam zonder Amsterdam. - Theoretische Geschiedenis*. 10 (1983), p.303-323.
ID. *Historicus tussen wetenschap en journalistiek: G.W. Kernkamp*. (*Historische beeldvorming en beeldbaarheid van het verleden*). Rotterdam, 1983.
ID. *Nederlandse geschiedschrijving na 1945*. - W.W. MIJNHARDT (red.). *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds*

1945. (*Aula-paperback*. 86). Utrecht-Antwerpen, 1983, p.9-47.
P.B.M. BLAAS. *Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900*. - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.). *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*. Utrecht, 1984, p.137-160.
P.B.M. BLAAS. *Gerretson en Geyl: de doolhof der Grootnederlandse gedachte.* - *TvG*. 97 (1984), p.37-51.
ID. *De Gouden Eeuw: Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw. - De Negentiende Eeuw*. 9 (1985), p.109-130.
ID. *De ontstaansgeschiedenis van het Europees historisch besef in breder perspectief. - Theoretische Geschiedenis*. 12 (1985), p.295-307.
ID. *Narrativistische geschiedtheorie: een overtuigend alternatief?* - *TvG*. 99 (1986), p.44-49.
ID. *De jacht op het verkeerde verleden. Historisch besef in Nederland. - De Groene Amsterdammer*. 9 juli 1986, p.10-11.
ID. *De visie van de Grootnederlandse historiografen: aanleiding tot een nieuwe historiografie*? - J. CRAEYBECKX e.a. (uitg.). '*1585: op gescheiden wegen...*'. Leuven, 1988, p.197-220.
P.B.M. BLAAS. *De patriottenbeweging als epiloog: rond Colenbranders 'Patriottentijd'*. - TH.S.M. VAN DER ZEE e.a. (uitg.). *1787. De Nederlandse revolutie*? Amsterdam, 1988, p.9-26.
P.B.M. BLAAS. *De betekenis van de romantische geschiedschrijving voor de ontwikkeling van de historische wetenschap. - Theoretische Geschiedenis*. 15 (1988), p.54-59.
ID. *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*. Rotterdam, 1988.
ID. en J. VOGEL. *Onder A.M. Kollewijn en M.G. de Boer. Het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1886 tot 1920 met een inhoudsanalyse over de periode 1886-1960.* - *TvG*. 99 (1986), p.367-390.
A. BLEICH en M. VAN WEEZEL. *Ga dan zelf naar Siberië!!! Linkse intellektuelen en de koude oorlog*. Amsterdam, 1978.
J.C.H. BLOM. *Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland 1945-1950.* - *BMGN*. 96 (1981), p.300-333.
ID. *Een eeuwfeest? Een verkenning ter gelegenheid van de laatste aflevering van deel honderd van de BMGN.* - *BMGN*. 100 (1985), p.576-587.
ID. *Ger Harmsen: een 'ouderwets' historicus in dienst van de stuwende krachten in de geschiedenis. - Afscheid van de dialectiek? Rondom het afscheid van Ger Harmsen als hoogleraar*. Nijmegen, 1988,

p.33-47.
A. BODAR. *Het verliteratuurde leven van André Jolles. - Maatstaf*. 31 (1983), nr.8, p.32-47.
ID. *Clio en Melpomene herbeschouwd. Over de theorieën van Johan Huizinga en André Jolles. - Spektator*. 16 (1986-1987), p.407-420.
ID. *De schoonheidsleer van André Jolles. Morphologische beschouwingen*. Amsterdam, 1987.
TH. DE BOER en A.J.F. KÖBBEN (red.). *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen*. Bilthoven, 1974.
P. DEN BOER. *Mentaliteitsgeschiedenis: een begripsbepaling. - BMGN*. 98 (1983), p.318-336.
ID. *Historische tijdschriften in Frankrijk (1876-1914). - TvG*. 99 (1986), p.530-546.
ID. *Balans en perspectief: enkele inleidende opmerkingen*. - F. VAN BESOUW e.a. (red.). *Balans en perspectief*, p.15-30.
P. DEN BOER. *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*. Nijmegen, 1987.
ID. *Theorie in het atelier. - Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus*. Leiden, 1988, p.65-70.
W. DEN BOER. *Robert Fruin en zijn Fonds voor Studiereizen. - Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*. 59 (1967), p.107-121.
ID. *Miracle français et retard néerlandais: quelques jalons pour une historiographie comparée. - L'Histoire et ses Méthodes. Actes du Colloque Franco-Néerlandais de novembre 1980 à Amsterdam*. Rijssel, 1981, p.89-108.
ID. *Clio als de vrouw van Lot? Victorianen en de Oudheid. - TvG*. 95 (1982), p.321-344.
M. BOERE. *Tien jaar vrouwengeschiedenis. Noodzakelijk, stimulerend en nog steeds leuk. - Aanzet*. 4 (1986), nr.3, p.70-77.
N. BOLLEN. *Verbeeld verleden: Huizinga en de geschiedfilosofie*. Groningen, onuitg. doct. scriptie, 1983.
J.C. BOOGMAN. *Vaderlandse geschiedenis (na de middeleeuwen) in hedendaags perspectief. Enige kanttekeningen en beschouwingen*. - ID. *Van spel en spelers. Verspreide opstellen*. 's-Gravenhage, 1982, p.3-17.
ID. *De historikus Pieter Geyl: aktivistisch strijder en reformistisch konservatief. - Ons Erfdeel*. 16 (1973), nr.5, p.54-58.
ID. *The Netherlands in the European Scene, 1813-1913. - Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500*. Den Haag, 1975, p.481-496.

ID. *De Nederland - Gidsland - conceptie in historisch perspectief. - Ons Erfdeel*. 27 (1984), p.161-170.
J.A. BORNEWASSER. *Geschiedwetenschap en engagement bij L.J. Rogier (1894-1974)*. - *TvG*. 87 (1974), p.443-459.
ID. *In memoriam prof. dr. L.J. Rogier (1894-1974)*. - *BMGN*. 90 (1975), p.71-80.
ID. *Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging in verschuivend perspectief*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.II, 1981, p.229-248.
J.A. BORNEWASSER. *De Nederlandse katholieken en hun negentiendeeeuwse vaderland*. - *TvG*. 95 (1982), p.577-604.
ID. *In de geest van Thijm 1904-1984. Ontwikkelingen in de verhouding tussen wetenschap en geloof*. (*Annalen van het Thijmgenootschap*. 73, afl. 3/4). Baarn, 1985.
ID. *Periodieke historiografie in een verzuilde context: twee katholieke tijdschriften*. - *TvG*. 99 (1986), p.453-475.
G.W.B. BORRIE. *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907)*. Assen, 1973.
G. BORST en J. PALM. *'Adam wie ben je, dat is toch de vraag die er achter steekt?' Een vraaggesprek met H.W. von der Dunk. - Over nut en nadeel*, p.87-98.
A.A. VAN DEN BRAEMBUSSCHE. *Theorie van de maatschappijgeschiedenis*. Baarn, 1985.
A. BRANDENBURG. *Annie Romein-Verschoor 1895-1978*. (*Open Domein*. 16). Amsterdam, 2 dln., 1988.
M.C. BRANDS. *Romein en het buitenland. - De Nieuwe Stem*. 17 (1962), p.708-718.
ID. *Historisme als ideologie. Het 'anti-normatieve' en 'onpolitieke' element in de Duitse geschiedwetenschap*. Assen, 1965.
ID. *Het verkeerde verleden*. - *BMGN*. 90 (1975), p.171-188.
ID. *Modernisering. Een bruikbaar begrip voor historici? - Theoretische Geschiedenis*. 2 (1975), p.118-126.
ID. *Annie Romein, een paar persoonlijke herinneringen*. - *BZZLLETIN*. 9 (1980), nr.81, p.31-33.
ID. *De dialecticus Jan Romein*. - *Skript*. 2 (1980), nr.2, p.3-5.
ID. *Romein en Presser: eender, maar vooral anders. - Theoretische Geschiedenis*. 10 (1983), p.325-334.
ID. *Jan Romein en het ordeningsprincipe: tussen dwang en vrijheid. De dialectiek van emancipatie. - Theoretische Geschiedenis*. 12 (1985), p.485-504.
M. BRENNINKMEIJER e.a. *Ontstaan en geschiedenis van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging*. - L. BRUG e.a. *Geschiedenis en Bevrijding. De bestudering van het verleden in de emancipa-*

tiestrijd van nu. Nijmegen, 1980, p.79-82.
H. VAN DEN BRINK. *Typen van rechtshistorie*. - J. VAN HERWAARDEN (red.). *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*. Rotterdam, 1973, p.31-46.
L. BRUG e.a. *Inleiding*. - ID. e.a. *Geschiedenis en Bevrijding*, p.7-20.
Hk. BRUGMANS. *Wij, Europa. Een halve eeuw strijd voor emancipatie en Europees federalisme*. Leuven-Amsterdam, 1988.
I.J. BRUGMANS. *Thorbecke*. (*Volksuniversiteitsbibliotheek*. Reeks 2, 21). Haarlem, 1948[2].
ID. *De subjectiviteit van de historicus. - Ondernemende geschiedenis. 22 opstellen geschreven bij het afscheid van Mr. H. van Riel*. Den Haag, 1977, p.1-14.
ID. Art. *Posthumus, Nicolaas Wilhelmus. - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.471-473.
ID. *Tachtig jaren. Amstelodamum 1900-1980. - Jaarboek Amstelodamum*. 74 (1982), p.30-69.
ID. *Naar een nieuwe vorm van geschiedschrijving? - Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur*. Tilburg, 1986, p.3-18.
G. DE BRUIN. *De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand*. - W.W. MIJNHARDT (red.). *Kantelend geschiedbeeld*, p.48-82.
G. DE BRUIN. *De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw*. - W.W. MIJNHARDT (red.). *Kantelend geschiedbeeld*, p.83-117.
J. BRUYN. *Het probleem van het realisme in de zeventiende-eeuwse Hollandse kunst van Huizinga tot heden. - Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.209-218.
I.N. BULHOF-RUTGERS. *Imagination and interpretation in history*. - L. SCHULZE en W.W. WETZELS (uitg.). *Literature and History: Literary Form and Historical Understanding*. New York-Londen-Langham, 1983, p.3-27.
I.N. BULHOF-RUTGERS. *Geschiedenis-verhaal of wetenschap? - Taal en geschiedenis*, p.76-93.
L. BUNING. *De Groot-Nederlandse gedachte. Iets over de idee, geschiedenis en historiografie. - Wetenschappelijke Tijdingen*. 38 (1979), kol.193-228.
M. CARASSO-KOK. *Jan Romein en de Middeleeuwse geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden. - Theoretische Geschiedenis*. 9 (1982), p.231-245.
CH.-O. CARBONELL. *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1885*. Toulouse, 1976.
PH. CARLIER. *Contribution à l'étude de l'unification bourguignonne dans l'historiographie nationale belge de 1830 à 1914. - Belgisch*

Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis. 16 (1985), p.1-24.
B.B. CASSEN. *History as Civilization. A Biography of Johan Huizinga*. Berkeley, onuitg. diss., [1960].
J. CHARITE. *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de Overheid (1880-1888)*. Den Haag, 1972.
A. CHORUS. *Geschiedenis als makro-psychologie. Het probleem der wetenschappelijke methode.* - *TvG*. 87 (1974), p.1-15.
Clio in tel: de historiciteit van de wetenschap. Themanr. *TvG*. 101 (1988), afl.4.
A.E. COHEN. *Huizinga als Leids hoogleraar*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga, 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga Conference Groningen, 11-15 December 1972*. Den Haag, 1973, p.193-205.
A.E. COHEN. *Twee oraties over de bezettingstijd.* - *BMGN*. 101 (1986), p.417-422.
H. DAALDER. *Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis.* - *BMGN*. 90 (1975), p.226-243.
M. DAMEN. *Het begrip 'tijdgeest' in het werk van Jan Romein.* - *Skript*. 2 (1980), nr.2, p.22-34.
K. DAVIDS e.a. *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*. Amsterdam, 1988.
De biografie. Themanr. *TSG*. 15 (1989), nr.1.
E. DEFOORT. *Pieter Geyl en Vlaanderen. Pro en kontra.* - *Ons Erfdeel*. 20 (1977), p.677-684.
R. DEKKER. *Egodocumenten: een literatuuroverzicht.* - *TvG*. 101 (1988), p.161-189.
M.-A.D. DELEN, M.J.M. HAGEMAN en C.G. WEIJERS. *De Prins is dood. Leve de dode Prins! De Oranje-herdenking van 1884*. - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.). *Willem van Oranje in de historie*, p.108-136.
A.TH. VAN DEURSEN. Art. *Blok, Petrus Johannes.* - *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.56-58.
ID. *De Vrije Universiteit en de Geschiedwetenschap*. - M. VAN OS en W.J. WIERINGA (uitg.). *Wetenschap en rekenschap 1880-1980: een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*. Kampen, 1980, p.360-400.
A.TH. VAN DEURSEN. *Cultuurgeschiedenis bij Huizinga en in de oude Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN).* - *Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.197-208.
J. DHONDT. [*Over Jan Romein*]. - *De Nieuwe Stem*. 17 (1962), p.684-685.

ID. *Henri Pirenne: historien des institutions urbaines*. - ID. *Machten en Mensen*. Gent, 1976, p.53-119.
Z.R. DITTRICH. *De opkomst van het moderne Duitsland*. Groningen-Djakarta, 2 dln., 1956.
ID. en A.M. VAN DER WOUDE. *De geschiedenis op de tweesprong. - Mens en Maatschappij*. 34 (1959), p.361-380.
Z.R. DITTRICH en A.M. VAN DER WOUDE. *Een kritische aantekening? - TvG*. 77 (1964), p.322-323.
J.A.A. VAN DOORN. *Karel van het Reve contra Jan Romein. - NRC Handelsblad*. 22 mei 1986, p.9.
L.J. DORSMAN. *F.J.L. Krämer: leraar, hoogleraar, archivaris (1850-1928). - Nederlands Archievenblad*. 87 (1983), p.219-225.
ID. *Geschiedfilosofie in Nederland na 1945. Een overzicht. - Over nut en nadeel*, p.99-115.
ID. *G.W. Kernkamp en het onderwijs in de historie. - Kleio*. 29 (1988), afl.3, p.10-15.
ID. *Periodisering als integrale benadering: Nederlandse historici in het Fin-de-Siècle*. Te verschijnen in *Theoretische Geschiedenis*. 16 (1989).
W. DROP. *Verbeelding en Historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*. Assen, 1958.
S.A.C. DUDOK VAN HEEL. *'Uit Goethe-Dante-Vondelen gaan'. Opkomst van de katholieke Amsterdamse geschiedschrijving in de negentiende eeuw. - Jaarboek Amstelodamum*. 78 (1986), p.100-134.
W. DU GARDIJN. *Geschiedenis tussen feit en sensatie. - Aanzet*. 7 (1988), nr.1, p.37-59.
F.G. VON DER DUNK. *De Prins weergekeerd onder professoren. De Colenbrander-affaire van 1933. - De Gids*. 150 (1987), p.536-554.
H.W. VON DER DUNK. *Holland: the Shock of 1940. - Journal of Contemporary History*. 2 (1967), afl.1, p.169-182.
ID. *Een onwetenschappelijke wetenschap*. - ID. *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici*. Assen, 1974, p.1-21.
ID. *Jan Romein, historicus als therapeut*. - ID. *Kleio heeft duizend ogen*, p.54-61.
ID. *Pieter Catharinus Arie Geyl. - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. 1971-1972, p.123-135.
ID. Art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie. - Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt-Utrecht, dl.I, 1973, p.585-588.
ID. *Johan Huizinga: Prophet of Doom or Counsellor to Man. - Delta*. 16 (1973-1974), nr.2, p.17-28.
ID. *Conservatisme in vooroorlogs Nederland. - BMGN*. 90 (1975), p.15-37.

ID. *Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog.* - *NAGN*, dl.XIV, 1979, p.40-52.
ID. *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis*. Bussum, 1982.
ID. *De verteller mag weer uit de zandbak.* - *De Volkskrant*. 16 sept. 1982, Zaterdagbijlage, p.2.
ID. *De Grootnederlandse gedachte geen tic van excentrieke heren.* - *TvG*. 97 (1984), p.207-213.
ID. *Begrijpen en verklaren in de geschiedwetenschap. De discussie over het objectiviteitsvraagstuk.* - *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. 62 (1984), p.746-758.
ID. *Pieter Geyl. History as a Form of Self-Expression*. - A.C. DUKE en C.A. TAMSE (uitg.). *Clio's mirror: historiography in Britain and the Netherlands. Papers delivered to the eighth Anglo-Dutch historical conference*. Zutphen, 1985, p.185-214.
H.W. VON DER DUNK. *Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973.* - *BMGN*. 101 (1986), p.2-20.
ID. *Neuzeit-Geschichtsforschung in den Niederlanden seit 1945.* - *Archiv für Sozialgeschichte*. 27 (1987), p.456-482.
W.J. VAN DER DUSSEN. *History as a science. The philosophy of R.G. Collingwood*. Den Haag, 1981.
ID. *De nieuwe AGN: een speculatieve totaalvisie in een eigentijdse verpakking?* - *AGN. Recensies 1978-1985. Nederlands-Belgische studiedag over de Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Nijmegen, 1985, p.45-62.
ID. *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding*. Muiderberg, 1986.
ID. *Filosofie van de geschiedwetenschappen*. Leiden, 1988.
J.P. DUYVERMAN. *De groei van het geschiedenis-onderwijs aan de Leidse Hogeschool. Proeve van documentatie.* - *Universiteit en Hogeschool*. 29 (1982-1983), p.212-232.
H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT. *Het groene front in een gouden rand. 50 delen jaarboek NEHA 1915-1987.* - *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*. 50 (1987), p.1-31 en 51 (1988), p.1-34.
J. EHRMANN. *Homo Ludens revisited.* - *Game, Play, Literature*. (*Yale French Studies*. 41). New York, 1968, p.31-57.
J.E. ELIAS. *Een overzicht van mijn leven als historicus.* - *Jaarboek Amstelodamum*. 52 (1960), p.12-37.
M. VAN ELTEREN. *Schets van een historiserende socio-psychologie: een mogelijk vruchtbare verbintenis tussen geschiedenis en psychologie.* - *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.J.F.M. van den Eerenbeemt*. Tilburg, 1986, p.19-42.

Ernst & Ironie. Over ironie, geschiedenis, politiek en kunst. Themanr. *Groniek*. 100 (1988).
J.L. VAN ESSEN. *Werken en artikelen over G. Groen van Prinsterer. - Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*. Den Haag, 1976, p.238-246.
ID. *Groens uitgave van de 'Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau'*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I, 1981, p.180-196.
R. FAGEL. *Historische tijdschriften in Nederland (1835-1848). Arnhem, Utrecht, Leiden.* - *TvG*. 99 (1986), p.341-366.
C. FASSEUR. *Hemelse godin of melkgevende koe: de Leidse universiteit en de Indische ambtenarenopleiding 1825-1925.* - *BMGN*. 103 (1988), p.209-224.
H. FEDDEMA en O.D. VAN DE MUIZENBERG. *Koloniale belangen in de academie: hoe kwam de Utrechtse Indologieopleiding tot stand*? - F. BOVENKERK e.a. *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn, 1978, p.105-118.
M. FOUCAULT. *De orde van het vertoog*. Meppel, 1976.
L.D. FRANK en H.B. WIARDI BECKMAN. *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*. Leiden, 1927.
W. FRIJHOFF. *Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis.* - *TSG*. 10 (1984), p.406-437.
ID. *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites*? Nijmegen, 1984.
ID. *Cultuur en mentaliteit: over sporen, tekens en bronnen*. - F. VAN BESOUW e.a. (red.). *Balans en perspectief*, p.189-204.
W. FRIJHOFF. *Tien jaar maatschappijgeschiedenis: kritische overwegingen bij een lustrum*. - M. BAUD (red.). *Geschiedenis & Maatschappij. Tien jaar historisch onderzoek in Rotterdam*. Rotterdam, 1988, p.1-15.
W. FRIJHOFF. *Geschiedenis als cultuur.* - *TvG*. 102 (1989), p.88-90.
H. VAN GALEN LAST. *Een omgekeerde Romein.* - *Tirade*. 14 (1970), p.55-64.
B. GALES. *De werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg*. - L. BRUG e.a. *Geschiedenis en Bevrijding*, p.49-57.
H. GERSON. *Huizinga und die Kunstgeschichte*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.206-222.
Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor andere wetenschappen, politiek en beleid en cultuur. Leiden, 1989.
Geschiedenis en Engagement. Themanr. *TvG*. 87 (1974), afl.3.
Geschiedenistheorie. Themanrs. *Te Elfder Ure*. Nijmegen, 2 dln., 1982-1983.

Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap. Brochure congres te Utrecht, 12-13 mei 1989.
P.A.M. GEURTS. *Nederlandse overheid en geschiedbeoefening 1825-1830. - Theoretische Geschiedenis*. 9 (1982), p.304-328.
ID. en A.E.M. JANSSEN. *Beknopte beredeneerde bibliografie van de Noordnederlandse historiografie*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.II, 1981, p.249-275.
G.C.W. GÖRRIS. *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd*. Nijmegen, 1908.
E.H. GOMBRICH. *Huizinga's Homo ludens*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.133-154.
G.P. GOOCH. *History and Historians in the Nineteenth Century*. Londen - New York - Toronto, 1952.
E. GOOSSENS. *Jan Romein, journalist en historicus. Een analyse van zijn historisch-politieke geschriften*. Leuven, onuitg. lic.verh., 1988.
R.T. GRIFFITHS. *Economische ontwikkeling in industrieel Europa*. - F. VAN BESOUW e.a. (red.). *Balans en perspectief*, p.147-165.
De Groene Amsterdammer. 75 jaar rijp en groen (1877-1952). Amsterdam, 1952.
S. GROENVELD. *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646*. Dieren, 1984.
P. GUERIN. *La condition de l'historien et l'histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle. - Storia della Storiografia*. 11 (1987), p.64-103.
J. HAAG. *Inventaris van het archief van Jan Marius Romein (1893-1962), 1871-1965*. (IISG. *Werkuitgave*. 6). Amsterdam, 1989.
B. HAGERAATS. *De stoelendans rond Jan Romein. De perikelen rondom de benoeming van dr. J.M. Romein tot hoogleraar geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam: 1938-1939*. Weesp, 1988.
E.O.G. HAITSMA MULIER. *De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd*. - W.W. MIJNHARDT (red.). *Kantelend geschiedbeeld*, p.206-227.
E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN. *J.D.M. Cornelissen: leven en werk van een cultuurhistoricus*. - J.D.M. CORNELISSEN. *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1987, p.9-49.
L. HANSSEN. *Dilettanten in de genialiteit. Jan Romein en Jef Suys in de eerste jaren van hun vriendschap, 1919-1931. - Maatstaf*. 35 (1987), nr.11-12, p.93-112.
G. HARMSEN. *Inleiding tot de geschiedenis*. Baarn, 1968.

ID. *Marxistische Geschiedschrijving*. - P.B.M. BLAAS (uitg.). *Geschiedenis als wetenschap*, p.190-206.
G. HARMSEN. *Geschiedschrijving en arbeidersbeweging*. - L. BRUG e.a. *Geschiedenis en Bevrijding*, p.21-35.
B. VAN HEERIKHUIZEN. *W.A. Bonger, socioloog en socialist*. Groningen, 1987.
P. VAN HEES. *Bibliografie van P. Geyl*. Groningen, 1972.
ID. Art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie. - Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl.VIII, 1979, kol.340-352.
ID. *Van 'Nederlandsche Historiebladen' tot 'Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden'. - TvG*. 99 (1986), p.476-506.
ID. *Utrecht-Londen: de briefwisseling tussen Pieter Geyl en Gustaaf Renier. - Maatstaf*. 35 (1987), nr.11-12, p.162-168.
ID. *Bij de honderdste geboortedag van Pieter Geyl (1887-1966). - Spiegel Historiael*. 22 (1987), p.522-528.
ID. *Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het interbellum. - TvG*. 100 (1987), p.394-411.
ID. *Une comparaison: Henri Pirenne et Pieter Geyl. Deux historiens des Pays-Bas. - Septentrion*. 17 (1988), nr.2, p.39-43.
ID. en A.W. WILLEMSEN. *Leuvens recidivisme. Het gebruik door prof. dr. L. Wils van de briefwisselingen Geyl en Vlaanderen en Gerretson-Geyl. - Wetenschappelijke Tijdingen*. 42 (1983), p.44-58.
H. HENRICHS. *Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler. Een biografie*. (*Open domein*. 19). Amsterdam, 1989.
E. HENSSEN. *Gerretson en Indië*. Groningen, 1983.
J.P. HINRICHS. *Een gekkenhuis op grote schaal. Nicolaas van Wijk en zijn geschriften over Rusland. - Het Oog in 't Zeil*. 5 (1988), nr.5, p.1-11.
Historiserende antropologie in discussie. - TSG. 7 (1981), p.265-288.
Historiserende antropologie in Nederland. Themanr. *TSG*. 6 (1980), nr.2.
H.R. HOETINK. *Het waardeoordeel in de sociale wetenschappen. - Sociologisch Jaarboek*. 5 (1953), p.5-27.
H. VAN DER HOEVEN. *Dertig jaar Noordnederlandse geschiedschrijving 1945-1975. - Ons Erfdeel*. 19 (1976), p.9-24.
ID. Art. *Brugmans, Hajo. - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.97-98.
ID. Art. *Geyl, Pieter Catharinus Arie. - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.198-203.
J. VAN HOOF. *De rode professor. In gesprek met de scheidende historicus Ger Harmsen. - Elseviers Magazine*. 16 mei 1987, p.126-129.
J.A. VAN HOUTTE en E. STOLS. *De geschiedenis van de economische en*

sociale geschiedschrijving in België. - H. BAUDET en H. VAN DER MEULEN (red.). *Kernproblemen der economische geschiedenis*. Groningen, 1978, p.356-366.
F.W.N. HUGENHOLTZ. *Een psychologisch conflict. - Hollands Weekblad*. 22 nov. 1961, nr.132, p.1-3.
ID. *Herfsttij 50 jaar. - Spiegel Historiael*. 4 (1969), p.241-243.
ID. *Le Déclin du Moyen Age (1919-1969). - Acta Historiae Neerlandica*. 5 (1971), p.40-51.
ID. *The Fame of a Masterwork*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.91-103.
F.W.N. HUGENHOLTZ. *Huizinga's historische sensatie als onderdeel van het interpretatieproces. - Forum der Letteren*. 20 (1979), p.204-210.
ID. Art. *Huizinga, Johan. - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.259-262.
L. HUIZINGA. *Herinneringen aan mijn vader*. Den Haag, 1963.
M. HUNINK. *De papieren van de revolutie. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947*. Amsterdam, 1986.
A.H. HUUSSEN sr. *Robert Fruin en het Stedelijk Gymnasium te Leiden 1850-1860*. Leiden, 1963.
P.J. IDENBURG. *De Leidse Universiteit, 1928-1946. Vernieuwing en verzet*. 's-Gravenhage, 1978.
G.G. IGGERS. *Historicism*. - P.P. WIENER (uitg.). *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*. New York, dl.II, 1973, p.456-464.
W. JÄGER. *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914-1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. (*Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. 61). Göttingen, 1984.
M. JANSEN. *Marxistische visies op de Nederlandse Opstand. - Theoretische Geschiedenis*. 2 (1975), p.3-16a.
P.C. JANSEN. *De economische en sociale geschiedschrijving van de Nieuwe Tijd*. - W.W. MIJNHARDT (red.). *Kantelend geschiedbeeld*, p.143-161.
T.S. JANSMA. *Overpeinzingen bij een Utrechtse studietijd*. - ID. *Tekst en uitleg*. Den Haag, 1974, p.242-247.
F. JANSONIUS. *De stijl van Huizinga*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.53-72.
A.E.M. JANSSEN. *Geschiedkundig credo in praktijk. Notities over de beoefening van de geschiedenis van het Nederlands katholicisme (inzonderheid te Nijmegen). - Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*. 29 (1987), p.118-137.

G. JANSSENS. *L.-P. Gachard en de ontsluiting van het Archivo General de Simancas, - Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie*. Leuven, 1987, p.312-341.
N.M. JAPIKSE. Art. *Colenbrander, Herman Theodoor. - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.115-118.
L. DE JONG. *The Historiography of the Netherlands in the Second World War*. - A.C. DUKE en C.A. TAMSE (uitg.). *Clio's Mirror*, p.215-228.
A.A. DE JONGE. *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de Staat in Nederland tussen de twee wereldoorlogen*. Utrecht, 1982[2].
A.G. JONGKEES. *Une génération d'historiens devant le phénomène bourguignon*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.73-90.
A.G. JONGKEES. *Middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. - Groniek*. 94 (1985), p.21-27.
A. JONGSTRA. *Een andere smaak onder koks en gasten? Een boeken top-99 uit 1891*. - P.J.A. WINKELS e.a. *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids, 1880-1895*. 's-Gravenhage, 1985, p.131-136.
W. KAEGI. *Das historische Werk Johan Huizingas*. - P.A.M. GEURTS en A.E.M. JANSSEN (uitg.). *Geschiedschrijving in Nederland*, dl.I, 1981, p.270-298.
J. KAMERBEEK jr. *Huizinga en de beweging van Tachtig. - TvG*. 67 (1954), p.145-164.
ID. *Geschiedenis en problematiek van het begrip 'tijdgeest'. - Forum der Letteren*. 5 (1964), p.191-215.
M. KAMMEN. *'This, Here and Soon'. Johan Huizinga's Esquisse of American Culture. - BMGN*. 97 (1982), p.589-616.
J. DE KANTER. *De H.B.S.-leeraar Huizinga. - De Gids*. 109 (1946), nr.12, p.173-176.
F. KETNER. Art. *Oppermann, Otto* [*Alexander*]. - *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.435-436.
F. KIEF. *Romeins 'Dialectiek van de vooruitgang' en het Russische voorbeeld. - De Nieuwe Stem*. 10 (1955), p.354-363.
C.A. VAN DER KLAAUW. *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919-1939*. Leiden, 1953.
P.W. KLEIN. *Economische geschiedenis: over theorie en historie in de economische wetenschap*. - J. VAN HERWAARDEN (red.). *Lof der historie*, p.1-29.
B. KNAPEN. *De lange weg naar Moskou. De Nederlandse relatie tot de*

Sovjet-Unie, 1917-1942. Amsterdam-Brussel, 1985.
D.H.A. KOLFF. *Huizinga's Indologisch proefschrift en de stemmingen van Tachtig*. Te verschijnen in W. OTTERSPEER (uitg.). [*Bundel over de oriëntalistiek te Leiden*].
W. KOOIJMANS en J.P. DE VALK. *'Eene dienende onderneming'. De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en haar Bureau 1902-1968. - Bron en publicatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis*. 's-Gravenhage, 1985, p.203-283.
W.R.H. KOOPS. *Johan Huizinga als Professor in Groningen 1905-1915*. - G. PFLUG e.a. (uitg.). *Bibliothek - Buch - Geschichte. Kurt Köster zum 65. Geburtstag*. (*Sonderveröffentlichungen der Deutschen Bibliothek*. 5). Frankfurt am Main, 1977, p.509-520.
E. KORLAAR. *Restauratie van het beeld. Historische lijnen, patronen en breuken in de beeldenstorm van Jan Romein. - Skript*. 2 (1980), nr.2, p.35-47.
E.H. KOSSMANN. *Een crisis in de geschiedwetenschap? - TvG*. 77 (1964), p.57-60.
ID. *Postscript*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.223-234.
E.H. KOSSMANN. *De geschiedenis van een vriendschap - BMGN*. 97 (1982), p.216-224.
ID. *Kantelend geschiedbeeld. - BMGN*. 99 (1984), p.55-62.
ID. *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Amsterdam-Brussel, 2 dln., 1986.
ID. *Anderhalve eeuw Nederlandse cultuur. - De Gids*. 150 (1987), p.104-111.
ID. *Een Hollandse Nederlander. Bij de honderdste geboortedag van P. Geyl. - NRC Handelsblad. CS*, 11 dec. 1987, p.1.
ID. *H.A. Enno van Gelder en de vergelijkende geschiedenis*. - ID. *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*. Amsterdam, 1987, p.111-116.
ID. *De deugden van een kleine staat*. - ID. *Politieke theorie en geschiedenis*, p.388-394.
ID. *Gustaaf Johannes Renier*. - ID. *Politieke theorie en geschiedenis*, p.420-424.
ID. *De tijdgeest. Geschiedenis en gebruik van een begrip*. - M. DEPAEPE en M. D'HOKER (uitg.). *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw*. Leuven-Amersfoort, 1987, p.43-53.
E.H. KOSSMANN. *Openingswoorden. - Over nut en nadeel*, p.9-13.
J.E. KROON. *Bibliographie der werken van Petrus Johannes Blok*

1879-1925. Amsterdam, [1925].
W.E. KRUL. *Huizinga's faam als cultuurcriticus. - Groniek*. 11 (1978-1979), nr.61, p.2-7.
ID. *Johan Huizinga (1872-1945). - Historici van de twintigste eeuw*. Antwerpen-Amsterdam, 1981, p.94-109.
ID. *Inleiding*. - J. HUIZINGA. *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland*. Alphen aan de Rijn, 1982, p.11-27.
W.E. KRUL. *Huizinga's reis door Amerika. - Groniek*. 86 (1984), p.71-82.
ID. *Huizinga en de taak der cultuurgeschiedenis. - Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.149-168.
ID. *Ter Braak contra Huizinga: over de grenzen van de ironie. - Groniek*. 100 (1988), p.60-79.
ID. *Amerika in Europese ogen. Moderne beschavingsgeschiedenis: Huizinga's Mensch en Menigte in Amerika. - Spiegel Historiael*. 23 (1988), p.407-412.
ID. *Het woord en het beeld. Huizinga's Indologisch werk als oefening in de cultuurgeschiedenis*. Te verschijnen in ID. [*Dissertatie over Huizinga*].
M. KUITENBROUWER. *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902*. Amsterdam-Dieren, 1985.
A. LAMMERS. *'Degelijke en vaderlandslievende mannen'. De eerste halve eeuw van de American Historical Review. - TvG*. 99 (1986), p.606-620.
C.J. LAMMERS. *Romein's wet van de remmende voorsprong in het licht van de organisatiesociologie*. (*Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*. N.R., 47, nr.4). Amsterdam-Oxford-New York, 1984.
J.A.L. LANCEE (red.). *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)*. Utrecht, 1979.
D.S. LANDES en CH. TILLY (uitg.). *History as Social Science*. New York, 1971.
J. LE GOFF. Art. *Huizinga (Johan)*. - ID. e.a. (red.). *La Nouvelle Histoire*. (*Encyclopédie du savoir moderne*). Parijs, 1978, p.242-245.
S. LELY-KUENEN en F.W.N. HUGENHOLTZ. *Bibliografie* [*van J. Huizinga*]. - VW, dl.IX, p.1-45.
G.A.C. VAN DER LEM. *Huizinga en het cultuurverlies van zijn tijd. - Skript*. 4 (1982-1983), p.289-299.
ID. *Aspecten van Huizinga's taalgebruik*. Onuitg. scriptie Univ. van Amsterdam, 1983.
ID. *Huizinga's beeld van de Republiek*. Amsterdam, onuitg. doct. scriptie, 1983.

ID. *De Prins in de geschiedschrijving van de laatste halve eeuw*. - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.). *Willem van Oranje in de historie*, p.191-219.
G.A.C. VAN DER LEM. *'Onze grijze tempeltjes'. De historische bijdragen in De Gids tijdens het redacteurschap van Colenbrander en Huizinga.* - *TvG*. 99 (1986), p.430-452.
ID. *Ick blyf getrou, ick wyck nyet af. Johan Huizinga en Haarlem.* - *Haerlem Jaarboek*. 1987, p.94-116.
ID. *Johan Huizinga (1872-1945). Voorbeeld zonder school*. - M. SMITS (red.). *Illustere historici. Leven, werk en invloed van toonaangevende geschiedschrijvers*. Nijmegen, 1988, p.104-130.
D. VAN LENTE. *Mentaal-culturele geschiedenis van industriële samenlevingen: een historiografische verkenning.* - *TSG*. 8 (1982), p.359-388.
N. LETTINCK. *De verhouding tussen geschiedwetenschap en geschiedfilosofie. De visie van prof. dr. M.C. Smit, 1911-1981.* - *Theoretische Geschiedenis*. 14 (1987), p.251-270.
W.H. VAN DER LINDEN. *Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en zijn bijdrage aan de emancipatorische geschiedschrijving*. - L. BRUG e.a. *Geschiedenis en Bevrijding*, p.73-78.
G.W. LOCHER. *Huizinga en de culturele antropologie.* - *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*. 114 (1958), p.170-191.
ID. *Geschiedenis en de andere sociale wetenschappen.* - *TvG*. 76 (1963), p.1-13.
CH. LORENZ. *Theorie, geschiedenis en sociologie.* - *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. 7 (1980), p.845-879.
ID. *Heeft de geschiedwetenschap een identiteit? - Op weg naar een onderwijsgeschiedenis*. Den Bosch, 1982, p.25-37.
ID. *Tussen zandbak en woestijn: Von der Dunks omzwervingen in het land van de theoretische geschiedenis.* - *Theoretische Geschiedenis*. II (1984), p.41-55.
ID. *Het masker zonder gezicht. F.R. Ankersmits filosofie van de geschiedschrijving.* - *TvG*. 97 (1984), p.169-194.
ID. *Er bestaat geen masker zonder gezicht. Een antwoord aan F.R. Ankersmit.* - *TvG*. 98 (1985), p.56-61.
ID. *De onweerstaanbare opmars van de historische sociale wetenschap.* - *Theoretische Geschiedenis*. 13 (1986), p.58-71.
ID. *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Meppel-Amsterdam, 1987.
ID. *Het vergeefse zoeken naar zekerheid. P.H.H. Vries en de theorie van de geschiedenis.* - *BMGN*. 103 (1988), p.408-424.
P. LUYKX. *De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw*. - ID. en N. BOOTSMA (red.). *De laatste tijd. Geschiedschrijving over*

Nederland in de 20e eeuw. (*Aula-paperback*. 147). Utrecht, 1987, p.9-64.
P. LUYKX e.a. *De ware geschiedschrijver. Apparaat voor de nieuwste geschiedenis*. Groningen, 1982.
BR. LYON. *Henri Pirenne. A biographical and intellectual Study*. Gent, 1974.
H.J. VAN MEERENDONK en A.E.M. RIBBERINK. *De oorsprong van de openbaarheid. - Rijksarchiefschool. Verslag en Bijdragen*. 1970-1971, p.35-44.
M. MEES-VERWEY. *Gedenkboek van het Sodalicium Literis Sacrum*. Santpoort, 1922.
J.C.A. DE MEIJ. *Het beeld van de Watergeuzen in de Nederlandse geschiedschrijving. - TvG*. 83 (1970), p.358-377.
D.J. MEIJERS. *De democratisering van schoonheid. Plannen voor museumvernieuwingen in Nederland 1918-1921. - Kunst en kunstbedrijf. Nederland 1914-1940*. (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*. 28). Haarlem, 1978, p.55-104.
A.F. MELLINK. *Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar. - Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. 1977, p.247-274.
ID. *Jan Romein. - Historici van de twintigste eeuw*, p.199-215.
Mentaliteits- en ideeëngeschiedenis: theorie en methode van onderzoek. Themanr. *Aanzet*. Nov. 1984.
Mentaliteitsgeschiedenis. Themanr. BMGN. 98 (1983), afl.3.
J.J.A. MOOIJ en E. IBSCH (red.). *Literatuur en geschiedenis*. Themanr. *Spektator*. 16 (1986-1987), nr.1.
D. NAUTA. *Een halve eeuw Gezelschap van Christelijke Historici. - Serta Historica*. 3 (1972), p.5-16.
Nederland en België in de periode 1895-1914. - NAGN, dl.XIII, 1978, p.508-516.
O. NOORDENBOS. *'De Nieuwe Stem' in tweeëntwintig jaren. - De Nieuwe Stem*. 22 (1967), p.730-750.
G. OESTREICH. *Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland. - Historische Zeitschrift*. 208 (1969), p.320-363.
ID. *Huizinga, Lamprecht und die deutsche Geschichtsphilosophie: Huizingas Groninger Antrittsvorlesung von 1905*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.1-28.
C. OFFRINGA. *Plaatsbepaling in de strijd. - BMGN*. 89 (1974), p.62-81.
ID. *De wijsgerige geschiedkunde van Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme*. - J.A.L. LANCEE (red.). *Mythe en werkelijkheid*, p.200-249.

ID. *Inleiding*. - R. FRUIN. *Het voorspel van de 80-jarige oorlog*. (*Aula-paperback*. 131). Z.pl., 1986, p.5-8.
C. OFFRINGA. *Jan Romein, reputatie en invloed van een historicus. - Ons Erfdeel*. 31 (1988), p.703-711.
G.H.J.M. OLTHOF. *Contemporaine geschiedbeoefening in Nederland tijdens het interbellum. Het 'Nederlandsch Comité tot onderzoek van de oorzaken van den Wereldoorlog' (1924-1937). - Theoretische Geschiedenis*. 10 (1983), p.356-382.
R. VAN OS. *Cognitieve antropologie en mentaliteitsgeschiedenis: een terreinverkenning. - TSG*. 11 (1985), p.349-366.
W. OTTERSPEER. *De Leidse School. De leerstoel vaderlandse geschiedenis, 1860-1925*. - ID. (uitg.). *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden, 1984, p.38-54.
ID. *Huizinga voor de afgrond. Het incident - Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933*. Utrecht, 1984.
J.K. OUDENDIJK. *Herman Theodoor Colenbrander. - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. 1950-1951, p.102-107.
A.H. PAAPE. *Veertig jaar Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. - D. BARNOUW e.a. (red.). *1940-1945: onverwerkt verleden*? Utrecht, 1985, p.9-22.
R. PAASMAN. *Annie Romein-Verschoor. Op zoek naar de onderstroom van de literatuur. - BZZLLETIN*. 9 (1980), nr.81, p.56-59.
M. PAM. *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong*. 's-Gravenhage, 1989.
J.G.A. POCOCK. *The Origins of Study of the Past: A Comparative Approach*. - P.B.M. BLAAS (uitg.). *Geschiedenis als wetenschap*, p.53-93.
M. PRAK. *Verslag van het historisch congres 'Eenheid in Nederlands verleden' (25 mei 1988). - TSG*. 14 (1988), p.352-354.
W. PREVENIER. *L'école des 'Annales' et l'historiographie néerlandaise. - Septentrion*. 7 (1978), p.47-54.
ID. *Hoofdtrekken en resultaten van de geschiedschrijving in België na Wereldoorlog II. - Ons Erfdeel*. 22 (1979), p.553-562.
Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis. Amsterdam, 1974.
P.H. VAN REEDT DORTLAND. *Bibliographie der werken van C.H.Th. Bussemaker. - Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Levensberichten*. 1915-1916, p.56-58.

H. REESER. *De jeugdjaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint*. Haarlem, 1962.
ID. *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint*. Groningen, 1986.
B. REINALDA. *De geschiedschrijving van de arbeidersbeweging en haar verhouding tot de sociale geschiedenis in Nederland*. - L. BRUG e.a. *Geschiedenis en Bevrijding*, p.58-72.
K. VAN HET REVE. *Romein over Rusland. - Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen*. Amsterdam, 1986, p.236-254.
H. RIGHART. *Cultuurgeschiedenis en maatschappijgeschiedenis: contrair of complementair? - Theoretische Geschiedenis*. 15 (1988), p.431-443.
F.K. RINGER. *Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933*. Stuttgart, 1983.
J. ROGIER. *De geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten*. (*Sunschrift*. 122). Nijmegen, 1979.
L.J. ROGIER. *Robert Fruins verhouding tot Opzoomer. - Annalen van het Thijmgenootschap*. 46 (1958), p.141-152.
ID. *Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert omstreeks 1870. - Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*. 1 (1959), p.1-25.
ID. *Herdenking van P. Geyl*. - ID. *Herdenken en herzien. Verzamelde opstellen*. Bilthoven, 1974, p.350-388.
A. ROMEIN-VERSCHOOR. *De onzekeren. - De Gids*. 132 (1969), p.183-194.
ID. *Wat baten kaars of bril... - BMGN*. 87 (1972), p.163-166.
P. ROMIJN. *Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de tweede wereldoorlog. - BMGN*. 102 (1987), p.211-228.
D.J. ROORDA. *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Groningen, 1978.
ID. *Geschiedenis in de Nederlandsche school. - BMGN*. 90 (1975), p.244-254.
ID. *Sociale geschiedenis: een situatieschets*. - J. VAN HERWAARDEN (red.). *Lof der historie*, p.47-83.
F. ROVERS. *Eenheid door Democratie. Een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig*. (*Utrechtse Historische Cahiers*. Reeks 7, 4). Utrecht, 1986.
A.J.C. RÜTER. *Herdenking van H.T. Colenbrander. - Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*. 1947-1948, p.182-192.
ID. *Fruin*. - ID. *Historische studies over mens en samenleving*. Assen, 1967, p.469-475.

B.W. SCHAPER. *Jan Romein en het thema der menselijke waardigheid. - Rekenschap*. 10 (1963), p.130-138.
ID. *Jan Marius Romein. - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. 1963-1964, p.77-89.
ID. *Jacques Presser: 'historien engagé'. - TvG*. 83 (1970), p.495-498.
ID. *Johan Huizinga (1872-1945). Op de grens van twee werelden. - Rekenschap*. 19 (1972), p.157-164.
I. SCHÖFFER. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie*. Arnhem-Amsterdam, 1956.
ID. *Ons tweede tijdvak*. - ID. *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam, 1987, p.15-25.
ID. *Jan Romein en de geschiedenis van Nederland. - De Nieuwe Stem*. 17 (1962), p.692-707.
ID. *Nieuwe richtingen in het historisch onderzoek. - TvG*. 77 (1964), p.1-24.
ID. Art. *Romein, Jan Marius. - Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.496-500.
ID. *Onder H.A. Enno van Gelder en J.G. van Dillen. Het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1920 tot 1960. - TvG*. 99 (1986), p.391-429.
ID. *Pieter Geyl. De vreemde wegen van de roem*. - ID. *Veelvormig verleden*, p.237-241.
ID. *'Wacht achter deze lijn'. Het probleem van de openbaarheid. - Voor burger en bestuur. Twintig jaar Nederlands archiefwezen 1968-1988*. (*Archiefpublicaties*. 2). Hilversum, 1988, p.100-109.
D. SCHOUTE. *Huizinga's jeugdjaren. - De Gids*. 111 (1948), p.190-214.
R. DE SCHRYVER. *De nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Een vergelijking met buitenlandse equivalenten. - BMGN*. 101 (1986), p.387-399.
J.W. SCHULTE NORDHOLT. *Theodor Jakob Gottlieb Locher. - Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. 1973-1974, p.98-106.
G.J. SCHUTTE. *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie. Over stamverwantschap, Boerenvrienden, Hollanderhaat, Calvinisme en apartheid*. Franeker, 1986.
R.L. SCHUURSMA. *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie*. Groningen, 1975.
J.M.J. SICKING. *De vie romancée rond 1930. Een omstreden en problematisch genre*. - F.A.H. BERNDSEN en J.J.A. MOOIJ (red.). *Dit is de vreugd die langer duurt... Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Blok*. Groningen, 1984, p.85-103.
W. SIMON. *Positivism in Europe to 1900*. - P.P. WIENER (uitg.). *Dictio-*

nary of the History of Ideas, dl.III, 1973, p.532-539.
L. SIMONS. *Pieter Geyl en het Vlaams-Nationalisme 1920-1940. - Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*. 30 (1976), p.189-210.
B.H. SLICHER VAN BATH. *Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis. - A.A.G. Bijdragen*. 14 (1967), p.105-228.
ID. *Nieuwe wegen in de amerikaanse economische en sociale geschiedenis*. - P.A.M. GEURTS en F.A.M. MESSING (uitg.). *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*. Den Haag, dl.II, 1979, p.283-315.
B.H. SLICHER VAN BATH. *Openingswoorden*. - F. VAN BESOUW e.a. (red.). *Balans en perspectief*, p.11-14.
C. SMIT. *Waarom bleef Nederland buiten de eerste wereldoorlog*? - ID. *Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog*. Groningen, 1975, p.15-26.
J.W. SMIT. *Fruin en de Partijen tijdens de Republiek*. Groningen, 1958.
ID. *Aantekening. Dr. E.E.G. Vermeulen, Fruin en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis. Arnhem, 1956. - BGN*. 15 (1960), p.54-59.
Z.W. SNELLER. *Opzoomer en Fruin. - Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*. 1949, N.R., dl.12, nr.10, p.511-531.
ID. *Groen van Prinsterer en Fruin. - Meded. der Kon. Ned. Ak. van Wet., afd. Lett.* 1949, N.R., dl.12, nr.12, p.547-657.
ID. *Kuyper en Fruin - Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen*. 's-Gravenhage, 1949, p.389-406.
J. SNIJDER. *Politieke positiekeuze tussen twee uitersten. Jan Romein en de Sowjet Unie. - Skript*. 2 (1980), nr.2, p.48-61.
H. SPROEMBERG. *Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft*. - ID. *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*. Berlijn, 1971, p.375-446.
J. STENGERS. *A propos de deux ouvrages d'histoire néerlandaise: le 'Geschiedenis van de Nederlandse Stam' de M. Geyl et l' 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden'. - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. 28 (1950), p.309-321.
ID. *Le Mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge. - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. 59 (1981), p.382-401.
G. TAAL. *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*. Den Haag, 1980.
Taal en geschiedenis. Over de relatie tussen taal en werkelijkheid in de geschiedbeoefening. Themanr. *Groniek*. 89-90 (1984).

C.A. TAMSE. *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten*. Den Haag, 1973.
H. TE VELDE. *Van triomf tot ironie? Een eeuw geschiedenissen van Nederland. - Groniek*. 100 (1988), p.81-91.
J.S. THEISSEN. *Fruin over Egmont's zending naar Spanje. - Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap*. 1917, p.48-90.
W. THYS. *Uit het leven en werk van André Jolles (1874-1946). - De Nieuwe Taalgids*. 47 (1954), p.129-137 en p.199-208.
ID. *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren Negentig van de vorige eeuw*. (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*. Reeks VI, 73). Gent, 1955.
ID. *Huizinga en de Beweging van negentig*. - W.R.H. KOOPS, E.H. KOSSMANN en G. VAN DER PLAAT (uitg.). *Johan Huizinga*, p.29-52.
R. TIELMAN. *De emancipatorische betekenis van homogeschiedenis*. - L. BRUG e.a. *Geschiedenis en Bevrijding*, p.94-102.
A. TIJHUIS, P.A.L. OPPENHEIMER en M.C. BRANDS. *Prof. Dr. Jan Romein. Bibliografie*. Groningen, 1963.
TH. VAN TIJN. *Over de ontwikkeling der geschiedschrijving sinds ca. 1950: een subjectieve poging tot het opmaken van een balans en het schetsen van een perspectief*. - F. VAN BESOUW e.a. (red.). *Balans en perspectief*, p.285-296.
J. TOLLEBEEK. *Geschiedenis en beeldvorming. Een eerste analyse van het geschiedtheoretisch en -filosofisch ideeëngoed van Jan Marius Romein (1893-1962)*. Leuven, onuitg. lic.verh., 2 dln., 1983-1985.
ID. *De nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden. - Onze Alma Mater*. 39 (1985), p.317-326.
ID. *Geyl en Van der Essen. - Ex Officina*. 3 (1986), p.139-151.
ID. *Pragmatische geschiedfilosofie. - De Uil van Minerva*. 2 (1986), p.161-166.
ID. *Taal en Geschiedenis. - De Uil van Minerva*. 3 (1986-1987), p.115-117.
ID. *Jan & Annie Romein. - Kritisch Denkerslexicon*. Alphen aan den Rijn - Brussel, afl.4, 1987, p.1-15.
ID. *Historiografie en politiek omstreeks de eeuwwende: Bloks sociale geschiedenis. - TSG*. 13 (1987), p.131-149.
ID. *De legitimatie van een ongeschreven werk. Colenbranders staatkundige geschiedenis van Nederland. - Theoretische Geschiedenis*. 14 (1987), p.3-21 en p.126-127.
ID. *Jan Romein en het Algemeen Menselijk Patroon. - De Uil van Minerva*. 3 (1987), p.129-144.
ID. *'L'Eglise n'a pas besoin de mensonges'. A. Cauchie et la Revue*

d'Histoire ecclésiastique (1900-1922). - Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome. 57 (1987), p.199-219.
ID. *Een ongeschreven werk? Naschrift bij een artikel over H.Th. Colenbrander. - Theoretische Geschiedenis*. 15 (1988), p.264-266.
ID. *Eerste stappen op weg naar restauratie. - De Volkskrant*. 7 mei 1988, *Het Vervolg*, p.5.
ID. *Colenbranders verhaal: de tragiek van een werker. - Kleio*. 29 (1988), afl.1, p.10-17.
ID. *Geyl contra Ter Braak. - Ons Erfdeel*. 32 (1989), p.21-29.
ID. *Jacques Presser. - Kritisch Denkerslexicon*, afl.7, 1989, p.1-14.
ID. *De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België (1870-1914)*. Te verschijnen in *Theoretische Geschiedenis*. 17 (1990).
C. TROMPETTER. *Nederlandse geschiedfilosofie anno 1987. - Over nut en nadeel*, p.117-132.
L. VANDEWEYER. *Redaktiegeschiedenis van het weekblad Vlaanderen. - Wetenschappelijke Tijdingen*. 45 (1986), p.65-83.
ID. *De hoop op een Duitse revanche-oorlog. De voorbereiding van de kollaboratie door de Vlaams-nationalisten rond het weekblad 'Vlaanderen'. - Bijdragen Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. 12 (1989), p.207-228.
H. VAN DER VELDEN. *De beoefening der Geschiedenis onder de Nederlandsche Katholieken*. - J.A. LOEFF e.a. (uitg.). *Het Katholiek Nederland 1813-1913, ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*. Nijmegen, dl.II, [1913], p.171-193.
Veranderingen in de geschiedwetenschap. (Organisatie van studenten in de Geschiedenis in Nederland). [Amsterdam], 1973.
F. VERCAUTEREN. *Cent ans d'histoire nationale en Belgique*. Brussel, 1959.
ID. *Le Concours historique de 1826 organisé dans le royaume des Pays-Bas, - Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres*. Reeks 5, 62 (1976), p.303-319.
E.E.G. VERMEULEN. *Fruin en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis*. Arnhem, 2 dln. in 1 vol., 1956.
ID. *Waarden en geschiedwetenschap; een vergelijking van de standpunten ingenomen door H.W. von der Dunk, A.G. Weiler, M.C. Brands. Met notities over die van J.M. Romein, G. Harmsen, J.H.J. van der Pot*. Assen, 1978.
ID. *Jan Romein - tussen herdenking en hoop. - De Gids*. 144 (1981), p.269-285.
ID. *Kennen door zien. Ooggetuigenis als bron van kennis voor journalist en historicus*. Assen, 1984.

B. VERSCHAFFEL. *De Glans der Dingen. Studies en kritieken over kunst en cultuur*. [Gent], 1989.
J. VISSER. *Robert Fruin en het Fonds t/b v/h Hollandsch Onderwijs in Z. Afrika.* - *TvG*. 59 (1946), p.379-387.
L. VOS. *De eierdans van P. Geyl. Zijn grootnederlandse politiek in de jaren twintig.* - *BMGN*. 90 (1975), p.444-457.
ID. *Geyl en Vlaanderen, een discussie. Weerwoord.* - *BMGN*. 91 (1976), p.80-81.
ID. *De Dietse Studentenbeweging, 1919-1940. - Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945, Brussel, 1980. Acta.* Gent, 1982, p.451-494.
ID. *Een kritische analyse van de Groot-Nederlandse geschiedschrijving.* - *Wetenschappelijke Tijdingen*. 42 (1983), p.176-192.
O. VRIES. *De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933).* - *BMGN*. 88 (1973), p.444-469.
P.H.H. VRIES. *Geschiedbeoefening, historisme en positivisme. Een overzicht van intenties, pretenties en misverstanden in de debatten over de aard van de huidige sociaalwetenschappelijke geschiedbeoefening.* - *Theoretische Geschiedenis*. 12 (1985), p.141-177.
ID. *Bibliografie* [*over geschiedtheorie*]. - *Over nut en nadeel*, p.133-160.
ID. *Unzeitgemässe Betrachtung. Een pleidooi voor een historische sociale wetenschap.* - *BMGN*. 103 (1988), p.399-407.
E.H. WATERBOLK. *Een halve leerling over een veelzijdig leermeester, I.H. Gosses (1873-1940).* - *Groniek*. 94 (1985), p.28-44.
D.C. WATT (uitg.). *Contemporary History in Europe. Problems and Perspectives*. Londen, 1969.
W. WEBER. *Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft, 1800-1970*. Frankfurt - Bern - New York, 1984.
A.G. WEILER. *Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpunt-bepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme en kritisch neomarxisme.* - *BMGN*. 90 (1975), p.189-225.
W.F. WERTHEIM. *De veranderlijke tijdsfactor*. - P.B.M. BLAAS (uitg.). *Geschiedenis als wetenschap*, p.226-248.
H. VAN WERVEKE. *Karl Lamprecht et Henri Pirenne.* - *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*. 138 (1972), p.39-60.
H.L. WESSELING. *Robert Fruin. De geschiedenis van een reputatie.* - *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. 1986-1987, p.3-18.

J.H.M. VAN DE WESTELAKEN. *De Oranje-herdenking van 1933*. - E.O.G. HAITSMA MULIER en A.E.M. JANSSEN (red.). *Willem van Oranje in de historie*, p.161-190.
W.J. WIERINGA. *De ontplooiing van de economische en sociale geschiedenis in Nederland*. - H. BAUDET en H. VAN DER MEULEN (red.). *Kernproblemen der economische geschiedenis*, p.349-355.
L.R. WIERSMA. *Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940)*. - *BMGN*. 86 (1971), p.124-150.
ID. *Antwoord* [*aan A. Romein-Verschoor*]. - *BMGN*. 87 (1972), p.166-167.
A.W. WILLEMSEN. *Geyl als grootnederlander in de jaren twintig*. - *BMGN*. 90 (1975), p.458-473.
L. WILS. *Wetenschap en politiek omstreeks 1928. Het ontstaan van de Vlaamse Wetenschappelijke Stichting*. - *Wetenschappelijke Tijdingen*. 37 (1978), kol.129-142.
ID. *De Grootnederlandse beweging 1914-1944: ontstaan, wezen en gevolgen*. - *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen*, p.415-450.
ID. *Gerretson, Geyl en Vos. Spanningen tussen de Groot-nederlandse Beweging en de Vlaams-Nationalistische*. - *Wetenschappelijke Tijdingen*. 41 (1982), p.95-120.
ID. *Nog eens: Gerretson, Geyl en Vos*. - *Wetenschappelijke Tijdingen*. 42 (1983), p.59-63.
ID. *De Grootnederlandse geschiedschrijving*. - *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. 61 (1983), p.322-366.
ID. *Geyl in Buchenwald. Voor en tegen de Groot-Nederlandse gedachte in 1940-1941*. - *Wetenschappelijke Tijdingen*. 45 (1986), p.176-184.
ID. *Elias of het gevecht met de geschiedenis*. - *Liber amicorum Dr. J. Scheerder*, p.373-387.
P.H. WINKELMAN. *De introductie van de economische en sociale geschiedenis in Nederland*. - H. BAUDET en H. VAN DER MEULEN (red.). *Kernproblemen der economische geschiedenis*, p.339-348.
P.J.A. WINKELS e.a. *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids 1880-1895*. 's-Gravenhage, 1985.
I.J.H. WORST. *Pieter Geyl (1887-1966): historisme en pragmatisme*. - *Theoretische Geschiedenis*. 10 (1983), p.349-355.
ID. *De laatste Loevesteiner. Liberalisme en nationalisme bij Pieter Geyl (1887-1966)*. - *BMGN*. 99 (1984), p.201-218.
ID. *Tussen literatuur en wetenschap. Negentiende-eeuwse historiografie in Nederland*. - *De Negentiende Eeuw*. 13 (1989), p.5-22.

A.M. VAN DER WOUDE. *Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden.* - *A.A.G. Bijdragen*. 18 (1973), p.3-22.
ID. *De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante.* - *NAGN*, dl.V, 1980, p.9-35.
ID. *Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis.* - *A.A.G. Bijdragen*. 28 (1986), p.1-43.
N. VAN DER ZEE. *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie*. Amsterdam, 1988.
A. VAN DER ZEIJDEN. *Tussen verbeelding en werkelijkheid. Enkele twintigste eeuwse historici over historische fictie*. - A. BLOK e.a. (red.). *De historische roman*. Utrecht, 1988, p.70-90.
M.-J. ZEMLIN. *'Zeigen wie es eigentlich gewesen'. Zur Deutung eines berühmten Rankewortes.* - *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 37 (1986), p.333-350.
S.B.J. ZILVERBERG. Art. *Bussemaker, Carel Hendrik Theodoor.* - *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.104-105.
ID. Art. *Kernkamp, Gerhard Wilhelm.* - *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl.I, 1979, p.293-295.
Zin in geschiedenis. Jan Nauta in gesprek met historici. Utrecht, 1986.

Index

In dit persoonsnamenregister wordt uitsluitend naar de tekstgedeelten verwezen, niet naar de noten.

Adama van Scheltema, C.S., 140
Albarda, J.W., 332
Alberdingk Thijm, J.A., 28, 35, 176, 340
Anderle, O., 301
Andersen, H.C., 215
Ankersmit, F.R., 401-402, 403, 404, 405
Ankersmit, J.F., 134
Aulard, A., 165, 173

Bakhuizen van den Brink, R.C., 15, 22, 29, 30, 31, 36, 38, 48, 77, 159, 160, 161, 170, 176, 209, 268, 307
Bancroft, G., 81
Banning, W., 296
Barnes, H.E., 235, 294
Bartstra, J.S., 219, 288, 306, 342, 355, 359, 361, 368, 389
Baudet, H., 393
Bauer, W., 224
Beard, Ch., 209
Beaufort, W.H. de, 36, 136, 148
Bebel, A., 141
Becker, C., 294
Beerling, R.F., 236, 284
Benda, J., 217
Bernheim, E., 209, 224
Bernstein, E., 140
Berr, H., 294
Bertels, K., 390, 396
Beuzemaker, N., 267
Bierens de Haan, J.D., 134
Bilderdijk, W., 15, 22, 23, 30, 31, 40, 159, 161, 162, 165, 176, 273, 307, 360
Bismarck, O. von, 151, 159
Blaas, P.B.M., 8, 49, 103
Bloch, M., 389
Blok, P.J., 3, 6, 8, 18, 37, 51, 55, 57, 69-104, 105, 106, 108, 109, 110, 114-116, 131, 132, 133, 137, 138, 139, 141, 144, 145, 146, 149, 151, 153, 154, 156, 157, 164, 166, 170, 171, 172, 174, 175-176, 177, 178, 179, 180, 181, 200, 201, 205, 242, 243, 271, 272, 286, 289, 293, 294, 295, 298, 324, 325, 334, 337, 338, 344, 400, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 424
Boer, M.G. de, 87, 144, 152, 154
Boer, P. den, 6, 406
Boer, W. den, 284, 350
Boerhaave, H., 366
Bolkestein, H., 140, 288
Bonger, W.A., 140, 269
Boogman, J.C., 348

Borginon, H., 325, 326, 329, 358
Bornewasser, J.A., 7
Bosch Kemper, J. de, 34
Bosboom-Toussaint, A.L.G., 16, 45
Bouman, P.J., 272, 356, 398
Braembussche, A.A. Van den, 402-403, 404, 405
Brandenburg, A., 264
Brands, M.C., 395

Brandt, C.D.J., 134-135
Braudel, F., 389
Brill, W.G., 22, 23, 41, 57
Brom, Gerard, 361
Brom, Gisbert, 73
Brouwer, J., 290
Brugmans, Hajo, 6, 8, 25, 71, 74, 80, 83, 93, 95, 100, 105, 111, 113, 131, 132, 133, 138, 141-143, 144, 150-151, 152, 153, 154, 156-158, 160, 168, 171-174, 179, 180, 200, 201, 261, 266, 267, 271, 273, 342, 363, 418, 420
Brugmans, Hendrik, 289
Brugmans, I.J., 144, 156
Buckle, H.Th., 79, 80, 84
Buffon, 423
Bulhof-Rutgers, I.N., 404, 405
Burckhardt, J., 273, 429
Burke, E., 362, 366
Busken Huet, C., 29, 34, 38, 87, 161, 162, 170-171, 267, 293, 358
Busken Huet, G., 77
Bussemaker, C.H.Th., 6, 7, 8, 37, 51, 80, 95, 104, 105-114, 115, 137, 145, 156, 166, 169, 173, 179, 207, 210, 220, 280, 285, 295, 302, 307, 333, 351, 400, 416, 418, 420
Buys, J.T., 36
Byvanck, W.G.C., 32, 49, 54, 57, 137, 159

C.R. zie Olivier, W.C.D.
Carbonell, Ch.-O., 6
Carlyle, Th., 78, 95, 237, 358
Cauchie, A., 417
Cauwelaert, F. Van, 326
Ceton, J., 264
Cobet, C.G., 57
Coenen, F., 134
Colenbrander, H.Th., 6, 8, 29, 53, 57, 58, 83, 131, 132, 133, 135-136, 143, 146, 148-150, 151, 153, 154, 155-156, 158, 159, 164-168, 173, 174-179, 180, 181, 199, 201, 202, 206, 238, 261, 265, 266, 286, 293, 298, 323, 331, 334, 335, 337, 346, 358, 360, 362, 363, 367, 416, 419, 421
Colijn, H., 332
Collingwood, R.G., 405
Comte, A., 19, 75, 234-235, 393
Coornhert, D., 268
Cornelissen, J.D.M., 8, 273
Coster, D. (letterk.), 227
Coster, D. (natuurk.), 263
Couperus, L., 172

Decker, J. De, 327, 328, 329
Deventer, C.Th. van, 149

Deyssel, L. van, 202, 216, 323
Diderot, D., 269
Dillen, J.G. van, 139, 144, 158, 176, 284, 342, 354
Dilthey, W., 207, 405
Dirks, A., 227
Dittrich, Z.R., 6, 388-389, 392
Domela Nieuwenhuis, F., 97, 299
Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., 324-325
Donders, F.C., 16
Donker, A., 230
Doorenbos, W., 85
Dostojevski, F., 275
Dozy, R.P.A., 43, 57, 83-84
Drees, W., 360
Droysen, J.G., 3, 405
Duby, G., 397
Duinkerken, A. van, 340
Dunk, H.W. von der, 153, 328, 393-394, 395, 401
Dussen, W.J. van der, 401

Elias, H.J., 292, 331, 343
Elias, J.E., 139, 145, 209
Emants, M., 172
Engels, Fr., 271
Enklaar, D.Th., 6, 262, 297
Enno van Gelder, H.A., 6, 267, 298-299
Erasmus, D., 271
Essen, L. van der, 339

Eyck, P.N. van, 54, 177, 204-205, 231-233, 236, 243, 244, 245, 323, 326, 329, 339, 341, 420
Eysinga, W.J.M. van, 149

Febvre, L., 389, 400
Flaubert, G., 172
Foucault, M., 4, 402
Fredericq, P., 39, 48-49, 55, 77, 80, 83, 326
Frederik Hendrik, 89, 199, 273
Freyer, H., 207
Fruin, R. (hoogl.), 3, 5, 6, 8, 13-58, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 98, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 143, 146, 148, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 174, 176, 178, 180, 181, 216, 242, 245, 268, 275-276, 284-285, 287, 291, 298, 306, 307-308, 334, 337, 348, 350, 352, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 370, 371, 400, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 424
Fruin R, (archiv.), 201

Gachard, L.-P., 77
Gadamer, H.G., 404
Ganshof, F.L., 339
Gay, P., 396
Gelder, H.E. van, 140, 141
Genestet, P.A. de, 15
Gerretson, F.C., 3, 52, 150, 163, 177, 200, 231, 265, 304, 325, 326, 328, 330, 332, 333, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 360, 364, 366
Gerritsen, C.V., 136
Geyl, P., 6, 8, 10, 105, 131, 143, 156-157, 162, 177, 178, 181, 204, 218-219, 231, 232, 243, 244, 245, 261-263, 265, 270, 277, 284, 288, 292, 303, 304-305, 308, 321-371, 387, 388-389, 394, 395, 400, 415, 416, 419, 420, 421
Goes, F. van der, 36, 100, 134, 140-141, 295
Goethe, J.W., 234
Gogh, V. van, 202
Gorter, H., 101, 202, 216
Goslinga, A., 333
Gossaert, G zie Gerretson, F.C.
Gosses, I.H., 80, 95
Greshoff, J., 265, 266
Groen van Prinsterer, G., 7, 8, 15, 17, 19, 21, 22, 30, 35, 44, 48, 73, 131, 160, 162, 174, 176, 307, 337, 360
Groodt, J. De, 342
Groodt, A. De, 342
Grotius, H., 149

Haak, J., 261
Haan, W. de, 268, 292-293

Hall, F.A. van, 99
Harmsen, G., 391, 394
Hauser, H., 144
Hegel, G.W.F., 281
Hendrik van Nassau, 91, 92
Hermans, W., 331
Herodotos, 224
Heyermans, H., 172
Heymans, G., 207
Hildebrand, 172
Hitler, A., 243
Hogendorp, G.K. van, 17
Hooft, P.C., 242, 268, 269
Huizinga, D., 226
Huizinga, Jacob, 215, 226
Huizinga, Johan, 6, 8, 10, 52, 54, 56, 58, 86, 93, 109, 111, 112, 134, 135, 149, 159, 174, 175, 178, 181, 197-245, 261, 262, 266, 268, 269, 272-273, 274, 276, 277, 279, 280, 285, 286, 289, 290, 292, 293, 297, 301, 302, 307, 327, 332, 342, 346, 347, 348, 351, 353, 354, 362, 363, 364, 367, 369, 370, 371, 395, 400, 401, 402, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 425-426, 428, 429,

430
Huygens, Constantijn, 242
Huysmans, C., 326

Iggers, G.G., 403
Inama-Sternegg, K.Th. von, 80, 144

Jacob, A., 325, 326, 328
Japikse, N., 57, 87, 152, 154, 287, 334, 338, 341
Jaurès, J., 141
Jolles, A., 134, 201, 214, 220-221, 227
Jong, L. de, 357
Jorissen, Th., 6, 7, 22, 75

Kadt, J. de, 271
Kaegi, W., 201
Kalf, J., 10
Kalff, G., 135
Kamerbeek jr., J., 221
Kautsky, K., 141
Kernkamp, G.W., 3, 6, 8, 32, 37, 38, 49, 58, 77, 80, 81, 100, 131, 132, 133, 134-135, 136-137, 138, 139-141, 142, 143, 144, 145, 146-148, 150, 151-152, 155, 156, 158, 159-164, 165, 168, 169-171, 173, 179, 180, 181, 199, 200, 201, 202, 203, 218, 242, 261, 265, 266, 271, 286, 288, 297, 323, 331, 340, 363, 416, 418, 420, 421
Kervyn de Lettenhove, J., 76
Kloos, W., 134, 202, 228, 323
Knoop, W.J., 55
Knuvelder, G., 340
Kocka, J., 405
Koenen, H.J., 44
Kol, H.H. van, 97
Kollewijn, A.M., 84
Koo, J. de, 147
Kossmann, E.H., 52, 87, 348-349, 393, 406
Krämer, F.J.L., 137
Kramers, H., 263, 271
Kruitwagen, B., 8, 73
Krul, W.E., 221
Kuhn, Th., 399
Kurth, G., 39, 77, 94
Kuyper, A., 30, 32, 148, 238, 299, 323

Ladeuze, P., 417
Lamberty, M., 329
Lamprecht, K., 76, 80, 82-83, 140, 166, 176, 208, 400
Landes, D.S., 390

Langlois, Ch.-V., 424, 429
Lavisse, E., 166
Leers, J. von, 239, 346
Leicester, R.D. graaf van, 199
Litt, Th., 207, 301
Locher, Th.J.G., 111, 203-204, 243, 244, 284, 304, 344, 354, 387
Lodewijk van Nassau, 91, 92
Lorenz, Ch., 403-404, 405, 415
Loosjes, A., 329
Lübbe, H., 430

Macaulay, Th., 47, 75, 350, 360, 365, 371
Machiavelli, N., 224
Maerlant, J. van, 172
Mandrou, R., 397
Marez, G. Des, 83
Marinetti, F.T., 238
Marrou, H.-I., 301
Marsman, H., 227
Marx, K., 269, 271, 281
Masefield, J., 276
Maurits, 21, 89
Meester, J. de, 227
Mehring, Fr., 141, 274, 275
Michelet, J., 211, 350, 358, 359
Mill, J.S., 16
Mink, L., 405
Moens, W., 328, 329
Motley, J.L., 45, 75, 81, 170, 287
Mulder, G.J., 16
Muller, F., 27, 44
Muller, P.L., 6, 18, 26, 57, 71, 80,

94, 96, 105, 106, 143
Muller Fz., S., 16, 18, 80, 95, 96, 135, 147, 203, 229, 245, 268
Muller Hz., S., 57
Muls, J., 325
Multatuli, 323

Namèche, A.-J., 39
Niebuhr, B., 107
Niermeyer, J.F., 400
Nietzsche, Fr., 158-159, 166-167, 175, 216, 237, 238, 367, 419, 423, 424, 429, 430
Nijhoff, M., 229-230, 245, 422
Nipperdey, Th., 405
Nuiver, J., 215
Nuyens, W.J.F., 8, 28, 33, 38, 39, 42, 44, 45, 53, 87, 93, 160, 176, 425

Oldenbarnevelt, J. van, 21, 89
Olivier, W.C.D., 29-30, 74, 367
Oppermann, O.A., 76, 133, 148, 206, 245
Opzoomer, C.W., 16-17, 30, 56

Parkman, Fr., 81
Pater, J.C.H. de, 340
Perk, J., 134
Picard, E., 335
Picard, L., 325, 343, 345
Pirenne, H., 40, 82, 83, 87, 93-94, 156, 157, 166, 170, 173, 174, 177, 178, 206, 221, 333, 334, 335, 337-338, 339, 342, 343, 345, 346, 347, 359
Pius X, 73
Pocock, J.G.A., 364
Polybius, 97, 107
Popper, K., 359
Pos, H.J., 271, 278, 361
Post, R., 356
Posthumus, N.W., 133, 140, 145, 291
Potgieter, E.J., 18, 36
Presser, J., 152, 222, 263, 277, 287
Proust, M., 351
Puchinger, G., 277

Quay, J. de, 360
Querido, E., 298
Querido, I., 172

Raalte, E. van, 344-345
Rachfahl, F., 27, 165

Ranke, L. von, 31, 38, 79, 80, 81, 82, 107, 160, 165, 350, 363, 365, 366, 367, 371, 400
Ravesteyn, W. van, 103, 141, 143, 264, 265, 268
Rees, O. van, 140
Rembrandt, 227, 242, 273
Renier, G.J., 329, 331, 338, 359
Reve, K. van het, 354
Rickert, H., 108, 114, 207
Ritter, H.A., 181
Robinson, J.H., 294
Rogge, H.C., 80
Rogier, L.J., 7, 8, 48, 263, 277, 305, 339, 350, 361, 369, 387, 389
Roland Holst, A., 227, 245
Roland Holst, H., 101, 227, 242, 266
Roland Holst, R.N., 228-229
Romein, J., 6, 8, 10, 26, 112, 115, 131, 137, 181, 211, 216, 219, 222, 229, 232, 236, 245, 259-308, 323, 324, 330, 332, 343-344, 347, 349, 351, 352, 354, 355, 357, 361, 363, 366, 370, 371, 387, 389, 391, 395, 400, 401, 405, 416, 418, 419, 420
Romein-Verschoor, A., 8, 264, 272, 276-277, 295, 298, 299, 323
Romsée, G., 331
Roosbroeck, R. Van, 293
Rothacker, E., 207
Rüter, A.J.C., 145
Ruys de Beerenbrouck, Ch.J.M., 85
Ruyter, M. de, 95, 215

Saks, J., 101

Savornin Lohman, B.C. de, 155, 161, 332
Schaepman, H., 299
Schama, S., 398
Schamelhout, G., 292
Schaper, B.W., 362, 368
Schepman, A.M.H., 301
Schermerhorn, W., 270
Schmidt Degener, Fr., 213, 273-274
Schmoller, G., 94, 144
Schöffer, I., 277, 348, 393
Schulte Nordholt, H., 277
Schwabe, B., 201
Schwegman, M., 426
Sée, H., 144
Seignobos, Ch., 424, 429
Severen, J. Van, 327, 328, 329
Shakespeare, W., 23, 366
Siegenbeek, M., 33, 34
Siewertsz van Reesema, W., 44
Simiand, F., 82
Simmel, G., 207, 220
Slicher van Bath, B.H., 390
Smit, J.W., 8, 9, 284, 306
Smit, M.C., 8
Sneller, Z.W., 20, 52, 138, 144, 145, 272
Sombart, W., 139
Spencer, H., 75, 84
Spengler, O., 208
Spinoza, B. de, 48
Spranger, E., 207
Star Numan, C., 20
Star Numan, O.W., 26
Star Numan-Van Swinderen, O.C.S., 20
Stijns, M., 326
Struik, D.J., 263
Suys, J., 266, 280, 285-286, 299, 302
Sybel, H. von, 151

Taine, H., 74, 79, 80, 84, 161, 165, 173
Tak, P.L., 134, 147, 180, 203
Tak van Poortvliet, J.P.R., 36
Tenhaeff, N.B., 267, 296-297
Ter Braak, M., 204-205, 231-233, 236, 239, 243, 244, 245, 265, 268, 284, 293, 357-358, 420
Ter Marsch, 264
Te Velde, H., 53
Theissen, J.S., 6, 133, 261, 267

Thiel, J.H., 366-367, 368
Thorbecke, J.R., 17, 19, 30, 35, 73, 83, 99, 131, 132, 165, 176, 299
Thorn Prikker, J., 202
Thucydides, 27
Tienen, P. van, 360
Tilly, Ch., 390
Tollens, H., 243
Toorop, J., 202
Toussaint, A.L.G. zie Bosboom-Toussaint, A.L.G.
Toynbee, A., 269, 303, 305, 354, 357, 366
Treitschke, H. von, 151, 165, 419
Treub, M.W.F., 136, 144, 146, 159
Troelstra, P.J., 97, 99

Uhlenbeck, C.G., 77

Vermeer, J., 242
Vermeulen, E.E.G., 8, 9, 47
Verschoor, A. zie Romein-Verschoor, A.
Verwey, A., 19, 20, 54, 58, 134, 140, 169, 170, 211, 232, 276, 323, 420
Veth, J., 134, 135, 202, 227-229, 231
Villani, G., 224
Viollet-le-Duc, E.E., 211
Vissering, S., 30
Vloten, G. van, 80
Vloten, J. van, 30, 36, 74, 159, 367
Vollenhoven, C. van, 135, 149, 150, 243
Vollgraff, C.W., 340
Voltaire, 269, 365
Vondel, J. van de, 242
Vos, H., 292-293, 326, 327, 328,

331, 332, 339
Vos, L., 328
Vries, M. de, 20, 22, 57
Vries, Ph. de, 277, 355-356, 366, 367

Wagenaar, J., 15, 22, 23, 289,
Walsh, W.H., 405
Weber, M., 302, 395
Wehler, H.-U., 405
Werveke, H. Van, 339, 347
White, H., 404
Wiardi Beckman, H.B., 332
Wijck, B.H.C.K. van der, 103
Wijk, N. van, 266, 267, 274
Wijnkoop, D., 101, 264
Wijnne, J.A., 138
Wilhelmina, 37, 43, 73, 88, 153, 163
Willem I (koning), 30, 33, 334, 336
Willem I (stadh.), 5, 21, 38-39, 42, 73, 88, 89, 91, 92, 157, 162, 163, 177, 218, 268, 273, 336-337
Willem II (stadh.), 162
Willem III (koning), 37
Willem III (stadh.), 163
Wils, L., 328, 346
Windelband, W., 114, 207
Witt, C. de, 163
Witt, J. de, 162, 163, 215
Wittgenstein, L., 115
Wolters, 86
Woude, A.M. van der, 6, 390-391, 394

Zola, E., 172, 175

Verantwoording foto's

1. Uit: A.H. Huussen Sr., *Robert Fruin en het Stedelijk Gymnasium te Leiden*.
2. Utrecht, *Universiteitsbibliotheek*, Archief Geyl.
3. Uit: *Mededelingen van het Nederlandse Historisch Instituut te Rome*, 1931.
4. Uit: *Eigen Haard*, 1914.
5. Uit: P.M.B. Blaas, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek: G.W. Kernkamp*.
6. Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Archief Colenbrander.
7. Uit: *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915* (met dank aan Hk. Brugmans).
8. Uit: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen (uitg.), *Geschiedschrijving in Nederland*, dl. I.
9. Uit: A. van der Lem, *Ick blyf getrou, ick wyck nyet af*.
10. Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Archief Colenbrander.
11. Uit: *De Gids sinds 1837* (Schrijversprentenboek NLMD).
12. Uit: *De Leuvense geschiedenisstudenten en hun Kring* (1985).
13. Uit: *Annie Romein-Verschoor* (Bzzlletin, 81)
14. Idem.
15. Utrecht, *Universiteitsmuseum*.
16. Antwerpen, *Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven*, dossier Geyl.